

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**Ш.УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІ**

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 60 жылдығына арналған "Шоқан оқулары-26: Аймақпен өзара әрекеттесу мәнмәтініндегі Қазақстан ғылымының даму векторлары" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«Шоқан оқулары-26: Векторы развития науки Казахстана в контексте взаимодействия с регионом», посвященной 60-летию
Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова**

MATERIALS

**of the International Scientific Practical Conference
«Shoqan oqulary-26: Kazakhstan Scientific Development Directions regarding regional engagement activities», dedicated to the 60th anniversary of Sh.Ualikhanov Kokshetau University**

Том 3

Көкшетау, 2022

УДК 94 (574) (063)
ББК 63.3 (5 Каз.)
Ш 77

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 60 жылдығына арналған "Шоқан оқулары-26: Аймақпен өзара әрекеттесу мәнмәтініндегі Қазақстан ғылымының даму векторлары" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Қазақстан, Көкшетау, 2022. 3-т. – 584 б.

Материалы международной научно-практической конференции «Шоқан оқулары-26: Векторы развития науки Казахстана в контексте взаимодействия с регионом», посвященной 60-летию Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова, Казахстан, Кокшетау, 2022. Т.3. – 584 стр.

Materials of the International Scientific Practical Conference «Shoqan oqulary-26: Kazakhstan Scientific Development Directions regarding regional engagement activities», dedicated to the 60th anniversary of Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau, 2022. T.3.- 584 pag.

ISBN 978-601-261-460-2

Т.3.-2022

ISBN 978-601-261-461-9(1)

Бұл басылымға Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 60 жылдығына арналған "Шоқан оқулары-26: Аймақпен өзара әрекеттесу мәнмәтініндегі Қазақстан ғылымының даму векторлары" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары енді. Олар қызметкерлер, ЖОО оқытушыларының, PhD докторанттар мен магистранттардың кең ауқымына арналған ғылымның түрлі салаларының проблемаларын көрсетеді.

В настоящее издание вошли материалы международной научно-практической конференции «Шоқан оқулары-26: Векторы развития науки Казахстана в контексте взаимодействия с регионом», посвященной 60-летию Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова. Они отражают проблемы различных отраслей науки, рассчитанные на широкий круг работников, преподавателей ВУЗов, PhD докторантов и магистрантов.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз.)

СЕКЦИЯЛАР:

«Білім беру»
«Жаратылыстану ғылымдары»
«Инжиниринг және технологиялар»
«Медицина және денсаулық сақтау»
«Ауыл шаруашылығы және ветеринария ғылымдары»
«Әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдар және өнер»

СЕКЦИИ:

«Образование»
«Естественные науки»
«Инжиниринг и технологии»
«Медицина и здравоохранение»
«Сельскохозяйственные и ветеринарные науки»
«Социальные и гуманитарные науки и искусство»

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Сырлыбаев М.К. - Ш.Уәлиханов атындағы КМУ ректоры, э.ғ.к.

Жакупова А.Д. - ҒЖ және ХБ проректоры, ф.ғ.д., профессор

Бексеитова А.Т. – Тарих, заңтану, өнер және спорт факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент

Жахина Б.Б. - п.ғ.д., ак.профессор

Анищенко О.А. - ф.ғ.д., профессор

Навий Л. - Педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., доцент

Кожабаева Л.Ж. - Бейнелеу өнері, сызу және дизайн кафедрасының меңгерушісі, аға оқытушы

Макенова Л.Ш. - БРБ жетекшісі

ISBN 978-601-261-460-2

ISBN 978-601-261-461-9 (1)

© Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау университеті, 2022

«БІЛІМ» СЕКЦИЯСЫ
СЕКЦИЯ «ОБРАЗОВАНИЕ»
«EDUCATION» SECTION

ӘОЖ 004.031.4

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ TELEGRAM КОНСТРУКТОРЫНДА ЧАТ-БОТ
ӘЗІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ

Әбеш Сұлтан Қалдыбайұлы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Информатика педагогтерін даярлау білім бағдарламасының магистранты,
Тараз, Қазақстан
sultanabesh@mail.ru

Аннотация: Мақалада орта мектеп оқушыларына Telegram конструкторында чат-бот әзірлеу қосымша сабақтарды жүргізу тәжірибесі баяндалған. Чат-ботты іске қосу, «Сабак кестесі», «Асхана мәзірі» т.б. триггерлерді баптау қосымша сабақта іске асқан. Оқушылар қажеттілікке орай чат-бот мазмұнын толықтыру мүмкіндігімен танысқан.

Түйінді сөздер: чат-бот әзірлеу, Telegram конструкторымен жұмыс, мектеп оқушыларының чат-бот құрастыруы.

ОБ ОПЫТЕ РАЗРАБОТКИ ЧАТ-БОТА В КОНСТРУКТОРЕ TELEGRAM

Әбеш Сұлтан Қалдыбайұлы

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
магистрант образовательной программы «Подготовка педагогов информатики»
Тараз, Казахстан
sultanabesh@mail.ru

Аннотация: В статье изложен опыт проведения дополнительных занятий по разработке чат-бота в конструкторе Telegram для старшеклассников. Запуск чат-бота, настройка триггеров «Расписание занятий», «Меню столовой» и т.д. реализована в дополнительных занятиях. Учащиеся ознакомились с возможностью пополнения контента чат-бота по мере необходимости.

Ключевые слова: разработка чат-бота, работа с конструктором Telegram, создание чат-бота школьниками.

ABOUT THE EXPERIENCE OF DEVELOPING A CHATBOT IN THE TELEGRAM
CONSTRUCTOR

Abesh Sultan Kaldybayuly

Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty
Master student of the Educational program "Training of Informatics Teachers"
Taraz, Kazakhstan
sultanabesh@mail.ru

Annotation: The article describes the experience of conducting additional classes on the development of a chatbot in the Telegram constructor for high school students. Launching a chatbot, setting up triggers for "Class Schedule", "Dining room Menu", etc. is implemented in additional classes. The students got acquainted with the possibility of replenishing the chatbot content as needed.

Keywords: chatbot development, working with Telegram constructor, creating a chatbot by schoolchildren.

Қазіргі онлайн оқытудың әлемдік тәжірибесінде чат-боттар танымалдылыққа ие болып, оқушыларға тәуліктің кез келген уақытында өздерін қызықтырған сұрақтарға жауап алуға мүмкіндік береді.

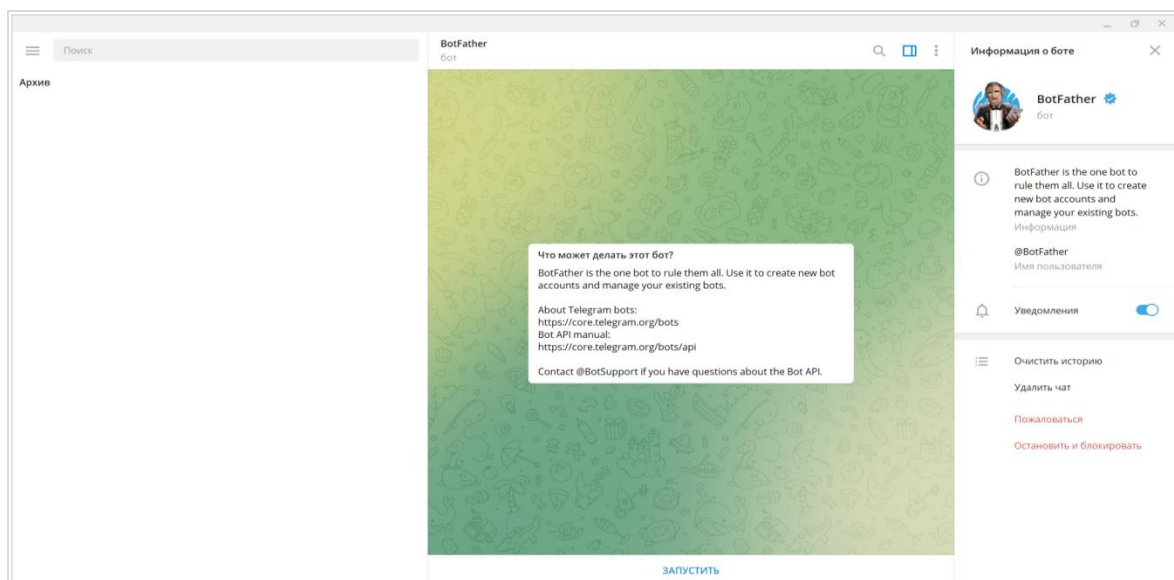
Чат-боттар жеке бағдарламаларды ұсына отырып, интернеттегі оқу процесін нәтижелі ете алады. Бұл опция оқушының ғана емес, мұғалімнің де уақытын үнемдейді, бұл біріншіден қажетті ақпаратты бірден және күннің кез-келген уақытында алуға мүмкіндік береді, ал екіншісі оқу материалдарын әзірлеуге және білім алушылармен жұмыс істеуге уақытты көбірек және тиімді бөле алады.

Чат-бот Windows, Android, iOS, Viber, Telegram, Skype, Facebook т.б. ортада жұмыс істейді [1]. Жасанды интеллект – AI (Artificial intelligence) негізінен шығындарды азайту және қызмет сапасын жақсарту үшін қолданылады десек, осының ішіндегі боттардың көмегімен дауысты тану және мәтін арқылы сөйлесу ең танымал бағыттар болып табылады [2]. Мәтінмен тілдесудің мысалы ретінде көптеген сайттарда «кеңес берушілер» қалқымалы терезесінің кең тарап келе жатқанын айтуға болады [3]. Әрине, мұндай консультациялардың сапасы туралы дауласуға болады, бірақ бұл тенденция кеңінен тарап келеді және одан жуық арада ешкімнің бас тартқысы келмейтіні күман тудырмайды.

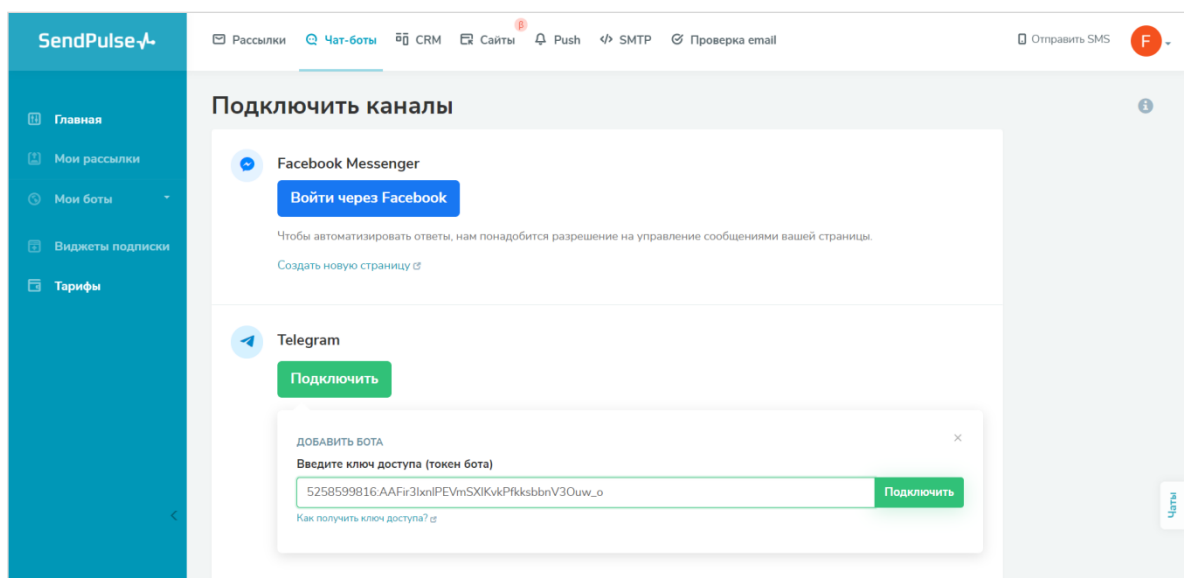
Оқушыларға Telegram конструкторында чат-бот әзірлеу қосымша сабақтары 4 апта жүргізілді.

1-аптада «Чат-бот құрастыру конструкторымен танысу» тақырыбында 10-сынып оқушыларына қосымша сабақ өткіздім. Оқушылар өз смартфондарына Telegram мессенджерін орнатты. Компьютерде Telegram конструкторына сайтына тіркеліп, BotFather арқылы чат-боттың токенін алды (1-сурет). Жаңа боттың атын және телеграмдағы тақырыбын жазды. Боттың токенін енгізіп, Telegram каналға қосты (2-сурет).

Екінші аптада оқушылар ««Чат-ботты іске қосу» тақырыбындағы қосымша сабақта оқушылар бот құрылымын анықтап, телеграмдағы жазылушылар аудиториясын белгіледі, қажет жағдайда автопостинг қосты. Жаңа бот телеграмдағы жазылушылар (подписчиктер) жазылғаннан кейін ашылады. Оқушылар командаларды стандартты жауап ретінде белгіледі. Триггер типін пәрмен ретінде анықтады. Жазылушының кілт сөздерін тізіп, таңдады. Қайта шақыру баптауларын жасады.

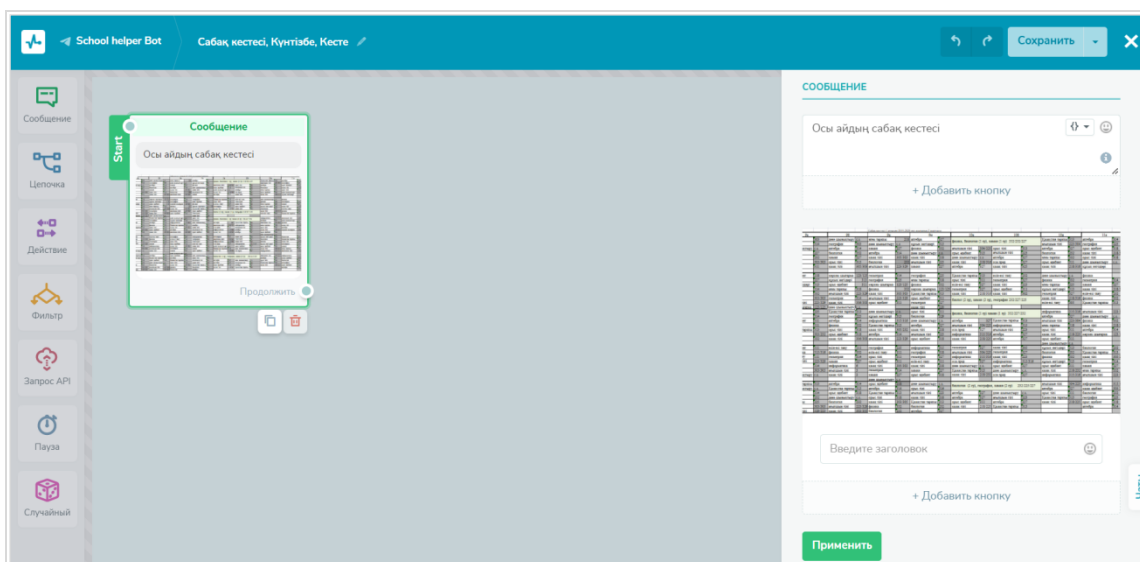

1-сурет. BotFather арқылы чат-боттың токенин алу.

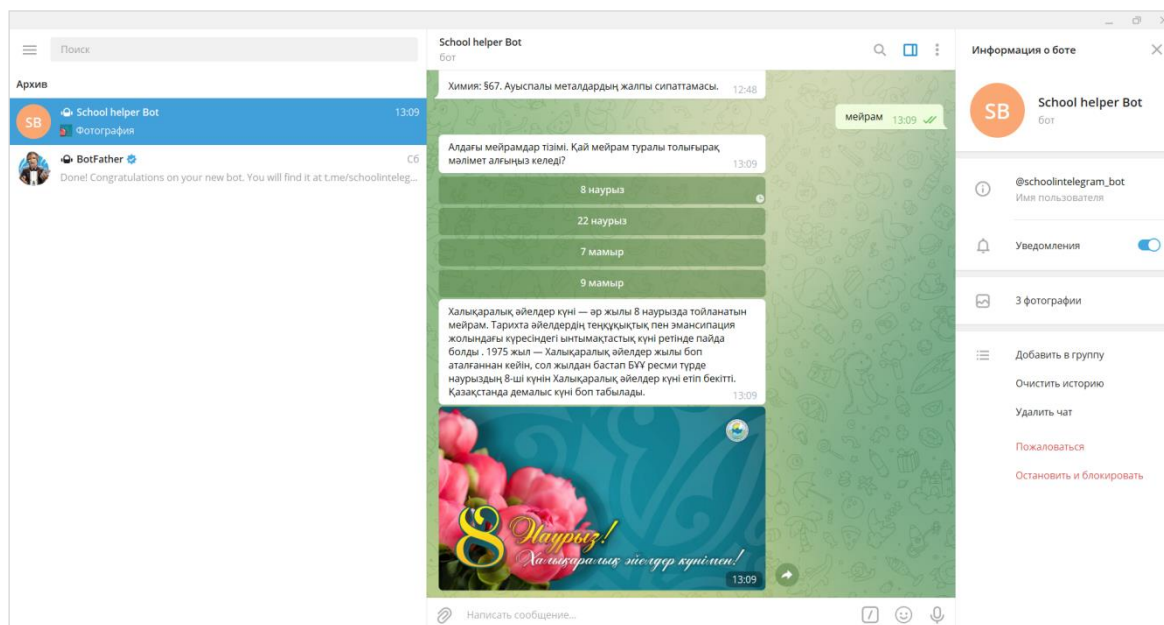
2-сурет. Боттың токенин енгізіп, каналға қосу

Үшінші аптада «Сабақ кестесі», «Асхана мәзірі» триггерлерін баптау» тақырыбындағы қосымша сабақта оқушылар чат-ботқа қажетті мәліметтерді жинай отырып, «Сабақ кестесі» және «Асхана мәзірі» триггерлері мазмұнын құрастырды (3-сурет). Чат-ботқа сабақ кестесін және мектеп асханасы мәзірін қосу және тестілеуден өткізді.

3-сурет. Сабақ кестесі мазмұнын қосу.

Төртінші аптада «Үй тапсырмасы және мектептегі іс-шаралар триггерлері» тақырыбындағы қосымша сабақ өткіздім. Сабақ кестесіне сәйкес 10-сынып пәндері бойынша 3-тоқсандағы үй тапсырмаларын чат-ботқа қосты. Осы оқу жылының ақпан айынан мамыр айына дейін мектепте өткізілетін мерекелік іс-шаралар туралы ақпарат жинақтап, оны чат-бот мазмұнына енгізді. Чат-ботты іске қосып, тексерді (4-сурет).

4-сурет. Мектеп чат-ботын жариялау.

Зерттеу барысында білім берудегі чат-боттардың келесі функциялары анықталды:

1. Мұғалімдерді әкімшілік қолдау. Нақты уақыттағы Чат-боттар әр оқушының типтік сұрақтарына шектеусіз жауап береді, оқытушылардың білікті қызметке уақытын босатады;

2. Оқушыларды оқуға ынталандыру.

Неғұрлым күрделі ақылды алгоритмдер (чат-боттар) студенттерді оқуға ынталандырады. Мұндай жүйелер статистикалық мінез-құлық үлгілерін білім базасымен салыстырады және нақты уақыт режимінде жеке сценарийлерді ұсынады. Мысалы, норвегиялық Difer бот студенттерге пайдалы мақалалар жібереді немесе пікірталастарға қатысуға шақырады.

3. Роботты оқыту. Боттар құрылымдалған түрде белгілі бір пән бойынша білім береді және студенттердің сұрақтарына жауап береді. Деректерді жинақтау жүйеге пәндік салада да, коммуникация бөлігінде де оқуға және функционалын кеңейтуге мүмкіндік береді.

4. Кері байланыс. Жеке білім беру траекторияларын құру үшін ақпарат жинау және оқушылардың мінез-құлықын алгоритмдік талдау.

5. Білімді қолдану. Роботтық тәлімгерлік. Практикалық тапсырмалардың орындалуын бөлу және бақылау алгоритмдері, ақпараттық қолдау, оның ішінде қадамдық кеңестер, жетекші сұрақтар және т.б., нәтижені бағалау.

6. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту. Ұсыныстар жиынтығын роботты шығарумен нақты және логикалық қателер үшін мәтінді талдау жүйелері.

7. Роботтық тестілеу. Параметрлер жиынтығы бойынша оқыту нәтижелерін тексерудің барлық автоматтандырылған жүйелері (соның ішінде бейімделгіш).

Ботты оқыту екі жолмен іске асырылады:

1) дәстүрлі, яғни қолмен;

2) жасанды интеллект қосылған кезде: бот автоматты түрде белгілі бір ақпарат массивтерінде, әдеттегі жауаптар мен сұрақтарда өзін-өзі үйретеді

Мұғалімдерді әкімшілік қолдау мақсатында нақты уақыттағы чат-боттар әр оқушының типтік сұрақтарына шектеусіз жауап беретінін, мұғалімдердің өздігінен ақпаратты игеруі қиын оқушылармен сөйлесуге көбірек уақыт жұмсап, білімді өздігінен қабылдау қабілеті жоғары оқушыларға бөлінетін уақытының азаятыны туралы қорытынды жасар едім.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Потапов Д.А. Обзор современных технологий создания чат-ботов / Д.А. Потапов // Бизнес и информационные технологии, 2017. – №4. – С. 5–8.

2. Иванов А.Д. Чат-боты в Telegram и в контакте как новый канал распространения новостей // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева, Том 1, № 3, 2016 г., С. 126-132.

3. Смылова Л.В. Чат-бот как современное средство интернет-коммуникаций // Молодой ученый. – 2018. – №9. – С. 36-39.

UNITY 3D КРОССПЛАТФОРМАЛЫ ОРТАСЫНДА МОБИЛЬДІК ОЙЫНДАРДЫ ӘЗІРЛЕУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ БАҒДАРЛАМАЛАУҒА ҮЙРЕТУ

Айдакеева Анара Орынбасаровна

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Информатика педагогтерін даярлау білім бағдарламасының магистранты,
Тараз, Қазақстан
anara_23_11_82@mail.ru

Аннотация: Мақалада мектеп оқушыларына мобильді ойынды әзірлеуді үйрету тәжірибесі баяндалады. Автор кроссплатформалы Unity 3D ортасында 2D мобильді ойынды құрастыру оқушыларға ыңғайлы және көрнекі орта болып табылатыны туралы қорытынды жасайды. Дайын ойын модельдерін қолдану бағдарламалау уақытын үнемдейді және оқушылардың назарын нысандар арасындағы байланысқа, сюжетті өзгерту тәсілін түсінуіне мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Unity 3D, 2D мобильді ойынды құрастыру, оқушыларды бағдарламалауға үйрету.

ОБУЧЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ ПРОГРАММИРОВАНИЮ МОБИЛЬНЫХ ИГР В КРОССПЛАТФОРМЕННОЙ СРЕДЕ UNITY 3D

Айдакеева Анара Орынбасаровна

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
магистрант образовательной программы «Подготовка педагогов информатики»
Тараз, Казахстан
anara_23_11_82@mail.ru

Аннотация: В статье приводится анализ опыта обучения школьников разработке мобильной игры. Автор делает вывод о том, что конструирование 2D мобильной игры в кроссплатформенной среде Unity 3D является удобной и наглядной средой обучения программированию школьников. Использование готовых игровых моделей экономит время программирования и позволяет учащимся сосредоточиться на выборе действий объектов, способов изменения сюжета мобильной игры.

Ключевые слова: Unity 3D, создание мобильной 2D игры, обучение школьников программированию.

TEACHING STUDENTS TO PROGRAM MOBILE GAMES IN A CROSS- PLATFORM ENVIRONMENT UNITY 3D

Aidakeeva Anara Orynbasarovna

Taraz regional university named after M.H.Dulaty
Undergraduate of the educational program "Training of computer science teachers"
Taraz, Kazakhstan
anara_23_11_82@mail.ru

Annotation: The article provides an analysis of the experience of teaching schoolchildren to develop a mobile game. The author concludes that designing a 2D mobile game in the Unity 3D cross-platform environment is a convenient and visual environment for teaching programming to schoolchildren. Using ready-made game models saves programming time and allows students to focus on choosing the actions of objects, ways to change the plot of a mobile game.

Keywords: Unity3D, creating a mobile 2D game, teaching students programming.

Оқушыларды бағдарламалауға машықтандырудың тиімді жолы – мобильдік ойын құрастыру арқылы программалау дағдысын қалыптастыру. Мобильдік ойынды құрастыру оқушы үшін жобалық іс-әрекет ретінде қарастырылады, және ол оқушының қызығып орындайтын жұмысы ретінде бағаланады. Жылдам әрі сапалы жобаны Unity 3D ортасында әзірлеу тиімді.

Кроссплатформалы Unity 3D ортасында әзірленген 2D және 3D мобильдік ойындарды дербес компьютерде (PC, Mac немесе Linux), смартфонда iOS, WebGL, Universal Windows Platforme, Android, ойын приставкаларында PSS (Play Station Sony), tvOS (теледидар), PS4, Xbox One платформаларында жариялауға болады [1; 2; 3]. Кроссплатформалығы жағынан Unity 3D ортасының мүмкіндіктері көп, оны компьютерде де, теледидарда, смартфонда, ойын приставкаларында т.б. ойнатуға болады.

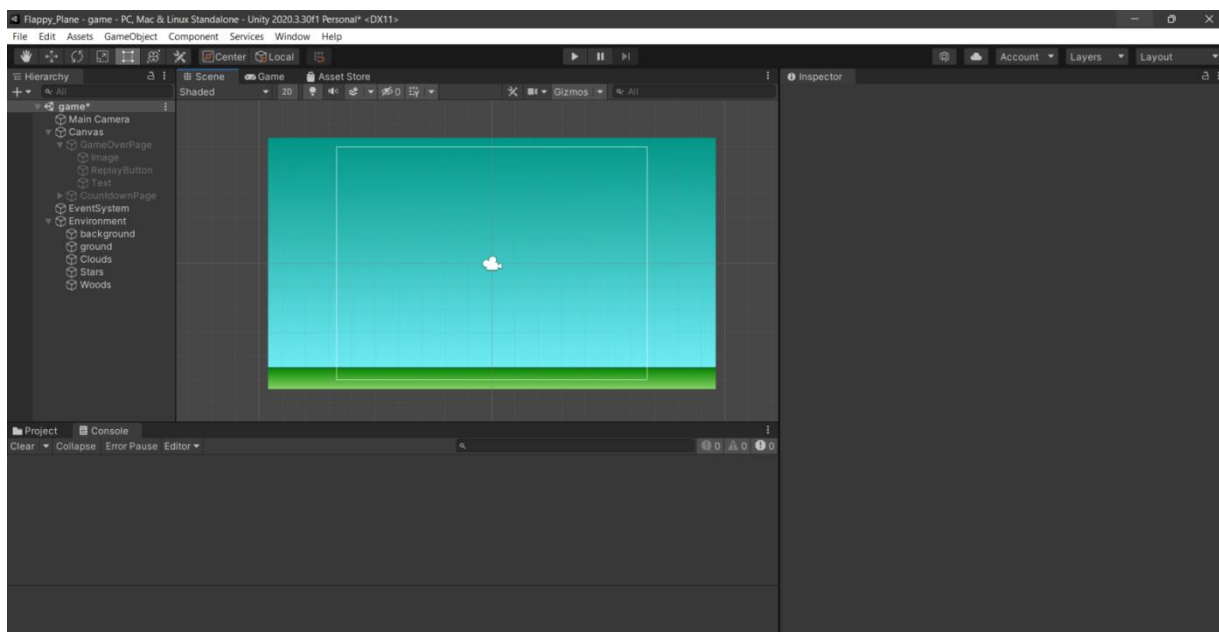
Unity 3D кроссплатформалы қосымшада мобильдік ойындарды әзірлеу арқылы оқушыларды бағдарламалауға үйретудің педагогикалық негіздерін қарастыру мақсатында зерттеу тәжірибесі жүргізіліп, оқушылардың кроссплатформалы қосымшада мобильдік ойынды әзірлеуі педагогикалық тұрғыда қарастырылды.

Зерттеу пәні ретінде оқушыларды бағдарламалауға үйретудің педагогикалық негіздері алынды. Зерттеу әдісін – оқушылардың кроссплатформалы қосымшада мобильдік ойынды әзірлеуін бақылау, ауызша сұхбат арқылы оқушылардың қиындықтарын зерттеу ретінде белгіледік.

Зерттеу 2022 жылдың ақпан айында өткізіліп, қызығушылық танытқан 8-сынып оқушыларына кроссплатформалы қосымшада мобильдік ойындарды әзірлеу бойынша қосымша сабақтар жүргізілді.

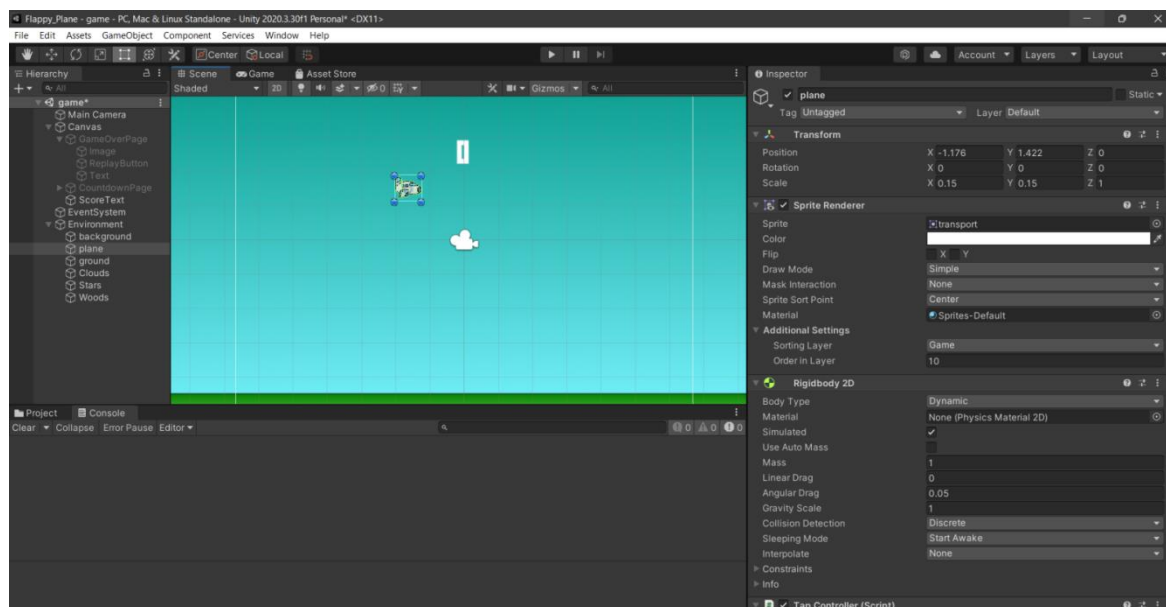
Бірінші аптада оқушылар Unity 3D ортасында жеке кабинетіне кіру үшін Google есептік жазбасымен Unity 3D бағдарламасын компьютерге жүктеп алды және орнатты, Unity 3D ортасының жұмыс үстелдерімен және панельдер құралдарымен танысты, 2D сахнада камера және артқы фонды орналастырды. Сахнаның астыңғы террейнін белгіледі (1-сурет).

Екінші аптада «Ұшқыш» кроссплатформалы 2D мобильдік ойынын құрастыру үшін сахнаға примитивтерден бағандар құрастырды, олардың санын көбейтіп, кедергі бағандарын белгіледі. Ойынға дайын ұшақ моделін импорттады (2-сурет). Қажетті дыбыстық файлдарды іздестірді және ассетке импорттады (3-сурет). Сахнаға ұпай нысанын және ұшақты орналастырып, ойынды іске қосу батырмасын жасады.

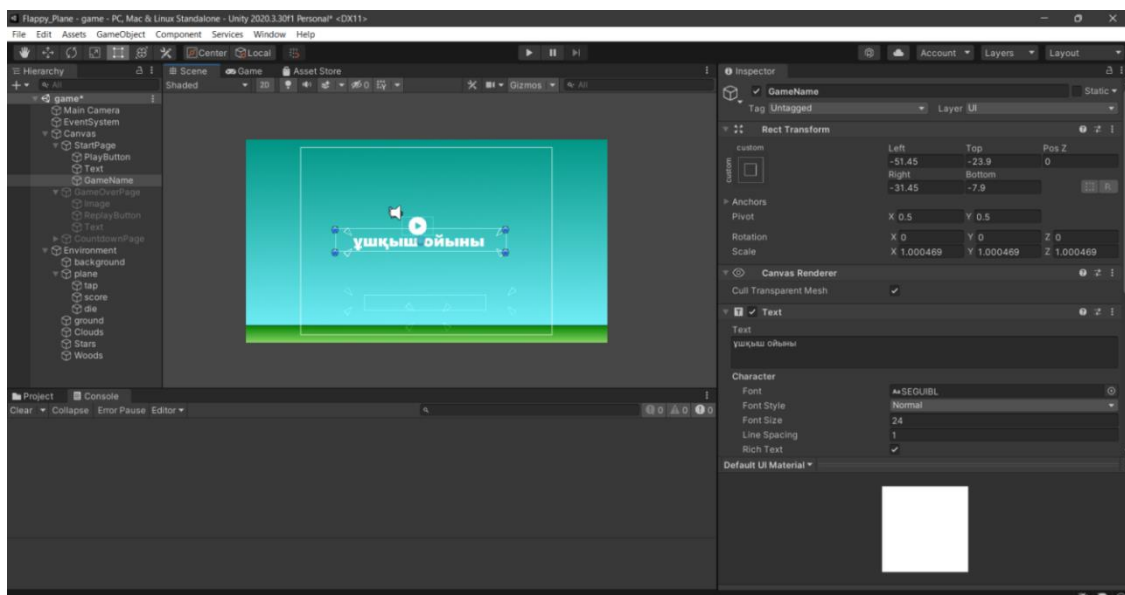
1-сурет. Сахнаның астыңғы террейнін белгілеу.

Үшінші аптада оқушылар мобильді 2D ойынның компоненттер кодын редакторлады. Триггерлерді анықтап, ойын уақыты мен қайталану сипатын баптады. Ойынның тақырыбын жазды және дыбыстық файлды біріктірді. «Ойын аяқталды» мәтінін артқы фонға орналастырды. Ойынды қайта бастау батырмасын жасады.

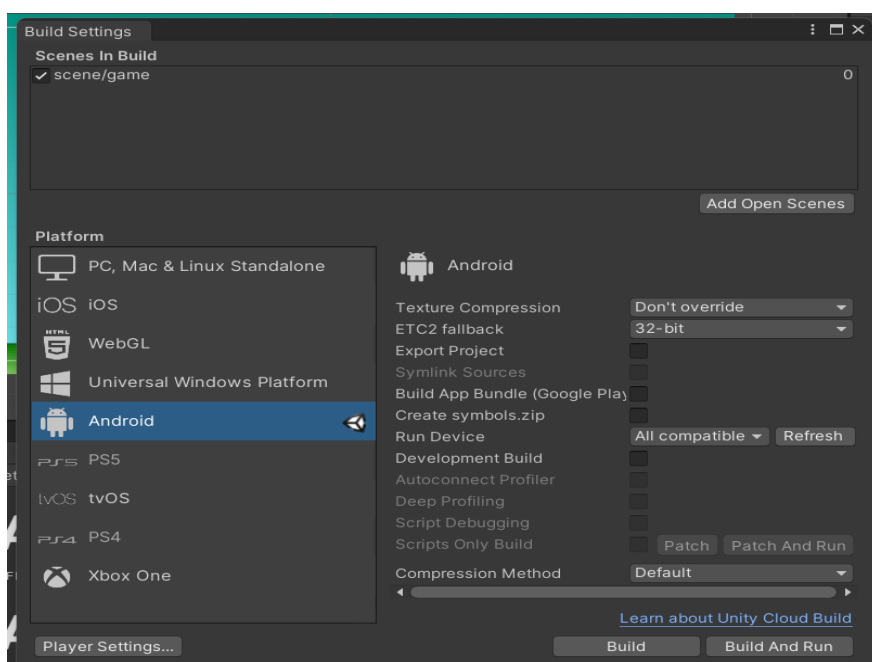
2-сурет. Сахнаға ұшқыш моделін орналастыру.

Төртінші аптада мобильді 2D ойынның кроссплатформалы нұсқаларын дербес компьютерге, Android платформасына орнатып тестіледі.

3-сурет. Ойынның тақырыбын жазу және дыбыстық файлды біріктіру

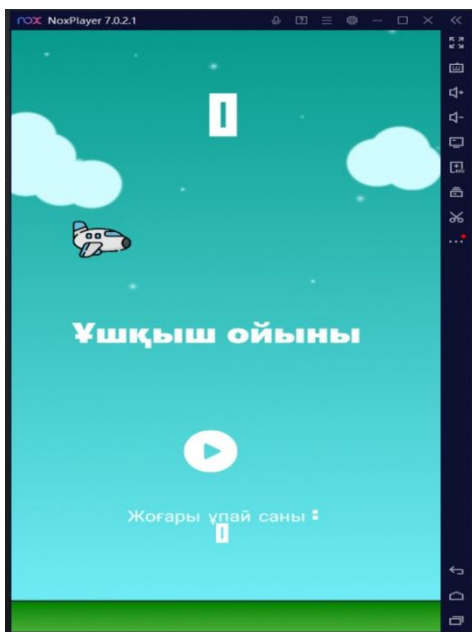
Қысқа мерзімді тәжірибе кезінде оқушылар мұғалімнің жетекшілігімен Unity 3D ортасында «Ұшқыш» кроссплатформалы 2D мобильдік ойынын әзірлеп, оны Android және дербес компьютерге орнатылатын арк файлын құрастырды (4-сурет).

4-сурет. Android платформасына арк файлын жасау

Оқушылар объектіге бағытталған жоғары бағдарламалау тілімен кішігірім жобалық әрекет арқылы танысып, Unity 3D ортасының кроссплатформалы мүмкіндігіне көз жеткізді. Эмуляторға ойын нұсқасын орнатып, тестілеген соң

(5-сурет), ойын дизайнын түрлендіру, бағандар санын арттыру, күрделендіру т.б. бойынша кеңес алды.

5-сурет. Ойынды эмуляторда тестілеу

Зерттеу нәтижесі оқушыларды іс-әрекет арқылы жобалық әдіспен бағдарламалау тіліне тиімді үйретуге болатынын көрсетті.

Оқушылар Unity 3D ортасында «Ұшқыш» кроссплатформалы 2D мобильдік ойыны объектілі бағытталған программалау арқылы іске асырды. Бағдарламалау жалпы алғанда іс-әрекетті формалды сипаттау екенін оқушылар ойын құрастыру барысында көз жеткізді. Жобалық әрекет арқылы оқушы бағдарламалау тілін оңай ұғынды. Дайын модельдерді қолдану ойын құрастыру мерзімін қысқартты. Кейбір оқушылар 3D нысандар құрастыруға қызығушылық танытты, келесі оқушылар қозғалыс-әрекетті жетілдіру бойынша өздігінен ізденді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. 2D игра на Unity. Подробное руководство. Часть 1. [Электронный ресурс]. – URL: <http://websketches.ru/blog/2d-igra-na-unity-podrobnoye-rukovodstvo-p1>
2. Как создать простую 2D-игру на Unity. [Электронный ресурс]. – URL: https://skillbox.ru/media/gamedev/kak_sozdat_prostuyu_2d_igru_na_unity/
3. Создаем 2D-игру на Unity. [Электронный ресурс]. – URL: <https://proglib.io/p/sozdaem-2d-igru-na-unity-instrukciya-dlya-novichka-2020-09-01>

**ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ
ПРОФЕССИОГРАММАСЫ**

**ПРОФЕССИОГРАММА УЧИТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

**PROFESSIONAL GRAM OF A TEACHER IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE
EDUCATION**

Аубакирова Алия Абасевна п.ғ.м., Абиева Айгерим Жомартовна,
А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
aygerim.abiyeva@mail.ru

Аубакирова Алия Абасевна м.п.н., Абиева Айгерим Жомартовна,
Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, г. Кокшетау
aygerim.abiyeva@mail.ru

Aubakirova Aliya Abasевна m.p.s, Abieva Aigerim Zhomartovna,
A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau
aygerim.abiyeva@mail.ru

Түйіндеме: XX ғасырдың соңында білім беруді интеграциялауды ынталандырудың әлемдік тенденциясы анықталды. Мектепке дейінгі, мектеп және кәсіптік білім беруде бұл барлық балалардың бірлескен және шынымен тең білім алуын қамтамасыз ету үшін жағдай жасайтын тұжырымдамалық ережелерді әзірлеуде көрініс тапты. Қазақстанда инклюзивті білім беруді қажет ететін ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың саны жыл сайын артып келеді, сол себепті барлық деңгейдегі білім беру мекемелеріне интеграция және инклюзия идеяларын енгізу көбінесе кадрлардың біліктілігіне байланысты болады.

Түйін сөздер: инклюзив, инклюзия, профессиограмма, интеграция, кәсіби құзыреттілік, ерекше білім беру қажеттіліктері.

Аннотация: В конце XX века выявлена мировая тенденция стимулирования интеграции образования. В дошкольном, школьном и профессиональном образовании это нашло отражение в разработке концептуальных положений, создающих условия для обеспечения совместного и по-настоящему равного образования всех детей. В Казахстане с каждым годом увеличивается количество детей с особыми образовательными потребностями, нуждающихся в инклюзивном образовании, поэтому внедрение идей интеграции и инклюзии в образовательные учреждения всех уровней во многом зависит от квалификации кадров.

Ключевые слова: инклюзив, инклюзия, профессиограмма, интеграция, профессиональная компетентность, особые образовательные потребности.

Abstract: At the end of the 20th century, a global trend was revealed to stimulate the integration of education. In pre-school, school and vocational education, this is reflected in the development of conceptual provisions that create conditions for ensuring a joint and truly equal education for all children. In Kazakhstan, the number of children with special educational needs who need inclusive education is increasing every year, so the introduction of the ideas of integration and inclusion in educational institutions at all levels largely depends on the qualifications of staff.

Key words: inclusive, inclusion, profессиogram, integration, professional competence, special educational needs.

Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істейтін мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігіне қойылатын талаптарды әзірлеу жөніндегі әдістемелік ұсынымдарға сәйкес инклюзивті білім беру жағдайында мұғалімдерді даярлаудың айрықша ерекшелігі құзыреттілік тәсілге бағдарлану болуы тиіс, оған сәйкес білім беру процесінің күтілетін нәтижесі білім мен дағдылар жүйесі емес, негізгі құзыреттер жиынтығы болып табылады. Бұл іскерлік байланыстарды орнату және қолдау, адамдарды түсіну және адами қарым-қатынас, белсенділік және байланыс, дамыған сөйлеу қабілеттері мен ауызша ойлау, эмоционалды тұрақтылық пен көшбасшылық қабілеттерге ие болуды талап етеді.

Мамандық эвристикалық сыныпқа жатады, ол талдау, зерттеу және тестілеу, бақылау және жоспарлау, басқа адамдарды басқару, және т.б. байланысты.

Инклюзивті білім берудің педагог қызметінің негізгі бағыттары:

1. Психодиагностика.
2. Қиын жағдайларда психологиялық көмек (медициналық емес психотерапия).
3. Психологиялық оңалту.
4. Психологиялық кеңес беру.
5. Психологиялық ағарту.
6. Дамыту және психокоррекциялық жұмыс.

Қызметтің басқа салаларында жұмыс істейтін инклюзивті білім берудің мұғалімі, педагог-психологы (медицина, психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссия/консультация, ұйымдар және т.б.) жұмыстың осы бағыттарын қандай да бір шамада ұстанады [1].

Маманның білімі мен шеберлігіне қойылатын талаптар да бар. Интеграцияланған инклюзивті білім беру идеясы базалық түзету білімі бар мамандарды және базалық білім деңгейі мен кәсіби біліктіліктің арнайы компоненті бар мұғалімдерді кәсіби және жеке даярлауға ерекше талаптар қояды. Базалық компонент деп кәсіби педагогикалық дайындық (пәндік, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік білім, іскерліктер мен дағдылар), ал арнайы компонент деп – мынадай психологиялық-педагогикалық білім түсініледі:

- инклюзивті білім берудің не екенін, оның дәстүрлі білім беру формаларынан айырмашылығы неде екенін түсіну;
- инклюзивті білім беру жағдайында балалардың жас және тұлғалық дамуының психологиялық заңдылықтары мен ерекшеліктерін білу;
- оқу процесін психологиялық және дидактикалық жобалау әдістерін білу;
- білім беру ортасының барлық субъектілері арасында (оқушылармен жеке және топта, ата-аналармен, әріптестермен-мұғалімдермен, мамандармен, басшылықпен) педагогикалық өзара іс-қимылдың әртүрлі тәсілдерін іске асыру білігі.

Маманның жеке ерекшеліктеріне қойылатын талаптар да бар. Инклюзивті білім берудің педагогы мейірімді және шыдамды болуы тиіс. Балалар әрдайым бейтаныс адаммен байланыс орнатуға дайын емес, сондықтан адамның ашылуына сендіру сиқырын, көп күш пен шыдамдылықты қолдану қажет болады. Маман сенімді оятып, шын жүректен жанашырлық танытып, көмектесуге тырысуы керек. Өйткені, жұмыс-бұл басқа адамдардың мәселелерін тыңдау және есту. Инклюзивті білім берудің педагогы мысалы, ойын ойлап табу, оған қатысушыларды тарту және дұрыс қорытынды жасау үшін гуманитарлық және аналитикалық ойлау қабілетіне ие болуы керек [2].

Инклюзивті білім берудің мұғалімдері көбінесе үй-жайда жұмыс істейді. Бұл арнайы жабдықталған кеңсе, жеке немесе топтық жұмыс түріне арналған кеңсе бөлмесі болуы мүмкін. Табиғатта, ашық ауада топтық сабақтар аз кездеседі. Шығармашылық, импровизация элементтері бар мобильді, жоғары интеллектуалды жұмыс. Жоғары психоэмоционалды жүктеме жағдайында қарқынды байланыс басым.

Инклюзивті білім беру педагогының еңбек құралдары, ең алдымен, ішкі құралдар болып табылады: оның кәсіби тәжірибесі мен білімі, шығармашылық аналитикалық ойлау, эмпатия (басқа адамның эмоционалды жағдайын сезіну қабілеті), экспрессивті қозғалыстар, мимика және дауыс. Мұның бәрі басқа адаммен сенімді байланыс орнату және өнімді өзара әрекеттесу үшін қажет. Психологтың қосымша жұмыс құралдары-техникалық құрылғылар, компьютер, диагностикалық әдістер.

Инклюзивті білім беру мұғалімі үшін медициналық шектеулер:

- вирустасымалдаушылық;
- созылмалы мигреньдер;
- жүрек-қан тамырлары аурулары;
- жүйке-психикалық аурулар;
- жад пен назар проблемалары.

Базалық білімі инклюзивті білім берудің педагог мамандығы кәсіптік білім беру мекемелерінде алуға болатын жоғары білімнің болуын талап етеді [3].

Инклюзивті білім берудің педагог-психологы мамандығына дамуында проблемалары бар, айқын альтруизмі, эмпатиясы, танымдық қызығушылығы, дамыған дерексіз-логикалық ойлауы бар адамдармен жұмыс істеуге жетекші қызығушылығы бар жастар келеді.

Инклюзивті білім берудің педагог мамандығы негізгі білімді және мүмкіндігі шектеулі адамдармен жұмыс істеудің белгілі бір тәжірибесін қажет ететіндіктен, оған жоғары профильді білімі бар ересектер де келеді: дефектологтар, психологтар, мұғалімдер.

Инклюзивті білім беру педагогтары әртүрлі жастағы мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға инклюзивті білім беру саласында жұмыс істейді: мектепке дейінгі, мектеп, кәсіптік оқу орындарында қызмет көрсету (сүйемелдеу), психологиялық көмек және кәсіптік бағдарлау орталықтарындағы жолдамалар, халыққа

әлеуметтік көмек көрсетудің кешенді орталықтарында, психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияларда қызмет етеді [4].

Мансаптық өсу перспективалары бойынша психологтың даму жолдарына тоқталсақ, инклюзивті білім беру педагогының базалық білімі бола отырып, өз біліктілігін арттырып, таңдаған бағытын жетілдіре алатын немесе мамандық аясында жаңа жақын мамандықтарды меңгере алатын: психолог-кеңесші, психодиагност, психологиялық тренингтердің жүргізушісі, персонал менеджері, мұғалім, әлеуметтік қызметкер, сақтандыру агенті және т. б. болу.

Жақсы теориялық дайындықпен және ізденімпаз ақылымен инклюзивтік білім берудің мұғалімі мамандығы бойынша жұмыс істеп, практикалық тәжірибе ала отырып, ғылыми қызметкер бола алады, сабақ бере алады және әдістемелік және ғылыми жұмыспен айналыса алады, оның ішінде гранттар бойынша зерттеулер жүргізе алады. Ол аспирантурада оқуын жалғастыра алады, кейіннен диссертация қорғайды.

Әкімшілік мансап жолы уақыт өте келе инклюзивті білім берудің педагог мамандығындағы адам білім беру мекемесінің ұжымын басқара бастайды, білім беру мекемесінің психологиялық қызмет бөлімінің бастығы, әдіскер, білім беру мекемесі директорының орынбасары бола алады деп болжайды. Мансаптың осы бағытын таңдаған жағдайда басқару дағдыларын дамыту, жоба менеджері, менеджер сияқты мамандықтарды қосымша игеру ұсынылады.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігіне келетін болсақ, бұл "мұғалімнің теориялық білім жүйесін және оларды нақты педагогикалық жағдайларда қолдану тәсілдерін, мұғалімнің құндылық бағдарларын, сондай-ақ оның мәдениетінің интегративті көрсеткіштерін (сөйлеу, қарым-қатынас стилі, өзіне және оның қызметіне қатынасы) қамтитын көп факторлы құбылыспен байланысты білім салалары және т. б.). Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің төрт негізгі компонентін ажыратуға болады.

Мотивациялық-ерікті компонент мыналарды қамтиды: мотивтер, мақсаттар, қажеттіліктер, құндылықтар, жеке тұлғаның мамандықтағы шығармашылық көрінісін ынталандырады; кәсіби қызметке деген қызығушылықтың болуын болжайды [5].

Жалпы жағдайда функционалды компонент мұғалімге белгілі бір педагогикалық технологияны жобалау және жүзеге асыру үшін қажет педагогикалық іс-әрекеттің әдістері туралы білім түрінде көрінеді.

Құзыреттіліктің коммуникативті компоненті ойларды нақты жеткізе білуді, сендіруді, дәлелдеуді, дәлелдер келтіруді, талдауды, пайымдауды, ұтымды және эмоционалды ақпаратты жеткізуді, тұлғааралық байланыстарды орнатуды, өз іс-әрекеттерін әріптестердің іс-әрекеттерімен үйлестіруді, диалогты ұйымдастыру және қолдау, әртүрлі іскерлік жағдайларда оңтайлы қарым-қатынас стилін таңдауды қамтиды.

Рефлексивті компонент өз қызметінің нәтижелерін және жеке даму деңгейін, жеке жетістіктерін саналы түрде бақылау қабілетінде көрінеді:

шығармашылық, бастамашылық, ынтымақтастыққа бағытталған, интроспекцияға бейімділік сияқты қасиеттердің қалыптасуы [6].

Қазіргі уақытта мұғалімдердің кәсіби құзіреттілігінің мазмұнын зерттеуге арналған көптеген еңбектер бар, сонымен қатар инклюзия жағдайында кәсіби қызмет үшін мұғалімнің құзіреттілік мәселелерін қамтитын бірқатар зерттеулер бар. Инклюзивті білім берудің өзі ТМД елдерінде соңғы жиырма жылда енгізіле бастағандықтан, бұл мәселе әлі де зерттеуді қажет ететінін түсіну керек.

Библиографиялық әдебиеттер тізімі:

1. Алехина С.В., Семаго Н.Я., А.К. Фадина «Инклюзивті білім беру». 1 шығарылым. - М.: "Мектеп кітабы" орталығы, 2010. – 12 б.
2. Ратнер Ф.Л., Юсупов А., «Дені сау балалар қоғамында мүмкіндіктері шектеулі балаларды кешенді оқыту» /– М.: Гуманитар. бас. ВЛАДОС орталығы, 2006. – 22 б.
3. Малофеев Н.Н. «Жалпы білім беретін сыныпта ішкі саралау кезінде интеграцияланған оқыту технологиясы бойынша даму ерекшеліктері бар балаларды оқыту: әдістемелік ұсынымдар». Челябинск: ИИУМЦ «Білім беру», 2006. – 220 б.
4. Ярская-Смирнова Е.Р., Лошакова И.И. «Мүгедек балаларға инклюзивті білім беру», 2003.- № 5. -106 б.
5. Семаго Н.Я., «Мектептегі инклюзивті білім беруді ұйымдастырудың бастапқы кезеңдеріндегі мектеп психологының анықтамалығы: орталық округтегі инклюзивті білім беруді дамыту жолдары» - М.: ЦАО, 2009. – 56 б.
6. Дзоз В.А., Трифонов С.И., Чеснокова Г.С., «Үздіксіз білім беру жүйесінде инклюзияны ұйымдастыру». Сібір педагогикалық журналы. - 2013. - № 2. – 233 б.

**ДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ
ГРАМОТНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА**

**ОРЫС ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
ЛЕКСИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ**

**DIDACTIC ASPECTS OF THE FORMATION OF LEXICAL LITERACY OF YOUNGER
SCHOOLCHILDREN IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS**

Байназарова Турсынай Бейсембековна, к.п.н,
доцент, зав.кафедрой
Нарижня Олеся Владимировна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
www.olesya.kz@bk.ru

Байназарова Тұрсынәй Бейсембекқызы,
п.ғ. к., доцент, меңгеруші кафедрасының
Нарижня Олеся Владимировна
Көкшетау университеті. Ш. Уәлиханов, г. Кокшетау
www.olesya.kz@bk.ru

Baynazarova Tursynai Beisembekovna,
PhD, Associate Professor, Head of the Department
Narizhnyaya Olesya Vladimirovna
Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau
www.olesya.kz@bk.ru

Аннотация: В статье рассмотрены проблемы увеличения словарного запаса учащихся начальных классов и способы формирования лексической грамотности на уроках русского языка. В целях повышения речевой культуры отмечены упражнения, направленные на расширение активного словаря детей, а также на выработку у них умения выбирать из своего словарного запаса.

Ключевые слова: словарный запас, учащиеся начальных классов, лексическая грамотность.

Проблема увеличения словарного запаса учащихся начальных классов на сегодняшний день является актуальной. У школьников необходимо формировать лексическую грамотность, которая позволит достичь достаточно высокого уровня универсальных учебных действий.

В настоящее время проблема обогащения словарного запаса особенно актуальна, так как возникли Интернет-ресурсы и прочие инновационные технологии, отнимающие у учащихся практически всё свободное время, вследствие чего учащиеся не могут, не хотят читать художественную литературу, и как следствие, скудный словарный фонд. Без правильного владения словом невозможно успешно коммутировать, поэтому изучению лексического аспекта следует придавать особое внимание.

Многие известные педагоги указывали на мощную силу слова и придавали изучению слова огромное значение для развития речи и формирования мыслей. Подтверждают данную информацию слова известного педагога К.Д. Ушинского: «Дитя, которое не привыкло вникать в смысл слова, тёмно понимает или совсем не понимает его настоящего значения и не получило навыка распоряжаться им свободно в устной и письменной речи, всегда будет страдать от этого недостатка при изучении другого предмета» [1; 186].

Развитию речи учащихся способствует систематическая работа над её значением, обучение выбору и употреблению нужного слова в контексте коммуникации, грамотному построению в структурном плане. В свете вышеизложенного большая роль отводится словарной работе, которая позволяет не только увеличить словарный запас, лексический фонд ребенка, но и обучает правильному правописанию, другими словами, работа должна носить комплексный характер обучения [2; 112].

Проблема речевого общения широко освещалась в психолого-педагогической, лингвистической и методической литературе, её исследовали крупнейшие методисты: Ф.И. Буслаев, И.И. Срезневский, Д.И. Тихомиров, К.Д. Ушинский; в более поздний период эта проблема интересовала М.Т. Баранова, Т.А. Ладыженскую и др. О методике словарной работы писали такие ученые, как Ю.П. Плотникова, М.Т. Пахнова, Г.И. Сниткина, В.А. Добромыслов и др.

И.М. Кобозева утверждает, что лексическое значение – «это содержание слова, отображающее в сознании и закрепляющее в нём представление о предмете, свойстве, процессе, явлении и т. д.» [3; 261].

Словарный фонд современного русского языка представляет собой не статичную, а динамичную сферу языка по той причине, что лексика постоянно пополняется новыми словами (заимствованиями, иноязычной лексикой), имеющимися словами с заменой на новое толкование, например, слово «пристав» в царской России означавшее должность начальника полиции небольшого административного района, сейчас приобрело значение должностного лица, призванного взыскивать долги с лица, имеющего задолженность, вплоть до описания имущества. Одновременно из лексического фонда уходят устаревшие слова. Взаимосвязи в сфере культуры, науки, искусства способствуют пополнению лексической системы новыми словами с их дефинициями, закрепляются в языке.

Ведущей задачей начальной школы является обогащение словарного запаса учащихся, выработка практических навыков изложения мыслей в устной и письменной форме.

Младший школьный возраст – это период активного усвоения ребёнком родного языка, период становления и развития всех сторон речи. Полноценное владение родным языком является необходимым условием решения задач умственного, эстетического, нравственного воспитания детей. Чем раньше будет начато обучение родному языку, тем свободнее ребенок будет им пользоваться в дальнейшем [4; 11].

Исследователи речи младших школьников отмечают, что следствием несовершенства их словаря являются: частая повторяемость одних и тех же слов; неадекватность слова и понятия, неточность употребления слова в речи, неумение стилистически дифференцировать отбор лексики при конструировании текста (М.Р. Львов, О.Н. Левушкина, С.В. Плотникова).

Анализ работ методистов, занимающихся проблема формирования речевого этикета младших школьников, показал, что к вопросам речевого этикета, которые необходимо отработать уже в начальных классах, следует отнести следующие: речевые формулы обращений и привлечение внимания, приветствия, прощания, извинения, благодарности, приглашения и просьбы (Н.В. Фомина, А.А. Бондаренко, Е.А. Зырянова и др.).

В статье Е.А. Зыряновой представлена методика формирования умений речевого этикета младших школьников, включающая в себя научное обеспечение, функции, этапы и условия. Автор отмечает, что источником формирования речевого этикета в начальной школе являются уроки по развитию речи, уроки русского языка и литературы, беседы о произведениях искусства, а также внеурочные мероприятия: экскурсии, праздники и т. д. следовательно, формирование речевого этикета младших школьников можно осуществлять практически на любом занятии и во внеурочное время независимо от направленности и специфики того или иного занятия.

Е.А. Зырянова указывает, что ведущими идеями разработанной ею методики формирования речевого этикета младших школьников являются: прагматический характер формирования речевого этикета учащихся младших классов, трансформация языковых знаний, умений и навыков в ситуациях реального поведения и в новых контекстах; управление речевой деятельностью младших школьников как знаковой системой, что подразумевает наличие способности к самостоятельному и осмысленному выбору соответствующих семиотических единиц с учетом входящих в них компонентов:

- синтаксического, семантического и прагматического;
- погружение в ходе учебного процесса в пространство культуры и готовых высказываний и выяснение значения высказываний и культурных явлений;
- обеспечение младших школьников обучающими технологиями, связанными с субъективными отношениями в языковом образовательном процессе;
- осознание обучаемым своей лингвоэтнокультурной самоидентификации и осознание себя субъектом поликультурной и мультилингвальной мировой;
- цивилизации [5; 78].

Учащихся следует приучать изначально к бережному отношению со словом. Дети должны понять, что слова являются кирпичиками для строительства фундамента здания, и их правильное написание. Подобно этому, слова следует выбирать правильные, знать их значение, уметь употребить в

нужном контексте с точностью, правильностью и выразительностью. С этой целью ученик должен знать значение слов, много читать, запоминать их произношение и написание. Через такое сравнение педагог должен подводить учащихся к работе со словарными словами, заинтересовать учеников, мотивировать и побудить к активной деятельности на уроке.

В дальнейшем от методики учителя зависит усвоение словарных слов, отношение учащихся к работе, ибо грамотная первоначальная подача словарно-орфографического и лексического материала способствует пробуждению интереса у детей, а также позволяет сэкономить время для выполнения других заданий [6; 56].

В целях повышения речевой культуры видное место должны занимать упражнения, направленные на расширение активного словаря детей, а также на выработку у них умения выбирать из своего словарного запаса для выражения мысли те слова, которые наиболее соответствуют содержанию высказывания и делают его правильным, точным и выразительным [7; 87].

Обучение учащихся следует проводить комплексно, чтобы охватить максимально все разделы русского языка, например, записывая слово в словарный минимум, обратить внимание детей на его лексическое значение, грамматические категории, выделить морфемы, подчеркнуть орфограммы, выделить ударение. Таким образом, предложенная система обучения над словарными словами весьма результативна, так как при проведении систематической поэтапной словарной работы значительно повышается словарный запас. Активизируется речевая деятельность, прививаются навыки и умения по лексической грамотности, развивается орфографическая грамотность, однако следует помнить, что такая работа должна проводиться систематически.

Список использованной литературы:

1. Ушинский К.Д. Собрание сочинений в 11 т. Ин-т теории и истории педагогики. – М.; Л: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1948–1952. – 655 с.
2. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. Учебник для студентов педагогических институтов по специальности «Русский язык и литература». 3-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1980. – 413 с.
3. Кобозева И.М. Лексическая семантика: учебное пособие. - 2-е изд, доп. и испр. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2007. – 819 с.
4. Ипполитова Н.А. Развитие речи школьников в процессе обучения чтению / Н.А. Ипполитова // Русский язык в школе. – 1997 - № 1 – С. 11-19.
5. Зырянова Е.А. Методика формирования умений речевого этикета младших школьников / Е.А. Зырянова // Вестник ЧГПУ. – 2011 - № 3 – С. 70-88.
6. Курочкина И.Н. Уроки этикета в начальной школе: учебно-методическое пособие / И.Н. Курочкина. - М.: Экон-информ, 2014 – 240 с.

**ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ
НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ**

**БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ МАТЕМАТИКА
САБАҒЫНДА ТИІМДІ ОҚЫТУДЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ**

**EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A FACTOR IN EFFECTIVE LEARNING IN
MATHEMATICS LESSONS IN ELEMENTARY SCHOOL**

Балабекова Нұргүл Асқарқызы магистрант,
Шаяхметова Айсулу Алкешевна

ғылыми жетекшісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

kkklimenov@mail.ru

Балабекова Нургуль Аскарровна, Шаяхметова Айсулу Алкешевна
магистрант, научный руководитель кандидат филологических наук, доцент
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

kkklimenov@mail.ru

Balabekova Nurgul Askarovna, Shayakhmetova Aisulu Alkeshevna

Masters student, Scientific adviser Candidate of Philological Sciences,
associate professor

Kokshetau State University named after Sh.Ualikhanov
Kokshetau

kkklimenov@mail.ru

Аннотация: в данной статье рассматриваются компоненты образовательной среды в начальной школе на уроках математики как условия, обеспечивающие результативность учебного процесса

Ключевые слова: образовательная среда, элементы образовательной среды, методы, формы обучения

Аннотация: This article discusses the components of the educational environment in elementary school in mathematics lessons as conditions that ensure the effectiveness of the educational process

Keywords: educational environment, elements of the educational environment, methods, forms of education

Требования к качеству педагогического процесса в современной школе растут. Результаты измеряются в контрольных тестированиях МОДО, TIMSS, PIRLS и др. Каждый учитель задается вопросом как повысить достижения учащихся, как организовать учебный процесс так, чтобы он был эффективным. Необходим системный подход, комплекс мер, создание образовательной среды в которую погружен учащийся.

В источниках педагогической литературы немало определений понятию «образовательная среда». В. А. Ясвин под образовательной средой понимает «интегральную характеристику воздействия всего комплекса условий, в которых

протекает жизнедеятельность обучающихся, на их психологическое состояние, успешность учебной деятельности и личностное развитие». [2, С. 29]

Р.Р. Абдуллин характеризует образовательную среду как «часть социокультурного пространства, зону взаимодействия образовательных систем, их элементов, образовательного материала и субъектов образовательного процесса», т.е. целостность специально организованных педагогических условий развития личности. [1]

С.В. Тарасов рассматривает образовательную среду «как совокупность социальных, культурных, а также специально-организованных в образовательном учреждении психолого-педагогических условий», и выделяет следующие элементы образовательной среды учреждения:

- Архитектурно-эстетическая организация жизненного пространства (архитектура здания, дизайн интерьеров)
- Символическое пространство (герб, гимн, традиции)
- Содержательно-методический компонент (концепции обучения и воспитания, учебные программы, учебный план, учебники, учеб пособия)
- Формы и методы организации образования (
- Коммуникационно-организационный компонент (особенности субъектов образовательной среды, распределение обязанностей и ролей, половозрастные и национальные особенности обучающихся и педагогов, их ценности, установки
- Коммуникационная сфера (стиль общения и преподавания, пространственная и социальная плотность среди субъектов образования, степень скученности
- Организационные условия (особенности управленческой культуры, наличие творческих объединений преподавателей. [5]

Опираясь на предложенную структуры понятия образовательной среды исследуем содержание эффективной образовательной среды на уроках математики в начальных классах. Обратимся к опыту успешных педагогов-математиков: Хазанкина Р.Г., Шаталова В.Ф., Лысенковой С.Н., Фридман Л.В. и др. Какую образовательную среду формировали педагоги-новаторы? В чем секрет устойчивых высоких достижений учеников в области математики?

Изучение и анализ опыта педагогов-новаторов показывает одинаково ценное отношение к созданию в классе обстановки, при которой каждый учащийся чувствует себя уверенно и спокойно. Весь спектр методов и приемов направлен на организацию мотивирующей к успеху работе.

Так, труд В.Ф. Шаталова называется «Точка опоры». Что стало точкой опорой для учеников, которые не любили математику и были набраны в экспериментальный класс донецкого педагога-новатора? Опорные конспекты? Нет. Это ситуация успеха, это маленькие постепенные победы учащихся на уроке и как результат хорошая или отличная успеваемость. Не перечисляя всех эффектов четкой технологии Шаталова, выделим важный компонент образовательной среды – это гуманное отношение к ученику, эмпатия,

прогнозирование чувств ученика на педагогическое влияние. Подобную «щадящую педагогику» осуществляла не менее успешный педагог начальной школы София Лысенкова. Три «кита» педагогической системы новатора известны: опорные плакаты, опережающее обучение, комментированное управление. Главная забота об ученике отстающем, организованная работа на уроке, при которой все работают в одном темпе и ритме, нет отстающих, когда каждый ученик может быть в роли лидера «ведет» за собой класс и в роли ведомого, слушающего ученика. Принцип ролевого участия, равномерное, добровольное распределение ролей, возможность быть и в роли подчиненного и лидера, отмечен в концепции ученого-математика Льва Фридмана.

Обобщая характеристики авторских педагогических технологий, заключаем, что для создания эффективной образовательной среды требуется гуманное отношение к ученику, «положительный эмоциональный фон учебного процесса». Создание условий, при которых он почувствует силу своих способностей и устремиться к развитию.

Для характеристики содержательно методического компонента образовательной среды фокус в исследовании эффективного опыта педагогов-математиков был направлен на способы обучения учебному материалу, формы организации учебного процесса. Что общего? Какие методы, формы, средства обучения дают закономерно положительный результат?

Не трудно заметить, что успешные педагоги реализуют строго организованную систему, алгоритм действий. И данный алгоритм четко подчинен законам развития личности, законам психологии человека. Например, в технологии В.Ф. Шаталова, С.Н. Лысенковой, П.М. Эрдниева, Л.М. Фридман, Р.Г. Хазанкина отслеживаем ответственное сосредоточенное отношению к подаче нового материала. Это профессиональный отбор блока знаний и яркая логическая наглядная подача нового материала. Это краткие четкие и в тоже время выразительные опоры-схемы, это метод противопоставления, использование цветных подчеркиваний, кратких дробных «формулировок», это требование сначала слушать, а потом записывать, так как два дела выполнять одновременно не эффективно. В целом, очень важна теория! «Впереди теория!» как пишет Шаталов. Учитель, используя педагогически обоснованные приёмы и методы обучения обеспечивает хорошее знание теории. Только потом практика.

В прогнозировании урока учителя руководствуются основополагающим законом педагоги «Человек развивается посредством собственной деятельности». Каждый из них реализует деятельностный подход. Используют разнообразные варианты технологии сотрудничества, сочетание форм парной работы, работы в группах, самостоятельной индивидуальной работы, приучают учащихся к взаимопроверке, взаимопомощи, сопереживанию. Это приемы «Десант», «Цепочка» В.Ф. Шаталова, уроки-консультации у Р.Г. Хазанкина и многое другое. Вместе с последовательным алгоритмом действий знакомым ученикам, разрабатывают и используют нетрадиционные типы уроков «уроки-

лекции», уроки-консультации, уроки-зачеты, уроки-решения ключевых задач, уроки открытых мыслей. [7]

Важное место в концепциях известных математиков занимает контрольно-оценочная деятельность. Высокие требования к ответам, возможность пересдать материал, организация предварительной тренировочной работы в группах, зачетные уроки. Известные математики и успешные педагоги создают условия, при которых у учащихся формируется привычка к самоконтролю, самооценке. Например, по Шаталову после проверки письменных работ по воспроизведению опорных сигналов они раздаются без подчеркивания ошибок, а только отметка. Ученик найдет свои ошибки, открыв альбомы с опорными сигналами (образец). Так формируется привычка к самоконтролю и самооценке собственных действий.

В современной школе при обновленном содержании образования целеполаганию как этапу урока отводится отдельное важное место. С одной стороны цели четко определены, это государственный стандарт, с другой стороны - необходимо так организовать начало урока, чтоб учащиеся не только услышали и приняли цель урока, но и сформулировали ее самостоятельно. Истоки данного подхода к целеполаганию читаем в работах вышеописанных педагогов: Л. В. Фридман, С.Н. Лысенкова, Р.Г. Хазанкин.

Характеризуя эстетическую и символическую организацию жизненного пространства учащихся как элемент образовательной среды на уроках математики в начальной школе можно много перечислять полезных средств обучения, которые наполнят кабинет математики. Это плакаты с названием компонентов действий, опорные плакаты для решения задач, модели геометрических фигур, таблицы разрядов, карточки, раздаточный материал и многое другое. С развитием цифровых технологий в помощь учителю интерактивная доска, компьютерные программы наглядно и доступно раскрывающие суть материала, повышающие интерес к математике. Возникает понятие «электронно-образовательной среды», как педагогической системы, насыщенной электронно-образовательными ресурсами. Но хочется отметить требование порядка в наглядном материале, их четкого структурирования, как в электронном виде – ЦОР, так и материальном, чтобы учитель всегда мог найти то, что ему нужно в любой момент. Это условие читаем в педагогической системе Лысенковой: «Всё содержать так, чтобы всегда можно было к уроку быстро подобрать нужную таблицу, карточки. Для этого следует всё пронумеровать, составить каталог. Опоры (таблицы, наборные полотна, карточки, чертежи) нельзя после объяснения на уроке передать в другой класс или отнести в "хранилище". Они нужны на целом ряде последующих уроков и всегда должны быть перед глазами учеников до полного усвоения материала». Тот же функциональный подход в оформлении кабинета, эстетику обучающей среды, подвижность, переменность вывесок, стендов, ламинированных заданий, схем наблюдаем в деятельности других педагогов-математиков.

Таким образом, эффективная образовательная среда должна быть ориентирована на потребности личности ученика, обеспечивать взаимодействие субъектов процесса, опираться на имеющиеся информационные ресурсы, обеспечивать пространственно-предметные условия и систему методов, форм обучения.

Список использованной литературы:

1. Абдуллин Р.Р. Образовательная среда как психолого-педагогический феномен [Электронный ресурс] // МНКО. – 2015. - № 6 (55). – режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatel'naya-sreda-kak-psihologo-pedagogicheskiy-fenomen> (дата обращения: 02.04.2022)
2. Давтян С. С. Интерактивная образовательная среда как условие формирования познавательной мобильности младших школьников / С.С. Давтян // Евразийский Союз Учёных (ЕСУ). – 2020. - № 2
3. Зильберберг Н. И., Канунникова Г. А. Формы работы Р. Г. Хазанкина — учителя школы № 14 г. Белорецка // Математика в школе. – 1986. - № 2
4. Лысенкова С.Н. Когда легко учиться. – М.: Педагогика, 1985 г.
5. Тарасов С. В. Образовательная среда: понятие, структура, типология [Электронный ресурс] // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. - 2011. - №3. – режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatel'naya-sreda-ponyatie-struktura-tipologiya> (дата обращения: 02.04.2022).
6. Фридман Л.М. Наглядность и моделирование в обучении. – М.: Знание, 1984г.
7. Шаталов В.Ф. Точка опоры. - М.: Педагогика, 1987г.
8. Эрдниев П.М. Укрупнение дидактических единиц в обучении математике. – М.: Просвещение, 1986 г.

ӘОЖ 37

М.МОНТЕССОРИ ЖҮЙЕСІ БОЙЫНША БАЛАЛАРДЫҢ ДЕРБЕСТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

FEATURES OF THE FORMATION OF CHILDREN'S SKILLS OF INDEPENDENCE ACCORDING TO THE MONTESSORI SYSTEM

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ У ДЕТЕЙ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ ПО СИСТЕМЕ М. МОНТЕССОРИ

¹Г.Т. Балдыкова, ²А.Т. Туралбаева

²PhD доктор, «Ш. Уәлиханов атындағы КУ» КЕАҚ,

¹7M01201 – Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу 2 -курс магистранты, ғылыми жетекші: Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

¹Балдыкова Г. Т., ²Туралбаева А. Т

²Доктор PhD, НАО» КУ имени Ш. Уалиханова",

¹7M01201-дошкольное обучение и воспитание магистрант 2 курса, научный руководитель: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы

¹Baldykova G. T., ²Turalbayeva A. T

²Doctor PhD, NAO" KU named after Sh. Ualikhanov",

¹7M01201-preschool education and upbringing 2nd year undergraduate, supervisor: Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы самостоятельного воспитания детьми поведения, развития способностей, воли, независимости. Излагаются пути воспитания самостоятельности детей на основе педагогики М. Монтессори. Дается характеристика особенностям самообслуживания детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: дети, самостоятельность, воля, М.Монтессори, самообслуживания, развития, воспитания, поведения.

Аннотация: Бұл мақалада балалардың өзін-өзі тәрбиелеу, қабілеттерін, ерік-жігерін, тәуелсіздігін дамыту мәселелері қарастырылады. М. Монтессори педагогикасы негізінде балалардың тәуелсіздігін тәрбиелеу жолдары көрсетілген. Мектеп жасына дейінгі балалардың өзіне-өзі қызмет көрсету ерекшеліктеріне сипаттама беріледі.

Түйінді сөздер: балалар, Тәуелсіздік, ерік, М.Монтессори, өзін-өзі күту, даму, тәрбие, мінез-құлық.

Annotation: This article discusses the issues of independent upbringing of behavior by children, the development of abilities, will, independence. The ways of educating children's independence on the basis of M. Montessori pedagogy are described. The characteristics of the peculiarities of self-service of preschool children are given.

Key words: children, independence, will, M. Montessori, self-service, development, education, behavior.

Жас ұрпаққа мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің басты талабы екені бәрімізге белгілі. Баланың жеке тұлға ретіндегі дамуы өзіндік көзқарасының қалыптасуы, ой-өрісінің кеңеюі балабақша қабырғасында басталатыны сөзсіз. Еліміздің болашағы – жас ұрпақты тәрбиелеуде бірінші бесік отбасы болса, екінші бесік – мектепке дейінгі білім беру мекемесі. Мектепке дейінгі тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. «Жас бала – жас шыбық, жас күйінде қай түрде иіп тастасаң, өскенде сол иілген күйінде қатып қалмақ. Теріс иіліп қалған шыбықты артынан түзейміз десең, сындырып аласың», – деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, заманға лайық тәрбие мен білім беру ісін кешенді ұйымдастыру жаңа технологияларды, тың идеялар мен шығармашылықты қажет етеді. Бала бойындағы жақсы қасиеттер мен мүмкіндіктерді ашып, олардың өнегелі, тәрбиелі болып өсуіне мектепке дейінгі тәрбиенің тигізер әсерінің маңызы зор. С.А.Назарбаева: «Әр баланың қабілетін өзіне жол табу, өзінің күш-жігеріне, өзінің жұмысына сену өте маңызды. Ол өзін-өзі сыйлап, ар-ұжданына сәйкес өмір сүріп, жаңсақ қадамдарының неге соқтыратынын нақты білу үшін керек». Сондықтан мектепке дейінгі жастағы балалардың өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыру – мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру процесін жүзеге асырудың негізгі бағыттарының бірі. Өзіне-өзі қызмет көрсету өзін күтуге (жуынуға, шешінуге, киінуге, төсегін жинауға, жұмыс орнын әзірлеуге) бағытталған. Еңбек

қызметінің бұл түрінің тәрбиелік маңызы ең алдымен оның өмірлік қажеттілігінде. [1, 3 б.]

Бүгінгі күні мектепке дейінгі ұйымдарда М.Монтессори педагогикасының элементтері кеңінен қолданылып жүр. М.Монтессори педагогикасы көбінесе бала мен оның жеке қасиеті басты орынға қойылатын педагогикалық әдіс ретінде сипатталады. Негізінен өмір, заттық және әлеуметтік әлем, үлкендердің балаларынан күтетін нәтижелері, отбасындағы тәрбиелеу модельдері, балабақшадағы педагогикалық талаптар өзгерді. Балалардың дағдыларын қалыптастыру педагогтің ұзақ, тынымсыз, мақсатты әрекетін қажет етеді. Мұнда педагогтің түпкі ойы ортада эмоциялы-психологиялық жағдай туғызып, баланың қызығушылығын ояту болып табылады. Мектепке дейінгі балалардың өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыру арқылы тәрбиеші-педагог еңбек тәрбиесінің міндеттерін орындайды. Ал еңбек тәрбиесі болса, балалардың еңбексүйгіштігін, ұқыптылығын, басқа да адамгершілік сапалары мен эстетикалық көзқарастарын қалыптастырады.

М. Монтессоридің пікірінше, дербестікке ұмтылу адам табиғатына тән. Сондай-ақ ол: «Баланың барлық бейсаналық ұмтылыстары ересек адамнан бөлек және дербестік арқылы еркін тұлға болып қалыптасуға бағытталған. Біздің тәрбиеміз бұл – баланың ұмтылысын барлық жағдайда ескереді. Педагогтердің күш-жігері баланың дербес болуына көмектесуге бағытталған», – деп көрсетеді. М.Монтессори тәрбие баланың рухани мүмкіндіктерін ашудың табиғи процесі деген түсінік қалыптастырды [6].

«Ересектер жаратылысқа көмектесе алады, бірақ бала өзін қолданыстағы заңға сәйкес құруы керек» [3]. М.Монтессори жүйесіндегі білім берудің мақсаты – индивидті балалық сипаттағы заңдылықтарға сәйкес тәрбиелеу, баланың өзін-өзі дамытуына көмектесу. Баланың ұраны: «МАҒАН ӨЗІМЕ орындауға көмектес» деп сөйлеу, дербестік – тәрбиенің басты қағидасы.

Дербестікке тәрбиелеу – М.Монтессори тұжырымдамасындағы басты мақсаттардың бірі. Дербес бала – еркін және тәуелсіз тұлға. Бала өзінің негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ересек адамға тәуелді емес. Ол өзінің құзіреттілігіне сенімді, адам мәдениетін тануда және құруда белсенді.

М.Монтессоридің негізгі идеяларына сүйене отырып, біз дербестіктің келесі компоненттерін ажыратамыз:

- бала үстел үстінде немесе кілемде жұмыс істейтінін өзі шешеді;
- ол өзіне ұнайтын үстелге отыра алады, егер материал бала өміріне қауіпсіз болса, бөлменің кез келген жерінде кілемге отырып жаттығу жасай алады. Әрине, мұнда кейбір шектеулер бар, мысалы, егер бала таңдаған үстелі бос болмаса, онда бала басқасына отыруға мәжбүр болады. Егер бала өзі үшін жұмысты таңдаған болса, оны қалағанынша жасай алады. Үстел таза болған жағдайда да, ыдыстарды бірнеше рет жуып, дәнектерді шашып, қайта жинап немесе суды төгіп, қайта құйып ойнай алады. Тек жұмысты толығымен аяқтағаннан кейін материалдарды жинап орнына қою маңызды.

Әр бала өзінің жылдамдығы мен ырғағына сәйкес, арнайы дайындалған орта арқылы әлемді меңгеруге құқылы. Тәрбиеші-педагог балалардың қызығушылықтарына сәйкес келетін және дамуындағы «сензитивті кезең» кезінде түрлі жаттығуларды ұсынады. Сензитивтік кезеңдер — бала психологиясының ең жоғары кезеңі болып саналады, яғни бұл кезең барлық психикалық процестер мен психикалық құбылыстардың күшті дамитын кезеңдері [6]. Осыған орай, баланы тым ерте қандай да бір әрекеттерге үйрету оның психикасына қолайсыз жағдайлар туғызуы мүмкін, бірақ үйретуді өте кеш бастаған да жақсы нәтижелерге жеткізбейді. Сондықтан сензитивтік кезеңдер мен балалардың жас ерекшеліктерінің арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін ескеру керек [1].

Ата-аналар баланың әр ойынына сенімсіздік танытып, «бос өткізген уақыт» деп санамай, керісінше бала дамуындағы маңызды сензитивті кезеңдерін білсе, баланы тәрбиелеп, үйретуде қателіктерге бой алдырмайды. [4].

Монтессори педагогінің көзқарасы. Егер біз білім беру жүйесіндегі ересек пен баланың өзара әрекетін жүйелі түрде көрсететін болсақ, онда ол мәдени ортаның көмегімен жүзеге асатын сияқты болады. Ересек адам балаға тікелей қалыптастырушы әсер етпейді. Оның рөлі – баланың өз бетінше әрекетін ұйымдастыру және бағыттау. Бұл ұстаным М.Монтессоридің балаға деген ерекше көзқарасынан туындайды. Дүниеге келген баланы таза қағазбен салыстыруға болмайды, оның өзінің «рухани әлеуеті» бар деп есептейді. Ересек адам баланы дамыта алмайды, ол тек баланың жеке дамуындағы ерекшеліктерін біліп, көмектесе алады.

Монтессори педагогінің негізгі қадамы өзін дайындау деп есептейді.

Бұл дайындықты шамамен үш кезеңге бөлуге болады:

1. Ересек адам қоршаған ортаның қамқоршысы мен қорғаушысына айналады. Қоршаған ортаның жанама әсері болмаған жағдайда балалардың физикалық, интеллектуалдық, рухани дамуына әсер етеді.

2. Қоршаған ортаны жақсартып отырып, тәрбиеші-педагог балалармен қарым-қатынаста өзін қалай ұстау керектігін анықтап алуы керек. Бұл кезеңде тәрбиеші-педагог балалардың іс-әрекетіне қажеттілігіне қарай араласуы маңызды. М.Монтессори: «Балалардың шоғырлануының алғашқы кезеңінде тәрбиеші-педагог өзін көрсетуі керек, балаларды мейірімділігімен жылытатын, өзіне тартып, жаңа күш беретін жалын сияқты болуы керек», – деп жазады. Бұл кезеңде тәрбиеші-педагог балалардың іс-әрекетіне олардың қалауы бойынша араласуы қажет.

3. Бала бір нәрсеге қызығушылық таныта бастаған сәтте тәрбиеші-педагог оған кедергі жасамауы керек, өйткені бұл қызығушылық «жаңа әрекеттің циклін ашады». Кедергі жасамаңыз – бұл кезеңде ешқандай жағдайда араласпауды білдіреді (балаға қоршаған ортаға қауіп төндіретін әрекеттерден басқа). Бұл дағды оңайлықпен келмейді. Мария Монтессори тәрбиеші-педагогтің өзгеруінің негізгі белгісін былай тұжырымдады: «Балалар тәрбиеші-педагог олармен бірге

отырмағандай жұмыс жасап отырады» [2, с. 63]. Балаларға уақытында жұмыс жасауға мүмкіндік беріп, белсенді болуына жағдай жасалуы тиіс. Баланың жұмысына кедергі жасау, орынсыз көмек көрсету бала дамуына кедергі болатынын есте ұстау. Балаларға көмек қажет болғанда ғана көмек көрсету – М.Монтессоридің негізгі қағидаларының бірі.

Оқуға дайындалған орта. Гуманистік педагогиканың ең жоғары мақсаты – баланың рухани мүмкіндіктерін ашуға жағдай жасау. Ол үшін М.Монтессори жүйесінде арнайы педагогикалық дайындалған орта жасалады. Арнайы дайындалған ортада заттарды қабылдай алуы және нысандардың алуан түрлі пішіндері, түсі мен көлемінен бастап, жануарларды қолға үйретуге және адам қоғамының ережелерін дамытуға дейін жинақталуы ұсынылады.

Қоршаған орта дербестіктің дамуына үлес қосуы үшін оны дұрыс ұйымдастыру керек. Практикалық өмірде жаттығулар мысалын қолдануды қарастырайық (бұл аймақтағы жаттығулар баланың өзіне қызмет ету, қоршаған ортаға қамқорлық жасау қажеттіліктері мен дағдыларын дамытуға тікелей бағытталған). Балаларға қажетті барлық материалдар еркін қол жетімді болуы шарт. Олар төмен, ашық, оңай көрінетін сөрелерде орналастырылуы маңызды. Балалар таңдаған заттарын өз бетінше алып, зерттеп, ойнап болған соң орнына жинап қоюлары керек.

- Жаттығулар нақты заттармен орындалады. Бала шүберектерді сабынмен жуады, аяқ киімді нағыз креммен тазалайды, үтіктеуге нағыз үтікті қолданады.

- Барлық заттар әдемі және эстетикалық, талапқа сай болып, баланы қызықтыруы керек. Айналадағы қоршаған заттар «менімен жұмыс істе», «маған мұқият бол» деп тұрғандай болуы керек.

- Қоршаған ортаның барлық объектілері белсенді түрде жұмыс істеуге сай болуы керек (қоршаған орта онымен белсенді әрекеттескенде ғана дамытушы бола алады). Шылапшындар, шелектер, щеткалар, құмыралар шағын мөлшерде таңдалынып, аласа үстелдерге қойылады, ыңғайлы тұтқасы бар жеңіл үтік қойылып, кішкене сүлгілер мен шүберектер үтіктеледі.

- Балаға ұсынылатын заттар бір данада болуы тиіс. Таңдалған зат бос болғанша күту, балалардың шыдамдылығы мен ерік-жігерін дамытады. Сонымен қатар заттардың бір дана болуы баланы өз қажеттіліктерін тыңдап, басқа балалардың іс-әрекетіне еліктеуден қорғайды.

«Дайындалған орта» балалардың психофизикалық дамуының әр саласына сәйкес келетін практикада қолданатын заттар жиынтығы (атақты М.Монтессори материалдары) ерекше орын алады. Монтессори материалдары әлемді алмастырмайды, бірақ бұл әлемнің кілті [8, 78 б.].

Өзін-өзі бақылау мүмкіндігі. Баланың дербестігін дамытуда материалдармен толық қамтылу өзін-өзі бақылау мүмкіндігі маңызды рөл атқарады. Практикалық бағыттағы жаттығулар өзін-өзі бақылау қабілетіне ие. Төгілген су, шашылған дәнді көрген жағдайда тіпті өте кішкентай, екі-үш жастағы балалар бұл қатені байқап, оны өз бетімен түзете алады.

Сенсорлық материалдар өзін-өзі басқарудың үлкен мүмкіндіктеріне ие.

Мария Монтессоридің педагогикалық көзқарастары бір ғасыр бойы өзекті болып қала берді. М.Монтессори жүйесінің өзектілігінің сенімді дәлелі оның іргелі идеяларының өзектілігі ғана емес, сонымен қатар оларды жүзеге асырудағы практикалық тәжірибенің нәтижелері болып табылады.

Монтессори әдістемесі баланың назарын дамытуға, шығармашылық және логикалық ойлауға, жадын, сөйлеу қабілетін, қиялын, моториканы қалыптастыруға көмектеседі деген тұжырым жасауға болады. Бұл әдістеме айналадағы адамдармен араласу дағдысын меңгеруге септігін тигізетін ұжымдық ойындар мен тапсырмаларға аса мән беріледі. Сондай-ақ, баланың дербестігін дамыту үшін күнделікті өмірдегі әдеттерді меңгеруіне көңіл бөлінеді. Қай кезеңде болмасын балабақшада М.Монтессори әдісі еш уақытта орнын жоғалтқан емес. Бала табиғатынан білуге құмар, тумысынан — ақ өсуге, жетілуге ұмтылысы басым. Сондықтан да қарқынмен дамып бара жатқан мына заманда балабақшадағы педагогтардың ұлттық қалып, ұлттық мінезді сақтай отырып, бала тәрбиесінің әдістерін тынбай ізденіп, жиі жаңартып отыруы заңдылық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында М. Монтессори әдістемесін қолдану. Әдістемелік нұсқаулық. – Атырау, 2018. 3 –4.
2. Мария Монтессори /Под ред. – М.: Изд. Дом «Карапуз», 2000. 271 с.
3. Основополагающие идеи педагогики Монтессори. Из письменного наследия и сферы практической деятельности Марии Монтессори. – Белгород: Изд – во Белгор. Гос. ун – та, 1998. –224с.
4. www.pandia.ru сайты.
5. Педагогика Марии Монтессори. Курс лекциялары. Екінші бөлім. – М.: Московский Монтессори-центр, 1993. 80 с.
6. kk.wikipedia.org сайты.
7. Сорокова практика и сенсорное воспитание дошкольников по методу Монтессори. Учебное пособие. – М., 1998. –316с.
8. Фуряева воспитание за рубежом. Учебное пособие. – Красноярск, 1999. С. 64 –97.
9. Тесты учебных достижений для детей, воспитывающихся в детском саду и школе Монтессори. – М., 1997. 38 с.

**СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІН КОГНИТИВТІК АСПЕКТІДЕ ТАНЫТУ
– ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛЫ
РЕТІНДЕ.**

**ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ФУНКЦИЙ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КОГНИТИВНОМ
АСПЕКТЕ – КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ
ГРАМОТНОСТИ.**

**REPRESENTATION OF THE SENTENCE MEMBERS' FUNCTIONS IN THE
COGNITIVE ASPECT – AS A WAY OF FORMING FUNCTIONAL LITERACY.**

¹Жахина Бария Бадыковна, ²Амангельдинова Айнур Еркешевна

Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.,

¹п.ғ.д., профессор, ²қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы, 2 курс магистранты

bzhahina@mail.ru, amangeldinov.92@bk.ru

¹Жахина Бария Бадыковна, ²Амангельдинова Айнур Еркешевна

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

д.п.н., профессор, казахский язык и литература, магистрант 2-курса

bzhahina@mail.ru, amangeldinov.92@bk.ru

¹Zhakhina Bariya Badykovna, ²Amangel'dinova Ainur Erkeshevna

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

Doctor of Pedagogical Sciences, professor, Kazakh language and literature,

2nd year undergraduate

bzhahina@mail.ru, amangeldinov.92@bk.ru

Түйіндеме: Бұл мақалада қазіргі қазақ тілі синтаксисінің тарауында қарастырылатын сөйлем мүшелері тақырыбының когнитивтік аспекті негізінде танытылуының мәні және оның тұлғаның функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы маңызы сөз етіледі. Тілді танымдық тұрғыда зерттеу қажеттілігі мәселесі қарастырылады. Когнитивтік лингвистиканың негізгі құралдарының бірі – гештальт теориясының мәніне тоқталып, тілдік гештальт ерекшелігі айқындалады.

Аннотация: В данной статье рассматривается смысл познания темы члены предложения, рассматриваемой в разделе современного казахского синтаксиса, в основе когнитивного аспекта и его значимость в формировании функциональной грамотности личности. Так же рассматривается проблема необходимости когнитивного изучения языка. Выделяем значение теории гештальта – как одного из основных средств когнитивной лингвистики, выявляется специфика языкового гештальта.

Annotation: This article examines the meaning of sentence members' cognition, considered in the section of modern Kazakh syntax, based on the cognitive aspect and its significance in the formation of individual's functional literacy. The problem of the need for cognitive language learning is also considered. We highlight the significance of the gestalt theory – as one of the main means of cognitive linguistics, the specificity of the linguistic gestalt is revealed.

Түйін сөздер: когнитивтік лингвистика, сөйлем мүшесі, функционалдық сауаттылық, тілдік тұлғалардың функционалдық қызметі, гештальт теориясы, сөйлем мүшелерінің қызметі.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, члены предложения, функциональная грамотность, функциональная деятельность языковых единиц, теория гештальта, функции членов предложений.

Keywords: cognitive linguistics, sentence members, functional literacy, functional activity of language units, gestalt theory, activity of sentence members.

XX ғасырда тіл білімі ғылымындағы зерттеу жұмыстарының бағыты антропоэзектік бағытқа көшті. Антропоэзектік бағытқа сәйкес зерттеудің негізіне енді объект емес, субъект айналды. Бұл парадигма бойынша қазіргі тіл ғылымында бірнеше бағыттар дамыды. Олардың бірі – когнитивтік лингвистика. Біздің тоқталатын мәселелеріміз когнитивтік лингвистика тіл ғылымына қаншалықты қажетті, тіл білімінің тараулары, соның ішінде синтаксис тарауында оқытылатын сөйлем мүшелері тақырыбын когнитивтік аспектіде таныту қажеттілігі бар ма? Когнитивтік лингвистиканың негізгі мақсаты – адамның қоршаған әлемді қалай қабылдайтынын, таным процесінің қалай жүзеге асатынын түсіну. "Когнитивтік ғылым" ақпаратты алу және өңдеуге, жинақтауға, білім құрылымын сақтау және пайдалануға байланысты процестерді бірлесіп зерттеу үшін біріктірілген ғылыми пәндердің белгілі бір шеңберін қамтиды. Яғни, математика, логика, философия, антропология және тіл білімі ғылымдарының өзара байланысын негізге алады. Оған «Тіл-адам» диадасы (жиынтығы) тән балғандықтан, «концепт» және «әлем бейнесі» терминдерімен сипатталады. Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде былай деп түсіндіріледі: «В когнитивной лингвистике под концептом понимается «оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга (*lingua mentalis*), всей картины мира, отраженной в человеческой психике».[1] Осы тұрғыда тұжырымдама (концепт) деген ұғымды – адамның санасында ойлау процесін жүзеге асыратын кешенді бірліктердің жиынтығы деп түсінеміз. Демек, концепт адамның санасында пайда болады, ал тілдік бірліктер арқылы көрініс табады, тіл арқылы объективтенеді. Әлем туралы ақпарат концептіде жатыр. «Концепты — это единицы концептуальной системы в их отношении к языковым выражениям, в них заключается информация о мире».[2] Бірақ, «әлемнің тілдік бейнесі» және «әлемнің концептуалды бейнесін» бір деп қарастыру үлкен қателік. Өйткені «әлемнің концептуалды бейнесі» біріншісіне қарағанда өте күрделі ұғым болып табылады. Бұндай көзқараспен келісуімізге ақпараттың вербальды емес амалдармен берілуін қарастыратын паралингвистикалық зерттеулер дәлел бола алады. «Тіл- адам» деп қарастырылатын диада, когнитивтік лингвистикада «Тіл-адам-таным» триадасына ауысады. Тіл білімі салаларын когнитивтік лингвистика аспектісі негізінде зерттеу қажеттілігі лингвистикалық семантиканың тереңдетіліп зерттелуінен туындады. Ол жайында Ресей тіл білімінде Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова, В. Н. Телия өз

еңбектерінде тілдегі «адам факторының» мағынасын үнемі атап, лингвистиканың философия мен психологиямен байланысына ерекше тоқталады. Дегенмен, Маслова В.А. «Когнитивтік лингвистика» атты еңбегінде орыс тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың қалыптасуына шетелдік тіл біліміндегі зерттеулер негіз болды дей келе, 70 жылдардың басында АҚШ-та алғаш когнитивтік грамматиканың зерттелуімен байланыстырады. Ғалымның пікірінше когнитивтік лингвистика терминін бірінші боп, Д.Лакоффа мен Г.Томпсон «Представляем когнитивную грамматику» атты мақалаларында қолданған болатын. Ал 90 жылдардың ортасында Еуропада когнитивтік лингвистика бойынша алғаш оқулықтар Ф. Унгерер и Х.-Й. Шмидттің, Б. Хайненің авторлығымен жарық көрді. XX ғасырдың 80 жылдарынан бастап орыс тіл білімінде когнитивтік лингвистика дамиды. Бұл жылдары Е.С. Кубрякованың редакциялығымен жарық көрген атаулы еңбектер «Новое зарубежное в лингвистике», «Язык и интеллект» атты аудармалар жинағы, «Когнитивтік терминдер сөздігі» жарық көреді. Ю.С. Степановтың 1997 жылы шыққан «Константы. Словарь русской культуры» атты еңбегін орыс тіл білімін танымдық тұрғыда жүйелеудің алғашқы қадамы ретінде көрсетеді. Ал қазақ тіл білімінде мұндай дәрежедегі алғашқы еңбек деп, кімнің еңбегін атап көрсетуге болады? Зерттеу жұмысымызда осыған да тоқталатын боламыз. Тіл білімінде жаңа деп танылып жүрген бұл бағыттың қажеттілігін түсіндіру үшін алдымен мақсаты мен міндетіне тоқтайық. Маслова өз зерттеу еңбегінде келесі міндеттерді көрсетеді: 1. Әлемді тану және түсіну процесінде тілдің рөлін зерттеп, анықтау; 2. Әлем туралы ақпаратты алу, өңдеу және қайта беру процестеріндегі тілдік білімнің рөлін зерттеу; 3. Адам білімінің концептуалды түрде катеогоризациялау процестерін талқылау, әдіс-тәсілдерін сипаттау; 4. Концетосфераны құрайтын универсалды концептілердің жүйесін сипаттау; 5. «Әлемнің тілдік бейнесін» зерттеп, анықтау.

Когнитивтік лингвистика тілді зерттеу мүддесін объектіден субъектіге аударуды қажет ететіндігін жоғарыда айтқан болатынбыз. Яғни, тілді адам арқылы тану, адамды тіл арқылы тану негізгі міндетке айналды. Адам санасында қалыптасқан білімінің тілдегі көрінісі - тілдік бірліктер арқылы ғана коммуникативтік қарым-қатынасқа түседі. Осы орайда когнитивтік лингвистиканың маңызы анықталады. Е.С.Кубрякованың пікірінше: «Лингвист объективтік шындық туралы түсінік соңында жеке, лингвистикалық формалардың қандай жүйеде тұрғандығын ғана болжауды емес, сонымен қатар тілдік бірлік, іштей байланысты табиғи тұтастық, тілдік берілімдер, категориялар дүниені қабылдаумен қалай байланысқандығын және олардың танымды қалай бейнелейтіндігін білуі тиіс». Бұл пікірінде ғалым тілді танымдық тұрғыдан зерттеу қажеттілігін көрсеткен сияқты.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистика мәселелерін зерттеу ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында басталды. Теориялық тұрғыда ғылыми объектілері белгіленген болатын. Бірақ жалпы теориялық мәселелері қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов, С.Аманжолов, Қ.Жұбанов секілді ғалымдардың еңбектерінде арнайы термин ретінде сөз болмағанымен, тілдің танымдық қасиеті мен адамға қатысы туралы мәселелердің орын алып, бастау алғандығын еш күмәнсіз айтуымызға болады. Ахмет Байтұрсынұлының сөз өнері туралы айтқан пікірлері, тілтану мәселелері когнитивтік лингвистикалық негізде қарастырылған. Ғалымның «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде тіл, сөз ұғымдарына логикалық-танымдық тұрғыдан келгені байқалады. Ақыл ісі, қиял ісі, көңіл ісі, деген философиялық, психологиялық категорияларды басшылыққа ала отырып, тілді адаммен бірге, антропоэзектік парадигмада алып қарайды.

Тілдің шын мәніндегі құрал болу қасиетін «ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығаруда» екендігін көрсетуі лингвистикалық аспектімен қатар когнитивтік ұстанымды ұстанғанын дәлелдейді. Біздің зерттеу объектіміз – сөйлем мүшелеріне де танымдық тұрғыда қарастырған пікірлерін көрсетуімізге болады. Мысалы, тұрлаулы мүшелердің бас мүше мен баяншы мүшеден тұратындығын анықтап, әрқайсысына берген анықтамасында: «Бас мүше - сөйлем ішіндегі сөздер байланатын қазық сөз, сөйлемнің иесі. Ол қазық сөз болатын қандай сөз? Сөйлегенде бір нәрсе туралы сыр - сипатын, жайын, амалын, болмысын сөйлейміз. Сөйлем ішінде сол нәрсенің атын көрсететін сөз бас мүше болады. Ол нәрсенің сырын-сипатын, жайын, амалын, болмысын айтып баяндайтын сөз баяншы мүше болады» деп түсіндіреді.[3] Когнитивтік лингвистиканың теориялық тұрғыдан өрістеп дауымын сөз еткенде Қ. Жұбановтың зерттеулерін тыс қалдыруға болмайды. Ғалымның зерттеулерінде тілдің адамға, танымға қатысы туралы мәселелер кездесетінін келесі пікірлерімен дәлелдеуге болады. «Сөз деген – зат біткеннің бәрінің аты емес, әр елдің өзінің білген затының, білген құбылысының аты ғана. Ел-елдің білгені де, білмегені де толып жатыр. Мәселен, шөптер мен жәндіктердің көбісінің аты тілімізде жоқ. Өйткені олар бізге аса көп кездеспеген, кездестірсек те елемегенбіз... Айталық, шөптердің ішінде мал жейтіндердің болатынын, отын болатынын, бояу болатынын, ем болатынын, не у болатындарын, біледі де, соларға ғана ат қояды. Танымаған кісінің атын білмегеніміз сияқты, білмеген нәрсенің аты да, тілімізде болмайды» дейді ол.[4] Осы сөзінен адамның танитын нәрсесін ғана түсініп, қолданатынын түсінуге болады. Ол нәрсені қалай таниды? Табиғатын түсіну арқылы, яғни функционалдық қызметі мен мәнін, ерекшелігін түсіну арқылы таниды. Бұл ойында ғалым «сөздің» атауыштық, қатысымдық, танымдық, тіпті функционалдық қызметін айқындап, анықтама берген іспеттес. Осы сияқты кез

келген тілдік тұлғаның танымдық, қатысымдық, функционалдық қызметі айқын болуы тиіс. Қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың қалыптасу кезеңдерімен Э.Оразалиеваның «Когнитивтік лингвистика: дамуы мен қалыптасуы» атты еңбегінде толық танысуға болады.

Когнитивтік лингвистиканың негізгі құралдарын сөз еткенде гештальт теориясын ерекше айтып өткен жөн. Ол теория лингвистиканың психологиямен байланысы нәтижесінде пайда болған. Бірақ, психологиядағы гештальт теориясы мен тіл ғылымындағы гештальттың айырмашылығы бар. Тіл ғылымындағы гештальт дегеніміз – дүниетаным туралы білім қорын ғана емес, тіл туралы білім қорын жеткізе білу, тілге қатысты білім қорын қабылдай, тани білу, таныта білу және тілдік әлемде дүние бейнесін көрсете білу, негізін ашып көрсету, тіл теориясы туралы ғылымды игергендігіңді, игерген білімді қолдана алатыныңды дәлелдей білу. Теорияға негізделіп, қарапайым мысалмен айтқанда, 3-4 жастағы бала грамматиканы, әдеби тілдің нормаларын білмей жатып, сөйлем құрастыру барысында таным арқылы сөйлем құрауға негіз болатын сөздердің орнын дұрыс қоя біледі. Бұл қабілетті адами фактормен байланыстырып, таным әрекетінің жемісі деп түсінеміз. Сонымен қатар гештальт теориясын зерттеуде зат пен оған берілген атаудың арасындағы байланыс мәселесіне де тоқталған жөн. Ғалымдардың зерттеуінше зат пен атаудың арасындағы байланыс үнемі сәйкес келе бермейді. Атау сөз затты жинақтап көрсетеді, бірақ белгілі бір жағдайда, мәселен сөйлем мүшесінің қызметін атқарғанда, заттың өзін қызметі жағынан нақты атамайды. Педагог-психолог ғалым М.М Кольцова сөз бен оның атауы арасындағы байланысты 4 түрге жіктейді. Ол байланыс сөйлемде сөздердің синтаксистік байланысқа түсіп, белгілі бір қызмет атқару барысында айқындала түседі. Кез келген тілдік тұлғаның мәнін, қызметін білу үшін, оның табиғатын түсініп алу қажет. Сөйлем мүшелерінің қызметін тануда да дәл солай. Бір сөйлем мүшесін екінші сөйлем мүшесінен ажыратуға негіз болатын – өзіндік белгісі мен қасиетін білу оның қызметін танытуда маңызы зор. Сөйлеу барысында қолданылатын сөздің қандай ойды жеткізетінін, яғни табиғатын білу үшін, оның сол сөйлеудегі қызметін анықтап алу қажет. Сөйлемде сөздерді қызметіне қарай дұрыс орналастыру, дұрыс қолдану «тіл мәдениетінің» жоғары деңгейінің көрсеткіші. Тілдік гештальт – адам ойының таңылуына, жеткізілуіне қатысты қызмет атқаратын барлық тілдік ұғым мен тілдік бірліктердің бір ойды жеткізуде ретті түрде екшеленіп, қажетті мағыналы құрылым жасап, тілдік жүйелі тұтастықта көрініс беру. Ондай күрделі синтаксистік тұтастықтар бірнеше мағыналық және құрылымдық жағынан тұйықталған сөйлемдердің тізбегінен құралады.

А.Байтұрсынұлы: «Біз қазақ тіліндегі сөздердің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдану болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына

дұрыстап қоя білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ пайдаланбайды. Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады. Бүтін пікірін айтып шығатын әңгіме ішінде түгіл, жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әртүрлі сөз қолданады. Мәселен, біреу «амансыз ба?» деп, біреу «есенсіз бе?» деп, біреу «сәлемет жүрсіз бе?» деп, біреу «күйлі, қуатты барсыз ба?» деп амандасады. Бәрінің де ой мақсаты бір, бәрінікі де амандық білу, амандық сұрау, бірақ әркім әртүрлі сөз қолданып, өзінше сұрайды» деп жазады.[5] Сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білу дегені - функционалдық қызметіне байланысты, атқаратын рөліне қарай дұрыс қолдана білу. Тілдің болмысын анықтаудың когнитивтік парадигмасында тілдің мазмұндық жағы грамматикалық құрылыммен тікелей байланыстырылады. Лексикалық ұғымдармен қатар, концептуалдық ақпараттың маңызды бөлігі абстракцияның әртүрлі деңгейіндегі тілдің грамматикалық құрылымында грамматикалық ұғымдар түрінде бекітілген.

Грамматикалық ұғымдардың жеке тілдерде қалыптасуы мен құрылымының өзіндік ерекшелігіне байланысты бірнеше түрлерін атап өтуге болады: қарапайым (элементарлы) грамматикалық концептілер, «екіөлшемді», «көпөлшемді» грамматикалық концептілер. Зерттеу тақырыбымызға сәйкес, бізге керектісі «көпөлшемді» грамматикалық концептілер (синтаксистік). Яғни, сөйлем ішіндегі субъект пен предикат қатынасы. Жоғарыда айтып өткеніміздей концепт біздің ойлау қабілетіміздің нәтижесінде пайда болады да, тіл, тілдің қызметі арқылы көрініс табады. Назар аударарлық жағдай: тілді зерттеудің когнитивтік парадигмасы тіл мен ойлаудың арасына теңдік қоймайды. Керісінше тілдің ойды ұйымдастырушылық қызметін атап көрсетеді. Осы байланыстың негізінде тілдің таңбалық жүйесі арқылы терең құрылымдарда грамматикалық байланыстар, категориялар және модельдер түрінде тұтас тілдік құрылым түзеді. Тілдегі кез келген грамматикалық категория немесе грамматикалық топ мағына мен соның көрсеткіші тілдік тұлғалардың ішкі бірлігіне құралатындығын профессор Бердібай Шалабай өз ғылыми еңбектерінде толық ашып көрсетеді. Тілдік таңба ретінде сөйлемнің бір немесе көп сөзді тұлғада атауыштық қызметті атқаратындығы турасында А.Жұбанов: «Сөйлем де сөз тәрізді тілдің атауыштық бірлігі ретінде қарастырылады. Сөйлемнің денотаты – біздің санамызда бейнеленген кейбір нақты жағдайлар, ал десигнаты – адам санасында қалыптасқан белгілі топтағы жағдайларды елестету» деп көрсетеді[6]. Жалпы сөйлем мүшелерінің қызметінің ерекшелігін ғалымдардың көрсетіп жүрген синтаксистік категориялардың ауысуы, сөйлем мүшелерінің орын-тәрібінің ауысуы деген сияқты тілдік процесстердің нәтижесінде көруге болады. Біз өз зерттеу жұмысымызда бұл процесстерді, тілдік тұлғалардың, сөйлем мүшелерінің функционалдық қызметінің өзгеруі деп көрсетеміз.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты жолдауында көп міндеттер жүктелген болатын. Сондай міндеттердің негізінде қоғамда туындаған сауатсыздық мәселесіне байланысты тұлғаның функционалдық сауаттылығын қалыптастырып, дамыту мақсатында ұлттық жоспар қабылданды. Білім беру жүйесіндегі басты өзгеріс - жаңартылған білім беру мазмұнына көшу. Біз білеміз, жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім алушының функционалдық сауаттылығын арттырып, сындарлы оқытуға үйретіп, кең ауқымды дағдыларға үйрету, инновациялық білім негіздерін терең меңгерту. Бұл мақсатқа жету үшін кез келген тілдік тақырып когнитивтік аспектіде оқытылуы керек, яғни танымдық тұрғыда оқытылуы керек екендігі анық. Тілдік тақырыптарды когнитивтік аспектіде танытудың қажеттілігі де осында, себебі когнитивтік лингвистика жүйесі тіл мен ойлау, тіл мен таным процестерінің арақатынасына сүйенеді. Біздің зерттеу жұмысымыз да осы мақсатты алға қойып, тұлғаның функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың жолы ретінде сөйлем мүшелерін когнитивтік аспекті негізінде танытудың маңыздылығын көрсетуді көздейді. Әр тілдік тұлғаның функционалдық қызметін біліп, табиғатын когнитивтік тұрғыдан тану – оны ойды жеткізу барысында әдеби тілдің нормасына сай, дұрыс қолдана білуге апарады. Бұл ойды дәл жеткізе білудің шеберлігі болып табылады. Ал, ойды неғұрлым айқын, дәл жеткізу шеберлігі – сауаттылықтың белгісі, «тіл мәдениетінің» биік шыңы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва, 1996. – стр 90.
2. Пименова М. В. Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово, 2004. – Вып.4.стр 8.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі,1992. – 21-142 бб.
4. Жұбанов А.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581б.
5. Байтұрсынов А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. Құрастырған: Р. Нұрғалиев – Алматы, Жалын, 1991. – 343б.
6. Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста //Дисс.докт. фил. Наук. – Алматы, 2002. – 310с.

ИНТЕРНЕТ ҚОРЛАРДА БАҒДАРЛАМАЛАУДЫ ОНЛАЙН ҮЙРЕТУ ТӘЖІРИБЕСІ

Жашан Перизат Рашидқызы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Информатика педагогтерін даярлау білім бағдарламасының магистранты,
Тараз, Қазақстан
perizat_27.03@mail.ru

Аннотация: Мақалада мектеп курсына қарастырылатын компилятор және интерпретатор ұғымдарын оқушыларға жылдам әрі сапалы игерту мақсатында Java онлайн компиляторы, Python онлайн интерпретаторымен жұмыс тәжірибесі көрсетілген.

Түйінді сөздер: онлайн компилятор, онлайн интерпретатор, Python.

ОПЫТ ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЯ ПРОГРАММИРОВАНИЮ В ИНТЕРНЕТ- РЕСУРСАХ

Жашан Перизат Рашидқызы

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
магистрант образовательной программы «Подготовка педагогов информатики»
Тараз, Казахстан
perizat_27.03@mail.ru

Аннотация: В статье представлен опыт работы с онлайн-компилятором Java, онлайн-интерпретатором Python с целью быстрого и качественного усвоения учащимся понятий компилятора и интерпретатора, рассматриваемых в школьном курсе.

Ключевые слова: онлайн компилятор, онлайн интерпретатор, Python.

EXPERIENCE IN ONLINE LEARNING PROGRAMMING ON THE INTERNET RESOURCES

Zhashan Perizat Rashidkyzy

Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty
Master student of the Educational program "Training of Informatics Teachers"
Taraz, Kazakhstan
perizat_27.03@mail.ru

Annotation: The article presents the experience of working with an online Java compiler, an online Python interpreter, in order to quickly and efficiently master the concepts of compiler and interpreter, which are considered in the school course.

Keywords: online compiler, online interpreter, Python.

Соңғы жылдары дәстүрлі офлайн компиляторлар интерактивті онлайн-сервистермен алмастырылып жатыр. Енді Паскальда немесе С+, Питон немесе Java-да жазылған бағдарламаны орындау үшін компьютерге тиісті

бағдарламалық жасақтаманы орнатудың қажеті жоқ. Компиляторлар нақты жобаларды орындауға арналмаған, тек үйрету мақсатында қолданылады.

2017 жылғы 7 сыныпқа арналған «Информатика» оқулығында компилятор және интерпретатор түсінігі берілген [1]. Жалпы білім беретін мектептің 9-сынып оқушыларына арналған 2019 жылғы «Информатика» оқулығында PyGame-де бағдарламалауды онлайн компилятормен үйрету өте тиімді [2].

Карантиндік шектеулер кезінде бағдарламалауды онлайн үйрету балалар мен ата-аналар үшін үлкен жеңілдік. Себебі, балалар таңертеңнен кешке дейін компьютерлік жеңіл ойындармен бос уақыт өткізбейді. Керісінше өзіне қажетті мектеп бағдарламасында үлгермей жатқан тақырыптарын тереңірек оқуға мүмкіндік алады. Мектеп бағдарламасынан тыс қосымша интернет – ресурстарда бағдарламауды үйрену арқылы информатикалық білімді қалыптастыру – оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін белсендендіріп, оқушылардың білімдерін, біліктерін, дағдыларын жетілдіріп, берілген сұрақтың жауабын тезірек табу мүмкіндігін тудырады.

Осы оқу жылында 7-сынып оқушыларымен өткізілген тәжірибе кезінде бағдарламалаудың бастапқы тілін машина кодына түрлендіретін құрал компилятор деп аталатыны жөнінде түсінік берілді. Көбінесе бұл бағдарламалық жасақтаманың бастапқы кодын басқа тілге – орындалатын машина кодына аудару үшін жасалған бағдарлама, ол өз кезегінде орталық процессордың орындалуына тікелей дайын төмен деңгейлі тіл болып табылады. Әрбір операциялық орта өзінің машиналық кодын талап етеді, өйткені өзіне берілген мүмкіндіктерді:

- кітапхана түрінде;
- түрлі функциялар;
- немесе жүйелік шақырулар түрінде пайдаланады.

Компиляторларды іске асырудың келесі *түрлері* бар:

- векторлаушы – векторлық процессорлармен жабдықталған компьютерлер үшін машиналық кодты құрастыруда қолданылады;
- икемді – дизайн модульдік принципке негізделген кестелермен басқарылады;
- инкрементальды – бағдарламалық кодты түгелімен қайталамай, бағдарламалардың үзінділерін таратады;
- интерпретациялаушы – оны қадамдық деп те атайды, командаларды рет ретімен орындайды;
- жөндеу – бағдарламаларды жөндейді;
- резиденттік – жедел жадыда орналасқан бағдарламаны өзі компиляциялайды;
- әмбебап – ядро; синтаксистік тиегіш; семантикалық жүктеуіш бөліктерінен тұрады.

Бастапқы бағдарламалық кодты орындалатын машина кодына аудару – интерпретация немесе компиляция деп аталады. Бастапқы кодты компиляциялаудың әртүрлі тәсілдері бар:

- пакеттік тәсіл – тапсырманың бір пункті аясында бірнеше модульдерді құрастыру кезінде;

- жолдарды бірінен кейін екіншісін түсіндіру тәсілі – атауы айтып тұрғандай, бұл әдіс көбінесе интерпретация деп аталады;

- шартты әдіс – тікелей компилятордың директиваларымен берілген, бастапқы бағдарламадағы шарттар кодтың кейбір бөлімдерін ішінара таратуға мүмкіндік береді.

Оқушылар Java онлайн компиляторы [3], Python онлайн интерпретаторымен [4] жұмыс істеді. Оларға векторлық графикада шеңбер қозғалысын анимациялау листингі үлгі ретінде орындатылып, қарапайым есептеулер бағдарламасын орындап көрді.

Тәжірибе кезінде оқушылар онлайн компилятормен жұмыс оқулықтағы оқу материалын тиімді игеруге ықпал еткенін атап өтті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұхамбетжанова С.Т. Информатика. Жалпы білім беретін мектептің 7-сынып оқушыларына арналған оқулық. /С.Т.Мұхамбетжанова, А.С.Тен, Д.Н.Исабаева, В.В.Сербин. – Алматы: «Атамұра», 2017. – 176 б.

2. Кольева Н.С. Информатика. Жалпы білім беретін мектептің 9-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп», 2019. – 104 б.

3. https://www.online-ide.com/online_java_compiler

4. <https://www.online-python.com>

УДК 37.091

ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЫНТАСЫН АРТТЫРУҒА ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТЕДІ?

КАК ФОРМИРУЮЩЕЕ ОЦЕНИВАНИЕ ВЛИЯЕТ НА ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ?

HOW DOES FORMATIVE ASSESSMENT AFFECT STUDENT MOTIVATION?

Жиенгулова Дина Самигуллаевна

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

7М01503-Информатика магистранты, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы,

zhiengulova.dina@mail.ru

Жиенгулова Дина Самигуллаевна

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

7М01503-магистрант информатики, Республика Казахстан, г. Актобе,

Zhyengulova Dina Samigullaevna

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
7m01503-master of Computer Science, Aktobe, Republic of Kazakhstan,
zhiengulova.dina@mail.ru

Аннотация: Мақалада оқу мен оқытуды жетілдірудің тетігі формативті бағалаудағы мәселелерді шешу жолдары оқушылардың ынтасына қалай әсер қарастырылады.

Аннотация: В статье рассматривается механизм совершенствования обучения и обучения, как пути решения задач формативной оценки влияют на мотивацию учащихся.

Abstract: The article discusses the mechanism of improving teaching and learning, how ways of solving problems of formative assessment affect the motivation of students.

Түйін сөздер: қалыптастырушы бағалау, жиынтық бағалау, өзара бағалау, өзін-өзі бағалау.

"Білім - білгеннің бәрі ұмытылған кезде қалатын нәрсе..." - бұл мұғалім жұмысының мәні мен мақсаты туралы ойлағанда есіме түседі. Мені үйрету керек және қалай оқыту керек-біздің алдымызда тұрған маңызды мәселелер.

"Болашақ мектептері" кітабында американдық философ және ағартушы Д. Дьюи ("халықтық білім" №8, 2000 ж.) "оқытуды сыныптан, мектептен тыс жерде алып, қоғамға есік ашу керек" деп тұжырымдайды. Менің ойымша, тек осы жағдайда ғана мектеп түлегі алған білімдерін шығармашылықпен қолдана алады, мәселелерді шеше алады, сыни ойлауға, зерттеу дағдыларына ие болады және АКТ-ны тиімді пайдаланады. Алайда, ағылшын ақыны Ричард Олдингтонның айтуы бойынша (дәйексөздер мен афоризмдер, www.zitata.eu/aldington), "білу керек нәрсені үйрету мүмкін емес, мұғалім жасай алатын барлық нәрсе - бұл жолдарды көрсету".

Оқушылардың танымдық қызығушылығы мен оқуға деген ынтасын арттыратын, оқушылардың өзіндік қызметін белсендіретін жаңа, тиімді технологияларды қолдану жоғары нәтижеге жетудің жолы деп санаймын.

Оқыту мен оқытудағы осы әдістер мен жаңа тәсілдерді "Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы" ұсынады.

Мені оқушылардың оқуға деген ішкі ынтасын, оқушының "жеке қалауы мен қажеттіліктеріне негізделген" мотивациясын дамытуға қалай ықпал ету туралы ой толғандырды.

Оқу іс-әрекеті барысында Мен келесі болжамды ұсындым: егер қалыптастырушы бағалау оқу үлгерімін жақсартса, мұғалімге әр оқушының мүмкіндіктерін ескере отырып, оқуды саралауға мүмкіндік берсе және студенттерге өз оқуын бақылауға көмектессе, онда қалыптастырушы бағалау құралдарының көмегімен оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруға бола ма?

Мектепте көптеген жылдар бойы орыс тілі мұғалімі болып жұмыс істегеннен кейін, бағалау қазіргі заманғы техниканың ең күрделі мәселелерінің

бірі екенін білемін. Мектепте қолданылатын жиынтық бағалау тек оқушының білім деңгейін анықтай алады және менің ойымша, оны одан әрі мақсатты оқытуға ынталандырмайды. Ол кейде өз мақсатына айналады және тек сынып журналындағы белгілердің жинақталуы, сонымен қатар оқушының білімі мен надандығын, іскерлігін немесе қабілетсіздігін бекіту деңгейінде жүзеге асырылады. Әр мұғалім оқушылардың іс-әрекетін өзінің интуитивті идеяларына сүйене отырып бағалайды, өйткені бағалаудың нақты, нақты және нақты критерийлері жоқ. Мектепте біз, мұғалімдер, көбінесе оқушының қателіктерін түзетіп, сынып журналына мұғалім үшін де, оқушы үшін де аз ақпарат беретін ресми белгі қоямыз. Мұндай ресми белгі оқушының мотивациясының төмендеуіне, оның нәтижелерінің нашарлауына әкеледі.

Осы деңгейлік курстарға арналған оқу - әдістемелік құрал-Глоссарийде мотивацияның келесі анықтамасы берілген: "Мотивация - белгілі бір мақсаттарға жету үшін іс-әрекеттерді ынталандыру процесі. Ішкі Мотивация-бұл жеке қалаулар мен қажеттіліктерге негізделген мотивация. Сыртқы Мотивация-қоршаған әлемнің факторларына негізделген ынталандыру, әр түрлі ынталандыру формаларында (белгілер, хаттар және т.б.) көрсетілген".

Менің ойымша, оқушылардың оқу іс-әрекетіне деген ішкі ынтасын дамыту қажет.

Орта буында оқушылардың уәждемесі төмендейтіні белгілі. Біздің мектептің психологы 7-8 сынып оқушыларының оқуға деген ынтасының күрт төмендегенін көрсететін оқушылардың мотивация деңгейін анықтау үшін орта буын оқушыларына сауалнама жүргізді. Танымдық белсенділіктің төмендеу себептері балалардың жас ерекшеліктері, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас және баланың ақыл-ой дамуы болуы мүмкін.

П. Блэк пен Д. Уильямның "қара жәшік: ішінде не бар? Оқушылардың білімін бағалау оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттыру тәсілі ретінде "бағалау арқылы оқуды жетілдіру процесі бес негізгі факторға байланысты" деп бекітілген: Оқушылардың тиімді кері байланысы, оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуы, бағалау нәтижелерін есепке алу, бағалаудың оқушылардың уәждемесі мен өз білімін өз бетінше бағалау қабілетіне әсерін тану.

Қалыптастырушы бағалаудың әдістері мен тәсілдерін қолдану оқушылардың ынтасын қалай арттыратынын байқауды жөн көрдім.

Осылайша, мен өзгерткім келетін жалғыз нәрсе - қалыптастырушы бағалау құралдарының диапазонын кеңейту арқылы, сондай-ақ материалды ұсыну тәсілі мен оқу процесін ұйымдастыру нысанын өзгерту арқылы оқушылардың ішкі уәждемесіне әсер ету (мүмкіндігінше).

Менің жұмысым қалыптастырушы бағалау техникаларын, сондай-ақ сыни ойлау әдістері мен тәсілдерін, оқыту мен оқытудағы жаңа тәсілдерді пайдалану арқылы жақсарады деп ойлаймын. Мысалы, бұрын Мен өз тәжірибемде тек ауызша мадақтаумен немесе оқушының дәптеріндегі қысқаша түсініктемемен шектелетінмін, енді мен формативті бағалаудың басқа әдістері туралы білдім. Сонымен қатар, мен жоғары деңгейлі мәселелерге (майлы мәселелерге) назар

аудармадым, мүмкін көптеген әріптестер сияқты, мені де танымдық аспект қызықтырды. Менің ойымша, студент оны көбейте алады, мысалы, ереже оны іс жүзінде қолдана алады және бұл білімді басқа, стандартты емес жағдайда қаншалықты қолдана алады, оның талдау, синтез және бағалау дағдылары қаншалықты дамыған, менің көзқарасымнан тыс қалды. Енді Блум таксономиясын белсенді қолдана отырып, мен сұрақтың сипатына ерекше назар аударып бастадым, өйткені жоғары деңгейлі сұрақтар осы дағдыларды дамытатынына көз жеткіздім. Оқуда жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін баланың ойлау қабілетін дамыту қажет екенін түсіндім. Бұл құбылысты бағалауға, талдау мен синтездеуге бағытталған сұрақтар мен тапсырмаларды жұмыста қолдану кезінде мүмкін.

Мен жұмыс істейтін студенттер оқуды үйренуі керек, оқу процесіне саналы түрде қарау керек. Мұны істеу үшін, біріншіден, объективті түрде, бірлесіп әзірленген критерийлердің көмегімен өзіңізді және жолдасыңызды бағалау, екіншіден, бір-біріңізді тыңдай және ести білу, үшіншіден, өз көзқарасыңызды дәлелді түрде дәлелдеу, қателескеніңізді мойындау, басқалардың пікірін құрметтеу сияқты дағдылар мен дағдыларды дамыту қажет.

Мен оқу мотивациясын дамыту және қалыптастыру үшін сабақтарымда 7 "А" сыныбын оқи бастадым. Әр оқушының оң мотивацияның бастапқы деңгейі бар, оған сіз мұғалімге сене аласыз. Психолог жүргізген сауалнама бұл сыныпта мотивациясы төмен 4 адамды, сыртқы мотивациясы бар 10 оқушыны, оқу іс – әрекетіне орташа мотивациясы бар 7 оқушыны анықтады.

Өйткені негізгі салмағы орта деңгейдегі ынталандыру, маған қызық болды пронаблюдать байланысты күшейтеді ма мотивациясын оқу-жаттығуға қолдану әдіс-тәсілдерін, формативті бағалау.

Ең алдымен, бағалау кезеңдерін жоспарладым: мен қолданатын бағалау түрлері мен формаларын анықтадым, сонымен қатар әр сабаққа оқушылардың жетістіктерін бағалау критерийлерін жасап, оларды балалармен алдын-ала талқылады. Мен олармен бірлесіп жұмыс істеу оқушылардың бағалауға деген оң көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді және олардың нәтижеге деген жауапкершілігін арттырады, сол арқылы оқушылардың оқу іс-әрекетінің мотивациясын күшейтеді деп ойлады. Әрине, әзірленген критерийлер оқушы тұрғысынан тұжырымдалған оқу мақсаттарына негізделді.

Мен сабақтарда бағалаудың барлық түрлерін қолданамын деп шештім: диагностикалық – бірінші сабақта "сын есімдерді салыстыру дәрежелері" тақырыбы бойынша бар білімді, дағдыларды жаңарту үшін; формативті – оқу процесін жақсарту мақсатында дәйекті сабақтардың барлық кезеңдеріндегі барлық кезеңдерде және жиынтық – тақырып бойынша білімді, дағдыларды және дағдыларды анықтау үшін.

Сондай-ақ, мен алдын-ала бағалау стратегиялары мен сабақта қолданған бағалау формаларын таңдадым. Сонымен қатар, Орта мерзімді жоспарлауда мен сабақта қолданған формативті бағалау әдістерін бөлдім.

Бұл техниканың барлығы коллаборативті ортада тиімді болады деп ойлаймын, сондықтан сыныптағы оқыту ортасын да өзгерту керек: топтық жұмыс түрлерін практикада қолдану. Дәл осы психологиялық жайлы ортада оқушылар өз нәтижелерін ғана емес, бір-бірінің нәтижелерін де бағалай алады.

Менің назарымда оқушылардың мотивациясының өзгеруін бақылау үшін Мен келесі әдістерді қолдандым: сауалнама, ата-анадан сұрау, байқау, бейнежазба, оқушылардың өзін-өзі бағалауы, сұхбат, оқушылардың жұмыс үлгілері, фотосуреттер.

Ата-аналардың сауалнамасы бір ай ішінде оқушылардың 65% - ы "информатика" пәніне деген қызығушылығының артқанын көрсетті, бұл маған таңдалған стратегиялар мен әдістердің дұрыстығына қолдау көрсетті.

Жұмыс оқушылардың бағалаудың жаңа стратегиялары мен әдістерін ынта-жігермен қабылдағанын көрсетті. Өзін-өзі бағалау және өзара бағалау, формативті бағалаудың әртүрлі әдістері шиеленісті жеңілдетіп, бағалау процесін психологиялық тұрғыдан ыңғайлы етті. Өйткені, мұндай бағалау оқушыға жақсы нәтижеге жету үшін не іздеу керек, нені түзету керек екендігі туралы ақпарат берді, ал мұғалім сабақтың белгілі бір кезеңінде оқушылардың жетістіктері туралы ақпарат алды.

Сонымен қатар, балалар мұғаліммен бірге жұмыс істегенді ұнатады, оның жанында емес, сонымен қатар бір-бірімен қарым-қатынас жасайды, жолдастарының жетістіктеріне жанашырлық танытып қуанады. Оқушылар өздерінің оқуына жауапкершілікпен қарап, нәтижесін жақсарту үшін не үйрену керектігін бұрыннан білетіндерін бағалай бастады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Руководство для учителя. Первый (продвинутый) уровень. – АОО «Назарбаев интеллектуальные школы», 2012 год.
2. Оценивание учебных достижений учащихся. Методическое руководство/ Составитель Р.Х.Шакиров, А.А.Буркитова, О.И.Дудкина. - Бишкек: «Билим», 2012.
3. А.К.Мынбаева, З.М.Садвакасова. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать. - Алматы, 2012 год.

ОНЛАЙН БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАСЫН DJANGO КӨМЕГІМЕН ҚҰРУ

Истаева Альмира Суюмбаевна

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Информатика педагогтерін даярлау білім бағдарламасының магистранты,
Тараз, Қазақстан
almira-84@mail.ru

Аннотация: Мақалада Python бағдарламалау тілінің Django кітапханасы көмегімен онлайн білім беру платформасын құру кезеңдері сипатталған. Онлайн білім беру платформасы курстары модельдерін құру, курс мазмұны модельдерін құру, модельдің өз алаңы типтерін Django ішінде PositiveIntegerField класы көмегімен құру қарастырылған.

Түйінді сөздер: Django, онлайн білім беру платформасы, Python.

СОЗДАНИЕ ПЛАТФОРМЫ ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИЯ С ПОМОЩЬЮ DJANGO

Истаева Альмира Суюмбаевна

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
магистрант образовательной программы «Подготовка педагогов информатики»
Тараз, Казахстан
almira-84@mail.ru

Аннотация: В статье описаны этапы создания онлайн-образовательной платформы с помощью библиотеки Django языка программирования Python. Платформа онлайн-образования предусматривает создание моделей курсов, создание моделей содержания курсов, создание типов собственной платформы модели с помощью класса PositiveIntegerField в Django.

Ключевые слова: Django, платформа онлайн-образования, Python.

CREATING AN ONLINE EDUCATION PLATFORM USING DJANGO

Istayeva Almira Suyumbayevna

Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty
Master student of the Educational program "Training of Informatics Teachers"
Taraz, Kazakhstan
almira-84@mail.ru

Annotation: The article describes the stages of creating an online educational platform using the Django library of the Python programming language. The online education platform provides for creating course models, creating course content models, creating types of its own model platform using the PositiveIntegerField class in Django.

Keywords: Django, online educational platform, Python.

Қазіргі кезде әлемнің көптеген елдерінде орта білім беруде қашықтықтан оқыту технологиялары тәжірибеден өтіп, оларда бейнебайланысты және нейрожелі көмегімен бағалау жүйесін жетілдіру мүмкіндіктері қаралуда.

Білім беру мекемелері қолданатын оқу платформаларында жаңа оқу материалы (презентация, мәтін, бейнефайл т.б.), сабақты бекіту тапсырмалары, білімді бағалау формалары болғанмен [1; 2], сабақты оқушыға ауызша түсіндіруде, оқушымен ауызша сөйлесуде жасанды интеллект нейрожелісі мүмкіндіктерін қолдану әлі күнге іске асырылмады. Google Classroom, Moodle т.б. танымал онлайн платформаларда вебинар мен бейнебайланыс құралдары соңғы жылы іске қосыла бастағанмен, жасанды интеллектінің дауыс арқылы білім алушымен ауызша диалог құруы іске аспаған. Орта мектептегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және информатика пәндерін оқытуға арналған интернет онлайн платформасын құруды іске асыра бастадық, себебі:

- бағдарламалауды онлайн компилятормен үйрету міндеті платформаның сыртқы ресурспен байланысын іске асырады;

- онлайн бағдарламалау нәтижесі визуалды бағдарламалау принципімен іске асады;

- нейрожелінің ауызша диалогпен қолдауы оқушының жаңа білім мазмұнын қарапайымнан күрделіге қарай меңгеруіне көмек береді;

- нейрожелі мультиплатформалық байланысты тани біледі;

- оқытудың іс-әрекетке, жобалауға негізделуі бағдарламалауды пән ретінде ғана емес, құрал ретінде жетілдірудің мүмкіндіктерін анық көрсете алады.

Онлайн білім беру платформаларын соңғы уақыттарда Python арқылы бағдарламалау тиімді. Django кітапханасы көмегімен мазмұнды басқарудың өзіндік жүйесін құрастыруға болады.

Онлайн білім беру платформасы курстары модельдерін құру – алғашқы маңызды кезең. Бірінші кезекте виртуалды орта құру қажет және оны белсендендіру қажет. Django, pillow кітапханаларын орнатып, жаңа жоба ашу керек. Онда бастапқы мәліметтер бумасына барып, курсты іске қосу қосымшасын құрамыз. Жобадағы орнату файлын редакторлап, курс қосымшасын орнатылған қосымшалар тізіміне қосып, курстар қосымшасын белсендендірген соң, курсқа қажетті модельдерді анықтау керек.

Курс мазмұны модельдерін құру – бұл жұмыстың келесі кезеңі болып табылады.

Модельдерді әкімшілеу сайтына тіркеу іске асады. Бастапқы мәліметтерді фикстуралар көмегімен бекіту қажет.

Курс мазмұны модельдерін құру кезінде онлайн білім беру платформасында мәтін, сурет, бейнефайл, файлдың басқа да түрлері бола алады. Осындай ақпаратты бейнелей алатын модельдер қажет. Бір модель нысандары өзге модель нысандарына сілтеме жасай алатындай жалпыланған типтер қажет.

Django ішінде мұрагерлікті үш түрлі тәсілмен іске асыруға болады:

- 1) абстракттілі модель,
- 2) бірнеше кестелердің мұрагерлігі,
- 3) прокси-модельдер.

Келесі қадам – курс мазмұны модельдерін құрастыру. Оның ішінде модельдің өз алаңы типтерін құру қажет. Django ішінде модель құратын алаңдардың типтері өте көп. Олардың арасында PositiveIntegerField класын алуға болады. Бұл алаңда автоматты түрде реттік санын анықтау және нөмірінің ретіне қарай орналастыру іске асады.

Модель ішіне өз сұрыптау алаңын қосуға болады.

Осындай дайындық жұмыстарынан кейін мазмұнды басқару жүйесі көмегімен басқару жүйесін жасау қажет.

Онда:

- жүйеге кіру үшін авторизациядан өту,
- оқытушы жүргізетін курстардың атын көрсету,
- курстарды жасау, өзгерту және жою,
- курстарға модульдер қосу,
- модуль ішіне әртүрлі типтегі мазмұнды қосу болуы тиіс.

Онлайн білім беру платформасындағы модуль курстары мен олардың мазмұнын басқару жүйесі.

Django ішінде бір бетте бірнеше пішінмен жұмыс істеу механизмі бар. Бірнеше формадан тұратын мұндай топ формалар жиыны немесе пішіндер жинағы деп аталады. Пішіндер жинағы Form немесе ModelForm түріндегі бірнеше нысандарды өңдей алады. Олардың барлығы серверге бір уақытта жіберіледі және пішіндер жинағы олардың санын анықтауға, нысандарды өңдеу кезінде қанша пішінді көрсету керектігін түсінуге, жасалған нысандардың максималды санына шектеу қоюға және тексеруге жауап береді.

Әрбір модуль үшін курс иелері мәтін, файлдар, суреттер немесе бейнелер түріндегі қалаған мазмұн нысандарын анықтай алады. Ол үшін модуль мазмұнын жасауға, өзгертуге немесе жоюға мүмкіндік беретін өңдеушілерді қосу керек.

Онлайн білім беру платформасындағы модуль курстары мен олардың мазмұнын басқару жүйесі бойынша зерттеу жұмысы әлі жалғастырылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Буйначев, С.К. Основы программирования на языке Python : учебное пособие / С.К. Буйначев, Н.Ю. Боклаг ; Министерство образования и науки Российской Федерации, Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина. - Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2014. - 92 с. : табл., ил. - Библиогр. в кн. - ISBN 978-5-7996-1198-9; [Электронный ресурс]. -

URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=275962>.

2. Северенс, Ч. Введение в программирование на Python / Ч. Северенс. - 2-е изд., испр. - Москва : Национальный Открытый Университет «ИНТУИТ», 2016. - 231 с.: схем., ил.; [Электронный ресурс]. –

URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=429184>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
ОСОБЕННОСТИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ
FEATURES OF INCLUSIVE EDUCATION IN KAZAKHSTAN

¹Калымова Асел Қайратқызы, ²Ермурат Маржагуль

¹PhD доктор, ²Магистрант, Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университеті
E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Kalymova Assel Kairatovna, ²Yermurat Marzhagul

¹PhD doctor, ²Master's student of Abay Myrzakhmetov Kokshetau University
E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Калымова Асель Кайратовна, ²Ермурат Марджагуль

¹Доктор PhD, ²Магистрант, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова
E mail: aselkalymova@mail.ru

Аннотация: Мақалада Қазақстандағы инклюзивті ортадағы білім берудің ерекшеліктері көрсетілген. Инклюзия дегеніміз-білім берудің жаңа түрін білдіретін әлеуметтік тұжырымдама. Халықтың барлық осал топтарына қамқорлық көрсету тән қазақ халқының моральдық және адамгершілік қасиеттерінің ерекшеліктерін ескере отырып: ерекше мұқтаждықтары бар баланың психофизикалық мүмкіндіктеріне негізделе отырып құрылуы тиіс оқу-тәрбие процесінің ерекшелігі айқындалды. Қазақ халқының жоғары адамгершілік және рухани бай ұлттық қасиеттері айқын көрініс тапқан.

Түйінді сөздер: психологиялық-педагогикалық проблемалар, инклюзивті ортадағы білім, инклюзия, әлеуметтік тұжырымдама, моральдық және адамгершілік қасиеттер, оқу-тәрбие процесінің ерекшелігі, психофизикалық мүмкіндіктер, ұлттық сипат.

Аннотация: В статье освещены психолого-педагогические проблемы инклюзивного образования в Казахстане. Инклюзия-это социальная концепция, которая представляет новый тип образования. Определена специфика учебно-воспитательного процесса, который должен строиться с учетом особенностей нравственных и нравственных качеств казахского народа, характерных для всех уязвимых слоев населения: исходя из психофизических возможностей ребенка с особыми потребностями. Ярко выражены высокие нравственные и духовные национальные качества казахского народа.

Ключевые слова: психолого-педагогические проблемы, образование в инклюзивной среде, инклюзия, социальная концепция, нравственные и нравственные качества, специфика учебно-воспитательного процесса, психофизические возможности, национальный характер.

Annotation: The article highlights the psychological and pedagogical problems of inclusive education in Kazakhstan. Inclusion is a social concept that represents a new type of education. The specificity of the educational process has been determined, which should be built taking into account the peculiarities of the moral and moral qualities of the Kazakh people, characteristic of all vulnerable segments of the population: based on the psychophysical capabilities of a child with special needs. The high moral and spiritual national qualities of the Kazakh people are clearly expressed.

Key words: psychological and pedagogical problems, education in an inclusive environment, inclusion, social concept, moral and ethical qualities, the specifics of the educational process, psychophysical capabilities, national character.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында инклюзивті ортада білім берудің белсенді дамуы байқалады, барлық азаматтардың физикалық, зияткерлік, Әлеуметтік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан толыққанды дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін қолайлы жағдайлар жасалуда. Қазақстан философы Н. Жанділдин жазғандай: "әрбір мәдениет белгілі бір ұлттық тілде құрылады, белгілі бір ұлттық топырақта дамиды және оның шырындарымен қоректенеді. Онда күрес пен еңбек, әдет-ғұрып пен әдет-ғұрып, халықтың табиғи ақыл-ойы мен даналығы бейнеленген" [1].

Шынында да, ұлттық мәдениеттің маңызды жағы халықтың қасиеттері мен қасиеттерінде көрінеді, олардың саралануы мінездің ерекше қоймасының көрінісінде, іс-әрекетте және олардың психологиясының ерекшелігінде көрінеді. Біздің ойымызша, егер осы көзқарасқа негізделетін болсақ, онда инклюзивті ортада білім беру идеясын дамыту мәселелерін зерделеу кезінде қазақ халқының тарихи мәліметтері мен ұлттық ерекшеліктеріне сүйену керек. Қазақстан Республикасының инклюзивті ортасында білім беруді дамытудың нұсқалары туралы пайымдауды белгілі бір шарттарға негізделе отырып жүргізу керек.

Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев кезінде инклюзияға ерекше назар аударып, "бүгінгіні түсіну және болашақтың сұлбасын көру үшін өткенге үңілу керек" деп бірнеше рет атап өткен. Сондықтан даму мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларға қатысты қарым-қатынастары бар және оларды сипаттайтын Қазақстанның тарихи деректерін зерделеу, талдау жүргізіледі. ҚР ҰҒА Академигі, философия ғылымдарының докторы Досмұхамед Кшібековтың "қазақтардың менталдық табиғаты" атты еңбегінде көшпенділер мәдениеті тарихының ежелгі дәуіріне қатысты өзінің теориялық болжамын алға тартқаны өте қызықты, өзекті және айрықша пікір. Автор қазақ көшпендісінің рухани әлеміне жеке тарау арнайды, онда иман, адамгершілік және сұлулық саласын қамтитын адамның ерекше ішкі әлемі ретінде руханият ұғымын ашады. Халықтың рухани мәдениеті оның адамгершілігінде, парасаттылығында, жомарттығында және сұлулыққа таңдану, өрескелдіктен, азғындықтан, ойпаттан бас тарту қабілетінде көрінеді. Д.К.Кшибеков атап өткендей, қазақтарға тән мінездің айрықша ерекшеліктері объективті әлемді бейнелеу қабілетінде және "қазақтарда адамгершілік мәдениеті әдеттегі сана деңгейінде қол жетпейтін биіктікке көтерілген" [2].

Осының барлығы аталған жоғары моральдық және адамгершілік қасиеттері бар халыққа халықтың осал топтарына қамқорлық көрсету тән деп санауға құқық береді, яғни қазақ халқының ұлттық сипатына жоғары адамгершілік белгілері, рухани байлық белгілері кіреді деп айтуға болады.

Қазақстанда елді мекендердің халық саны аз болған және осы аумақтарда оқуды қажет ететін мүмкіндіктері шектеулі балалардың болуы кезінде олардың аумақтық қашықтығы проблемасы бар. Демек, инклюзивті білім беру жүйесін дамыту мәселесі өткір тұр. "Инклюзивті білім беру" термині бізге XX ғасырдың аяғынан бастап таныс, біздің еліміз үшін бұл ұғым көп жағдайда жаңа болып табылады және инклюзивті білім беру тұжырымдамасы күмән мен қорқыныш тудырады. Ғылыми-теориялық тұрғыдан негізделген және инклюзивті білім

беруді нақты өмірге тезірек енгізу мүмкіндігі әлі де көптеген проблемалар мен қиындықтарға ие.

Оқытудың инклюзивті практикасының жолын таңдаған мектептер ерекше білім беру қажеттіліктері бар белгілі бір оқушыны оқытуда проблемалардың туындауының нақты себебі не болуы мүмкін екенін нақты білуі тиіс.

Біздің ойымызша, инклюзивті білім берудегі психологиялық-педагогикалық қиындықтар мен проблемалар бар, олар келесідей:

- мүмкіндігі шектеулі балаларды ересектермен де, құрдастарымен де қабылдамау мәселесі;

- инклюзивті білім беру идеологиясын қабылдамау мәселесі;

- көптеген ата-аналардың балаларын мүгедектігі бар балалармен бірге патологиясыз оқытуға наразылығы;

- оқыту тәсілдерін түсіну мен іске асырудағы қиындықтар;

- мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің қиындықтары.

Белгіленген психологиялық-педагогикалық проблемалар инклюзивті процестерді енгізу және іске асыру технологиясына және түпкілікті нәтижеге әсер ететіні белгілі болды.

Сондай-ақ, жалпы білім беретін мұғалімдер арасындағы кәсіби көзқарастардың қазіргі проблемасын, сондай-ақ оқушылардың жетістіктерін бағалаудың икемсіз жүйесін және тәжірибе көрсетіп отырғандай, қолданыстағы нормативтік-құқықтық базаның жетілмегендігін және т.б. ескеру қажет [3].

Егер материалдық ресурстардың жетіспеушілігі білім беру инклюзиясын дамыту жолындағы негізгі және жалғыз кедергі болып табылмайды деген түсінікке қол жеткізілсе, мектептерде көптеген проблемаларды өз бетінше еңсеруге мүмкіндік бар деп ойлаймыз. Инклюзивті білім беруді дамыту жолындағы проблеманы жою үшін:

- "сәулет" және "көлік" қол жетімділігіне қол жеткізу үшін мектептің, қаланың/ауылдың және көліктің физикалық ортасын өзгерту;

- ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларды арнайы қолдауды қамтамасыз ету үшін қаржыландыруды ұлғайту;

- әлеуметтік кедергілерді жою: жалпы білім беретін және арнайы мектептердің мәдениетін, саясатын, жұмыс тәжірибесін біртіндеп және мақсатты түрде өзгерту.

Инклюзивті тәжірибе жүзеге асырылатын мектептер үшін психологиялық-педагогикалық сипаттағы проблемаларды жою қажет. Бір жағынан, жалпы білім беретін мектептердің педагогикалық қоғамдастығы өкілдерінің көпшілігі бұл процеске психологиялық тұрғыдан дайын емес. Екінші жағынан, ата-аналар балаларының жалпы білім беретін мектептерде білім алуы үшін қолдан келгеннің бәрін жасайды. Сонымен қатар, тараптардың әрқайсысы объективті негізделген "иә" және "қарсы" дәлелдерді ұсынады, және олардың арасындағы бала барлық адамдар сияқты және барлығының жанында болғысы келеді.

Мектеп бұл жүйені қабылдауға дайын болуы үшін арнайы педагогика және психология бойынша мұғалімдер даярлауды бастау керек. Педагогтердің оқуға стандартты емес көзқарасты талап ететін балалардың медициналық-психологиялық ерекшеліктеріне қатысты тиісті білімі болуы тиіс.

Көбінесе мектеп мұғалімдері шатасып кетеді, өйткені егер олар дамуында, мінез-құлқында шамалы бұзушылықтар болса да, балаға сабақ беру керек болады және олар оның оқуын қалай ұйымдастыруды білмейтінін мойындайды және "онымен не істеу керек?». Мұғалімдердің пайда болған күмәндері мен қорқыныштары толығымен негізделген. Әрине, бірлескен оқытуды жүзеге асыру барлық мәселелерді шешуге мүмкіндік бермейді, бұл инклюзия тәжірибесі мол Батыс мамандарының пікірімен расталады.

Бұл ретте, инклюзивті білім беруді қазіргі уақытта арнайы білім беру жүйесінің магистральдық бағыттарының бірі деп тани отырып, осы тәсілді ДМШ бар балаларға білім берудің өзге тәсілдерімен, атап айтқанда, оларды арнайы (түзету) білім беру ұйымы жағдайында оқыту және тәрбиелеу практикасымен қатар өмір сүретін ықтимал нұсқалардың бірі тұрғысынан қарау қажет. Қазіргі уақытта мүмкіндігі шектеулі балаларға жоғары сапалы түзету және педагогикалық көмек арнайы білім беру мекемелерінде алуға болатындығы даусыз. Оларды сақтап қана қоймай, олардың базасында бұқаралық мектепке біріктірілген балаларға және олардың педагогикалық қолдауын жүзеге асыратын мұғалімдерге көмек көрсететін сүйемелдеу орталықтарын ашу қажет [4].

Мүмкіндігі шектеулі балалары бар ата-аналар мұғалімдермен қақтығыстардан, сыныптастарынан келеке-мазақ етуден, сондай-ақ басқалардың дұрыс емес реакциясының ықтимал көріністерінен, сонымен қатар Үй-жайлар мен оқу процесінің балаларының қажеттіліктеріне бейімделмеуінен сақ бола отырып, әдетте балаларды кәдімгі мектепке бермеуге тырысады. Психологтардың алдында ата-аналарға отбасында мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеу кезінде қажет болуы мүмкін практикалық білім мен дағдыларды беру міндеті тұр.

Әр отбасымен жұмыс жеке жүргізілуі керек. Мүмкіндігі шектеулі студенттерге жеке көзқарасты міндетті түрде ескере отырып, ынтымақтастыққа ықпал ететін ыңғайлы психикалық және эмоционалды оқыту режимі жасалады (мысалы, "оқушы-мұғалім" немесе "оқушы – оқушы"). Жеке жұмыстың кезеңдері құрылады және әзірленеді: бала туралы ақпарат жинау жүзеге асырылады; алынған деректерге талдау жүргізіледі; баламен жеке жұмыс жоспары жасалады. [5].

Қорытындылай келе, инклюзивті білім беру туралы айта отырып, мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы білім беру мекемелеріне кедергісіз кіруі үшін техникалық жағдай жасаудан басқа, ерекшеліктерді түсіну, сонымен қатар баланың психофизикалық мүмкіндіктері негізінде жүзеге асырылуы керек оқу процесін дамыту қажет екенін түсіну керек. оқытуға ерекше көзқарасты талап етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Джандильдин Н. Ұлттық психологияның табиғаты. — Алматы: Қазақстан, 1971.
2. Кішибеков Д.К. Қазақтардың менталдық табиғаты. - Алматы: "Ғылым" ҒЗО, 2005.
- Дамуында ауытқуы бар балаларға білім берудің психологиялық-педагогикалық аспектілері. М. 2011.
3. Бастауыш мектепте мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған жеке білім беру бағдарламасын әзірлеу және іске асыру. Бастауыш мектеп мұғалімдеріне арналған әдістемелік ұсыныстар. - М.: МГППУ, 2012.
4. Сүлейменова Р.А. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың әдіснамалық тәсілдері. // Ашық мектеп. 2012. - №7.
5. Сартбекова Н.К. Ағылшын тілін оқытудағы инновациялық тәсілдер// ISSN 1694-7762. Жайылыстар - Вести-News."Ғылым және инновациялық технологиялар" ғылыми ақпараттық журналы №4/.

ӘОЖ 376

**МЕКТЕПТЕГІ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРМЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР**

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ РАБОТА С ОДАРЕННЫМИ ДЕТЬМИ В
ШКОЛЕ**

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH GIFTED CHILDREN AT
SCHOOL**

¹Калымова Асел Қайратқызы, ² Калиева Динара Амангельдиновна

¹PhD доктор, ²Магистрант, Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университеті

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Kalymova Assel Kairatovna, ² Калиева Динара Амангельдиновна

¹PhD doctor, ²Master's student of Abay Myrzakhmetov Kokshetau University

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Калымова Асель Кайратовна, ² Kalieva Dinara Amangeldinovna

¹Доктор PhD, ²Магистрант, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

E mail: aselkalymova@mail.ru

Аннотация: Мақалада мектептегі дарынды балалармен жұмыс жолдары, сонымен қатар дарындылық сөзіне анықтама берілген. Мектепте жұмыс атқаратын әрбір педагог-психологке, яғни ұстазға қазіргі таңда талап өте үлкен болып отыр. Мұғалім өзінің инновациялық іс - әрекетін қалыптастырып, оны меңгеріп, сол жаңа психологиялық-педагогикалық

технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде жүйелі пайдалану арқылы оқушылардың дарындылық қасиеттерімен қатар білім сапасын арттыруы қажет.

Түйін сөздер: дарындылық, ерекше қабілет, белсенділік, ақыл-ой, құндылық, білім беру саласындағы реформа.

Аннотация: В статье описаны способы работы с одаренными детьми в школе, а также дано определение слова талант. В настоящее время существует большой спрос на каждого педагога-психолога, работающего в школе. Учитель должен формировать и осваивать свою инновационную деятельность, повышать качество образования, наряду с талантами учащихся, путем систематического использования этих новых психолого-педагогических технологий в образовательном процессе.

Ключевые слова: талант, специальные способности, активность, интеллект, ценности, реформа образования.

Annotation: The article describes how to work with gifted children at school, and also gives a definition of the word talent. Currently, there is a great demand for every educational psychologist working in the school. The teacher must form and master his innovative activity, improve the quality of education, along with the talents of students, through the systematic use of these new psychological and pedagogical technologies in the educational process.

Key words: talent, special abilities, activity, intellect, values, education reform.

Дарындылық – адамның ой-өрісінің деңгейі мен өзіндік іс-әрекетінің ерекше өрістенуіне себепкер болатын адамның жан-жақты дамуының қайнар көзі, арнаулы қабілеттерінің шарықтап дамуының нәтижесі. Нышанның ықпалымен қалыптасқан қабілеттің түрін дарындылық дейді. Адамның дарындылығы оның жоғарғы жүйке қызметінің тума типіне (мида уақытша байланыстардың тез жасалып, берік орнығуы, жүйке үдерістерінің қозғалғыштығы динамикалық стереотиптердің шапсаң жасалып, оңай өзгеруі, т.б.) байланысты болып келеді.

Жалпы «дарындылық» феноменін алғаш зерттеуден бастап-ақ ғылымда екі бір-біріне қарама-қарсы «био» және «социо» бағыттары қалыптасқаны аян. Дарындылықтың негізгі басымды қозғаушы күші тек қана генетикалық нышандар болып табылады деген пікір.

Білім сапасын арттыру, оқушылардың дарындылығын айқындап, біліміне, ойлау қабілетіне сай деңгейіне оқыту, ғылыми ізденіс қабілеттерін қалыптастыру, өйткені ХХІ ғасыр білімділер ғасыры. Ендеше бізге ой-өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты, парасатты ұрпақ керек екенін бір сәттен естен шығармауымыз жөн.

Мектепте жұмыс атқаратын әрбір мұғалімге қазіргі таңда талап өте үлкен болып отыр. Мұғалім өзінің инновациялық іс -әрекетін қалыптастырып, оны меңгеріп, сол жаңа педагогикалық технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде жүйелі пайдалану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыруы қажет.

Ерекше қабілеті мен көзге түскен оқушы жоғары белсенділігімен, ұшқыр ойымен, байқағыштығымен, мәселені шешуде жан-жақты жолды қарастыруымен танылады. Кейбіреулерінің ақыл-ойы табанды түрде дамиды да, өз қатарластарын басып озып озады. Бала дарындылығының байқалмайтын жақтарыда кездеседі. Дарынды баланың өзгешелігі неде? Оқушы пікірінің ерекшелігі мен дербестігінде, сұрақты әр қырынан қарастырылуында. Бұл қабілеттер оқушының жоғары деңгейін көрсетеді. Бала бойындағы

дарындылықты дамытуда ата-ана, мектеп, ұстаз арасында ынтымақтастықпен бірлескен ауқымды іс-шаралар өткізілуі тиіс. Жастардың құндылықты дұрыс бағдарлануы біршама әлеуметтік мәселелердің шешім табуына көмектеседі. Әсіресе, білім, бәсекеге қабілеттілік, кәсібилік, іскерлік, креатив, еңбек, денсаулық сақтау секілді маңызды дүниелерді ұстаным еткен жастар өздерінің өмірін дұрыс ұйымдастырумен қатар, мемлекет дамуына елеулі үлес қосатыны анық. Осылайша, сәтті әлеуметтену үдерісіне қол жеткізген кез келген жас-өмірде өз жолын тауып, Абай айтқандай, «өмірге кірпіш болып қаланады».

Педагог- психологтың жұмысы балалардың дарындылық қасиеттерін дамытуға төмендегідей әр түрлі тәрбиелеу жолдарын кешенді түрде қолдану негіз болады, олар: бала бейіміне қарай тәрбиелеу, шығармашылығын шыңына жеткізетіндей мүмкіндік жасау, нәтижеге бағытталған нақты шара ұйымдастыру, оқушының шығармашылық ізденісін толық жүзеге асыру, интеллектуалдық өрісін арттыру, іскерлік, тұлғалық қасиеттерін дамыту. Баланың дарындылығымен жұмыс оның даму деңгейіне бағытталғаны жөн. Баланың зейіні мен жады, зерделеуі, пайымдауы, анализ және синтездеуге деген қабілеттілігі, өз тұжырымы мен ойын айта, көрсете, іске асыра білуі аса маңызды.

Қазақстандағы қазіргі білім беру реформалары балалардың дарындылығын қалыптастыруды дамыту мәселесін шешуге бағытталған білім беру мекемелерін көбейтуге үлкен көңіл бөліп отыр. Бірақ барлық баланы бірдей дарынды балалармен жұмыс жасауға бағдарланған мектептерде (лицейлер, гимназияларда) оқыту мүмкін емес. Сондықтан барлық орта мектептерде дарынды оқушымен педагог- психологтың жұмысы жүйелі жолға қойылуы тиіс. Болашақ педагог-психологтарға төмендегідей ұсыныстарымыз бар және дарынды балаға психологиялық- педагогикалық қызмет көрсетудегі дарындылық моделін ұсынамыз:

Біріншіден: Білім беруде (сабақ процесінде) дарындылықты дамытатын әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылуы тиіс;

Екіншіден: Тәрбиелеуде (тәрбие процесінде) дарындылықты дамытатын кешенді, жүйелі шаралар қолданылуы керек;

Үшіншіден: Оқушылардың өз мүмкіндіктерін көрсете алатындай сыныпта, сыныптан тыс шаралар ұйымдастыру;

Төртіншіден: Қоғамдық ұйымдармен, үйірмелермен, оқушылардың шығармашылық бірлестіктерімен, клубтармен жұмысты дарынды оқушылармен жұмысқа кіріктіре ұйымдастыру;

Бесіншіден: Оқушының дамуына қажетті шараларды жоғары деңгейде ұйымдастыру үшін материалдық – техникалық базаны нығайту және жаңарту;

Алтыншыдан: Дарынды оқушылармен жеке шығармашылық жұмыс атқару.

Мектептерімізде дарынды оқушылардың сапалық және сандық жағынан да көбеюіне мән беріледі. Оқушыларды бейіміне қарай қоғамдық негіздегі үйірме, клуб, оқушылар бірлестіктеріне тарту соңғы үш жылда төмендегідей нәтиже берді. Ұрпақ тәрбиесі, ел болашағы ұстаздар қауымына үлкен жауапкершілік жүктейді. Заман жаңарған сайын оқыту мен тәрбие жүйесі де, әдіс тәсілдері де

жанарып, түрленіп отыруға тиіс. Себебі алдымызда отырған жас ұрпақ Қазақстанның іргетасын қалайтын, тәуелсіз тудың тұтқасын ұстайтын азаматтар. Қоғамның тағдыры- жастардың қолында. Осындай талабы таудай, қабілеті мол ізденімпаз жастар көбейіп, адамзат игілігіне үлес қосып жатса, олар ұлтымыз үшін мақтаныш, еліміз үшін абырой.

Дәл осындай жаңа заман талабына сай , дарынды балаларға арналған мектеп, лицейлерді ашып, жаңа әдіс-тәсілдерді пайдаланатын болсақ дарындылығы феномені табиғатын анықтаудан бастап, бала психологиясымен жеке басындағы қасиетін бағалап, дарынды баланы айқындау мен қолдаудың қазіргі білім беру технологияларының сипаттамасын беру, аталған маңызды іске республика көлемінде жұмыла жұмыс істесек онда болашақ өз халқымыздың өміріне адал шын ниетпен кірпіш қалайтын азамат өсірдік деген сөз. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтқандай: «Білімді-сауатты адамдар бұл ХХІ ғасырдың адамзат дамуының негізгі қорғаушы күші» дегендей алдымызда үлкен атқарар іс тұрғанын ұмытпауымыз қажет. Қазақ халқының ұлы педагогы Ыбырай Алтынсарин «Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені жақсы мұғалім- мектептің жүрегі» деген екен. Ендеше, шын ниетімізбен халқымызды, Отанымызды, болашағымызды ыстық жүрегіміздің жылыуын сеуіп отырып өсірейік. Сондықтан дарынды баланың бойынан табылатын асыл қасиеттердің, өмірге құштарлықтың биік ізгіліктің- бәрінің кілті мыңды жығатын білімде екенін естен шығармасақ болғаны.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Теміржанова Ғ.К. «Дарынды балалармен жұмыс істеу». //Білім кілті- Ключ знаний № 1(55),2013 ж. 10-11 б.
2. Елеупаева Ж.К. «Қазіргі мектептерде оқушылардың шығармашылық дарындылығын дамыту жағдайлары мен мүмкіндіктері» //Бастауыш мектеп №2,2008 ж. 18-23 б.
3. А.И. Савенков. Одаренный ребенок в массовой школе. М. 2001г.45-46 б.
4. Дарынды балалар педагогикасы : оқу құралы / А. Б. Мұқашева, Қ. Б. Жұмабекова. – Алматы : Қазақ университеті, 2019. – 130 б.
5. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту/ Б.А. Тұрғынбаева Алматы, 1999 ж.

**ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖЕТКІНШЕКТЕРМЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР**

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ РАБОТА С ПОДРОСТКАМИ ДЕВИАНТНОГО
ПОВЕДЕНИЯ**

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH ADOLESCENTS OF DEVIANT
BEHAVIOR**

¹Калымова Асел Қайратқызы, ² Сулейменова Аяулым Турагуловна

¹PhD доктор, ²Магистрант, Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университеті

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Kalymova Assel Kairatovna, ² Suleimenova Ayaulym Turagulovna

¹PhD doctor, ²Master's student of Abay Myrzakhmetov Kokshetau University

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Калымова Асель Кайратовна, ² Сулейменова Аяулым Турагуловна

¹Доктор PhD, ²Магистрант, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

E mail: aselkalymova@mail.ru

Аннотация: Мақалада авторлар девиантты мінез-құлықты қоғамымызда жеке тұлғаның моральдық-адамгершілік дамуының жеткіліксіздігінің көрінісі ретінде қарастырады. Авторлар әлеуметтік нормаларды бұзу ретіндегі девиантты мінез-құлық соңғы жылдары кең таралып, бұл мәселені мұғалімдердің, психологтардың, дәрігерлердің, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің назарында деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: девиантты мінез-құлық, жасөспірім, сауықтыру бағдарламасы, педагог-психолог, бос уақыт, диагностика

Аннотация: В статье авторы рассматривают девиантное поведение, как форму проявления дефицита морального и нравственного развития личности в нашем обществе. Авторы делают выводы о том, что девиантное поведение как нарушение социальных норм и в последние годы приобрело массовый характер и поставило эту проблему в центр внимания педагогов, психологов, медиков, работников правоохранительных органов.

Ключевые слова: девиантное поведение, подростковый возраст, реабилитационная программа, педагог-психолог, досуг, диагностика.

Annotation: In the article, the authors consider deviant behavior as a form of manifestation of the lack of moral and moral development of the individual in our society. The authors conclude that deviant behavior as a violation of social norms has become widespread in recent years and has put this problem in the center of attention of teachers, psychologists, doctors, and law enforcement officers.

Key words: deviant behavior, adolescence, rehabilitation program, educational psychologist, leisure, diagnostics.

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінде бала құқығын қорғауға бағытталған тұлғаға бағдарланған тәсілдің дамуында педагог-психологтар, әлеуметтік педагогтар, мектеп инспекторлары және әлеуметтік жұмыскерлер үлкен рөлге ие. Бала тұлғасына құрметпен қарау, әлеуметтік өмірге дайындау

елімізде қазіргі таңда болып жатқан бала мәселесіне қатысты барлық мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру тиімділігін арттырады.

2003-2006 жылдар аралығында бала құқығы және әлеуметтік қорғау туралы БҰҰ-ң конвенция ұстанымдарын жүзеге асыру мақсатында 2004 жылдың 9 шілдесінде «Кәмелетке толмаған жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықты алдын алу туралы» Заң қабылданды. Бала құқықтары мен қызығушылықтарын қорғау бағытындағы ұлттық саясатты жүзеге асыру бағытында білім беру, денсаулық саласында, миграциялық саясат, демографиялық даму, мүгедектерді сауықтыру және басқа да салалар бойынша мемлекеттік бағдарламалар қабылданды.

Бала құқығын қорғау девиантты мінез-құлықты балаларды қолдау және әлеуметтік-педагогикалық қолдауға кепіл береді. Сондықтан да девиантты мінез-құлықты балаларды әлеуметтендіруге бағытталған іс-әрекеттер балалар арасындағы құқық бұзушылық пен қараусыздықтың алдын алуды тиімді жүзеге асыра бастады.

Осы мақсатта балаларға көмектесу үшін кәсіби білікті мамандарды даярлауды қамтамасыз ету керек. Мектеп жасындағы балалармен жұмыс істейтін педагогтар мен психологтар алдында мінез-құлықта ауытқушылығы бар балаларға педагогикалық-психологиялық көмек көрсету міндеті тұр. Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында девиантты мінез-құлықты балалармен жұмыста индивидуалды бағытты дамыту қажеттілігі туындап отыр. Қазіргі кезде қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтардың басымдық танытуы жасөспірімдердің арасында қылмыстық істер жасауына ықпал етуде. Мектептер мен отбасы жағдайларында кейбір жасөспірімдердің талап-тілектерімен келіспеу, ой-пікірлерімен санаспау, жеке-дара ерекшеліктері мен бейім қабілеттерін ескермеулеріне қарсылық туса, оларға ұсынылған идеялар мен мұраттардың күйреуі, табиғи түрде шиеленіске апарады.

Рухани жағынан кейбір балалардың азғындалуының нәтижесінде өзіміздікке мойын бұрып, олар енжарлыққа, өзіне және басқаға немқұрайлықпен қарауға, арақ-шарап, темекі, наша тарту және уытты сұйық заттарды иіскеу, қылмыстық істер жасауға дағдылана бастайды.

Екіншіден, кейбір балаларға тән қасиет - өзіндік тәуелсіздік, дербестік, басқаға бағынышты болмау. Сол себептен, өзінің күш-қуатын, жеке басының мән-мағынасын түсінуге ұмтылыс жасайды. Оны ұғыну мүмкіндіктерін мектептегі оқу-тәрбие мен еңбек үдерісіне қатынасуынан байқалады. Себебі, девиантты мінез-құлықты балалар типтік ерекшеліктеріне байланысты тіршілік қиыншылықтарына кезігіп, оны жеңіп шығуға ішкі жай-күйі жол таба алмай әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан қорғалынбайды. Содан девиантты мінез-құлықты бала ешкімге керегім жоқ деген сезімге беріліп кінәны үлкендерге артып айналасымен жанжалдасуға, ұрыс-төбелеске бейімделеді. Қажеттіліктің орнын толықтырудың жолы – бос уақытын мақсатсыз пайдалану, мектеп тәртібін ұстанбау, заң нормаларын бұзу, қылмыстық істер жасау.

Соңғы кездері осы жастар тәрбиесіндегі кемшіліктердің кең етек алуын тектен-тек оқиға деп қарауға болмайды. Ол өмір шындығы, бәріміздің ортақ кемшілігіміз. Осы кемшіліктеріміздің нәтижесінде жасөспірімдер арасында девиантты мінез-құлық көптеп кездеседі.

Девиантты мінез-құлық - жалпыға ортақ ережелерден ауытқитын әлеуметтік іс-әрекет, осы ережелерді бұзатын адамдар мен әлеуметтік топтардың әрекеттері; қабылданған құқықтық немесе моральдық нормаларды бұзған адамның мінез-құлқы. И.С.Конның анықтауынша, девиантты мінез-құлық, «құқық, мәдениет немесе моральдың жалпы қабылданған нормалардан ауытқыған іс-әрекеттер жүйесі». Е.Д.Дедков және Е.Г. Дидедкул девиантты мінез-құлық қоғамға қауіпті немесе жағымсыз қабылданған әлеуметтік нормалардан ауытқыған мінез-құлық, деп анықтама береді. Ал деликвенттік мінез-құлық, қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттерді ұсынатын, қылмыстық мінез-құлық болып табылады.

Психикалық әрекетіне өзгеру күйін тудыратын улы заттарды қолдану девиантты мінез-құлық формасы болып табылады. Осы заттарды қолданған кезде ол психикалық процестерге әсер етеді.

Девиантты мінез-құлық әртүрлі формада көрінгеніне қарамастан, олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Ішімдік ішу, наша қолдану, агрессивті мінез-құлық тағы басқалар бір тұтастықты көрсетеді. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының біреуін қолдануы оның басқа заттарды қолдануға деген мүмкіндіктерін жоғарылата түседі.

Балаларда девиантты мінез-құлқындағы негізгі белгілері мен критерияларын зерттеушілер төмендегіше бөліп көрсетеді.

1. Отбасының сәтсіздігі (баланың дамуы мен қалыптасуына әсер ететін отбасының ішкі қарым –қатынасының қалыптасуы);

2. Мінез –құлқындағы ауытқушылықты күрделендіретін жұмыстағы оқу және кәсіби мекемелердің жеткіліксіздігі, жасөспірімдермен жұмыс жасайтын мұғалімдер кадрының кәсіби дайындығының жеткіліксіздігі;

3. Жасөспірім тұлғасының тұлғалық компоненттері рухани қызығушылықтары мен сұраныстарының дамымай қалуы, асоциальды іс - әрекетке ұмтылу, қалыпты тәрбие әрекетіне кері көзқарасы, анотомо – физиологиялық және психологиялық даму жағынан құрдастарынан артта қалуы, денсаулығының әлсіреуі, парасаттылық сезімінің дамуының артта қалуы т.б.

4. Қарым–қатынастағы қолайсыздық (қарым – қатынас аясындағы кикілжіңдер, құрдастарымен, мұғалімдерімен, үлкендермен қарым – қатынасындағы дөрекілік , т.б.).

Баланың мектептегі өмірі белгілі бір тәртіппен және ұйымдасқан түрде өтсе, ол мектептен тыс ортада жасырын қарама-қайшылықта және ерекше жағдайда өтеді. Мектепте және үйде баланың өзіне тиісті міндеттері болады, бақылаумен ұйымдастырылады. Ал, көшеде бала өзін бақылаудан және жауапкершіліктен еркін сезінеді. Сондықтан да балалардың шағын мектептен тыс уақытын қалай өткізетінін есепке алып отырудың маңызы зор.

Оқушылардың тұратын жерлерін, оның жеке басын қалыптастыратын және дамытатын кіші ортаның бірі ретінде қарастырамыз. Бұл тұрған жерінде бала мектепке келгенше өзімен таныс адамдармен қарым – қатынас жасап та үлгереді. Сондықтан да балалардың тұрған жеріндегі тәрбиелік жұмысты төменгі сыныптан бастап жүргізу керек. Бұл орайда олардың бос уақытын дұрыс өткізуіне, әрбір іс - әрекетін үлкен қызығушылықпен және ынтамен ат салысуын қадағалау орынды болып саналады.

Мектеп бұл жағдайда ата – анамен көпшіліктің біріккен жұмысын бір салаға салып, реттеп, онда бала тәрбиесінің нәтижелі өтуіне мүмкіндіктер жасайды.

Бала тәрбиесінің мектеп алдына қойған міндет талаптарын тиімді жолмен шешіп және оның жан – жақты дамып, әлеуметтенуін қамтамасыз ету үшін мектепте педагог–психолог мамандықтармен қоса әлеуметтік педагог мамандығы да ұйымдастырылған.

Педагог- психолог - өзінің негізгі жұмыс бағыттарын оқушының сабақтан бос уақытын тиімді пайдалану ата–анасымен бірлесе отырып мектептен тыс көптеген қызықты жұмыстар жүргізе алады. Оқушылардың сабақтан бос уақыттағы іс-әрекеті әлеуметтік педагогтің үлесіне тиеді.

Девиантты мінез-құлықты балалармен психологиялық-педагогикалық жұмыс әр түрлі бағытта жүргізіледі. Ең алдымен алдын алу жұмыстары ұйымдастырылады.

Жалпы орта білім беретін мектептерде девиантты мінез-құлықты балалармен алдын алу жұмыс жүйесі бойынша төмендегідей шараларды ұсынады:

- балалардың әлеуметтік қорғауын қамтамасыз ететін мамандардың тобын құру (әлеуметтік педагогтар, психологтар, дәрігерлер және т.б.);
- балалар мен жасөспірімдер үшін тәрбиелеу ортасын құру;
- балалармен және жасөспірімдермен байланысты мәселелерді шешуге ата-аналарды үйрететін әр түрлі бағыттағы мамандар тобын құру;
- қауіп тобындағы балалармен олардың отбасына кәсіби әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық, медициналық көмек көрсетіп және тәрбиелік алдын алу жұмыстарымен айналысатын мамандар даярлауды ұйымдастыру;
- мінез-құлық нормаларынан ауытқушы жастар мәселелесіне көңіл бөлуді күшейту мақсатында қоғамдық білім беру бағдарламаларын құру (теледидар бағдарламалары, оқыту бағдарламалары және т.б.)
- балалардың бос уақытын ұйымдастыру. Зерттеулер көрсеткендей девиантты мінез-құлықты балалардың бос уақыты дұрыс ұйымдастырылмайды. Сондықтан да балалардың бос уақытын ұйымдастру тәрбиелік алдын алу жұмыстарының басты бағыты болып табылады. «Бос уақыт» ұғымы балалардың оқу әрекетінен тыс өмір әрекеттеріндегі уақыты мен бос кеңістігі болып табылады. Балалар мен жасөспірімдердің бос уақыты келесідей қызмет атқарады: балалар мен жасөспірімдердің физикалық және рухани күштерін қалпына келтіру, олардың қызығушылықтары мен қабілеттерін ояту. Қазіргі таңда балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын ұйымдастыруда қосымша білім беру

мекемелері үлкен ролге ие. Қосымша білім беру мекемелері балалардың өзін-өзі дамытуға;

-ақпараттық ағартушылық жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Девиантты мінез-құлықты балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс әлеуметтік-педагогикалық сауықтыру жұмыстарын да қамтиды. Сауықтыру шаралары тұлғаға, оның жекелеген психикалық және физикалық қасиеттеріне әсер ету нәтижесі ретінде қарастыруға болады.

Сауықтыру баланың қоғамдағы белсенді өмірге және пайдалы еңбекке қайта алып келу мақсатында жүргізілетін шаралар жүйесі. Бұл үздіксіз үдеріс.

Сауықтыру шараларының көптеген түрлері бар: медициналық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік-экономикалық, кәсіби, тұрмыстық. Медициналық сауықтыру жұмыстары баланың ағза қызметтерін қайта қалпына келтіру болып табылады. Психологиялық сауықтыру жұмыстары баланың психикалық аймағына арналған. Кәсіби сауықтыру балаларды еңбек арқылы оқыту немесе қайта оқыту. Тұрмыстық сауықтыру балалардың өмір сүру жағдайын жақсарту. Әлеуметтік сауықтыру бұл баланың әлеуметтік орта өмір тіршілігіне араласу қабілетін қалпына келтіру үдерісі. Психологиялық-педагогикалық сауықтыру бұл балалардың қоғамға белсенді араласуға қажетті тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға, өз бетінше өмір сүруге, қажетті білім алуға қажетті білік, дағдыны меңгеруге бағытталған тәрбиелік сипаттағы шаралар жүйесі.

Психологиялық-педагогикалық сауықтыру негізгі үш бағытты қамтиды: сауықтыру бағдарламасын құру және жүзеге асыру; баланы қорғау.

Диагностика баланың тұлғаның, әлеуметтік ролдердің, кәсіби қызығушылықтардың эмоционалдық танымдық аймағының даму деңгейін анықтауға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық зерттеу жүргізеді. Сауықтыру бағдарламасы әр бала үшін жеке құрылады: бағдарламаның мақсаты, міндеті, әдістері, формалары, құралдары, кезеңдері болады. Сауықтыру бағдарламасының негізгі мақсаты тұлғаның адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру және түзету, балаларға коммуникативті қарым қатынас дағдыларын меңгеруге көмектесі болып табылады. Сауықтыру жұмысынан кейінгі кезең баланың сауықтыру орталықтарынан шыққан соң баланың отбасымен, достарымен, мектеп ұжымымен үйлесімді қарым қатынас орнатуына көмектесумен байланысты.

Девиантты мінез-құлықты балалармен психологиялық- педагогикалық сауықтыру бағдарламасын құруда келесідей жағдаяттар ескерілуі тиіс:

1. Баланың жағымды қасиеттерін таба білу. Педагог баланың мінез-құлқындағы ауытқушылықтарды айтып, жариялауға болмайды. Бала үшін қолайлы жағдай туғызып бала бойындағы жағымды қасиеттерді тауып, сол бойынша педагог іс-әрекет жасайды.

2. Болашаққа деген сенімділіктің пайда болуы. Мектепте үнемі оқу үлгерімі төмен болғандықтан балалар өзіне деген сенімі жоғалып, болашаққа жоспар құрмайды. Мұндай жасөспірімдер үшін өзінің болашақ кәсібін көру маңызды

болып табылады, бұл жағдайда педагог-психолог баланың қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне байланысты болашақ кәсібін анықтауға көмектеседі.

3. Болашақ кәсібін таңдаумен қатар девиантты мінез-құлықты балаларға қоғамдық жұмыстарға араласуы да маңызды болып табылады. Егер де басқа жасөспірімдер оқу, еңбек, жеке қызығушылықтары арқылы өз мүмкіншіліктерін жүзеге асырса, қиын жасөспірімдер үшін бұл орталарға ену қиынға соғады, дұрыс ұйымдастырылмаған бос уақыттың салдарынан өз күштерін қылмыстық әрекеттерге жұмсайды.

4. Жасөспірімдермен сенімді қарым қатынас орнату. Шыдамдылық пен төзімділік әлеуметтік педагогқа девиантты мінез-құлықты балалармен жұмыста қажетті маңызды қасиеттердің бірі болып табылады.

Сауықтыру бағдарламаларын құруда баланың жеке тұлғалық қасиеттерімен қатар баланың сол кездегі күйін ескеру қажет. Бұл баланың отбасындағы немесе достары арасындағы кейілжіңмен, үйден қашу, сабақтан қалу секілді жағдайлармен байланысты болуы мүмкін.

Қорыта айтқанда, девиантты мінез - құлықты балалардың алдын алып, оларды тәрбиелеуде, түзету жұмыстарын жүргізу барысында мектеп мұғалімдерімен қатар педагог-психологтардың рөлі өте зор. Сондай - ақ балалар мен жасөспірімдерді қоғам өміріне бейім, әлеуметтік нормаларға сай келмейтін мінез – құлықтардан бойларын аулақ ұстауға ықпалын тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. Для учителя.-М.: Просвещение, 1989.
2. Социально-педагогическая деятельность образовательных учреждений: новые подходы и перспективы // научный информационно-метод. Сб.-М.: Центр инноваций в педагогике, 1999.
3. Кулагина И.Ю. Личность школьника от задержки психического развития до одаренности. - М.: Сфера, 1999.
4. Кондрашенко В.П. Девиантное поведение у подростка.- Минск: Беларусь, 1988.
5. Джаманбалаева Ш.Е Социальные проблемы девиантного поведения. Автореферат. – Алматы, 1996. – С. 3 – 23.
6. Макарычева Г.И. Коррекция девиантного поведения. Тренинги для подростков и их родителей / Г. И. Макарычева.

**ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҒЫН АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ
ТҮЗЕТУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ**

**ПРОФИЛАКТИКА И КОРРЕКЦИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ
ПОДРОСТКОВ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА**

**PREVENTION AND CORRECTION OF DEVIANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS
AS A PEDAGOGICAL PROBLEM**

¹Калымова Асел Қайратқызы, ²Түлебаева Самал Ахмоллаевна

¹PhD доктор, ²Магистрант, Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университеті

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Kalymova Assel Kairatovna, ² Tulebaeva Samal Akhmollaevna

¹PhD doctor, ²Master's student of Abay Myrzakhmetov Kokshetau University

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Калымова Асель Кайратовна, ²Түлебаева Самал Ахмоллаевна

¹Доктор PhD, ²Магистрант, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

E mail: aselkalymova@mail.ru

Аннотация: Мақалада жеткіншектердің девиантты мінез-өқлығының пайда болу себептері, оны алдын алу, сонымен қатар түзетуді педагогикалық проблема ретінде қарастырылған. Бүгінгі күнгі девиантты мінез-құлықтың бір формасы ретінде агрессия теориялары, адамның агрессивті мінез- құлқының себепін және механизмін түрліше түсіндіреді.

Түйін сөздер: девиация, жеткіншектер, құқық бұзушылық, қылмыс, жасөспірімдер, агрессия, тәрбие.

Аннотация: В статье рассматриваются причины девиантного поведения у подростков, его профилактика, а также коррекция как педагогическая проблема. Теории агрессии как формы девиантного поведения сегодня дают разные объяснения причин и механизмов агрессивного поведения человека.

Ключевые слова: девиация, подростки, правонарушение, преступность, подростковый возраст, агрессия, воспитание.

Annotation: The article discusses the causes of deviant behavior in adolescents, its prevention, as well as correction as a pedagogical problem. Theories of aggression as a form of deviant behavior today give different explanations for the causes and mechanisms of a person's aggressive behavior.

Key words: deviation, adolescents, offense, crime, adolescence, aggression, education.

Әр қоғамның әлеуметтік, саяси норма туралы өз түсінігі бар, демек, девиация туралы да өз түсінігі бар деген сөз. Сонымен бірге әлеуметтік, саяси нормалардың сол қоғамдағы әртүрлі таптар мен топтарға тән айырмашылығы да баршылық. Мінез-құлық, қоғамдық пікірден қолдау таппайтын, девианттық деп аталады. Бұл: билетсіз жол жүруден бастап адам өлтіруге, отанын сатуға дейінгі қамтитын мейлінше кең құбылыстар тобы. Девиант кең мағынасында – жолдан тайған немесе нормадан ауытқыған кез келген адам. Мәселені осылай қойған кезде ауытқудың түрлері мен көлемдері туралы да айту жөн. Девианттық

мінез-құлықтың түрлеріне қылмыс, алкоголизм, нашақорлық, жезөкшелік, гомосексуализм, құмар ойындар, психикалық бұзылу, өзіне-өзі қол салу (суицид) жатады. Тар мағынада девианттық мінез-құлыққа қылмыстық жауапқа тартылмайтын ауытқушылықтар түсініледі. Басқаша айтқанда, бұлар заңға қайшы келмейтін ауытқушылықтар. Заңға қарсы қылықтар немесе қылмыстар жиынтығы әлеуметтануда – делинквенттік (сөзбе-сөз – қылмыстық) мінез-құлық деген ерекше атқа ие болды. Девианттық мінез-құлық – бұл көпшілік таныған құқық, саясат, мораль, әдет-ғұрып, салт-дәстүр нормаларынан ауытқу, көпшілік мойындаған нормаларды, ережелерді бұзуға жеткізетін және әлеуметтік топтар, халық немесе қоғам тарапынан оған басқаша жауап беру қажеттігін тудыратын адамдардың немесе олардың топтарының әлеуметтік-саяси әрекеті, қылығы. Әлеуметтік, саяси нормалар мен ережелерді бұзу маңызды және маңызсыз, саналы және санасыз болуы мүмкін. Қоғамдық нормалар мен ережелердің бұзушылығының барлығы девианттық мінез-құлыққа жатады. Осыдан кейін девианттық мінез-құлық әртүрлі формаларға бөлінеді. Қазіргі жағдайда девианттық мінез-құлықтың негізгі формаларына, қылмысты, ішімдікке салынуды, нашақорлықты, өзіне-өзі қол салуды, психологиялық ауытқуды жатқызуға болады.

Егеменді еліміздің болашағы жас жеткіншектердің білім дәрежесінің тереңдігімен өлшенеді. Қазіргі заманғы білім беру әлеуметтік құрылымының маңызды элементтерінің біріне айналды. Адамның жеке басын қалыптастыру негізі жеткіншектерде қаланатыны бәрімізге белгілі. Жеткіншектер білімнің қыры мен сырын жетік таныту, қабілеттерін шыңдау адамгершілік қасиеттерін дарытып Қазақстан Республикасының азаматы деген атаққа лайық болатындай етіп тәрбиелеу - біздің міндетіміз болмақ. Сондықтан да жеткіншек шақтан бастап жеткіншектерді жан-жақты дамуына басты назар аударылуы керек.

Жеткіншектер арасындағы құқық бұзушылықпен күрес мәселелері мемлекет пен қоғамның басым бағыттарының бірі болды және болып қала береді. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуі қоғамның қарқынды әлеуметтік жіктелуіне, ұлтаралық қақтығыстардың шиеленісуіне, отбасы дағдарысына, балалық шақ проблемаларын шешуге жауапты мемлекеттік және муниципалдық ұйымдар жұмысының тиімділігінің болмауына, балалар өмірінің нашарлауына байланысты теріс пайдалану, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзу - осының барлығы қылмыстың қайталануының алдын алу мақсатында кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен қосымша оңалту жұмыстарын жүргізу қажеттігін айғақтайды.

Жеткіншектердің девиантты мінез-құлқы – қоғамға немесе жеке адамның өзіне нақты зиян келтіретін ең маңызды әлеуметтік нормалардан ауытқыған жеке тұлғаның тұрақты мінез-құлқы. Жасөспірімдер тарапынан жасалатын құқық бұзушылықтың алдын алу еліміздегі қылмысты азайтудың маңызды міндеті болып табылады.

Жасөспірімдер арасында нашақорлық пен тәуелділіктің басқа да түрлерінің өсуін тек тыйым салу шараларымен ғана шектеуге болмайды. Қолданыстағы

жазалау жүйесі, ең жақсы жағдайда, жасөспірімдердің қайта әлеуметтенуіне ықпал етеді, олардың қалыпты толық өмір сүру мүмкіндігін күрт төмендетеді.

Бұл мәселені шешу үшін жұмыстың жаңа әдістері мен формаларын іздеу қажет, яғни қолайсыз жағдайларды жасөспірім үшін жаңа мінез-құлық жолына айналдыру.

Зерттеуге сәйкес, қылмыс жасағандардың жалпы санында кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың үлесі өсуде. Тәрбие колонияларында жазасын өтеп жатқан адамдардың саны азайып келеді, бірақ соңғысы кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықты және оның себептерін «жоюмен» емес, ізгілендіру процесімен көбірек байланысты.

Кәмелетке толмағандар қылмысында жасына байланысты психофизиологиялық өзгерістерден басқа, шетелдік зерттеушілер социологиялық синдромдар деп аталатын жағымсыз әлеуметтік факторлар маңызды рөл атқарады:

- отбасылық ауыртпалық синдромы;
- әлеуметтік-мектептік синдром;
- кәсіби бейімделудің жеткіліксіздігі синдромы;
- бос уақыт синдромы;
- қарым-қатынас синдромы (қылмыстық ортамен байланыстар).

Оларға сондай-ақ «дұрыс емес», сондай-ақ баланың жеке ерекшеліктеріне сәйкес келмейтін, ерте балалық шақтан бастап тәрбие, төтенше әлеуметтік факторлардың әрекеті және қазіргі қоғамның басқа да жағымсыз көріністерін қосуға болады.

Бұл, ең алдымен, мыналарды қамтуы керек:

- патологиялық әдетті бекіту механизмі бойынша «невропатиялық ата-аналарға» еліктеу рөлі (А.Г. Иванов-Смоленский);
- тұлғаның тұрақты және терең өзгерістеріне әкелетін бірқатар патологиялық шартты рефлексдердің шоғырлануы (үйсіз қалған балалар, босқындар лагерінің балалары, кепілге алынған балалар, коммуналдық төлемдерді төлемегені үшін сот орындаушыларының ата-аналарын үйлерінен шығаруын көрген балалар, «саяхатшылар» және т.б.);
- психикалық мінез-құлық белгілері бар балалардағы пассивті-қорғаныс рефлекстерінің бала кезінен шоғырлануы;
- истерикалы балаларда шартты рефлекторлы байланыс механизмі бойынша истерикалық белгілерді консолидациялау (ата-ананың баланың кез келген еркелігіне ерік беруі);
- педагогикалық немқұрайлылық пен тежеу тетіктерінің әлсіздігі жағдайында жаман әдеттер мен қарабайыр бейімділіктерді икемді тәрбие беру стилімен бекіту;
- отбасындағы қиындықтарға жауап ретінде аффективті көріністерді бекіту және кейіннен бекіту;
- деспотизм мен езгі жағдайлары (М.Ю.Топоров, 1935.);

- мінездің жағымсыз қасиеттерін тікелей тәрбиелеу (ата-аналар перфекционист-қатаң, жетілдіруші-педанттар) т.б.

Шамадан тыс қамқоршылық ерік-жігерді басады, жетілуді баяулатады, бейімделу қабілетін төмендетеді (Н. Ханлгевич, 1958.), Шамадан тыс қатал немесе шектен тыс мейірімділік пассивтілікке, күдікке, шешімсіздікке, өмірге деген жоғары талаптарды біріктіреді. астеникалық және психостеникалық ерекшеліктерді дамытатын инстинкттерді басу (Х. Шульц-Хенке, 1940.). «Жылыжай» жағдайында тәрбиеленетін отбасындағы жалғыз балаларда сезімталдық пен әйелдіктің жоғарылауы жиі байқалады, психостеникалық қасиеттер өседі (М.М. Георгиевский, 1957). «Бөтен» отбасын шизоидты балалар өте ауыр қабылдайды, ал күштілердің қорлауы эпилепсияға әкеледі (Осипова У.А., 1940). «Соққыға ұшыраған бала синдромы» немесе «балалық шақта қысым көрсету синдромы» «антиәлеуметтік психопаттың» дамуына әкеледі (Кертис Г, С, 1963).

Девиантты мінез-құлық мәселелері әртүрлі ғылымдар тұрғысынан зерттеліп, оның тәрбиелік мүмкіндігі туралы пікірлер ұсынылды. Қазақстандық ғалымдар Ж.Намазбаева, Х.Шерьязданова, Г.Касимова, У.Ауталипова, Ж.Аубакирова, У.М.Мақанов, А.Мырзабайұлы, Д.Шардарбекова және т.б.еңбектерінде агрессия мәселелерінің прогрессивтік мәнін ғылыми тұрғыда қарастырып, жаңа идеялар ұсынылған.

Бүгінгі күнгі девиантты мінез-құлықтың бір формасы ретінде агрессия теориялары, адамның агрессивті мінез- құлқының себебін және механизмін түрліше түсіндіреді.

Девиантты мінез-құлықты тәрбиелік жұмыстарын жүргізуде римдік философ Сенеканың: «әрбір адам өмірінің тек кейбір жақтарын ойлап талдайды, бірақ ешкім жалпы өмір туралы ойланбайды» деген ой-пікіріне сүйене отырып, девиацияға коррекция жасаушы әрбір маман ұстаз, баланың тек кейбір мінездік кемшіліктерін түзетіп қана қоймай, оларды, қоғамдық өмірдің талаптарымен ұштасқан дұрыс қарым-қатынас жолына қайтып әкеліп, ары қарай қалыптаса дамуына, әлеуметтенуіне көмектесуі қажет. Бұл педагогикалық іс-әрекеттер мазмұны, қоғам өмірінде бекіген адамгершілік қадір-қасиеттер мәнімен, талаптарымен тікелей байланыстырады, адамдар арасындағы қарым-қатынастар (достық, жолдастық, туыстық, сүйіспеншілік, махаббат т.б.) нормаларымен ұштастырыла жүзеге асырылғанда, ғана балалар бойында девиантты мінез-құлықтың өріс алмауына тоқтау қойылады.

Біздің қоғамымызда жасөспірімдердің адамгершілік келбетіне қоятын талаптардың өсуіне, оларды жақсылыққа тәрбиелеуге баса назар аударылуда. Ал қазіргі кезеңде құқықтық тәртіпке немқұрайлы қарайтын ұрлық, зорлық, бұзақылық т.б. қылмыстық әрекеттер мен қарапайым азаматтардың демалысы мен көңіл-күйіне көлеңке түсіретін жастар жиі кездесіп отыр. Елдің экономикалық жағдайы, бұрынғы дүниетанымның құлдырауы мен бәсекелі және жоғары өндірісті жағдайда өмір сүру мен жұмыс жасау іскерлігі мен дағдысының

жоқтығы – қоғамның күрделі қиындықтары мен ішкі дау-жанжалдарды тудыруға әкеледі.

Жастар арасында ересектермен күрделі және қиын қарым-қатынастар көрінеді. Сонымен қатар, қаталдық пен агрессивтілік пайда болып, қылмыстық әрекеттер көбейді. Осындай жағдайларға байланысты жасөспірімдердің мінез-құлық ауытқушылықтарын психологтар зерттеп білулері шарт.

Мінез-құлқында ауытқушылығы бар балалармен жұмыс жасаудың сан алуан жолдары бар. Ең алдымен жасөспірімдермен дұрыс тіл табысып, сөйлесе білу керек. Жақсы беделге ие болған мұғалімнің жеке өнегесі қандай оқушыға болса да күшті әсер етеді.

Көмек көрсететін психологтар баланың ішкі жан дүниесін алыстан көріп білуі шарт. Мінез-құлқы ауытқыған оқушыны ешқандай ұжым өмірінен, қоғамдық пайдалы еңбектен тыс қалдыруға болмайды, олар барлық үйірме жұмысына, басқа да шараларға қатысуы керек. Бұл олардың зиянды істермен айналыспай, жауапкершілік сезімін туғызуға жол салады.

Девиантты мінез-құлық әрине, кенеттен пайда болмайды. Ол жеке адамдар арасындағы әртүрлі қарым-қатынастар, қорқытып-үркітуден пайда болады. Адамның түскен ортасының ерекшелігі агрессиялық әрекеттің жоғары немесе төмен болуына әсерін тигізеді. Дипломдық жұмысымның мақсаты мен міндеті мектептерде оқушыларда агрессиялық жағдайлар, оның туындауының себептерін айқындау және оның оқу үлгеріміне әсерін анықтап көрсете отырып, дер кезінде түзету жұмыстарын жүргізу. Осы мақсатты шешуде алдағы қойылған міндеттер зерттеу барысында толық шешімін тапты. Жеткіншектердің жас ерекшеліктерін ескере отырып, агрессиялық әрекет жағдайлардың туындау себептері анықталды. Олардың алдын-алу жұмыстарын іс-жүзінде асуына тиімді психологиялық әдіс-тәсілдер жүргізілді. Олар: психологиялық тренингтер, ойындар, әңгімелер, пікір-таластар, психологиялық іс-шаралар т.б.с.с. Зерттеу жұмысында жеткіншек шақтағы агрессиялық әрекет жағдайлар және олардың оқу үлгеріміне тигізетін әсерін анықтау жолдары мен түзету жұмыстары толық қосымшада берілген.

Сонымен талаптарға сай өткізілген әдіс-тәсілдердің нәтижесіне сүйене отырып, зерттеу жұмысының қорытындысын жасауға мүмкіндік береді:

- Мектеп оқушыларының (жеткіншек шақтағы) агрессиялық әрекет жағдайлардың теориялық аспектілеріне негізделіп, агрессия туралы түсінік, зерттеген ғалымдарға тарихына шолу жасалды.

- Жалпы жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктеріне зерттеу жұмысы жүргізілді.

- Осындай себептердің туындауының алдын-алу, түзету жұмыстары көрсетілді.

- Жеткіншектік шақта агрессиялық әрекет жағдайлардан қалай оңтайлы шыға білуге психологиялық тәсілдер ұсынылды.

Жеткіншектердің девиантты мінез-құлық әрекетін зерттей отырып, олардың өзара қарым-қатынасын тиімді ұйымдастыру мақсатында нақты шешімдер

қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Осы диссертация жұмыстарды қорытындылай келе бірқатар ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді:

- Әр бір білім беру мекемелерінде психолог кадрларының міндетті түрде жұмыс атқаруы керек;

- Ата-аналармен, пән мұғалімдерімен оқушылармен топтық және жеке дара кеңестер жүйелі өткізу;

- Оқушылардың бос уақыттарын тиімді ұйымдастыруда:оларды қоғамдық пайдалы істерге араластырып, қосымша спорт, би, шахмат т.б. үйірмелері үздіксіз жұмыс атқарса;

- Педагог-психолог, сынып жетекшісі ата-аналарға, оқушыларға ерекше көңіл бөліп, көмек көрсетуі;

- Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай, ұлдар мен қыздардың физиологиялық және биологиялық ерекшеліктері жайлы психолог уақытылы кеңес беру жұмысын жүргізу;

- Оқушылардың оқу-танымдық әрекеттерін дамытып, оқуға деген қызығушылықтарын оятуда, мектептің әр сыныбы пән мазмұнына сай әдістемелік техникалық базамен қамтамасыз ету;

- Психолог, сынып жетекшісі және ата-аналар тығыз байланыста үздіксіз жұмыс атқаруы керек;

- Пән мұғалімдері сабақ барысында оқушылардың жеке психологиялық ерекшеліктерін ескерулері;

Біз қазіргі заманғы психологияның көзқарасымен агрессивтіліктің сыртқы әрекеті феномендерін қарастыра отырып, бүгінгі күні агрессивті балалармен қалай жұмыс жасайтынымызды тәжірибелік психология төңірегінде қарастырдық. Тәжірибе бөлімінде балада агрессиялы әрекетті жеңілдетуге бағытталған психокоррекциялық жұмыстардың бағдарлама әдістемесін жасадық.

Қорыта келгенде, қазіргі кезде жасөспірімдердің мінез - құлқындағы ауытқушылықтарынан әртүрлі қылмыстық әрекеттер мен жағымсыз істер көбейіп отыр. Осы жағдайлардың алдын алып, түзету үшін әрбір педагог, ата-ана, психолог бірлесе жұмыс жасай отырып, әрбір жасөспірімнің дербес ерекшеліктері мен мінез-құлқын ескеріп, анықтап, соған сәйкес жұмыстар жүргізу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абрмова Г.С. Практическая психология. М.: Академия, 1997.
2. Ениколопов С.Н. «Некоторые результаты исследования агрессии» //Личность преступника как объект психологического исследования. – Подред. А.В.Петрова - М.: Из-во Наука, - 1979. - с. 21 - 46.
3. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М., 1994

4. Выгодский Л.С. «Педагогическая психология». - М., 1997.
5. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. СПб: Издательство «Питер», 2000 – 416 с.
6. Роберт Б. Дебора Р. Агрессия. - С - П. 1994. - 30 - 54 с.

ӘОЖ 37.015.3

ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ ЧЕРЕЗ САМОПОЗНАНИЕ

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREPARATION OF STUDENTS FOR FAMILY LIFE THROUGH SELF-KNOWLEDGE

¹Калымова Асел Қайратқызы, ²Улжабаева Гульбахор

¹PhD доктор, ²Магистрант, Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университеті

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Kalymova Assel Kairatovna, ²Ulzhabayeva Gulbakhor

¹PhD doctor, ²Master's student of Abay Myrzakhmetov Kokshetau University

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Калымова Асель Кайратовна, ²Ульжабаева Гульбахор

¹Доктор PhD, ²Магистрант, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

E mail: aselkalymova@mail.ru

Аннотация: мақалада өзін-өзі тану арқылы адамның отбасылық өмірге психологиялық-педагогикалық даярлаудың ерекшеліктері, оқушылардың өзін-өзі тануы білім беру жүйесінде жетекші мақсаттардың бірі дәрежесін алуы қажет. Оқушының “Менін” позитивтік өзгерту қазіргі таңда педагогика мен психологияға деген гуманистік көзқарастың [бірден-бір маңызды саласы](#), оқыту мен тәрбиелеу ісіне қатысы бар әр адамның өзін-өзі адамгершілік рухани дамытуын қамтамасыз ететін басты құралы. Болашақ маманның өзін-өзі дамыту қағидаларын меңгеруі қажет, әйтпесе ол өзгелерге бұл процесте қажетті көмек бере алмайды.

Түйін сөздер: өзін-өзі тану, бала тәрбиесі, отбасы, «Мен» қағидасы, тұлға.

Аннотация: В статье акцентируется внимание на особенностях психолого-педагогической подготовки человека к семейной жизни через самопознание, самопознание обучающихся должно стать одной из ведущих целей в системе образования. Позитивное изменение «Я» учащегося сегодня является одним из важнейших направлений гуманистического подхода к педагогике и психологии, основным инструментом обеспечения нравственного и духовного развития всех, кто занимается обучением и воспитанием. Будущий специалист должен освоить принципы саморазвития, иначе он не сможет помогать другим в этом процессе.

Ключевые слова: самопознание, воспитание детей, семья, принцип «Я», личность.

Abstract: The article focuses on the features of the psychological and pedagogical preparation of a person for family life through self-knowledge, self-knowledge of students should become one of

the leading goals in the education system. A positive change in the "I" of the student today is one of the most important areas of the humanistic approach to pedagogy and psychology, the main tool for ensuring the moral and spiritual development of all those involved in education and upbringing. The future specialist must master the principles of self-development, otherwise he will not be able to help others in this process.

Key words: self-knowledge, education of children, family, principle "I", personality.

Данышпан Әбу - насыр әл-Фарабидің пікірі бойынша, бір халық екінші халықтан табиғи үш қасиетімен ерекшеленеді: болмысы, мінезі және тілі. Әл-Фараби өзінің әлеуметтік, этикалық көзқарастарының кіндігіне адамды алады. Тек қана өзіндік еркін әрекеттене алатын белсенді пенде қоғамдық пайдалы қызметін жеке бақытын жасай алады. Музыканы, тіл білімін және логиканы педагогикалық ғылымға біріктіре отырып, осы арқылы Әл-Фараби дара тұлғаның жан-жақты үйлесімді дамуындағы тәрбие мәселесіне айтарлықтай мән берген.

Тұлғаны тәрбиелеу, оған кешенді білім беру, машықтануға дағдыландыру және мүмкіндікті дамытудың тарихы әріде жатыр. Алғашқы адамды тәрбиелеу процесі тіпті алғашқы қауымдық құрылыста қалыптасты десек те қателеспейміз. Себебі, алғашқы құрылған жанұя ондағы бала тәрбиесі бертін келе ашылған мектептер, бұлардың барлығының объектісі ол дара тұлғаны қалыптастыру тәрбиесі. Тәрбие қоғамдық құбылыс ретінде өздігінен пайда болып, жасалмай, тұлғаны қалыптастырып оны өмірге дайындаудың және оған қажетті қоғамдық сана мен қасиеттері дамытудың құралы болып табылады. Осыдан келіп тәрбие заңдылықтары, оның сипаты мен әдістемелік негіздері тәрбиелік қызметтің өзінде ғана көрінбей, әлеуметтік тұлға сипатына ие, адамның даму және қалыптасу заңдылықтарына негізделеді.

Қазіргі қоғамда тұлғаның дамып қалыптасуында рухани - өнегелі тәрбиенің жетіспеушілігі айқындалуда. Өзін-өзі тану дегеніміз-ол өзін тану, өзінің ішкі дүниесін тану, сол арқылы өзін-өзі тәрбиелеу, өзінің көзқарасын қалыптастыру, өзін-өзі сезіну және өзін-өзі бағалау. Өзін-өзі тану негізінен педагогтар дайындайтын мамандықтарға қажетті ілім болып табылады. Себебі, оқытушы және оқушы арасындағы байланыс кезеңінде мұғалім баланың ішкі дүниесін көріп және оның ішкі қуатын сезініп, сол арқылы табиғи түрде оны дамыта білуі қажет. Жан дүниесінің жалпы ағынымен таныс болу, әр адамның өз жан құбылыстарымен танысып, зерттеуге пайдасы бар. Өйткені, жан жүйесінің мақсаты: жалпы адамның жан құбылыстарын, олардың қатынасын, себебін тексеру. Бірақ, жалпы адамдарда тиісті жанның қасиеттерінен басқа, әр адамға қас, өзгеше сипаттар да бар. Адам өзін және өзгелерді ұғыну үшін ғылымнан жол басшылық керек. Ондай жол басшы болуға жарайтын ғылым “Өзіндік таным” пәні адамның жан жүйесінің ішкі дүниесіне жол ашатын, ішкі толқыныстар мен сезімдерді жеке адамдар өзгешелігін зерттейтін ғылым. Рас, бұл курс әлі жас, жеке адамда болатын алуан-алуан мінез қасиеттерін түгел тексеріп, ішкі күш, қуат пен жан заңдарын түгел ашты деуге болмайды. Бұл бөлімнің болашағы алдында. Бірақ жас та болса әр адамның өзгеше сипаттары мен сан қилы

қырларын тексеріп, жеке адамды дамытуға бұл бөлімнен көмек табылады. Өзімізді бақылау, сынау үшін қақ жарылуымыз керек. **Өзімізді ірі сыншының**, ірі сыналатын заттың орнына қоя білуге үйрететін бұл ғылымның саласына өзіндік өзің тани отырып сол арқылы өз бойындағы шығармашылық белсенділікті арттыруға икемдейтін модельдер қалыптастыру артық етпейді. Ал, өзіндік танымның шығармашылық белсенділігін XX ғасырдың ұлы ойшылдары Сай Баба және Ошо былай сипаттап көрсетеді «шығармашылық белсенділік бұл өзіндік танымның жетем деп көздеген жұлдызды мақсаты», яғни өзіндік таным арқылы шығармашылық белсенділікті қалыптастыру керек. Себебі, шығармашылықта дамыту үшін адамда топтың бөлшегі емес, оны жеке тұлға ретінде бөліп алып қалыптастыру қажет. Өзінің көзқарасы жоқ топтың немесе қоғамның меңзеуімен жүретін, солардың идеясын қайталаумен жүретін адамның бойында шығармашылық белсенділігі болмайды. Шығармашылық дегеніміз жеке “меннің” бостандығы, еркіндігі. Өзіндік таным шығармашылығы дамыған адам, кез - келген құбылысты ерекше көреді. Олар өзгелерге естілмейтін дыбысты жанымен сезініп, ішкі дүниесі жүрегі арқылы қабылдап, өзгеден ерекше естиді. Көрініс, құбылыс, дыбыс, ой іс - әрекет қарама-қайшылықтарынан үндестік, гармония, тұтастық өзара байланысын тауып, оны өз алдына бөлек ешнәрсеге ұқсамайтын қайталауы жоқ, шығарма ретінде дамытады.

Отбасында балаларды тәрбиелеудің әдістері - бұл ата-аналардың балалардың санасына және мінез-құлығына мақсатты бағытталған педагогикалық әсердің тәсілдері. Олардың өздерінің ерекшеліктері бар: нақты қылықтарға негізделген және тұлғаға үйлестірілген, сәйкестендірілген балаға жекелік әсер; әдістерді таңдау ата-аналардың педагогикалық мәдениетіне байланысты (тәрбиелеу мақсатын түсінуі, ата-аналар рөліне, отбасындағы қатынастар стиліне т. б.). Отбасы тәрбиесінің әдістері: сендіру (түсіндіру, ақыл-кеңес, иландыру); жеке өнеге; мадақтау (мақтау, сыйлық, балалар үшін қызықты перспектива); жазалау (достықтан бас тарту, рақаттылыққа рұқсат бермеу, денелік жазалау). Кейбір отбасыларында педагогтың кеңесі бойынша тәрбиелеушілік ситуациялар қолданылады.

Қазіргі қоғамдағы белсенді өмір сүрудегі жеке тұлғаның тәрбиесін ең алдымен әрбір тұлғаның өз-өзіне деген үлкен талап қоя білуі өз ісіне жауапкершілікпен қарауы, сонымен қатар бойындағы ізгі қасиеттерді дамытудағы саналы іс-әрекетін Л.И. Рубинский, А.И. Кочетков, А.К. Громцева, М.А. Донцев, М.Ш. Сагаутдинова т.б. ғалымдардың зерттеулерінен көруге болады. Өзін-өзі тәрбиелеу мәселесін әр түрлі қырынан қарастыра отырып Л.И. Рубинский өзін-өзі тәрбиелеуді “адамның өзін-өзі өзгерту мақсатындағы іс-әрекеті” деп көрсетеді. А.И. Кочетков өзін-өзі тәрбиелеу үрдісін тек жеке бастың қызығушылығынан емес, қоғамдық талаптардан да туындайды деп таниды.

Тұлғаның рухани-адамгершілік құндылықтарының қалыптасу жолын өзін-өзі түсіну мен өзін-өзі тану үрдістерінен бөліп-жарып қарауға болмайды. Өзін-өзі тану ұғымына психологиялық тұрғыда “Адам жаны өзін-өзі тек өз іс-

әрекеттері үстінде ғана тани алады, оның өзі туралы білімі, сыртқы табиғат құбылыстары туралы білік секілді, қадағалаудан құралады”- деп келесі тұрғыда түсініктеме беріледі.

Сонымен, рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуі дегеніміз - тұлғаның өзін-өзі жетілдіруі, өз мүмкіндіктерін толығымен пайдалана алуы, рухани тазаруы, өркениеттің мыңдаған жылдар бойы жинақтаған адамгершілік құндылықтарына өздігінен тартылуы.

Адам өзін-өзі тануға талаптанбаса, оның қолынан өзге адамдарды танып түсіну және оларға нақты көмектесе алу келмейді. Қоғамдық дамудың өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсетін әрбір адам өзін-өзі тануын тереңдетуі шарт, бірақ Джерсидтің байқауынша, бұған жеткілікті мөлшердегі жүректілік қажет, өз рефлексиясының нәтижелері қандай болса да, оларды әділ түрде қабылдауға мүмкіндік берерлік белгілі мөлшердегі объективтілік қажет.

Оқушылардың өзін-өзі тануы білім беру жүйесінде жетекші мақсаттардың бірі дәрежесін алуы қажет. Оқушының “Менін” позитивтік өзгерту қазіргі таңда педагогика мен психологияға деген гуманистік көзқарастың [бірден-бір маңызды саласы](#), оқыту мен тәрбиелеу ісіне қатысы бар әр адамның өзін-өзі адамгершілік рухани дамытуын қамтамасыз ететін басты құралы. Болашақ маманның өзін-өзі дамыту қағидаларын меңгеруі қажет, әйтпесе ол өзгелерге бұл процесте қажетті көмек бере алмайды.

Оқытудың тиімділігі тұлғаның психикалық дүниесінің жалпы үйлесімділігіне, әсіресе оның “Менінің” көтеріңкілігіне, позитивтілігіне тәуелді. Сондықтан студенттің тұлғалық дамуының сипаты мен өз бойындағы адамгершілік рухани құндылықтарының мән-маңызы оның академиялық жетістіктерінің маңызынан кем емес.

Сөйтіп, мектеп оқу орындарының бағдарламаларындағы өзін-өзі тану мен өзгелерді түсінудің алар орнын, маңызын айтып жеткізу мүмкін емес, себебі “болашақ маман алдымен біреуді, сонан-соң бір нәрсеге оқытады”.

Өзін-өзі дамыту тұлғаны өзгеден дараландыратын басты ерекшелік. Дүниені өзінше түсіну, сезіну адамдарды өзгелерден ерекшелендіреді. Осыдан туындайтын тәрбиенің мақсаты - студент өзінің даралық сипатын дамытып, бойындағы ерекшелігін өзгеге көрсетуі және оны басқаға үйрете білуі керек. Болашақ ұстаздарды өз бойындағы өз даралығына сенуге баулу, олардың қайталанбас даралық сипатына құрмет білдіру, осы қасиеттерді студенттің санасында орнықтыруы оқытушының бірден-бір мақсаты болуы тиіс. Сонда ғана оқытушы өз міндетін біршама орындап шығады. Оқушы өзінің даралық сипатын түсінуі арқылы өзін-өзі танып білуге, өзін-өзі дамытуға, шығармашылыққа, жағымды қарым-қатынас орнатуға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Төлеубекова Р. Бала тәрбиесіндегі халықтық педагогика. – Алматы: РБК, 1994. -140 б.
2. Сағындықов Е. Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісіне пайдалану. – Алматы: Рауан, 1993. -63 б.
3. Бөлесев.Қ., Бөлесев Л.Қ. Мұғалім және ұлттық тәрбие.— Алматы: Нұрлы Әлем, 2000. -116.
4. Халық педагогикасы – Бала тәрбиесінде./Дайындағандар Қ.Бөлесев, А. Мейірманова,Р.Садуақасова – Жамбыл, 1992. - 81 б.
5. Асанов Ж. Тәлімтәрбиенің ұлттық негіздері. Оқу бағдарламасы //Қазақстан мектебі-№6. -1995.

УДК 830.2

БІРІНШІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹Калымова Асел Қайратқызы, ² Барашева Сымбат Еркінқызы

¹PhD доктор, ²Магистрант, Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университеті

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Kalymova Assel Kairatovna, ² Barasheva Symbat Yerkinkyzy

¹PhD doctor, ²Master's student of Abay Myrzakhmetov Kokshetau University

E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Калымова Асель Кайратовна, ² Барашева Сымбат Еркінқызы

¹Доктор PhD, ²Магистрант, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

E mail: aselkalymova@mail.ru

Елімізде мемлекеттік білім бағдарламасының қабылдануы, жаңа білім стандарттық буын жүйесіндегі орта мемлекеттік білім мазмұнын тереңдетуді оқыту мен тәрбиелеудің әдістерін жаңартуды жеке тұлғаның жан-жақты жетіліп, ішкі мүмкіндіктерін ашуға жол іздеуді міндеттейді. Өйткені, бастауыш сынып мұғалімі бағдарлама көлемінде ғана білім беріп қоймай, пәндерді оқыту арқылы балалардың жан-жақты зерделі болып қалыптасуын қамтамасыз етеді. Қазір республиканың білім мекемелерінде педагогика ұжымдары ұсынылып отырған көп нұсқаулыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез-келген үлгі бойынша қызмет етуіне мол мүмкіндік алып отырғаны сөзсіз. Бұл тәжірибе негізінен жаңа идеялар жаңа технологиялар бар. Сондықтан бастауыш сыныпта оқыту, әр түрлі технологиялардан оқу мазмұнымен оқушының жас және технологиялық ерекшеліктеріне орай тыңдап, тәжірибе енгізудің маңызы зор.

Осының бәрі бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби шығармашылық деңгейіне анағұрлым жоғары талап қойылады [1].

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологиясын меңгермейінше, сауатты, жан-жақты болу мүмкін емес. Себебі оқушы мектеп табалдырығын аттаған кезінде оның зейіні, дүниетанымы дұрыс қалыптасуы керек, содан келіп оның білім алуының жолы дұрыс көзделуі тиіс. Оқушыға жаңа технологияны меңгерту, мұғалімнің интеллектуальдық, кәсіптік, рухани оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Мектепте кіші оқушыларға өткізіліткен сайыстар, “Әнші балапан”, “Бастауыш сынып лидері”, “Ойлан тап”, “Кел, шынығайық, шымыр боласың”, “Сен жұмбақ білесің бе?” және сол сияқты ойындар бүгінгі таңда дәстүрге айналып отыр. Бастауыш оқушылары арасындағы бұл сайыстардың өткізілуі өте орынды. Жас оқушының бұл сайыста жеңіп алған жеңімпаз атануы өзін жақсы сезініп, бұл да жетістік негізі деп іштен өзі ойланады. Бұл оқушы дүниетанымының дұрыс қалыптасуының жолы болып табылады. Қазіргі мектептерде республикалық, облыстық семинарлар жиі өткізіледі. Сол семинарларда да ашық сабақтар қарастырылады. Сонымен қатар бастауыш сынып мұғалімдері ғылыми шығармашылық жұмыстармен айналысқаны жөн[2].

Жалпы дүниетанымдық көзқарас дегеніміз – объективті дүниеге және адамның алатын орнына, өзін қоршаған шындыққа, өзіне қатысты көзқарастар жүйесі болғандықтан, ол кішкентай бала болса да, өзінің жасы кіші екендігіне қарамастан, бүгінгі таңда, яғни қандай мамандық алып, кім болсам екен деген іштей қиял сұрағы оны мазалайды. Сол 6 жасар баланың қиялынан, ойынан туындайтын, сен кім болғың келеді деген сұраққа ол болашақта кім болғысы келетінін айта алатыны сөзсіз.

Мен мұғалім болғым келеді.

Мен дәрігер болғым келеді.

Мен анам немесе әкем сияқты деп олардың мамандықтарын айтып, айналадағы қоршаған ортасына байланысты өз көзқарасын білдіреді.

Бірінші сынып оқушыларының ақыл-ойы, өзіндік тұжырымы арқылы оның санасына меңгерту, дағдыларын қалыптастыру ең маңыздысы. Білімді меңгерту, осы жүйені әр салада дамыта түсуі, дамыта оқыту арқылы белсенділікті арттыру өнердің шындығын көрсетеді. Әдіс, тәсілдерді меңгере отырып, оқушының белсенді шығармашылығын арттыру, яғни, мұғалімнің айтқан әңгімесіне, не ертегісіне, өз ойын айту, өзінің ойынан ойлап тапқан ойын білдіру, өз бетімен тапқақтар жаттау, санамақтарды үйрену, осының бәрі алты жасар баланың шығармашылық қабілетінің дамуы болып табылады. Бірінші сынып оқушыларының еңбекке тәрбиелеу, ол яғни, ата-анасының үйреткенін, көрген-білгенін үйренуі, ұқыпты болуы, таза болуы, еңбекті сүюі. Қарапайым заттарға эстетикалық биік талғам тұрғысынан қарауға және табиғат пен адам жасаған қайталанбас сұлулықты қорғай білуге баулу керек.

Дамыта оқыту арқылы оқушының белсенділігін арттыру, оқыту ролінің үлкен мәнге ие деп түсінеміз. Яғни, Бірінші сынып оқушыларының сабақ

түсіндіру кезінде тиісті көрнекіліктерді пайдалану қолайлы жағдай туғызады. Оқушы бұл жағдайды тез түсініп, түрлі суреттерді көру арқылы сабақты тез ұғып алады, бұл оқушыға да мұғалімге де оңай. Мұғалім оқушыға сабақ түсіндірген кезде уақытты ұтымды пайдалануы керек, көп дайындалуы керек. Оқушы кішкентай болғаннан кейін сабаққа деген қызығушылығын арттыру белсенділігін дамыту керек. Осыдан қорыта келгенде, О.Бальзактың “Ұдайы еңбек ету - өнердің де, өмірдің де заңы” дегендей, дамыта оқыту арқылы оқушының белсенділігін арттыру, мұғалімнің ізденуі, шығармашылық жұмыстармен айналысуы, тұрақты еңбек етуі міндетті. “Ұстаз – мектептің жүрегі”. Ол бала мектеп табалдырығын аттағаннан бастап-ақ білім нәрімен сусындатады. Оқушының білімді, саналы болып қалыптасуы ол мұғалімнің жетістігі[3].

Бастауыш сынып оқушыларының белгілі бір көлеміндегі білім, білік дағдыларын меңгертумен бірге адам, қоғам, табиғат, қоршаған орта дүниетанымдарын қалыптастыру, жеке бастың қасиеттерін жан-жақты дамыту жоғары адамгершілік принциптеріне тәрбиелеу - бүгінгі күннің ең басты мәселесі болып табылады. Қазіргі кездегі қоғамда болып жатқан өзгерістерді ізгілендіру процесі - баланың еркін дамуының белсенді, шығармашыл болуын талап етеді. Сондықтан бастауыш сыныпта білім беру жүйесіне ерекше мән беруіміз қажет. Себебі, білім негізі бастауышта қаланады. Бастауыш сынып мұғалімі ең алғаш күннен бастап өз шәкіртінің психологиясын жан-жақты зерттеп, одан әрі тілі мен ойын дамытуға, еркін сөйлей алуына, өз ортасында жақсы қарым-қатынаста болуына басты қадамдар жасап, оны жалғастырудың, дамытудың жолдарын іздейді. Мұндай жұмыс түрінің жүйесін ұйымдастырғанда ғана жоғары көрсеткіштерге жетуге болады [4].

Кейбір оқушылар оқулықтағы тапсырмалармен ғана шектеледі. Тақырыптың мақсатына түсінбей оның ішкі жүйесіне тереңірек үңіліп жатады. Ал, оқулықтағы білім оқушыға аздық етеді. Мұғалім бастауыш оқушыларға көрнекіліктерді, суреттерді көрсетпей, бос құр, мәтінді бере берсе, оған оқушының әрине қызығушылығы болмайды, ішкі ойына қозғау жасамайды, өмірдің беймәлім жақтарын көз алдына елестете алмайды. Ең соңында бар қабілетінен айырылып, оқуға мүлде көңіл бөлмей қалады. Сондықтан құр түсіндіруден, құр мазмұнын айтудан, мақсатына түсінбей оқушы жаттап алуынан оқушыны сақтандыруымыз керек. Мұндай “догматикалық оқыту жүйесінен” дамыта оқыту әдістерін қолданғанда ғана шығып, сапалы, қазіргі талапқа сай білім беруге қол жеткізуге болады. Сонда “дамыта оқыту” дегеніміз не? Оған қалай қол жеткізуге болады? Оның қандай әдіс-тәсілдері бар? Енді осыған жауап берейік. Ол мынадай таблицамен басшылыққа алынады.

1 кесте. Дамыта оқыту үлгісі

Жоғары қиындық-ты оқыту	Үйретудегі білімнің жетекші рөлі	Тапсырманы түсіндіру және сезіну	Оқу үрдісін зерделету	Оқушылардың жалпы даму ерекшелігі	Оқушы қарым-қатынасы
1. Әріптермен күні бұрын танысу. Өз бетімен үйрену.	Оқыту кезінде оқушыларды бақылау, зерттеп отыру.	1. “Мен қандай оқушымын және бұрын нені үйренуім керек?” деген сұрақ.	1. Жауыр болған тақырыпты алып тастау.	Барлығымен бірдей жұмыс істеу.	1. Оқушыға жеке адам деп қарау.
2. Сабақты жүйелі оқыту.	Өзінше қорытынды жасай білуге үйрету.		Қосымша құралдарды, өмір деректерін қолдану.	Жеке жұмыстар жүргізу.	2. Оқушының ойын дамыту, толықтыру.

Дамыта оқытудың жүйесі осындай дидактикалық принциптерге негізделеді. Ол үшін оқушы ертегі, әңгімені не тапмақты көбірек оқуы керек. Оқушы осыған бағытталса, ол ең бір жетістік болып табылады.

Туған жерін, халқын сүйетін, ана тілін, тарихын, мәдениетін, өнерін, әдет-ғұрпын жақсы білетін саналы ұрпақ тәрбиелеу. Сол себепті бүгінгі таңда ұлттық сананы дамыту үшін оны алты жасар балаларда қалыптастыру, мектепке дейінгі балабақшада қалыптасады. Тәрбие және білім беру жүйесін көтеру мақсатында шығармашылық, іздемпаздықпен іске жұмылдыруда. Алты жасар балалардың шығармашылық қабілетін қалыптастыру үшін әр түрлі бағдарлама бойынша жұмыс істеу, театрмен байланыстыру. Атап айтқанда: көркем әдебиет театры, халық мәтелі, оның алатын орны әрине, ерекше, тәрбиелік мәні зор. Баланың ойын өсіреді. Театрдың мақсаты балалардың тілдік қорын дамытады, жатық сөйлейді, сөздік қорын дамытуға, ұялшақ балаларды ортаға шығаруға арналады[5].

Мысалы, “бес ешкі” ертегісін алайық. Мысалы, неше ешкі? Нешеу болады екеуін қосқанда? Енесі қай мезгілде орманға кетеді? Олардың қайсысы үлкен? Нешеуі пештің артына тығылады? – деп ойната отырып, алты жасар балаларды есепке деген қызығушылығын арттырамыз. Таныс ертегілерді, өздері үстел үсті, саусақ ағаш қасық, конусты театр, драматизациялау арқылы өткізеді.

Бірінші сынып оқушыларының балалардың шығармашылығын қалыптастыруда ертегі айта білуге үйрету. Соның ішінде ертегі қойылымдарын көп көрсету. Бірнеше ертегілер желісіне құрылған өнерге баулу сабақтары.

Мақсаты: балаларға театр, әдістік өнер, сахналау қойылымын, сахна туралы түсінік беру, оларды әдістік өнерге машықтау, сөйлеу, отырып жүру, сахнадағы қозғалыс туралы түсінік беру арқылы қабілетін дамыту.

“Шалқан” ертегісі

Шалқан ертегісінің кейіпкерлерінің мінез-құлқымен таныстыруға арналған сабақта Шалқан ертегісінің мазмұнымен, кейіпкерлердің мінез-құлқымен таныстыруға, ертегінің мазмұнын көңіл-күй (эмоцияналды) қабылдауға көңіл бөлу.

Сабақта: балаларға ертегінің иллюстрациясын көрсету, ертегі кейіпкерлерінің үстел үсті театр атрибуттарымен таныстыру әдіс-тәсілі қолданылады. Кейіпкерлерге мінездеме беру, оларды талқылауда ата, әже, немерелерінің т/с.с. кейіпкерлердің мінез-құлқын, жүріс-тұрысын, қимыл-қозғалысын көрсетіп, тиянақтау.

- 1) үстел үсті театры туралы балаларға қысқаша түсінік беру;
- 2) үстел үстінде қуыршақтар қалай бекітіліп ытұр соны көрсету;
- 3) рольдердің сөзін жаттау, қол қимылын көрсету, түсінік беру[6].

“Шалқан” ертегісін сахналау

Мұндағы мақсат балаларға сахнада қалай сөйлеуді, жүруді көрсетіп түсіндіру. Ол үшін түрлі әдіс-тәсілдер пайдаланылады.

Қойылатын сұрақтар:

- өткен сабақта қандай ертегіні қайталадық;
- кейіпкерлерді атап шығу;
- ертегі кейіпкерлерінің дауыс ырғағын салу, мінездеме беру;
- балалардың сұранысы бойынша рольдерді бөлу;
- сахналау.

Балалардың назарына ертегі кейіпкерлерінің бір-біріне қайырымды, достық-ынтымақтастық қатынасын, көмекке тез келе қоятынына түсініктеме беру. Роль орындаған әртістерге баға беру, көтермелеу, мадақтау.

Ертегі “Жыл басына таласқан хайуанаттар”

Бұл ертегінің мазмұнымен таныстыруда әңгімелеп беру. Иллюстрациясын қарау, балалардан қанша персонаж кейіпкер бар екендігін сұрау. Олардың мінез-құлқына мінездеме беру. Сахналауға дауыс ырғағы бойынша балаларды рольдерге бөлу.

“Қасқыр мен жеті лақ” ертегісі

Мақсаты: Ертегі мазмұнын таныстыру, мәнерлеп оқу. Ертегінің иллюстрациясын көрсету, сұрақ-жауап арқылы әңгімелесу. Балаларға ертегі бойынша сұрақтар қою. Ертегі кейіпкерлерінің іс әрекетін пікір алмасу.

Бірінші сынып оқушыларының сөйлеуге тілін дамытудағы мәселелер.

Бала тілін ұстартып, байланыстырып сөйлеуге үйрету мектепке оқуға дайындық кезінде басталады деуге болады. Өйткені болашақтағы оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарының ойдағыдай жүзеге асуы, педагогикалық тұрғыдан мақсатты, жоспарлы түрде ұйымдастырған дайындық жұмыстары жақсы алғы шарттардың бірі болып табылады[7].

Сондықтан тәрбиеші мұғалім әдетте істі өз класына, қабылданған оқушылардың семья жағдайымен, олардың документтерімен танысудан, баланың оқуына қажетті жағдай жасау жөнінде ата-аналармен әңгімелесуден бастайды.

Алғашық кездегі тілдік логикалық жаттығулар балалардың білім машықтарына, жас ерекшеліктеріне сай оларға белгілі таныс жайттарға негізделгені жөн. Балалармен диалог түрінде сөйлесу барысында ой-өрісін, дүниетанымын дамытатын сұрақтар беріп, сөзді, сөйлемді дұрыс айтуына әрдайым назар аударып отыру қажет. Бұл орыда: қайда тұратыны, үйінің нөмері, көше аты, үйде немен шұғылданатыны, кітаптарды, ойыншықтарды ұнататындығы, білетін әңгіме, ертеке, тақпақтарды жаттату, олардың сөйлеу деңгейін байқау, оларды сөйлемді дұрыс айтуға үйрету көзделеді. “Сөйлеу минуты” деген ойынның мақсаты да балаларды үйде не істейтіндігі, не үйренгендігі туралы, диалог түрінде айтқызып, біртіндеп өздігінен әңгімелеп беруге жаттықтыру[8]. Мысалы: Демалыстан соң мұғалім балаларға мынандай сұрақтарды беру және жауап алу:

Кеше кім қайда болды?

Не көрді, не істеді?

Радиодан ертегі хабарын кім тыңдады?

Қандай ертегі оқылды?

Ол кім, не жайында айтылған?

“Кел, көрелік” деген хабарды кім көрді?

Қуыршақ театрын көрдіңдер ме?

Кімге қалай ұнады және несімен қызық?

Балалардың таным қабілетін жетілдіріп, мұғалім өзіне ынта –дейін аударуда “Бәрін білгім келеді” ойынының маңызы ерекше. Ол былай жүргізіледі: Мұғалім бөлме ішінде, арнайы бір бір орынға, қапшық-қалта немесе жәшік іліп қояды. Балалар өздері қызыққан, білгісі келетін мәселе жөніндегі сұрақтарын жәшікке салуы керек. Ол сұрақтарды мұғалім жинап алып, танысып шығады да жауап даярлауға балаларды ата-анасымен қатыстырады.

“Әңгімелесу” минуты кезінде немесе басқа ойын ермек кезінде жиналған сұрақтарға жауап береді. Осы тәріздес өздігінен орындайтын жаттығу

жұмыстары, ойын түрлері балалардың ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтіп, оларды оқу жұмысына даярлау.[9]

Айналадағы заттар мен құбылыстардың белгілері, ерекшеліктері, сан-сапа өзгерістері, түр-түстері, оларға қатысты орын мен адамдар, т.б. жайында сан алуан жаңа сөздер үйреніп, білім –танымдары кеңейеді. Өмірге көзқарасын қалыптастырады. Еңбек адамдарына құрмет көрсетуге, табиғатқа қамқорлық жасауға үйретеді.

Бірінші сынып оқушыларының сөздік қорын дамытуда мына жағдайлар ескеріледі:

- 1) білетін сөздерінің мәнін қаншалықты түсінетіндігін байқау;
- 2) айтылуы басқа болғанмен мағынасы жақын (синоним), қарама-қарсы (антоним) сөздерді үйрету;
- 3) сөздік қорын жаңа сөздермен толықтырып отыру;
- 4) етістік, сын есімдер, сөздік қорын молайту;
- 5) затесімнің, жекеше, көпше түрін, тәуелдік, жіктік жалғауын, зат есімді меңгерту.

Мұның бәрін балаға сабақ барысында өздігінен жұмыстану, және әртүрлі жаттығулар орындату арқылы меңгерту. Әсіресе, сөздік –дидактикалық ойындар кеңінен қолданылады. Балалар әдетте, қарсы мағыналы сөздерді тез меңгереді. Мазмұнына сәйкес шағын әңгіме құрастыру, балаларға ертегі, әңгімелерді оқу арқылы оқушыларды ауызша сөйлеуге үйрету. Оқылған шығарма мазмұнын әңгімелеу, ауызша мазмұнын айту. Мұндай сабақтарда алға қоятын мақсат – балалардың байланыстырып сөйлеу машықтарын жетілдіру. Оқыған шығарма мазмұнын дұрыс түсінік текске жуықтатып жүйелі әңгімелеп беруге қол жеткізу. Әңгіме, ертегі оқуда көзделетін басты мақсаттың бірі балалардың оқыған шығарма мазмұнын барынша толық сақтап, жүйелі түрде әңгімелеп, айтып беруге үйрету. Шағын шығармалар тұтас (ертегі, әңгіме) көлемді шығарманы жеке мәлімдемелерге бөліп әңгімелейді. Әр бөлімге ат қойғызылады. Ол үшін мұғалім негізгі бөлімдерді өзі белгілеп алады.

Мұғалімнің ойлы, қабілетті балаларға төнген қауіпті де ұмытуына болмайды. Олар оқуды жеңіл меңгереді, сондықтан да олар еңбектенуге дағдыланбаған және қажетті ықыласы жоқ болады. Ақыл-ой күшін жұмсаудың болмауы мынандай жағдайға әкелуі мүмкін: мұндай балалардың бірте-бірте қабілеттіліктері жойылады, талантты мектеп оқушысынан еңбекке жарамсыз, орта, тіпті нашар жұмыскерлерге де айналып кетеді[10].

Бастауыш сынып оқушылары көпке дейін тапсырманы қалай орындаудың тәсілдерін білмейді. Олар берілген тапсырманы жаттап алғысы келіп тұрады. Осылай болуы олардың жаттауға икемділігінің молдығынан емес, оқуға әлі төселмегендігінен, қалай жұмыс істеуге ешкім оны үйретпегендігінен кездеседі. М.М. Мұқанов өзінің «Жас және педагогикалық психология» атты еңбегінде бастауыш мектепте тапсырманың балаларға екі түрлі жолмен берілетіндігін көрсетті: біріншіден, берілген тапсырманы орындау үшін жауапты бала өздігінен іздестіреді. Екіншіден, тапсырма жауап іздестіру ретінде берілмейді. Оны

орындау үшін соның үлгісі беріледі, мысалы, тапқыты жаттау үшін соның тексті беріледі.

Қортындылай келе қазіргі балалар психологиясының негізгі мәселелерінің бірі – бастауыш сынып оқушыларының психикасын дамыту болып табылады. Бала психикасының дамуын зерттеудің міндеттері төмендегідей болып келеді:

Проблемалы жағдайларды шешуді талап ететін тапсырмаларды жасау.

Оқытуға дейінгі сақталу принципін деңгейін анықтау.

Көрнекті көріністің алдында заттарды бағалау мен сөздік ой-пікірлердің байланысын зерттеу.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ш.А.Амонашвили. Педагогикалық ізденіс. Мектепке – алты жастан.
2. Ә.Табылдиев. Этнопедагогика, 2000ж.
3. В.Давыдов. Дамыта оқыту педагогикасы, Алматы, 2002ж.
4. Балабақшадағы мектеп алды топ балаларының бастапқы экологиялық мәдениет көздерін қалыптастыру. Саулауова Н.С., Алматы, 2004ж.
5. Жарықбаев. Психология, 1999ж.
6. Төрт жылдық бастауыш мектеп, “Рауан”, 2001ж.
7. Бастауыш мектепке арналған оқулық, Алматы, 2001ж.
8. А.Баймұратова. Бастауыш мектеп оқулықтары – Алматы, 2003ж.
9. Алты жастағы балалардың даму дағдысында – Атамұра, 2002ж.
10. Тлесбаева А.М. Өлкетану негізінде сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру. – Алматы, 2001ж.

УДК 304.084

**МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ
ТӘРБИЕГЕ ДАЙЫНДАУ**

**ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ ДОШКОЛЬНИКОВ К ЭСТЕТИЧЕСКОМУ
ВОСПИТАНИЮ**

**PREPARATION OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS FOR AESTHETIC
EDUCATION**

**¹Калымова Асел Қайратқызы, ² Калымбетова Шаказ Кобеевна
Улжабаева Гүльбахор**

¹PhD доктор, ²Магистрант, Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университеті
E mail: aselkalymova@mail.ru

**¹Kalymova Assel Kairatovna, ² Kalymbetova Shakaz Kobeevna
Ulzhabayeva Gulbakhor**

¹PhD doctor, ²Master's student of Abay Myrzakhmetov Kokshetau University
E mail: aselkalymova@mail.ru

¹Калымова Асель Кайратовна, ² Калымбетова Шаказ Кобеевна

¹Доктор PhD, ²Магистрант, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

E mail: aselkalymova@mail.ru

Қазіргі мектепке дейінгі білім беру мәселелерін – Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің дамып келе жатқан кезеңдерінің бірі деп айтамыз. Мектепке дейінгі білім берудің жалпы білім беру бағдарламасын іске асырудың құрылымын, шарттарын анықтауға қойылатын жаңа нормативтік талаптар мен өзгермелі жағдайда білім беру процесін жүзеге асыруға шақырылған педагог кадрлармен жұмысына тікелей әсер етеді.

Яғни, Қазақстанның әр түрлі аймақтарында кішкентай балалардың дамуын, тәрбиесі мен білімін қамтамасыз ететін білім беру мекемелері бірқатар кадрлық проблемалар деп айтамыз. Сол себебптен бүгінгі қарастыратын көкей кесті мәселеміз – «Мектепке дейінгі болашақ педагогтарды эстетикалық тәрбиеге дайындау» болып табылады. Атап айтқанда, білікті кадрлардың жетіспеушілігі, дәстүрлі білім беру жүйесінің әлеуметтің сыртқы сұраныстарына әлсіздігі, кадрлардың дамуына кедергі келтіретін саланың нақты қажеттіліктерінен артта қалған қайта даярлау және біліктілікті арттыру жүйесі бар. білім беру процесінің заманауи мазмұнын және тиісті білім беру технологияларын қолдануды қамтамасыз ете алады. Қазіргі кезде мектепке дейінгі білім берудің басым міндеттері, мектепке дейінгі білім беру тұжырымдамасына сәйкес, мыналар болып табылады: баланың жеке дамуы, оның эмоционалды әл-ауқатына қамқорлық жасау, қиялын және шығармашылық қабілетін дамыту, балалардың басқа адамдармен ынтымақтастық қабілетін қалыптастыру[1].

Базалық білім беру бағдарламасын іске асыратын педагог қызметкер мектеп жасына дейінгі ерекшеліктерге сәйкес тәрбиеленушілердің дамуы үшін әлеуметтік жағдай туғызуға қажетті негізгі құзыреттіліктерді қалыптастырған болуы керек.

Бұл құзыреттер мыналарды білдіреді:

1) эмоционалды әл-ауқатты:

әр баламен тікелей байланыс;

әр балаға, оның сезімдері мен қажеттіліктеріне құрметпен қарау;

2) балалардың даралығы мен бастамашылдығын қолдау:

балалардың іс-әрекеттерді, бірлескен іс-шараларға қатысушыларды, материалдарды еркін таңдауы үшін жағдайлар жасау;

балалардың шешім қабылдауы, өз сезімдері мен ойларын білдіруі үшін жағдайлар жасау,

балаларға бағытталған емес көмек, әр түрлі іс-шараларда (ойын, зерттеу, жоба, танымдық және т.б.) балалардың бастамашылығы мен тәуелсіздігін қолдау;

3) әр түрлі жағдайларда өзін-өзі ұстау және өзара әрекеттесу ережелерін белгілеу:

балалар арасындағы, соның ішінде әртүрлі ұлттық, мәдени, діни қауымдастықтар мен әлеуметтік қабаттарға жататындар, сондай-ақ денсаулық сақтаудың әртүрлі (соның ішінде шектеулі) мүмкіндіктері бар адамдар арасындағы жағымды, мейірімді қатынастар үшін жағдайлар жасау;

кұрдастарымен жанжалды жағдайларды шешуге мүмкіндік беретін балалардың коммуникативтік дағдыларын дамыту бірлескен үлестірілген іс-әрекеттегі мәселелерді шеше отырып, балалардың құрдастар тобында жұмыс жасау қабілетін дамыту;

ғимарат ішінде, серуен кезінде, режимдік сәттерде өткізілетін тәрбиелік іс-шаралар кезінде (кездесу және қоштасу, гигиеналық процедуралар, тамақтану, күндізгі ұйқы), тікелей тәрбиелік іс-шараларда және т.б. мінез-құлық ережелерін белгілеу, оларды сындарлы (айыптаусыз және) қауіптер) және балаларға түсінікті форма;

4) Әр оқушының жақын даму аймағына бағытталған дамушы білім құру:

мәдени қызметтің құралдарын игеруге жағдай жасау;

ойлау, қиял, қиял мен балалардың шығармашылығын дамытуға ықпал ететін іс-шараларды ұйымдастыру;

балалардың өздігінен ойнауын қолдау, оны байыту, ойын уақыты мен кеңістігін қамтамасыз ету;

мұғалімнің өзіндік оқу іс-әрекетінің тиімділігін анықтауға, білім беруді дараландыруға және балалар тобымен жұмысты оңтайландыруға бағытталған бақылау барысында балалардың жеке дамуын бағалау.

5) баланы тәрбиелеу мәселелері бойынша ата-аналармен (заңды өкілдерімен) өзара іс-қимыл, оларды білім беру қызметіне тікелей тарту, оның ішінде отбасының тәрбиелік бастамаларын қолдау мен қажеттіліктерін анықтау негізінде білім беру жобаларын құру арқылы. Мінез-құлық ережелерін белгілеу қажет. Балабақша - бұл кейбір балалар үшін ұжымдағы алғашқы шомылу[2].

Сондықтан, балалардан көп нәрсе талап етпеу және оқу жылының басында барлық мінез-құлық ережелерін түсіндіру маңызды.

Балалармен өзін-өзі ұстау ережелерін құру маңызды. Балабақшада белгілі бір тәртіп ережелерін енгізу қажеттілігін балалармен талқылаңыз. Балаларға топ ережелері туралы ойларын ортаға салсын. Балалармен қарапайым мінез-құлық ережелерін ойлап табыңыз. Барлық ережелер бекітілгеннен кейін, сіз балалармен олардың әрқайсысы нені білдіретінін талқылауыңыз керек. Әр ереже бойынша не істегіңіз келетінін түсіндіріңіз.

Ережелердің бір тармағын қарастыру үшін, сіз ережеге сәйкес дұрыс әрекет жасауыңыз керек болатын жағдайларды ойнатыңыз, содан кейін бұл жағдайда қалай әрекет етуге болмайтындығына мысал келтіріңіз. Құрылған ережелерді топтағы көрнекті жерге іліп қойыңыз және ата-аналарына тексеруге жіберіңіз.

Балалардың ережелерді мезгіл-мезгіл қарап, оларды күні бойы өздеріне еске түсіруі өте маңызды. Әр балаға ережелер жазылған брошюра беріңіз және ата-аналарына ережелерді түсіндіріп беріңіз. Ата-аналар да сіз мұның бәрін не үшін істеп жатқаныңызды түсінуі керек. Балаларды белгіленген ережелерді ұстанғаны

үшін мадақтаңыз. Кейбір балалардың белгілі бір жағдайда өзін дұрыс ұстағанын байқасаңыз, оларды жеке немесе бүкіл топпен мақтаңыз[3]. Балаларға өзін дұрыс ұстауды ескерту үшін нақты сөз тіркестерін жасаңыз. Мысалы: белгіленген ережелерді сақтау, ұрыспай, сабырлы кезекте тұру өте жақсы. Белгіленген ережелерді ұстанғаны үшін балалар жауап беруі керек. Сіз олармен күн сайын осы ережелерді қайталап, балалар өзіңіз қалағандай емес бірдеңе жасаған жағдайларда дұрыс әрекет етіп, оларға үлгі көрсетуіңіз керек. Егер сіз мінез-құлық ережелеріне сәйкес еместікті байқасаңыз, оны елеменіз. Ережені бұзған баламен немесе бүкіл топпен болған жағдайды міндетті түрде талдаңыз[4]. Педагогта кестелік этикет ережелерінің болуы қажет. Мысалы:

үстелде әрдайым тәртіп, тазалық және әдемі қондырғы бар;
біз бетіміз бен қолымызбен үстелге отырамыз;
мереке айқайсыз және қатал ескертулерсіз өтеді;
біз ас құралдары мен майлықтарды дұрыс қолданамыз;
тамақ пен тамақ үшін міндетті түрде рахмет.

Мектепке дейінгі білім берудің МББЖ жағдайында мектепке дейінгі педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту эстетикалық тәлім-тәрбие беру ол біздің басты міндетіміз. Себебі ол болашақ педагог ұжымда бұрынан істеп келе жатқан мамандар тәрбиелеп қоғами ортаға бейімдеп ортаға қосу қажет. «Ешкім өзінің өзінде жоқ нәрсені басқаларға бере алмайтыны сияқты, ол өзі дамымаған, білімді және білімді емес басқаларды дамыта алмайды, тәрбиелей де алмайды» деген Дистервег. Ал біз педагогикалық құзыреттілікті сақтауымыз қажет.

Яғни, бұл білім беру кеңістігінде тиімді қызмет ету үшін қажетті жағдайлар жасайтын кәсіби өкілеттіктер, функциялар жиынтығы[5].

Біздің елімізде соңғы жылдары болған өзгерістер білім беру саясатының өзгеруіне, білім беру теориясы мен практикасының негіздерін қайта қарауға әкелді. Баланың мектепке дейінгі білім алуының ерекше маңыздылығын ескере отырып, тәрбие процесін жоғары деңгейлі мамандармен қамтамасыз ету қажет. Қазіргі кезеңде педагогтер мектепке дейінгі білім беру мазмұнын жаңартуға, оны жүзеге асырудың формаларына, балаларға мазмұн беру әдістері мен тәсілдеріне, өз жұмысын жүйелік-белсенділік тәсіліне негіздеу қажеттілігіне байланысты инновациялық процеске қатысуда. Мұндай жағдайда мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамыту ерекше маңызға ие болады. Сондықтан мектепке дейінгі педагогтардың кәсіби деңгейін арттыру, қазіргі заманғы мұғалімге және оның өзін-өзі тәрбиелеу деңгейіне қойылатын талаптарды арттыру мәселесі өзекті болып табылады. Осыған байланысты, ең алдымен, тәрбиешілердің педагогикалық санасын қайта құруды жеңілдететін жағдайлардың кешенін құру қажет, бұл өз кезегінде жаңа жеке және кәсіби позициялардың дамуына әкеледі[6].

Сонымен, Федералды мемлекеттік білім беру стандартын іске асыру аясындағы білім беру қызметі келесі педагогикалық шеберлікті дамытуға бағытталуы керек деп болжауға болады, оның ішінде келесі бағыттар бойынша іс-шараларды ұйымдастыру және мазмұны бойынша құзыреттер жиынтығы:

Өкінішке орай, қазіргі уақытта құзыреттілікке, шығармашылыққа, инновацияларды қолдануға және жасауға дайын, эксперименттік жұмыстар жүргізуге қабілетті мұғалімді қалыптастыру проблемасы әлі де бар. Сондықтан болашақ педагогтердің кәсіби құзыреттілігін арттыру бойынша жүйелі жұмыстар жүргізу қажет. Мектепке дейінгі педагогтың кәсіби құзыреттілік жүйесі келесі құзыреттер жиынтығын қамтиды:

Әдістемелік құзыреттілік	ОЖСБ-ны іске асырудағы мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігінің негізгі компоненті жүйелік-белсенді тәсілдің негіздерін түсіну болып табылады Оның мәні ересектер мен балалардың бірлескен дамыған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу жөніндегі бірлескен (серіктес) іс-шараларға бағытталуында.
Психологиялық-педагогикалық құзыреттілік	Мұнда мұғалімнің мектепке дейінгі жастағы балалардың жас ерекшеліктері, олардың ақыл-ой дамуы, мектепке дейінгі білім беру әдістері туралы білімдері және Е.П.Д. меңгерудің әр кезеңінде әр баламен білім маршрутын барабар құра білуі туралы білімдері бар.
Коммуникативті құзыреттілік	Ол білім беру процесінің барлық қатысушыларымен жағымды, тиімді өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін қарым-қатынас техникасы туралы практикалық білімнен тұрады
Зерттеу құзыреттілігі	Білім беру іс-шарасын Федералды мемлекеттік білім беру стандарты талаптары тұрғысынан бағалау, жыл соңында немесе белгілі бір бағыттар бойынша оқу процесінің, әдістемелік жұмыстың және т.б.
Тұсаукесер құзыреттілік	Ол журналдарда, оқу сайттарында мақалалар жазу және жариялау, әр түрлі деңгейдегі педагогикалық конференцияларда сөз сөйлеу және т.б.өзінің кәсіби қызметінің жағымды тәжірибесін ұсына білуімен көрінеді.
Акмеологиялық құзыреттілік	Кәсіби шеберлікті үнемі жетілдіруге дайындық. Кәсіби өсу үшін қызметтің қажетті бағыттары мен формаларын таңдай білу.
Ақпаратжәне байланыс құзыреттілік	Ол білім беру үдерісінде ақпараттық өнімдерді, құралдар мен технологияларды иелену және пайдалану қабілетінде көрінеді
Эмоционалды құзыреттілік	Өзінің сезімдерін, сондай-ақ өзгенің сезімдерін, өзін-өзі ынталандыру үшін, өзінің ішіндегі және басқаларға қатысты эмоцияларын басқару үшін сезіну және білу қабілеті

Осы талаптардың негізінде. Сіз мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамытудың негізгі жолдарын анықтай аласыз:

Әдістемелік бірлестіктерде, шығармашылық топтарда жұмыс істеу

Зерттеу, эксперименттік іс-шаралар

Инновациялық қызмет, жаңа педагогикалық технологияларды дамыту

Педагогикалық жарыстарға, шеберлік сыныптарына белсенді қатысу
Педагогикалық тәжірибемен, жұмыс жүйесімен, авторлық
қорытындылармен танысу
Тәжірибе алмасу мақсатында ашық іс-шаралар өткізу
Педагогикалық оқулар
Іскери ойындар
Өзіңіздің педагогикалық тәжірибеңізді қорытындылау
Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мұғалімнің кәсіби
құзыреттілігінің негізгі қайнар көзі дайындық пен тәжірибе болып табылады
деген қорытынды жасауға болады. Кәсіби құзыреттілік үнемі жетілдіруге, жаңа
білім мен дағдыларды игеруге, іс-әрекетті байытуға ұмтылуымен
сипатталады[7]. Құзыреттіліктің психологиялық негізі - біліктілігін және кәсіби
дамуын үнемі жақсартуға дайын болу. Дамымайтын мұғалім ешқашан
шығармашылық, сындарлы тұлға тәрбиелемейді . Демек, дәл мұғалімнің
құзыреттілігі мен кәсібилігін арттыру - бұл Федералды мемлекеттік талаптарға
сәйкес педагогикалық процестің де, жалпы мектепке дейінгі білім берудің де
сапасын арттырудың қажетті шарты.

Пайдаланған әдебиеттің тізімі:

1. Атмахова Л.Н. Мектепке дейінгі педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту шарты ретінде әдістемелік қызметтің қызметін ұйымдастыру: Дис. Cand. Пед. Ғылымдар: 13.00.07 Екатеринбург, 2006 .-- 177 б.
2. Афонкина Ю.А. Мектепке дейінгі білім беру мекемесі мұғалімінің кәсіби қызметін бақылау: диагностикалық журнал. - М.: Учитель, 2013 .-- 78 б.
3. Багаутдинова С.Ф. Қазіргі мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі әдістемелік жұмыстың ерекшеліктері. // Мектепке дейінгі білім беру мекемесінің кеңсесі. - 2010. - №3. бірге. 82 - 85.
4. Белая К.Ю. Мектепке дейінгі білім беру ұйымындағы әдістемелік жұмыс: талдау, жоспарлау, формалары мен әдістері. - М.: Перспектива, 2010. - 290 б.
5. Беспалько В.П. Педагогикалық жүйелер теориясының негіздері. - Воронеж, 1977. - 188 б.
6. Bitina В.Р. Педагогикалық диагностика: мәні, қызметтері, болашағы // Педагогика, 2010. - №6. - S. 61.
7. Бондаренко А., Позняк Л., Шкатула В. Мектепке дейінгі білім беру мекемесінің бастығы. - М., 2009 .-- 144 б.

МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В синхронном и асинхронном формате обучения

METHODS OF TEACHING ENGLISH IN SYNCHRONOUS AND ASYNCHRONOUS LEARNING FORMAT

синхронды және асинхронды оқыту форматында ағылшын тілін оқыту әдістемесі

Қаирбекова Жанерке Қайратқызы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

zhan6336@gmail.com

Қаирбекова Жанерке Кайратовна

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

zhan6336@gmail.com

Kairbekova Zhanerke Kairatovna

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

zhan6336@gmail.com

Түйіндеме: Пандемия кезінде дүние жүзіндегі оқу орындарында синхронды және асинхронды сабақтар өткізілді. Ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренетін студенттер екі режимде де сабаққа қатысқан кезде әртүрлі тәжірибелерді қолданды. Дегенмен, олар айналысатын тәжірибелер мен олар қабылдаған артықшылықтар шектеулі болды. Бұл мақаланың мақсаты – ағылшын тілін синхронды және асинхронды оқыту әдістерін зерттеу. Бұл мақаланың мақсаты синхронды және асинхронды оқыту болып табылады.

Түйін сөздер: синхронды және асинхронды оқыту, әдістеме, оқыту, бейімдеу, платформа.

Аннотация: Синхронные и асинхронные занятия проводились в учебных заведениях по всему миру во время пандемии. Ученики, изучающие английский язык как иностранный, использовали множество практик при посещении занятий в обоих режимах. Однако практики, которыми они занимались, и преимущества, которые они воспринимали, по сообщениям, были ограниченными. Цель данной статьи в изучении методик синхронного и асинхронного обучения английскому языку. Объектом данной статьи является синхронное и асинхронное обучения.

Ключевые слова: синхронное и асинхронное обучение, методика, обучение, адаптация, платформа.

Annotation: Synchronous and asynchronous learning were held in educational institutions around the world during the pandemic. Students who learn English as a foreign language used a variety of practices when attending classes in both modes. However, the practices they engaged in and the benefits they perceived were reportedly limited. The purpose of this article is to study the methods of synchronous and asynchronous teaching of the English language. The object of this article is synchronous and asynchronous learning.

Key words: synchronous and asynchronous learning, methodology, learning, adaptation, platform.

В 2021 году образовательные системы во всем мире были вынуждены адаптировать и внедрять новые системы обучения через разного рода платформы для обслуживания учеников. Определения синхронных (в реальном времени) и асинхронных (в любое время) занятий ассоциируются в литературе с онлайн-обучением, смешанным обучением, дистанционным обучением, виртуальными классами и электронным обучением. Например, основоположник методики синхронного обучения С. Хилз упомянул о в связи с онлайн и смешанным обучением, используемым в области изучения языка и технологий. В данном определении онлайн- и дистанционное обучение используются как взаимозаменяемые термины для обозначения ситуаций, когда асинхронный режим обучения в реальном времени используется вне класса с помощью инструментов, позволяющих студентам соединяться с преподавателем через Интернет, как, например, в «Unboard» [1].

Однако учебные материалы в обучении языку также могут быть размещены на любой онлайн-платформе, чтобы студенты могли получить к ним асинхронный доступ. Ученые практики в лице Ф. Майадас и С. Храстински одни из первых составляли методики при асинхронном обучении [2]. Таким образом, смешанное обучение отличается от онлайн-обучения тем, что требует физического места для проведения занятий и распространения учебного контента. Если языковой курс проводится на 100% онлайн, то это онлайн-обучение, а не смешанное обучение. Д. Джонсон в равной степени использует термины «электронное обучение», «виртуальное обучение» и «онлайн-обучение» как взаимозаменяемые для обозначения различных видов деятельности, выполняемых изучающими иностранный язык через интернет-платформы [3]. Эти три термина относятся к синхронизированным занятиям, предлагаемым через «Zoom», «Discord», «Google Classroom», «Teams», «Unboard», а также к контенту, размещенному в социальных сетях. Они также относятся к режиму отправки и сбора заданий от студентов через группы «Meta» или электронную почту. Соответственно, все режимы, будь то синхронный или асинхронный, подразумевают онлайн-обучение.

Онлайн и электронное обучение использовались для обозначения дистанционного образования, когда занятия проводились в режиме реального времени через «Team» или «Zoom». Метод виртуального занятия в режиме реального времени через «Unboard» были описаны как синхронные занятия и были реализованы для преподавания интенсивного курса иностранного языка, в то время как асинхронные занятия относятся к записанным синхронным занятиям. Два понятия обучения не всегда рассматривались как разные режимы, и использовались для описания занятий и видео, которые проводились через виртуальные классы. Поскольку преподавание иностранного языка в рамках коммуникативного подхода не должно осуществляться исключительно с помощью лекций, участников обучения поощряли к взаимодействию и языковому производству в режиме реального времени, либо через микрофоны, либо с помощью раздела комментариев «Google Meet». Различные визуальные

или звуковые материалы, такие как соответствующие страницы из литературы курса, документы MS Word, внешние веб-сайты, видео и т.д., были доступны студентам через презентационные функции средства видеоконференции. Однако, помимо использования Meet, оставался каналом коммуникации, через который осуществлялся обмен соответствующими учебными материалами (в основном это были заметки с онлайн-уроков, домашние задания, внешние ссылки на грамматические упражнения, а также ссылки на медиа-контент, с которым студенты должны были работать) и регулярное тестирование успеваемости студентов в режиме реального времени, во время индивидуальных онлайн-уроков. Количественные данные исследования были получены методом анкетного опроса, который использовался для получения обратной связи от исследовательской выборки по синхронному дистанционному обучению, проводимому с помощью инструмента видеоконференций Meet который служил одновременно инструментом тестирования и платформой, где можно было найти все необходимые учебные материалы.

Е.А. Калинина провела много исследований, касающихся подхода к преподаванию и изучению английского языка с целью повышения уровня владения иностранным языком учащимися. Она утверждала, что класс, основанный на синхронном обучении, способствует лучшему усвоению материала по сравнению с традиционным классом [4]. Также считается, что традиционный подход делает больший акцент в разработке учебных программ, методов, материалов и подготовке учителей на использовании классной комнаты как лучшей среды для изучения английского языка и практики аутентичного использования языка. Ведь использование технологий в классе английского языка мотивирует учащихся и способствует повышению эффективности обучения иностранному языку.

Изменение форм обучения от очного взаимодействия к онлайн требует от преподавателей иностранного языка адаптации к этой ситуации. Они должны использовать любые методы преподавания, которые подходят для онлайн обучения. Одним из наиболее распространенных методов является онлайн-дискуссия при синхронном обучении. Онлайн-дискуссия дает ряд преимуществ, таких как реальная аудитория, актуальная информация и повышенное внимание к теме. Благодаря онлайн-дискуссиям преподаватели и студенты могут напрямую и легко общаться друг с другом, не беспокоясь об их удаленности. Кроме того, благодаря доступу в интернет, студенты могут просматривать самую свежую информацию, что побуждает их высказывать наилучшее мнение в дискуссиях. В результате студенты будут более сконцентрированы и увлечены темой, которую обсуждают. Это помогает преподавателям обеспечить живую и конструктивную учебную среду для развития знаний студентов. Как объяснялось в предыдущем параграфе, онлайн-обучение может проводиться в трех режимах учебной среды: синхронном, асинхронном и гибридном.

Преимущества и проблемы синхронного обучения были дополнительно изучены в качественном исследовании, проведенном Я.М. Ерусалимский. Он

изучил использование синхронных виртуальных лекций, онлайн-тестов и образовательного контента в интенсивном курсе иностранного языка. Исследование включало фокус-группу и индивидуальные интервью со студентами. Было установлено, что синхронные занятия способствуют развитию у студентов навыков письменной речи на иностранном языке, предлагая задания, ориентированные на орфографию и грамматику [5]. Студенты были мотивированы к поиску информации в Интернете через поисковики для дополнительного изучения английского языка, а занятия соответствовали потребностям и обстоятельствам студентов, а также их семейным обязанностям. Студенты сообщили, что сталкивались с техническими проблемами, которые мешали их пониманию, например, проблемы со звуком и подключением к Интернету. Таким образом, можем представить методы асинхронного и синхронного обучения.

Таблица 1. Примеры асинхронных и синхронных средств

Асинхронные методы	Синхронные методы
Электронная почта	Текстовый чат
Доски обсуждений	Голосовой чат, включающий телефон
Блоги	Аудио- и/или видеоконференции
Социальные сети	Веб-конференции
Списки рассылки	Прямые сообщения
Потоковое аудио или видео	Виртуальные миры
	Обмен документами в режиме реального времени (например, Google Документы)

В другом случае в контексте изучения иностранного языка дискуссия, скорее всего, направлена на просвещение, а также на повышение уровня владения языком. Существует четыре категории подходов к обучению через дискуссии. Первая — это проверка идей учащихся. Это делается для того, чтобы убедиться, что студенты находятся на правильном пути в процессе обучения, а также в понимании учебного материала. Вторая - приобретение идей. Это означает, что в ходе дискуссий и учителя, и ученики могут собрать идеи по определенной теме, которую они обсуждают. Третье - развитие идей. Когда учащиеся участвуют в дискуссиях, они делятся идеями друг с другом, и на основе этого они могут начать совершенствовать свое собственное мышление. Наконец, дискуссии позволяют учащимся оспорить свои идеи и убеждения. Таким образом, учащиеся получают более полное представление о теме, которую они обсуждают. Одним словом, учителя могут использовать дискуссии для преподавания английского языка на основе различных подходов. Синхронные

методы обучения также могут быть согласованы с таксономией Блума. На этапе запоминания учащиеся вспоминают факты и ключевые понятия. Затем, на этапе понимания, они объясняют идеи или концепции, после чего следует обсуждение и обобщение ключевых концепций. Между тем, установление связей между идеями, а также организация идей относятся к этапу анализа. Затем учащиеся переходят к этапу оценки, обосновывая, противопоставляя, сравнивая и переформулируя идеи. На этапе создания они вырабатывают новые идеи на основе собственных знаний и мыслей. Асинхронные методы обучения дают много преимуществ, это:

- демонстрация знания ключевых понятий;
- стимулирование навыков критического мышления высшего порядка;
- поощрение взаимодействия со сверстниками и работы в команде над заданной ранее задачей;
- поощрение вдумчивого анализа;
- достижение социального взаимодействия и создание сообщества;
- поощрение тем для обсуждения, создаваемых учащимися.

Эти преимущества повысят уровень владения иностранным языком, когнитивный аспект и социальные навыки студентов. Аналогичным образом, они могут повысить эффективность обучения студентов, поскольку они лучше подготовлены к выбору подходящей лексики и выполнению заданий, чем в очных работах в классе.

Типовая модель асинхронного обучения состоит из трех типов коммуникационного обмена, а именно:

- связанного с содержанием;
- планированием задач;
- социальной поддержкой.

Содержательный обмен относится к обмену информацией об обсуждаемых учебных материалах, например, задавать вопросы и отвечать на них, делиться информацией и выражать свои идеи. Во-вторых, планирование заданий связано с деятельностью по управлению заданиями, включая планирование работы, распределение заданий и проверку выполнения заданий. Между тем, социальный суппорт состоит из эмоциональных проявлений учащихся, таких как использование смайлика, дача советов и выражение чувств. Также выяснилось, что синхронные занятия предлагают студентам общение в режиме реального времени и обеспечивают немедленную обратную связь, а асинхронные занятия позволяют студентам ориентироваться в трудностях дистанционного обучения, дополняя синхронные занятия по английскому и обеспечивая студентам чувство безопасности.

Список использованная литературы:

1. Хилз Д. Синхронное обучения (пер. с англ. Кулибов А.В.). – М.: Пресс переводчик, 2005. – 17 с.
2. Майадас Ф., Храстински С. Обучение на основе асинхронных методов (пер. с англ. Данчинко П.Н.). – М.: Интер, 2003. – 78 с.
3. Джонсон, Д. Методы обучения: Обучение в сотрудничестве (пер. с англ. Замчук З.С.) / Д. Джонсон, Р. Джонсон, Э. Джонсон. – СПб: Экономическая Школа, 2001. – 256 с.
4. Калинина, Е.А. Развитие индивидуального стиля учения студентов вуза: Автореферат дисс. канд. пед. наук / Е.А. Калинина, Саратов, 2001. – 23 с.
5. Ерусалимский, Я.М. Технология асинхронного обучения: опыт ЮФУ / Я.М. Ерусалимский, И.М. Узнародов // Высшее образование в России. – 2009. – N9. – С. 3–7.

УДК372.881.111.1

К ВОПРОСУ О КОНТЕНТНО-ЯЗЫКОВОМ ИНТЕГРИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ В КАЗАХСТАНСКИХ ВУЗАХ

ON THE QUESTION OF CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING IN KAZAKHSTAN UNIVERSITIES

Курбанова Юлдуз Бахтиеркызы

магистрант факультета педагогики и гуманитарных наук

Университета им. Сулеймана Демиреля (г. Каскелен)

E-mail: yulduzk920gmail.com

Kurbanova Yulduz Baxtiyorkizi

MA student of the Faculty of Education and Humanities

sciences of Suleyman Demirel University, Kaskelen

E-mail: yulduzk920gmail.com

Аннотация: контентно-языковое интегрированное обучение стало новым явлением в высшем образовании Казахстана. Однако студенты испытывают трудности с изучением как английского языка, так и самого предмета. В данной статье анализируются причины выбора студентами обучения на английском языке (естественные науки, технологии, инженерия и математика), а также эффективность учебных материалов

Abstract: content-language integrated learning has become a new phenomenon in higher education in Kazakhstan. However, students experience difficulties in learning both the English language and the subject itself. This article analyzes the reasons why students choose to study in English (science, technology, engineering and mathematics), as well as the effectiveness of teaching materials.

Ключевые слова: учебно-методические материалы, личностно-ориентированный подход, повышение квалификации учителей, языковой барьер, высшее образование.

Key words: EMI, learning and teaching materials, learner centered approach, teacher professional development, language barrier, higher education.

Everyone knows that English has become the “world language”, which is of great importance in the life of every person, especially in the modern world in the fields of science, business, technology, education, advertising, and tourism. With the opportunities provided by the 21st century, people can learn by themselves with the help of a variety of methods and a large amount of statistical information, the Internet or working abroad. Many people want to speak a foreign language fluently and set complex goals for themselves. They want and try to ensure that their young people can master foreign languages well and have a successful future. The reason for such a wide range of English learning needs can be explained by the fact that many people want to live and work abroad.

It is also very important for employees in large companies to have a conversational level of English because this is one of the keys to success. This demand for English learning has shown a huge demand for the development of effective communicative teaching methods. According to Cenoz (2013), cited in Roman Plokhikh (2015, October), “English has become the most commonly learned and used language in countries where it is a second language” [5]. Thanks to the study of this language, it has come to be integrated into all levels of the educational system. English has been adopted by many countries in higher education institutions (Madhavan & McDonald, 2014 cited in Roman Plokhikh 2015, October) [5]. Seitzhanova (2015), cited in Roman Plokhikh (2015, October), explains that “EMI has not long been included in the educational system of Kazakhstan”. Seitzhanova presumes that this idea will successfully affect the future career prospects of students [5]. Recent research has shown that “English is seen as a language that will increasingly be used to meet the needs of a globalizing economy” (Marsh, 2014 cited in Tatyana Zenkova and Gulmira Khamitova 2017) [6]. Hence, English Medium Instruction (EMI) is becoming one of the leading trends in Kazakhstan and other countries in the field of education in the bachelor's, master's, and doctoral programs. English is not the mother tongue of Kazakh students. For this reason, students are one of the groups that find it difficult to learn and understand their subjects teaching in foreign language due to the lack of sufficient knowledge of English. Exploring the educational and methodological materials developed to teach students in the academic context of EMI may affect this frequently encountered problem in Kazakhstan universities.

EMI or ICLHE (Integrating Content and Language in Higher Education) is an educational system in which English is the main language of instruction in countries where English is not the native language of students [2]. The demand for teaching English in higher education institutions is growing in countries where it is a foreign language. Coleman (2015), cited in Tatyana Zenkova and Gulmira Khamitova (2017),

believes that “English is the language of higher education”. Based on this point of view, he identified the following as many as seven reasons for EMI; they are CLIL, internationalization, student exchange, training and research materials, personnel mobility, graduate employment opportunities, and the international student market [6]. To avoid problems in the global market, universities should strive to achieve internationalization and use English as the language of instruction. The attitude of students, teachers, and faculty members to the use of English as a means of teaching was studied. It turns out that only the faculty and staff are more active (Trøgersen, 2011 cited in Tatyana Zenkova and Gulmira Khamitova 2017) [6].

The reason for the introduction and development of EMI is because many universities are trying to attract the attention of students who believe that getting an education in English will increase the likelihood of employment in those countries where knowledge and understanding of English is the main criterion. Besides, English proficiency is considered the main requirement for improving professional skills in the global market. Another reason is that scientific research is conducted in English in an educational environment. The main reason is that EMI is considered an easy way to improve the level of English language proficiency of students with a double benefit for them, to become a professional in their field while learning a foreign language at the same time. However, the scientist Dietman Tatzl (2011), cited in Tatyana Zenkova and Gulmira Khamitova (2017), argues that “there are disadvantages of EMI among students such as the load in the learning process in English” [6]. Dawn Rider (2012), cited in Dawn Rogier (2012, June), observed that “improving the English language level with EMI is mostly insignificant for students”. According to the professor, the effectiveness of EMI is not high compared to traditional language learning [2]. In general, EMI only affects the correct pronunciation of words and the improvement and development of students' reading and listening skills. When teaching in the native language, compared with teaching in the target language, students may have a better understanding of the teaching material because the native language contains more information. Another experiment was conducted in Pakistan about the influence of English as a means of teaching on the writing of research papers. To understand what difficulties students face when writing research papers, they conducted interviews and concluded that students prefer to write dissertations in their native language (Parveen, Saleha, et al., 2007, cited in Tatyana Zenkova and Gulmira Khamitova 2017) [6].

In Kazakhstan, much attention was paid to the development of internationalization because Kazakh universities wanted to be on a par with international universities. Internationalization policy in Kazakhstan has impacted various facets of the Higher Education system, introducing new concepts such as academic mobility, international study and collaboration, and quality assurance (Maudarbekova & Kashkinbayeva 2014, cited in Akmaral Karabay 2017, June) as well as the introduction of English-medium courses [1]. Since the announcement of trilingualism in Kazakhstan, there have been several proposals from the government. It is said that by 2020, 95% of the population of Kazakhstan will speak English and Russian (Ministry of Education and

Science, 2010 cited in Akmaral Karabay 2017, June) [1]. Nazarbayev (2012), cited in Arina Prilipko (June, 2017), “implemented EMI in higher education by pronouncing trilingualism in Kazakhstan's politics in Strategy 2050”[4]. The leadership of Kazakhstan's universities is trying to conduct the EMI program, in which students have the opportunity to study in all three languages. MoES (2016), cited in Arina Prilipko (June, 2017), revealed that “forty-two universities are engaged in the implementation of trilingualism”[4].

Former President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev clearly stated that the English language will help to enter the world stage since 85% of the world's books are published in English (Zhumzhumina 2013, para.5 cited in Akmaral Karabay 2017, June) [1]. The spread of the English language can contribute to the economic growth of the country. For this reason, education in Kazakhstan's universities and primary schools are actively used by EMI (Zhumzhumina 2013, para, 5 cited in Akmaral Karabay 2017, June) [1]. By 2015, 40 universities out of 139 in Kazakhstan offered their courses in EMI, but today the number of universities that offer training in EMI is growing every day.

In connection with the introduction of EMI and trilingualism in the field of higher education in Kazakhstan, the main problems were found, such as the timing of the introduction of EMI, a very low level of English proficiency not only among students but also among teachers, and finally the lack of educational materials and human resources. Owing to the rapid implementation of EMI in the training process, problems such as a lack of qualified personnel and training materials were identified [4]. To solve the language barrier for teachers and students in universities, courses were organized. But still, many teachers find it difficult to conduct a lesson completely in English because of the low level of knowledge and also because of the lack of practice. Besides, higher education institutions are not provided with the necessary educational materials in English. Each level requires different sets of books [4]. Thus, to ensure the successful implementation of EMI, it is necessary to consider and solve the above problems.

The reason for the implementation of EMI and trilingualism in education in Kazakhstan is internationalization and globalization. Thus, we can conclude that all these changes in the field of education are linked to the development of the economy of our country. Every student perceives and learns English within the framework of EMI to enter the international arena, in the modern world. The introduction and training in EMI have made a great contribution to the promotion of Kazakhstan. But it should also be noted the disadvantages of EMI for university administration, for teachers, and students. All of them face such problems as a lack of personnel, learning materials, and a low level of knowledge of the English language. For the completion and implementation of EMI and the successful outcome of teachers and students, it is necessary to explore and develop of teaching materials what can serve to improve EMI in countries where English is not the native language.

References

- 1 Akmaral Karabay (2017, June). STEM and Social Sciences Students' Language-Oriented Academic Challenges in English Medium of Instruction (EMI) Programs: The Case of AnInternational University in Kazakhstan
<https://clck.ru/aotXb>
- 2 Dawn Rogier (2012, June). The effects of English-medium instruction on language proficiency of students enrolled in higher education in the UAE, To The University ofExeter For the degree of Doctor of Education in TESOL.
<https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/4482/RogierD.pdf?sequence=2>
- 3 Nicola Galloway (2017, September, 14) How effective is English as a medium of instruction(EMI)? <https://clck.ru/aotaw>
- 4 Arina Prilipko (June, 2017) Managing Implementation of English Medium of Instruction inHigher Education in Kazakhstan: Practices and Challenges
- 5 Roman Plokhikh (2015, October) New trend of education in Kazakhstan: English as themedium of instruction, Al-Farabi Kazakh National University.
<https://clck.ru/aotbe>
- 6 Tatyana Zenkova and Gulmira Khamitova (2017) English Medium-Instruction as a Way toInternationalization of Higher Education in Kazakhstan: An Opinion Survey in the Innovative University of Eurasia.
<https://clck.ru/aotd6>

УДК 371.3

МӘТІНДІ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРҒАНДА КЕЗДЕСЕТІН МӘСЕЛЕЛЕР
ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ РЕШЕНИИ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ
PROBLEMS ENCOUNTERED WHEN CREATING TEXT REPORTS

¹Құттықожаева Ш. Н, ²Әлиядарұлы Жамбыл
п. ф. д., профессор, 2 курс магистранты
Ш. Уәлиханов атындағы Кокшетау университеті, қ. Кокшетау
E mail: Zhambyl2603@gmail.com

²Алиядарович Жамбыл, ¹Қуттықожаева Ш. Н
д. п. н., профессор, магистрант 2 курса
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
E mail: Zhambyl2603@gmail.com

²Aliydarovich Zhambyl, ¹Kuttykozhaeva Sh. N.
D. P.N., Professor, 2nd year Master's student

Аннотация: Бұл мақалада Lesson Study үдерісі арқылы оқушылардың мәтінді есептердің түсінуіне ықпал ету туралы зерттеу жұмысы көрсетілген. Тақырыптың өзектілігі: Білім саласында өзінің ерекшеліктерімен әлемдік деңгейде мойындалған бірнеше халықаралық жобалар бар. Соның ішінде, білім жүйесінің танымал сарапшылардың баға беруі бойынша объективті елдерден тәуелсіз бағалау жүргізетін TIMSS, PISA халықаралық зерттеулері елімізде өткізілуде. Қазір, соңғы рейтинг қорытындысы бойынша біз нәтижелердің айтарлықтай нашарлаудамыз. Қазақстан математикадан 78 елден 54-ші орында. Жаңа форматтағы ҰБТ сынақтың қорытындысы бойынша оқушылардың математикалық сауаттылығы бойынша да нәтижелері төмен. Өзіміздің күнделікті сабақтарда, әсіресе жиынтық бағалауға арналған бақылау жұмыстарын орындау барысында, оқушылар мұғалімнен көмек сұрайды: Мен не істеймін? Оның себебі, оқушылар берілген тапсырмалардың ішінен жаңа ақпаратты меңгере алмайды, нәтижесінде есептің шығару жолын білмейді. Осыны ескере отыра, екі жыл қатарынан зерттеу дағдыларын дамыту бағытында жұмыс жүргізіп қана қоймай, олардың бойында ақпаратты өздері іздеп табатын және талдай алатын, қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Сондықтан бұл жұмыста «Оқушылар мәтінді есептердің шартын түсінбейді» деген зерттеу мәселенің шешу жолдары көрсетілген. Қойылған мәселеге сәйкес болжам жасалынды: «Оқушылар мәтінді есептің қысқаша шартын жазады; оқушылар қысқаша шарты бойынша теңдеу немесе өрнек құрастырады; оқушылар құрастырылған өрнектің шешу жолдарын табады». Көптеген ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп, Т.Чичибу (Мұғалімдерге арналған нұсқаулық Lesson study, 2013), П. Дадли (Lesson study: теориясы мен қолдану тәсілдері, 2015), Абрахманова Ж.Б (Lesson study: өз сабағын зерттегісі келетіндер үшін, 2017), Александер (Диалогтік оқыту теориясы, 2008), Л.Выготский (ЖАДА теориясы), қазақ ақыны Құнанбаев Абайдың Қара сөздері зерттеуші топ оқушылардың оқуына қандай әдіс-тәсіл тиімді, ал қандай әдістер оқушылардың өздігінен білім алуына көңіл бөлгенін көрсетті: жинаған деректерді саралап анализ жүргізу, зерттелетін оқушыларды бақылау, тиімді стратегиялар «Ақпаратты түсіну», «Негізгі ақпарат», «Алгоритм», жұптық жұмыс түрлері. Сабақты зерттеу нәтижесінде оқушылар үшін жұптық жұмыс түрлері- әр тапсырманың мақсатына және содан кейін сәйкесінше бүкіл сабақ мақсатына қол жеткізуде жол нұсқаушы рөлін атқаратыны байқалды, оқушылар мәтінді есептің шартын түсініп оның шешу жолдарын анықтауға үйренді. Бұл зерттеу жұмыстың жаңашылдығы «Негізгі ақпарат» стратегияны қолдануы оқушылардың өздігінен білім алуына ықпалын тигізіп, нәтижесінде соңғы жылдары оқушылар республикалық олимпиадаларда жүлделі орындарға ие болғаны көзіміз жетті.

Сапалы білім-ел болашағын айқындайтын басты көрсеткіш болып табылады. Бүгін мектеп партасында отырған бүлдіршіндер ертең ел тағдырын шешетін азаматтар. Оқушылардың сапалы білім алуы мұғалімдердің білімділік және кәсіби шеберлігін қажет етеді. Ұлы Абай атамыз «қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Қалай өзгертеміз?». Оқушыларды оқыту үшін, әрбір мұғалім «оқыту мәнісін білуі тиіс» деген. (Бірінші қара сөз). Орыс педагог К. Д. Ушинский айтқандай «Мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады». Сондықтан қазіргі қоғамызда болып жатқан түрлі өзгерістерге байланысты әрбір мұғалім оқытудың сан қилы әдістері мен үдерістердің түрлерін білуі қажет. Енгізген үдерісте шәкірттің білімге құштарлығын арттыру, өздігінен ойлау

қабілетін жандандыру, еңбек етуге баулу, жауапкершілік сезімін қалыптастыру мұғалімнің басты талабы. Бұл үдерістің бірі- Lesson Study үдерісі.

Lesson Study-мұғалімдер тәжірибесі саласындағы білім жетілдіруге бағытталған ынтымақтастық педагогикалық үдеріс. Сабақты зерттеу циклін өткізген соң мұғалімдер педагогикалық тәсілдерді түрлендіріп немесе жетілдіріп, кейіннен ашық Lesson study, таныстырылым өткізу, баспада жариялау арқылы әріптестеріне таратады. Әртүрлі педагог ғалымдардың осы үдеріс туралы пікірлеріне тоқталсақ: Ұлыбританияның профессоры Питер Дадли (Lesson study:теориясы мен қолдану тәсілдері,2015) «Lesson study жағдайында мұғалімдер мен оқушылардың бірлескен іс-әрекеттінің үрдістік жүйесі қажет»-десе, Тошия Чичибу Жапонияның магистрі (Мұғалімдерге арналған нұсқаулық Lesson study 2013) «мұғалім Сабақты зерттеу үдерісінің өткізілу барысы жөніндегі пікірлерді жинайды және өзінің оқыту дағдыларын жетілдіреді»-дегенді айтады. Левис және Рэгг анықтағандай, мұғалімдер Сабақты зерттеу үдерісінде барлық қиындықтардан өтіп, жақсы педагог болып қалыптасады. Қазақстандық әдіскері Ж.Б. Абрахманованың (Lesson study: өз сабағын зерттегісі келетіндер үшін,2017) тәжірибесіне сүйенсек, Сабақты зерттеу үдерісі мұғалімдердің оқыту мен оқу тәжірибесін жетілдіреді, соның нәтижесінде түпкі мақсат–оқушылардың оқу үлгерімін арттырады.

Lesson study тәжірибесі XIX-ғасырда Жапонияда мектеп базасында, сонымен қатар өңірлік және ұлттық деңгейде пайда болды. Қазіргі уақытта Lesson study үдерісі әлемге танымал болды. АҚШ, Ұлыбритания, Сингапур, Гонконг, Таиланд, Малайзия, Индонезия, Бруней, Қытай, Швеция өз орталарында Lesson Study қолдануда (Kuno 2011 WALS).

Кез келген еңбектің жұмысы ащы, ал оның жемісі тәтті деп ата-бабаларамыз айтқандай біз өз мектебімізде 2019 жылдың 15 қаңтар-15 наурыз айлары аралығында Lesson study үдерісімен айналыстық. Зерттеу жұмысын жүргізу мақсатымыз Lesson study үдерісі арқылы жаңа ақпаратты меңгеруге үйрету, соның нәтижесінде оқушылар өздігінен жұмыс жасауға және өзін-өзі дағдыларын дамытуға үйренеді.

Тәжірибені енгізу барысында біраз қиындықтар болды, тығырыққа тірелдік. Бірақ Америкалық психолог Дейл Карнегидің айтқан ойларын ескеріп, қойылған мақсатқа жету үшін, кез келген қиындықтардан өтуге дайын болдық. Сондықтан, біз Бағдарламаның негізгі идеясына сүйеніп, бірлесіп жұмыс жасап, зерттеу жұмысты қолға алдық.

Зерттеу жұмысымыз келесі кезеңдерден тұрды:

I. Сабаққа дейінгі кезеңі:

1. Фокус-тобын құрдық (үш мұғалім)
2. Зерттелетін сынып: 5а,5ә,5б сыныптары
3. Зерттелетін пән: математика.

2. Зерттеу мәселесін анықтадық. Мәселені анықтау кезеңі біз үшін қиын болды. Топ мүшелердің көбі жалпылама терминдерді қолданды. Әр мұғалім өз ойымен және пікірлерімен бөлісті. Ортақ мәселеге келу үшін «SMART-мақсат арқылы сұрыптау» кестесін жасадық.

№1 мұғалімнің мәселесі: Оқушылардың ойлау қабілетін дамыту

Нақты	Өлшемді	Қолжетімді
Оқушылар нені білмейді?	Қанша уақытта мақсатыңызға жетесіз?	Қалай мақсатыңызға жетесіз?
		логикалық есептердің түрлері арқылы

№2 мұғалімнің мәселе: Математиканы тереңдетіп оқыту

Нақты	Өлшемді	Қолжетімді
Оқушылар нені білмейді?	Қанша уақытта мақсатыңызға жетесіз?	Қалай мақсатыңызға жетесіз?

№3 мұғалімнің мәселе: Оқушылардың белсенділіктерін арттыру

Нақты	Өлшемді	Қолжетімді
Оқушылар нені білмейді?	Қанша уақытта мақсатыңызға жетесіз?	Қалай мақсатыңызға жетесіз?
		ойын түрлері арқылы

Жоғарыда ұсынылып отырған мәселелерді критерий бойынша талқылап, нақтылығы жоқ екенін көріп, оқушылар нақты нені білмейтінін анықтадық және ортақ мәселеге тоқтадық.

Зерттеу мәселесі: Оқушылар мәтінді есептердің шартын түсінбейді

Нақты	Өлшемді	Қолжетімді
-------	---------	------------

Оқушылар нені білмейді?	Қанша уақытта мақсатыңызға жетесіз?	Қалай мақсатыңызға жетесіз?
мәтінді есепті түсінбейді	1 сабақта	жұптық жұмыс түрлері арқылы

5.Зерттелетін сыныптар бойынша деректер жинадық.

Қойылған мәселенің нақтылығына көз жеткізу үшін сыныптар бойынша толық ақпарат алу үшін әр түрлі деректер жинадық. Сынып жетекшілер мінездеме дайындады, әлеуметтік педагог әр оқушының тұрмыс жағдайымен таныстырды, медбике оқушылардың денсаулықтары бойынша анықтама берді. Осыдан оқушылардың физиологиялық және психологиялық жағдайлары нормаға сәйкес екенін көрдік.

6. Оқушылардан **сұхбат** алдық. Зерттеуге алынған оқушылармен сұхбат жүргізіп, олардың ойларын тыңдадық.

-Топтық жұмысты қалайсыз ба? (Жоқ, маған топтық жұмыс ұнамайды. Ешкім ештеңе жазбайды, маған қарап отырады.).Кіммен бір жұпта болғыңыз келеді?(Мен Дамирмен отырғым келеді. Ол маған жақсы түсіндіреді). Сабақта нәтижеге жету үшін не істеу керек деп ойлайсыз? (Егер біз бір-бірімізге түсіндіруге үйренсек, нәтижеге жететіміз шығар). Сен өздігінен есепті шығара аласың ба? (Егер мұғалім түсіндірсе, онда мен есептің шығыру жолын білемін).

7.Оқушылардан **сауалнама** алдық. Оқушы үнін ескеріп, оқушылардың оқылым дағдыларының деңгейін тексеру мақсатында сауалнама құрастырылып, алынды.

№1 Сауалнама

№	Оқушылар саны	Сен кітапханадан кітап оқисың ба?	Оқыған мәтінді мазмұндап аласың ба?	Бернеші рет оқысаң мәтінді мазмұндай аласың ба?	Оқыған мәтінді түсініп мазмұндай аласың ба?
5a	20	5	2	12	1
	22	10	4	15	2
5б	24	12	6	16	4

Орыс ақыны Иосиф Бродский «Егер бір адам кітап оқымаса, бұл оның қасіреті, ал миллиондаған адамдар кітап оқымаса, тұтас бір ұлттың қасіреті», - деген екен. Яғни, қазіргі жастардың кітап оқуға деген құлшынысы күннен күнге азайып бара жатыр. Егер оқушы кітап оқымаса, онда мәтінді мазмұндай алмады, түсінбейді, нәтижесінде есептің шешімін таба алмайды. Демек, оқушылардың мәтінді оқу дағдысының қалыптасуына ықпал ету керек екенін түсіндік.

8. **Зерттеу сұрағын** анықтадық:Қалайша жұптық жұмыс түрлері мәтінді есептің шартын түсуіне ықпал етеді? Егер таңдаған оқыту формасы тиімді болса, онда төмендегідей **болжам** жасадық:

-Оқушылар мәтінді есептің қысқаша шартын жазады;

-Оқушылар қысқаша шарты бойынша теңдеу немесе өрнек құрастыра алады;

-Оқушылар құрастырылыған өрнектің шешу жолдарын таба алады.

Нәтижесінде:

Қоғамның мүлдесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзыретті, шығармашыл, білімді тұлға қалыптасады.

9. Сабақты бірлесе жоспарладық. Сабақ жоспарын құру барысында оқушылар айтылған ұсыныстарды ескердік.

II. Сабақты өткізу кезеңі.

1. Lesson Study сабағын өткіздік:қаңтар айында-Әліяйдарұлы Ж; ақпан айында Султангазина С.Е; наурыз айында өткізген мұғалім Оразалинова А.Т.

2. Оқушыларды бақылау. Жоғарыда атап өтілген мәселесі бар А,В және С оқушыларды бақыладық. А оқушы мұғалімнің көмегімен шығаратын оқушы; В оқушы белсенділік танытпайды, оқыған мәтінді мүлдем түсінбейді; С оқушының сабаққа қызығушылығы жоқ, мәтінді бернеше рет оқып түсінеді, бірақ қысқаша шартын жаза алмайды.

III. Сабақтан кейінгі кезеңі.

1. Оқушылардан сабақтан кейін сұхбат алдық (әр сыныптан 5 оқушыдан сұхбат алдық, соңын ішінде зерттелетін оқушылар болды). А оқушы:Негізгі ақпарат» әдісі маған ұнады. Мен Дамирдің көмегімен есептің қысқаша шартын жаздым. (№1 сабақ өткеннен кейінгі сұхбат). В оқушы:Мен қайсысы негізгі ақпарат екенін түсінбедім. Себебі мен мәтінді оқып болғанша жанымда отырған Айлана оқуға да, сызуға да үлгерді.(№2 сабақ өткеннен кейінгі сұхбат). С оқушы:Маған ЖАДО әдісі ұнады. Мен көршіме түсіндіріп, бұл есепті одан да жақсы түсіндім. (№2 сабақтан кейінгі сұхбат).

2. Сабақты талдау. Бақылау парақтарымен танысып, сабақты егжей-тегжей талқыладық. Ортақ талдаудың қорытындысын шығару үшін «Талдау критерийлер» кестесін жасадық. Бұл талдау критерийлер арқылы сабақта қолданған жұптық жұмыс түрлері, «Негізгі ақпарат», «ЖАДО» әдістердің тиімділігі көрінді.

Кесте «Талдау критерийлер»

№	Талдау критерийлер	Бақылаушылардың бақылаудың қорытындысы	Оқушылардың пікірі	Сабақты өткізген мұғалімнің бақылаудың қорытындысы
1	Қолдаған әдіс-тәсілдері (тиімді/тиімді емес)	ЖАДО Негізгі ақпарат	ЖАДО Негізгі ақпарат	ЖАДО Негізгі ақпарат
2	Оқыту формасы (тиімді/тиімді емес)	жұптық	жұптық	жұптық
3	Зерттеу мәселесі шешілді ме?	Оқушылар мәтінді есепті түсінді	Мәтінді есептің шартын жаздық	Зерттеу мәселе шешілді
4	Мұғалімнің оқыту стилі мен қарым-қатынас жасау стилі (өзгерді/өзгермеді)	өзгерді	өзгерді	өзгерді
5	Оқушылардың жеке қасиеттері (өзгерді/өзгермеді)	А,В,С (өзгерді)	А,С (өзгерді) В(өзгермеді, оқушының ойы)	А,В,С(өзгерді) В оқушы нені білмейтінін түсінді

3. Келесі сабақтың жоспарына өзгерістер енгіздік. (№3 сабаққа В оқушының пікірін ала отырып оқушыларды деңгейлері бірдей оқушыларды бірге отырғызуға шештік).

Сонымен, үш сабақтың жұмысын зерттеуші мұғалімдер талқылап, оқушылар үшін жұптық жұмыс түрлері оқу мақсатына қол жеткізуге жол ашты және оқушыларды өздігінен білім алуға септігін тигізгенін көрдік. Оқушылар мәтінді есептің шартын түсініп, оның шығару жолын анықтауға үйренді.

Сабақты зерттеу аясындағы үш циклды өткізіп, Lesson Study үдерісі мұғалімдердің кәсіби мүмкіндіктерін жетілдіріп, оқытуды жақсартуға септігін тигізді деген қорытынды жасадық:

- мұғалімдер бірлесіп жұмыс жасауға үйренді;
- зерттеуші топ Бағдарламаның, ғылыми тұжырымдамаларды, соңын ішінде Абай Құнабаевтың Қара сөздерін терең түсінуге үйренді;
- мұғалімдердің сабақты бақылау және кері байланыс беру дағдылары жақсарды;
- оқушылардың оқуға деген көзқарастары өзгерді.

Lesson Study үдерісі оқушыға саналы білім беруді көздеген, бір мақсатқа жұмылған ұстаздар шеберханасына айналып, мұғалімдердің кәсіби біліктілігін көтерудің, білімін жетілдірудің, тәжірибе алмасудың оңтайлы әдісі болып табылды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Lesson Study: теориясы мен қолдану тәсілдері, П.Дадли, 2013
2. Тәжірибедегі рефлексия, Назарбаев Зияткерлік мектебі, 2016
3. Мұғалімдерге Lesson Study тәсілдемесін іске асыруға арналған нұсқаулық, Т.Чичибу, 2013
4. Lesson Study: өз сабағын зерттегісі келетіндер үшін Ж.Б.Абрахманова, С.Б.Биярова, Г.Т.Зейнолдина, 2017
5. Сабақты зерттеу: А-дан Я-ға дейін, Ж.К.Байгаринова, 2017
6. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, ҚР педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының үшінші (негізгі) деңгей Бағдарламасы, 2012
7. Қара сөз, Абай Құнанбаев, «Көшпенділер» баспасы, Алматы, 2015

УДК 811.161.1'37

**ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА
ЛЕКСИКАЛЫҚ МИНИМУМ АНЫҚТАУҒА ТӘСІЛДЕР
APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE LEXICAL MINIMUM**

Крупадерова Ангелина Викторовнақызы

магистрант 1 курса

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

krupaderova98@mail.ru

Крупадерова Ангелина Викторовна

магистрант 1 курса

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

krupaderova98@mail.ru

Krupaderova Angelina Viktorovna

1st year undergraduate student

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

krupaderova98@mail.ru

Аннотация: Мақалада орыс тілінің лексикалық минимумын шет тілі ретінде бөлу процесінің маңызды тәсілдері сипатталған. Лингвистикалық ғылымның қазіргі санасы, оның қоғамның экстралингвистикалық мүмкіндіктерімен байланысы лексикалық минимумды қолдану кезінде бірнеше тілдерді бір уақытта үйренуге назар аудара отырып, коммуникативтік процеске қатысушылардың негізгі лексикалық компоненттерін анықтайды.

Түйінді сөздер: лексикалық минимум; лексика, лексикалық бірлік, тілдік құзыреттілік.

Аннотация: В статье описываются значимые подходы к процессу выделения лексического минимума русского языка как иностранного. Нынешнее сознание лингвистической науки, ее связь с экстралингвистическими возможностями общества определяют базовые лексические составляющие участников коммуникативного процесса, ориентируясь на одновременное изучение нескольких языков при использовании лексического минимума.

Ключевые слова: лексический минимум; лексика, лексическая единица, языковая компетенция.

Annotation: The article describes significant approaches to the process of distinguishing the lexical minimum of the Russian language as a foreign language. The current consciousness of linguistic science, its connection with the extralinguistic capabilities of society determine the basic lexical components of the participants in the communicative process, focusing on the simultaneous study of several languages using a lexical minimum.

Keywords: lexical minimum; vocabulary, lexical unit, language competence.

Актуальность темы обуславливается особенностью коммуникативного значения языковой личности. Нынешнее понимание языковедческой науки, ее связь с экстралингвистическими потенциалами общества устанавливают базовые лексические составляющие участников коммуникативного процесса, с пониманием на освоение нескольких языковых ситуаций. Предметом изучения является подходы к изучению лексического минимума русского языка, обязательного для освоения и использования языковой личностью в зависимости от уровня подготовки. Результаты научного исследования имеют практическое значение в области абстрактных способностей языка.

Изучением предоставленной темы занимались Н. Андрюшина, В. Морковкин, Г. Богданович, Маркина Е.И., Т. Новикова и др.

Лексические минимумы служат ориентиром при определении важного объема лексики, подлежащей изучению на том или ином рубеже изучения. При определении лексического минимума обычно представляют следующее понимание: «Лексический минимум – это некоторое множество слов, подлежащих обязательному усвоению на определенном этапе изучения неродного языка. Обычно выделяют два этапа развития теории лексических минимумов, в каждом из которых преобладал один из следующих подходов к изучению лексики: элементарный или структурный» [1, с. 46-47].

В основе первоначального подхода к отбору лексического минимума лежат отдельные особенности лексической системы языка, преимущественно подходящие с точки зрения лингвистов, или единичные характеристики слова как элемента этой системы. В рамках подобного простого подхода отдельные языковеды предпочитали одно, преимущественно значимое, более отличительное, с их точки зрения, свойство лексической системы или лексической группы данной системы, которое являлось основой для отбора лексического минимума. Среди подобных параметров выделяли:

1) принадлежность слова к главному лексикографическому фонду языка, выделяемого с помощью этимологического или многозначительного аспекта (К. Матер);

2) способность слова объединяться в тематические группы (тематический критерий) (Я. А. Коменский);

3) частотность слова, раскрываемая в частотных словарях различных типов (Э. Торндайк, Э. Хорн и др.);

4) способность слова замещать другие слова и выступать средством семантизации слов более низкого иерархического ряда (описательная способность слова) (М. Уэст, Ч. Огден) и др.

Со временем стало очевидно, что отбор лексики на основе какого-либо одного критерия не позволяет создать качественный учебный словарь. Составители лексических минимумов должны решать ряд проблем: что принять за единицу счёта, какое количество и какие именно лексические единицы следует отобрать. Традиционно единицей счёта называют графическое слово в его исходной позиции.

Существуют различные подходы к структурированию лексического минимума.

Морковкин В.В. отмечает, что при традиционном подходе слова расположены в алфавитном порядке (как, например, в градуальных лексических минимумах [2]). В серии лексических минимумов для элементарного, базового, первого и второго сертификационных уровней алфавитный список слов сопровождается переводом на два-пять языков (английский, испанский, немецкий, французский, китайский) и, кроме того, в них предложен еще один способ организации лексики – объединение слов в тематические группы. Лексические единицы «сгруппированы в тематические классы, которые представляют собой центральные понятия, составляющие основу картины мира (“Человек”, “Природа”, “Абстрактные категории”))» [3, с. 24-26].

Свойства лексической системы языка и дидактические. и психологические закономерности обучения крайне многообразны, количество критериев можно увеличивать до бесконечности. И все же для того, чтобы служить целям отбора учебной лексики, критерии должны обладать рядом особенностей:

1) способностью транспонироваться в конкретный лексический материал (селективная функция);

2) способностью разграничивать одну группу лексики от другой, определять ее состав (сигнификативная функция);

3) способностью ограничивать тот или иной объем лексики (рестриктивная функция);

4) способностью качественной и количественной характеристики состава лексики (кваликативная функция);

5) способностью служить целям отбора только одной определенной группы слов, не включать в себя и не соподчинять в себе другие критерии (целостность и неразложимость).

Рассматривая проблему создания лексических минимумов по определенным конкретным специальностям, выделяют три следующие важные методические задачи:

1. Установление объема учебного словаря-минимума;
2. Определение принципов отбора лексического материала;
3. Адекватное отражение в создаваемом словаре-минимуме качественных и количественных характеристик единиц этого словаря-минимума [4, с. 65].

В связи с этим формирование лексических минимумов не должно совершаться по принципу случайной выборки. Критериями отбора лексики должны стать частотность употребления слова и актуальность выражаемого им понятия, принадлежность лексической единицы к определенной тематической группе, свойственной языку данной специальности, сочетаемость, словообразовательная ценность, частота речевых ситуаций в научной сфере общения, сочетаемость и вероятность использования данной лексической единицы в дальнейшей деятельности обучаемого. Лексический минимум дает иностранному гражданину, изучающему русский язык, чёткое представление о лексической базе, которая является основой тестовых заданий. Выполняя ориентирующую функцию, лексический минимум является одним из способов повышения мотивации иностранных учащихся.

Иными словами, отбор лексики для лексического минимума определяется целым рядом условий, важнейшими из которых являются: соответствие целям обучения и требованиям учебной программы, т.е. необходимо иметь точную цель обучения, точно знать, "какому языку" вы собираетесь обучать; лексический минимум для начального уровня должен содержать наиболее продуктивную и наиболее репрезентативную лексику с точки зрения словообразовательных моделей; лексический минимум должен отражать национально-культурную специфику как страны изучаемого языка, так и страны изучающего этот язык [5, с. 55].

Таким образом, приведенный выше обзор обнаруживает целый ряд моментов, которые необходимо учитывать составителям лексического минимума. Прежде всего, составление лексических минимумов в настоящее время практически непредставимо без корпусной основы. К количественным характеристикам, помимо абсолютной частотности, относятся меры стабильности и продуктивности. Составление лексических минимумов имеет важное методическое значение при формировании языковой компетенции учащихся. Тексты, а также иные языковые элементы из учебных материалов по русскому языку должны содержать лексику, соответствующую по качественным и количественным характеристикам определению лексического минимума, который четко определен и существует как материальная основа формирования и контроля лексических навыков обучающихся.

К качественным характеристикам относятся тематическая организация, грамматическая информация и типичные контексты употребления слова. Объем списка, как показывает практика, не играет принципиальной роли и должен определяться исходя из конкретных целей, преследуемых составителями.

Список использованной литературы:

1. Томилов, В. А. Общие проблемы теории отбора лексических минимумов по иностранным языкам / В. А. Томилов // Иностранные языки в школе. – 1983. – № 5. – С. 45-50.
2. Морковкин В. В. Лексические минимумы современного русского языка / Под ред. В. В. Морковкина. – М.: Русский язык, 1985. – С. 99-104.
3. Андриюшина Н. П. Лексические минимумы в системе тестирования по русскому языку как иностранному. – М., 1998. – Вып. 4 (6). – С. 24-26.
4. Вороненкова Л. А. О методике составления учебного словаря-минимума / Л. А. Вороненкова // Квантитативные методы отбора учебного материала по иностранному языку для неязыкового вуза: науч. тр.; Яросл. политехи, ин-т: УРГУ. – Свердловск, 1986. – С. 65-66.
5. Немогай Ю.В. Базовая основа лексического минимума русского языка // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия "Филология. Социальные коммуникации". – Т. 24 (63). 2011 – № 2. – Часть 2. – С.53-56.

УДК 782.9

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИЗМ

ПОСТМОДЕРНИЗМ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

POSTMODERNISM IN MODERN KAZAKH POETRY

Мамырбаева Гульмира Кылышевна, Аскарова Алтынай Шауалиевна

«Қазақ тілі мен әдебиеті» Мамандығының 2-курс магистранты,

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

«Туран-Астана» университеті,

e-mail: altynai-74@mail.ru

Мамырбаева Гульмира Кылышевна, Аскарова Алтынай Шауалиевна

Магистрант 2 курса специальности» казахский язык и литература",

Кандидат филологических наук, доцент

Университет» Туран-Астана",

e-mail: altynai-74@mail.ru

Mamyrbaeva Gulmira Kylyshevna, Askarova Altynai Shaualiyeva

2nd year master's student of the specialty" Kazakh language and literature",

Candidate of philological Sciences, Associate Professor

Turan-Astana University,

e-mail: altynai-74@mail.ru

Аннотация: мақалада қазіргі қазақ поэзиясында қоғам бейнесіне көркем лирикаларында жаңаша терминдер, қорытындылаулар арқылы тарихи тұлғалар бейнесін өзгеше қырынан талдау жасалды.

Тірек сөздер: постмодернизм, поэзия, әдебиеттанушы, ағым-бағыттар.

Аннотация: в статье сделан анализ образа исторических личностей в современной казахской поэзии с иной стороны с помощью новых терминов, обобщений в художественной лирике к образу общества.

Annotation: the article analyzes the image of historical figures in modern Kazakh poetry through new terms and conclusions in artistic lyrics of the society.

XXI ғасыр тәуелсіздік жылдары ғылым, өнер мен мәдениет жүйелі түрде зор қарқынмен өрістеді. Елдегі өзгерістерді көркем әдебиет демократиялық ұстаным арқылы бейнелеп жеткізуде. Қазіргі поэзия романтикалық, реалистік, модернистік және постмодернистік бағыттар бойынша толысып даму үстінде.

Қазақ әдебиетінде модернизм мен постмодернизм көріністері тұтас бір бағыт ретінде көрінбесе де, аталған бағыттардың бір-бірінен айырмашылығы мен байланысын ажыратып, саралау дәрежесіне жеттік деп санаймыз. Әдебиеттанушы Б.Майтанов «Постмодернизмдегі ең үлкен дүниетанымдық ерекшелік – керітартпа романтиктертердегі сияқты өзіне таныс өмір сиқынан түңілушілік. Олар айналаны өзгеруге де тырыспайды. Бәрін шарасы таусылған көзбен, тіпті бейтараптықпен, қажыры кетілген, көбінесе өзіне қаратылған ащы мысқылмен(самоирония, тіпті самопародия) топшылайды. Үкім айтуға ұмтылмайды. Сырт қарап ілбіп отырғандай. Шын мәнісінде бұл сияқты бет-перденің (маска) ішінде керемет қарсылық тулап жатады. Олардан сыншыл сарын, реалистік элементтерді таба алмаушылық қателікке ұрындырар еді. Өз басымыз, әсіресе, қазақ әдебиеті жағдайында модернизм мен постмодернизмді реалистік әдістің жаңғырған, өзгеше кескін алған, танымастай өзгерген, бірақ түпкі мақсаты алшақтамаған нәсілдік туысы санауға бейімбіз»[1, 302.] - постмодернизмнің негізгі көрінісін тарата отырып, реализмнің бір бағыты деген ой-пікірін байқаймыз.

Әдебиеттегі кез-келген ағым-бағыттар өмірлік құбылыстарды таныту мақсатында пайда болатыны белгілі. Тәуелсіздік елімізге еркіндік-қуаныш әкелді. Елімізде саяси-әлеуметтік, экономикалық дағдарыс, жаппай жаһандану процессі қоғам санасына қатты әсер етті. Экономикалық дағдарыс адамдардың көпшілігін психологиялық қайшылықтарға алып келді. Әдебиет саяси-идеология құрсауынан құтылып, еліміздегі жағдай әдебиетте көрініс тапты және постмодернизм бағытында көркемделе бастады.

Алғашқы жылдары поэзия постмодернистік неореалистік, бейтараптық бағыттарына бой алдырғандай. Өлеңдер мазмұнынан тәуелсіз елдігімізге қуанышпен қатар, көңіл толмау, торығу, наразылық эмоциялары көрініс тапқан. Ақындарды қоғамда болып жатқан екіжүзділік, қатыгездік, менмендік жандарын шарасыздық пен бойкүйедікке шалықтырады. Осы сарындарды Т.Әбдікәкімұлы, Ж.Әскербекқызы, Т.Медетбек, Б.Сарыбай, Ж.Бөдеш, А.Жатқанбай ақындар шығармаларынан аңғаруға болады.

Қоғам шындығын, адамзат мәселесін баса айту кеңінен орын алды. «... Қазақ ақындарының да жан сырын жаулаған мәңгілік ақиқат құпиялары, ұлттық өлең өнеріндегі өзгеше жаңа құрылым, болмыс мазмұнына тән ғарыштық тегеурін, ғажайып сұлулық аспандағы жұлдыздармен жарасым іздеуде»[2, 43] – дейді Т. Шапай. Тыныштықбек Әбдікәкімұлының қазақ әдебиетіне ерекше леп әкелген ақындардың бірі. Оның діни-танымдық, философиялық шығармашылығына дейінгі жазылған таза поэтикалық туындыларында көркемдік бояу тұтасқан, ойды жеткізуі нақты, образдары соны болып келеді. Әр жылдары жарық көрген «Ақшам хаттары» мен «Ырауан» жыр жинақтары соның дәлелі. «Хас сақ аңқымасы» еңбегін ақынның қазақ әдебиетіне қосқан үлкен танымдық зерттеу еңбектердің бірі ретінде тануға болады.

Сезетінді сезбейтіндей жылым іш,
Естіместей құр құлақ.
Басынамыз бірімізді біріміз,
Басымыздан ұрғылап.
Ұят құшқан үміт бар ма үкілі?
Сен де - таза, ол да - аппақ?...
Армандатқан әнімізге түкіріп,
Азамызды ардақтап,
Әбігерміз.
(Келешегім кеше гөр!...)
Кеудемізді соғамыз!
Жыртып алып, жат астына төсеген –
Өзіміздің жағамыз!...
Бұл тірліктің нендей ғана заңы бар?...
Қалдырар ма сезім із?
Жылап тұрып мұң шағамыз соңынан
Өзімізге өзіміз [3].

Соңғы кездері әдебиетші қауым жиі сөз етіп жүрген постмодернистік ойлау жүйесінің негізгі дәлелі болатын өлең. Негізінен алғанда постмодернизмді тәуелсіздік жылдарындағы әдебиет ағымынан табу үрдіске айналып барады. Себебі аталмыш ағым біздің әдеби арнамызды анықтауға мүмкіндік беріп, шығармашылық иесінің негізгі ой-орамын тануға жол ашады. Жоғарыдағы өлеңінде ақынның жауыздық пен адамдықтың арасындағы өмір күресін суреттеуі көрінеді. Ақынның лирикалық мені өз атынан сөйлегенмен жалпыадамзаттық мәселені айтуға тырысады. Өлеңнің алғашқы екі тармағы жеке түрде басталғанымен алғашқы шумақтың соңғы екі жолы көп адамдардың қимыл-әрекетіне «бірін-бірі ұрғылауына ұласады». Үміті үзілген лирикалық кейіпкер ме, жоқ әлде адамзат атаулы ма, ол жағы белгісіздеу. Ақынның суреттеу объектісіне қатыстылығы жағынан алғанда қоғамда орын алған бассыздыққа деген ақынның шошына қарағаны байқалады. Келесі шумақтан жоғарыдағы «ұрғылаудан» туындаған істің салдары көрініс тапқан. Қоғамдағы пенделік

қарым-қатынас философиясының негізгі орамы жыртқыштық инстинкті оятатынын көрсетеді. Алайда кінәліні қайдан іздейміз, себебі «сен де – таза, ол да – аппақ?...». Бұл жолда қоғамға тән психология бар – бәріне кінәліні алыстан іздеу. Келесі шумақтың алғашқы тармағында ақын «келешегім кеше гөр!..», – деген сөзді айтады. Келешектің алдында күнәлі болған қоғам үшін кешірім сұраған ақынның азаматтық тұлғасы, өнердің қоғамды ізгілендіру мұраты айқын байқалады. Ол жолдардың жақшаға алынуы да келешектің көрінбейтінін мегзесе, әрбір адамның өз ішінен өз істеген ісіне ертең жауап беретінін білдіріп кетеді. Бірақ оны ешкімде мойындағысы келмейді, жай ішінен үстіртін айтып өтеді. Кейінгі шумақтарда лирикалық кейіпкердің қайта сол дүрмекке қосылып кеткенін көреміз. Лирикалық сюжеттің шарықтау шегінде «кеуде соғу, жаға жырту» сияқты қимыл-қозғалыстар көрініс алады. Шешімі ақынның баяндауы тұрғысынан айтылады. Өкіну мен опыну.

Постмодернистік бағыттағы өлеңдер ішкі құрылымы мен көркемдік тұтастығынан туындалдаған өлеңдер. Дүние сырын бейнелеуде, дәстүрлі танымнан өзгеше тәсілді қолдана, оқшау көзқарастар көрініс тапты. Екіншіден, ақындар ізденістері мен суреткерлік шеберліктерінің көрсеткіші. Ақын Маралтай Райымбектің:

Түн мекені түнекке
Серік таппай бойлаған.
Біздің ғазиз жүрекке
Жұлдыз шашып ойнаған.
Кексе дүние тұр үнсіз,
Көкке сүйреп көңілді.
Қалатындай ғұмырсыз

Санам санға бөлінді [4]– деген өлең жолдары астарына үңілсек көркемдік әлемінің әр алуандығын көреміз. Ақынның терең түйсігі мен өзгеше бейнелеу өрнектерімен қатар, постмодернистік поэзияға тән транслиризм мен психолиризм тәсілдерін қолданған. Мағжан мен Бернияз поэзиясындағы жалғыздық тақырыбын, құпия әлем, экзистенциалдық көңіл-күйдегі кейіпкерлерді Маралтай өлеңдерінде кездеседі. «Біз ұқпаған жалғанның, Сіз табарсыз шешімін. Қағып күтіп қалған кім, Ескі өмірдің есігін?!» немесе «Тас жүрексің» деп жылайды Күн маған, «Тасбауырсың» деп күледі Түн маған. - ақын санасындағы кеңістік әлемін көреміз. Өмірден алыстап, ақын қиялындағы өмір бейнесін байқаймыз. Лирикалық кейіпкер санасы бірде ай болып көрінсе, енді бірде кең жүректі «Кентавр» түрінде танылып, өмір шындығы мен қоғам қайшылықтары ақын жанын жаралайды.

Таным қашан атады?!
Мезі қылды мына түннің шатағы.
Жатқанымда төсегімді жантайып,
Жалғыздығым қабырғама батады,

- өсы өмірде жалғыздық сезіміне бой алғандай. Қазіргі қоғам көрінісі, адам психологиясын постмодернистік контекстегі бейнелеу ерекшелігі Т.Әбдікәкімов өлеңдерін де кездеседі. Ақын «Муза» өлеңінде өмірдің мәні көрсету мақсатында, тылсым күш арқылы сиқырлы ару көзімен сипаттайды. Өмірдің керемет көрінісін байқамай, ит тірліктің жетегінде жүрген қоғам бейнесін, адамдардың көңгіш, ерме мінезін көрсетеді.

Өмірдің мәнісін ұғына, әп-сәтте нұрлана қалғандағы!

Бәрі-бәрі (Шілтендер тілегі ме?!)

Асыққандай жын еліне:

Бірақ-ақ рет төңкеріле қараған жүрегіме

Әлгі Арудың

Жанарына кете барды дөңгеліп! [3] – деп өлеңді аяқтайды.

Б.Майтанов «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм» атты мақаласында қазақ поэзиясындағы тотемдік архетиптердің мәнін бүгінгі шындықпен шеңдестіріп бейнелеу үрдісін кеңінен талдап өткен. Б.Майтанов Т.Медетбектің «Зоопарктегі өлім алдындағы қасқыр» атты өлеңіндегі қатыгез, қайсар қасқырдың шіріген шөптей солуды, аллегориялық образ деп көрсетеді.

Құдай-ау,

Қасқыр деген

Мұндай өлімге

Көнбейтін еді ғой...

Қасқыр деген –

Қақпанға түссе де! –

Арпалыспай

Өлмейтін еді ғой.- сыншы-ғалым өлеңнен үзінде келтіріп: Постмодернистерге тән ащы мысқыл элементтері де байқалады. Қоғамдағы ата-бабадан келе жатқан дәстүр-салттың құрдым, аяқ асты болған сынға алады.

Соларды ойласам,

Санам сарсылып,

Жан-жүрегім

Алақұйын

Дауыл боп кетеді.

Бәрінен безініп,

Төсегіме құласам –

Жамылған мамық көрпем,

Қабірдің топырағынан да

Ауыр боп кетеді [5]– өлең жолдарына жігер, ыза, наразылық эмоцияларын сыйдырған. Әсірелеу шарасыздыққа, бойкүйездікке ұла-сады. Қоғамда белең алған өтірік, қатыгездік тәрізді келеңсіз психология ақын жанын жаралайды.

Көрсетілген өлеңдер негізінде қазақ поэзиясында постмодернистік ақындар мен өлең құрылымда постмодерн белгілерінің бар екенін және осы бағыттағы

ізденістердің біршама зерделеу үстінде екендігін көрсеткіші. Сондай-ақ ақын өлеңді нақты постмодернизм бағытында жазуды мақсат тұтпайды, біріншіден, шығарманың ішкі көркемдік тұтастығынан туындайды, екіншіден, ішкі үндестігі мен табиғи заңдылығынан шығып отырғанын көреміз. Қазіргі поэзиядағы тағы бір ерекшелік постмодернизм тәсілдерімен қатар, өлең жанрларының жаңғыруы. Яғни, постмодернизм тән белгілердің өлең жанрлар түрлерінің тұтасып жазылуда.

Постмодернизмнің әдебиеттегі өзіндік ерекшелігінің бірі – осы бағыттың «бейберекетсіздігі» адамдардың бірлескен тіршілігінің бұдан күрделірек және ізгі өмір сүру арналарын ұйымдастыру әдісінің анықтауында болды. Яғни, «Жан үндестігі» мен ой - сананы байланысын танымал етті.

Ақындар өткен заман мәдениетін өзінше жинақтап, модернистік таным классикалық эстетика түсініктерімен тұтасып, дүниетаным жаңарған категориясының қызметін атқаруға көшті. Өлемнің жанрлық көріністерінің өзіндік жеткілікті «әлем идеясы» ауқымдырақ тұғырына тап болып, өзінің екеуара сөйлесім әлеуетінің іске асырылмағанын анықтады. Жиырмасыншы ғасырдың аяғы мен жиырма бірінші ғасырдың басындағы көркем-поэтикалық эксперименттер генетикалық заңдылықтар мен ережелерді бұзуға деген ұмтылыстарға негізделеді, осылайша, постмодернизмнің бейберекетсіздігін өзінше тәртіпке келтірген, «кері» жүйелеу пайда болды.

Жанрлардың кезең сайын қайта туындауының ең басты себептеріне жеке тұлғалық сана-сезімнің өзгеруі жатады. Адам сезіміне қозғау салатын құбылыс автордың жүрегінен өтпесе саяси - әлеуметтік те, тарихи – мәдени де, табиғат күйзелістің бірде-бірі, әлемнің жанрлық көрініске ықпал ете алмайтыны анық. XX ғасырдың драмалық сюжеттері адамның-жеке және қоғамдық деп аталатын, қазіргі заманға дейін бөлек болған екі тіршілік аясын шегіне дейін жақындастырған еді. Алдын-ала болжауға болмас трагедиялардың заманы жылдар бойы мемлекеттің адам жеке өміріне қол сұғуынан сақтап келген, «менікі» – «ортақ» [6] - деген тоғышарлық бөтеншілдіктен бас тартқызып, немқұрайдылықтың қалың қабатын сейілтті.

Мыңжылдық шегі толы саяси тоқыраулар, табиғат сұрапылдары, әлемнің шартараптану қаупі, мәдени көтеріліс-осының барлығы өз нәтижесіне – адамзатты тағдыр ағымымен жылжуға деген ниетінен бас тартуды талап етті. XX ғасырда өкінішке толы және танымал болған Болмыс мәніне деген экзистенциалдық көзқарас кенеттен жаңа қарқынға ие болды: әдебиет тіршіліктің қараңғы-күйзелісті сезімімен шығып, адамзаттың әрбір бірлігінің ерекше екендігін сезінуге жетті. Әрине, егер бұл «бірлік» өзіндік сәулеленуге қабілетті болса, сәйкес, рухани дамуға да ие болары сөзсіз. Мұндай «антропоцентризм» С. Ақсұңқарұлы, М.Шаханов, Т.Әбдікәкімовтың, Е.Раушанов, И.Сапарбаев, Ғ.Жайлыбай, Иран-Ғайып, Н.Айтов және жиырмасыншы ғасырдың аяғы жиырма бірінші ғасырдың басындағы жас қазақ ақындарының поэзиясында анықталады.

Ақындар тың идеялар, қолданбаған образдар іздей бастады. Өлеңдері көбінесе өлім жайындағы ойларға толы, жалғаннан тыс әлемдер іздеу әрекетіндегі сарында болды. Сондай-ақ, ХХІ ғасырдың басындағы қазақ поэзиясының үрдісі максималистік үрдістердің ықпал аясынан шығатын болса, мұндай қайта туындаудың себептерінің біріне көркем-эстетикалық дүниетанымның жаңа-балама түрі ретіндегі сырт жерде жүрген немесе орталықтан алыс аймақтық жерде дүниеге келген поэзияның ықпалы жатады.

Әдебиеттанушы С.Ержанова: «Туындалатын поэтиканың негізіне мәтін мен болмыстың жаңарған сезімі бекітіледі. Бүгінгі күн поэзиясында әлемнің постмодернистік көрінісінің мазмұны мен ауқымы шығармалардың көтерген мәселесін кеңінен, еркін де ашық жырлауында. Қатаң құрылымы бар көркем тұтастық ретіндегі мәтінді түзуге деген мақсат басқа поэтиканы іздестіруге итермелейді. Жаңа ізденістегі ақындарының өлеңдерінде сөйлеу, дауыс ырғағының бастамалары мен мәтіннің графикалық-визуалдық көмкерілуі бірінші орынға қойылады. Мәтін - әлем танымының үрдісі барысында оның барлық сыңарларына қайта түсінік беретін, сәулеленуші деп аталатын поэзия пайда болып келе жатыр. Жаңа поэзияның болмысы осылайша көрініс ала бастаса оның негізгі мақсатына жаңа поэтикалық тұтастық арқылы, тұлғаның жаңаланған заңдарынан әлем қалып-күйін тану болып табылатынын байқау қиын емес» - деп тұжырым жасаған.

Қазіргі қазақ поэзиясында қоғам бейнесіне концепциялық тұрғыда деконструкция жасаған. Көркем лирикаларында жаңаша терминдер, қорытындылаулар арқылы тарихи тұлғалар бейнесін өзгеше қырынан ашу, салт-дәстүрді жаңғырту немесе үлгі ету тұту сюжеттері кездеседі. Осы орайда ақындар өлеңдерінен постмодернизмнің дискурс, пастиш, пародия, цитата тәсілдерін көруге болады. Постмодернистік пародия – салыстыру, автордың шынайы суреттеуімен, әжуалап айтатын тұстарын айқын түсіндіру, түпнұсқалық мәтін қайда екенін ажырату қиынға түсуі мүмкін. Белгілі бір шығармашылыққа немесе мәнерге еліктеуді пастиш деп атаймыз. Сондай-ақ, еліктеу элементтері болып табылатын пародия мен мимитизм сынды элементтер модернистік туындыларда да кездеседі. Пародияның атқаратын қызметі – стильдің бірегейлігін болжап, түпнұсқаны келемеж ету үшін, жеке ерекшеліктері мен мінезін ашып береді. Әрине, көркем туындыларда жаңа әдіс-тәсілдер кездесіп отырғанымен, ақын-жазушылар белгілі бір қалып пен пішінге салып, негіздеп жазбайтындары анық. Суреткерлер өнер бағыты арқылы дүниеге туынды әкеледі.

С. Ақсұңқарұлы қазақ поэзиясына өзіндік өрнек салған, жырларымен елді, ұлтты сүюге бағыштап, тарихты кәдірлеуге үндейді. Ақынның «Ғасыр кардиограммасы» «АдамАта – Һауа Ана», «Өмір деген күнді айналу», «Төбемнен жауһар жауып тұр», «Қыпшақ хиссасы», «Рух кітабы» атты өлең поэмалар жинағы жарық көрген. Осы аталған жинағына енген өлеңдерін постмодернистік формаларға салып қарастыратын болсақ: «Адам ата – Һауа ана»,

«Жыр Бөрісі», «Ақбайдың Жақыбына ескерткіш», «Арғымақтар» өлеңдері постмодернистік формалар кездеседі.

Ақынның «Көк бөрінің күйі - «көк түркі» өлеңі
Немене жыбырлап тұр тамағымда,
Қорқыттың қобызының шанағында?
Болғанмен басым – мұнда,
Көңілім – анау –
Көк Тәңірі,
Көк Түркінің заманында» немесе
«Сұрақ белгісі» деген өлеңінде:
«Естісін халық!
Кім мені келсе сынап көргісі,
Жаныма маза бермейді ес-түсімді алып
Сұрақ белгісі!»[7],

Өлеңдерде ой ағысы тәсілі арқылы осы заманғы құбылыстарға жауап іздейді. Ақын уақыт пен кеңістік арасындағы сана ойлармен дискурс арқылы ашуға тырысқан және көріп тұрғанымыздай өлең бір ғана бір ғана постмодернистік әдіспен шектелмеген. Аталған өлеңдерде ежелгі әдебиет үлгілері интертескт әдісі де байқалады.

Нұрлан Мәукенұлы поэзиясында философиялық дүниетанымы, зерлі тілі, жыраулық сарыны оның өлеңдерін замандастарынан даралап тұрады. Жыраулық дәстүр бұған дейінгі ақындарда көрінгенімен олардың айқындаушы стилі ретінде қалыптаса қойған жоқ. Н. Мәукенұлының шығармашылығында жыраулық дәстүр стилін, постмодернизмнің пастиш формасы ретінде қарастырсақ болады.

Бақалы көлге түскенмін,
Балдырлы суын ішкенмін.
Бойлауығын жұлғанмын,
Балығына ау құрғанмын.
Тарғыл бір тауға шыққанмын,
Тасының сырын ұққанмын.
Қынасын жиып жүргенмін,
Сары даланы кезгенмін,
Жаңғырық болып күлгенмін.
Бөкен боп белде безгенмін.
Ерменнің дәмін алғанмын,
Елжіреп жүрек қалғанмын [8, 121 б.].

Ақын табиғаттың өзіндік гармониясын бұзбай, ол күйінде өлеңге көшіре білген тәрізді. Адам мен табиғатпен арасындағы байланыс бейнелеген. Сол көшпелі елдің табиғатпен жақындығын бұзбай, көркемдеп жан сезімі арқылы бере білген. Өлең - халықтың қазіргі технология заманында табиғаттан алыстап, жат болып кеткені, нәзік сезімнің жоғалып, адам бойында қаталтық сезімі басым болып кеткенін меңзеп тұрғандай. Өлең екі бөлімнен тұрады. Алғашқысы біз

атап өткен үш шумақта, екінші бөлім - жоғарыдағы ұлттық тамырды іздеу идеясын нақтылы айтатын шумақтар. Сондай-ақ екінші бөлім нақтылы талап-тілек үлгісінде айтылады. Өлеңнің сюжеттік-композициялық құрылымы өте серпінді және жасандылықтан ада. Т. Шапайдың: «Дәстүр жалғастығы - әдебиет, соның ішінде поэзия үшін де, дамудың тамырдай магистральды арқауларының бірі», - деген [2, 14 б.].

Қазақ поэзиясындағы постмодернизмді түсіну үшін модернизмнің қалыптасу тарихын терең меңгеру қажет. Яғни, модерн термині мен феноменін тығыз байланыста қарастырылуы. Себебі зерттеушілердің айтуынша постмодернизм модернизм қарсы бағыт ретінде қалыптасқан. Модернизмде әсерлеу басымырақ болды, мифтік сарындағы жаңа бағыттардан тұрады деген пікірлерде бар. Постмодерндік өлеңдерді талдау барысында байқағанымыз постмодернизм бірнеше алуан түрлі мән-мағына ие болған. Дуглас Келлнер пікірінше «Постмодернизм біреулерді өзіне тартатын, өзгелерді кері итермелейтін өзінің «пост» дискурстары және машықтарымен өте қарама-қайшы болып келеді». ХХІ ғасыр басында әдебиетшілер тарапынан көркемдікке қарсы философиялық-эстетикалық бағыт ретінде танылып, ғұмыры қысқа, еліктеушілік болып болып көрінген. 2010 жылдарға қарай поэзияда постмодернизмнің кейбір формалары көркемдік тәсіл ретінде көрініс тапты. Постмодернизм қазіргі қоғам бейнесін батыл бейнелейтін тәсіл, формалары арқылы ақиқатты жеткізуші. Сонымен қатар американдық ғалым Фредерих Джеймисон: «Постмодернизм бұл тек қана эстетикалық құбылыс емес, сондай-ақ тарихи да құбылыс, модерннен өзге капитализм тарихындағы жеке кезең болып табылады» - деп тұжырым жасаған [9].

Әдебиетшілердің зерттеу еңбектері бойынша постмодернизмнің ұғымындағы терминдер: әлем –хаос, әлем мәтін ретінде, мәнмәтін, түпнұсқасыз ұқсастық (симулякр), дискурс, ойын, ирония, автор өлімі, сана ағымы, көп мәдениеттілік, пародия болып табылады. Қазақ ақындары дүниетанымына поскеңестік кезеңдегі қайшылықтар әсер етті, осы дағдарысты көрсету үлгісінің моделін жасаған. Ақындар қоғам ағымын ашып көрсетуде түрлі эксперименттерге негізделген поэзия пайда болды. Яғни, тәуелсіз кезеңдегі поэзия жанрының бір ерекшелігі дәстүр мен жаңашылдықтың ұштастаса қалыптасуы. Жаңа буын ақындардың өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленді және өзгеше сарынды алып келді. Рухани құндылықтар құнсызданған кезде, ақындар жаңа арна тауып бұл күнде әдебиет айдынынан өздерінің жүзі алаңын жасай білді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Майтанов Б. Тәуелсіздік күрес мұраты. – Алматы, 2021. – 490 Б.
2. Шапай Т. Шын жүрек бір жүрек. – Алматы: Жазушы, 1999. – 280 б.
3. Әбдікәкімов Т. Ырауан: өлеңдер, балладалар, толғау. – Алматы: Атамұра, 2000. – 230 б.

4. Райымбекұлы М. Ай. – Астана: Елорда, 2001. – 168 с.
5. Медетбек Т. Таңдамалы. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – 312 б.
6. Субботин А.С. Жанр как категория историй литературы: Проблемы стиля и жанра в современной литературе. – Свердловск: Искусство, 1976. – Вып. 8. – 319 с.
7. Ақсұңқарұлы С. Өмір деген күнді айналу: өлеңдер мен хамсалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 287 б.
8. Мәукенұлы Н. Жоғалды күн, жоғалды ай, жоғалды жыл. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 364 б.
9. Jameson F. Postmodernism, Or, the Cultural Logic of Late Capitalism. – Duke University Press, 2001

УДК 37.0 ББК 74.26

**НҰРЖАН НАУШАБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖҰМБАҚ
АЙТЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ**

**ОСОБЕННОСТИ ЗАГАДОЧНОГО АЙТЫСА В ТВОРЧЕСТВЕ НУРЖАНА
НАУШАБАЕВА**

**FEATURES OF THE MYSTERIOUS AITYS IN THE WORK OF NURZHAN
NAUSHABAYEV**

Махметов Асхат Сатыбайұлы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

askhat_makhmetov@mail.ru

Makhmetov Askhat Satybayevich

Kokshetau university named after sh. Ualikhanov, Kokshetau

askhat_makhmetov@mail.ru

Махметов Асхат Сатыбаевич

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

askhat_makhmetov@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің ірі өкілі – Нұржан Наушабаев шығармашылығы қарастырылды. Қазақ ауыз әдебиетіндегі жұмбақ айтысының мәні мен өзіндік сипаты зерттелді. Ақын шығармашылығындағы жұмбақ айтысының орны зерделенді. Жұмбақ айтысының ерекшелігі, көркемдік сипаты талданды. Ақын поэзиясының көркемдік дәстүрі, өзіндік танымдық ерекшелігі сараланды.

Аннотация: В статье рассмотрено творчество Нуржана Наушабаева – крупнейшего представителя казахской литературы начала ХХ века. Изучены сущность и характер загадочного айтыса в казахской устной литературе. Изучено место загадочного айтыса в творчестве поэта. Были проанализированы особенности, художественный характер загадочного айтыса. Поэзия поэта отличалась художественной традицией, самобытной познавательной самобытностью.

Summary: The article considers the work of Nurzhan Naushabayev, a major representative of Kazakh literature at the beginning of the XX century. The essence and character of the mysterious aitys in Kazakh oral literature were studied. The place of mysterious aitys in the poet's work was studied. The features and artistic character of the mysterious aitys were analyzed. The analysis of the artistic traditions of the poet's poetry, its own cognitive specifics is carried out.

Қазақ ауыз әдебиеті мұрасы айтыс жанрының ерекше бір түрі – жұмбақ айтысы болып табылады. Жұмбақ айтысы халықтың өмір, табиғат құбылысын білсем деген арман-тілегінің елесі. Өмір құбылыстарының тылсым болмысын түсіну, білу, білмегендерді соған жетектеу, әсіресе жастардың ойсанасын кеңейту, ойын ұштау тілегінен туады. Сондықтан ұсақ нәрселерден бастап әр нәрсені жұмбақ етіп, қиынға көшу, өзінше сол ойсананы өрістетуге, ойлауға дағдыландыруды мақсат етеді.

Жұмбақ айтысы да ұйқасқа құрылады. "Жұмбағым жұтылды, ыққа қарап құтылды". Бұл – бастапқы қысқа түрі. Ал толық өлеңмен келетін ұзақ түрлері – кейін туған әрі адам санасының марқайған кездегі түрі.

Жұмбақ айтыста кез келген ақын бел байлап айтысуға шыға алмайды. Бұл айтысқа түсу үшін, өз жанынан өлең шығара білу жеткіліксіз. Сонымен қатар ақын өмірдің барлық саласынан хабары бар, білімді адам болуы керек. Жұмбақ айтыста жұмбақ берушінің не нәрсені жұмбақ етемін десе де еркі бар. Өмірдің әр құбылысын алып, бейнелеу түрінде жұмбақ ете береді. Оны шешу үшін айтушының не нәрсені жұмбақ етіп отырғанын болжай білуі керек. Сондықтан жұмбақпен айтысушылар өте сирек кездеседі.

Жұмбақталатын нәрсенің көпшілігі шындық өмірден алынады. Ақындардың таланты, дүниетану шеңберінің көлеміне қарай, айтқан жұмбағының мағынасы кейде тайыз, кейде терең боп отырады. Кейбір жұмбақтардың шешуіне қарағанда, жасырушының да, шешушінің де әр алуан құбылыстарды көп білетіндігі таңғалдырады.

Халық арасында Нұржан мен Бибісараның айтысы кең тарады. Халқымыздың атақты жазушысы С.Мұқанов «Халық мұрасы» еңбегінде: «Жұмбақ айтыстарының ішіндегі биігі, ең тамашасы осы Нұржан мен Сапарғалидың айтысы», - деп жазды[1,192]. Бүгінгі күнге оның Бәтима қызбен және татар ақыны Сапарғалимен жұмбақ айтысы жеткен. «Қырық тілек» дейтін 13 жұмбақтан тұратын ғақлия өлеңінде ізгілікті, адамгершілікті насихаттап, адалдыққа, тазалыққа, Отанға қызмет етуге шақырады. Өлеңдері негізінен дидактикалық жанрда: толғау, терме, мысал, назым, ғақлия болып келеді. Көбінесе араб, парсы, шағатай ақындарының үлгісінде жазған. И. А. Крылов мысалдарына еліктеп бірқатар мысал өлеңдер жазған. Ол өлең жазумен бірге айтысқа түсіп те аты шыққан.

Атап өткендей жұмбақ айтысының ең жақсы үлгісінің бірі – Сапарғали мен Нұржан айтысы. Бұл айтыста екі ақын да білімділік, тапқырлық, өнерлілік танытқан. Сапарғали ауыл тіршілігінің қалыпты шындық болмысымен қатар, қазақ жерінің Ресейге қосылуына байланысты ел өміріне енген жаңалықтарды жұмбағына арқау етеді.

Мысалы:

Сапарғали: Бір құс бар қанат жайса дөп-дөңгелек, Адамнан еш уақытта жүрмес бөлек, Ұшырса, қондырса да еркі адамда Шықпайды панаңыздан көлеңкелеп.[2, 139].

Нұржан: Мысалы жайса зонтик құс секілді, Тетігі қолда болған іс секілді, Жауса пана, күн шықса көлеңкесі, Достығы бейне сіз бен біз секілді.[2,139].

Сапарғали жұмбақтап отырған затының жеке детальдарын жақсы білген де, сол деректер арқылы затты жұмбақтаған. Жұмбақты айтушы Сапарғали да, оның шешушісі Нұржан да білгірлік танытқан, өнерлілік көрсеткен. Жұмбақтау Әсет пен Рысжан, Қожахмет пен Әубәкір айтысында да кездеседі.

Адамды дүниетануға, өмірді көбірек білуге дағдыландырып, оның ойсанасын өрістетіп, қиялын шарықтатуда басқа айтыстан гөрі жұмбақ айтысының орны ерекше.

Нұржан мен Сапарғали арасындағы айтыстың басқа жұмбақ айтыстардан тағы бір ерекшелігі мұнда айтылар жұмбақтың бәрі бірден айтылмаған.

Әуелі бір жұмбақ жасырылып, оның нақты жауабы қолға тигеннен кейін екінші жұмбақ хатпен жолданған. Сол себепті, бұл айтыстағы жұмбақтардың тақырыбы да, мазмұны да тіпті, өлең құрылымы да әр алуан. Егер басқа жұмбақ айтыстарда дін мәселесі немесе адамның дене мүшелері, жас мөлшері, аспан әлемі, табиғат құбылыстары сияқты белгілі бір тақырыптар ғана қозғалса, Нұржан мен Сапарғали арасындағы айтыстың тақырыбы сан түрлі.

Мұнда қағаз - қалам, үй-тұрмысына қажетті заттар (дастархан, шыны аяқ, самауыр, шәйнек) жан-жануар (кірпі, балық) белгілі бір кәсіп құралдары (ау, қармақ, көрік), ел өміріне енді ене бастаған бұйымдар (тігін машинасы, сағат, зонтик) адамның дене мүшелері түгелдей қамтылып, жалпы жиыны жиырма жеті жұмбақ жасырылған.

Жұмбақтың көркемділігін айшықтайтын басты поэтикалық құрал метафора, яғни, ауыстыру екені белгілі. Себебі, жұмбақты жасырушы өзі ойлап отырған затты тура мағынасында емес, басқа бір ұқсас затқа ауыстырып, құбылтып жеткізеді.

Мысалы: Сапарғали балықты:

Тәңірінің бар бір құсы,

Қанаты алты, түгі жоқ.

Жерде де жоқмекені,

Көктедесемміне жоқ.

Мекенінен шықса өледі,

Оған қылар емі жоқ-деп бейнелейді.[2, 139].

Осы жұмбақтағы алты қанаты болса да түгі жоқ, бірақ тәңірі жаратқан құстың яғни, жәндіктің мекені су, өзі балық екенін Нұржан тура табады. Жалпы жұмбақ айтыстың бәрінде ауыстыруды пайдаланғаны мен оның өзінді керекшелігі де бар. Өлең құруда қолданылған ауыстыру ойды әдемі,

бейнелі жеткізуге көмектессе, жұмбақта ойды астарлап, тұспалдап айтуға жәрдем деседі. Бұл тұрғыда С.Г.Лазутиннің: "Ауыстыру жұмбақтың мазмұны мен түр ерекшелігін сипаттайды, оның негізін дестилистикалық және композициялық құрылым жатыр, сонымен бірге шындыққы көркем бейнелеудің творчестволық принципін айқындайды. Ауыстыруды түсіну-жұмбақты түсіну оның мәнін, жанрлық ерекшелігінің айқындаумен бара-бар" – деген сөзінде үлкен мағына бар.[3,53]

Жоғарыда айтылған дайәр ақын ауыстыру тәсілін өз талғамына қарай әр түрлі қолданады.

Нұржанның Сапарғалимен айтысы негізінде “Жұмбақ айтысы“ (1903) кітабы да басылып шыққан. Бұл айтыста ақындардың білімі, ой-өріс кеңдігі көрініс тапқан. Нұржан поэзиясындағы шағын жанрлардың әрқилы түрлері молынан кездеседі. Әр заманның өзіне лайық, өзгеден ойы озық, өресі биік дара тұлғаларының болғаны тарихтан белгілі. Міне, өзі өмір сүрген кезеңдегі теңсіздікке, әділетсіздікке қарсы ақындық үн көтеріп, өзіндік көркем туындыларына өзек еткен сондай ақындардың бірі – Нұржан Наушабайұлы.

Нұржан жұмбақ айтысты дамытуға үлкен үлес қосқан, соны үрдіс, тың жаңалықтар ашқан ақын. Оның жұмбақ айтысты дамытудағы рөлі қаншалықты болғанын С.Мұқановтың пікіріне қарап салмақтауға болады. Ғалым "Жұмбақ айтысын дамытуға айырықша еңбек еткендер Нұржан Наушабаев пен Сапарғали болды. Бұлардың жұмбақтарындағы бір өзгешелік - мұнда айтыс жұмбақпен басталып, жұмбақпен аяқталады, мұнда жұмбақтың стилі түгел сақталады.«Сапарғали мен Нұржан айтысында» негізінен қазақ өміріне біртіндеп ене бастаған жаңа атауларды арнайы әңгімелеп жұртқа кеңінен таныстыру мақсаты көзделген. Осында жеке-жеке жұмбаққа айналатын үй жиһаздары: тігін машинасы мен сағат, самауыр мен шәйнек, поднос, таразы мен шатыраш, шөлмек пен соқа, сабын мен шам секілді заттар бар болмысымен өзгеден оқшау ерекше сипатта алынғанымен, бұлардың қолданатын, жұртқа таныс қарапайым нәрселермен салыстырылып түсіндіріліп келгенін көреміз» деген пікір білдіреді. [1.53]

Ал, қазақ жұмбағын терең зерттеген Ш.Керім "Нұржан мен Сапарғали" арасындағы жұмбақ айтыс жайында мынадай ой айтады:

«Нұржан мен Сапарғали айтысында жиырма бес жұмбақ бар. Оларда әлеуметтік, мәдени өмірге қатысты алуан заттар жасырылады. Оның ішінде қазақ халқына бұрыннан мәлім заттармен бірге тұрмысқа енді ғана ене бастаған бұйымдарды да оқимыз. Бұл жұмбақтардан қазақ даласы патшалық Ресейге қосылғаннан соңғы тыныс-тіршілікті сезінеміз» [4.95]

Осы тұста ғалым пікірін толықтыра кеткіміз келеді. Себебі, Нұржан мен Сапарғали арасындағы жасырылған жұмбақтардың жалпы саны жиырма бес емес, отыз жұмбақ. Олардың жиырма бесі "Айтыс" (1966) жинағына, кейіннен тағы екеуі қосылып жиырма жеті жұмбақ болып кейінгі (1997) шыққан "Алаш" жинағында жарияланған. Ал, А. Васильевтің жинаған қолжазбасынан тағы

да тоғыз жұмбақ табылды. Олардың үшеуі ешбір жинаққа енбеген екен. Мысалы Сапарғали:

Мен жүйрік шапсаң алдын орайтұғын,
Тоқталып арыным жоқ қарайтұғын.
Шешілсе жұмбақтарым орныменен,
Ей, Нұржан, сөздерім бар сұрайтұғын.[2].

деп бастап, қазақ өміріне тың жаңалықтардың бірі болып енген мүлік кәдімгі қол фонарьды жұмбақ қылып жасырады. Сапарғали:

Бір нәрсе төбесінде терезесі,
Биік емес аласа терезесі.
Өзінің қошқар мүйіз сабағы бар,
Шошайған құйрығында неменесі?
-деп сұрағанда, Нұржан:
Қол фонарь тауып бердім мұныдағы,
Қалада қымбат екен құныдағы.
Шошайған құйрығында бұрандасы,

Лампысы, терезесі шыныдағы.-деп тура жауап береді. [2]. Васильев қолжазбасын кітапта жарияланған жұмбақтармен салыстырғанда, бұдан басқа да жекелеген дыбыстардың, тұтас жолдардың өзгешелігі бар екенін байқадық. Бірақ олар жұмбақтың негізгі мазмұнын өзгертпейді. Соған қарағанда олар айтушылар мен жазып алушылар тарапынан кеткен кемшіліктер болса керек.

Нұржан Наушабайұлының артына қалдырған асыл мұрасының айтулы бөлігін оның айтыстары мен мысал өлеңдері, дастандары құрайды. Бүгінгі ұрпаққа Нұржанның ұсақ-түйек сөз қағыстарымен қатар, Сырға қызбен, Шағатаймен, Жұмабаймен, Сапарғалимен айтысы белгілі.

Жұмбақтың ауыз әдебиетінде, жалпы ұлттың рухани өмірінде алар орны мен маңызы оның әдебиеттің басқа жанрларына ұқсастығы мен ерекшелігі хақында әр кездерде зерттеуші-ғалымдар М.Әуезов, Ә.Марғұлан, С.Мұқанов, М.Әбжанов, Б.Адамбаев, М.Жармұхамедов, Ш.Керім және басқалар мағыналы пікірлер айтқан.

Жұмбақ жанры жайлы кең көлемде талданған ғылыми еңбектер жазылған. Жұмбақты айту, оны тапқырлықпен танып, жауабын дәл таба білудің ұрпақ тәрбиесі үшін мәні зор. Қазақ жұмбақтарын алғаш жинақтап қағазға түсіргендер Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсариндер болды. Ш.Уәлиханұлы жинаған 20 шумақ өлең-жұмбақ Санкт-Петербург мұрағаттарында сақталған. Ол жұмбақтар кейіннен Ә.Марғұланның назарына ілігіп, 1992жылы "Ана тілі" газетінде жарияланды .

Ал, ағартушы-ұстаз Ы.Алтынсарин ел аузынан жинап жазып алған жұмбақ үлгілерін өзінің педагогикалық мақсаттағы игі істеріне пайдаланды. Ол өзі құрастырған "Қазақ хрестоматиясы" оқулығына ауыз әдебиетінің үздік үлгісі ретінде жас жеткіншектердің ой-өрісіне өзгеріс енгізер, қиялын ұштайтын құралы есебінде тәрбиелік мәні тартымды жұмбақтарды таңдап енгізген. Ұлы ұстаз бүлдіршіндердің жасына, біліміне, түсінік-талғамына қарай, жұмбақ

түрлерін де екшеп, іріктеп алған (төрт түлік мал, киіз үй, оның жасаулары деген сияқты). Қазақ жұмбағын жинақтау ХІХ ғасырда жақсы белең алды. Жалпы жұмбақ дегеннің өзі екі адамның немесе екі топтың арасындағы тапқырлық сайысы екендігі белгілі. Мұндай сайыстар қазақтар арасында жиі өтіп тұрған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы:Қазақстан, 1974.–237 б
2. Наушабайұлы Н. Алаш. Қостанай: ЖШС «Баспа үйі» 1997.- 191 б.
3. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. Москва: 1989-320 с
4. Керім Ш. Қазақ жұмбағы. Алматы: Санат, 1999-248 б

УДК 1174

**ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ
ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ИНТЕРЕС КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ
COGNITIVE INTEREST AS A DEVELOPMENT FACTOR**

Молдагулова Салтанат,
МДОЖТО-ҒП212, магистрант,
smoldagulova@gmail.com;
Жумабаева Зайда Ефимовна,
ғылыми жетекші п.ғ.к. профессор, КЕАҚ «Ш Уалиханов атындағы Көкшетау
университеті», Көкшетау қ.

Молдагулова Салтанат,
ДОиВР -НП 212, магистрант
smoldagulova@gmail.com;
Жумабаева Зайда Ефимовна,
научный руководитель к.п.н., профессор
НАО «Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова», г. Кокшетау

Moldagulova Saltanat.
ДОиВР -НП 212, undergraduate,
smoldagulova@gmail.com;
Zhumabaeva Zaida Efimovna,
scientific supervisor, PhD, Professor,
«Sh.Ualikhanov University», Kokshetau

Түйіндеме. Мақала мектепке дейінгі білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қызығушылығын дамыту мәселесін зерттеуге арналған. "Қызығушылық", "танымдық қызығушылық" ұғымдарының анықтамасы берілген. Баланың танымдық дамуының ажырамас бөлігі болып табылатын танымдық қызығушылықтың балаға әсер етуінің маңыздылығы қарастырылады. **Кілтті сөздер:** танымдық қызығушылық,

мектепке дейінгі білім, қызығушылық, мектеп жасына дейінгі балалар, дидактикалық ресурстар, тілдік ойын.

Аннотация. Статья посвящена изучению проблеме развития познавательного интереса дошкольников в условиях дошкольного образования. Дается определение понятий «интерес», «познавательный интерес». Рассматривается важность влияния познавательного интереса на ребенка, которая является неотъемлемой частью познавательного развития ребенка.

Ключевые слова: познавательный интерес, дошкольное образование, интерес, дети дошкольного возраста, дидактические ресурсы, языковая игра.

Annotation. The article is devoted to the study of the problem of the development of cognitive interest of preschoolers in the conditions of preschool education. The definition of the concepts of "interest", "cognitive interest" is given. The importance of the influence of cognitive interest on the child, which is an integral part of the cognitive development of the child, is considered. **Keywords:** cognitive interest, preschool education, interest, preschool children, didactic resources, language game.

Развитие познавательного интереса у детей дошкольного возраста очень важный и ответственный момент в жизни ребенка. Под дошкольным возрастом мы понимаем детей, которые посещают детский сад. Это дети возраста от 0 до 6 лет.

Дошкольное образование в Казахстане с каждым годом набирает свои обороты и его развитие является важным направлением и задачей нашего государства. В настоящее время казахстанские дети обеспечены различными видами и типами дошкольных организаций, таких как: детский сад, дошкольный мини-центр, ясли-сад, санаторный детский сад и др.

Программа по охвату детей дошкольным воспитанием и обучением "Балапан" способствовала осуществлению задачи страны по увеличению количества всех видов детских дошкольных учреждений.

В Республике Казахстан в 2021 году сеть дошкольных организаций составила 10759 единиц, из них 6949 детских садов и 3696 мини-центров, 6080 государственных и 4679 частных дошкольных организаций, которые посещают более 903 тысячи детей от 1 до 6 лет.

За счет привлечения частного бизнеса для открытия дошкольных организаций и размещения государственного образовательного заказа на дошкольное воспитание и обучение сеть частных дошкольных организаций увеличилась более чем в 13 раз – с 347 единиц в 2010 году до 4556 единиц в 2020 году [1].

Основными задачами дошкольного воспитания является: охрана жизни и укрепление здоровья детей, также гармоничное развитие личности, активизация интереса к познанию и любознательности [2]. Эти факторы являются предпосылкой к тому, что нужно формировать и развивать познавательный интерес ребенка дошкольного возраста.

Сегодня обществу нужны люди с нестандартным критическим мышлением, креативные и перспективные, люди, которые не боятся изменений и идут в ногу со временем. Интерес является реальной причиной для действий

человека. Отличительным видом интереса является интерес к познанию, или в современной трактовке познавательный интерес.

Интерес — это комплекс различных психических процессов, которые пробуждают в личности мотивацию к деятельности, особое эмоциональное состояние, характеризующийся изменчивостью, разнообразием и степенями развития. Познавательный интерес — это направленное стремление ребенка к познанию предметов и окружающей действительности.

И. В. Метельский определяет познавательный интерес следующим образом: «Интерес — активная познавательная направленность, связанная с положительным эмоционально окрашенным отношением к изучению предмета, с радостью познания, преодолению трудностей, созданием успеха, с самовыражением и утверждением развивающейся личности» [3].

Согласно теории Р.С. Немова" уровень развития у ребенка отдельных познавательных процессов позволяет сравнивать между собой степень развития у него же разных познавательных процессов и следить за развитием ребенка из года в год" предлагается в "стандартизированном комплексе психодиагностических методик" [4, с. 63].

Познавательный интерес можно развивать, используя различные дидактические ресурсы, к ним можно отнести игры (сюжетно-ролевые, творческие, игры с правилами и др.).

К дидактическим ресурсам для развития познавательного интереса относится и словотворчество. В труде К.И. Чуковского " От двух до пяти" особое место отведено словотворчеству. Словотворчество детей дошкольного возраста — это работа со словесными играми, нелепицами, детскими стихами и сказками. Всё это является ресурсом развития интереса к чтению, говорению, прослушиванию детей дошкольного возраста. Существенным ресурсом является языковая игра. Языковая игра- игра мыслями, словами, звуками, рифмами- гениальное открытие К.И. Чуковского [5, с.354].

Любая книга, которую прочитал ребенок сам, прочитали ему взрослые и даже просмотренный фильм или мультфильм, также является дидактическим ресурсом, который считается фактором формирования познавательного интереса ребенка дошкольного возраста. Интерес ребенка вызывают: приключения, дружба, новые герои, незабываемый сюжет и неожиданная концовка.

Условия воспитания познавательных интересов у дошкольников могут быть созданы в любой дошкольной образовательной организации. При этом важнейшее значение приобретает заинтересованность взрослых, прежде всего педагога, и также родителей. Дошколята втягиваются в процесс самостоятельного получения знаний, у них развивается интерес к рассуждению, размышлению, изречению своей аргументированной позиции. Закладываются мыслительные действия, интеллектуальная культура и пр. Изменяется само качество знаний: возрастает их полнота, выразительность, осознанность, рациональность и т. д. Кроме того, можно заметить существенный личностный рост деток. Бесспорен и нравственный компонент: все участники сплочены

коллективной познавательной деятельностью. Прочувствовать проблему, отыскать ее решение малыши могут, объединяясь друг с другом и педагогом. Дети беспрепятственно произносят свои предположения, идеи, опасения, следят за откликами других детей слушают друг друга, дружелюбно оценивают, поддерживают.

Таким образом, параметром развития познавательного интереса будет, если дошкольники:

- думают (анализируют, обобщают, доказывают);
- удивляются, восторгаются триумфам и достижениям, необычности;
- внимательны, амбициозны, настырны, демонстрируют волю;
- фантазируют (предвосхищают, формируют новые облики).

Комплексная работа по формированию познавательного интереса у дошколят благоприятствует высококачественной подготовленности их к школе, становлению мастерства применять свои знания в жизни. Такие дети способны к нестандартному, творческому решению поставленных задач, они востребованы в обществе.

Литература

1 Об утверждении модели развития дошкольного воспитания и обучения
Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 марта 2021 года № 137.

2 Государственный общеобязательный стандарт образования «Дошкольное воспитание и обучение» (23.08.2012г.), ГОСДВО РК дошкольного воспитания и обучения № 292 от 13.05.2016г

3 Метельский, И. В. Как поставить перед учащимися учебную задачу [Текст] / И. В. Метельский. — М.: Педагогическое общество России. — 2004 —57 с.

4 Немов Р.С. Психология: Учеб. для студентов. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики.3-е изд. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС,1998.- 632 с.

5 Чуковский К. И. От двух до пяти: Книга для родителей.- М.:Педагогика,1990.-384 с.

**РОЛЬ ПЕДАГОГА ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ В РАМКАХ
ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ**

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДІҢ МАЗМҰНЫ ШЕКТЕУІНДЕГІ МЕКТЕПKE
ДЕЙІНГІ ЖАСАУ БАЛАЛАРЫНЫҢ БАЙЛАНЫСТЫҚ DAҒДЫЛАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МЕКТЕПKE DEЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГТЕРІНІҢ
РӨЛІ**

**THE ROLE OF PRESCHOOL EDUCATION TEACHERS IN THE FORMATION OF
COMMUNICATION SKILLS OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN WITHIN THE
FRAMEWORK OF THE UPDATED CONTENT OF EDUCATION**

**Сергеева Александра Владимировна, магистрант
Туралбаева Алмаш Тұрғанбайқызы PhD**
Ш.Уәлиханов атындағы университетінің Көкшетау, Қазақстан
aleksa1053@mail.ru

**Сергеева Александра Владимировна, магистрант
Туралбаева Алмаш Турганбаевна, PhD**
НАО «КУ им.Ш.Уалиханова», Кокшетау, Казахстан
aleksa1053@mail.ru

**Sergeeva Alexandra Vladimirovna, Master student
Turalbayeva Almash Turganbayevna, PhD**
NAO "KU im.Sh.Ualikhanov", Kokshetau, Kazakhstan
aleksa1053@mail.ru

Аннотация: Мақалада жаңартылған білім беру мазмұны аясында егде жастағы мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативті дағдыларын қалыптастырудағы мектеп жасына дейінгі педагогтардың рөлі ашылады, автор «бірлескен іс-әрекет» ұғымын, оқу-тәрбие процесін бірлескен іс-әрекет түрінде ұйымдастыруды қарастырды. ересек адамның балалармен серіктестік қызметі.

Аннотация: В статье раскрывается роль педагогов дошкольного образования в формировании коммуникативных навыков старших дошкольников в рамках обновленного содержания образования, автором были рассмотрены понятие «совместная деятельность», организация образовательного процесса в форме совместной партнерской деятельности взрослого с детьми.

Annotation: The article reveals the role of preschool teachers in the formation of communication skills of older preschoolers in the framework of the updated content of education, the author considered the concept of "joint activity", the organization of the educational process in the form of a joint partner activity of an adult with children.

Негізгі сөздер: коммуникативті дағдылар, мектеп жасына дейінгі жас, мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасы.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, дошкольный возраст, коммуникация дошкольников.

Keywords: communication skills, preschool age, communication of preschoolers.

Современное общество характеризуется стремительным развитием информационных технологий. С рождения человека в наше время окружают компьютеры, ноутбуки, планшеты, смартфоны, подменяя собой живое общение. Неумение, нежелание общаться среди подрастающего поколения заставляет бить тревогу всех заинтересованных взрослых, особенно переживают, волнуются родители. Развитие коммуникативных навыков у детей дошкольного возраста приобретает первоочередной статус для решения этой проблемы.

При поступлении ребенка в детский сад начинается новый этап в его развитии. Особое значение для развития личности ребенка имеет установление теплых, ласковых отношений с воспитателем и эмоционально-психологический климат той группы, в которой находится ребенок. Если ребёнка понимают и принимают, он легче преодолевает свои внутренние конфликты и становится способным к личностному росту.

Важной составляющей образовательной среды субъектно-ориентированной педагогики, педагогики развития и диалога, являются – отношения между участниками образовательного процесса: между педагогом и детьми. Именно этот аспект образовательного процесса и вносит изменение в существующие структуры образования. Процесс взаимодействия является центральным для всей сферы дошкольного образования – «сфера дошкольного образования может рассматриваться как система, в которой центральной точкой является взаимодействие педагога с детьми, а программы и формы образования представляют собой элементы второстепенные – в отличие от образования на других возрастных этапах развития».

На наш взгляд, одним из наиболее эффективных способов формирования у ребенка всех вышеперечисленных качеств может быть организация с детьми совместной партнерской деятельности.

Понятие «совместная деятельность» раскрывается исследователями по-разному, но всегда во взаимосвязи с проблемой личностного развития. В частности, Е.В. Шорохова рассматривает совместную деятельность как взаимосвязь двух явлений – взаимодействия и взаимных отношений, которые отличаются высокой динамичностью и процессуальностью. Е.А.Родионова рассматривает совместную деятельность как субъект – субъектное взаимодействие. Проблему сотрудничества взрослого и ребенка также рассматривали такие исследователи, как В.В.Панферов, Г.М.Андреева, Н.Н.Обозов [1].

По итогам изучения психолого-педагогической литературы можно утверждать, что в процессе возникающего взаимодействия происходит

информационный и деятельностный обмен, взаимовлияние друг на друга, что приводит к определенным изменениям в каждом из участников.

Характер совместной деятельности определяется не только наличием совместных действий, но и внешним проявлением активности детей. Важным для нас является положение о том, что взаимодействие в ходе совместной деятельности, организованной по типу сотрудничества, не исключает, а, наоборот, предполагает ведущую роль взрослого (В.В. Горшкова, Н.Ф. Родионова). Взрослый создает условия для личностного развития дошкольников, проявления ими самостоятельности, элементарной творческой активности, приобретения опыта сотрудничества. Основной функцией взрослого становится не трансляция информации, а организация совместной деятельности по ее освоению, решению различных задач.

Однако, как показывает практика, организация совместной партнерской деятельности вызывает у педагогов ДО определенные трудности:

- педагоги не осознают преимущества и результативность совместной деятельности педагога с детьми;
- многие педагоги не владеют технологией организации такой деятельности (создание мотивации, подача нового материала, организация детей, подведение итога).

Схема развития любого вида деятельности такова: сначала она осуществляется в совместной деятельности со взрослым, затем в совместной деятельности со сверстниками и становится самостоятельностью.

Воспитатели должны решать воспитательные задачи в процессе совместной деятельности ребенка со взрослым (в моменты режима; в непосредственной учебной деятельности, осуществляемой в процессе организации детской деятельности и в самостоятельной детской деятельности).

При построении учебного процесса, выборе форм и методов работы очень важно учитывать возрастные и индивидуальные особенности дошкольников.

Наиболее приемлемыми формами обучения детей дошкольного возраста являются такие виды деятельности, как игра, общение, работа, мелкая моторика, познавательные исследования, музыка и искусство, восприятие художественной литературы как особого вида деятельности детей и продуктивной.

В свете вышеизложенного мы видим, что воспитатель играет очень важную роль в процессе формирования коммуникативных навыков.

Во-первых, организация предметной среды для создания положительных отношений между детьми;

Во-вторых, создание условий для взаимодействия между детьми. Большое значение в работе по формированию коммуникативных навыков детей имеет среда освоения предмета.

Обучая ребенка играть, воспитатель делает доступным сложный мир отношений и отношений взрослых. Роль учителей здесь огромна. Воспитатель должен играть с детьми, чтобы приобрести игровые навыки. Он предполагает показ простых и понятных ситуаций, демонстрацию игровых действий, постановку игровых заданий, отражающих жизненные ситуации, с которыми ребенок знаком.

Обучая детей, воспитателю важно донести до ребенка смысл игровой ситуации, и, усложняя по необходимости сюжет, развивать их игровые умения. Надо ли говорить о том, как важно воспитателю в игре уметь взаимодействовать «на равных» с ребенком, помогая ему решать игровые задачи. Ведь ребенок учится от взрослого, прежде всего подражая ему, его игровым действиям и, самое главное, его эмоциональному отношению к персонажу. Следует особо отметить, что игра не терпит авторитарности. «Управление» игрой возможно лишь как бы изнутри, когда воспитатель сам входит в воображаемый мир игры и ненавязчиво предлагает ребенку (игровыми же средствами) новые повороты в развитии сюжета. Взяв на себя исполнение какой-либо роли, взрослый направляет игру с помощью прямых и косвенных подсказок, вопросов и предложений [2].

Формирование нового опыта взаимодействия детей и сверстников требует от педагога, прежде всего, умения создавать в совместных играх особые условия для преодоления отрицательных эмоций и устранения влияний на игру, таких как застенчивость, неуверенность, большая гордость и другое.

Во-вторых, необходимо ставить перед детьми специальные игровые задания, способствующие выработке подходящих способов общения. Объединяя детей в игре, воспитатель учит их умению общаться со сверстниками, проявлять взаимное внимание, заботиться об игре своих друзей.

Развитие положительных отношений должно происходить во время самой игры: способствовать слаженным действиям, выражать человеческие чувства, обращать внимание детей на то, как дружно и весело они играют, как вежливо нужно разговаривать друг с другом.

Однако бывает, что негативные проявления все-таки имеют место быть: дети отбирают друг у друга игрушки, разрушают постройки и иногда дерутся. Для предупреждения конфликтов воспитатель должен уметь наблюдать за играми детей, направлять их, прямо подсказывать детям, что нужно делать.

Организуя и направляя жизнь детей в обществе сверстников, воспитатель стремится создать условия, необходимые для полноценного нравственного развития каждого ребенка. А кроме того, важно знать индивидуальные проявления детей в игре. Если ребенок застенчивый, покладистый, нужно позаботиться о том, чтобы ему достались еще и игрушки, книжки, любимые роли в ролевых играх. Если ребенок хочет все взять себе, он должен себя

ограничивать, предъявлять высокие требования, обращать внимание на небрежность в строительстве, настаивать на совместном использовании игрушек, отказываться от роли. Необходимо следить за тем, чтобы активность одного ребенка не подавляла активность другого.

Если воспитатель увидит, что некоторые дети постоянно играют в одиночестве, он заставит их играть с друзьями, будет побуждать к сотрудничеству.

В процессе различных игр воспитатель занимается освоением содержания, своевременным освоением детьми игровых навыков, усвоением правил поведения и налаживанием хороших взаимоотношений.

Сотрудничество и взаимодействие воспитателей с детьми является одним из важных условий нравственного воспитания дошкольников, формирования культуры поведения детей.

Следует отметить, что с педагогической точки зрения развитие коммуникативного общения представляет собой «изменение качественно значимых целостных единиц, которые представляют собой определенный генетический уровень общения и называются формами общения». В условиях реализации государственного образовательного стандарта дошкольного образования особое значение имеет развитие речи дошкольников [3].

В связи с этим перед дошкольным воспитанием стоит важная задача, связанная с организацией в дошкольной образовательной организации условий, отвечающих потребностям развития дошкольника и способствующих его позитивной социализации.

Таким образом, организация образовательного процесса в форме совместной партнерской деятельности взрослого с детьми – это оптимальное средство решения актуальных проблем, связанных с формированием коммуникативных навыков детей, так как именно сотрудничество взрослого с детьми способствует их личностному развитию, а также полностью соответствует современным требованиям организации образовательного процесса.

Литература:

1. Волков Б.С., Волкова Н.В. Психология детей от трех лет до школы в вопросах и ответах: Методическое пособие. – М.: ТЦ Сфера, 2015. – 128с.
2. Долгова В. И. Понятие коммуникативной компетентности в психолого-педагогических исследованиях. Научно-методический электронный журнал «Концепт» / В.И. Долгова. – 2015. – Т. 31. С. 81-85.
3. Козлова С.А. Дошкольная педагогика / С.А. Козлова. – М.: Академия, 2012. – 416с. Кузовкова, В.С. Влияние игровой деятельности на социализацию детей дошкольного возраста. // Казанский педагогический журнал. № 3 (98) 2013. С. 145-152.

**СТАНОВЛЕНИЕ, ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ
САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ**

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК
ЖҰМЫСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ**

**FORMATION, HISTORY OF DEVELOPMENT AND CURRENT STATE OF
INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN PEDAGOGICAL SCIENCE**

Стукаленко Нина Михайловна,

д.п.н., Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

Байбакирова Жайнагуль Маратовна,

Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, г. Кокшетау

zhaynagul.baybakirova@mail.ru

Стукаленко Нина Михайловна,

п.ғ.д., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Байбакирова Жайнагуль Маратовна,

А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қаласы

zhaynagul.baybakirova@mail.ru

Stukalenko Nina Mikhailovna,

Ph.D., Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

Baibakirova Zhainagul Maratovna,

A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau

zhaynagul.baybakirova@mail.ru

Аннотация: Позитивные изменения, происходящие в системе образования независимой страны, предполагают использование педагогами всех возможностей и ресурсов в направлении повышения эффективности учебно-воспитательного процесса, глубоко осознающими ответственность общества за воспитание молодого поколения. Особое место в поиске решения этой цели занимает важный вид учебной деятельности обучающихся - самостоятельная работа. Поэтому совершенствование их содержания, форм имеет место в ряду актуальных проблем.

Ключевые слова: самостоятельная работа, пути организации, педагогическая наука, развитие, современность.

Түйіндеме: Тәуелсіз елдің білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістер жас ұрпақты тәрбиелеу үшін қоғамның жауапкершілігін терең түсінетін мұғалімдердің оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттыру бағытында барлық мүмкіндіктер мен ресурстарды пайдалануын болжайды. Осы мақсаттың шешімін іздеуде білім алушылардың оқу іс - әрекетінің маңызды түрі-өзіндік жұмысы ерекше орын алады. Сондықтан олардың мазмұнын, формаларын жетілдіру бірқатар өзекті мәселелерде орын алады.

Түйін сөздер: өзіндік жұмыс, ұйымдастыру жолдары, педагогикалық ғылым, даму, қазіргі заман.

Abstract: Positive changes taking place in the education system of an independent country require the use of all opportunities and resources by teachers in the direction of increasing the efficiency of the educational process, who are deeply aware of the responsibility of society for

educating the younger generation. A special place in the search for a solution to this goal is occupied by an important type of learning activity of students - independent work. Therefore, the improvement of their content and forms takes place among a number of topical problems.

Key words: independent work, ways of organization, pedagogical science, development, modernity.

Одной из важнейших целей обучения в начальных классах является формирование у учащихся навыков самостоятельной работы. Известно, что основа образования закладывается в начальных классах. Таким образом, начиная с начальных классов, у учащихся также должно быть сформировано умение работать самостоятельно. А именно: понимать и формулировать понятие, закономерности, правила, уметь анализировать и формулировать задачу, самостоятельно рассуждать по вновь пройденному понятию, контролировать свою учебную деятельность и т.д. Формирование таких умений осуществляется через систему целенаправленно организованных работ и упражнений в процессе обучения.

История изучения этой проблемы берет свое начало с древних времен. Древнегреческие ученые Архимед, Аристоники, Платон, Аристотель глубоко и всесторонне сформулировали суть добровольного, активного и любознательного усвоения ребенком знаний. Великие мудрецы доказали в своих рассуждениях, что мышление человека правильно развивается только в деятельности по самостоятельной работе, а совершенствование личности и развитие ее способностей возможно только в результате самопознания (Сократ), что такая деятельность доставляет ребенку радость и удовольствие, ограничивая его равнодушие к получению новых знаний. Эти принципы являлись предметом исследований многих ученых-педагогов на всех последующих этапах развития школы и педагогической мысли [1].

Проблема самостоятельной деятельности рассматривается далее в работах Франсуа Рабле, Мишеля Монтеня, Томаса Морра, Томазы Компонеллы. Эти мысли были вызваны требованием формирования у ребенка любознательности для избавления от схоластики, догматизма, заучивания в школах средневековья. Для этого ребенку необходимо самостоятельно получить новые знания самостоятельно (Монтень), т. е. сам путь познания.

Проблема формирования самостоятельной деятельности подрастающего поколения заняла центральное место в наследии выдающихся деятелей зарубежной и отечественной педагогики.

В работах великого чешского педагога Я.А. Коменского были глубоко рассмотрены организационно-практические вопросы вовлечения учащихся в самостоятельную деятельность. Здесь предметом теоретической концепции основных принципов проблемы является обучение, деятельность учителя без глубокого изучения и анализа природы деятельности ученика, которая плодотворно развивалась на протяжении многих лет и занимает определенное место и в современной дидактике.

Я.А. Коменский в своей книге «Выход из школьных лабиринтов» утверждает, что самостоятельность учащихся является природным символом. Он обозначает каждый этап учебной самостоятельности и самостоятельной деятельности учащихся греческими терминами, а именно:

1. Автопсия (самоконтроль);
2. Автопразия (практическая реализация);
3. Авторецепция (применение полученных знаний, умений и навыков в новых условиях);
4. Автолексия (умение самостоятельно излагать результаты своей деятельности) [2].

Но Я. А. Коменский не мог связать природные символы детей с методами обучения.

Попытки и стремления раскрыть отдельные аспекты самостоятельной деятельности учащихся в процессе обучения, последовательно описать способы обучения, использовать их в целях формирования самостоятельной деятельности учащихся и дать ему философско-психологическую, физиологическую и дидактическую концепцию впервые были предприняты К. Д. Ушинским, Л. Н. Толстым и передовыми педагогами конца XIX-начала XX веков.

К.Д. Ушинский отмечает, что «задачей народного школьного образования является развитие умственных способностей детей, формирование их естественно правильного отношения к окружающей их природе и общественным отношениям, правильное совершенствование их способности к самостоятельной жизни и деятельности». Он отметил, что через школьное образование необходимо развивать умственные способности ребенка, мышление, речь и т.д. (теория формального знания), а также вооружать его знаниями, поступившими в систему (материальное образование). Эти две задачи в образовании не могут существовать друг без друга, равно как и их противопоставление друг другу отрицательно. Поэтому эти два направления образования должны быть объединены, т. е. поскольку обучение представляет собой целостный процесс, развивающий ребенка с умственной и нравственной стороны, то в процессе обучения должно проводиться как обогащение ума, так и развитие формальных действий, навыков и способностей ребенка с соответствующими знаниями. Таким образом, он правильно поставил и научно решил основную проблему дидактики - проблему формального и материального знания [3].

К.Д. Ушинский остро критиковал догматические методы обучения и сухое заучивание в школе. Работу, деятельность как учителя, так и ученика он рассматривал как творческий процесс. А основа его-работа мысли, разума. Уделял внимание эффективной организации самостоятельной деятельности учащихся, настаивая на том, что учеба должна быть трудовым и сложным трудом, но быть полноценным трудом, от которого должна зависеть увлекательность обучения.

Самостоятельную деятельность учащихся, выполнение ими самостоятельных работ К.Д. Ушинский считал «одной из прочных основ какого

- либо плодотворного обучения». Здесь подчеркивается необходимость учета возрастных особенностей учащихся: необходимо постоянно давать ребенку работу, в которой он может быть самостоятельным, и помогать ему только тогда, когда у него не хватает сил, эта помощь должна ослабевать с возрастом ребенка. Все это свидетельствует о том, что в педагогической теории К.Д. Ушинского был сделан важный шаг в развитии учения о самостоятельной работе учащихся, чем его предшественники и коллеги того периода.

Идея самостоятельной работы учащихся развивалась в несколько ином аспекте в школьной практике Л.Н. Толстого. Критикуя интеллектуализм в теории и практике распределенного обучения в немецком теоретическом обучении и практике Западно - Европейской и русской школ, Л. Н.Толстой создает ценную концепцию обучения детей. Основным принцип данного понятия-учет жизненного опыта ребенка, воля к его действиям через самостоятельную работу в процессе обучения. В отличие от К.Д. Ушинского, разработавшего теорию самостоятельной деятельности на основе тесной связи наук педагогики, физиологии и психологии, Л.Н. Толстой опирался в этом вопросе на собственный опыт. В качестве основных факторов развития самостоятельности Л.Н. Толстой выделял личный опыт ученика и его окружение [4].

В работах Н.К. Крупской, А.И. Луначарского, П.П. Блонского, С.Т. Шацкого, А.П. Пинкевича, М.С. Пистрака и др. глубоко рассматривается проблема самостоятельной работы с образовательной, дидактической и обобщающей точек зрения.

Н.К. Крупская пришла к выводу, что успешное решение проблемы формирования самостоятельности учащихся этой теории осуществляется только через тесную связь обучения с жизнью. Этот принцип был всесторонне конкретизирован и качественно определен в работах А.В. Луначарского, П.П. Блонского и др.

В 20-30-е годы в педагогической науке стали уделять внимание определению сущности самостоятельной работы, описанию школьного опыта использования самостоятельной работы. Этот этап был насыщен вопросами разработки методического аспекта организации самостоятельной работы, особенно формирования навыков самостоятельной работы с учебником и дополнительной литературой. Именно в этот период была опубликована статья Н.К. Крупской "Как самостоятельно работать с книгой", которая стала хорошо известна педагогической среде. В данной статье подробно дается методика работы с книгой. Благодаря усилиям педагогов-теоретиков и учителей - практиков на данном этапе была сформирована определенная система работы с книгой, выделены ее конкретные виды: рассказывание прочитанного параграфа в классе, составление плана по прочитанному материалу, работа по рисункам в учебнике, составление схем, таблиц, диаграмм на материале учебника и др.

В конце 30-х-начале 40-х гг. ведущие педагоги Р.М. Микельсон, Е.Я. Голант, П.Н. Груздев, а затем в середине 50-х-начале 60-х гг. И.Т. Огородников,

М.Н. Скаткин и др., систематически приступая к широкому использованию самостоятельной работы учащихся на уроках, уделяли большое внимание раскрытию дидактико-методических аспектов самостоятельной работы [5]. В этот период изучение сущности процесса и структуры самостоятельной деятельности предполагало либо рассмотрение психических процессов учащихся в процессе усвоения нового материала, либо методологические подходы к организации самостоятельной работы, особенно последней проблеме было посвящено большое количество теоретических и экспериментальных исследований. Темы таких исследований, будучи разнообразными, охватывали разделы учебного процесса во всех классах средней школы. Здесь большое внимание было уделено разъяснению роли самостоятельной работы в системе урока, определению методики организации самостоятельной работы ученика при объяснении нового материала учителем и их содержания, организации самостоятельной работы на этапах самостоятельного изучения нового материала, закрепления знаний, умений, навыков, повторения, проверки знаний, умений, навыков, работы с учебником и дополнительной литературой и т.д.

Библиографический список литературы:

1. Абдурахитова Озатгуль. "Организация самостоятельной работы учащихся". //Школа Казахстана. № 11-12. 2005 г. -30 с.
2. Бейсембаева Замзия. "Самостоятельная работа-источник профессиональной компетентности". //Начальная школа., 2002, №5, - 16 с.
3. Есипов Б.П. Самостоятельные работы учащихся на уроке. –Москва.: Педагогика, 1961 г. – 16 с.
4. Есеева Р.А. "Роль видов самостоятельной работы в развитии мыслительных способностей учащихся". // Школа Казахстана., 2005, №5, -24 с.
5. Кокымбаева Т. Организация самостоятельной работы учащихся. // Начальная школа. 2001, №3, - 14 с.

**РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ
ОБРАЗОВАНИИ**

**ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ РӨЛІ
THE ROLE OF PROFESSIONAL COMPETENCIES IN MODERN EDUCATION**

Стукаленко Нина Михайловна

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ПҒА ҚР, МАИН
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
nms.nina@mail.ru

Балгожина Салтанат Қабдрахманқызы,

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
saltakalina@mail.ru

Стукаленко Нина Михайловна

доктор педагогических наук, профессор, академик АПН РК, МАИН
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
nms.nina@mail.ru

Балгожина Салтанат Қабдрахмановна,

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау saltakalina@mail.ru

Stukalenko Nina Mikhailovna

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences, ANE
RK, MAIN
nms.nina@mail.ru

Balgozhina Saltanat Kabdrakhmanovna

Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
saltakalina@mail.ru

Аннотация. Мақалада болашақ педагогтар үшін құзыреттілік тәсіл негізінде Қазақстандағы білім беру жүйесін дамыту мәселесі қарастырылады. Авторлар ЖОО-да оқу жағдайында болашақ педагогтарды кәсіби даярлаудың ерекшеліктерін және кәсіби-педагогикалық құзыреттерді қалыптастыру ерекшелігін ашады.

Түйінді сөздер: құзыреттілік тәсіл, бәсекеге қабілеттілік, кәсіби құзыреттілік, білім беру жүйесі, педагог, тұлғаны дамыту.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос развития системы образования в Казахстане на основании компетентностного подхода для будущих педагогов. Авторы раскрывают особенности профессиональной подготовки будущих педагогов в условиях обучения в вузе и специфику формирования профессионально-педагогических компетенций.

Ключевые слова: компетентностный подход, конкурентоспособность, профессиональная компетентность, система образования, педагог, развитие личности.

Annotation. The article deals with the development of the education system in Kazakhstan based on a competence-based approach for future teachers. The authors reveal the features of professional training of future teachers in the conditions of studying at a university and the specifics of the formation of professional and pedagogical competencies.

Keywords: competence approach, competitiveness, professional competence, education system, teacher, personality development.

Развитие компетентностного подхода в системе образования Республики Казахстан обусловлено общемировой тенденцией интеграции и развития общества путем внедрения передовых форм и инновационных процессов в образовании. Трансформация системы образования, переориентированной на развитие компетенций, стала шагом естественного перехода к совершенствованию современной системы высшего образования.

На сегодняшний день акцентируется важность образования в условиях модернизации: «Цели образования меняются очень быстро, в зависимости от требований эпохи. Эти требования напрямую влияют на образовательную систему. Педагоги ответственны за функционирование образовательной системы и им требуются весомые и результативные компетенции. Компетенции педагога должны быть пересмотрены и переопределены в зависимости от развития жизни человечества в целом и образования» [1].

Профессиональные компетенции в педагогике являются актуальными перспективами развития современного казахстанского образования, которые сохраняют устойчивое и динамичное развитие, сохраняющие традиции и новшества в современном образовании.

Согласно Национального проекта Республики Казахстан "Качественное образование "Образованная нация" на 2021 – 2025 годы для нашего общества и государства важно повышение конкурентоспособности высшего образования, развитие человеческого капитала путем доступности качественного образования для устойчивого роста экономики, достижение высокого уровня качества высшего образования, удовлетворяющего потребности работодателей, задач индустриально-инновационного развития страны, личности и соответствующего лучшим мировым практикам в области образования [2].

Для эффективной работы системы образования Казахстана необходимо активизировать компетентностные подходы путем внедрения передовых форм, которые при профессиональном становлении смогут положительно реализовать себя в изменяющихся социально-экономических условиях. Современное образование ориентировано на компетентного педагога, как профессионала и упор делается на то, что квалифицированный учитель больше заинтересован в профессиональных компетенциях современного образования, чтобы быть активной и творческой личностью. Активизация профессиональных компетенций путем внедрения инновационных методов обучения в систему образования является одним из приоритетных направлений в системе образования. Синергетическая система активизации профессиональных

компетенций в образовательной среде, является предпосылкой, дальнейшего развития и самосовершенствования казахстанской системы образования.

Рассмотрим понятия «компетенция» и «компетентность», обратимся к «Словарю компетенций» Гарвардского Университета, преамбула к которому гласит следующее: «Компетенции, в общих чертах, – это «явления», которые человек должен демонстрировать для того, чтобы быть эффективным в работе, [социальной] роли, деятельности, при выполнении задачи или обязанности». В эту категорию входят демонстрируемые человеком поведение, мотивация – то, как человек относится к своей работе, организации, процессах в ней; знания и навыки [3].

Проведя анализ как отечественных, так и зарубежных научных исследований, мы сделали вывод, что компетенция – это способность выполнять определенные задачи, которая, с определенной точки зрения, родственна понятию «умение». Компетенцией возможно овладеть через обучение и вовлечение в профессиональную рабочую деятельность. Внутри понятия «компетенция» нет подтекста или связи с личностными качествами человека, под которыми чаще всего подразумевается понятие «компетентность» [4]. Компетентность и компетенция не являются тождественными понятиями. Компетентность – владение компетенциями и возможность ими оперировать в значимых аспектах профессиональной деятельности. Компетенция в целом рассматривается как «некий конечный результат образовательного процесса» [5].

Резюмируя, для наибольшей ясности, можно разделить данные понятия, оперируя точкой зрения А.В. Хуторского: он предложил свое видение данных концептов, описывая их как «общее» и «индивидуальное». Под компетенцией он подразумевает «некое отчужденное, наперед заданное требование к образовательной подготовке учащегося», направленное на овладение знаниями, навыками и умениями, необходимыми для качественного выполнения дальнейшей деятельности. Компетентность, в свою очередь, рассматривал как владение личностными качествами для дальнейшего функционирования и развития в сфере деятельности, «владение, обладание человеком соответствующей компетентностью, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности» [6].

Профессиональные компетенции в современных условиях, по В.А. Гневашевой, «определяются как мера приобретенных индивидом способностей приносить доход, включающих в себя на базе имеющихся (врожденных) способностей, приобретенные в течение жизни знания, умения, навыки посредством профессионального образования, а также полученные в рамках трудовой деятельности (обучение на рабочем месте) в соответствии с достигнутым профессиональным уровнем» [7].

Ключевые профессиональные компетенции представлены в документе «Общие европейские компетентности и квалификации учителей», определены три ключевых компетенции педагога:

- работа с другими – профессионально-значимые ценности в области раскрытия потенциала каждого учащегося, владение навыками межличностного и профессионального общения, психолого-педагогические знания;

- работа со знаниями, технологией и информацией – цифровые навыки, способность критического анализа информации, которые преподаватель применяет в своей профессиональной деятельности;

- работа в обществе и с обществом «требуется от учителей выступать в качестве ответственного лица, которое поощряет интересы студентов и формирует в них ответственных граждан с глобальными планами, и уважением к культурным различиям» [8].

Также существует несколько иная, более детальная и подробная классификация профессиональных компетенций, согласно которой компетенции подразделяются на девять категорий: компетенции в области учебной программы (curriculum), компетенции в области обучения на протяжении всей жизни (lifelong learning), социокультурные и эмоциональные компетенции, коммуникативные компетенции, ИКТ-компетенции, экологические компетенции.

Профессиональные компетенции в системе образования представлены действиями обширного спектра и описывают представленные способности обучающихся:

- стремлением развития в себе, креативного подхода в развитии себя как личности, целенаправленным к самоопределению с целью повышения профессионального роста и конкурентоспособности;

- осознания моральной ответственности за формирование профессиональных навыков на этапе обучения у студентов;

- наличие навыков общения на государственном языке, на языке межнационального общения; на языке международного общения;

- стремиться к общению на родном языке; понимать значимость национального литературного наследия и использовать его в правильном контексте;

- в широком спектре владеть математической грамотностью, уметь продуктивно и творчески использовать возможности современных информационной и коммуникационной технологий;

- через осмысление роли человека и места его в природе понимать и представлять научную картину мира;

- выражать позитивное отношение к системе социокультурных, общечеловеческих ценностей в обществе, семье и сотрудничестве с людьми, знать историю своего народа;

- понимать и ценить культурное многообразие мира, культуру казахского народа и народов Республики Казахстан;

- вести здоровый образ жизни, для укрепления физического здоровья, повышения умственной работоспособности и поддержания жизнедеятельности.

Современное понятие профессиональной компетенции в системе образования включает в себя, кроме знаний и умений, ряд значимых характеристик к которым относятся: социальные, мотивационные, личностные, волевые и эмоциональные. Профессиональные компетентности понимаются при этом как способности успешно справляться с заданными либо возникающими проблемными ситуациями.

Таким образом, повышение уровня профессиональной компетентности педагогов способствует изменению взглядов на инновационный процесс и достижения качества образования. Внедрение в отечественную систему образования инновационных методов позволит повысить компетентность педагога.

Литература

1. Selvi, K. (2010). Teachers' Competencies. *Cultura. International Journal of Philosophy of Culture and Axiology*, 167-175. URL: https://www.researchgate.net/publication/283961538_Teachers%27_Competerencies
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 726 Об утверждении национального проекта "Качественное образование "Образованная нация" <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000726>;
3. Competency Dictionary. Harvard University. URL: https://www.campuservices.harvard.edu/system/files/documents/1865/harvard_competency_dictionary_complete.pdf
4. Uteubayeva E.A., Kanbakova M.A. (2021). The Notions of "Competence" and "Competency": Literature Overview. *Materials of the VI International Scientific-Practical Conference "Integration of the Scientific Community To the Global Challenges of Our Time" In three volume*, 125-128.
5. Большакова, З.М., & Тулькибаева, Н. Н. (2009). Компетенции и компетентность. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование. Педагогические науки*, 13-19. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompetentsii-i-kompetentnost/viewer>
6. Садовская Е.А. (2004). Профессиональная компетентность будущих преподавателей-исследователей университета: Методические указания к практическим занятиям по дисциплине «Педагогика высшей школы». – Оренбург: РИК ГОУ ОГУ. URL: <http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/494/19494/2706>
7. Гневашева В.А. (2014). Профессиональные компетенции: особенности формирования современной рабочей силы. *Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение»*, URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2014/1/Gnevasheva_Professional-Competences/
8. Дуйсебекова, Ж.Е. (2018). Компетентностный подход как современная парадигма иноязычного образования в Казахстане. *Молодой ученый*, 415-418. URL: <https://moluch.ru/archive/209/51222/>

УДК 378:147/
ББК 74.58

**ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕДАГОГА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В
СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ КАЗАХСТАНА**

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖОҒАРЫ МЕКТЕП
ПЕДАГОГЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ**

**PROFESSIONAL COMPETENCIES OF A HIGHER SCHOOL TEACHER IN
MODERN EDUCATION IN KAZAKHSTAN**

**¹Стукаленко Нина Михайловна, Барчан Алина Сергеевна
Учкина Вероника Павловна**

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ПФА ҚР, МАИН
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
nms.nina@mail.ru, Vvv.alina18@mail.ru
veronika13.11@mail.ru

**¹Стукаленко Нина Михайловна, Барчан Алина Сергеевна
Учкина Вероника Павловна**

¹доктор педагогических наук, профессор, академик АПН РК, МАИН
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
nms.nina@mail.ru, Vvv.alina18@mail.ru
veronika13.11@mail.ru

**¹Stukalenko Nina Mikhailovna, Barchan Alina Sergeevna
Uchkina Veronika Pavlovna**

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences,
ANE RK, MAIN
Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
nms.nina@mail.ru, Vvv.alina18@mail.ru
veronika13.11@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается сущность компетентностного подхода в казахстанской системе образования. Авторами представлены факторы перехода Казахстана от традиционного к компетентностному подходу. Доказывается актуальность компетентностного подхода и необходимость формирования компетенций и компетентностей у обучающихся. Проанализированы понятия «компетенция» и «компетентность», раскрыто содержание и приведены определения этих понятий. В заключении статьи авторами дается краткий вывод.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетенция, компетентность, конкурентоспособность, педагог, образование.

На сегодняшний день профессиональное образование нацелено на обеспечение конкурентоспособности, мобильности, результативности на основе качества, которое должно отвечать требованиям современной жизни и потребностям развития личности, общества и государства.

В целях повышения качества выпускников в профессиональном образовании Казахстана произошел переход на компетентностный подход в обучении, в котором концепция подготовки гармонично развитой личности на

основе знаний сменяется подготовкой компетентного, духовно-нравственного, социально-ориентированного профессионала, отвечающего запросам рынка труда. На смену предметной подготовки приходит проблемная. Выпускники закончившие вузы должны быть не только компетентными специалистами в своих вопросах, способными решать профессиональные задачи, но и уметь предвидеть их. Для подготовки таких специалистов необходимо наличие преподавателей, ориентированных на компетентностный формат обучения [1].

Именно компетентностный подход ориентирован на отбор содержания образования и оценке его качества, приведение его в соответствии с требованиями современного общества.

Системная модернизация высшего педагогического образования предполагает комплекс условий, направленный на качество подготовки педагогических кадров. Качество определяется таким уровнем компетентности выпускника вуза, который гарантирует развитие профессионализма специалиста. Компетентность педагогических кадров востребована в условиях обновления содержания образования в Республике Казахстан, государственной образовательной политики повышения престижа профессии педагогов и требований к их качественному составу, интеграции образования, науки и инноваций.

Компетентность выпускника вуза включает свободное развитие, образование в течение всей жизни, творческую инициативность, самостоятельность обучаемых, конкурентоспособность, мобильность будущих специалистов. В связи с этим изменения в оценивании качества учебных достижений выпускников вуза связаны с тем, что на передний план выходит не количество изученных знаний, а ключевые компетенции, творческий подход к решению профессиональных и жизненных проблем, умение самостоятельно изучать что-то новое и применять в ситуациях, близких к будущей профессиональной деятельности» [2].

Следовательно, главными задачами профессиональных учебных заведений является формирование компетенций и создание условий для формирования компетентности специалиста.

В своем исследовании д.п.н., профессор Стукаленко Н.М дает свою формулировку компетентности. Компетентность — это не просто овладение знаниями, это скорее готовность решать задачи со знанием дела, поэтому компетентность включает в себя как содержательный (знание), так и процессуальный (умение) компоненты [3].

Раимкулова А. С. определяет профессиональную компетентность, как новое качество субъекта деятельности, проявляющееся в способности системного применения знаний, умений, ценностных установок и позволяющее успешно разрешать различные противоречия, проблемы, практические задачи в социальном, профессиональном и личностном контексте [4].

Смена традиционного подхода компетентностным является абсолютно обоснованным в условиях современного образования в РК, когда следует

«обеспечить доступ к новым педагогическим и дидактическим подходам и их развитию, для того чтобы они содействовали овладению навыками и развивали компетентность и способности, связанные с коммуникацией, творческим и критическим анализом, независимым мышлением и коллективным трудом в многокультурном контексте» [5].

Главной задачей традиционного подхода является получение обучающимися как можно больше знаний. Однако уровень образованности, а тем более в современных условиях, как было сказано ранее нельзя определить только через объем знаний. Компетентностный подход в свою же очередь требует от личности способность решать проблемы разной сложности, опираясь на имеющиеся знания. Этот подход ценит не сами знания, а способность применять их в профессиональной деятельности.

Есть несколько объективных факторов перехода Казахстана к компетентностному подходу в образовании:

Глобальное изменение трактовки такого понятия, как «предмет образования». Так как образование является непрерывным процессом, которое обеспечивает самообразование и саморазвитие личности на протяжении всей жизни, оно не должно прекращаться по окончании профессионального образования в вузе или после присвоения какой-либо ученой степени [6]. Данная идея является ключевой для перехода системы образования Республики Казахстан на компетентностный подход.

Другой так же немало важной причиной послужил так называемый человеческий капитал. Темпы развития казахстанской государственности и быстрый экономический рост привели к постановке цели вхождения в 30-ку наиболее конкурентоспособных стран мира. В современную эпоху расширенных возможностей, открытых границ и глобализационных процессов человеческий капитал трактуется как общая мобильность, устойчивость к вызовам, стремление к самореализации и самосовершенствованию с целью успешной реализации собственного потенциала и потенциала государства [7].

Последним самым главным фактором для перехода на компетентностный подход стало официальное присоединение Казахстана в 2010 году к Болонской декларации. Присоединение Казахстана к Болонскому процессу позволило обеспечить признание казахстанских образовательных программ, учебных планов, академическую мобильность среди студентов и преподавателей, возможности на трудоустройство в любой стране.

Воспитание человека, который будет обладать гибким, современным мышлением и способностью к самореализации в жизни по силам лишь преподавателям, обладающим высокими профессиональными компетенциями. При этом понятие «профессионализм» включает в себя не только профессиональную, коммуникативную, информационную и правовую составляющие компетентности педагога, но и его личностный потенциал, а также систему ценностей, его принципы деятельности, личные установки и убеждения, которые помогут ему дать качественный образовательный результат.

Компетенция – это совокупный уровень знаний, навыков и профессиональной подготовки (компетенций), полученных студентом в процессе обучения и для успешной деятельности в определенной области [8].

В профессиональном стандарте к компетенциям, которыми должен обладать педагог высшей школы, относятся:

- самостоятельное получение знаний, необходимых для ведения профессионально-педагогической деятельности;

- участие в научных конференциях/дискуссиях в академической, либо профессиональной среде;

- публикация исходных результатов исследования в научных изданиях различного уровня;

- высокая активность в разработке и использовании новых методов, форм и средств обучения и воспитания [9].

Сейчас компетентный специалист — это не тот, кто обладает только лишь энциклопедическими знаниями, а тот, кто умеет применять их в реальных жизненных ситуациях.

Безусловно, у профессиональной компетентности не может быть только одного определения, но важнее всего для преподавателей, которые осуществляют профессиональную подготовку новых специалистов, понимать ее сущность.

Структура профессиональной компетентности (применительно к преподавателям высшей школы) может быть представлена следующим образом:

общепедагогическая компетентность — педагог должен владеть базовыми психолого-педагогическими знаниями и умениями, с помощью которых он будет успешно решать воспитательные и образовательные задачи; соответствовать профессионально-педагогическим требованиям; владеть такими качествами личности, которые обуславливают успешную профессиональную педагогическую деятельность;

специальная — педагог должен владеть знаниями и умениями, специфическими для данной профессии;

технологическая (деятельностная) — необходимо освоить способы выполнения профессионально-педагогических действий, которые обеспечиваются суммой приобретённых знаний в области профессиональной педагогической деятельности; быть креативным;

коммуникативная — уметь устанавливать правильные взаимоотношения со студентами, для ещё более эффективного решения учебных и воспитательных задач; проявлять интерес к ценностям, составляющим содержание позиции обучаемого, невзирая на то, что оно может показаться простым либо неинтересным; владеть приёмами профессионального общения с коллегами;

рефлексивная — иметь способность к самопознанию, самоанализу, уметь критически оценивать собственные результаты, побуждать себя к дальнейшей плодотворной деятельности, самореализации и самоорганизации, стремиться к постоянному совершенствованию педагогического мастерства [10].

Нельзя не отметить, что профессиональная компетентность педагога напрямую влияет на познавательную активность и результаты обучения студентов. Если преподаватель не обладает всеми нужными компетенциями в достаточной степени, можно предположить, что результаты его работы будут ниже, чем у других его коллег, у которых компетентность сформирована лучше.

Преподаватель должен не просто транслировать студентам новые знания, но стать «активатором» и «катализатором». Чтобы обеспечить понимание студентами учебной программы, нужно вовлечь их в процесс обучения, мотивировать их познавательную деятельность, чтобы они усваивали и перерабатывали, а не просто потребляли информацию, которую педагог дает на занятиях [11].

Компетентному педагогу важно учитывать практическую составляющую будущей профессиональной деятельности студентов и моделировать на уроке ситуации, которые позволят им понять, как именно они смогут применять теоретические знания в той или иной реальной ситуации.

Подводя итог, можно сказать, что профессиональная компетентность преподавателя представляет собой характеристику теоретической и практической готовности педагога к осуществлению профессионально-педагогической деятельности, представленную в совокупности перечисленных ранее компетенций (общепедагогическая, специальная, технологическая, коммуникативная, рефлексивная) и выражающуюся в его способности к самостоятельному, ответственному, эффективному выполнению функций обучения, воспитания и развития будущих специалистов.

Кроме того, повышение профессиональной компетентности педагога — это одна из самых актуальных тем развития казахстанского образования. Это обуславливается возросшими требованиями к профессиональной подготовке педагога, а также тем, что обновление образовательной программы без одновременного улучшения методики обучения снижает эффективность обновления образовательных стандартов.

Литература:

1. Уалиева Н.Т. Компетентностно-ориентированная самостоятельная работа обучающихся: характеристики и учебно-методическое обеспечение // Вестник СКГУ им. М.Козыбаева: серия педагогическая. - 2016. - №3 (32)
2. Керимбаева Б.Т. К вопросу об определении сущности понятия «компетентностный подход» в профессиональной подготовке будущих специалистов // Фундаментальные исследования. - 2012.- №3
3. Стукаленко Н.М. Концепция компетентного подхода в профессиональном образовании: учебное пособие для вузов. – Кокшетау, 2022.- 52 с.
4. Раимкулова А.С. Компетентностный подход в формировании профессиональных компетенций будущего учителя как один из кардинальных

путей модернизации современного образования //Вестник КазНУ, серия «Педагогические науки». – 2010. - №29. – С.37-42.

5. Стратегия развития высшего образования в Европе: Документы. Алматы: Цазш университеті, 2004. — 154с.

6. Концепция 12-летнего среднего общего образования в Республике Казахстан от 2004 г.

7. Развитие человеческого капитала в Казахстане [Электронный ресурс]: информационный ресурс strategy2050.kz. - Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/razvitie-chelovecheskogo-kapitala-v-kazakhstane/>

8. Руководство для тренера курса повышения квалификации педагогических работников и приравненных к ним лиц системы технического и профессионального образования Республики Казахстан по программе «Особенности внедрения кредитно-модульной технологии обучения в организациях технического и профессионального образования» /Центр профессионального образования – Астана, 2017. – 160 с.

9. Профессиональный стандарт «Педагог» [Электронный ресурс]: информационный ресурс atameken.kz – Режим доступа: <https://atameken.kz/uploads/content/files/ПС%20Педагог.pdf>

10. Альбрехт, Н. В. Обучение иностранным языкам в контексте компетентностного подхода путем использования инновационных технологий / Н. В. Альбрехт, И. М. Кондюрина // Формирование кадрового потенциала СПО - инновационные процессы на производстве и в профессиональном образовании: сборник научных трудов IX Международной научно-практической конференции, 16 февраля 2016 г., г. Екатеринбург / Рос. гос. проф.-пед. ун-т, Каф. проф. педагогики [и др.]. - Екатеринбург, 2016. - С. 92-99.

11. Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. Монография. С.С. Кунанбаева. Алматы, 2014. – 208 с.

УДК 378

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛЕР

PROFESSIONAL COMPETENCES IN THE MODERN WORLD

¹Стукаленко Нина Михайловна, ²Доскенова Динара Айтбаевна

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ПҒА ҚР, МАИН
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

E-mail: nms.nina@mail.ru, dkakimova@inbox.ru

¹Стукаленко Нина Михайловна, ²Доскенова Динара Айтбаевна

¹доктор педагогических наук, профессор, академик АПН РК, МАИН
НАО Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

E-mail: nms.nina@mail.ru, dkakimova@inbox.ru

¹Stukalenko Nina Mikhailovna, ²Doskenova Dinara Aytbaevna

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician
of the Academy of Sciences, ANE RK, MAIN

Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau

E-mail: nms.nina@mail.ru, dkakimova@inbox.ru

Аннотация. Бұл мақалада жоғары білім беру мұғалімінің кәсіби құзыреттіліктері құзыретті студенттің қалыптасуына әсер ететін фактор ретінде және бәсекеге қабілетті түлектің дамуына ықпал ететін құзыреттілік «4К» білім беру нәтижесінің жаңа моделі.

Түйін сөздер: құзыреттіліктер, кәсіби құзыреттіліктер, кәсіби құзыреттіліктер, құзыреттілікке негізделген көзқарас.

Аннотация. В данной статье рассматриваются профессиональные компетенции педагога высшей школы, как фактор, влияющий на формирование компетентностного студента, а также новая модель образовательного результата «4К» компетенции, способствующая развитию конкурентноспособного выпускника.

Ключевые слова: компетенции профессиональные компетенции, профессиональная компетентность, компетентностный подход.

Annotation. This article discusses the professional competencies of a higher education teacher as a factor influencing the formation of a competent student, as well as a new model of the educational result "4K" of competence, which contributes to the development of a competitive graduate.

Key words: competencies, professional competencies, professional competence, competency-based approach.

На сегодняшний день Казахстан в сфере образования интегрируется в мировое образовательное пространство. Начиная, с 2010 года, с момента вхождения в Болонский процесс казахстанская образовательная система перешла на новый уровень своего развития, теперь в приоритете не традиционный подход в обучении, а компетентностный. По мнению Ш. М. Майгельдиевой, компетентностный подход – это подход к определению целей, отбору содержания, организации образовательного процесса, технологий и оценке результатов [1]. А по утверждению Окуловского О.И. компетентностный подход – это подход, акцентирующий внимание на результате обучения, причем в качестве результата рассматривается не сумма усвоенной информации, а способность человека на ее основе адекватно действовать в различных ситуациях (в том числе и в ситуации неопределенности) [2]. То есть в процессе обучения и как его результат формируются компетенции, которые помогают решать спектр профессиональных задач. Такие компетенции называются профессиональные, а совокупность профессиональных компетенций составляют компетентность специалиста.

Профессиональные компетенции в Государственном общеобязательном стандарте образования Республики Казахстан определяется как способность решать совокупность профессиональных задач на основе знаний, умений и навыков, а также личностных качеств, позволяющих эффективно осуществлять профессиональную деятельность [3]. Конечно же для формирования

профессиональных компетенций у студентов непосредственное участие принимают педагоги. Именно они, обладая профессиональными компетенциями и являясь профессионально компетентными, обеспечивают новое качественное образование: переводят содержание объективного процесса воспитания в конкретные педагогические задачи, активизируют личность студента, развивают его деятельность, помогают студентам прийти к новым знаниям, ни как носитель информации, а как проводник хорошо организованной системы обучения, при помощи коммуникационных и информационных навыков.

Реформирование высшего образования Казахстана тесно связано с реформами среднего общего образования. В начале 2000-х годов был создан совместный проект Министерства образования и науки Республики Казахстан и Фонда Сорос-Казахстан «Развитие Национального стандарта в условиях изменяющегося мира». Результатом данного проекта стала новая модель образования - ориентированная на результат. Данная модель направлена на формирование компетентностей ученика как итог школьного образования [4]. В ГОСО 2004–2006 гг. и 2009-2010 гг. прописаны элементы компетентностного подхода с обозначением ряда ключевых компетенций. ГОСО нового поколения предполагает проектирование результатов образования на основе квалификационной характеристики выпускника в формате компетенций [5]. Итогом же высшего образования становится компетентностный специалист. Отсюда меняются и требования к квалификации и компетенции педагога, так как главным теперь становится построение учебного процесса для достижения ожидаемых результатов.

Итак, современный педагог высшей школы должен отвечать требованиям образования 21 века. Он должен обладать надлежащей профессиональной компетентностью и соответствующими профессиональными компетенциями. Жарылгасова П.Е., Кокшеева З.Т. в своей статье профессиональную компетентность педагога определяют как «интегральную характеристику деловых и личностных качеств специалистов, отражающую уровень знаний, умений и навыков, опыта, достаточных для осуществления определенного рода деятельности, которая связана с принятием решений» [6]. В своих исследованиях по профессиональной компетенции учителя Канбакова М., Утеубаева Э.А. пришли к выводу, что «компетентность – владение компетенциями и способность оперировать ими в важных аспектах профессиональной деятельности. Компетенция в целом рассматривается как «некий конечный результат образовательного процесса, а «профессиональная компетенция – это владение репертуаром навыков и умений, необходимых для решения задач в области профессиональной деятельности» [7]. Свое понимание компетенций предложила и М.Ж. Жадрина, определяя их как качества личности, которые характеризуют готовность, способность интегрировать полученные знания, умения и навыки в жизненный опыт для достижения цели в определенном контексте [8]. Под ее руководством был разработан перечень базовых компетенций, которые нашли отражения в обновленном стандарте образования.

Современный педагог должен быть всесторонне гармонично развит, стремиться к самосовершенствованию и саморазвитию как в профессиональной, так и в культурной и духовной сферах, уметь рефлексировать. Только такой педагог сможет сформировать у учащихся не только предметные, но и над предметные компетентности. Говоря о профессиональных компетенциях педагога, следует упомянуть набирающую популярность «Модель 4К».

На Всемирном экономическом форуме в Давосе (2016г.) был представлен доклад «Новый взгляд на образование» с новой моделью образовательного результата. Ядром этой модели стали 4 компетенции: *критическое мышление, креативность, коммуникативные навыки, командность (кооперация)*. Профессиональные компетенции выпускника высшей школы помогают ему реализовать себя, ориентируют его в современном мире и в возрастающем потоке информации, формируют конкурентноспособную личность. Новая модель 4К является важной составляющей в формировании компетенций у студентов, следовательно педагогу необходимо самому обладать ими. Остановимся вкратце на каждой из них [9]:

Критическое мышление — это умение анализировать, аргументировать, оценивать, рефлексировать, т.е. обладая им педагог способен при аналитических навыках применять не только в рамках своей профессии, но в любых жизненных ситуациях.

Креативность - умение находить нестандартные решения, придумывать и реализовывать новые идеи. Педагог, обладающий креативной компетентностью любознателен, с развитым воображением, постоянно в поисках новой информации.

Коммуникативность - способность к общению, налаживанию контактов, умению договориться, т.е. педагог должен уметь доступно, ясно, а самое главное интересно доносить информацию, излагать свои мысли, обладать хорошей дикцией, ораторским искусством.

Командность - умение работать в команде, знать свою роль в ней, прислушиваться и искать компромиссы. Педагог, работая в системе образования, уже является одним из звеньев цепочки, влияя на результативность всего учебного процесса.

Модель 4К компетенции позволят развивать самостоятельность студентов, сделает их конкурентоспособными в быстро меняющемся мире.

Компетентностный подход в образовании - подход к проектированию результатов образования, основанный на компетенциях. А.В. Хуторский дает следующее определение: «компетенции – круг вопросов, в которых человек хорошо осведомлен, обладает познаниями и опытом», то есть умения, навыки и опыт, это способность решать практические задачи в различных сферах жизни и деятельности на базе теоретических знаний и практического опыта [10]. Профессиональные компетенции педагога эффективно реализующиеся в процессе обучения, повышают качество обучения студентов и современного образования в целом. Сами же профессиональные компетенции должны

соответствовать требованиям времени и постоянно пересматриваться, обновляться и дополняться.

Список использованной литературы

1. Майгельдиева Ш.М. К вопросу о понятиях компетенции, компетентности и компетентностном подходе в образовании./ Серия «Педагогические науки» Вестник КазНПУ.–2016.– №1(49) –С.76-80. // http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20190628041343.pdf (дата обращения: 07.03.2022).
2. Окуловский О. И. Компетенции и компетентностный подход в обучении // Молодой ученый. — 2012. — № 12 (47). — С. 499-500. — <https://moluch.ru/archive/47/5841/> (дата обращения: 07.03.2022).
3. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> (дата обращения: 07.03.2022).
4. Кайдарова А.Д. Реформирование содержания высшего педагогического образования в условиях независимости РК / Серия «Педагогические науки» Вестник КазНПУ .–2016 .–№4(52) – С.218-223 // http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20190628041739.pdf (дата обращения: 07.03.2022).
5. Пак Ю.Н., Нарбекова Б.Н., Пак Д.Ю. Компетентностный подход в ГОСО нового поколения и качество образования // Научный журнал «Труды Университета». – 2011. – №2(43) – С.9-15.
6. Жарылгасова П.Е., Кокшеева З.Т. Профессиональная компетентность педагога // Современные наукоемкие технологии. – 2013. – № 7-2. – С. 142-143// <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=32141> (дата обращения: 07.03.2022).
7. Канбакова М., Утеубаева Э.А Профессиональная компетенция как значимое качество учителя иностранного языка // Материалы Международной конференции молодых ученых –2021 – Том 10 - С. 231-241. <https://journals.sdu.edu.kz/index.php/iysw/article/view/453>.
8. Жадрина М.Ж. Проблема определения многоуровневой системы ожидаемых результатов обучения в школе // Открытая школа. - 2004. – №8. – С. 3-9.
9. И.В. Кулишенко, Е.В. Крякина, Е.В. Разова, Е.В. Шустова Технология формирования компетенций «4К» при подготовке специалистов в области физической культуры и спорта // Серия Физическая культура. Спорт Известия ТулГУ. – 2020.–№7 – С.62-70 // <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-formirovaniya-kompetentsiy-4k-pri--podgotovke-spetsialistov-v-oblasti-fizicheskoy-kultury-i-sporta> (дата обращения: 07.03.2022).
10. Хуторский А.В. Модель компетентностного образования <https://cyberleninka.ru/article/n/model-kompetentnostnogo-obrazovaniya/viewer>.

КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ
ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛЕР ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ
PROFESSIONAL COMPETENCES IN MODERN EDUCATION

Стукаленко Нина Михайловна, Лысенко Ангелина Анатольевна
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
nms.nina@mail.ru, lysenkoangelina664@mail.ru

Стукаленко Нина Михайловна, Лысенко Ангелина Анатольевна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
nms.nina@mail.ru, lysenkoangelina664@mail.ru

Stukalenko Nina Mikhailovna, Lysenko Angelina Anatolyevna
Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
nms.nina@mail.ru, lysenkoangelina664@mail.ru

Аннотация. Авторами в данной статье проводится рассмотрение вопроса профессиональных компетентностей в системе современного образования, раскрываются основные понятия «компетенция», «компетентность». В ходе исследования авторы подчеркивают тот факт, что конкурентоспособность нашей страны зависит от уровня образования и качества каждого человека. В условиях современной глобализации низкая конкурентоспособность страны в этой сфере приравнивается к потере суверенитета, поэтому политика повышения уровня и качества образования населения каждой страны соответствует стратегическим национальным интересам.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, система образования, конкурентоспособность, компетентностный подход.

Актуальность изучения темы «Профессиональные компетенции в современном образовании» заключается в том, что подготовка специалистов, отвечающих требованиям рынка труда, требует высокой квалификации педагогов и, следовательно, особого методического подхода к развитию профессиональных навыков, компетенций и их ключевых аспектов.

По мнению исследователей, тема профессиональной компетентности и профессионального развития является «вечной», но сегодня речь идет о повышении научной и профессиональной компетентности. Этот современный специалист на сегодняшний день должен обучать профессионалов, быть конкурентоспособным в своей работе в радикальном техническом порядке, где постоянно появляются новые, неизвестные ранее элементы.

Компетентностный подход в современном профессиональном образовании, по мнению исследователей, представляет собой организацию образовательного процесса, результатом которого является общая и профессиональная компетентность, непосредственно определяющая способность выпускника

сегодня как будущего специалиста в процессе реализации профессиональных навыков в своей непосредственной практической работе. Поэтому профессиональная компетентность в профессиональном образовании имеет особое значение.

Сегодня процесс перехода от понятия «знание» к понятию «компетенция» носит глобальный характер. Это развитие выражается в том, что усиление познавательных начал в современном производстве не охвачено традиционными представлениями о «знаниях, умениях и навыках». По словам М.В. Кларина, для современного специалиста не так важны знания, важно уметь их использовать для решения реальных ситуаций и проблем, возникающих в бизнесе и производстве: «Знания, таким образом, становятся интеллектуальной основой компетентности специалиста» [1, с.214].

Компетентность, как определяет В.С. Анищенко, «является некоторой чертой, которая способствует качеству работы в той или иной области» [2].

По словам Т.М. Сорокиной, «компетентность – это, прежде всего, общая компетентность и готовность личности стремиться к самостоятельному участию в образовательном процессе и ее успешной интеграции в общество на основе знаний и опыта, полученных в процессе обучения» [3]. Автором под профессиональной компетентностью понимается «единство его теоретической и практической готовности к осуществлению педагогической деятельности» [3]. В своих исследованиях Т.М. Сорокина рассматривает само понятие компетенции как одну «из ступеней профессионализма, составляющая основу профессиональной деятельности» [3].

Компетентность и успешность в сфере образования рассматриваются некоторыми исследователями (А.А. Печеркина, Э.Э. Сыманюк, Е.Л. Умникова), как основные цели при реализации образовательных программ, как сочетание принципов «образцового» выпускника. С одной стороны, модель компетенций выпускника включает в себя навыки, которые свяжут его дальнейшую трудовую жизнь с предметами и задачами, с другой стороны, она отражает междисциплинарные требования к академическим достижениям [4, с. 39].

В дополнение к понятию компетентности в научно-методических исследованиях часто используется термин «компетенция», область, в которой профессионал хорошо информирован, хорошо осведомлен и опытен [5, с.933]. Само понятие компетенции по своему определению включает в себя важный содержательный компонент. В частности, Л. Ф. Низаева определяет понятие компетенции, как «содержательный компонент такой способности в виде знаний, навыков и умений, приобретаемых в ходе обучения» [5, с.934].

Технические навыки формируются знаниями, навыками и компетенциями, лежащими в основе их работы.

По мнению исследователей (Н.В. Кузьминой, М.И. Лукьяновой, А.К. Марковой), работодателям сегодня нужны не навыки, связанные с разделением производственной деятельности на группу задач и видов деятельности, а навыки как навыки, специализированные для каждого отдельного человека, сочетающие

навыки и социальную работу. В частности, Ф.В. Шарипов отмечает под такими навыками: «поведение, умение работать в команде, инициативность, принятие решений и ответственность за их последствия» [6].

В результате многочисленных дискуссий было показано, что ключевые компетенции характеризуются следующими чертами и характеристиками (рисунок 1).

Анализ источников исследования профессиональной компетентности показывает, насколько сложна, многоаспектна и неоднозначна трактовка как самих терминов «компетентность», «компетенция», так и подхода к образовательному процессу и результатам на его основе.

Современному обществу во всем мире, в том числе в Республике Казахстан, требуются высокообразованные, конкурентоспособные специалисты, способные быстро реагировать на качественные изменения в профессиональной и социальной сферах и готовые к постоянному развитию.

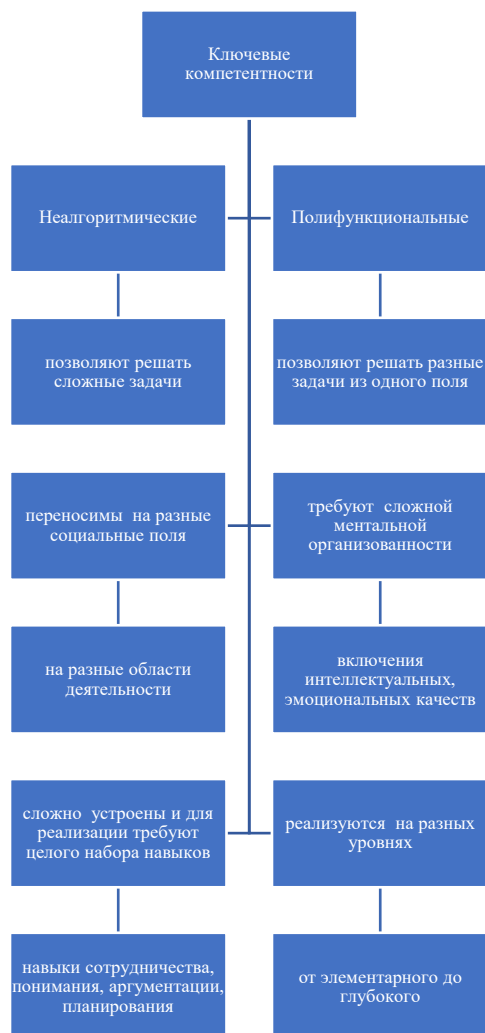

Рисунок 1 – Характеристика ключевых компетентностей

По словам исследователей (О.И. Можаяевой, А.С. Шилибековой, Д.Б. Зиеденовой), эти требования особо подчеркивают и требуют связи «образования

с руководством образовательным процессом с перспективным развитием профессиональной компетентности на основе профессионально-развивающего образования» [7, с. 18]. При определении значения технической и общей компетентности в данной работе термины «компетентность» и «компетенция» используются как тесно связанные термины, где компетентность, представляющая совокупность знаний и навыков, оценивается и определяется как компоненты компетентности [8,9].

В завершении необходимо отметить, что учитывая важную роль профессиональной компетентности в формировании профиля специалиста, обеспечение качественного образования должно быть приоритетом для любого учреждения или учреждений. Обучение должно соответствовать требованиям европейского и национального законодательства, а процесс обучения должен обеспечивать высокий уровень профессиональной компетентности.

Литература

1. Кларин М. В. Инновационные образовательные модели: изучение мирового опыта. – М.: Луч, 2016. – 640с.
2. Анищенко В.С. Без науки нет высшего образования // Alma Mater. – 2017. – № 12. – С. 14-20.
3. Сорокина Т. М. Особенности профессиональной подготовки в сфере квалифицированного образования. – М.: ИНФРА-М. – 2020. – 128 с.
4. Печеркина А. А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика: монография / А. А. Печеркина, Э. Э. Сыманюк, Е. Л. Умникова: Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2018 – 233 с.
5. Низаева Л. Ф. Коммуникативная компетенция: сущность и компонентный состав // Молодой ученый. – 2019. – №28. – С. 933-935.
6. Шарипов Ф. В. Профессионализм преподавателей вузов // Высшее образование сегодня. – 2019. – № 11. – С. 72-77.
7. Руководство по критериальному оцениванию для учителей начальной школы: Учебно-метод. пособие /АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» / Под ред. О. И. Можяевой, А. С. Шилибековой, Д. Б. Зиеденовой. – Астана, 2016. – 48 с.
8. Вербицкий А. А. Учитель – главный субъект образовательной реформы // Высшее образование. – 2018. – № 14. – С. 13-20.
9. Байкатова К. И. Развитие профессиональной компетентности педагога как фактор повышения качества образования в современных условиях. <https://bkokdi.kz/kz/2017seminar/1section/3370-conf.html>

УДК 37.036 /
ББК Ч420.054

**РОЛЬ ПОЛИХУДОЖЕСТВЕННОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ
СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ
ПОТРЕБНОСТЯМИ**

**ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДАҒЫ КӨРКЕМДІК ТӘСІЛДІҢ
РӨЛІ**

**THE ROLE OF THE POLY-ARTISTIC APPROACH IN THE DEVELOPMENT OF
CREATIVE ABILITIES OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS**

Стукаленко Нина Михайловна, Учкина Вероника Павловна
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
nms.nina@mail.ru, veronika13.11@mail.ru

Стукаленко Нина Михайловна, Учкина Вероника Павловна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
nms.nina@mail.ru, veronika13.11@mail.ru

Stukalenko Nina Mikhailovna, Uchkina Veronika Pavlovna
Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
nms.nina@mail.ru, veronika13.11@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается сущность полихудожественного подхода. Перечисляются его культуурообразующие функции, раскрывается роль полихудожественного подхода в развитии творческих навыков детей с ООП. Автор описывает средства, которые, по его мнению, могут способствовать успешной реализации данного подхода в работе с детьми и раскрывает положительные стороны синтеза искусств.

Ключевые слова: полихудожественный подход, интеграция, искусство, индивидуальный подход, дети с ООП, синтез искусств.

Искусство можно рассматривать как уникальное средство воздействия на человека. Ведь сущность художественно-эстетического воспитания заключается не только в процессе формирования художественных навыков и усвоения новых знаний, но и в личностном развитии, основанном на выявлении интересов, творческих потребностей и наклонностей, а также способностей в том или ином виде искусства [1].

В работе с особенными детьми искусство играет воспитательную и развивающую роль. Если у ребёнка рассеянное внимание или он гиперактивен, занятие творчеством поможет сконцентрироваться, направить энергию в «нужное русло». И здесь главное помочь ребёнку погрузиться в творческий процесс, чтобы потом шаг за шагом помогать ему приобретать новые умения и навыки. Для достижения этой цели можно использовать различные задания для выполнения в необычных техниках, задания, требующие от ребёнка

концентрации и координации действий, а можно проводить интегрированные занятия, основанные на полихудожественном подходе.

Полихудожественный подход был впервые разработан учёным Б.П. Юсовым в начале 90-х годов прошлого века и предназначался для преподавания художественных дисциплин. В его основе лежит синтез искусств — т.е. объединение нескольких видов искусств (живопись, литература, музыка, танец и пр.). Юсов научно обосновал полихудожественное направление и выдвинул тезис «Живое искусство», которым объяснял, что необходимо понимать совокупность всех видов искусства, так как это сродни многоязычию [2].

Он считал, что обучение искусству способствует общему художественно-эстетическому развитию детей, передаче им эмоционально-ценностного и нравственного опыта поколений, формированию у них эмоционально-образного мышления — именно в этом, по его мнению, заключается концептуальная основа полихудожественного подхода. В понимании Б.П. Юсова «полихудожественность» — это не просто «автоматическое» смешение разных видов искусства, а способ развития у детей умения сравнить и сопоставить художественные образы, основываясь на вербальных и невербальных формах, а также умения рассказывать об одних и тех же явлениях с помощью собственных выразительных средств [3].

Полихудожественный подход с момента своей разработки не теряет актуальности. Это обуславливается тем, что на современном этапе развития общества, помимо всех прочих, выдвигаются следующие требования к образованию (в том числе, к дополнительному):

- развивать у детей способность самостоятельно и активно осваивать мир;
- стимулировать стремление самореализоваться;
- формировать творческую активность во всех сферах деятельности.

Полихудожественный подход стал основой исследований Письмак Г.А. Заплатиной Е.А., Самолдиной К.А., Марковой Е.П., Куприной Н.Г. и других. Он описан в статьях казахстанского автора Золотарёвой Л.Р..

Ряписова А.Г. рассмотрела полихудожественный подход для развития детей с особыми потребностями средствами искусства и описала методику использования синтеза искусств в их обучении [4].

Как пишет Бондарева Н.И., восприятие и отражение художественных образов, выход за пределы одного вида искусства, способность к пониманию и выражению действительности, того или иного явления с помощью художественных способов: звука, пластики, движения, ритма, цвета, слова, знака, символа — есть сущность полихудожности [5].

Полихудожественный подход способствует:

- воспитанию эмоционально-чувственной сферы;
- усвоению новой информации;
- приобретению умений и навыков;
- творческой самореализации детей.

Среди наиболее важных культуuroобразующих функций полихудожественного подхода можно выделить:

— познавательно-эвристическую: через образцы искусства и историю изучаются художественные традиции;

— коммуникационную: ребенок взаимодействует с учителем, воспринимает художественный текст, учится высказывать свои мысли;

— творческую: формируется творческий потенциал, «самость»;

— суггестивно-гедонистическую: воспитывается эмоциональная культура, эмпатия, способность наслаждаться творческим процессом, творчество терапевтически воздействует на ребенка, устанавливается эмоциональный баланс личности со средой, накапливается положительно-окрашенный субъективный опыт;

— воспитательно-эстетическую: формируется целостная личность и ее ценностные ориентации [6].

Для успешной реализации полихудожественного подхода в работе с детьми с ООП не обойтись без использования различных эффективных средств, к примеру — интегрированной образовательной деятельности. Её целью в данном случае будет являться формирование у детей понимания специфики того или иного вида искусства, умение различать выразительные особенности их художественных средств, а также умение видеть целостную картину мира во взаимосвязи его элементов. Интеграция может способствовать развитию художественно-образного мышления, воспитанию понимания красоты произведений искусства, потребности общения с ними.

Интегрированные занятия помогут выбрать предпочтительный для ребенка вид искусства либо техники работы, что позволит скорректировать дальнейший план работы, основываясь на его индивидуальных интересах. То есть, индивидуальный подход тоже играет свою роль и о нем не стоит забывать. Интеграция, полихудожественный и индивидуальный подходы должны быть в связке, чтобы достичь положительного результата.

В полихудожественной деятельности дети — это творцы. Они могут пользоваться любыми художественными средствами, они импровизируют, активно выражают свои эмоциональные переживания. И в творческом процессе приобретают новые знания и умения.

Когда несколько видов искусств воспринимаются детьми одновременно и, к тому же, влияют друг на друга, у детей возникают целостные художественные образы, появление которых стимулируется яркими эмоционально-эстетическими переживаниями. Ещё Выготский в своем фундаментальном труде «Психология искусства» писал о катарсисе [7]. Искусство обладает такой художественной выразительностью, что способно вызвать эмоции в любом человеке, будь то ребенок или взрослый.

Но одного восприятия искусства на уроке недостаточно. Оно обязательно должно сочетаться с индивидуальной творческой деятельностью ребенка, то есть после созерцания картин, чтения стихов, прослушивания музыкальных

произведений ребенок создает свой графический, живописный, либо пластический образ с помощью различных художественных средств и с использованием разных материалов (в том числе нетрадиционных). Посредством полихудожественного подхода можно развить у ребенка образное мышление и воображение, что будет только способствовать в дальнейшем его обучению базовым творческим навыкам. После освоения этих навыков можно постепенно учить ребенка работать в более сложных техниках, и, соответственно, показывать произведения искусства, требующие от него более глубокого осмысления.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что полихудожественный подход может быть достаточно эффективен как для обычных детей, так и для детей с ООП. Он способствует гармоничному развитию эмоционально-чувственной сферы, положительно влияет на развитие творческого потенциала, развивает воображение, мотивирует к самостоятельной деятельности. Однако применение полихудожественного подхода для развития творческих навыков детей с ООП пока до конца не изучено и требует дальнейшей разработки.

Литература:

1. Базелюк, А. В. Технология полихудожественного воспитания старших подростков как педагогическая проблема // Молодой ученый. — 2013. — № 10 (57). — С. 494-497. — URL: <https://moluch.ru/archive/57/7925/> (дата обращения: 28.02.2022).
2. Взаимодействие и интеграция искусств в полихудожественном развитии школьников: рекомендации к разработке комплексных программ по искусству для школ и внешкольных занятий / Под ред. Г. П. Шевченко, В. П. Юсова. — Луганск, 1990. — 180 с.
3. Юсов Б. П. Взаимодействие и интеграция искусств в полихудожественном развитии школьников. — Луганск: Лугань, 1995. — 180 с.
4. Ряписова Алевтина Геннадьевна Развитие и воспитание детей с особыми образовательными потребностями средствами искусства // Вестник НГПУ. 2015. №3 (25). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-i-voospitanie-detey-s-osobymi-obrazovatelnyimi-potrebnostyami-sredstvami-iskusstva> (дата обращения: 05.03.2022).
5. Бондарева Н. И. Развитие у школьников системных представлений о культуре поведения на основе полихудожественного подхода: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Н. И. Бондарева. — Астрахань, 2003. — 24 с.
6. Золотарева Л.Р. Педагогическое искусствоведение: Монография. — Алматы: Білім, 2011. — 395 с.
7. Выготский Л. С. Психология искусства. - М.: Педагогика, 1987. — 341с.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ОРТА БІЛІМ БЕРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ АКТ - ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Тулетаев Д.К. магистрант 2 курс

Ғылыми жетекші: **Ильяшева Г.И.**, ф-м.ғ.к., доцент

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

gulzhamal@inbox.ru, Dauren222@mail.ru

Аңдатпа: Дүниежүзілік пандемия кезеңі мұғалімдердің АКТ-құзыреттілігі білім беру сапасын арттыруда ерекше рөл атқаруға тиіс екенін көрсетті, себебі олардың қазіргі даму деңгейі педагогтар мен оқушылар үшін білім беру және кәсіптік ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігін айтарлықтай кеңейтеді, білім беру ұйымын басқаруды жақсартады, оның жұмысының тиімділігін арттырады, білім беру жүйесінің интеграциясын жеңілдетеді. Бұл мақалада Қазақстан мектептерінің пандемия жағдайында сабақ беру тәжірибесі мен қашықтықтан оқыту қорытындысы қарастырылады.

Кілттік сөздер: қашықтықтан білім беру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, білім беру, интернет, қашықтықтан оқыту платформалары, білім беру ресурстары.

Кіріспе. Зерттеудің өзектілігі COVID-19 таралуын болдырмау жөніндегі карантиндік шаралар жағдайында оқу орындарында жаратылыс пәндер оқытушыларының цифрлық құзыреттілігін дамыту қажеттілігімен түсіндіріледі.

Мақаланың мақсаты – мектептердегі мұғалімдердің жұмысына карантиннің әсерін анықтау, даму деңгейін, жаратылыс пәндері мұғалімдерінің сандық құзыреттілігін арттыру проблемалары мен ерекшеліктерін және білім беруде олардың қажеттілігін айқындау, оқытуды қалай ұйымдастыруға болатындығы және оларды басқармалық шешімдер қабылдау туралы ұсыныстар беру болып табылады.

Зерттеу әдістері: шолу, теориялық талдау. Нәтижелері бойынша карантиннің қашықтықтан оқытуды ұйымдастыруға әсерінің ерекшеліктері, карантин кезінде мұғалімдердің сандық құзыреттілігін дамыту ерекшеліктері мен олардың оқытудағы қажеттілігі, жаппай қашықтықтан оқытуды жүргізу проблемалары, сандық құзыреттілікті дамытуға тәсілдемелер мен ғылыми зерттеулердің нақты кешені анықталды [1; 13-бет].

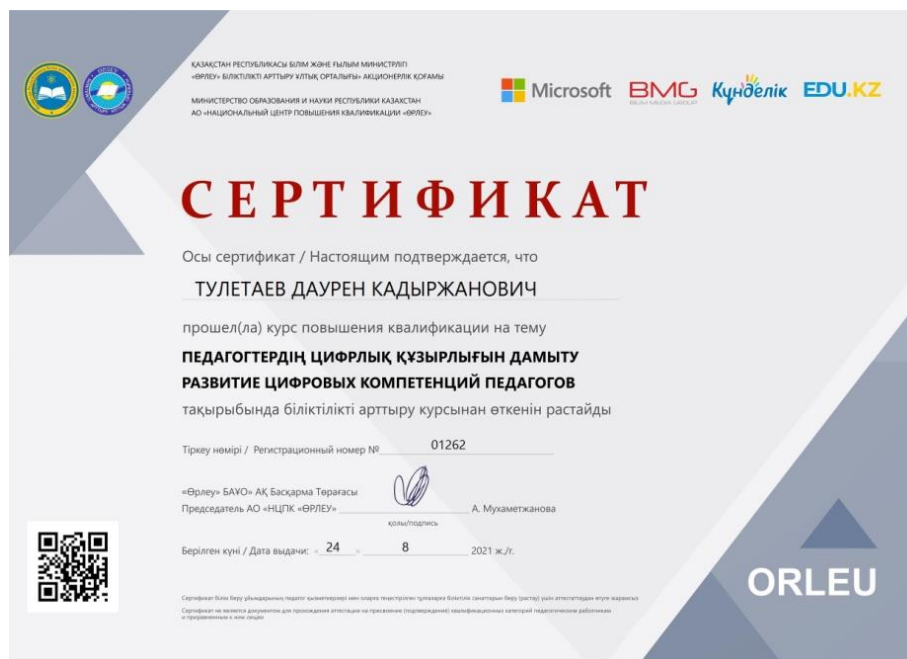
Заманауи мұғалімнің АКТ-құзыреттілігіне келесі дағдылар кіруі тиіс: әртүрлі қашықтық платформаларын [2; 96-бет], виртуалды тақталарды пайдалана білу; қосымша интернет-сервистері арқылы оқу процесін басқару; білімді қашықтықтан бақылаудың әртүрлі түрлерін жүзеге асыру, сонымен қатар интерактивті және мультимедиялы білім беру ресурстарын құру [3; 21-бет].

Соңғы жылдары білім беру жүйесі айтарлықтай өзгерді. Ол вариативті болды, мұғалімдер авторлық бағдарламаларды қоса алғанда, әртүрлі бағдарламалар бойынша жұмыс жасайды; мектепке арналған жаңа кіріктірілген курстар енгізілуде; вариативті оқулықтар қолданылуда; бейінді оқыту туралы белсенді пікірталастар жүргізілуде. Мұғалімнен бүгінгі күні ғылыми-зерттеу дағдылары, заманауи оқу-тәрбие процесін жобалай білу, педагогикалық міндеттерді шешудің заманауи құралдарын игеру, мақсатқа сәйкес сабақтың құрылымын құра білуді талап етеді.

Бұдан басқа, қашықтықтан оқыту кезінде мұғалім келесі бағдарламалардың көмегімен қашықтықтан сабақ жүргізе алуы керек: Google Classroom, Google Doc, Zoom, Google Hangouts, Microsoft Teams.

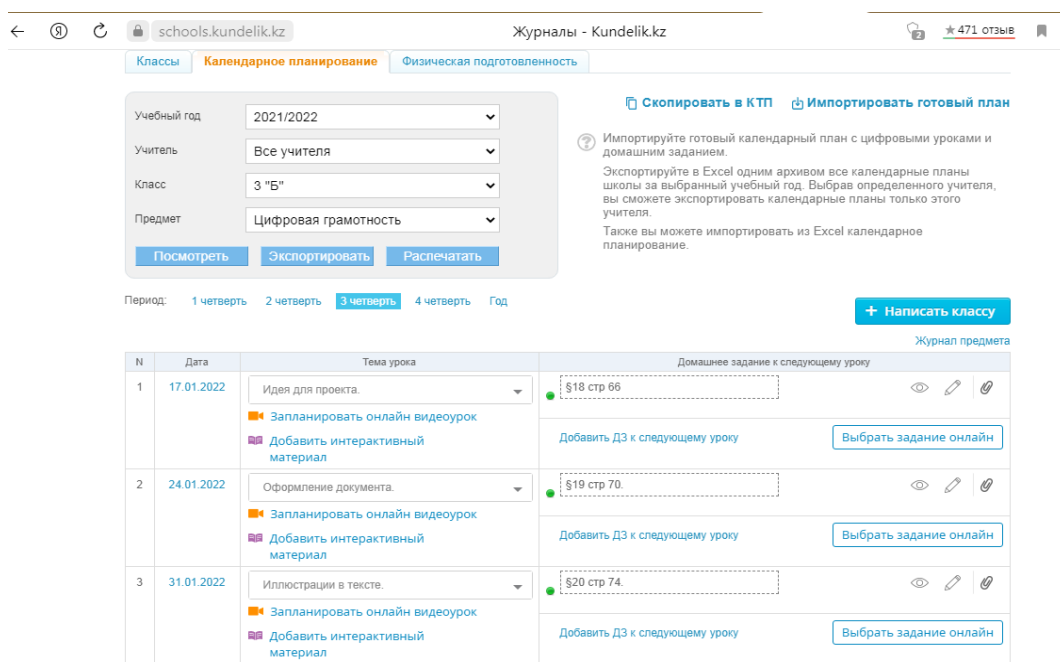
Барлық мектептер қашықтан жұмыс істеуге дайын болмауына байланысты COVID-19 таралуын шектеу шараларын енгізудің білім беру жүйесіне әсерін асыра бағалау қиын. Негізгі проблемалар: мұғалімдер мен оқушыларды жұмысқа қажетті гаджеттермен жеткіліксіз жабдықтау, мұғалімдер мен оқушылардың сандық сауаттылығының төмен болуы [4; 34-бет], ауылды жерлердегі интернет жылдамдығы мен сапасының төмен болуы. Сондай-ақ мұғалімдер мен оқушылар арасында психологиялық және физикалық шиеленістерге қатысты маңызды проблемалар болды. Сандық құралдарды игеруді қажет ететін адам үшін бір уақытта кәсіби міндеттерді толық технологияны меңгерместен орындау өте қиын.

Біздің мектепте және Қазақстанның мектептерінде 2020-2021 оқу жылының басталғанына дейін шұғыл түрде барлық мұғалімдер үшін онлайн-курстар өткізілді. Мысалы, «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығымен «Педагогтердің цифрлық құзыреттілігін дамыту» тақырыбында онлайн курсы өткізіліп, онда Moodle, Google Hangouts, Google Meet, ZOOM, MS Teams сияқты қашықтықтан оқыту платформаларымен [5; 87-бет] толық таныстырылды.

Сурет 1. Курстың сертификаты

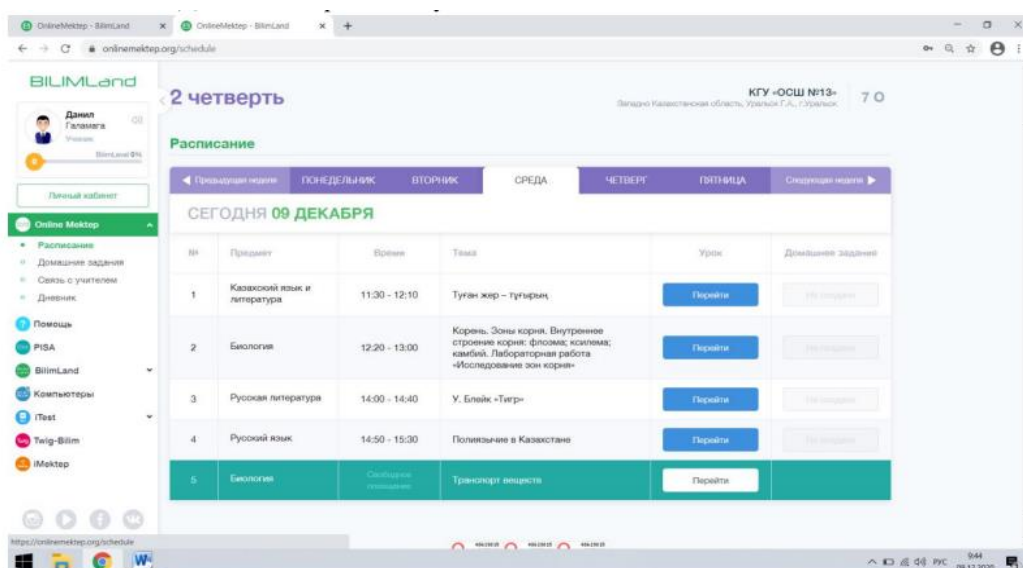
«Kundelik.kz» ААЖ – Қазақстан Республикасының білім беруді басқару органдарында білім беру саласы көрсеткіштерінің мониторингі, жинау және талдауды автоматтандыруға арналған жүйе.

Сурет 2. ААЖ «Kundelik.kz»

4 жыл ішінде «Kundelik.kz» мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылған шамамен 6000 мемлекеттік мектепті қамтыды. Қазіргі уақытта Күнделік үйесінде 325 мың мұғалім, 2,2 млн. Оқушы, 1,6 млн. ата-ана белсенді жұмыс жасайды.

Жыл сайын «Kundelik.kz» ААЖ шектеулі шараларға байланысты өзінің мүмкіндіктерін жетілдіріп отырады. Мысалы, сіз ZOOM-да онлайн сабақ жоспарлап, сабаққа бейнелер, фото материалдар қоса аласыз.

Сурет 3. Оқушының «Үй жұмысы» парақшасы

Соңғы кезде барлығы жаңа білім беру платформасы –Online Mектеп туралы айтуда. «Online Mектеп» – мұғалімдер, оқушылар мен ата-аналарға арналған үлкен әрі ақпараттық ресурс болып табылады. Бұл жаңа сандық білім беру ортасы. Онда білім беру процесін ұйымдастыру мен басқару үшін қажетті барлық жағдайлар бар: 1 сыныптан бастап 11 сыныпқа дейін Online Mектеп, ҰБТ-ға дайындау, қорытынды аттестациялау, PIZA, нәтижелерді дербестендіру, мониторингілеу және бағалау құралдары, жобалау қызметі, коммуникацияның ішкі жүйесі: чат, бейнеконференция және тағы басқалар.

Оқу процесінде Online Mектеп ресурстарын пайдалану педагогқа көп мүмкіндіктер береді. Атап айтқанда, Word, Excel файлдарын, суреттерді тіркей отырып, сабақтың белгілі бір тақырыбына үй тапсырмасын беру. Әр оқушының жұмысын тексеру мүмкіндігі. Оқушының түсіндірмені көруге, жаттығулар жасауға, үй тапсырмасын орындауға кіріскенін көру мүмкіндігі. Оқушының үлгерімін бақылау-оқушы жаттығулар мен тапсырмаларды дұрыс орындады ма, қанша әрекет жасады. Чаттар-оқушымен жеке сөйлесу, нақты сабақ бойынша сыныппен жалпы сөйлесу.

Онлайн-платформа 2020 жылғы 1 қыркүйектен бастап еліміздің білім беру мектептерінің оқушыларына арналып шығарылды. Қазіргі кезде Online Mектепке қосылған мектептер саны – 3910, белсенді оқушылардың саны – 238754, күн сайын 2875697 белсенді пайдаланушылар, 2020 жылғы 1 қыркүйектен бастап сайтта 51 779 298 қаралым болды. Қазақстанда 2021 жылы Google-ең танымал сұралым «Online Mектеп» болды. Қазақстандық Google қолданушыларының білім беру ресурстарына деген жоғары қызығушылығы екінші жыл қатарынан сақталып отыр. Бұл Қазақстандағы қашықтықтан оқытудың өзекті екенін дәлелдейді.

Қазақстан қазіргі уақытта дамыған елдерден қалыс қалмауда. Қашықтықта оқыту үшін біздің елімізде барлық жағдайлар жасалған. Мысалы, әкімдікпен бірлесім білім беру мекемелерінің оқушыларына, студенттері мен мұғалімдеріне компьютерлерді уақыта беру туралы сұрақ шеліді, сонымен қатар, қажеттілікті ескере отырып, білім беру мекемелеріне қосымша техникалар (планшеттер немесе компьютерлер) сатып алынды және уақытша пайдалануға берілді. Ұялы байланыс операторлары оқытуға арналған қазақстандық онлайн платформалар мен сайттарға кіру үшін мектеп оқушыларына төлем бағасын төмендетті [6; 9-бет]. Цифрлық теңсіздікті еңсеру және ауылдарды Интернетке қосу жөніндегі «250+» әлеуметтік бағдарламасы сәтті аяқталды. Жоба аясында бір ғана Kcell компаниясы 300-ден астам ауылдарды кең жолақты желімен қамтамасыз етті.

Жоғарыда баяндалғанның қорытындысын шығара отырып, қашықтықтан оқыту – ыңғайлы әрі пайдалы зат екенін атап өту керек. Қазіргі заманда адамдардың басым бөлігі қашықтықтан оқытуды қалайды.

Қорытынды. Қорытынды қандай болады. Соңында біз не аламыз, нені жоғалтамыз. Оны уақыт көрсетеді. Ал қазір виртуалды мүмкіндіктердің білім беру жүйесіне толық енгізілгенін қабылдау керек. Интернет дүкендерден сатып алударды қалай жасасақ, солай «онлайн» білім алудың күніне де алыс емес.

Еңбек нарығының сұранысы мен кадрларды дайындауға талаптардың үнемі өзгеруіне байланысты біз көп оқитын боламыз. Педагогикалық көзқараспен қарағанда синхронды мен асинхронды қатынасында асинхрондының пайдасына қарай өзгеріс болып жатқанын айтуға болады. Барлық білім беру қызметтері тек синхронды оқытуды талап етпейтіні белгілі.

Әдебиеттер:

1. Абрамян, Г.В. Опережающее образование педагога и проблемы его информатизации / Г.В. Абрамян // Человек и образование. 2015.
2. Абрамян, Г.В. Технология анализа и таксономии целей обучения информатике и информационным технологиям в условиях интернационализации образования / Г.В. Абрамян // Преподавание информационных технологий. 2018.
3. Дашниц, Н.Л. Методические подходы к подготовке педагогических кадров в области комплексного использования информационных и коммуникационных технологий в школе: автореф. дисс. . канд. пед. наук / Н.Л. Дашниц. М., 2003. -23 с.
4. Демин, В.А. Профессиональная компетентность специалиста: понятие и виды / В.А. Демин. // Мониторинг образовательного процесса. 2000. - №4. - С. 34-42.
5. URL/ режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/BilimLand>
6. URL/ режим доступа: www.oqoo.kz

ӘОЖ 004.031.4

«UNITY 3D ОРТАСЫНДА КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ» КУРСЫН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ӨТКІЗУ ТИІМДІЛІГІ

Тұрымбетова Ақмарал Жетесовна

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, магистрант
akmapon@mail.ru

Аннотация: Мектептегі жаңартылған информатика пәнінде 3D баспаға қажетті 3D модельдеу 6-сыныпта 2-тоқсанда және 7-сыныпта 4-тоқсанда 2020 жылдан бастап оқытылып келе жатқанына бір жылдан асты. Мақалада жаңа мамандықтардың көпшілігі 3D модельдеумен тығыз байланысты болғандықтан, 3D модельдеуді қосымша білім беруде оқыту өзекті болып табылатыны және Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеу арқылы мектеп оқушыларының жаңа технологиямен таныстыру тәжірибесі қарастырылған.

Түйінді сөздер: Unity 3D, компьютерлік модельдеуді оқыту, оқушыларының танымдық қызығушылығы.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОВЕДЕНИЯ КУРСА «КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ В СРЕДЕ UNITY 3D» ШКОЛЬНИКАМ

Тұрымбетова Ақмарал Жетесовна

Аннотация: 3D-моделирование, необходимое для 3D-печати по обновленной программе обучения информатике в школе, уже более года преподается во 2 четверти в 6 классе и в 4 четверти в 7 классе, начиная с 2020 года. В статье рассмотрены актуальность обучения 3D-моделированию школьников в дополнительном образовании, поскольку большинство новых специальностей тесно связано с компьютерным 3D-моделированием, и опыт ознакомления учеников 7, 8-классов с новой технологией компьютерного моделирования в среде Unity 3D.

Ключевые слова: Unity 3D, обучение компьютерному моделированию, познавательный интерес учащихся.

THE EFFECTIVENESS OF THE COURSE "COMPUTER MODELING IN UNITY 3D ENVIRONMENT" FOR SCHOOLCHILDREN

Turymbetova Akmaral Zhetesovna

Taraz regional university named after M.H.Dulaty
Undergraduate
akmapon@mail.ru

Annotation: 3D modeling, necessary for 3D printing according to the updated computer science curriculum at school, has been taught for more than a year in the 2nd quarter in the 6th grade and in the 4th quarter in the 7th grade, starting in 2020. The article discusses the relevance of teaching 3D modeling to schoolchildren in additional education, since most of the new specialties are closely related to computer 3D modeling, and the experience of familiarizing 7th and 8th grade students with the new technology of computer modeling in the Unity 3D environment.

Key words: Unity 3D, computer modeling training, cognitive interest of students.

3D модельдеу архитектура, құрылыс, машиналар жасау, космонавтика, медицина, логистика, дизайн т.б. көптеген салаларда қазірдің өзінде тиімді қолданылып келеді. Мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеу арқылы қалыптастырудың өзектілігі – 3D модельдеу жаңа технологияларын тиімді меңгеру дағдыларын қалыптастыруында. Unity 3D ортасының құралдары пайдаланушы басқаратын объект оған қоршаған кеңістікпен және объектілермен интерактивті өзара әрекеттесу функцияларын бере отырып, виртуалды ортаны, соның ішінде белгілі бір физика заңдары аясында жұмыс істеуге мүмкіндік береді, содан кейін осы ортаға орналастыруға мүмкіндік береді [1; 2; 3]. Осыны меңгерген жағдайда оқушыларға виртуалды шындық VR технологиясын үйрену, қолдану және түсіну оңай болады. 2017 жылға дейін 5 версиясы жарық көрген Unity 3D ортасы одан кейін жылдың нөміріне қарай нұсқалары дамып отырды [4].

Зерттеу тәжірибесінің мақсаты – Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеуге 7 және 8-сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын қалыптастыру.

Зерттеу тәжірибесінің міндеттері:

1) Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеудің негізгі ұғымдарымен таныстыру.

2) Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеуді іске асыру.

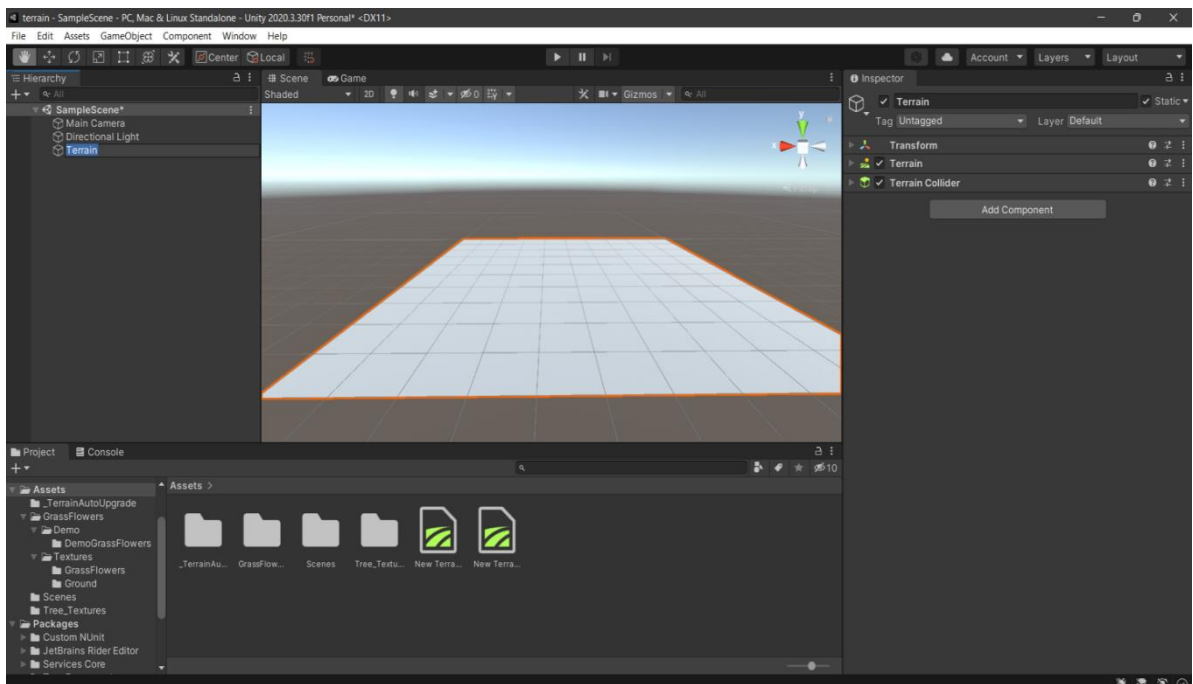
«Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеуге үйрету» 7, 8-сынып оқушыларына қосымша білім беру жоспары жасалып, бекітілді (1-кесте).

Кесте 1 – Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеуге үйрету жоспары.

Модельдеу кезеңдері	Кезеңдегі жұмыс мазмұны	Оқушының іс-әрекеті	Мұғалімнің іс-әрекеті
Unity 3D ортасымен танысу	Unity 3D бағдарламасын компьютерге орнату	Unity 3D сайтына тіркеліп, компьютерге Windows-қа арналған нұсқасын жүктеп алады. Бағдарлама интерфейсімен танысады. Редакторлау режимімен және Ойнату режимімен танысады. Құралдар панелімен, сахна көрінісімен, жобаны іске қосу панелімен және инспектормен танысады.	Оқушылардың компьютерлік 3D модельдеу мақсаты пен міндеттерін анықтауына көмектеседі.
Террейн құру	Unity 3D бағдарламасында террейн, жарық көзі, қоршаған ортаны жасау	Компоненттермен (ассеттермен) жұмыс істейді. Сахна құрады. Скайбокс модельдеумен танысады.	Бақылайды, ақыл, кеңес береді (әрекеттерді жанама түрде басқарады). Идея ұсынады.
3D нысандар модельдеу	Unity 3D бағдарламасында үй, заттар модельдеу	Текстурасын модельдейді. Дайын 3D модельдерді импорттап, олардың физикасын өзгертумен танысады.	Бақылайды, кеңес береді.
3D нысандарды тестілеу мен ретке келтіру	Unity 3D бағдарламасында заттар мен жабдықтарды модельдеу	Сахна нысандарын жинақтайды. Сахнаға 3D модельдерді орналастырып, олардың пішімін өзгертеді.	Көмекші ретінде қатысады, тыңдайды, сұрақтар қояды. Оқушылардың жетістігін марапаттайды.

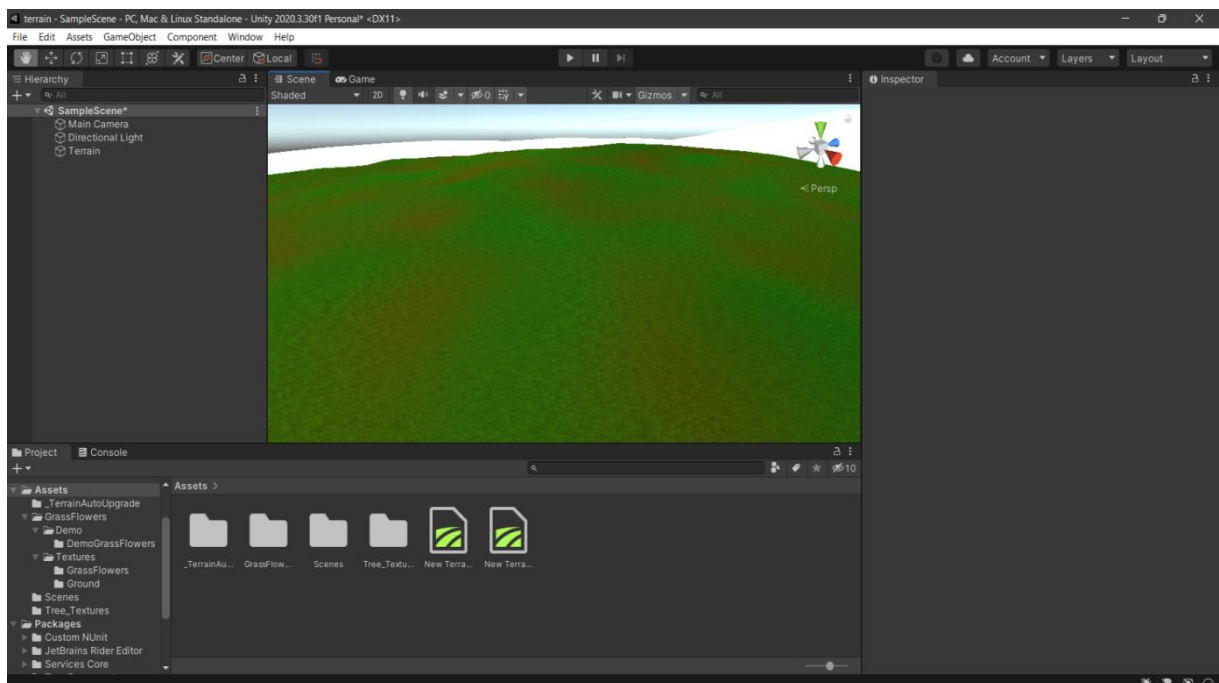
Оқушылар мұғалімнің жетекшілігімен Unity 3D ортасында өзінің жеке аккаунттарын ашты және қолжетімді модельдерді сахнаға орналыстырды.

«Unity 3D ортасымен танысу» сабағында оқушылар Unity 3D сайтына тіркеліп, компьютерге Windows-қа арналған нұсқасын жүктеп алды. Бағдарлама интерфейсімен танысты (1-сурет). Редакторлау режимімен және Ойнату режимімен танысып, құралдар панелімен, сахна көрінісімен, құралдар панелімен және инспектормен танысты. Жұмыс кеңістігін баптауды іске асырды.

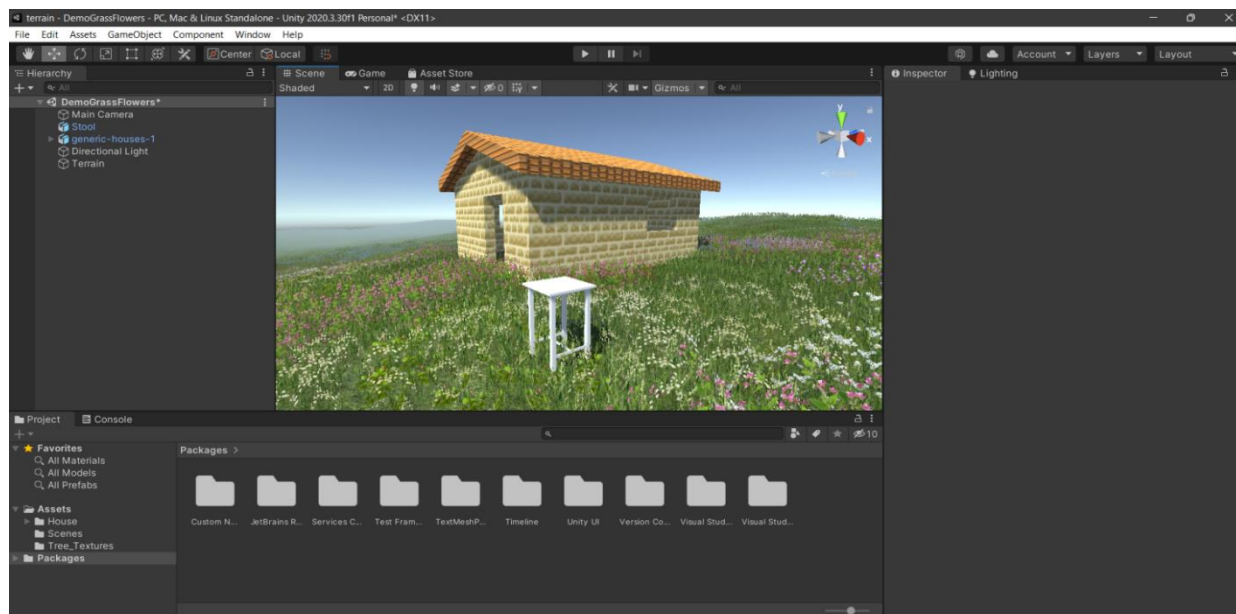
1-сурет. Бағдарлама интерфейсындағы құралдар панелі.

«Террейн құру» тақырыбындағы қосымша сабақ кезінде оқушылар Unity 3D бағдарламасында террейн, жарық көзі, өсімдіктер мен су қоймасын жасап, компоненттермен (ассеттермен) жұмыс, сахна құру, Скайбокс модельдеумен танысты (2-сурет).

2-сурет. Террейн жабындысын таңдау.

«3D нысандар модельдеу» тақырыбындағы қосымша сабақта оқушылар Unity 3D бағдарламасында примитивтерді қолданып үй, заттарды модельдеу, текстурасын өзгерту, дайын 3D модельдерді импорттау, олардың физикасын өзгертумен танысты. Оқушылар құралдармен жұмысты қайталай отырып, үй макетін, орындықты модельдеді (3-сурет).

3-сурет. Үй және орындық модельдері.

Қосымша сабақ кезінде оқушылардың қызығушылықтарына қарай Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеудің негізгі құралдары – ассеттер, компоненттермен жұмыс, сахнаны құрастыру, Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеуді іске асыру тәжірибесі – нысан қозғалысы мен дыбысын іске қосу, оқушылардың қызығушылығына қарай өзгерту іске асырылды.

Зерттеу жоспарына сәйкес 7, 8-сынып оқушыларының арасынан Unity 3D ортасында бағдарламалау үйірмесіне 8 оқушы қатыстырылып, оқушылар объектіге бағытталған бағдарламалау арқылы, жалпы алғанда, негізгі тұжырымдары нысандар мен кластар болып табылатын бағдарламалау тілімен тәжірибе арқылы танысты. Оқушыларға Unity 3D ортасында компьютерлік модельдеу қосымша сабақтары жүргізілгенде 6-сыныптағы SketchUp8 бағдарламасымен, 7-сыныптың 3-тоқсанында Lazarus программалау ортасында Free Pascal-да батырма, сәлемдесу және қоштасу, қарапайым есептеу программаларымен салыстыру іске асты. Ал Unity 3D ортасында сахна, террейн, скайбокс, қарапайым үй мен жиһаз құрастыру, жарықты баптау көрнекілікті жылдам және жоғары сапалы іс асыратынын ұғындырды.

Осыдан оншақты жыл бұрын А.А. Думиньш, Л.В.Зайцевтің зерттеулерінде Unity3D ортасы үш өлшемді компьютерлік ойындарды құруға арналған құралдардың бірі ретінде [5], О.С.Ходос пен Р.И.Баженовтің зерттеуінде студенттерге Unity3D ортасын үйрету қарастырылса [6; 7], қазір Unity3D мүмкіндіктері жақсарып, оқушылық кезеңнен бастап үйренуге қажетті тегін

жүктеп алуға болатын жетілдірілген модельдермен толықтырылып жатыр. Алдағы уақытта мектеп бағдарламасына Unity3D ортасымен танысу тақырыптарын қосуға да болады. Жүргізілген тәжірибе жұмысы оқушылардың белгілі бір бөлігінің меңгере алатынын көрсетті

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Unity3D - видеоуроки, уроки, статьи и документация к игровому движку по-русски [Электронный ресурс]. – URL: <http://unity3dforge.com/>
2. 4 преимущества Unity3D, а также полезный инструмент для ускорения процесса разработки приложений / Блог компании XIM & XIMAD / Хабрахабр [Электронный ресурс]. – URL: <http://habrahabr.ru/company/ximad/blog/252525/>
3. Unity - Руководство: Руководство Unity [Электронный ресурс]. – URL: <http://docs.unity3d.com/ru/current/Manual/UnityManualRestructured.html>
4. Unity3D для реальной реальности [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.pvsm.ru/unity3d/30451>
5. Думиньш А. А., Зайцева Л. В. Компьютерные игры в обучении и технологии их разработки // Образовательные технологии и общество (Educational Technology & Society). 2012. Т. 15. № 3. С. 534-544.
6. Ходос О.С., Баженов Р. И. Выявление общих критериев совершенствования предметной компетентности студентов «информационных специальностей» в рамках курса по выбору «Трёхмерное моделирование в среде Unity» // Сборник избранных трудов VI Международной научно-практической конференции «Современные информационные технологии и ИТ-образование» / под ред. проф. В.А. Сухомлина. М.: ИНТУИТ.РУ, 2011. С. 250-259.
7. Основы геометрического моделирования в Unity3d: методические указания / сост.: З.В.Степчева, О.С.Ходос. У

УДК/ББК 373.31

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

ОСОБЕННОСТИ ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ FEATURES OF READING LITERACY OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

¹Утегенова Арайлым Ерболовна, ²Жусупбекова Г.Г.

²PhD, әлеуметтік және жасерекшелік педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессоры,

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Arai.utegenova@inbox.ru, Uk.gulsara74@mail.ru

¹Утегенова Арайлым Ерболовна, ²Жусупбекова Гульсара Галимбековна

²PhD, ассоциированный профессор кафедры Социальной и возрастной педагогики
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
Arai.utegenova@inbox.ru, uk.gulsara74@mail.ru

¹**Utegenova Arailym Erbolovna, ²Zhussupbekova Gulsara**
²PhD, Associate Professor of the Department of Social and Age Pedagogy,
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
Arai.utegenova@inbox.ru

Аннотация: Мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығы туралы мәлімделген. Бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын PIRLS халықаралық зерттеулерінің ерекшелігі мен оқу сауаттылығы жөнінде ғалымдардың теориялық көзқарастары көрсетілген.

Тірек сөздер: PIRLS халықаралық зерттеуі, бастауыш сынып оқушылары, оқу сауаттылығы.

Аннотация: В статье рассказывается о грамотности чтения младших школьников. Изложены теоретические подходы ученых к изучению грамотности чтения и особенности международных исследований грамотности чтения младших школьников.

Ключевые слова: международное исследование PIRLS, учащиеся начальных классов, грамотность чтения.

Annotation: the article describes the reading literacy of Primary School students. The specifics of the international PIRLS study of reading literacy of Primary School students and the theoretical views of scientists on reading literacy are shown.

Keywords: RIRLS international study, primary school students, reading literacy

«Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауында: «Білім жүйесі тек білім ғана емес, сонымен қатар, оны әлеуметтік бейімделуде қолдану білігін беруі тиіс», -деп атап көрсетілген. Осыған орай, тұңғыш елбасымыз мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын одан ары дамыту қажеттілігін атап өткен болатын. Функционалдық сауаттылықты дамытудың жалпы бағдары Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында анық көрсетілген. Қазақстан оқушылары TIMSS, PISA, PIRLS халықаралық салыстырмалы зерттеулеріне қатысуда[1].

Жалпы мағынада оқу сауаттылығы табысты әлеуметтену, одан әрі білім беру, өзін-өзі дамыту мақсатында оқу іс-әрекетінің қажеттілігі ретінде анықталады. Оқырманды сауатты қалыптастыру процесінде дамыту болжанады семантикалық оқуға дайын болу (жазбаша мәтіндерді қабылдау, талдау, бағалау, интер-талдау және олардағы ақпаратты жалпылау), оқу іс-әрекетіне сәйкес оны өзгерту үшін қажетті ақпаратты тарту, өмірлік жағдайларда әртүрлі мәтіндік ақпаратты қолдана отырып бағдарлау қабілеті сияқты дағдылар. Бұл дағдылар бастауыш мектепте оқу кезінде көбірек қалыптасады. Сондықтан бастауыш мектепте оқу сауаттылығын қалыптастыруға үлкен мән беріледі.

Негізгі құзыреттерді қалыптастыруда оқу сауаттылығы маңызды рөл атқарады. Жеке тұлғаның оқу және оқу сауаттылығы қазіргі уақытта әлемдік қауымдастық тарапынан жоғары бағаланады және жүзеге асырылады.

Психологиялық және психолінгвистикалық зерттеулер оқуды танымдық іс-әрекет ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, оның негізгі мақсаты жазбаша мәтінді түсіну болып табылады (Т. М. Дридзе[2], И. А. Зимняя[3], Л.А. Лурия[4], А. А. Леонтьев[5] және т. б.). Оқу көп деңгейлі процесс ретінде түсіндіріледі, онда екі негізгі кезең ерекшеленеді: бірінші кезең – қабылдау, графикалық символдарды декодтау, екінші кезең – түсіну және оқығанды түсіндіру. Педагогикалық контексте оқу көбінесе әріптерді дыбыстарға декодтау – аудару деп түсініледі. Көбінесе оқу қабілеті дауыстап оқумен байланысты.

Г. А. Цукерман өзінің «Оқу сауаттылығын бағалау» атты мақаласында сауаттылықты жазбаша мәтін түрінде ақпарат алуға және жіберуге мүмкіндік беретін құрал (мәдени құрал) ретінде анықтады.

Оқу сауаттылығы негізгі декодтаудан бастап, сөздерді, грамматиканы, мәтін құрылымын білуден бастап әлем туралы білімге дейінгі құзыреттіліктің кең спектрін қамтиды. Оқу-тәрбие, білім беру және мәдениетті дамытудың негізгі компоненті. Бұл жеке тұлғаны қалыптастыратын және дамытатын қызмет, білім алу және мәдениетті тарату құралы, маманның коммуникативті және кәсіби құзіреттілігінің қалыптасуының дәлелі, адамның өмірде жетістікке жету құралы болып табылады.

Ақпаратпен жеке жұмыс мәдениеті деңгейін жоғарылату, белсенді және интерактивті таным процесі болып табылады. Оқу барысында адам әлемнің өткенін, бүгіннің және болашағын біліп қана қоймайды, сонымен бірге ойлауды, талдауды үйренеді, шығармашылықпен дамиды, осылайша оның жеке басының адамгершілік және мәдени негізі қалыптасады.

Оқу, біріншіден, адамның сөйлеуін дамытады, оны дұрыс, анық, түсінікті, бейнелі, әдемі етеді; екіншіден, адамның жан дүниесін дамытады, оған жанашырлықты, мейірімді болуды, біреудің қайғысын сезінуді және біреудің жетістігінен ләззат алуды үйретеді; үшіншіден, шығармашылық түсінікке, жаңа көркем туынды жасауға серпін береді; төртіншіден, ақпаратты қолдана білуге және оны зерттей білуге дағдыландырады.

Г. А. Цукерманның пайымдауынша, оқу сауаттылығы метакогнитивті құзіреттіліктерді қамтиды: олардың түсінбеушілігін түсіну, олардың түсінігін тиісті деңгейде қалпына келтіру және қолдау мүмкіндігі. Қажетті түсіну деңгейі оқырман алдына қойған міндетке байланысты[6].

PIRLS зерттеуінде оқу сауаттылығы «қоғам талап ететін және/немесе жеке тұлға үшін құнды мақсаттар үшін жазбаша тілді оның барлық формаларында түсіну және қолдану мүмкіндігі» ретінде анықталады. Әр түрлі мәтіндер негізінде оқырмандар өз мағыналарын жасайды. Олар оқу үшін, мектеп және мектептен тыс оқырмандар қауымдастықтарына қатысу үшін оқиды.

Оқу әрекеттері дағдыларды қамтиды:

- мәтінде жанама түрде айтылған мәліметтерді (ақпарат бірлігін) игеру;
- осы ақпараттан тікелей қорытынды жасау;
- мәтіннің жеке хабарламаларын түсіндіру және біріктіру;

- бүкіл хабарламаның мазмұнын, тілі мен формасын және оның жеке элементтерін бағалау. Осылайша, оқу сауаттылығын кезең-кезеңмен дамытудың әдістемелік қамтамасыз етілген процесі функционалды аспектіде қажетті оқу дағдыларын, сондай-ақ әлемді, адамды шығармашылықпен қабылдау және тану дағдыларын қалыптастырумен байланысты. Оқу сауаттылығы мәтіндерден қызықты және пайдалы ақпаратты алу, түсіну және мәтінді түсіндіру, мәтін туралы пайымдауды бағалау және қалыптастыру, әр түрлі өмірлік жағдайларда оқыған кітаптардың тәжірибесін қолдану.

Оқу сауаттылығын қалыптастырудың стратегиялық мақсаты-мектептің білім беру кеңістігінде балалар мен жасөспірімдер оқуын қолдау және дамыту жүйесін құру. Кітаптың адам тұлғасының қалыптасуы мен дамуындағы ерекше рөлін ескере отырып, мұғалімдердің күш-жігері оқу іс-әрекетінің негізін қалауға бағытталуы керек. Оқу сауаттылығы табысты кәсіби, өзін-өзі тәрбиелеу және басқа да қызмет түрлерінің, сондай-ақ ақпараттық қоғамдағы жеке тұлғаның әлеуметтік қорғалуының маңызды факторына айналады.

Бастауыш сынып оқушылары мәтіннің кез-келген түрімен жұмыс істеу кезінде толыққанды оқу іс-әрекеті үшін қажетті дағдыларды игеруі үшін жағдай жасау :

1. Мәтіннен ақпаратты табу және алу мүмкіндігі;
2. Ақпаратты біріктіру және түсіндіру қабілеті;
3. Іскерліктері ұғыну және бағалау мәтіннің мазмұны;
4. Әр түрлі ақпарат көздерін шарлау мүмкіндігі.
5. Оқу қарқынын арттыру

«Оқу сауаттылығы» ұғымын ашып, мектептегі оқу іс-әрекетінің негізгі түрі ретінде оқуға сүйену үшін мектеп түлектері мәтіндермен толық жұмыс жасау үшін қажет арнайы оқу дағдыларын қалыптастыруы керек деп қорытынды жасауға болады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын қалыптастырудың негізгі шарты ретінде «Әдебиеттік оқу» және «Қоршаған әлем» сабақтарында оқу тапсырмаларымен жұмысты ұйымдастыру қарастырылады.

Ақпараттық мәтіндермен «Қоршаған әлем» сабақтарында көрсетілсе, көркем мәтіндермен «Әдебиеттік оқу» пәнінде таныса алады, қазіргі уақытта мәтінді толық түсінуді білдіреді. Оқу дағдыларының топтарына мыналар жатады:

- Мәтін мазмұнындағы Жалпы бағдар және оның тұтас мағынасын түсіну;
- Анық түрде берілген ақпаратты табу;
- Мәтінді түсіндіру және ақпаратты қорыту;
- Оның формасындағы мәтін мазмұнын талдау және бағалау [7].

Қолданыстағы оқу дағдыларымен жұмыс оқу сауаттылығын қалыптастырудың міндетті шарты болып табылады. Осыған қарамастан, оқу сауаттылығын қалыптастыру бойынша жұмыс оқушылардың көркем және ақпараттық мәтіндермен жұмыс істеу қабілетін дамыту міндетімен тығыз байланысты.

PIRLS-зерттеуінің мақсаты әртүрлі әлем елдерінің бастауыш сыныптарының мәтінді түсіну деңгейлерін сәйкестендіру және ұлттық білім

жүйесінің оқу сауаттылығын ашудағы ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Аталмыш зерттеу ісінің халықаралық сарапшылар ойына келісе отырып, «Оқырман сауаттылығын»-бұл адамның өмірде толыққанды қалыптасуына және жеке мақсаттарына жетуіне қажетті әр түрлі жазба сөйлеу формасын түсіну және терең ойлау қабілеті. Соның негізінде адамзат және қоғам үшін білім саясатында басты принцип қалыптастырады.

PIRLS-зерттеуі мынадай міндеттерді шешуге бағытталады. Білім беру саласында әлемдік басымдылықтарда көрініс тапқан құралдар негізінде алынған нәтижелердің талдауы нақты өлшеуіштермен белгіленуі. Білім беру жүйесінің салыстырмалы бағасы және олардың тиімділігі. Зерттеу қорытындысына әсер ететін контекстегі дәйектемелерді анықтау. Зерттеу нысаны бастауыш сынып бітірушілерінің оқу жетістіктерін анықтайды, себебі оқытудың алғашқы төрт жылы нақты барлық білімді және үйрену қабілеттерін шындаудың негізі. Мазмұны және формат бойынша білімді табысты жалғастыруда негізгі мектепте әртүрлі мәтіндерді қолдану үшін осы уақыт арасында қатысушылар оқып үйрену керек[8].

2021 жылы PIRLS сандық форматқа түрлендіруге назар аударады. PIRLS-тің үзінділері мен оқу элементтерін компьютермен таныстыру оқушыларды ынталандыратын және жұмыс тиімділігін арттыратын қызықты және көрнекі тәжірибені қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, PIRLS 2021-ді сияқты сандық ортада басқаруға болады, 2016 жылы басталған интернет—ортадағы онлайн-оқуды компьютерлік бағалау. PIRLS оқу қабілеті нені білдіретінін кең түсінуге негізделген - бұл басқа әлемдермен, басқа мәдениеттермен және көптеген жаңа идеялармен танысуға мүмкіндік беретін ләззат алу үшін оқуды қамтитын ұғым. Ол сонымен қатар жазбаша мәтіндер мен басқа да ақпарат көздері туралы жеке және әлеуметтік мақсаттарға жетудің құралы ретінде ойлауды қамтиды, сонымен қатар «орындау үшін оқу» деп те аталады. Бұл көзқарас қазіргі қоғамда өзекті бола түсуде, мұнда оқушылардың оқудан алған ақпаратты пайдалану қабілетіне көбірек көңіл бөлінеді.

Қорытындылай келе, оқу сауаттылығын қалыптастыру оқушыларға жазбаша мәтіндерді өзін-өзі тәрбиелеудің негізгі ресурсы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді, бұл оқушыны сәтті оқытудың қажетті шарты болып табылады. PIRLS халықаралық зерттеуінің контекстінде оқу сауаттылығы оқушылардың әртүрлі мазмұн мен форматты ұғыну қабілеті, оқылғанды әртүрлі өмірлік жағдайларда, оның ішінде өз мақсаттарына қол жеткізу, білім мен мүмкіндіктерді кеңейту үшін пайдалану қабілеті ретінде түсініледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.- 2012, 27 қаңтар.

2. Дридзе Т.М. Тіл және әлеуметтік психология. М.: Жоғ.мектеп, 1980.
3. Зимняя И.А. Сөйлеу әрекетінің лингвopsиxологиясы. – М.:Мәскеу әлеуметтік-психологиялық институты, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.
4. Лурия А.Р. Жазу және сөйлеу: Нейролингвистикалық зерттеулер: Учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. - С.3-28
5. Петрова Т.Н., Жесткова Е.А. Мәдени тәжірибені беру құралы ретінде бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын қалыптастыру // Культура и время перемен. 2020. № 2 (29). С. 19.
6. Цукерман Г.А Оқу сауаттылығын бағалау. Материалы к обсуждению. - М.: РАО, 2015. - 67 с
7. Л.Дүйсенбаева. PISA және TIMSS халықаралық зерттеулері – жалпы оқуды меңгеру мен зияткерлік қабілетті бағалау / Л. Дүйсенбаева // Қазақстан мектебі. – 2015. – №10. – 12-13б.
8. Р.Ж. Базарбекова. Бастауыш сынып оқушыларын кітап оқуға баулу жолдары / Р.Ж. Базарбекова // Бастауыш мектеп. –2012. – №4 – 5-7б.

ӘОЖ 004.031.4

MIT APP INVENTOR 2 КОНСТРУКТОРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША ӘЗІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ

Ыдырыс Албина Нұржанқызы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Информатика педагогтерін даярлау білім бағдарламасының магистранты,
Тараз, Қазақстан
a-ydyrys@mail.ru

Аннотация: Мақалада 8 және 10-сынып оқушыларына MIT App Inventor 2 конструкторында мобильдік қосымша әзірлеу қосымша сабақтары жүргізіліп, олардың бағдарламалауға байланысты ағылшынша терминдері меңгеру, материалды жинақтау және оларды логикалық тұрғыда қиыстыруда кездесетін қиындықтары анықталған. «Жұмбақтың шешімін табу» мобильді қосымшасын құрастыру барысы сипатталған.

Түйінді сөздер: мобильді қосымша әзірлеу, MIT App Inventor 2 конструкторы, мектеп оқушыларының мобильді қосымша құрастыруы.

ОБ ОПЫТЕ РАЗРАБОТКИ МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ШКОЛЬНИКАМИ В КОНСТРУКТОРЕ MIT APP INVENTOR 2

Ыдырыс Албина Нұржанқызы

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
магистрант образовательной программы «Подготовка педагогов информатики»
Тараз, Казахстан
a-ydyrys@mail.ru

Аннотация: В статье описан опыт проведения дополнительных занятий по разработке мобильного приложения с помощью конструктора MIT App Inventor 2 учащимися 8 и 10 классов. Автор выявляет трудности школьников, связанные с усвоением английских терминов по программированию, затрачиваемое время на обработку материалов и их логической взаимосвязи. Описан процесс составления мобильного приложения «Отгадай загадку» на казахском языке.

Ключевые слова: разработка мобильного приложения, конструктор MIT App Inventor 2, создание мобильного приложения учащимися школ.

ON THE EXPERIENCE OF DEVELOPING A MOBILE APPLICATION BY SCHOOLCHILDREN IN THE MIT APP INVENTOR 2 CONSTRUCTOR

Ydyrys Albina Nurzhankyzy

Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty

Master student of the Educational program "Training of Informatics Teachers"

Taraz, Kazakhstan

a-ydyrys@mail.ru

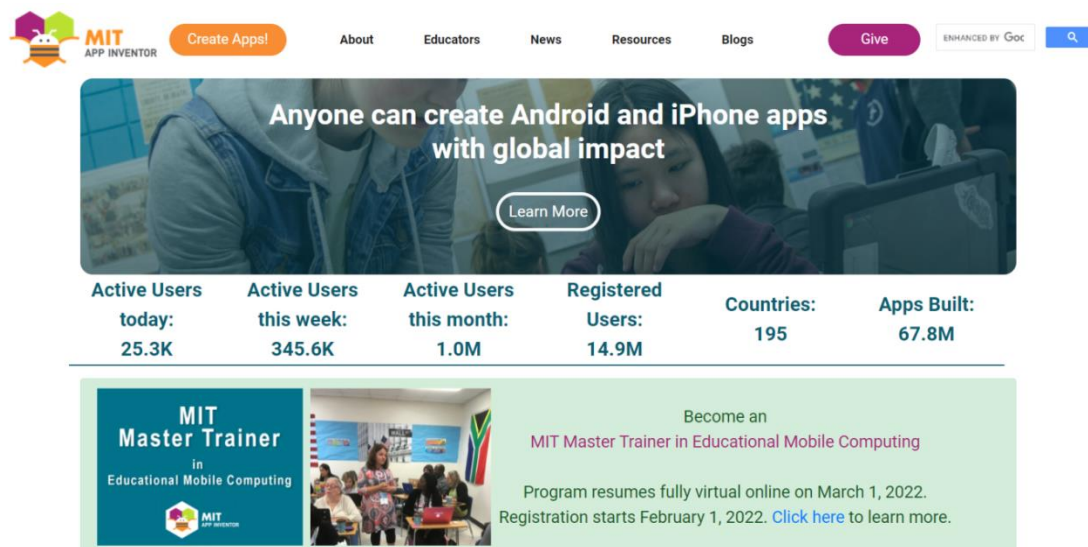
Annotation: The article describes the experience of conducting additional classes on the development of a mobile application using the MIT App Inventor 2 constructor for students in grades 8 and 10. The author reveals the difficulties of schoolchildren associated with the assimilation of English terms in programming, the time spent on processing materials and their logical relationship. The process of compiling the mobile application "Guess the riddle" in the Kazakh language is described.

Keywords: development of a mobile application, MIT App Inventor 2 constructor, creation of a mobile application by school students.

11-сыныптың жаратылыстану-математика бағытына арналған «Информатика» оқулығында [1, 135–158] «Мобильді қосымша конструкторлары және мобильді қосымшаларды әзірлеу ортасы», «Мобильді қосымшаны әзірлеу практикумы» 3-тоқсанда оқытылады. Біз зерттеу тәжірибесі кезінде 8 және 10-сынып оқушыларының мобильдік құрылғыны пайдаланып қана қоймай, өзіне қажетті мобильдік қосымшаларды құрастыруға қызығушылық танытатынын анықтадық. Орта мектеп оқушыларының MIT App Inventor 2 конструкторында мобильді қосымшалар әзірлеу дағдысын қалыптастыру бойынша зерттеу алғаш рет жүргізіліп жатқандықтан, және 2020 жылға дейін мобильді қосымша әзірлеу мектеп бағдарламасында қарастырылмағандықтан, бұл тақырыпты меңгеруде және меңгертуде қиындықтар туындады. Олардың қатарында бағдарламалауға байланысты ағылшынша терминдердің мағынасын меңгеру, мобильді қосымшаға қажетті материалдар дизайнын тиімді орналастыру және оларды логикалық тұрғыда қиыстыруда кездесетін қиындықтар анықталды.

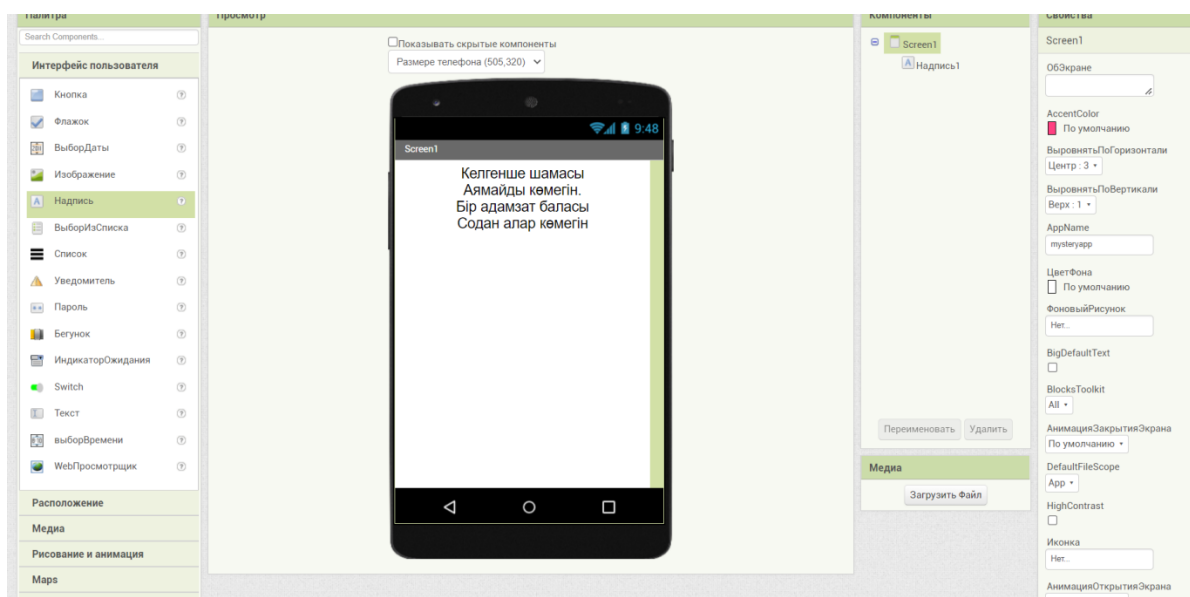
Орта мектеп оқушыларының мобильді қосымшалар әзірлеуі бойынша тәжірибелік жұмыс 4 аптаға созылды. Бірінші аптада оқушылар MIT App Inventor ресми сайтына кіріп, авторизациядан өтті. App Inventor 2 ортасындағы жеке кабинетіне кіру үшін Google есептік жазбасын қолданды. MIT App Inventor 2 программалау тілінің интерфейсімен танысты (1-сурет). Android операциялық

жүйесі бар мобильді құрылғысы болмаған оқушылар компьютерге Nox эмуляторын орнатты. App Inventor 2 бағдарламасының Дизайнер режимімен танысты.

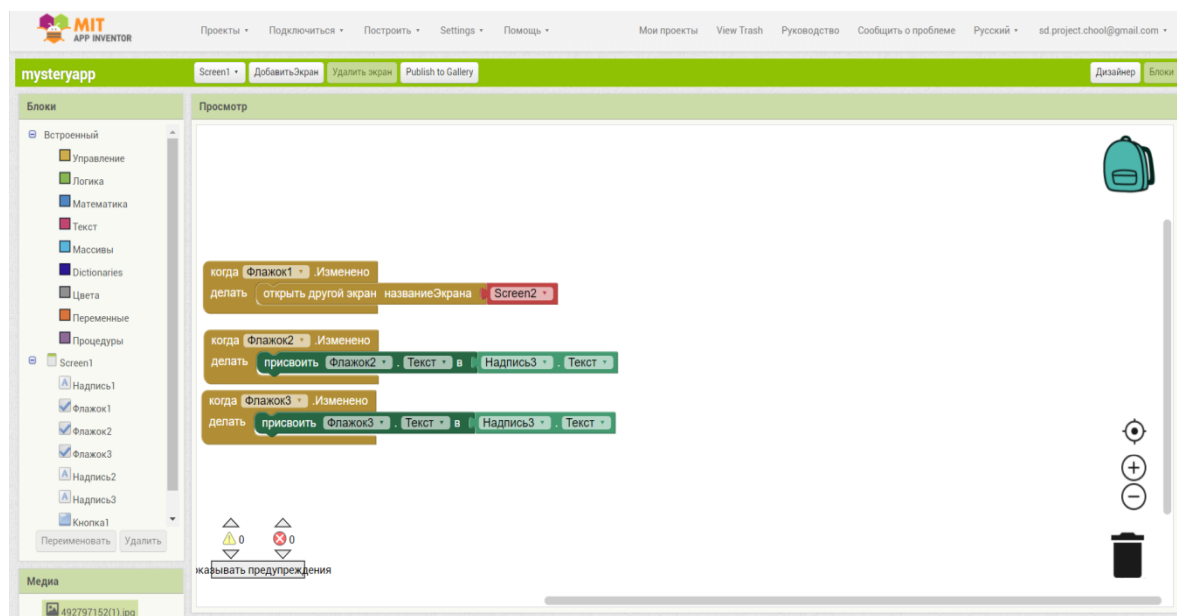
1-сурет. MIT App Inventor 2 ресми сайты.

Екінші аптада оқушылар «Жұмбақтың шешімін табу» мобильді қосымшасын құрастыру қадамдарын орындады: «Интерфейс қосымшасын құру» тақырыбындағы сабақта «Қасиеттер», «Медиа» панелінің көмегімен компоненттердің қасиеттерін баптады. Жазба компонентін қолданып, Мәтін блогына Жұмбақ мәтінін жазды. Батырма элементін экранға шығарды. Оның түсін, көлемін өзгертті (2-сурет).

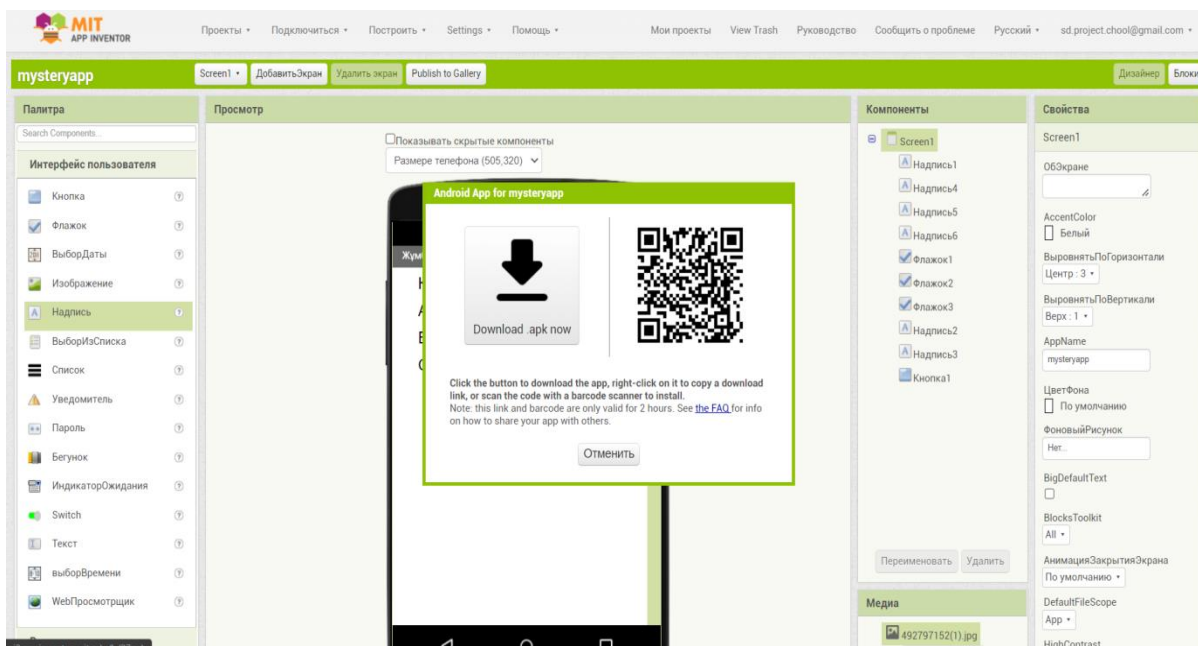
2-сурет. Мәтін блогына Жұмбақ мәтінін қою

Үшінші аптада «Мобильді қосымшаның бағдарламалық кодын құру» тақырыбында жұмыс істеп үйренді. Бұл кезеңді Блоктар режимінде орындап, әр компоненттің өзінің командасымен жұмыс орындап көрді (3-сурет). Қажетті блоктарды белсендендіру үшін компоненттерді белгілеп көрсетті. Басқару, логика, математика, мәтін, массив, түстер, айнымалылар т.б. блоктарымен танысты. Мобильді қосымшаны арк форматына ауыстырды.

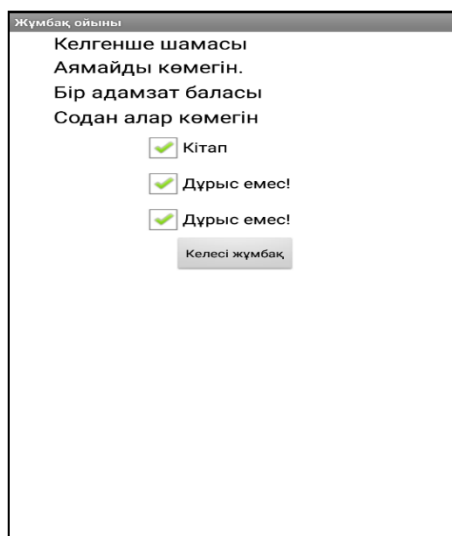
3-сурет. Жауаптар батырмасы программалық кодымен жұмыс

Төртінші аптада «Мобильді қосымшаны тестілеу мен ретке келтіру» қосымша сабағында оқушылар компьютердің жұмыс үстелінде Nox эмуляторына, MIT App Inventor Companion қосымшасы алдын-ала орнатылған мобильді құрылғыға QR коды арқылы қосымшаны жүктеп алды (4-сурет). Батырмалардың орнын жылжыту, мәтіннің шрифтін өзгерту т.б. күйін келтірді және бағдарламаны Nox эмуляторында тестіледі (5-сурет).

4-сурет. Мобильді қосымшаны QR коды арқылы эмуляторға жүктеп алу

Тәжірибе нәтижесінде келесі қорытындыны айтар едім: 8 және 10-сынып оқушылары мобильдік қосымша әзірлеуді MIT App Inventor ортасында орындай алады. 8-сыныптағы Python бағдарламалау тілінің пәрмендерімен салыстыруды іске асырды. Бағдарламалау тілінің пәрмендері формалды болғандықтан, оларды нақты жағдаятқа тәжірибе жүзінде қолдану қиындықтары кездескен болатын. Ал мобильді қосымша құрастыру барысында пәрмендердің қолданылу тәжірибесін ұғыну тиімді болды.

5-сурет. Бірінші жұмбақ жауаптарын тестілеу және ретке келтіру

Оқушылар MIT App Inventor 2 конструкторында мобильді қосымшалар әзірлеу жөнінде түсінік алды. Бұл зерттеу нәтижесі мектептердің информатика пәні мұғалімдеріне қажетті әдістемелік көмек бола алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Информатика. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сынып оқушыларына арналған оқулық / В.Г. Архипова, Р.Г. Амдамова, Н.К. Беристемова, К.Б. Кадыракунов – Алматы: «Алматыкітап баспасы», 2020. – Б. 135 – 158 б.б.

2. Ливенец М.А., Ярмахов Б.Б. Программирование мобильных приложений в MIT App Inventor. Практикум. – Академия мобильных приложений Айтичер. URL: http://mkpochtoi.ru/AppInventor_rus.pdf

3. Среда разработки android приложений App Inventor 2 и ее применение в сообществе Arduino. <https://habr.com/ru/post/273269/>

"ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ" СЕКЦИЯСЫ
СЕКЦИЯ «ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ»
SECTION "NATURAL SCIENCES"

ӘОЖ 34.01.45

**КӨКШЕТАУ ӨңІРІНІҢ ФЛОРАСЫН ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ
ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
**ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФЛОРЫ КОКШЕТАУСКОГО РЕГИОНА В
УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ И НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ**
**FEATURES OF USING THE FLORA OF THE KOKSHETAU REGION IN THE
EDUCATIONAL PROCESS AND SCIENTIFIC RESEARCH**

**Амангелді Әзиза Сапарғалиқызы, Дурмекбаева Шынар Нурлыбековна,
Хамитова Гульнар Жумабековна**
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.,
nurkhanaziza@gmail.com, durmekbaeva@mail.ru, h.g.z@mail.ru

**Амангелди Азиза Сапарғалиевна, Дурмекбаева Шынар Нурлыбековна,
Хамитова Гульнар Жумабековна**
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
nurkhanaziza@gmail.com, durmekbaeva@mail.ru, h.g.z@mail.ru

**Amangeldy Aziza Sapargaliyevna, Durmekbayeva Shynar Nurlybekovna
Hamitova Gulnar Zhumabekovna**
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
nurkhanaziza@gmail.com, durmekbaeva@mail.ru, h.g.z@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада Көкшетау өңірінің флорасын зерттеп, оқу үдерісінде пайдаланған нәтижелер қарастырылған. Зерттеу барысында доминантты кездесетін 25 тұқымдас, 70 түрге жататын өсімдіктер жинап алынып, экологиялық топтары мен тіршілік формаларына талдау жасалған.

Түйін сөздер: жергілікті флора, гербарий, экологиялық топ, тіршілік форма.

Резюме: В статье рассмотрены результаты изучения флоры Кокшетауского региона, использованные в учебном процессе. В ходе исследования были собраны и проанализированы экологические группы и жизненные формы растений, относящихся к 25 семействам, 70 видам.

Ключевые слова: местная флора, гербарий, экологическая группа, форма жизни.

Summary: The article considers the results of studying the flora of the Kokshetau region used in the educational process. During the study, ecological groups and life forms of plants belonging to 25 families and 70 species were collected and analyzed.

Keywords: local flora, herbarium, ecological group, life form.

Флораны білместен өсімдіктерді зерттеу мүмкін емес. А.И. Толмачевтің анықтамасы бойынша флора - бұл қазіргі уақытта өсетін немесе белгілі бір

аймақта алдыңғы дәуірлерде өскен өсімдік түрлерінің жиынтығы [1]. Бұл түрлер барлық өсімдік қауымдастықтарын құрайды. Флора төменгі курстарда міндетті оқу объектісі ретінде студенттердің курстық және біліктілік жұмыстарын орындау кезінде ғылыми зерттеу объектісіне өтеді [2]. Зерттеу жұмыстары студенттерді заманауи зерттеу жұмыстарының принциптері мен әдістеріне, оның ішінде зерттеуді дайындау және жүргізуге, ғылыми жұмыстарды жазуға және жариялауға, дайындауға үйретеді. Студенттердің ғылыми зерттеулері арқылы білім беру процесінің сапасын жоғарылату, білім беру, ғылым және тәжірибелік процесстердің бірыңғайлығын қамтамасыз ету, кәсіби шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыру сияқты көптеген мүмкіндіктерді дамытуға болады [3].

Көкшетау өңірінің флорасын ғылыми тұрғыда танып білу мақсатында 2020-2022 жылдары ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілді. Көкшетау қаласы аумағында өскен өсімдіктер жинап алынып, гербарий жасалынды. Жиналған өсімдіктер «Флора Қазақстанның» еңбектері, Биология және ОӘ кафедрасының гербарий топтамалары арқылы анықталып, сипаттама берілді.

Зерттеу барысында негізгі әдіс ретінде маршруттық - аймақтық және А.И. Толмачевтың (1986) нақты флоралар әдісі алынды [1]. Өсімдіктерді жинау, кептіру және оларды дұрыс өңдеу А.К. Скворцовтың (1977) әдістемесі бойынша жүргізілді [4]. Жиналған түрлерді анықтау және олардың конспектісін түзу үшін «Флора Қазақстанның» (1956-1966) еңбектері пайдаланылды [5]. Тіршілік формаларына байланысты түрлердің жіктелуі И.Г. Серебряковтың (1962) еңбегі бойынша жүргізілді [6]. Зерттелген өсімдіктердің түрлері мен туыстарының латынша атаулары С.К. Черепановтың (1995) еңбегіне сәйкес берілді [7].

Зерттеу жұмысымыздың нәтижелері бойынша Ақмола облысы, Көкшетау қала маңы аймағының флорасынан доминантты кездесетін 25 тұқымдас, 70 түрге жататын өсімдіктер жиналып алынып, талдау жасалынды. Жалпы түр саны бойынша жиналған өсімдіктер арасынан бірінші орынды *Asteraceae* (15 түр); екінші орынды *Brassicaceae* Burnett (7 түр); үшінші орынды *Fabaceae* Lindl. (7 түр) және *Rosaceae* Juss., *Scrophulariaceae* (4 түр) тұқымдастары алады. *Caryophyllaceae*, *Lamiaceae* Lindl., *Ranunculaceae* Juss. тұқымдасынан 3 түр, *Pinaceae* Lindl., *Chenopodiaceae* Vent., *Geraniaceae* Juss., *Juncaceae* Juss., *Polygonaceae* Juss., *Salicaceae*, *Urticaceae* Juss. тұқымдастарынан 2 түр, *Amaranthaceae*, *Apiaceae*, *Betulaceae*, *Fagaceae*, *Dipsacaceae* Juss., *Euphorbiaceae*, *Iridaceae*, *Plantaginaceae*, *Plumbaginaceae*, *Polygalaceae* тұқымдастарынан 1 түрден кездесті.

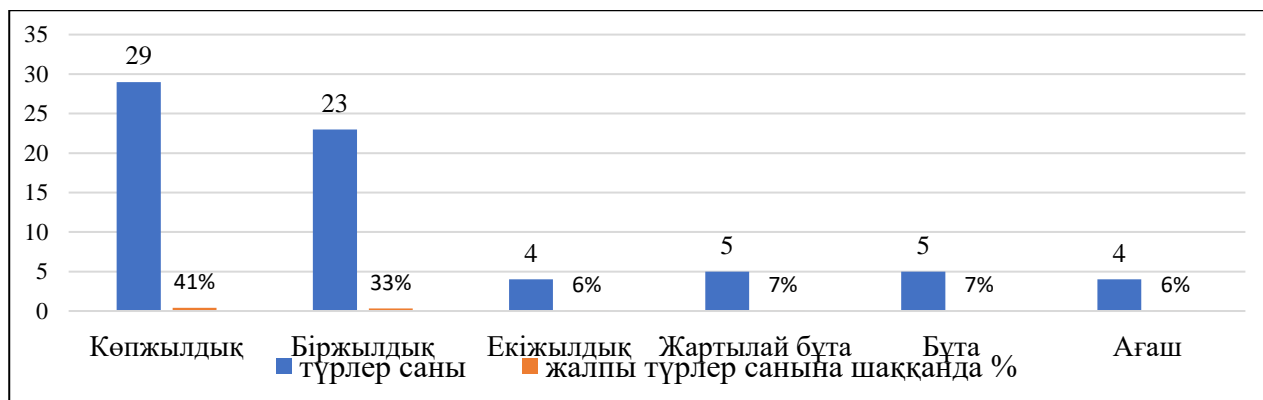
Өсімдіктер топырақтың ылғалдылығына байланысты мынадай экологиялық топтары бойынша орналасқан: мезофиттер (26 түр), ксеромезофиттер (15 түр), ксерофиттер (8 түр), мезоксерофиттер (7 түр), гигрофиттер (5 түр), гигромезофиттер (3 түр), мезогигрофиттер (6 түр). Ал гидрофиттер мүлдем кездеспеді (1-сурет).

1-сурет. Экологиялық топтар санының пайыздық көрсеткіштері

Жалпы алғанда зерттелген аймақта кездескен өсімдіктердің басым көпшілігі — мезофиттер, бұл топқа топырақ ылғалдылығы жеткілікті болатын жерде өсетін өсімдіктер жатады. Олардың ішінен 6 тұқымдасқа кіретін 26 түр: *Asteraceae* (13 түр), *Brassicaceae* Burnett (5 түр), *Fabaceae* (4 түр), *Geraniaceae* Juss. (2 түр), *Plantaginaceae* (1 түр), *Polygonaceae* Juss. (1 түр) кездесті. Ксеромезофиттерге жеткілікті ылғалдылықтан төмен субстратқа бейімделген 6 тұқымдасқа кіретін 15 түр: *Polygalaceae* (1 түр), *Caryophyllaceae* (2 түр), *Chenopodiaceae* Vent. (2 түр), *Amaranthaceae* (1 түр), *Euphorbiaceae* (1 түр), *Rosaceae* Juss. (4 түр), *Scrophulariaceae* (4 түр) кездесті. Ксерофиттерге ылғалдылығы үнемі жетіспейтін субстратқа бейімделген *Asteraceae* (2 түр), *Brassicaceae* Burnett (2 түр), *Fabaceae* Lindl. (3 түр), *Caryophyllaceae* (1 түр) тұқымдастары кіреді. Мезоксерофиттерге мезофиттерге қарағанда біршама құрғақтау, ал ксерофиттерге қарағанда біршама ылғалды субстратқа бекінген 6 тұқымдас, 7 түр: *Betulaceae* (1 түр), *Pinaceae* Lindl. (2 түр), *Plumbaginaceae* (1 түр), *Ariaceae* (1 түр), *Dipsacaceae* Juss. (1 түр), *Lamiaceae* Lindl. (1 түр) кездесті. Гигрофиттер мөлшерден тыс ылғалданған субстратқа бейімделген 3 тұқымдасқа кіретін 5 түр кіреді: *Juncaceae* Juss. (2 түр), *Lamiaceae* Lindl. (2 түр), *Iridaceae* (1 түр). Гигромезофиттерге *Urticaceae* Juss. (2 түр), *Ranunculaceae* Juss. (1 түр) тұқымдасының түрлері кіреді. Мезогигрофиттерден *Salicaceae* (2 түр), *Ranunculaceae* Juss. (2 түр), *Fagaceae* (1 түр), *Polygonaceae* Juss. (1 түр) түрі кездесті.

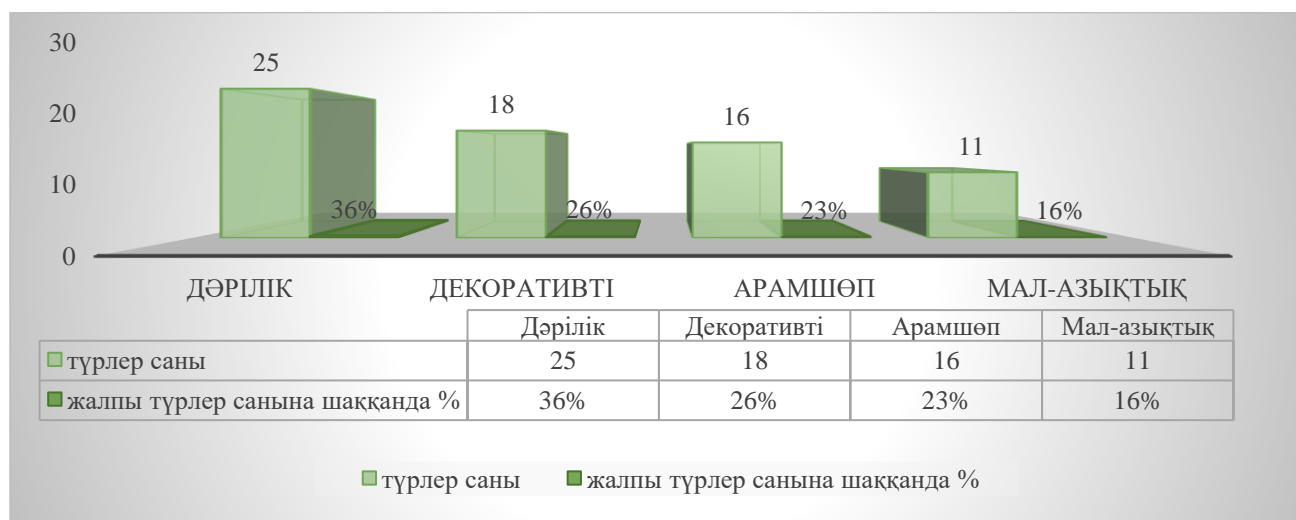
Зерттелген аймақтағы өсімдіктердің түрлері тіршілік формаларына байланысты ағаштар 4 түрі, бұталар 5 түрі, жартылай бұталар — 5 түр, шөптесін өсімдіктер — 56 түрді біріктіретіні анықталды (2-сурет).

2- сурет. Ақмола облысы, Көкшетау қаласы маңайындағы өсімдіктердің тіршілік формасы бойынша кездесуі

Ағаштарға *Pinaceae* Lindl. (*Pinus sylvestris* L., *Picea abies*), *Betulaceae* (*Betula pendula*), *Salicaceae* (*Populus tremula*) түрлері кіреді. Бұталарға *Rosa rubiginosa* L., *Rosa acicularis* Lindl., *Spiraea crenata* L. *Spiraea hypericifolia* L., *Salix rosmarinifolia* L. жатады. Жартылай бұталарға *Artemisia frigida* Willd., *Artemisia dracunculus* L., *Anthyllis vulneraria* L. және т.б. жатады. Біржылдықтарға *Chenopodium album* L., *Chenopodium glaucum* L., *Amaranthus retroflexus* L., *Matricaria chamomilla* және т.б. жатады. Екіжылдықтардан *Tripleurospermum inodorum* (L.), *Lepidium campestre* L., *Saponaria officinalis* L., *Scabiosa Ochroleuca* L. түрлері кездесті. Көпжылдық өсімдіктер ішінен *Achillea nobilis* L., *Lactuca tatarica*, *Hieracium umbellatum* L. және т.б. түрлері кездесті.

Жергілікті флораның шаруашылықтағы маңызына келер болсақ, дәрілік (25 түр), сәндік (18 түр), арамшөптік (16 түр), мал-азықтық (11 түр) түрлері кездеседі (3-сурет).

3-сурет. Жергілікті флораның шаруашылықтағы маңызы

Көкшетау өңірінің флорасын зерттеу барысында анықталған өсімдіктер түрлерін «Ботаника» пәнінде «Өсімдіктер систематикасы» бөлімдерін, топырақтың ылғалдылығына байланысты анықталған өсімдіктердің экологиялық топтарын «Өсімдіктердің экологиялық топтары және тіршілік формалары» тақырыптарын оқытқан кезде пайдаланылды.

Сонымен қатар Көкшетау қаласы аумағындағы өсімдіктер түрлерімен студенттерді таныстырып, оқыту үшін ғылыми-зерттеу нәтижелерін пайдалана отырып 5 кредит көлемінде «Жергілікті өңір флорасы» атты элективті пәннің оқу бағдарламасы, дәріс кешендері құрастырылды.

Төменгі курс студенттеріне «Жергілікті флора» атты ғылыми үйірменің жұмыс жоспары құрастырылып, үйірме жұмыстары өткізілді. Үйірмеде студенттер орман өсімдіктері, далалық жер өсімдіктері, арамшөптер, мәдени өсімдіктер түрлерімен танысып, гербариймен жұмыс істеді.

Ғылыми-зерттеу, оқу үдеріс нәтижелерін қорытындылай отырып, теориялық білімді практикалық біліммен ұштастыру және студенттердің ғылыми зерттеулерін ұйымдастыру және далалық зерттеулерге нұсқау беру үшін «Жергілікті флора бойынша жазғы практика» атты әдістемелік құрал құрастырылды. Бұл әдістемелік құралда табиғаттағы өсімдіктерді жинау ережелері, өсімдіктерді кептіру әдістері, гербарий жасау және жергілікті флора өсімдіктерін танып білуге арналған мәліметтер берілген. Осы әдістемелік құрал арқылы студенттер өз беттерінше оқып үйреніп, ғылыми жұмыстармен шұғылдана алады.

Жалпы жергілікті флораны оқып үйрету, жергілікті флора бойынша ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу студенттерде өз өлкесіне деген қызығушылықты оятып, оқуға, білімге құштарлықтарын арттыратындығы анықталды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Толмачев А.И. Методы сравнительной флористики и проблемы флорогенеза. – Новосибирск: Наука, 1986. – 192 с.
2. Устинова А.А. Местная флора как объект учебных и научных исследований студентов. – Самарская Лука: Бюл. 2007. - Т. 16. - № 1-2(19-20). - С. 263-267.
3. Гуленкова М.А., Красникова А.А. Летняя полевая практика по ботанике. М., «Просвещение», 1976. - 224 с.
4. Скворцов А.К. Гербарий. Пособие по методике и технике. – М.: Наука, 1977. – 199 с.
5. Флора Казахстана. – Алма-Ата : Изд-во Академии Наук Казахской ССР, 1956–1966. – Т. I–IX.
6. Иващенко А.А. Қазақстанның өсімдіктер әлемі. Көпшілікке арналған ғылыми басылым.- «Алматыкітап» ААҚ, 2004 – 176 б.
7. Czerepanov S.K. Vascular plants of Russia and adjacent states (the former USSR). 1995. – 516 с.

**ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ
МАТЕМАТИКИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ**

**БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ
МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІН
ДАРАЛАНДЫРУ**

**INDIVIDUALIZATION OF STUDENT LEARNING IN MATHEMATICS LESSONS
AS A MEANS OF IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION**

**Асайбек Шыңғыс Абзалұлы
Габдуллин Рустем Серикович**

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
teacher_work@mail.ru

**Асайбек Шыңғыс Абзалұлы
Габдуллин Рустем Серикович**

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
teacher_work@mail.ru

**Asaibek Shyngys Abzaluly
Gabdullin Rustem Serikovich**
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
teacher_work@mail.ru

Түйіндеме: Бұл мақалада математика сабақтарында оқытудың сапасын арттыруға болатын оқытуды дараландыруды қолданудың формалары берілген.

Аннотация: В данной статье представлены формы использования индивидуализации обучения на уроках математики, которые позволяют повысить качество обучения.

Annotation: This article presents the forms of using the individualization of learning in mathematics lessons, which can improve the quality of learning.

Түйін сөздер: оқытуды даралау, зерттеу тапсырмалары, жеке тапсырмалар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Ключевые слова: индивидуализация обучения, исследовательские задания, индивидуальные задания, информационно-коммуникационные технологий.

Keywords: learning individualization, research assignments, individual assignments, information and communication technologies.

Особое место в системе школьного образования отводится математике, которая является основой современных наук и является одним из важнейших компонентов общечеловеческой культуры. Путь к познанию мира, описанию природных явлений, развитию общества, появлению технологии и формированию будущего в целом, лежит через математику. В современном мире качественное освоение любой области человеческой деятельности неэффективно без овладения конкретными математическими знаниями и методами, без интеллектуальных и личностных качеств, развивающихся в ходе

овладения этим учебным предметом. Математика в школе преподается с целью: развития мыслительной и интеллектуальной деятельности; умения логично рассуждать, анализировать, синтезировать, рассчитывать и прогнозировать; усвоения навыков алгоритмического, эвристического, пространственного мышления; развития воображения.

Однако современное обучение математике показало, что большинство учащихся сталкиваются с большими трудностями при ее освоении, что в последствии приводит к снижению мотивации и интереса как к самому предмету, так и к дисциплинам естественно-научного цикла. Выход из данной ситуации зависит во многом от учителя и от его умений находить правильный подход к учащимся, грамотно преподносить материал, удерживать внимание и заинтересовывать своим предметом, попутно развивая их творческие способности. Учитель должен обладать знаниями в области психологии, физиологии развития школьников. Так как все ученики разные и каждый имеет свои индивидуальные, психологические и физиологические особенности, темперамент, скорость восприятия информации, свои интересы и способности. Поэтому все ученики не могут одинаково успешно осваивать материал и использовать на практике полученные знания.

Каждый ученик уникален и имеет свою природу развития, одним математика дается легко, а другим нужно приложить большие усилия. Известный психолог В.А. Крутецкий объяснял это следующим образом: «Мозг некоторых людей своеобразно ориентирован (настроен) на выделение из окружающего мира раздражителей типа пространственных и числовых отношений и символов и на оптимальную работу именно с такого рода раздражителями. В ответ на раздражители, имеющие математическую характеристику, связи образуются относительно быстро, легко, с меньшими усилиями и меньшей затратой сил. Аналогично, неспособность к математике (имеются в виду также крайние случаи) имеет своей первопричиной большую затрудненность выделения мозгом раздражителей типа математических обобщенных отношений, числовых абстрактов и символов и загруженность операций с ними» [1, с. 14-15]. Исходя из этого, мы понимаем, что способность к математике закладывается самой природой, однако, это совсем не значит, что развить способности к математике нельзя. Ярким примером могут служить Софья Васильевна Ковалевская, Николай Егорович Жуковский, Эварист Галуа, Николай Иванович Лобачевский и т.д. Наряду со способностями к математике, как подчеркивает британский математик Луис Джоэл Морделл в своей книге «Размышления математика», ученик должен обладать хорошей памятью и умением концентрировать внимание [2]. Несмотря на отсутствие математических задатков, ученик способен развить способности к математике, а ученик, имеющий при себе задатки, может их так и не развить.

Психологи едины во мнении, что каждый школьник обучаем, при условии отсутствия наличия психических отклонений. Однако, для успешного обучения учащихся, необходимо создать оптимальные условия, где ученик мог бы активно

усваивать материал, развивать творческие способности, формируясь как полноценная личность. Для этого, в первую очередь, в процессе обучения необходимо учитывать индивидуальные особенности, способности, склонности и интересы учеников, что подразумевает под собой индивидуализацию обучения. В Педагогической энциклопедии понятие «индивидуализация» определяется как «организация учебного процесса, при которой выбор способов, приемов, темпа обучения учащихся зависит от уровня развития их способностей к учению» [3].

Основной задачей индивидуализации обучения является: обеспечение максимально возможной глубины в овладении материалом, раскрытие и развитие творческих и индивидуальных способностей каждого ученика, повышение мотивации, развитие познавательных интересов, формирование личностных качеств. Индивидуализация дополнительно повышает мотивацию к изучению предмета, выстраивая учебный процесс таким образом, чтобы он исходил от уровня знаний учащихся и от способностей учеников.

На уроках математики индивидуализацию обучения можно использовать в виде индивидуальных и исследовательских заданий. Как было отмечено ранее, мы часто встречаемся с проблемой отсутствия мотивации и интереса к предмету, поскольку это вызвано еще и тем, что многие ученики не всегда справляются с решением задач, а это напрямую влияет на их уверенность и снижает их мотивацию к изучению предмета. Поэтому, используя индивидуальный подход к учащимся на уроках математики, в первую очередь, необходимо выявить их уровень знаний, а во-вторых, использовать задачи в соответствии с их уровнем. Индивидуализация в обучении применима не только в отношении учеников, испытывающих сложности, но и к сильным ученикам, поскольку одним она помогает освоить материал максимально успешно, а вторым открывает возможности для максимально углубленного и расширенного изучения. Сильных учеников отличает стремление решать более сложные задачи, это активизирует их мотивацию и поддерживает интерес. Ученикам, испытывающим затруднения при изучении математики, необходимо давать такие задачи, выполняя которые, они будут работать по образцу, запоминая алгоритм решения, попутно анализируя ход решения задачи. Примерами могут служить следующие задачи:

Задача 1. В арифметической прогрессии $a_1=5$ и $d=4$. Найдите девятый член прогрессии.

Решение. Для решения данной задачи ученик должен воспользоваться формулой арифметической прогрессии для нахождения a_n члена прогрессии.

$$a_n = a_1 + (n - 1)d$$

Подставим в формулу известные нам значения $a_1=5$ и $d=4$.

$$a_9 = 5 + (9 - 1)4$$

$$a_9 = 5 + 32$$

$$a_9 = 37$$

Задача 2. В арифметической прогрессии сумма седьмого и двадцать третьего члена равна 76, а сумма четвертого и тридцать восьмого членов равна - 212. Найдите первый член и разность этой прогрессии.

Решение. Для решения этой задачи ученик должен на достаточно хорошем уровне знать теоретический материал и уметь составлять систему уравнений. Для начала необходимо составить систему уравнений, а затем, используя формулу a_n члена прогрессии, расписать каждый член прогрессии. Таким образом, надо привести к одному основанию оба уравнения, откуда можно путем выражения a_1 из первого уравнения, подставив во второе уравнение найти разность этой прогрессии. А после нахождения разности прогрессии найти первый ее член.

$$\begin{aligned} & \begin{cases} a_7 + a_{24} = 76 \\ a_4 + a_{38} = -212 \end{cases} \\ & \begin{cases} a_1 + 6d + a_1 + 22d = 76 \\ a_1 + 3d + a_1 + 37d = -212 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 2a_1 + 28d = 76 \\ 2a_1 + 40d = -212 \end{cases} \\ & \begin{cases} -12d = 288 \\ d = -24 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 2a_1 + 28d = 76 \\ 2a_1 + 28 \cdot (-24) = 76 \end{cases} \Rightarrow \{a_1 = 374 \end{aligned}$$

На этапе объяснения урока ученик не должен быть только пассивным слушателем, он должен активно включаться в процесс, при этом, еще уметь самостоятельно добывать знания. Изучение материала должно сопровождаться конкретными целями, так как целенаправленное изучение позволяет освоить материал активнее и быстрее. А для этого необходимо использовать творческие и исследовательские задания, которые наряду с пониманием материала на высоком уровне, закладывают в ученике познавательный интерес, умение самостоятельно конструировать свои знания и ориентироваться в информационном пространстве, развивать критическое мышление. Важным условием построения современного образовательного процесса является наличие информационно-образовательной среды, которая выступает в роли инструментальных средств и ресурсов, обеспечивающих условия для реализации образовательной деятельности на основе информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). При выполнении исследовательских заданий ученик может воспользоваться ИКТ, поскольку, используя специализированные программы по математике, например, такие как Maple, MATLAB, Mathcad, GeoGebra ученик наглядным образом может строить графики, решать логарифмические, квадратные, тригонометрические уравнения и т.д. Исследовательские и творческие задачи должны быть построены таким образом, чтобы ученик с учетом своих способностей мог справиться с ними. Выполняя такого рода задания, он должен самостоятельно проанализировать условие задачи и применить свои теоретические знания для ее решения. Примером может служить следующая задача.

Задача 3. Используя программу GeoGebra, постройте график функции $y = ax^2 + bx + c$. Опишите как меняется график функции при изменениях значений аргументов a, b, c от -5 до 5. (Показать графически).

Решение. Когда a принимает отрицательные значения ветви параболы направлены вниз и при уменьшении значения a при ($a < 0$) парабола сужается (рисунок 1).

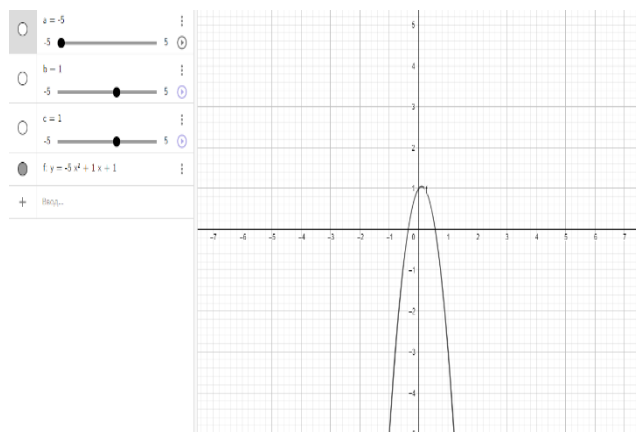

Рисунок 1

Когда a принимает положительные значения ветви параболы направлены вверх и при увеличении значения a , парабола сужается (рисунок 2).

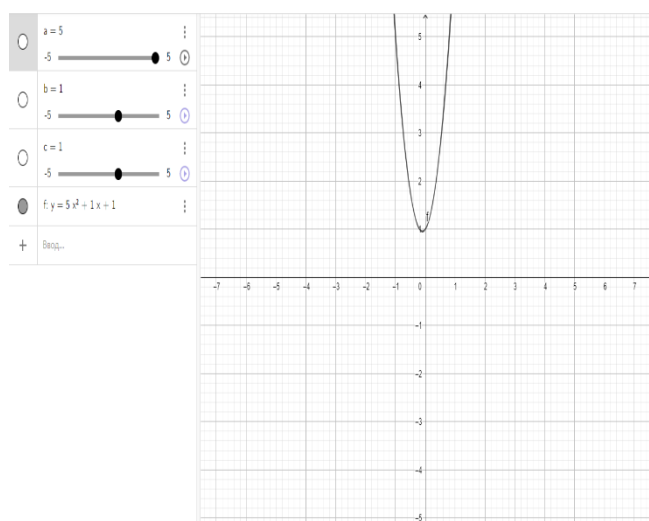

Рисунок 2

При выполнении исследовательских работ важен процесс выполнения, нежели конечный результат, поскольку, важным условием является заинтересовать ученика и вовлечь в атмосферу деятельности. Ученик выступает в роли исследователя, таким образом, повышается его значимость, уверенность, развивается самостоятельность и критическое мышление.

Список использованной литературы:

1. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников / Под ред. Н.И. Чуприковой. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1998. – 411 с.
2. Морделл Л. Размышления математика (Перевод с английского В.Н. Тростникова). – М., «Знание», 1971. – 32 с.
3. Педагогическая энциклопедия. М., 1965. Т. 2. С. 201

УДК 634.71

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ *RUBUS L.* ТУЫСЫНА ЖАТАТЫН ӨСІМДІК ТҮРЛЕРІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ЛЕКАРСТВЕННЫЕ СВОЙСТВА РАСТЕНИЙ РОДА *RUBUS L.* В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ

BIOLOGICAL CHARACTERISTICS AND MEDICINAL PROPERTIES OF PLANTS SPECIES BELONGING TO *RUBUS L.* IN NORTHERN KAZAKHSTAN

Даниярова Фариза Рустемовна, Жумабаева Сара Еркиновна
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
Farizaexol@gmail.com

Даниярова Фариза Рустемовна, Жумабаева Сара Еркиновна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
Farizaexol@gmail.com

Daniyarova Fariza Rustemovna, Zhumabayeva Sara Erkenovna Sh.
Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
Farizaexol@gmail.com

Түйіндеме: Мақалада *Rubus L.* туысына жататын өсімдік түрлерінің биологиялық сипаттамасы; вегетативті және генеративті мүшелерінің, жемістері мен жапырақтарын медицинада қолдану туралы мәліметтер берілген.

Түйінді сөздер: таңқурай, қойбүлдірген, дәрілік шикізат, медицинада қолданысы.

Аннотация: В статье изложены сведения о биологии; вегетативных и генеративных органов; о применении в медицине плодов и листьев растений относящихся к роду *Rubus L.*

Ключевые слова: малина, костяника, лекарственное сырье, применение в медицине.

Annotation: The article contains information about biology; vegetative and generative organs; about the use in medicine of fruits and leaves of plants belonging to *Rubus L.*

Keywords: raspberry, stone berry, medicinal raw materials, application in medicine.

Rubus L. - Rosaceae L. тұқымдасының гүлді өсімдіктерінің үлкен және алуан түрі, *The Plant List* деректер базасының ақпараты бойынша тұқым 1494 түрді қамтиды. Таңқурай және қойбүлдірген немесе тасбүлдірген - осы тектің қарапайым, кең таралған өкілдері. Солтүстік Қазақстанда рубус туысына жататын таңқурайдың (*Rubus idaeus L.*) 1 түрі және қойбүлдіргеннің (*Rubus saxatilis L.*) 1 түрі кездеседі. Бұл өсімдіктердің көпшілігінде раушан тәрізді тікенектері бар ағаш тәрізді сабақтар бар, тікенектер, қылшықтар да осы тұқымға тән [1-2].

Рубус субфамилиясы адамзатқа көптеген пайдалы өсімдіктер берді. Ежелгі дәуірден бастап жер шарының тұрғындары бұл туыстың көптеген жемістерін жейді: таңқурай (*Rubus idaeus L.*), қожақат немесе қожакей (*Rubus vulgaris Weihe & Nees*) және қойбүлдірген немесе тасбүлдірген (*Rubus saxatilis L.*) ежелгі уақытта жер шарының тұрғындары көптеген рубустардың жемістерін өз қажетіне жаратады. Бұл жабайы түрлердің жемістері соншалықты дәмді, қол жетімді және қоректі, сондықтан мәдени түрлердің селекциясы жақында басталды [2].

Таңқурай (*Rubus idaeus*) – биіктігі екі м-ге жететін және олар түзутікенектермен жабдықталған, иілген жіңішке қызыл түсті бұтақтары бар, тік, қызыл сабақтарға ие бұта, тамыры көпжылдық. Олардың жапырақтары пиннат болып келеді де, үш-бес топқа жиналады және түкшелермен қапталған. Гүлдері диаметрі 1 см жетуі мүмкін. Олар ақ түсті және әрқайсысында 10 гүлге дейін гүлшоғырларда жиналады [3].

Таңқурай жемістері - бұл кішкентай жиналған жемістер, әдетте диаметрі 1-ден 3 сантиметрге дейін және дөңгелек, сопақ немесе ұзын пішінді. Жемістер жидектерге ұқсайтынына қарамастан, таңқурай қатты, бірақ біркелкі емес, құрылымды және көпіршікті көрініс беретін ұсақ дөңгелек тамшылардан немесе кішкентай жидектердің жиынтықтарынан (тас жемістер) дамиды. Өсімдіктің жемісі әдетте жұмсақ, нәзік, шырынды және сәл қытырлақ болады, өйткені құрамында 100-ден 120-ға дейін тұқым бар (1- сурет). Жинау кезінде жемістер орталық өзектен бөлініп, қуыс құрайды. Ашық қызыл түске және жұмсақ консистенцияға ие, таңқурайдың қаныққан және тартпа дәмі бар. Олар жаз, күз мезгілінде пісіп жетіледі. Жалпы биіктігі мен өсу дәрежесі көбінесе климаттық факторларға байланысты [3-4].

Жемістерде 2-3% органикалық қышқылдар (салицил, алма, лимон), спирттер, цианин антоцианиндері, цианидин диглюкозиді (бояғыш), пуриндер, В1, В2, РР витаминдері, фолий қышқылы, ситостерол, катехиндер, бензопирондар бар. Жаңа піскен жемістердің құрамында глюкоза (2,8-4,2%), фруктоза (1,3-8,1%), сахароза (0,5-6,5%), левулез, декстроза, пектин (0,4 - 2,8%), темір, калий және мыс тұздары бар. Жапырақтарда аскорбин қышқылы (300 мг% дейін), каротин, В дәрумені және алкалоидтар, флавоноидтар, бензопирондар (0,3-0,28%), фенолгликозидтер, фенол қышқылдары, лактондар, таниндер табылды. Тұқым құрамында 15% дейін майлар, фитостерол бар [4].

Таңқурай иммундық жүйені нығайтуға, қабынуды азайтуға және жасушаларды бос радикалдардың зақымдануынан қорғауға арналған С дәруменінің тамаша көзі болып табылады. Жемістер сонымен қатар ас қорыту жүйесінің жұмысын реттейтін талшықтың, эритроциттердің түзілуіне арналған фолий қышқылының, ағзадағы сұйықтық деңгейін теңестіретін калийдің жақсы көзі болып табылады және құрамында магний, кальций, А және С дәрумендері, мыс, темір және марганец бар [5].

Таңқурай жемістері диафоретикалық (терлеткіш) қасиетке ие. Өлсіз органикалық қышқылдардың болуына байланысты жемістер рН-ның сілтілік жағына ауысуына, организмнен зәр қышқылының тұздарын кетіруге, зәр

шығаруды ынталандыруға және ас қорытуды жақсартуға көмектеседі. Жемістердегі салицил қышқылы антисептикалық, антипиретикалық (дене қызуын төмендету), диафоретикалық және қабынуға қарсы әсерге ие. Қазіргі уақытта таңқурай жапырақтары белсенді зерттелуде, олардың гемостатикалық (қан тоқтату) қасиеті анықталды. Таңқурай жапырақтарынан алынған сығынды тәжірибелік жануарларға гормон тәрізді әсер етеді [6-7].

1-сурет. Таңқурай (*Rubus idaeus*)

Rubus saxatilis (қойбүлдірген) - биіктігі 25-30 см-ге дейін жер жорғалап таралатын ұзын өркенді, ұзындығы 1,5 м-ге дейін жететін көпжылдық шөптесін өсімдік. Сабағы қатты талшықтарлардан тұзу болып келеді. Жапырақтары үшбұрышты, өрескел, жапырақшаларда ұзын, қатты түктер болады. Гүлдер ақ, кішкентай, қосжынысты, сабақтың жоғарғы жағында қолшатыр тәрізді гүлшоғырларда 3-10 жиналады. Қойбүлдірген мұртшалары арқылы көбейеді, мамырдан шілдеге дейін гүлдейді. Жемісі - ашық қызыл түсті көп сүйекті, оның ішінде үлкен сүйек бар, тұрақты емес пішінді 4 ірі жемістен тұрады (2-сурет). Жидектер шырынды, қышқыл, анар дәмін еске түсіреді. Жемістер шілде-тамыз айларында піседі [2].

Қойбүлдірген жемістерінде пектиндер, оңай сіңетін көмірсулар, таниндер, арбутин, ұшпа, органикалық қышқылдар, катехиндер көп. С, Е және А дәрумендері, фосфор, магний, темір, калий, натрий, марганец және т.б. химиялық компоненттерге өте бай өсімдік болып келеді [8].

2 -сурет. Қойбүлдірген (*Rubus saxatilis*)

Қойбүлдіргеннің пайдалы қасиеттері әртүрлі, ол олардың бай химиялық құрамына байланысты. Сонымен, жидектерінің құрамына бактерицидтік және гемостатикалық қасиеттер беретін пектин мен таниндер кіреді. Сонымен қатар, олар тұтқыр, қабынуға қарсы әсерге ие және қанкетудің кейбір түрлерін емдеу үшін қолданылады. Жидектерде көп мөлшерде аскорбин қышқылы бар, ол иммунитетке оң әсер етеді, сонымен қатар ағзаның иммундық «қорғаныш» функцияларын арттырады. С дәрумені жемістерге антипиретикалық қасиет береді. Осыны ескере отырып, қойбүлдіргенді вирустық және жұқпалы аурулардың белсенді әрекеті кезінде тағамға енгізілуі керек [8].

R. saxatilis ағзадан тұздар мен зиянды заттарды кетіруге қабілетті, сонымен қатар метаболизм процестеріне оң әсер етеді [9].

Қойбүлдіргеннің пайдасы дәстүрлі медицина рецептерінде қолданылады. Мысалы, таниндердің құрамына байланысты жидектерді тонзиллит, стоматит және фарингитті емдеу кезінде қолдануға болады. Жидек шырыны трихомониаз және балантидиаз қоздырғыштарына зиянды әсер етеді. Дәрумендердің бай құрамына байланысты емшілер анемия мен гиповитаминоз кезінде жемістерді жеуге кеңес береді. Сондай-ақ, олардан күйік пен ашық жара болғанда көмектесетін лосьондар жасауға болады [8-9].

Халық медицинада өсімдіктің басқа бөліктері де қолданылады.

Мысалы, вегетативті өркендерден дайындалған қайнатпа босанғаннан кейінгі қан кетулерге, етеккірдің бұзылуына, сондай-ақ жүрек аймағындағы ауырсынуды азайтуға көмектеседі. Бұл қайнатпадан ревматизмдегі ауырсынуды азайтуға көмектесетін емдік компресстер жасауға болады [9-10].

Жапырақтардан жасалған қайнатпа асқазан мен ішек аурулары үшін қолданылады. Сыртқы жағынан оларды геморрой үшін қолдануға болады. Бас терісі аурулары бар адамдарға басын өсімдік жапырақтарының қайнатпасымен жуу ұсынылады. Қойбүлдірген гүлдерінен спиртті тұнбасын дайындауға болады, бұл қышыма мен көздің әртүрлі ауруларын емдеуге көмектеседі. Жидектер негізінде дайындалған сусындар безгекке көмектеседі. Саңырауқұлақтардан зардап шеккен жапырақтар да қолданылады, сондықтан олардың негізінде қорқыныш, эпилепсия және тіпті кекеткішті емдеуде қолданылатын қайнатпа дайындалады [10].

Жоғарыдағы мәліметтерге сүйене отырып, *Rubus L.* туысына жататын өсімдік өкілдерің барлығы дерлік жеуге жарамды, әдемі, дәмді, құрамында құнды биологиялық белсенді заттар кешені бар, және біздің денсаулығымыз үшін

пайдалы деген қорытынды жасаймыз. Алайда өңірімізде кездесетін *Rubus L.* туыс өкілдеріне тереңдетіп биологиялық, биохимиялық зерттеу жүргізіп, олардың практикалық маңыздылығын анықтау қажеттілігі жайында сұрақтар тұр.

Әдебиеттер тізімі

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D0%B1%D1%83%D1%81>
2. Абдуллаева М.Н. *Rubus* Малина, ежевика, костяника // Опред. раст. Ср. Азии. Ташкент: Фан, 1976. С. 166-168.
3. Флора Казахстана / ред. Н. В. Павлов. – Алма-Ата : Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1961. – Том 4. – 571 с.
4. Витковский В. Л. Плодовые растения мира. СПб.: Лань. 2003. – 592 с.
5. Харри Бейкер, Плодовые культуры / – М.: МИР. 1990. – С. 107;108.
6. Ильина Т. А.: Большая иллюстрированная энциклопедия лекарственных растений. – СПб: СЗКЭО, 2017. С. 8.
7. Берсон Г.З. Дикорастущие съедобные растения / - М.: Гидрометеиздат, 2008. - 234 с.
8. Губанов И.А., Киселева В.С., Новиков В.С. [и др.] *Rubus saxalitis L.* – Костяника // Иллюстративный определитель растений Средней России. –М.: Т-во науч.изд. КМК, Ин-т технол. Исследований. – 2003. – 408 с.
9. Ильина Т. А. Лекарственные растения: большая иллюстративная энциклопедия / М.: Эксмо. 2021. – 304 с.
10. Соколов С.Я. Фитотерапия и фитофармакология: Руководство для врачей. М.: Медицинское информационное агентство, 2000. – 976 с.

УДК 51.8

**МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ИГРОВЫХ СИТУАЦИИ КАК СРЕДСТВО К
ПОБУЖДЕНИЮ ВНИМАНИЯ УЧАЩИХСЯ К БОЛЕЕ ГЛУБОКОМУ ИЗУЧЕНИЮ
МАТЕМАТИКИ.**

**MATHEMATICAL MODELS OF GAME SITUATIONS AS A MEANS TO
ENCOURAGE STUDENTS' ATTENTION TO A DEEPER STUDY OF MATHEMATICS.**

**ОЙЫН ЖАҒДАЙЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ
ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАНЫ ТЕРЕҢІРЕК ОҚУҒА ДЕГЕН
ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ОЯТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ.**

Есентимирова Р.Н.

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

esentimirova98@mail.ru

Есентимирова Р.Н.

Көкшетау университеті.Ш. Уәлиханов, г. Кокшетау

esentimirova98@mail.ru

Аннотация: в данной статье рассмотрен пример математической модели игровой ситуации, которое доступно учащимся 5-9 классов общеобразовательных школ, с целью побуждения внимания учащихся к более глубокому изучению математики.

Ключевые слова: математические игры, нестандартная логика, принцип Дирихле.

Abstract: this article considers an example of a mathematical model of a game situation, which is available to students of grades 5-9 of secondary schools, in order to encourage students' attention to a deeper study of mathematics.

Keywords: mathematical games, non-standard logic, Dirichlet principle.

Түйіндеме: Бұл мақалада оқушылардың назарын математиканы тереңірек оқуға ынталандыру мақсатында жалпы білім беретін мектептердің 5-9 сынып оқушыларына қол жетімді ойын жағдайының математикалық моделінің мысалы қарастырылған.

Түйінді сөздер: математикалық ойындар, стандартты емес логика, Дирихле принципі

Еще в древней Греции хорошо понимали необходимость активного усвоения знаний учащимися, в частности известно, что Сократ побуждал своих учеников к активному получению знаний. Проблема активизации процесса усвоения знаний особенно важна в современный век бурного научного и технического развития общества. Если ученики будут хорошо подготовлены, то в дальнейшем они смогут сильно продвинуть наше общество в современной конкурентной борьбе между государствами.

Однако, призвать ученика к активному получению знаний удастся не всегда. Иногда, даже способные ученики не проявляют интереса к математике. Это объясняется тем, что они не понимают математики, а прилагать усилия для получения больших знаний они не хотят.

Как отмечается в работе [1]: “первым импульсом для изменения отношения ученика к предмету может стать удивление: неожиданные ассоциации, необычная подача известного факта, различные аналогии”. Этими свойствами обладают многие математические и интеллектуальные игры.

Рассмотрим пример такой игры.

Пример 1.

Кот Базилио пообещал Буратино открыть великую тайну, если он составит чудесный квадрат 3×3 из чисел: 1, 0, -1 так чтобы суммы по строкам, по столбцам и по большим диагоналям были различны. Сможет ли Буратино составить чудесный квадрат?

Решение этой задачи доступно учащимся 5-9 классов. Процесс по поиску чудесного квадрата можно оформить как игру среди учащихся класса. Очень часто дети любят играть в “крестики-нолики”, аналогичную нашей игре. Поэтому они быстро поймут правила игры. После этого можно запустить процесс по поиску чудесного квадрата. Ученики, скорее всего будут искать этот квадрат перебирая различные варианты. Чтобы заинтересовать игроков, может быть, имеет смысл назначить приз победителю. После долгих и мучительных поисков можно привести полное решение задачи.

Решение.

Для полного пояснения правила поиска чудесного квадрата, перед началом игры на одном конкретном квадрате можно показать, как образуются суммы по строкам, столбцам и главным диагоналям.

$$S_1 = 1 + 0 - 1 = 0, S_2 = 0 + 1 + 1 = 2, S_3 = -1 + 0 + 1 = 0;$$

По столбцам:

$$S_4 = 1 + 0 - 1 = 0, S_5 = 0 + 1 + 0 = 1, S_6 = -1 + 1 + 1 = 1;$$

По диагоналям:

$$S_7 = 1 + 1 + 1 = 3; S_8 = -1 + 1 - 1 = -1.$$

$$\begin{array}{ccc} S_1 & 1 & 0 & -1^{S_8} \\ S_2 & 0 & 1 & 1 \\ S_3 & -1 & 0 & 1_{S_7} \\ & S_4 & S_5 & S_6 \end{array}$$

Рис.1 Для рассматриваемого квадрата найдем суммы по строкам:

Рис 1. Квадрат, составленный из чисел $\{-1,0,1\}$.

Этот квадрат не является чудесным, поскольку $S_1 = S_3 = S_4, S_5 = S_6$.

После такого пояснения можно запускать процесс игры.

Покажем, что чудесного квадрата не бывает. Прежде всего уточним, в каких пределах могут меняться суммы по строкам, по столбцам и по большим диагоналям. Здесь сумма чисел стоящих в трех клетках, которые мы суммируем, принимает самое наименьшее значение (-3) – это когда во всех трех клетках стоят числа (-1) . Самое большое значение сумма трех клеток даст число 3 – это когда во всех трех клетках стоит число 1 . Таким образом, суммы S которые мы вычисляем, могут находиться в пределах от (-3) до 3 .

Чтобы квадрат был чудесным, суммы $S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7, S_8$ должны быть различными. Но в промежутке от (-3) до 3 , может быть, только 7 различных чисел, например

$$S_1 = -3, S_2 = -2, S_3 = -1, S_4 = 0, S_5 = 1, S_6 = 2, S_7 = 3.$$

Поэтому сумма S_8 , которая находится в пределах $-3 \leq S_8 \leq 3$, будет совпадать с одним из сумм $S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7$. Но это означает, что чудесный квадрат построить невозможно.

Рассматриваемая задача имеет два достоинства:

1. Ответ в задаче имеет неожиданный результат – оказывается нельзя построить чудесный квадрат.
2. Буратино может строить сколь угодно вариантов квадратов, но это не дает полного решения задачи. Полное решение достигается нестандартной логикой рассуждений, которое в математике именуется принципом Дирихле.

Список использованной литературы:

1. “Математические” вопросы в интеллектуальных играх//Математика в школе, №2, 2016, стр 75-80.

УДК 531; 53.043; 53.097

ГЕТЕРОГЕНДІ ОРТАДАҒЫ ЭЛЕКТР ЖАРЫЛЫСЫНЫҢ ИМПУЛЬСТІК ҚЫСЫМ ЭВОЛЮЦИЯСЫН САНДЫҚ ЕСЕБІ

ЧИСЛЕННЫЙ РАСЧЕТ ЭВОЛЮЦИИ ИМПУЛЬСНОГО ДАВЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОВЗРЫВА В ГЕТЕРОГЕННОЙ СРЕДЕ

NUMERICAL CALCULATION OF THE EVOLUTION OF THE PULSE PRESSURE OF ELECTRIC EXPLOSION IN A HETEROGENEOUS MEDIUM

¹Ильясов Талғат Мұратұлы, ²Шуюшбаева Нұргүл Найзабекқызы,

³Танашева Назгүл Қадырәліқызы

Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау университетінің 2- курс магистранты.

Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау университетінің профессоры,

Академик Е. А. Бөкетов ат. Қарағанды университетінің доценті м.а.

nn_shuish@mail.ru, nazgulya_tans@mail.ru

Ильясов Талгат Муратович, Шуюшбаева Нургуль Найзабековна,

Танашева Назгуль Кадыралиевна

Магистрант 2-курса Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова

Профессор Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова

И.о доцента Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова

nn_shuish@mail.ru, nazgulya_tans@mail.ru

Pyasov Talgat Muratovich, Shuyushbayeva Nurgul Naizabekovna,

Tanasheva Nazgul Kadyralievna

Master student of the 2nd year of Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov,

Professor of Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov,

Acting Associate Professor of Karaganda University named after Academician E.A. Buketov

nn_shuish@mail.ru, nazgulya_tans@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада электрогидравликалық бұрғылау процесінде су астындағы ұшқын разряды кезінде сұйықтықтағы разрядтық кеңістік пен қысымның эволюциясының динамикасын математикалық модельдеу қарастырылған. Гетерогенді ортадағы электрогидравликалық әсердің сызықты емес процесін термодинамикалық талдау негізінде қысым динамикасының сандық есептеулері жүргізілді. Сондай-ақ, жылу балансының теңдеуіне нақтылау коэффициенттерін енгізу арқылы ортаның дисперсия дәрежесінің және арна геометриясының өзгеруінің соққы толқынының таралуына әсері анықталады.

Түйін сөздер: модельдеу, ұшқын разряды, қысым динамикасы, электрогидравликалық бұрғы.

Аннотация: В статье рассматривается математическое моделирование динамики эволюции разрядного пространства и давления в жидкости при подводном искровом разряде в процессе электрогидравлического бурения. Проведены численные расчеты динамики давления, на основе термодинамического анализа нелинейного процесса электрогидравлического эффекта в гетерогенной среде. А также определены влияния степени дисперсности среды и изменения геометрии канала на распространение ударной волны посредством введения уточняющих коэффициентов в уравнение теплового баланса.

Ключевые слова: моделирование, искровой разряд, динамика давления, электрогидравлический бур.

Abstract: The article deals with mathematical modelling of the dynamics of the evolution of the discharge space and pressure in a liquid during an underwater spark discharge in the process of electro hydraulic drilling. Numerical calculations of the pressure dynamics were carried out, based on a thermodynamic analysis of the nonlinear process of the electro hydraulic effect in a heterogeneous medium. And also, the influence of the degree of dispersion of the medium and changes in the geometry of the channel on the propagation of the shock wave are determined by introducing refinement coefficients into the heat balance equation.

Keywords: simulation, spark discharge, pressure dynamics, electro hydraulic drill.

Освоение процессов, осуществляемых при дроблении с помощью электроразрядов, более эффективных и экономичных, чем традиционные механические способы обработки материалов, представляет практический и теоретический интерес в связи с бурным развитием электроразрядной техники. Возможность снижения энергозатрат в технологических процессах, таких как бурение скважин, объясняется важностью изучения электрического разряда.

Возникла необходимость разработки физико-математической модели числовых характеристик дробления горных пород с помощью импульсных электрических разрядов. Эта модель должна описывать работу генератора высоковольтных импульсов, закономерности развития разрядов в диэлектриках и взаимосвязанные процессы, такие как дробление диэлектриков под действием ударных волн. Из-за сложности и нелинейности процессов их аналитическое описание затруднительно. Поэтому целесообразно использовать метод математического моделирования.

Овладение процессами мощной импульсно-разрядной техники позволяет выявить не только технику физических экспериментов, но и дополнительную информацию о технологических процессах. К технологическим процессам с применением импульсных давлений короткой мощности относятся электроимпульсная дезинтеграция материалов, электрогидравлическая обработка, а также электрогидравлическое бурение. Для решения таких задач в источниках питания используются импульсные генераторы тока и напряжения, а также различные электрогидравлические буры. Технологические процессы, требующие высвобождения энергии из накопителя энергии в течение нескольких микросекунд и более, хорошо изучены. Но и по сей день важно сократить время в процессе, увеличить скорость ввода мощности, т.е. их решение приводит к увеличению объемной плотности энергии. В этом случае можно ожидать изменения импульсного давления в канале и повышения эффективности.

Отличие электрогидроимпульсной бура от других бур заключается в различии размеров отражающей среды. Объем пространства, в котором происходит распространение ударных волн, равен объему эллиптического параболоида. Если полуось эллиптического параболоида направлена по направлению движения ударных волн, то ее радиус совпадает с радиусом r рабочего канала (рис.1).

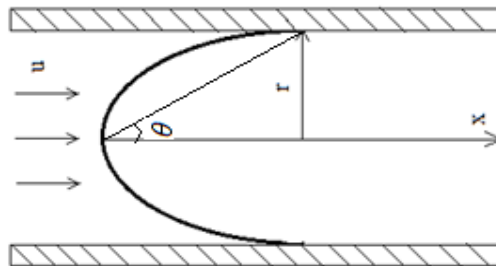

Рисунок 1 – Схема пространства, где распространяется ударная волна

При этом считается, что высоковольтный электрический разряд, являющийся источником мощного импульсного давления, находится между фокусом и двумя фокусами. Высота эллиптического параболоида направлена вдоль оси x , а радиус r основания определяется значением перпендикулярной оси координаты.

Объем эллипсоида равен $V = \frac{4}{3}\pi \cdot a \cdot b \cdot c$. В нашем случае $b=c=r$, а $a=x$, тогда объем эллипсоида $V = \frac{4}{3}\pi \cdot r^2 \cdot x$. Внутренняя часть электрогидравлического бура имеет вид полуэллипсоида или эллиптического параболоида. В этом случае

$V = \frac{2}{3}\pi \cdot r^2 \cdot x$. Поскольку здесь $\operatorname{tg}\theta = \frac{r}{x}$, то $r = x \cdot \operatorname{tg}\theta$. Подставляя эти выражения в место r , получаем $V = \frac{2}{3}\pi \cdot x^2 \cdot \operatorname{tg}^2\theta \cdot x = \frac{2}{3}\pi \cdot r \cdot \operatorname{tg}\theta \cdot x^2$.

Тогда можно представить рабочий объем, окружающий канал разряда, как: $V = C_2 \cdot x^2$, где $C_2 = \frac{2}{3} \cdot \pi \cdot r \cdot \operatorname{tg}\theta$ - коэффициент, зависящий от геометрических параметров канала распространения ударной волны, r - радиус рабочей части трубы, $\operatorname{tg}\theta$ равен отношению радиуса к высоте эллиптического параболоида.

Для проведения численных расчетов используются экспериментально полученные результаты.

Для моделирования гидродинамики электрогидравлического эффекта учитывается изотропность всех процессов, т. е. волны возбуждения и все параметры изменяются одинаково во всех направлениях. Считается, что влияние твердых стенок канала не влияет на распространение ударных волн. Но из проведенных опытов следует, что концентрация мощности ударных волн в заданном направлении осуществляется с помощью жесткого отражателя, специально установленного в канале, где создается высоковольтный

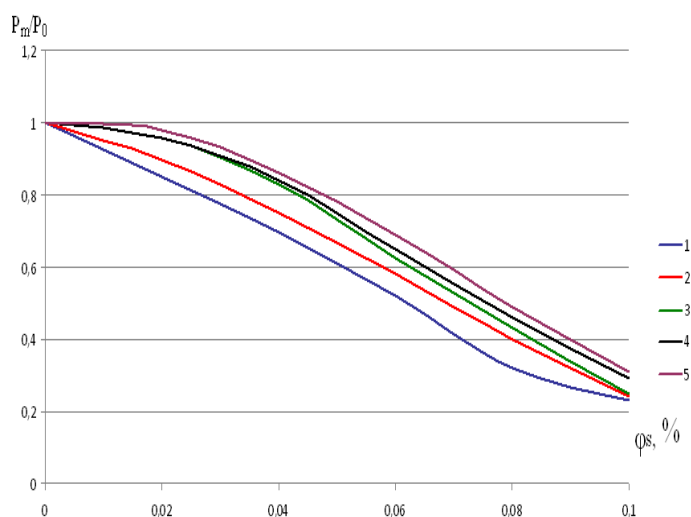
электрический разряд. Из экспериментальных результатов измерения импульсного давления в гетерогенных средах при различных условиях [1-8] следует, что возникла необходимость изучения закономерностей увеличения амплитуды давления от отражения волн в пузырьковой жидкости от твердой границы.

Численные расчеты динамики давления на основе термодинамических анализов процесса нелинейного электрогидравлического эффекта в неоднородной среде учитывают влияние степени дисперсности среды и изменение геометрических размеров канала распространения ударных волн путем введения уточняющих коэффициентов в уравнении теплового баланса.

Значения импульсного давления, полученные после электрогидравлических обработок в различных гетерогенных средах, можно рассчитать по статистическим характеристикам, введя их в пакетную базу work в программе MatCad.

Если уточнить некоторые величины в программе расчета, то значения величин, индекс которых равен 0, соответствуют значениям начального момента. Временной шаг итерации $h = 0,000001$. начальные значения параметров потока на линии ударных волн были следующими: начальная координата $x_0 = 0,001$, плотность $\rho = 1000 \text{ кг / м}^3$, $r = 25 \text{ мм}$.

На основе численного расчета установлена зависимость показателя политропа от концентрации пузырьков водяного пара и растворенного воздуха P_m/P_0 при $n = 0,806$; количественная зависимость показателя политропа от времени и координаты фронта ударных волн в различных политропных и дисперсных средах; зависимость показателя политропа от концентрации в малой и крупномасштабной структуре [9-13].

$n=0,806$; $Re=100$; $C = 1 - 0,9$; $2 - 0,7$; $3 - 0,4$; $4 - 0,1$; $5 - 0,2$

Рисунок 2 -Зависимость относительного давления от концентрации пузырьков водяного пара и растворенного воздуха C

На рисунках 2 и 3 показана зависимость относительного давления от концентрации пузырьков водяного пара и растворенного воздуха и координаты ударных волн от времени.

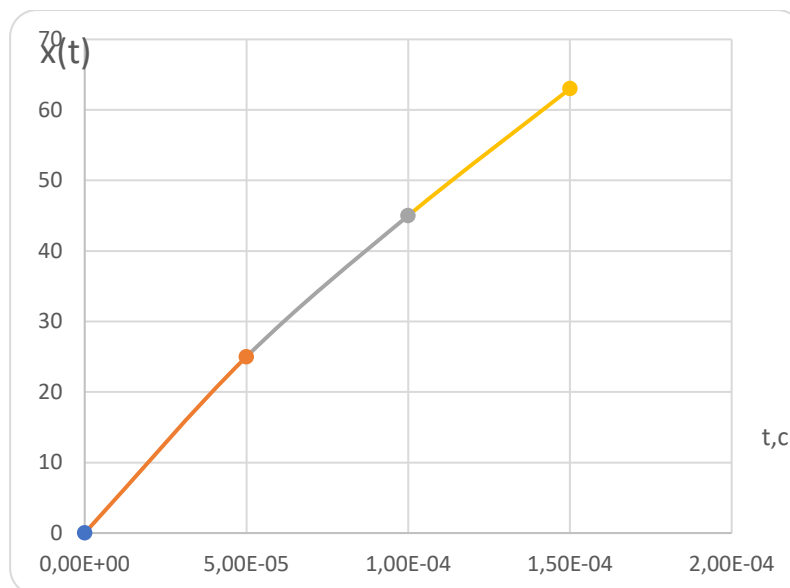

Рисунок 3 - Зависимость координаты ударных волн в канале разряда от времени

Таким образом, результаты расчетов, полученные на основе изоэнтропических методов для конкретных политропных процессов, имеют большое научное и практическое значение. Предлагаемые теоретические расчеты могут контролироваться в реальных процессах, и зависимости лучше всего совпадают с экспериментальными результатами.

Список использованной литературы:

1. Кусаиынов К., Сакипова С.Е. Динамика гетерогенного потока при электрогидроимпульсном воздействии // Мат VII Межд. Конф., Новосибирск. – 2001. – С. 99-01.
2. Рождественский Б.Л., Яненко Н.Н. Системы квазилинейных уравнений. М., 1978.-687с.
3. Колесников П.М. Введение в нелинейную электродинамику. Минск: Наука и техника.-1971.-384с.
4. Прибатурин Н.А., Стасенко Д.П. Исследование возможности интенсификации насыщения жидкостей газом путем воздействия ударных волн // ПМТФ, Новосибирск. – 2000. - №2(41). – С. 64-69.
5. Донцов В.Е. Исследование отражения волн давления на границе многофазных сред // Сб. Акустика неоднородных сред. Новосибирск. – 1997. – С. 139-147.

6. Донцов В.Е. Отражения волн давления умеренной интенсивности от твердой стенки в жидкости с пузырьками легкорастворимого газа// ПМТФ, Новосибирск. – 1998. Т.39, №5, – С. 19-24.
7. Kussaiynov K., Sakipova S.E. The thermodynamic description of the heterogeneous flows at pulse electrical influences// Transactions of International Conference on Stability and Turbulence of the Homogeneous and Heterogeneous Flows.- Novosibirsk, 1999.- p.II-70.
8. Жанабаев З.Ж. Структурные модели турбулентных струй // Изв. СО РАН СССР, серия тех.наук. – 1998. - № 15.- С. 57-60.
9. Кусаиынов К., Сакипова С.Е. Динамика гетерогенного потока при электрогидроимпульсном воздействии // Мат VII Межд. Конф., Новосибирск. – 2001. – С. 99-01.
10. Жанабаев З.Ж., Тарасов С.Б., Турмухамбетов А.Ж. Фракталы. Информация. Турбулентность. – Алматы: РИО ВАК РК. – 2000.- С. 226.
11. Кусаиынов К., Сакипова С.Е., Мухамедин С.М., Уалиев Е.Б. К проблеме интенсификации процессов тепломассопереноса// Региональные проблемы энергосбережения в децентрализованной энергетике: Мат. межд. научно-практ. конф., Киев. – 2000.- С.38-42.
12. Кусаиынов К., Сакипова С.Е. Исследование гидродинамики двухфазных сред при импульсных воздействиях. // Труды межд. Конф. – Алматы, 2001. – С. 162-164.
13. Жанабаев З.Ж. Информационные свойства самоорганизующихся систем // Докл. НАН РК. – 1996. № 5. – С. 14-19.

ӨОЖ: 34.01.11

**«БОТАНИКА» ПӘНІНЕН ӘРТҮРЛІ БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ
АРҚЫЛЫ ДӘРІСТЕР ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ЛЕКЦИИ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «БОТАНИКА»
С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ РАЗЛИЧНЫХ ПРОГРАММ**

**FEATURES OF HOLDING A LECTURE ON THE DISCIPLINE «BOTANY» USING
VARIOUS PROGRAMS**

Каирбекова Раушан Каирденовна, Дурмекбаева Шынар Нурлыбековна

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Kairbekova09@mail.ru , durmekbaeva@mail.ru

Каирбекова Раушан Каирденовна, Дурмекбаева Шынар Нурлыбековна

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

Kairbekova09@mail.ru, durmekbaeva@mail.ru

Kairbekova Raushan Kairdenovna, Durmekbayeva Shynar Nurlybekovna

Sh. Valikhanov Kokshetau University, Kokshetau

Kairbekova09@mail.ru, durmekbaeva@mail.ru

Түйіндеме: *Prezi.com* және *Camtasia studio* бағдарламаларын қолдану арқылы «Ботаника» пәнінің бейнедерістері инновациялық оқытудың тиімді тәсілі болып саналады.

Түйін сөздер: білім беру, инновация, ботаника, бейнедеріс.

Аннотация: Видеолекции по дисциплине «Ботаника» с использованием программ *Prezi.com* и *Camtasia studio* считаются более эффективным способом инновационного обучения.

Ключевые слова: образование, инновация, ботаника, видеолекция.

Resume. Video lectures on the discipline «Botany» using the programs *Prezi.com* and *Camtasia Studio* are considered to be a more effective way of innovate learning.

Keywords: education, innovation, botany, video lecture.

Инновациялық технологиялардың келешек ұрпақтың жан -жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол [1].

Инновациялық оқыту технологиялары екіге бөлінеді: интерактивті оқыту технологиялары және компьютерлік технологиялар.

Оқытудың компьютерлік технологиялары – бұл компьютер арқылы студенттерге ақпараттарды жинақтау, өңдеу, жіберу және сақтауға көмектесетін процестер. Интерактивті оқыту технологиялары тұлғааралық қарым-қатынасқа негізделі отырып, «**жеке тұлғаны дамытуға бағытталатын**» қазіргі білім беру парадигмасын қанағаттандырады. Сонымен бірге, сапалы білім алудың алғышарттары болып табылатын таным белсенділігі мен ізденіс дербестігін қалыптастырып қана қоймай, ары қарай дамытады.

Интерактивті оқыту технологиялары арқылы өткізілетін дәріс сабағының негізгі мақсаты – бұл студенттердің сабақ барысына тікелей атсалысуы арқылы білімдерді жинақтауы.

Қазіргі кезде сабаққа дайындалу барысында оқытушы сабақ мазмұны студенттер үшін танымдылығы жағынан қызықты әрі жаңаша өтуі үшін өзінің бағалы уақытын қажетті материалды іздеу мен жүйелеуге жұмсайды. Ал жекелеген курс бойынша мәселелік – бағдарлы оқу бағдарламалары пакетінің болуы оқытушыға «оқытушы – студент» жүйесінде ақпаратты беруді, өңдеуді және қайталауды жаңаша ұйымдастыруына мүмкіндік береді. Бірақ, мұның барлығы жүзеге асуы үшін оқытушы инновациялық оқыту технологиясы бойынша білімдер мен іскерліктерді игеруі қажет. Бұл дайындық дифференциалды болуы тиіс. Себебі, әрбір пән оқытушылары үшін компьютерді оқыту үрдісінде пайдалану әр түрлі сипатқа ие [2].

Ғылыми жұмыста «Ботаника» пәнінен әртүрлі бағдарламаларды пайдаланып, бейнедерістер даярланды. Оқу жоспары бойынша «Ботаника» пәні «Биология» білім беру бағдарламасының 2- курс студенттеріне оқытылады. Кредит саны – 6, дәріс сағат саны – 30, зертханалық сағат саны – 30.

Оқытушының басшылығымен студенттің өзіндік жұмысы сағаттар саны – 30, студенттің өзіндік жұмысы – 90. Барлығы – 180 сағат.

«Ботаника» пәнінің оқу жоспары бойынша *Prezi.com* және *Camtasia Studio* бағдарламалары арқылы бейнедерістер құрастырылды.

Prezi.com – бұл заманауи құрал және презентацияны құрудың, оның мүмкіндіктерін көрсетудің жаңа тәсілі болып табылады. *Prezi.com* көмегімен жасалған презентациялардың басты айырмашылығы – интерактивтілік. Бұл мүмкіндік *Prezi*-де «диалогтық көрініс» арқылы жүзеге асырылады [3–4].

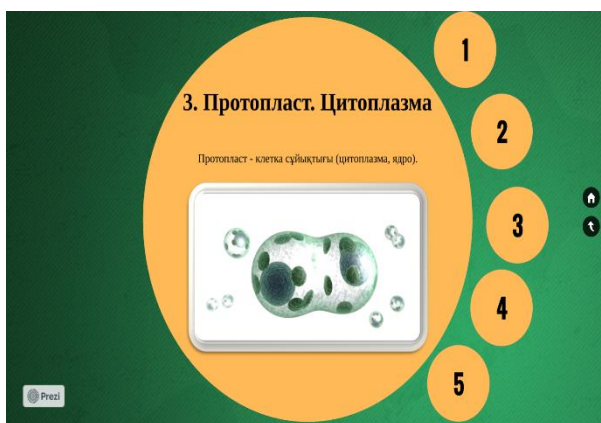
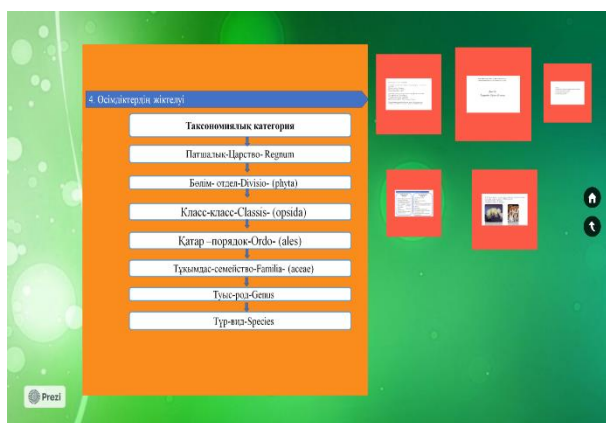
Camtasia studio – экранның аймағын анықтайды, сонымен қатар оны бастамас бұрын жазу параметрлерін орнатады. *Camtasia Studio* қолданушыға микрофоннан немесе динамиктерден дыбыс жазуға, сондай-ақ веб-камерадан бейне материалдарды экранға орналастыруға мүмкіндік береді. *Camtasia*-да экраннан кескінді әртүрлі форматтағы бейнефайлдарға жазу мүмкіндігі бар, бейнені өңдеу мүмкіндігі бар. Бейнелерді жұмыс үстелінде де, мобильді құрылғыларда да ашу үшін белгілі бір форматпен бейне файлдар тыңдалады. Бейне оқулықтарды жасау үшін әдетте техникалық құралдар қолданылады: компьютер, бейне жабдықтар, аудио аппаратура және бағдарламалық қамтамасыз ету.

Бейне жасау үшін функционалды мақсатымен ерекшеленетін бағдарламалардың кең спектрі қолданылады.

Бейне сабақты құру технологиясы келесідей: скринкасттар жазылады; түсініктемелер, түсіндірмелер, басқару элементтері кадрларға қосылады; дыбыс жазылады және өңделеді (қажет болған жағдайда); бейнеге дыбысты қою және онымен синхрондау жүзеге асырылады [5].

Ботаника пәнінен бейнедерістерді дайындауда мынадай әдебиеттер пайдаланылды [6-10].

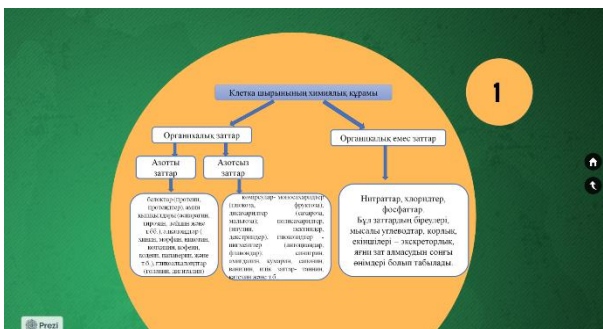
Ботаника пәнінен «Кіріспе. Цитология» модулі *Prezi.com* бойынша даярланды. Модуль «Кіріспе» дәрісінің 1 сағатын, «Цитология» бойынша 3 сағатын қамтиды. Алғашқы сабақ «Кіріспе» дәрісі болғандықтан, жоспар бойынша мынадай сұрақтар қарастырылды: өсімдіктердің табиғаттағы және адам өміріндегі маңызы, ботаника ғылымының бөлімдері, өсімдіктердің алуан-түрлілігі, өсімдіктердің жіктелуі (1-сурет).

А

Б

В

Г

1-сурет – *Prezi.com* бағдарламасы бойынша даярланған бейнедерістер: А- Кіріспе тарауы бойынша; Б, В, Г - Цитология тарауы бойынша

Prezi.com бағдарламасымен даярланған пән бойынша дәріс студенттердің оқуға ынтасын арттырады және қызығушылығын күшейтеді.

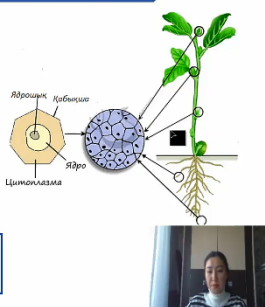
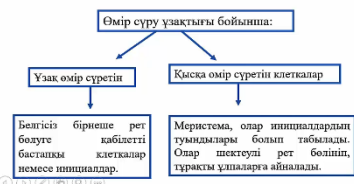
Бұл бағдарлама презентация құрудың жаңа мүмкіндіктерін көрсете алатындықтан, студентке ақпаратты қабылдау оңай және уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.

«Гистология», «Органография» модулі *Camtasia Studio* бағдарламасы арқылы даярланды. «Гистология» модулі 2 сағат, «Органография» - 8 сағат дәрісті қамтиды.

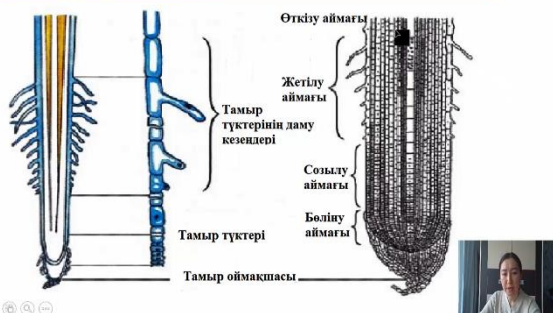
Бағдарлама көмегімен жасалған бейнені бірнеше бағдарлама қолдайтын форматтарға экспорттауға болады. Бұл бағдарлама арқылы «Өсімдіктер ұлпалары», «Тамырдың морфологиясы мен анатомиясы», «Сабақтың морфологиясы мен анатомиясы», «Жапырақ. Жапырақтың морфологиясы мен анатомиясы», «Өркен. Өркеннің морфологиялық құрылысы», «Репродуктивтік органдар» және т.б. тақырыптары бойынша бейнедерістер даярланды (2-сурет).

1. Үзуші ұлпалар

Үзуші ұлпалар немесе меристемалар өсімдіктердің үздіксіз өсуін қамтамасыз етеді. Меристемалық клеткалар тұрақты ұлпаларға айналып ұзақ уақыт бөліну қабілетін сақтайды.

1. Тамырдың морфологиялық құрылысы

А

Б

2-сурет – Camtasia Studio бағдарламасы бойынша даярланған бейнедерістер: А - «Өсімдіктер ұлпалары» тарауы бойынша; Б - «Тамырдың морфологиясы мен анатомиясы» тарауы бойынша

Camtasia Studio бағдарламасы практикалық сабақтарды басқа бағдарламалардан, оның ішінде, *PowerPoint* (анимация, кескін, диаграмма), *Openote* (қолжазба, диаграмма) бейнежазба түрінде көшіріп бейнедеріс түсіруге болады.

Camtasia Studio бағдарламасы арқылы даярланған бейнесабақтар білім алушыға аудиториялық сабақтармен салыстырғанда бірқатар қосымша мүмкіндіктерді ұсынады: материалды конспект жасаудың қажеті жоқ; қайта қарау мүмкіндігі бар; материалды тек ЖОО-да ғана емес, кез келген жерде оқуға болады. Бейнесабақты жазу құралы ретінде өте тиімді. Бұл бағдарламаны қолдану арқылы студенттің оқуға қызығушылығы артады.

Сонымен, жоғары білім беру жүйесіне енгізілген инновацияларды талдау, атап айтқанда: жоғары білім беру жүйесінің оқу орындарын жаңғырту, университеттегі мамандарды даярлау деңгейі – бүгінгі таңда жоғары білім берудің алдында тұрған келесі міндеттерді шешеді: тиімді, тұтас оқыту және бекіту.

Қорытындылай келе, *Prezi.com* және *Camtasia Studio* бағдарламалары арқылы «Ботаника» пәнінің бейнедерістері тиімді, қолжетімді және уақытты үнемдейді және инновациялық оқытудың тиімді тәсілі болып саналады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Харченко И.И. Формирование коммуникативной компетентности студентов аграрного вуза инновационными средствами // Инновации в науке: сб. ст. по матер. XVIII междунар. научн.-практ. конф. Часть II. – Новосибирск: СибАК, – 2013. – С. 53-58.
2. Ким А.В. Использование интерактивных технологии на уроках биологии // Общая биология. – 2012. - № 1. - 25 б.
3. Магомедова М.М. Prezi – нелинейные презентации в обучении французскому языку // Языки народов мира и Российской Федерации. Материалы Всероссийской конференции по проблемам лингвистики, филологии, межкультурной коммуникации и методики преподавания иностранных языков. Вып. XX. – Махачкала, 2014. – С. 116-119.
4. www.prezi.com –записки начинающего/oprezi.ru/o-prezi.html.
5. Крук Б.И., Журавлева О.Б. Использование видео в дистанционном обучении. – М.: Издательские решения, 2017. – 137 с.
6. Мұхитдинов Н.М., Бегенов Ә.Б., Айдосова С.С. Өсімдіктер морфологиясы және анатомиясы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 279 бет.
7. Баландин С.А., Абрамова Л.И., Березина Н.А. Общая ботаника с основами

- геоботаники: Учебное пособие для вузов. 2-ое изд., испр. и доп. – М.: ИКЦ «Акалемкнига», 2006. – 293 с.
8. Ағелеуов Е.А. Өсімдіктер анатомиясы мен морфологиясы. – Алматы «Санат», 1998. – 368 с.
 9. Хржановский В.Г. Курс общей ботаники (цитология, гистология, органография, размножение): Учебник для сельскохозяйственных вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. школа, 1982. – 384 с.
 10. Дурмекбаева Ш.Н. Өсімдіктер морфологиясы мен анатомиясының практикумы. Оқу құралы. – Көкшетау: Келешек-2030, 2008. – 100 бет.

УДК 37

ЗНАЧЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Квардакова О.А., Магистрант 2 курса

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан,
kvardakova87@list.ru

Шаяхметова А.А.

кандидат филологических наук, заведующий кафедрой социальной и возрастной педагогики,
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан,
aisulu_sh@mail.ru

Annotation. The article discusses the importance of mathematical education in elementary school, its main goals, as well as ideas for improving mathematical education, types of educational activities in mathematics lessons.

Аннотация. Мақалада бастауыш мектепте математикалық білім берудің маңыздылығы, оның негізгі мақсаттары, сонымен қатар математикалық білім беруді жетілдіру идеялары, математика сабағындағы оқу іс-әрекетінің түрлері қарастырылған.

Key words: education, mathematics, elementary school, meaning, goals, improvement.

Негізгі сөздер: білім, математика, бастауыш мектеп, мағына, мақсат, жетілдіру.

В течение многих столетий математика является неотъемлемым элементом системы общего образования всех стран мира. Объясняется это уникальностью роли учебного предмета «Математика» в формировании личности. Образовательный, развивающий потенциал математики огромен. Математика сегодня — это одна из жизненно важных областей. Знания современного человечества, необходимая для существования человека в цивилизованном

обществе. Широкое использование техники, в том числе и компьютерной, требует от индивида определенного минимума математических знаний и представлений. Существуют различные взгляды на объем и качество этого необходимого для социализации минимума.

Для ориентации в современном мире каждому совершенно необходим некий набор знаний и умений математического характера (навыки вычислений, элементы практической геометрии – измерение геометрических величин, распознавание и изображение геометрических фигур, работа с функцией и графиком, составление и решение пропорций, уравнений, неравенств и их систем и т. д.).

Значительно изменился подход к определению целей начального математического образования. Основными целями развития математического образования являются: повышение статуса математического образования и математической культуры в обществе; создание условий для качественного бесплатного математического образования всех детей и молодёжи независимо от места жительства, социального положения и финансовых возможностей семьи; поддержка учителей и преподавателей математики образовательных учреждений, распространение лучшей практики их работы и передовых методов обучения; создание благоприятных условий для развития фундаментальных математических исследований [1]

Целями математического образования являются:

- интеллектуальное развитие учащихся, формирование качеств мышления, характерных для математической деятельности и необходимых человеку для полноценной жизни в обществе;
- овладение конкретными математическими знаниями, умениями и навыками, необходимыми для применения в практической деятельности, для изучения смежных дисциплин, для продолжения образования;
- воспитание личности в процессе освоения математики и математической деятельности;
- формирование представлений об идеях и методах математики, о математике как форме описания и методе познания действительности.

Значение и применение математики в различных областях науки, экономики и производства сегодня в мире неоспоримо. Справедливо утверждение, что во всех странах с высоким уровнем экономического развития высок и уровень математической образованности общества.

Современные технологии требуют хорошо образованных и, прежде всего, математически образованных работников.

Изучение математики на уровне начального общего образования направлено на достижение следующих целей:

- развитие мышления младших школьников: использование математических представлений для описания окружающих предметов, процессов, явлений в количественном и пространственном отношении; формирование способности к продолжительной умственной деятельности, основ логического мышления,

пространственного воображения, математической речи и аргументации, способности различать обоснованные и необоснованные суждения.

- освоение ими начальных математических знаний;

- формирование умения решать учебные и практические задачи средствами математики:

- вести поиск информации (фактов, сходства, различий, закономерностей, оснований для упорядочивания, вариантов)

- понимать значение величин и способов их измерения;

- использовать арифметические способы для разрешения сюжетных ситуаций;

- работать с алгоритмами выполнения арифметических действий, решения задач, проведения простейших построений;

- проявлять математическую готовность к продолжению образования.

- воспитание критичности мышления, интереса к умственному труду, стремления использовать математические знания в повседневной жизни [2]

Математика является основой развития у младших школьников познавательных действий, в первую очередь логических, например, планирование (цепочки действий по задачам), систематизация и структурирование знаний, преобразование информации, моделирование, дифференциация существенных и несущественных условий, аксиоматика, формирование элементов системного мышления. Особое значение имеет математика для формирования общего приема решения задач как универсального учебного действия. Таким образом, математика является эффективным средством развития личности школьника.

Необходимость математического развития, начиная с начальной школы, отмечается многими ведущими учеными (В.А. Гусев, Г.В. Дорофеев, Н.Б. Истомина, Ю.М. Колягин, Л.Г. Петерсон и др.). Это обусловлено тем, что на протяжении дошкольного и младшего школьного периода у ребенка не только интенсивно развиваются все психические функции, но и происходит закладка общего фундамента познавательных способностей и интеллектуального потенциала личности.

В начальной школе именно математика является основой развития у учащихся многих психологических качеств и познавательных действий, особенно логических. Особое значение имеет математика для формирования общего приёма решения задач как универсального учебного действия. Важнейшей задачей математического образования является вооружение учащихся общими приемами мышления, пространственного воображения, развитие способности понимать смысл поставленной задачи, умение логично рассуждать, усвоить навыки алгоритмического мышления.

Учитель начальных классов должен планировать свою работу, с учётом реализации одной из основных задач - формирование учебных универсальных действий у младших школьников.

Математика поможет ребенку развить следующие интеллектуальные способности:

1. Умение обобщать. Рассматривать частное событие в качестве проявления общего порядка. Умение находить роль частного в общем.
2. Способность к анализу сложных жизненных ситуаций, возможность принимать правильное решение проблем и определяться в условиях трудного выбора.
3. Умение находить закономерности.
4. Умение логически мыслить и рассуждать, грамотно и четко формулировать мысли, делать верные логические выводы.
5. Способность быстро соображать и принимать решения.
6. Навык планирования наперед, способность удерживать в голове несколько последовательных шагов.
7. Навыки концептуального и абстрактного мышления: умение последовательно и логично выстраивать сложные концепции или операции и удерживать их в уме [3]

Математическому мышлению свойственны те качества, которые присущи научному мышлению. В исследованиях Ю. Н. Колягина, это: гибкость мышления, активность мышления, организованность памяти, широта мышления, глубина мышления

Математика развивает творческие способности. К творческим способностям, с точки зрения Ю. М. Колягина, относятся прежде всего:

- способность к правильному и быстрому восприятию, способность к пространственному воображению;
 - способность к быстрому сосредоточению и переключению внимания с сохранением его устойчивости и интенсивности на любых избранных объектах;
 - наличие хорошей избирательной памяти, способность репродуцировать ведущие знания и опыт;
 - способность к сильному творческому воображению;
 - способность оценивать ситуацию сразу с различных точек зрения, способность видеть больше того, что есть и что очевидно;
 - способность проникать в сущность основных взаимосвязей, скрытых в данной проблеме, перед тем как приступить к ее решению;
 - устойчивую потребность в познании нового;
 - образность, точность и сжатость речи, способность необычно отвечать на специфические вопросы;
 - способность создавать наглядно-действенные и наглядно-образные модели тех или иных ситуаций;
 - способность мыслить отвлеченно, схватывая главную суть закономерности изучаемого процесса или характеристические свойства той или иной ситуации.
- Важно отметить, что к числу качеств, присущих творческой личности, справедливо относят и такие качества, как: глубокие и широкие знания в области своей деятельности; всестороннюю (или узконаправленную) любознательность;

мечтательность, склонность к фантазии; независимость суждений; находчивость, способность к импровизации; склонность к риску и т. д [4]

Многочисленные факты свидетельствуют, что если соответствующие интеллектуальные или эмоциональные качества по тем или иным причинам не получают должного развития в раннем детстве, то впоследствии преодоление такого рода недостатков оказывается делом трудным, а подчас и невозможным (П.Я. Гальперин, А.В. Запорожец, С.Н. Карпова).

Ведущей идеей совершенствования математического образования сегодня является гуманизация школьного образования - поворот обучения к человеку, его многообразным связям с окружающим миром и практической деятельностью, повышение общекультурной и образовательной значимости изучаемого материала. Математике отводится ответственная роль в развитии и становлении активной, самостоятельно мыслящей личности, готовой конструктивно и творчески решать возникающие перед обществом задачи. В системе целостного непрерывного образования начальная школа рассматривается как первое важное звено. Обучение математике в начальной школе призвано не только вооружить учащихся основами математических знаний, необходимых для осуществления дальнейшего образования, но и сформировать у младших школьников желание и умение учиться.

В тоже время, начальное математическое образование, по мнению ряда учёных (М.И. Моро, А.М. Пышкало, Н.Б. Истоминой СЕ. Царёвой, Н.С. Подходовой и др.), имеет ряд недостатков в содержании и методах обучения, связанных с отбором изучаемого материала; определённой изоляцией в содержании и методах обучения от средней школы и, как следствие, отсутствием необходимой преемственности; формирование у младших школьников умений применять и переносить приобретённые в начальной школе теоретические знания и способы решения учебных задач в другие условия. Необходимость разграничения формального процесса усвоения знаний, умений и процесса развития умений мыслить, формирования учебной деятельности отмечали многие учёные. В исследованиях психологов (В.В. Давыдова, Н.А. Менчинской, Д.Б. Эльконина, И.С. Якиманской, Е.Н. Кабановой-Меллер и др.), дидактов (Ю.К. Бабанского, В.Н. Зайцева, А.В. Усовой и др.), методистов (О.Б. Епишевой, СЕ. Царёвой, Н.С. Подходовой и др.), важное значение придается решению проблемы обучения учащихся приёмам решения учебных задач - приёмам учебной деятельности, которые лежат в основе формирования учебных умений. Так, В.Н. Зайцев отмечает, что наибольшие потери «ударников» имеют место, когда дети ещё в первый класс поступают, и уже 40% из них обречены стать троечниками; ещё 18% общего количества учеников потеряны на первой ступени обучения. Причины спада здесь - отнюдь не гены, а низкий уровень развития учебных умений. Отсутствие в методической системе обучения направленности на формирование приёмов учебной деятельности приводит и к неготовности к обучению, и к отсутствию самостоятельности, и к организационной и умственной беспомощности учащихся в учебной деятельности [5]

Исследования по совершенствованию обучения математике в начальной школе, направленные на решение отмеченных выше проблем, можно представить тремя направлениями: 1) совершенствование всей методической системы начального обучения математике в целом;

2) совершенствование отдельных компонентов методической системы обучения математике;

3) проектирование технологии обучения математике в начальной школе.

Приведем некоторые примеры видов учебной деятельности на уроках математики:

Игры и эксперименты (с числами и числовыми закономерностями, с телами, формами, величинами, с возможностями различных исходов событий и др).

- Работа с учебными моделями (числа и их свойства, отношения, операции и др).

- Группировка, упорядочивание, маркировка, классификация, сравнение (чисел, тел, форм, объектов, закономерностей и тд).

- Конструирование и создание (моделей, математических выражений, схем, несложных таблиц и диаграмм и тд.)

- Ежедневный счет, вычисления, решение задач.

Наиболее удачной с точки зрения реализации деятельностного подхода в обучении является групповая форма работы, так как она позволяет:

Детям:

- получить эмоциональную содержательную поддержку, без которой многие из них вообще не могут включиться в общую работу класса без принуждения, у робких и слабо подготовленных детей развиваются симптомы школьной тревожности, а у лидеров портится характер;

-попробовать свои силы в ситуации, где нет давящего авторитета учителя и внимания всего класса;

- приобрести опыт выполнения важнейших функций, составляющих основу умения учиться (контроль и оценка, целеполагание и планирование);

Учителю:

- использовать дополнительные средства вовлечения детей в содержание обучения;

- сочетать на уроке «обучение» и «воспитание», одновременно строить личностно-эмоциональные и деловые отношения детей;

- вести систематическое наблюдение (мониторинг) за формированием учебного сотрудничества в классе [6]

Многие педагоги полагают, что развитие математических способностей ребенка возможно только при наличии существенных природных данных к этому, т.е. наиболее часто в практике обучения считается, что развивать способности нужно только у тех детей, у которых они уже есть. Анализ психолого-педагогической литературы по проблеме формирования и развития математических способностей показывает: все без исключения исследователи (как отечественные, так и зарубежные) связывают ее, математическую способность, не с содержательной стороной предмета, а с процессом,

организацией мыслительной деятельности. Мыслительная деятельность – это основной вид деятельности математика, его орудие – карандаш и лист бумаги. Воплощение в жизнь результатов мыслительной деятельности – один из мощнейших факторов развития цивилизации сегодняшнего дня.

Таким образом, математическое образование есть благо, на которое имеет право любой человек, и государство предоставляет право каждому им воспользоваться.

Математика необходима для развития ребенка. Она задает стандарты правильного, рационального мышления на всю жизнь вперед. Дает огромный толчок для умственного развития. Этот школьный предмет способен намного поднять умственный уровень подрастающего индивида и послужить хорошим подспорьем для интеллектуального развития в последствии, уже в зрелом возрасте. Он организует, упорядочивает и оптимизирует мышление, тренирует, такие умственные качества, которые формируют каркас и скелет всего мышления.

Эффективность обучения определяется не только объемом усвоенных знаний, умений и навыков, но также и качественными изменениями, произошедшими в ученике под влиянием обучения. В этой связи уже в начальной школе должны быть созданы условия для развития у учащихся умения учиться, для формирования положительных личностных качеств. Эти условия определяются как содержанием учебного предмета, в частности, математики, так и подходом к его изучению.

В заключение, хочу отметить, что главным на каждом этапе обучения является педагогическая помощь и поддержка, без которой педагогический процесс становится очень затруднительным. На всем протяжении математического курса учитель должен демонстрировать младшим школьникам своё доверие, проявлять заботу и помогать в формулировании и уточнении целей и задач. Это залог успешного обучения, благодаря которому еще нерешенные проблемы не станут большим бременем.

СПИСОХ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Насыпаная В.А. Особенности формирования у школьников математической культуры в современных условиях. – Текст: непосредственный // Педагогическое мастерство: материалы X Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2017 г.). – М.: Буки-Веди, 2017. – С. 78-80
2. Жунисбекова Ж.А. Психологическая характеристика младших школьников при обучении математике // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 8-5. – С. 951-954; URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=7278>
3. Бекмолдаева Р.Б., Дуйсебаева П.С., Маденова А.А., Полатбек А.М. Профильное обучение математике // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. - №7-1. – С.28-30

4. Колягин Ю.М. Отечественное образование: наша гордость и наша боль [о математическом образовании России] // Математика в школе №1 - М.: 2002. - с. 7-13
5. Современное математическое образование: концептуальные подходы и стратегические пути развития. Материалы XIV Межрегиональной научно-методической конференции. Саратов, 18 апреля 2019 г. – Саратов : ГАУ ДПО «СОИРО», 2019. – 120 с. ISBN 978-5-9980-0422-3
6. Шмелёва Н.Г. Информационная культура на современных инновационных процессах / Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции: в 7 частях. ООО «Ар-Консалт». – 2014. – С. 131-132.

ӘОЖ 34.29.01

**МҰНАЙМЕН ЛАСТАНҒАН ТОПЫРАҚТЫҢ *PEGANUM HARMALA L.*
САБАҒЫНЫҢ АНАТОМИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНА ӘСЕРІ**

**ВЛИЯНИЕ НЕФТЯНОГО ЗАГРЯЗНЕНИЯ ПОЧВЫ НА АНАТОМИЧЕСКОЕ
СТРОЕНИЕ СТЕБЛЯ *PEGANUM HARMALA L.***

**INFLUENCE OF SOIL OIL POLLUTION ON THE ANATOMICAL STRUCTURE
OF *PEGANUM HARMALA L.* STEM**

Каржаубаева Сагыра Алипбаевна, Дурмекбаева Шынар Нурлыбековна
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.,
sagira_1@mail.ru, durmekbaeva@mail.ru

Каржаубаева Сагыра Алипбаевна, Дурмекбаева Шынар Нурлыбековна
Кокшетауский университет им Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
sagira_1@mail.ru, durmekbaeva@mail.ru

Karzhaubayeva Sagyra Alipbaevna, Durmekbayeva Shynar Nurlybekovna
Sh . Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
sagira_1@mail.ru, durmekbaeva@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада топырақтың мұнаймен ластануының *Pegatum harmala L.* сабағының анатомиялық құрылысына әсері қарастырылған.

Түйін сөздер: *Pegatum harmala L.*, анатомия, сабақ, ластану.

Резюме: В статье рассматривается влияние нефтяного загрязнения почвы на анатомическое строение стебля *Pegatum harmala L.*

Ключевые слова: *Pegatum harmala L.*, анатомия, стебля, загрязнение

Resume: The article considers the influence of oil pollution of the soil on the anatomical structure of the stem of *Pegatum harmala L.*

Keywords: *Pegatum harmala L.*, anatomy, stem, pollution

Өсімдіктердегі мұнаймен ластанған топырақтарда қалыпты жағдайдан салыстырғанда мынадай физиономиялық және фенологиялық ауытқулар байқалады: алып және ергежейлі формалардың пайда болуы; өсімдіктердің пайда болуындағы қалыпты пропорциялардың бұзылуы; қалыпты даму ырғағының бұзылуы (маусымда бір рет қалыпты гүлдейтін түрлердің қайта гүлденуі); өсімдіктердің зиянкестермен қатты зақымдануы [1].

Клеткалық және физиологиялық деңгейде мұнай көмірсутектерінің өсімдіктерге әсері хлоропласттар мен фотосинтез құрылымының бұзылуынан көрінеді [2], көмірсутектер хлоропласт, митохондрия мембраналарын зақымдайды [3].

Топырақтың мұнаймен ластану жағдайында өсімдіктердің адаптация механизмдерін, оның ішінде осы антропогендік факторға төзімділігін қамтамасыз ететін анатомиялық ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Осыған байланысты зерттеу жұмысымыздың мақсаты мұнай және мұнай өнімдерімен ластану жағдайында *Peganum harmala* L. сабағының анатомиялық ерекшеліктерін анықтау.

Қазақстан әр түрлі аурулар түрін емдеуге қолданылатын кең спектрлі әсерге ие дәрілік өсімдік шикізатына бай, солардың бірі кәдімгі адыраспан (*Peganum harmala* L.) өсімдігі. Адыраспанда алкалоид, гармалин, гармин және аз мөлшерде гармалол, пеганин тәрізді биологиялық белсенді заттардың комплексі бар. Бұл комплекс қабыну ауруын басатын, зәр айдайтын тер шығаратын, ревматикалық артритті емдейтін әсер көрсетеді.

Кәдімгі адыраспан (*Peganum harmala*) – *Zygophyllaceae* тұқымдасына жататын көп жылдық өсімдік. Сабағы мен гүлі улы болып келеді. Ерекше күшті сасық иісті, дәрілік өсімдік. Биіктігі 30-80 см аралығында, бірақ көбінде 30 см төңірегінде өседі. Тау беткейлерінде, жол бойында, жазық далаларда көктейді. Жаз және күз мезгілдерінде жеміс береді. Қазақстанның шөл және шөлейтті, сортаңды жерлерінде, әсіресе Маңғыстау өңірінде және Шу, Іле, Сырдария, Сарысу өзендері бойындағы тақырланған жайылымдарда бір ғана түрі – кәдімгі адыраспан. (*P. harmala*) өседі. Көптеген зерттеулер жүргізілгенімен де адыраспан (*Peganum harmala* L.) шөбінен дәрілердің түрлері елімізде аз өндіріледі. Сондықтан, адыраспан шөбінен тиімділігі жоғары және қымбат емес дәрілік қалыптар әзірлеу заманауи фармацевтика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып саналады.

Peganum harmala L. -улы өсімдік, оның уыттылығы едәуір мөлшерде алкалоидтардың болуымен анықталады (тамырларда-1,5-3,5%, жапырақтарда 1-5%, гүлдерде 2-3%, жеміс қораптарында 1-1, 5%, тұқымдарда 2,8-5%), олардан гармин, гармалин, гармалол, пеганин (вазицин), пеганинаглюкозид, дезоксипеганин, пеганол, пегамин және т.б алкалоидтар бөлінетіні анықталған [4].

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, *Peganum harmala* L. сығындылары холинестераза мен моноамин оксидазасының ингибиторлық, ісікке қарсы,

антикоагулянтты, гипотензивті, антибиотикалық, бактерияға қарсы, вирусқа қарсы, қабынуға қарсы, антипаразиттік қасиеттерге ие [5].

Peganum harmala L. ғылыми медицинада 1928 жылдан бастап қолданыла бастады. Гармин алкалоидының тұздары эпидемиялық энцефалит, сал ауруы және Паркинсон ауруының салдарын емдеу үшін қолданылатыны анықталған [6].

Peganum harmala L. өсімдігінде шірнеліктер аз мөлшерде гексозаға бай балшырындар шығарады, олардың құрамында аминқышқылдары мен алкалоидтар сияқты басқа да метаболиттер бар [6].

Зерттеу аймағы ретінде Маңғыстау облысы алынды, бірінші (бақылау) нүктесі ретінде Бейнеу ауданы, ал 2-ші және 3-ші нүкте ретінде Жанаөзен қаласындағы Өзен мұнай-газ мұнай өндіретін бұрғылау мекемесінің табиғи фитоценоздары таңдалды.

Зерттеуге алынған *Peganum harmala L.* өсімдігінің вегетативтік мүшелері Страсбургер Флемминг әдісі бойынша фиксацияланды. Анатомиялық құрылысын зерттеу үшін жалпыға бірдей қабылданған М.Н. Прозина (1960) [7] әдісі пайдаланылып, уақытша препараттар дайындалды. Анатомиялық талдауда тринокулярлы микроскоп Биомед және анатомиялық көрсеткіштерді анықтауда сызықтық өлшеуге арналған окулярлы микрометр (окуляр х15, объектив х8) қолданылды.

Peganum harmala L. сабағының анатомиялық құрылысы [8] ғылыми мақалада жарияланған.

Бірінші (бақылау) нүктеден алынған *Peganum harmala L.* сабағының ішкі құрылысын топырағы мұнай және мұнай өнімдерімен ластанған нүктелерден алынған *Peganum harmala L.* сабағының ішкі құрылысымен салыстырғанда алғашқы қабықта, өзек паренхималарында, ксилема және флоэма қабаттарында айырмашылықтар байқалды:

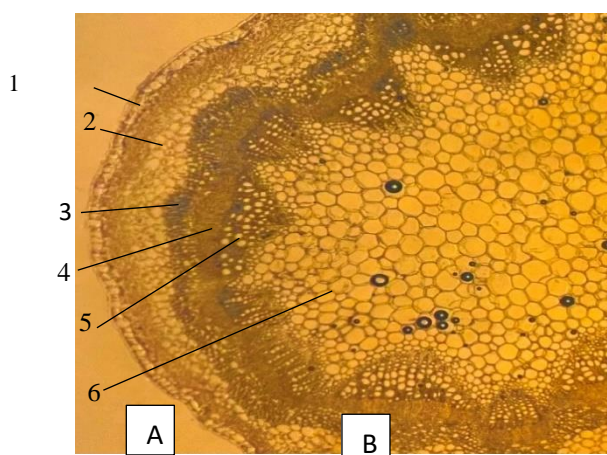
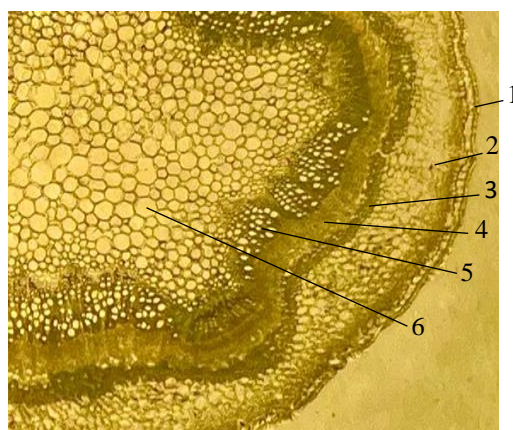
Peganum harmala L. Бірінші (бақылау) нүктеден алынған өсімдік сабағының ішкі құрылысында: эпидерма қалыңдығы $9,33 \pm 0,66$ мкм болса, екінші нүктеде $15,33 \pm 1,07$ мкм, үшінші нүктеде $14,66 \pm 1,07$ мкм, яғни эпидерма қалыңдығында айырмашылықтар анықталды. Алғашқы қабық қалыңдығының артуы байқалды: бірінші (бақылау) нүктеде $70,66 \pm 1,01$ мкм болса, екінші нүктеде $83,33 \pm 1,19$ мкм, үшінші нүктеде $77,33 \pm 1,08$ мкм (1-кесте).

1-кесте- Өртүрлі нүктелерден алынған *Peganum harmala L.* сабағының анатомиялық құрылысының ерекшеліктері

Нүкте	Сабағының ішкі құрылысы				
	Эпидерма қалыңдығы, мкм	Алғашқы қабық қалыңдығы, мкм	Өзек паренхималарының мөлшері, мкм	Ксилема түтігінің мөлшері, мкм	Флоэма қалыңдығы, мкм

I	$9,33 \pm 0,66$	$70,66 \pm 1,01$	$28,67 \pm 1,01 /$ $24,66 \pm 1,01$	$11,33 \pm 1,01 /$ $12,67 \pm 1,01$	$42,66 \pm 1,01$
II	$15,33 \pm 1,0$ 7	$83,33 \pm 1,19$	$36,67 \pm 1,19 /$ $30,66 \pm 1,19$	$17,33 \pm 1,19 /$ $18,67 \pm 0,88$	$48,66 \pm 1,19$
III	$14,66 \pm 1,0$ 7	$77,33 \pm 1,08$	$34,67 \pm 1,08 /$ $29,33 \pm 1,08$	$16,67 \pm 1,08 /$ $17,33 \pm 0,67$	$47,33 \pm 1,08$

Өзек паренхималарының мөлшері бақылау нүктесіне қарағанда, мұнай және мұнай өнімдерімен ластанған нүктелерден алынған өсімдік сабағында артқаны анықталды, яғни, бірінші нүктедегі өзек паренхималарының мөлшері $28,67 \pm 1,01 / 23,33 \pm 1,01$ мкм болса, екінші нүктеде – $36,67 \pm 1,19 / 28,66 \pm 1,19$ мкм, үшінші нүктеде – $34,67 \pm 1,08 / 27,33 \pm 1,08$ мкм. Сонымен қатар ксилема және флоэма қабаттарының мөлшерінде айтарлықтай айырмашылықтарды байқауға болады.

1-сурет-Өртүрлі нүктелерден алынған *Peganum harmala* L. сабағының анатомиялық құрылысы

1-эпидермис, 2-алғашқы қабық, 3-склеренхима қабаты, 4-флоэма, 5-ксилема, 6- өзек паренхималары. А- Бірінші (бақылау) нүктесі; Б- Екінші нүкте; В- Үшінші нүкте;

Бірінші (бақылау) нүктесінен алынған өсімдік сабағының ішкі құрылысын екінші және үшінші нүктелерден алынған өсімдік сабағының ішкі құрылысымен салыстырғанда айырмашылықтар эпидерма мен алғашқы қабық қалыңдықтарында, өзек паренхималарының мөлшерінде, өткізгіш шоқ мөлшерінде (ксилема түтігінің мөлшері, флоэма қалыңдығы) байқалды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Грищенко О.М. Ботанические аномалии как поисково-разведочный критерий нефтегазоносности // Экология. 1982. № 1. С. 18-22.

2. Веселовский В.А., Вшивцев В.С. Биотестирование загрязнения среды нефтью по реакции фотосинтетического аппарата растений // Восстановление нефтезагрязненных почвенных экосистем. М.: Наука, 1988, с.99-112..

3. Буадзе О.А. Ультраструктурные и цитологические основы действия ксенобиотиков на растительные клетки // Биотрансформация ксенобиотиков в растениях. Тбилиси: Менциерба, 1988. С.248-284..

4. Astulla A., Zaima K., Matsuno Y., Hirasawa Y., Ekasari W., Widyawaruyanti A., Zaini N.C., Morita H. Alkaloids from the seeds of *Peganum harmala* showing antiplasmodial and vasorelaxant activities -J. Nat. Med. 2008, Oct., 62(4), 470-472

5. Алтамышев А. Лекарственные богатства Киргизии Фрунзе, Кыргызстан 1976, 351 с.

6. Гаммерман А.Ф., Гроом И.И. Дикорастущие лекарственные растения СССР М., Медицина 1976, 286 с.

7. Прозина М.Н. Ботаническая микротехника. – М., 1960.– 208с.

8. Қаржаубаева С.А., Дурмекбаева Ш.Н. Мұнай және мұнай өнімдерімен ластану жағдайындағы *Peganum harmala* L. өсімдігінің анатомиялық ерекшеліктері//Материалы Международной научно–практической конференции «30-летию независимости Казахстана:Аспекты сохранения биоразнообразия».- Алматы, 2021.-С. 88-90.

**ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ АРҚЫЛЫ СЫН
ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

**ФОРМИРОВАНИЕ У УЧАЩИХСЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
ЧЕРЕЗ ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ**

**FORMATION OF CRITICAL THINKING SKILLS THROUGH ENVIRONMENTAL
EDUCATION OF STUDENTS**

Кульмаганбетов Елеусиз Елтаевич,
магистрант, 2- курс «География»
«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті»
eleu69@mail.ru

Кульмаганбетов Елеусиз Елтаевич,
магистрант, 2 курс «География»
»Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова"
eleu69@mail.ru

Kulmaganbetov Yeleusiz Eltayevich,
master's student, 2nd year "Geography"
"Kokshetau university named after sh.Ualikhanov"
eleu69@mail.ru

Түйіндеме: Мектеп оқушыларына сабақ берумен қатар экологиялық тәрбие берудің маңызы зор. Экологиялық тәрбие арқылы оқушылардың бойында табиғатқа, қоршаған ортаға деген өзіндік көзқарастары қалыптасады. Экологиялық ахуалдың бұзылуы қандай жағдайларға әкелетіндігін оқушыларға сұрақтар қою арқылы олардың сыни ойлауын қалыптастыруға болады, өзіндік ойлары дамиды. Мақалада сонымен қатар мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан кейбір іс-шаралар баяндалған, Оқушылардың табиғатты сақтауға өз үлесін қосуы айтылады.

Түйін сөздер: экология, экологиялық тәрбие, қоршаған орта, табиғаттың ластануын болдырмау, табиғатты қорғау.

Қазіргі уақытта оқытушыларға арналған көптеген оқыту, тәрбие тәсілдері, түрлі педагогикалық әдістер қолдану мүмкіндіктері бар, сонымен қатар, нақты әдістер мен тәсілдерді қалай, қандай жағдайда қолдану қажеттігі маңызды.

Оқушыларға экологиялық тәрбие беру кез келген пән сабақтарында кеңінен қолданылуы тиіс мәселелердің бірі болып табылады, сабақта экология тақырыбына қатысты сұрақтар қою арқылы оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыту олардың экологиялық түсінігін дамыта түседі.

Адам - табиғатпен егіз және тығыз байланыста. Адамның табиғатпен байланысын қазақ халқының мына сөздерінен ақ көруге болады, егер табиғат ауырса, онда адам онымен қоса ауырады. Сол себепті қоршаған ортаны қорғау, табиғатты сақтап аялау, табиғатқа қамқорлық жасау адам баласы үшін аса маңызды мәселелердің бірі болып табылып отырғаны сөзсіз. Адам табиғатқа

қамқорлық жасаса, ол оны тек табиғат үшін емес өзі үшін, келер ұрпақтар үшін жасалған істері деп қабылдауы керек. Халқымыз ежелден, тумасынан табиғатты сүйіп, аялап, қамқоршы болып, қоршаған ортаны қорғап өскен. Бұған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының көп аймақтарының табиғатының таза, көркем болып сақталып келгендігін айтсақ, оқушылар құлағына сабақ барысында жеткізсек нұр үстіне нұр боларлығы сөзсіз. Қазіргі таңда ғылым мен техниканың дамыған заманында, аса көп жетістіктері және оның жоғары қарқынмен дамуы, адамзаттың барған сайын табиғат байлықтарын көп көлемде өндіруі, жер шарындағы, биосферадағы өсімдіктер мен жануарлардың тепе-теңдігін бұзу қаупі бар. Қараусыз, болашақты ойлаусыз табиғат байлықтарын пайдаланудың нәтижесінде планетамыздың ауа құрамы өзгеріп, өзендер мен көлдер, жер асты сулар бүлініп, жайылымдар мен егістік алқаптардың топырағы эрозияға ұшырап, қоршаған ортамыз көз алдымызда азып-тозып өзгеріп кетуі мүмкін. Осындай іс-әрекеттер, кері өзгерістерге: азынаған жел, ащы, улы жаңбырларға, ормандардың мезгілсіз, кең көлемде қурауына, ауданының кемуіне, ауа райының бұзылуына, қоршаған ортаның ластануына әкеліп соғуы мүмкін.[4]

Міне енді осындай экологиялық өзгерістерді қалай болдырмауға болады? Табиғатты қалай аман сақтауымыз керек? Осындай күрделі мәселелерді оқушыларға бастауыш сыныптардан бастап жеткізгеніміз, түсіндіріп айтқанымыз, табиғатты қорғауға, сақтап қалуға деген қадамдарымыз болары сөзсіз мәлім. Бұл үшін ең алдымен оқушылардың табиғатқа, қоршаған ортаға деген көзқарасын өзгертіп, дұрыс экологиялы тәрбие беруіміз керек. Қазіргі заман талабына сай оқушылар, ата-аналар арасында экологиялық идеология қалыптастыруымыз керек. Сабақ барысында біз оқушыларды кішкентай кезінен бастап табиғатты сүйуге, қамқоршы болуға тәрбиелемесек көп нәрседен ұтылатынымыз анық. Осы себепте әрбір тәрбиеші, ұстаз, маман, басшы, қарапайым адам, ата-ана экология негіздерінен хабардар болуы қажет. Осындай жағдайда, әрбір оқушының жадында, бойында, көзқарасында қоршаған ортаны бүлдірмей, сақтау керектігі туралы негіз қалыптасады. Біздің алдымыздағы оқушылар, тәрбиеленушілер, білім алушылар осындай жағдайда ғана өздерінің туған өлкесі, өңірлерінің табиғатын қорғап, аялауда белсенділік көрсете алады.[4]

Осындай жетістіктерге жету үшін газет-журналдарда мақала, баяндама жариялау, теледидар мен радиода, интернет желісінде дұрыс мәліметтер беру, экология, табиғатты қорғау саласында қызмет ететін адамдармен кездесулер ұйымдастыру, ғалымдардың еңбектерімен таныстыру оқушылар бойында табиғатты қорғап қамқорлықпен қарау жөнінде оң нәтижелері мол болар еді. Оқушылардың табиғатқа деген көз қарасын, адам табиғаттың бір бөлшегі екендігіне жеткізу және оң тәрбие беру өте маңызды іс әрекет болар еді. Экология бұл – жаңа әрі жас ғылым саласы болып табылады. Экология ғылымына біз табиғатымыз азып-тоза бастағанда ғана бет бұра бастадық. Сол себепті экологиялық білім берудің аясын кеңейте түсу қажет. Ең басты істердің

бірі экологиялық тәрбиені мектептен емес балабақшаларынан бастап қамтамасыз етуіміз аса тиімді іс-әрекет болар еді. Осындай жағдайларда ғана біз ертеңгі күннің белсенді өз елінің, жерінің табиғатын, қоршаған ортасын қорғаушыларын, күтіп аялаушыларын дайындауға мүмкіндік аламыз. Қазақстан Республикасының кейбір аудандары, бүгінгі таңда экологиялық мүшкіл хал, ахуал кешіп отыр. Қазіргі таңда біздің мемлекет қоршаған ортаны қорғау мақсатында көптеген іс-шараларды, үкіметіміз біршама мөлшерде мемлекеттік және орталықтандырған түрде, заңнама аясында әжеп тәуір қаржы бөліп отыр. Қазіргі біздің қоғамымыздың басты сұранысы, еліміздің жаңарған идеологиясы жас ұрпақтың табиғаттың қамқоршысы болуға әзірлігін дамыту қабілетін мектептен бастап көтерілуіне міндет қойып отыр.

Қазақстан Республикасының Конституциясында 6-бап, 3-тармақ «Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады» деп атап көрсетілген. Қоршаған ортаны қорғау әрбір қазақстандықтың абыройлы мақсат-міндеті ғана емес ол мемлекет тарапынан да жүзеге асырылады. Заңда «мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсат етіп қояды» - делінген. Конституциямыздың басты талаптарының бірі – табиғатты қорғауды күшейтіп, еліміздің табиғи қорларын тиімді пайдалануды дұрыс жолға қою болып табылады. Осындай заң талаптарын негізге алған еліміздің экологиялық білім беру жүйесі мен табиғатты қорғау қоғамдары мен мекемелері өндірісті ұйымдастыру барысында экологиялық талаптарды бұлжытпай орындауды, елімізде білім беру жүйесінде ел болашағы жастарды, жас ұрпақты, оқушыларды табиғатты қорғауға тәрбиелеуге баса назар аударуда [1].

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін нығайтып, асқақтаған руханият пен азаматтығымызды өркендету үшін, шынайы мәдени мұраны жандандыру мен болашаққа аманаттау мақсатында, ұлттық тектілікті сақтау, ең алдымен мектеппен байланысты күшейтуден басталады. Оқушыларды мектеп қабырғасына алғаш қадам басқаннан бастап, өзінің ата - анасын, білім беріп отырған ұстаздарын құрметтеп сыйлауға, өздерін қоршап отырған табиғатты, туған өлкесінің табиғатын сақтап-қорғауға, сол арқылы адамгершілік мінез-қасиеттерін қалыптастыруға баулу – мектептің қоғам мен табиғат алдындағы атқаратын қызметтерінің бірі. Қазіргі мектеп алдындағы бүгінгі күннің өзекті міндеттерінің бірі – жас ұрпаққа экологиялық білім беріп қоршаған табиғи ортаны қорғауға, аялауға тәрбиелеу. Оқушыларға экологиялық тәрбие беру педагогика ғылымының бағыты, жастарға жалпы орта білім берудің құрамдас бір бөлігі болып саналады. Қазіргі уақытта еліміздің мектептері оқушылардың бастауыш сыныптардан бастап, өздерінің жасаған іс-әрекетінің саналы түрде болуына, экологиялық тәрбиесінің, дұрыс тәрбие беру арқылы экологиялық танымдарының оңтайлы болып қалыптасуына қолайлы жағдай туғызылуы көзделуі тиіс. Осы іс-әрекеттермен бірге ол оқушылардың табиғатты қорғауға көмек беруіне, халықтың тарихындағы игі салт-дәстүрлерді жаңғыртуға, оны күнделікті өмірде тәжірибеге қолдана алуға үйрету мектеп қабырғасынан бастап

дағдыландыру мәселелеріне назар аударған аса маңызды жөн әрекет балмақ. Сонымен қатар, оқушылар назарына ғылыми-зерттеулерге жасаған талдауларда осы зерттеулер авторлары өздерінің зерттеу нысанына қарай педагогика ғылымына айтарлықтай үлес қосқанын және олардың зерттеу нәтижелерінің практикада кең көлемде қолданылып жүргенін сабақ барысында айтып естеріне салған, сондай-ақ, олардың тұжырымдарын қолдай отырып, табиғатты аялауға бағыт бағдар беру заман талабына сай және қажет.

Оқушыларға экологиялық тәрбие беру барысында экология мәселелерін зерттеу экологиялық білім берудің негізі және сынып оқушыларының түсінігін дұрыс іс-әрекетке бағыттаудың табиғи жолы әлі де болса жеткілікті зерделенбегені байқалды. Мен өзімнің сабақ беру барысында, іс-тәжірибемде оқушыларға қоршаған табиғатымызды аялауға, қорғауға, ерекше сақтау керек екендігін сабақ барысында ескертіп жеткізіп отыруға тырысамын.

Көптеген пәндерде табиғат және оны қорғау тақырыптары бар. Мысалы: «Өзін-өзі тану» пәнінде «Табиғат –денсаулық мекені» атты тақырып енгізілген. Осы тақырыпта мұғалім оқушыларға табиғаттың адам денсаулығына тікелей әсері бар екендігін және табиғатты қорғау ол адамның өз денсаулығына қамқорлық жасауы екендігін айта кеткені маңызды әсер қалдырады. Себебі бізді қоршаған табиғат таза болса адамдардың да денсаулығы мықты болады, адам әр түрлі аурулардан аулақ жүреді деп айтқан әсерлі болар еді. Сонымен қатар биология және география, жаратылыстану пәндерінде табиғатты торғау және қамқорлық жасау тақырыптары кеңінен қарастырылған.

Шын мәнінде , экология бұл бізді қоршаған ортаның тазалығын сақтау немесе салауатты өмір салтын қалыптастыру болып табылады. [4]

Оқушылар арасында салауатты өмір салтын орнықтыру ХХІ ғасырдың барынша әрі кең көлемде көңіл бөлетін адамзаттың жауапты парызының бірі. Себебі, салауатты өмір салты адам денсаулығының кепілі. Адамның денсаулығы, қоғамымыздың дамуы экологиямен мәселесімен тығыз байланысты. Ал, экологиялық зардаптармен зиянды әдеттердің адам денсаулығына әкелетін зияны өте көп. Жас ұрпаққа, оқушыларға экологиялық тәрбие беру мәселесіне ҚР Білім туралы заңында, ҚР экологиялық қауіпсіздіктің тұжырымдамасында да мән берілген. Негізінен экологиялық тәрбие бастауыш сыныптан бастап берілуі керек. Себебі бұл жастағы оқушылардың білімге деген құштарлығымен бірге қоршаған ортаға, табиғатқа деген сүйіспеншілігін қалыптастыру біршама жеңіл және тиімді. Бастауыш сыныптарда берілген экологиялық тәрбие баланың дүниетанымын, білімге деген құмарлығын жақсы қалыптастыра алады. Сондықтан экологиялық мәдениетті қалыптастыруды құштарлығы басым кезде үйреткен жөн. Осындай жағдайда еліміздің болашақ ұрпақтарының кез келгені экологиялық сауатты, адамгершілігі мол, мейірбан, табиғатпен жан дүниесі үйлескен , дүниетанымы кең болып тәрбиеленеді. [2]

Мектеп тәрбиесінің ерекшелігі – табиғатты сүйіп қана қоймай, оны қорғауға баулу. Негізінен табиғатты қорғау қарапайым істен басталады: бөлме өсімдіктерін күту, мектеп ауласын таза сақтау, гүл мен ағаштар отырғызу,

оларды жұлмау, сындырмау. Осындай жағдайларда экологиялық сауатты оқушы табиғатқа өз зиянын тигізбейді, керісінше оны қорғап аялайды.

Табиғатты қорғау және аялап қамқоршы болу ол – бүкілхалықтық, мемлекеттік іс. Әрбір мектеп оқушысын бізді қоршаған табиғи орта жағдайына жауапкершілікпен, жауапкершілік сезіммен қарап, табиғатты қорғауға, құрметтеуге тәрбиелеу мектептің, біздің қоғамымыздың үлкен міндеті деп қарауымыз керек. Табиғатты осы күйінде сақтап қалу арқылы ғана адам баласы өзінің болашағын жасай алатынын біз жастарға мектеп қабырғасынан бастап жеткізуіміз қажет. [4]

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995ж 30-тамыз - 46
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы». Егемен Қазақстан №194, 1994. – 36
3. Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы Заңы». Егемен Қазақстан. №151, 1997. - 46
4. «Өзін-өзі тану» республикалық ғылыми –әдістемелік журналы №7. 2017 жыл- 146

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ РК

А.Ж. Кусаинова

Магистрант 2 курса КГУ им.Ш.Уалиханова

А.А. Шаяхметова

Кандидат философских наук

Заведующая кафедрой «Социальной и возрастной педагогики»

НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова», город Кокшетау,

Ақмолинская область, Республика Казахстан

Аннотация. Данная статья рассматривает основные тенденции развития инклюзивного образования в дошкольных образовательных учреждениях Республики Казахстан. Освещаются современное состояние инклюзива в детских садах, актуальные вопросы и направления.

Инклюзивное образование на мировом пространстве берёт свое начало в 1990-х годах после принятия всемирной декларации «Об образовании для всех» (Рамки действий для удовлетворения базовых образовательных потребностей) (Джомтъян, Тайланд, 5-9 марта 1990 г.). В Республике Казахстан законодательство по развитию и реализации инклюзивного образования появилось во второй половине 2010-х.

Инклюзивное образование – это образование, при котором все дети, независимо от их физических, интеллектуальных, психических и других особенностей, включены в общеобразовательную среду. Сам термин имеет латинское происхождение: «include» – «включаю». Инклюзия призвана обеспечить максимальную социализацию дошкольников, в соответствии с индивидуальными психофизическими особенностями каждого ребёнка.

Инклюзивное образование предполагает изменение системы, но не ребенка. Оно признает, что все дети разные, а школы и образовательная система должны подстраиваться под индивидуальные потребности всех учащихся. Но инклюзивность не означает стремлению сделать всех одинаковыми. Ее ключевой компонент – гибкость, признание того, что дети обучаются с разной скоростью, а учителям необходимы специальные навыки, чтобы поддерживать гибкость процесса обучения. В большинстве случаев детям просто необходимо хорошее, понятное, доступное преподавание. А это в свою очередь предполагает использование различных методов, соответствующих индивидуальным потребностям, способностям и особенностям развития ребенка[6].

Существует 8 принципов инклюзивного образования:

- Ценность человека не зависит от его способностей и достижений;
- Каждый человек способен чувствовать и думать;
- Каждый человек имеет право на общение и на то, чтобы быть услышанным;
- Все люди нуждаются друг в друге;
- Подлинное образование может осуществляться только в контексте реальных взаимоотношений;
- Все люди нуждаются в поддержке и дружбе ровесников;
- Для всех обучающихся достижение прогресса скорее может быть в том, что они могут делать, чем в том, что не могут;
- Разнообразие усиливает все стороны жизни человека.

Внедрение инклюзивного образования в Казахстане началось с 2010 года. Именно 11 лет назад в стране впервые начали вводить «inclusion» в процесс обучения детей, имеющих физические, интеллектуальные, социальные, эмоциональные, языковые и другие особенности. Плановая работа по предоставлению ребенку, имеющего особые образовательные потребности, права на совместное обучение в общеобразовательной среде со сверстниками, продолжается и сейчас, передает МИА «Казинформ» [2].

По данным Министерства образования и науки, в Казахстане в настоящее время более 162 000 детей с особыми образовательными потребностями (ООП), что составляет 2,7% от общей численности детей. Из них более 69 тысяч детей обучаются в инклюзивном формате образования, в частности, 6 771 ребенок с расстройствами аутистического спектра в общеобразовательных школах, 1 612 – в детских садах. Государством им предоставляется льготная очередь в детсады, бесплатное питание, выбор формы обучения.

Одним из важных факторов внедрения инклюзивного образования в Казахстане является создание безбарьерного доступа, включающего физический и образовательный доступ. Согласно информации министра образования и науки Республики Казахстан Асхата Аймагамбетова, алматинские детские сады и школы показали 100%-ную готовность к приёму детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ), высокие показатели также у детских садов и школ Павлодарской, Костанайской, Жамбылской областей и города Нур-Султан. Но тем не менее остаются регионы, несколько уступающие по созданию условий для детей с особыми образовательными потребностями.

Еще одним необходимым условием для успешного развития инклюзивного образования выступает подготовка специальных кадров: педагогов, тьюторов, дефектологов, логопедов, сурдо и тифлопедагогов.

По сообщению «Казинформа», в 2022 году, в рамках направления по поддержке инклюзивного образования проекта «Модернизация среднего образования», планируется обучение педагогов и специалистов государственных учреждений образования для работы с детьми с особыми образовательными потребностями, в том числе прикладному анализу поведения.

Большим шагом в развитии доступа детей с особыми потребностями в образовательные процессы стало принятие в стране поправок, направленных на совершенствование инклюзивного образования. Документ был подписан главой государства Касым-Жомартом Токаевым в июне 2021 года [2]. Приём в дошкольные организации воспитанников регулируется Типовыми правилами деятельности дошкольных организаций, согласно приказу МОН РК от 30 октября 2018 года № 595 (Приложение 1), где сказано:

«В дошкольных организациях образования предусмотрено воспитание и обучение воспитанников с особыми образовательными потребностями с учетом интересов родителей (законных представителей):

- 1) в возрастных группах (не более трех воспитанников) по типовой учебной программе дошкольного воспитания и обучения, в том числе сокращенной или индивидуальной;

- 2) и (или) в специальных группах по видам нарушений по специальным программам воспитания и обучения [4].

Практика показала, что социальная адаптация детей с особенными образовательными потребностями в общих группах проходит лучше, чем в специализированных, поскольку дети получают там также и социальный опыт. Кроме того, считается, что нормотипичные дети, обучаясь вместе с детьми с «особенными», развивают толерантность и ответственность, становятся более самостоятельными.

Выделяют следующие группы детей с особыми образовательными потребностями:

- 1) Дети с нарушениями психофизического развития - нарушениями слуха, зрения, интеллекта, речи, опорно-двигательного аппарата, задержкой психического развития и эмоционально-волевыми расстройствами.

2) Дети со специфическими трудностями в обучении, поведенческими и эмоциональными проблемами. Трудности письма, чтения или счета, (дисграфия, дислексия, дискалькулия др.).

3) Обучающиеся, у которых в силу социально- психологических, экономических, языковых, культурных причин возникают особые образовательные потребности (беженцы, мигранты, оралманы).

Наряду с положительными изменениями, по данным Минобразования, в развитии инклюзивного образования в Казахстане по-прежнему есть ряд нерешенных проблем. Одна из них, недостаточность раннего скрининга и позднее выявление особых потребностей у детей, особенно это касается ситуации на селе. И в первую очередь, отмечается неравномерность выявления детей с аутизмом. Низкая выявляемость и несвоевременное оказание помощи аутичным детям наблюдается также в областях, где недостаточная сеть психолого-медико-педагогических комиссий. К увеличению количества лиц с особыми образовательными потребностями, в том числе с инвалидностью к школьному возрасту, также приводит отсутствие современной коррекционной поддержки детей раннего и дошкольного возраста.

Проблема воспитателя, владеющего педагогическими технологиями на сегодняшний день самая важная проблема инклюзивного образования. Из этого вытекает очень много задач. Это связано с подготовкой кадров, передачей опыта и трансляцией знаний, и это тоже далеко не простой момент. Нужно понять, как простому воспитателю детского сада, который не получал знаний по специальной психологии и коррекционной педагогике, который раньше никогда не видел в группе ребенка с инвалидностью и не понимает, как устроено, допустим, восприятие незрячего или глухого ребенка - как ему обучать этого ребенка в группе, где сидит еще 25 воспитанников? Когда начинаешь понимать эти противоречия, начинаешь приходить к мысли, что рождение инклюзии в системе общего образования - это не краткосрочная задача. Главное, чтобы было очень серьезное отношение тех педагогов, того педагогического сообщества и знающих свое дело руководителей, которые могут принять очень смелую позицию и заявить, что их детский сад или школа готовы назвать себя инклюзивной.

В казахстанских дошкольных организациях в наше время активно внедряют успешные зарубежные практики по развитию инклюзивного образования, а также собственные наработки казахстанских педагогов. Для ребёнка дошкольного возраста большую роль играет развитие речевых навыков, которые эффективнее всего развиваются в игровой форме.

На практике специалисты специальной педагогики (логопеды, дефектологи, сурдо-, тифло-, олигофренопедагоги) испытывают потребность в учебном материале, опираясь на который можно организовать необходимую коррекционную работу с детьми. При этом специальные педагоги самостоятельно решают данный вопрос. К примеру, отвечая этой потребности, авторский коллектив коррекционного детского сада № 62 г. Усть-Каменогорска,

в рамках работы по данной программе, разработал систему по коррекции связной речи детей. Учебно-методическое пособие «Альбом мнемотаблиц для развития связной речи детей с ОНР старшего дошкольного возраста (4-5 лет)» состоит из дидактического материала (рассказы, сказки), подобранного в соответствии со сквозными лексическими темами и ориентировано на уровень речевого развития детей старшей группы с общим недоразвитием речи, а также содержит иллюстративный материал в виде мнемотаблиц [5].

Но вместе с тем стоит отметить, что в Казахстане продолжает расти число общественных инициатив, готовых внести свой вклад в развитие инклюзивного образования в стране. Так, за несколько лет фондом «Камкорлык» были открыты 16 кабинетов инклюзии, более 400 педагогов-ассистентов прошли соответствующее обучение. При поддержке благотворительного фонда «Дара» были открыты 45 кабинетов психолого-педагогической коррекции и 41 ресурсных центров. В рамках проекта «Каждый ребенок достоин школы» корпоративным фондом «Болашак» всего открыты 57 кабинетов поддержки инклюзии, где обучаются более 600 «особенных» детей.

Согласно Типовым учебным планам, утверждённым Приказом Министерства образования и науки Республики Казахстан от 20 декабря 2012 года № 557, при обучении детей с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного образования разрабатывается индивидуальный учебный план и индивидуальная программа с учетом особенностей ребенка. Результаты обучения, как показатели, обеспечивают мониторинг развития ребенка и являются основой планирования его индивидуального развития. Содержание дошкольного воспитания и обучения основано на образовательных областях: «Здоровье», «Коммуникация», «Познание», «Творчество», «Социум» и реализуется путем их интеграции через организацию различных видов деятельности [3].

При формировании коммуникативных навыков у детей со сложными нарушениями развития выделяются направления работы в зависимости от типа сочетания нарушения:

- при сочетании нарушении зрения и слуха первоначально формируется жестовая, тактильно-контактная форма коммуникации;
- при сочетании нарушений, связанных с ДЦП, когда нарушена воспроизводящая сторона речи, формируются навыки коммуникации, связанные с использованием предметов-символов, картинок.
- при всех видах сочетании нарушений и на всех ступенях развития необходимо формирование и развитие устной (звуковой) стороны речи.

Организованная учебная деятельность «Тифлографика» предусмотрена для детей при первичном нарушении зрения.

Реализация последовательно и поэтапно данных видов деятельности, в зависимости от вида нарушения, призвана обеспечить коррекционный эффект дошкольников от 2 до 6 лет [1].

В Законе РК «Об образовании» введена норма, где родители детей вправе выбирать место обучения ребенка — в обычной или специальной организации образования — с учетом рекомендаций психолого-медико-педагогической консультации, но данная норма не всегда работает. Общеизвестно, что есть моменты, затрудняющие развитие и продвижение инклюзии: это нехватка квалифицированных специальных кадров, частично неготовность педагогов и общества в целом к изменениям, часто боязнь и опасения родителей за возможности своих детей и многое другое. Но главное, что инклюзия в Казахстане сделала свои первые трудные шаги, и этот путь продолжается. Совместными усилиями всех сторон образовательного процесса, мы достигнем успеха в данном направлении современного образования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Елькеева А.Б. Роль образовательных программ в развитии инноваций дошкольного образования в Казахстане//Алматы.: Алматы кітап, 2000. - 32 с.
2. Кауменова Дана. Право на образование: как устроена инклюзия в Казахстане - https://www.inform.kz/ru/pravo-na-obrazovanie-kak-ustroena-inklyuziya-v-kazahstane_a3849042 - 25.03.2022г.
3. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 20 декабря 2012 года № 557.
4. Приказ МОН РК от 30 октября 2018 года № 595.
5. Учебно – методическое пособие для учителей-логопедов, дефектологов, воспитателей дошкольных учреждений и родителей.- Усть-Каменогорск, 2021. – с.3.
6. «Школы для всех. Включение детей со специальными нуждами в образование». Фонд «Спасите детей» Лондон, 2002 г.

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ӘРТҮРЛІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ
ПРИМЕНЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ
БИОЛОГИИ

APPLICATION OF VARIOUS TEACHING METHODS IN BIOLOGY LESSONS

Кызбикенова Эльмира Аскербековна, Дурмекбаева Шынар Нурлыбековна

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

elmira.askerbekovna@mail.ru, durmekbaeva@mail.ru

Кызбикенова Эльмира Аскербековна, Дурмекбаева Шынар Нурлыбековна

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау

elmira.askerbekovna@mail.ru, durmekbaeva@mail.ru

Kyzbikenova Elmira Askerbekovna, Durmekbaeva Shynar Nurlybekovna

Sh . Ualikhanov Kokshetau University , Kokshetau

elmira.askerbekovna@mail.ru, durmekbaeva@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада биология сабақтарында қолданылатын әртүрлі оқыту әдістері қарастырылған.

Түйін сөздер: Биология, әдіс, әдістеме

Аннотация: В статье рассмотрены различные методы обучения, используемые на уроках биологии.

Ключевые слова: Биология, метод, методика

Annotation: The article discusses various teaching methods used in biology lessons.

Keywords: Biology, method, methodology

Биологияны оқыту әдістемесі-биологияны оқыту процесінің ерекшеліктерін зерттейтін жеке дидактика. Әдістеме практикаға арналған нұсқаулық ғана емес, сонымен бірге теориясы биология пәнінің мақсаттары мен міндеттерін ескере отырып, мұғалімнің алдына қойған міндеттері негізінде дамитын ғылым. Білім беруді жаңғырту кезеңінде әдістемелік ғылымның міндеттері күрделене түсті. Ол белсенді, бастамашыл, шығармашылық тұлға пәнін тәрбиелеуге бағытталады.

Қазіргі кезеңде биологияны оқыту әдістемесінің негізгі міндеті-табиғатта және қоғамда өзін сауатты ұстай алатын, биологиялық білімі қалыптасқан азамат тәрбиелеу. Сонымен қатар, биология әдістемесінің міндеті-оқушылардың оқу процесінде алған білімі мен дағдыларын практикада қолдануға мүмкіндік беретін биологиялық білім мазмұнын әлеуметтік белсенділікпен толтыру[1].

Биологияны оқыту әдістемесінің құрылымы жалпы және жеке оқыту әдістемелеріне бөлінеді. Биологияны оқытудың жалпы әдістемесі барлық биологиялық курстардың негізгі мәселелерін қарастырады:

- биологиялық білім беру тұжырымдамалары, мақсаттары, міндеттері, принциптері, әдістері, құралдары, формалары, іске асыру модельдері, мазмұны мен құрылымы;

- оқу процесінде дүниетанымдық және адамгершілік және экологиялық-мәдени тәрбие, оқыту мазмұны мен әдістерінің бірлігі, оқу жұмысының формалары;

- биологиялық білім беру жүйесінің барлық элементтерінің тұтастығы мен дамуы, бұл білімнің, дағдылардың беріктігі мен хабардарлығын қамтамасыз етеді.

Жеке әдістер оқу материалының мазмұнына және оқушылардың жасына байланысты пәннің әр бөлімі үшін арнайы оқыту мәселелерін зерттейді. Онда әр түрлі мазмұндағы сабақтар, сыныптан тыс және сабақтан тыс экскурсиялар, биологияның нақты бөлімін құру және оқыту жүйесі ұсынылған. Биологияны оқытудың жалпы әдістемесі биологияны оқыту әдістемесінің жеке бөлімдерімен тығыз байланысты. Оның теориялық тұжырымдары жеке-техникалық зерттеулерге негізделген.

Биологияны оқыту процесін жүзеге асыру үшін биология әдістемесінің теориялық негізі бірқатар маңызды қызмет атқарады. Теориялық негізге келесі компоненттерді жатқызуға болады:

- Биологиялық ұғымдардың даму теориясы;
- оқыту нысандары жүйесінің даму теориясы;
- оқыту әдістерінің даму теориясы;
- оқытудың материалдық базасының жүйесі
- ашық ақпараттық кеңістікте биологияны оқыту жүйесі[2].

Биологияны оқыту әдістемесінің жетекші әдістері:Эмпирикалық: бақылау, педагогикалық эксперимент, модельдеу, болжау, тестілеу, оқыту нәтижелерін сапалы және сандық талдау;теориялық: жүйелеу, интеграция, саралау, абстракция, идеализация, жүйелік талдау, салыстыру, жалпылау.

Биологияны оқыту әдістемесі теориялық және эмпирикалық білімнің өзара байланысын қажет етеді. Биологияны оқыту принциптері бұл білім беру процесінің сипатын анықтайтын жетекші идеялар, қызмет ережелері және талаптар. Олар мазмұнды жобалау мен оқытуды ұйымдастыруда нұсқаулық ретінде қызмет етеді[3].

Биологияны оқыту әдістемесі-биология пәніне байланысты оқыту мен тәрбиелеу процесінің жүйесі туралы ғылым. Бұл жүйені білу мұғалімге биологияны оқыту процесін басқаруға мүмкіндік береді. Әдістеме педагогикалық ғылым, сондықтан ол әлеуметтік жүйе талап ететін және педагогика анықтайтын жалпы білім беру мен тәрбиенің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес құрылады. Биологияны оқыту әдістемесі биологиялық материалды зерттеудің өзіндік ерекшелігіне байланысты барлық пәндер үшін ортақ педагогикалық ережелерге негізделген [4].

Әдістеме оқу пәнінің мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен нысандарын қарастырады. Әдістеме оқу жұмысының жабдықтары мен

құралдарын анықтайды. Осылайша, әдіс сұрақтарға жауап береді: неге биологияны зерттеу керек, нені және қалай оқыту керек, нені және қалай тәрбиелеу керек. Биология оқу пәні ретінде оқытудың формалары мен әдістерінің өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді.

Бұл оқу жұмысын ұйымдастырудың ерекше нысандарын (экскурсиялар, оқушылардың үй және сабақтан тыс жұмыстары, сыныптан тыс сабақтар), арнайы оқыту құралдарын (көрнекі құралдар) және көрнекілік пен практикалық жұмыстарды басым қолдана отырып оқыту әдістерін талап етеді[5].

Биологиялық курстарды оқыту методикасыны дұрыс қойылуы арнайы оқу-материалдық базаны: құралдармен жабдықталған кабинетті, тірі табиғат бұрышын және оқу - тәжірибелік учаскені қажет етеді. Материалдың өзіндік ерекшелігі биологияны оқыту әдістемесінің ерекшелігімен ғана емес, сонымен бірге оның білім беру мүмкіндіктерімен де анықталады.

Тірі организмдердің дамуының нақты фактілерін, табиғаттағы құбылыстардың өзара байланысын, органикалық әлем эволюциясының заңдылықтарын зерттеу диалектикалық-материалистік дүниетанымды қалыптастыру үшін жаратылыстану негізін құрайды[4].

Биологиялық білім қоршаған табиғаттың маңыздылығын, оны қорғау және көбейту қажеттілігін, ауыл шаруашылығының ғылыми негіздерін, жеке және қоғамдық еңбек гигиенасының рөлін түсінуге, студенттерді өмірге дайындауға және политехникалық білім беруді жүзеге асыруға ықпал етеді. Жабайы табиғат объектілерін тікелей бақылау, оларды салыстыру және анықтау, олармен тәжірибе жасау оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға итермелейді[1].

Зертханадағы, оқу-тәжірибе учаскесіндегі, табиғи бұрыштағы, үйірмедегі практикалық жұмыстардың үлкен тәрбиелік мәні бар: олар танымдық қызығушылықтарды, ұйымдастырушылық, қоғамдық дағдыларды дамытады, еңбек мәдениеті мен ұжымшылдық сезімін тәрбиелейді.

Табиғатпен, оның әсемдігімен және байлығымен танысу, әсіресе экскурсияларда патриоттық және эстетикалық сезімдерді тәрбиелейді. Табиғатты сүюге және оған ұқыпты қарауға тәрбиелеу тұлғаның этикалық қасиеттерін дамытуға ықпал етеді. Биологиялық курстарды оқыту білім беру жүйесінде өте маңызды рөл атқарады [6].

Зерттеу жұмыстары Ақмола облысы білім басқармасының жанындағы «Көкшетау қаласы, Жоғары техникалық колледжі» мекемесінде 1 курс студенттері арасында өткізілді. Қоғамдық- гуманитарлық бағытта 60 сағат көлеміндегі күнтізбелік-тақырыптық жоспар құрастырылды. Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы күнтізбелік жоспар 6 бөлімнен құралған. Әр бөліміне тоқтала кетсек:

- Бірінші бөлім атауы «Молекулярлық биология және биохимия». Бірінші бөлімде 9 тақырып қарастырылады, оның ішінде 3 практикалық жұмыс.

- Екінші бөлім атауы «Жасушалық биология». Екінші бөлімде 4 тақырып қарастырылады, оның ішінде 2 практикалық жұмыс.

- Үшінші бөлім атауы «Қоректену». Үшінші бөлімде 5 тақырып қарастырылады, оның ішінде 2 практикалық жұмыс.

- Төртінші бөлім атауы «Заттардың тасымалдануы». Төртінші бөлімде 4 тақырып қарастырылады, оның ішінде 2 практикалық жұмыс.

- Бесінші бөлім атауы «Тыныс алу». Бесінші бөлімде 4 тақырып қарастырылады, оның ішінде 2 практикалық жұмыс.

- Алтыншы бөлім атауы «Бөліп шығару». Алтыншы бөлімде 4 тақырып қарастырылады, оның ішінде 2 практикалық жұмыс.

Қоғамдық - гуманитарлық бағыттағы күнтізбелік-тақырыптық жоспардың екінші бөлімінің әрбір тақырыбына тоқтала кетсек. Екінші бөлім атауы «Жасушалық биология».

Екінші бөлімде 4 тақырып қарастырылады, оның ішінде 2 практикалық жұмыс.

Теориялық жұмыста келесі тақырыптар қарастырылды:

1. Жасуша органоидтерінің құрылысы мен қызметтерінің ерекшеліктері.
2. Ядро, оның қызметі мен құрамбөліктері. Практикалық жұмыстар тақырыптары:
3. Жасуша мембранасының құрылымы, қасиеттері.
4. Жасушалардың негізгі компоненттерін анықтау.

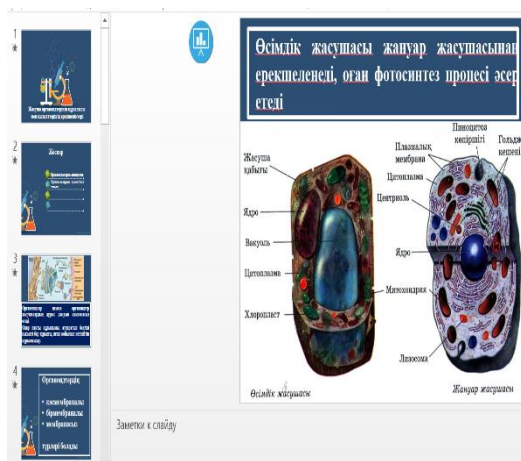
Тақырыптарды түсіндіру барысында жеке және топтық жұмыстар орындалды(1сурет).

Жеке жұмыстар студенттердің білім деңгейіне сәйкес құрастырылды. Топтық жұмыстарға сәйкес әр тапсырмаға дескриптор берілді.

1- сурет. Практикалық сабақтарды өткізу

Практикалық және теориялық тақырыптарды қарастыру барысында интербелсенді тақта және компьютерлік құрылғылар қолданылды(2 сурет).

2- сурет. Практикалық сабақтарды өткізу

Жаратылыстану ғылымының жалпы әдістемесінен жеке әдістер бөлініп, оқытудың жеке мәселелері бір-бірінен оқшауланған және биологиялық курстардың жалпы жүйесінен тыс дами бастады. Қазіргі уақытта техниканың ғылым ретінде қалыптасуында барлық жинақталған материалдарды біріктіру, синтездеу және жалпылау кезеңі басталды. Қолда бар ғылыми материал жиналады, талданады, қорытылады, жүйеге, бірыңғай ғылыми теорияға келтіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пономарева И.Н., Соломин В.П., Сидельникова Г.Д. Общая методика обучения биологии; Издательский центр «Академия» 2003.272с.
2. Торманов Н., Абылайханова Н.Т. Биологияны оқытудың инновациялық әдістері; Алматы: 2013. — 260 б.
3. Шарипханова А.С., Даутова З.С. Биологияны оқыту әдістемесі: Оқу құралы. / А.С.Шарипханова, З.С.Даутова. — Алматы: CyberSmith, 2019. — 252 б.
4. Комиссаров Б.Д. Методологические проблемы школьного биологического образования; Москва 1991.160 с.
5. Верзилин Н.М., Корсунская В.М.Общая методика обучения биологии.Москва «Просвещение» 1976,384 с.
6. Якунчев М.А., Волкова О.Н., Аксенова О.Н, Колмыкова Т.С., Ручин А.Б., Методика преподавания биологии : учебник для студ. высш. учеб. заведений / Издательский центр «Академия», 2008. — 320 с

**БОЛОН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖОО-ДА ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДЫ
ЖЕТІЛДІРУ**

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ В ВЫСШЕМ
ОБРАЗОВАНИИ В БОЛОНСКОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ**

**IMPROVEMENT OF TEACHING PHYSICS IN HIGHER EDUCATION IN THE
BOLOGNA SYSTEM OF EDUCATION**

Мансуров Канат Жусупович, Шуюшбаева Нұргүл Найзабековна
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

kanat67@mail.ru

Мансуров Канат Жусупович, Шуюшбаева Нургуль Найзабековна
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова

kanat67@mail.ru

Mansurov Kanat, Shuyushbaeva Nurgul
Kokshetau University named after Sh. Valikhanov

kanat67@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада Болон білім беру жүйесінде ЖОО-да физиканы оқытудың жетілдіру жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: Болон процесі, ЖОО, студенттерді тестілеу, физика пәні

Қазіргі уақытта халықаралық еуропалық стандарттарға ұмтылу кезінде көптеген елдер Болония білім беру жүйесіне кірді. Батыста және кейбір Шығыс мемлекеттерде ол бұрыннан енгізілген және өте сәтті. КСРО ыдырағаннан кейін ТМД елдері бірнеше жылдан кейін бір-бірілеп бірыңғай білім беру процесі туралы Декларацияға қол қойды. Білім берудің жаңа тәсілі дәстүрлі кеңестік жүйенің орнына мүлтіксіз енгізілуі үшін ұзақ жылдар қажет. Бірақ кейбір мемлекеттер, мысалы, Ресей уақыт талаптарына сәйкес модернизацияланған жаңа және ескі оқыту әдістемесінде жұмыс істейді. Бір қызығы, Ұлыбританияның қай бөлігі кеңестік пәндерді оқыту технологиясына көшті. Олар әсіресе мектепте математиканы оқытудың Колмогоров әдісін таңдады. Колмогоров - ұлы орыс математигі, оның жаңалықтары тіпті педагогика мен психологияны жетілдірді. Енді тәрбие мен оқытудың жаңа әдісі туралы және физика пәні бойынша студенттердің білім сапасын жақсарту туралы сөйлесейік.

Болон білім беру жүйесінде ағымдағы үлгерім, рейтингтік бақылау және емтихандар тестілеуге негізделген. Тестілеуден кейін билеттер немесе тапсырмаларды қайта тапсырса жақсы болар еді. Сіздің жай ғана емтиханның өтіп, қорытынды баға алуыңыз яғни бұғатталғандықтан сіз алдыңғы жетістіктерді ескере отырып, бағалануыңыз керек болатын. Бірақ бұл ешқандай нәтиже бермейді. Физика бойынша жақсы теориялық және практикалық білім туралы айтудың мағынасы жоқ.

Физика-эксперименттік, теориялық және жаратылыстану ғылыми пән екені белгілі. Ол ғылымда математикамен қатар бірінші орын алады және бүкіл адамзаттың тіршілігі сүйенетін іргетастың негізгі, тұрақты, икемді және қуатты бөлігін құрайды. Бұл саланы дұрыс білмеу қиын экономикалық және табиғи дағдарысқа әкелуі мүмкін. Бұл дегеніміз жер бетіндегі және тіпті ғарыштағы тіршіліктің барлық салаларына әсерінен салдары өте ауыр және қайтымсыз болады. Күнделікті өмірдегі барлық техника дәстүрлі физика заңдарына сәйкес жасалған.

ЖОО оқу кезінде студент өзінің мектеп білімімен келеді және көптеген білім алушылар жаңадан берілетін ештеңе жоқ деп санайды. Бірақ бұл қате түсінік, өйткені физиканы толық түсіну үшін аналитикалық және дифференциалды геометрияның, математикалық талдаудың, қарапайым дифференциалдық теңдеулер теориясының және математикалық физиканың және т.б. аппараттарды қолдануын білу қажет. Бұларсыз табиғат заңдарын түсінуге және түсіндіруге мүмкін емес [1], [2].

Бірақ әрқашан үміт бар. Бұл ерекше жағдай емес. Өйткені, Еуропа елдері өткен және қазіргі кезеңде физика саласында үлкен жетістіктерге ие. Мұны әртүрлі сыйлықтардың, соның ішінде Нобель сыйлығының лауреаттарының саны айтады. Қазір көптеген адамдар өздерінің білім беру жүйесін, әсіресе ТМД-да және бірқатар басқа елдерде сынайды. Неліктен ғылым алға қарай қозғалады? Бұрынғы Одақ елдерінде дәстүрлі білім беру жүйесі жан дүниесі кең адам үшін болды. Оқу және жұмыс істеу қызықты болды. Батыста ағылшын тілі басым болса, КСРО-да орыс тілі танымал болды. Бұл ұлы жазушылар мен танымал ғалымдардың тілі. Нақты ғылымдарда Ресей мен ТМД-ның кейбір елдерінің ғалымдары да үлкен жетістіктерге ие болды. Физика және басқа бағыттар бойынша Нобель сыйлығының лауреаттары бар. Қазірдің өзінде Ресейдің білімі көптеген батыс және шығыс елдерінде, тіпті Америкада да көптеп айтылады. Мұның бәрі түсінікті де, енді біз қазіргі уақыттағы оқыту әдістемесі туралы сөз айтамыз.

Министрлікте бұрынғы Кеңес азаматына белгісіз Болон декларациясына қол қойды, сондықтан оны оқып, шығармашылықпен түсініп, содан кейін өздігінен жасалған әдістемелер техникаларын енгізу керек болды. Бұл жалпы және теориялық физикаға қатысты. [3]

Енді басты мәселені шешуге, яғни ЖОО-да физиканы сапалы оқыту мәселесіне көшейік.

Мен физика мұғаліміне төмндегі ережелерді сақтауды ұсынамын:

1. Дәстүрлі дәрістер, бірақ қысқа және нұсқа оқуға болады. Ғылыми кеңестер беру және студенттер қойған сұрақтарға жауап беру. Сабақ барысында демонстрациялық материал, яғни көрнекі құралдар болуы керек;

2. Практикалық сабақ теориялық дәріс сауалнамасынан басталуы керек. Қиындық деңгейлері әр түрлі есептерді талдаңыз. Мұғалімнің өзі тапсырмалардың шешімдерін түсіндіріп, оларға әдістемелік нұсқаулар беруге міндетті. Студенттерді тестілеу және нәтижелерін талдау керек;

3. Зертханалық сабақтар толығымен эксперименттік жағдайда жүргізілуі керек. Теориялық және сандық әдістермен шешілген есептерді салыстыру арқылы, тиісті қорытынды жасау. Мұғалім зертханалық жұмыстарды үлгі ретінде жасап, студенттерге қол жетімді деңгейде үйретуі керек, сонымен қатар виртуалды зертхананы көрсетуі керек. Шығармашылық жұмыстарды студенттердің қорғауы керек. Студенттерді тестілеу және нәтижелерін талдау керек;

4. Оқытушының студенттермен өзіндік жұмысы теориялық және практикалық деңгейде жүргізіледі. Яғни, студенттер лекцияда оқылмаған теорияның бір бөлігін өз бетінше оқып, баяндайды.

Себебі қазіргі жүйеде дәрістер сағаты саны өте аз.

Кеңес заманындағыдай, студенттер типтік есептеулерді, яғни тақырыптар мен қатаң нұсқалар бойынша жинақтағы тапсырмаларды қорғауға міндетті. Егер студент мәселелерді шеше алмаса, онда ол жалпы теорияны қайталайды. Бірақ бұл үшін, әрине, ұпайлар азаяды. Студенттерді тестілеу және нәтижелерін талдау;

5. Бірінші рейтингтік бақылау тест түрінде жүргізіледі. Тестке теориялық және практикалық сипаттағы сұрақтар енгізілген;

6. Екінші рейтингтік бақылау дәстүрлі тест жұмысын жазу және белгілі бір тақырып бойынша рефератты қорғау арқылы жүргізіледі;

7. Екінші рейтингтік бақылау кезінде студенттерге жауапсыз емтихан тесттеріне сұрақтар беріледі. Барлығы 300 сұрақ. Егер сіз опцияларға сәйкес таратсаңыз, онда әр түрлі комбинацияларды жасай отырып, әр оқушыға 50 сұрақ қойылады;

8. Қазірдің өзінде қиын жұмыс болғандықтан, емтихан әдеттегі тестілеу түрінде өткізілуі мүмкін;

9. Силлабуста қарастырылған формула бойынша емтиханға жіберу рейтингісінің және емтихан бағасының негізінде қорытынды балл (баға) қою.

10. Оқу нәтижелерін талдау және қорытындылау.

Бұл тармақтар негізгі сәттер болып табылады, яғни қазіргі жағдайда университеттерде физиканы оқытудың жеке әдістемесінің жеке нұсқаулықтары. Ол білім деңгейін арттыруға және мәдениетті қалыптастыруға ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның үйлесімді дамуына бағытталған.

Осылайша, бұл қандай білім беру жүйесі туралы емес. Болондық немесе Кеңестік немесе басқа да модельдер болса да, міндет-адамға ыңғайлы оқыту әдісін жасау. Физиканы зерттеу үшін ұсынылған әдіс нұсқаларының бірі, оның негізгі нүктелері осы тармақтарда көрсетілген, менің ойымша, кез-келген білім беру жүйесіне сәйкес келеді, яғни, ол әмбебап. Өйткені ол университетте физика пәнін оқытуды жетілдіреді, өйткені ол өткендегі және қазіргі заманғы жаңа әдістерден ішіндегі тиімді технологияларды алады.

Қорытындылай келе, мен университетте физика сабағын өткізудің ұсынған әдісі тек ұсыныс сипатына ие екендігіне назар аударғым келеді. Оқыту әдістері бар тәжірибелі пәндер көп. Болашақта посткеңестік кеңестік елдерінде Болон

білім беру жүйесіне қатысты ЖОО-да физиканы оқытудың әмбебап әдістемесі жасалады деп үміттенемін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Детлаф А.А., Яворский Б.М. Курс физики: Учеб. пособие для втузов. – 2 –е изд., исп. и доп. – М.: Высш. шк., 1999. – 718 стр.: ил.
2. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. Издание 5-е, стереотипное, учебное пособие для высших учебных заведений, Главная редакция физико-математической литературы издательства «Наука», М., 1977, 736 стр. ил.
3. <https://old.iqaa.kz/kz/bolon-protsesi/bolon-protsesini-negizgi-zhattary>

УДК 631

МЕТОДЫ ПОЛУЧЕНИЯ ВЫТЯЖЕК ДЛЯ ПОСЛЕДУЮЩЕГО ИЗГОТОВЛЕНИЯ СУХИХ И ГУСТЫХ ЭКСТРАКТОВ

КЕЙІННЕН ҚҰРҒАҚ ЖӘНЕ ҚАЛЫҢ СЫҒЫНДЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ ҮШІН СЫҒЫНДЫЛАРДЫ АЛУ ӘДІСТЕРІ

METHODS OF OBTAINING EXTRACTS FOR THE SUBSEQUENT PRODUCTION OF DRY AND THICK EXTRACTS

Маханова Сауле Кордабаевна, Сактаганов Амир Ермекович
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
saulemach@mail.ru, saktaganov.amir@mail.ru

Сауле Маханова Кордабаевна, Сактаганов Әмір Ермеқұлы
Көкшетау университеті. Ш. Уәлиханов, г. Кокшетау
saulemach@mail.ru, saktaganov.amir@mail.ru

Makhanova Saule Kordabayevna, Saktaganov Amir Ermekovich
Kokshetauskiy University. Sh.Valikhanova, G. Kokshetau
saulemach@mail.ru, saktaganov.amir@mail.ru

Аннотация – в данной научной статье будут рассмотрены различные способы получения вытяжек для изготовления сухих и густых экстрактов.

Ключевые слова: экстракт, методы получения, сырье.

Аннотация-Бұл ғылыми мақалада құрғақ және қалың сығындылар жасау үшін сығындыларды алудың әртүрлі әдістері қарастырылады.

Түйінді сөздер: сығынды, алу әдістері, шикізат.

Abstract – in this scientific article, various methods of obtaining extracts for the manufacture of dry and thick extracts will be considered.

Keywords: extract, production methods, raw materials.

Экстракты – это концентрированные лекарственные средства жидкой (жидкие экстракты и настойки), мягкой (густые экстракты) или твёрдой (сухие экстракты) консистенции, полученные из высушенного лекарственного растительного сырья или животного материала, которые обычно высушенные.

В производстве густых и сухих экстрактов для получения извлечений из сырья используют различные способы:

Ремацерация или дробная мацерация.

При данном способе общее количество экстрагента делят на три-четыре части и последовательно настаивают сырьё с первой частью экстрагента, затем со второй, третьей и четвертой, каждый раз сливая полученную вытяжку. Время настаивания зависит от свойств растительного материала. Далее, в процессе настаивания растительный материал набухает и поглощает от одной до трех частей экстрагента, поэтому используют незначительный избыток экстрагента и необходимо применение экстракторов-прессов для принудительного удаления и извлечения из сырья. Такой порядок процесса экстрагирования позволяет при меньших затратах времени более лучше истощить сырьё, так как постоянно создается высокая разность концентраций в сырье и экстрагенте.

Перколяция (от лат. *percolatio* – “процеживание через”), т.е. процеживание экстрагента через растительный материал с целью извлечения растворимых в экстрагенте веществ. Процесс проводится в емкостях различной конструкции, называемых перколяторами-экстракторами. Они могут быть как цилиндрической, так и конической формы, с паровой рубашкой или без, опрокидывающиеся и саморазгружающиеся, изготовленные из нержавеющей стали, алюминия, луженой меди и похожих материалов. В нижней части перколятора имеется ложное дно (перфорированная сетка), на которое помещают фильтрующий материал (мешковина, полотно и др.) и загружают сырьё. Цилиндрические перколяторы удобны в работе при выгрузке сырья, конические – обеспечивают более равномерное экстрагирование.

Реперколяция, т.е. повторная (многократная) перколяция, позволяет максимально использовать растворяющую способность экстрагента и получить концентрированные извлечения при полном истощении сырья. Во всех случаях процесс проводят в нескольких перколяторах (от 3-х до 10-ти), которые работают во взаимосвязи, так называемой батарее перколяторов. Чем труднее экстрагируется сырьё, тем большее количество перколяторов входит в батарею. В батарее слив готового продукта проводят из «головного» перколятора, в котором всегда свежее сырьё, а свежий экстрагент подают в «хвостовой» перколятор, в котором самое истощенное сырьё. Извлечениями из «хвостового» перколятора обрабатывают сырьё в предыдущем перколяторе и так во всей батарее – последующее сырьё экстрагируется извлечениями, полученными из предыдущих перколяторов. Таким образом, от 1-го до последнего перколятора в батарее осуществляется противоток сырья и экстрагента. По мере истощения сырья изменяется положение «головного» и «хвостового» перколяторов.

Циркуляционное экстрагирование.

Способ основан на циркуляции экстрагента. Экстракционная установка работает непрерывно и автоматически по прибору Сокслета. Она состоит из частей перегонного куба, экстрактора, холодильника-конденсатора, сборника конденсата.

Сущность метода заключается в многократном экстрагировании материала чистым экстрагентом. В качестве экстрагента используют летучие органические растворители, имеющие низкую температуру кипения – эфир, хлороформ, метилен хлористый или их смеси. Этиловый спирт (даже 96%) для этих целей непригоден, так как он будет адсорбировать влагу, содержащуюся в сырье и изменять свою концентрацию, что приведет к изменению температуры кипения и экстрагирующей способности.

Непрерывное противоточное экстрагирование со смешением овощей и экстрагента.

Растительный материал при помощи удобных устройств: шнеков, кованых, дисков, лент, скребков или пружинно-лопастных механизмов передвижения навстречу движущемуся экстрагенту. Сырье, постоянно поступающее в экстракционный аппарат, движется противотоком к экстрагенту. При этом свежее сырье контактирует с окружающими, насыщенными экстрактивными включениями экстрагента, который еще более насыщается выше, так как в сырье содержится еще больше. Истощенное сырье экстрагируется свежим экстрагентом, который еще полнее извлекает оставшиеся экстрактивные вещества. С точки зрения теории этот метод экстрагирования наиболее эффективен, так как в каждом моменте процесса и в любом поперечном сечении по характеристике (или высоте) аппарат имеет место разность концентраций БАВ в сырье и экстрагенте, что позволяет с большим выходом и наименьшими затратами проводить процесс. Кроме того, непрерывные процессы поддаются лечению, что позволяет лечить трудоемкие работы по загрузке и выработке продуктов из перколяторов.

Экстрагирование с использованием электроплазмолиза и электродиализа.

Электроплазмолиз – обработка сырья электрическим током низкой и высокой частоты, в результате которой происходит плазмолиз протоплазмы. Сущность метода заключается в разрушающем воздействии тока на белково-липидные мембраны растительных тканей с сохранением целостности клеточных оболочек. Электроплазмолиз дает наибольший эффект при получении препаратов из свежего сырья растительного и животного происхождения. При этом получаемые вытяжки обогащены действующими веществами и содержат лишь небольшое количество сопутствующих веществ. Электроплазмоллизатор с подвижными электродами-вальцами имеет два горизонтальных электрода, вращающихся навстречу друг другу, к которым подводится, электрический ток напряжением 220 В. Свежее сырье поступает в зазор между вальцами из бункера, сок собирается в приемник. Выход сока

увеличивается на 20—25% по сравнению с использованием традиционных методов.

В нем имеется подвижная крышка, которая, опускаясь, отжимает сырье. Время обработки сырья электрическим током составляет доли секунды.

Экстрагирование сжиженными газами.

Установка предназначена для экстракции природных соединений из растительного сырья с использованием в качестве экстрагентов сжиженных газов (хладонов). Она представляет собой замкнутую систему и состоит из следующих основных узлов: экстракторов, баллона с используемым газом, напорных емкостей, оснащенных указателем уровня, манометром и предохранительным клапаном, фонарей смотровых для визуального наблюдения за перемещения растворителя и экстракта, фильтра объемного для очистки экстракта, испарителя, снабженного указателем уровня, манометром и предохранительным клапаном; конденсатора, снабженного указателем уровня, манометром и предохранительным клапаном; холодильного агрегата для охлаждения конденсатора, трубопроводов и арматуры.

Экстрагирование сырья с помощью роторно-пульсационного аппарата (РПА).

Этот способ основан на многократной циркуляции сырья и экстрагента, подаваемых в экстрактор с помощью РПА. Устройство роторно-пульсационного аппарата подробно рассмотрено в учебнике под ред. Иванова. Мы же отметим особенности его использования при проведении процесса экстрагирования.

При работе РПА происходит механическое измельчение частиц, возникает интенсивная турбулизация и пульсация обрабатываемой смеси. В технологической схеме РПА устанавливают ниже днища экстрактора. Сырье загружают на ложное дно экстрактора и заливают экстрагентом. Жидкая фаза поступает в РПА через штуцеры, а сырье - с помощью шнека. Из РПА смесь измельченного материала и экстрагента (т. е. пульпа) поднимается вверх и через штуцер поступает в экстрактор с мешалкой. Процесс повторяется до получения концентрированного извлечения (до равновесной концентрации). При этом происходит одновременно экстрагирование и измельчение. В качестве экстрагентов используют дихлорэтан, хлористый метилен, минеральные и растительные масла. Применение РПА эффективно при получении масла облепихи, настоек календулы и валерианы, танина из листьев скумпии, каротиноидов и оксиметилентетраминов из плодов шиповника, оксиантрахинонов из коры крушины ломкой и др.

Экстрагирование с применением ультразвука.

Ускоряет процесс экстрагирования из сырья, обеспечивая более полное извлечение действующих веществ. Источник ультразвука закрепляют на корпусе экстрактора-перколятора с наружной его стороны.

Возникающие ультразвуковые волны создают знакопеременное давление, кавитацию и звуковой ветер. В результате быстрее происходит набухание материала и растворение содержимого клетки, увеличивается скорость

обтекания частиц сырья, в пограничном диффузионном слое возникают турбулентные и вихревые потоки. Молекулярная диффузия внутри частиц материала и в пограничном диффузионном слое практически заменяется конвективной, что приводит к интенсификации массообмена. В результате кавитации происходит разрушение клеточных структур, что ускоряет процесс перехода действующих веществ в экстрагент за счет их вымывания. Применение ультразвука позволяет получить вытяжку за несколько минут. Эффективность использования ультразвука зависит параметров процесса: интенсивности и экспозиции озвучивания, выбора экстрагента, соотношения сырья и экстрагента и др. Наиболее оптимальная температура при озвучивании не выше 30-60°C, во избежание образования пузырьков воздуха, гасящих ультразвуковые волны. В качестве экстрагента предпочтительны спиртоводные смеси с высокой концентрацией этанола, который ингибирует окислительно-восстановительные процессы, имеющие место в ультразвуковом поле. Для многих видов сырья оптимальная интенсивность ультразвука (с частотами $2 \cdot 10^4$ - $2 \cdot 10^8$ с⁻¹) находится в интервале 1,5-2,3·10⁴ Вт/м².

Особыми достоинствами отличаются метод непрерывного противоточного экстрагирования с перемещением сырья и экстрагента.

Преимущества этого метода:

1. Обеспечивают непрерывность процесса извлечения.
2. Позволяет полностью автоматизировать процесс экстракции, а отсюда низкая себестоимость, высокое качество продукта, ритмичность производства.

Кратковременность процесса экстракции – истощение длится 1-3 часа, следовательно в вытяжке содержится минимум ВМС, которые просто не успевают про диффундировать через клеточную оболочку

Список использованной литературы:

1. Государственная фармакопея СССР X издания. -М: Медицина, 1968.
2. Государственная фармакопея СССР XI издания, вып. 1, вып.2. -М.: Медицина, 1990
3. Давыдова, В. Н. Получение сухих экстрактов из растений и создание на их основе препаратов и БАД // Фармация, 2004. — № 1.- с. 46.
4. Давыдова, В. Н. Современные технологии получения сухих экстрактов и их ассортимент // Новая аптека. Аптечный ассортимент. 2002. — № 4. — С. 67.
5. Настойки, экстракты, эликсиры и их стандартизация / под ред. Багировой В. А., Северцева В. А. СПб.: Спец Лит, 2001. — 223 с.
6. Каухова, И. Е. Новая методика получения растительных препаратов // Фармация. 2006. — № 1. — С. 37.
7. Меньшутина, Н. В. Инновационные технологии и оборудование фармацевтического производства. Том 1./Н. В. Меньшутина — М.: БИНОМ, 2012. — 328 с.

8. Меньшутина, Н. В. Инновационные технологии и оборудование фармацевтического производства. Том 2./Н. В. Меньшутина — М.: БИНОМ, 2013. — 480 с.

9. Портнов В. В. Сушильные установки/ В. В. Портнов. Воронеж: ФГБОУ ВПО «Воронежский государственный технический университет», 2012. — 110 с.

10. Самылина, И. А. Пути использования лекарственного растительного сырья и его стандартизации/ И. А. Самылина, И. А. Баландина // Фармация. 2004. — № 2. - С. 39.

11. Самылина, И. А. Перспективы создания сухих экстрактов / И. А. Самылина и др. // Фармация. 2006. — № 2 — С. 43–46.

12. Сокольская, Т. А. Методы стандартизации сухих экстрактов/ Т. А. Сокольская, В. Н. Давыдова, С. А. Пинеев //Новая Аптека, 2002. — № 4. — С. 69–71.

13. Чуешов В. И. Промышленная технология лекарств. Том 1/ Н. И. Чуешов. — Х.: НФАУ, 2002. - 560 с.

УДК 510.6

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ТАПСЫРМАЛАР

Мусабеков Калимулла Султанович

Физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент

Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті

it.kgu@mail.ru

Хажумхан Ерболат, 1 курс магистранты

Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті

verbolat.khazhumkhan@gmail.com

Мусабеков Калимулла Султанович

Кандидат физико-математических наук, доцент

Кокшетауский университет им Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

it.kgu@mail.ru

Хажумхан Ерболат, Магистрант 1 курс

Кокшетауский университет им Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

verbolat.khazhumkhan@gmail.com

Musabekov Kalimulla Sultanovich

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

it.kgu@mail.ru

Khazhumkhan Yerbolat

Magistracy 1 course

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

verbolat.khazhumkhan@gmail.com

Түйіндеме: Стандартты емес тапсырмалар мен стандартты емес міндеттердің айырмашылықтарын анықтау, оқушылардың ойлауын қалыптастырудағы стандартты емес міндеттердің рөлін анықтау.

Түйін сөздер: Стандартты емес тапсырмалар, стандартты тапсырмалар, логикалық ойлау.

Орта мектепте математиканы оқытудың мақсаттарының бірі – оқушылардың ақыл-ой белсенділігін дамыту. Оқушының ойлау қабілетін дамытудың барлық кезеңінде үлкен мән берілді.

Ежелгі грек-пифагорлықтардан бастап, орта ғасырларда филологиялық ғылымдар циклын (грамматика, риторика, диалектика) жалғастыра отырып, Жеті еркін өнердің ішінде ғылымдардың математикалық циклі (арифметика, геометрия, музыка және астрономия) болды. Осы ғылымдардың бәрінде үстінде философия, одан жоғары теология болды. Математиканы оқыту осы ғылымдарының ішінен әрқашан ерекше орынға ие болып жүрді. Математика сабақтарында ақыл-ой жетіліп, ойлау дамиды, ми үнемі жаттығып, жетіледі деп есептеді. Бұның барлығы оқушыны тәрбиелеу мақсатында да қолданылды.

Уақыт өте келе, қоғам оқушылардың тек математикалық білімі олардың өмірлік, әскери және т.б. істерінде жетістікке жету үшін жеткіліксіз екенін түсінді. Математикаға қабілетті, яғни дарынды оқушыларды таңдау мәселесі туындады. Сонымен қатар, қоғам оқушыларды математикалық қабілеттер бойынша іріктеу заңды, филологиялық қабілеттер бойынша іріктеуден гөрі маңызды екенін жақсы түсінді. Осылайша, математиканы ақыл үшін гимнастика ретінде қолдана отырып, қоғам өзінің зияткерлік элитасын құрды.

Өз заманының ең қабілетті және көрнекті адамдары математиканың қажеттілігін тек ойлауды жақсарту үшін ғана емес, сонымен қатар математиканы әртүрлі ғылыми және практикалық есептерді шешу үшін қолдана алды. Сонымен, б.з.д. 585 жылы Милеттен (Греция) Фаллес күннің тұтылуын болжады, пифагорлықтар музыканың математикалық мәселелерін зерттеді, орта ғасырларда И. Кеплер Күн жүйесі планеталарының қозғалысының өз үш заңын орнатты және т. б.

Мұның бәрі барлық ғылымдар арасында математиканың ерекше рөлін көрсетеді және қоғамда білім беру жүйесінде математиканың айрықша орны белгіленеді. Сонымен қатар, ойлауды дамытудағы математиканың рөлін атап көрсете кейбір адамдар: математикада кім күшті болса, сол адам басқа ғылымдарда да күшті деген. Осылайша, математиканы ақыл-ой гимнастикасы ретінде пайдалана отырып, қоғам өзінің интеллектуалды элитасын құрды.

Осылайша, адам өмірінің мыңжылдық тәжірибесі логикалық ойлау әсіресе математиканы оқу процесінде белсенді дамып келе жатқанын көрсетті. Сонымен қатар, логикалық ойлау әсіресе математикада дамиды. Математикалық ойлауды көбінесе математикалық ойлау стилі деп те атайды.

Көрнекті кеңес математигі А. Я. Хинчин математикалық ойлау стилінің келесі төрт ерекшелігін атап өтті [1]:

1. "логикалық ойлау схемасының үстемдігінің шегіне жетті...";
2. "...лаконизм, әрқашан осы мақсатқа апаратын ең қысқа логикалық жолды табуға саналы түрде ұмтылу, мінсіз дәлелдеу үшін қажет емес нәрсені аяусыз тастау";

3. "...дәлелдеу процесінің нақты бөлінуі";
4. символизмнің мұқият дәлдігі;

Математикалық ойлауды дамытуда есептер мен жаттығуларды шешуге ерекше рөл беріледі. Мектеп математика курсына стандартты және стандартты емес есептер қарастырылады. [1] жұмысында стандартты тапсырманың келесі анықтамасы берілген.

Анықтама. Есепті шешу үшін математика курсына дайын ережелері бар (кез келген түрде берілсін) немесе стандартты есептердің шешу қадамдарының реттілігі арқылы шешу бағдарламасынан анықтайтын кез-келген анықтамалардан немесе теоремалардан тұратын математикалық есептер.

Стандартты тапсырмалар мәселенің шешілетін тақырыбын түсінуге және жақсы меңгеруге мүмкіндік береді.

1 есеп. Үшбұрыштың белгілі үш жағына сәйкес $a = 13, b = 14, c = 15$ сырттай сызылған шеңбердің R радиусын табыңыз.

Шешімі. Қарастырылып отырған есеп стандартты болып табылады. Сырттай сызылған шеңбердің радиусы мына формула бойынша анықталады

$$R = \frac{abc}{4S_{\Delta}}$$

Осы формула негізінде біз есепті шешудің келесі жолдарын құрамыз:

1. Үшбұрыштың жарты периметрін табайық

$$p = \frac{1}{2}(a + b + c);$$

2. Герон формуласы арқылы біздің үшбұрыштың S_{Δ} ауданын табайық

$$S_{\Delta} = \sqrt{p(p - a)(p - b)(p - c)};$$

3. Сырттай сызылған шеңбердің радиусын есептейміз

$$R = \frac{abc}{4S_{\Delta}}$$

Осы қадамдардың әрқайсысын мектеп математика курсына өткізу үшін тиісті ережелер бар. Сондықтан, осы бағдарламаға сәйкес 1-есепті шешу келесідей болады:

$$\text{Есептейміз } p = \frac{1}{2}(13 + 14 + 15) = 21$$

$$S_{\Delta} = \sqrt{21 \cdot (21 - 13) \cdot (21 - 14) \cdot (21 - 15)} = \sqrt{21 \cdot 8 \cdot 7 \cdot 6} = \sqrt{3^2 \cdot 7^2 \cdot 4^2} = 3 \cdot 7 \cdot 4 = 84$$

$$R = \frac{13 \cdot 14 \cdot 15}{4 \cdot 84} = \frac{65}{8} = 8,125(\text{см}).$$

1-есепті шешудің барлық үш қадамы оқушыларға белгілі формулаларды еске түсіруге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде оқушылардың ойлауын одан әрі дамыту болып табылады.

Оқушылардың математикалық ойлауын дамытуда стандартты емес тапсырмалар ерекше маңызды.

Анықтама. Стандартты емес есептер – бұл математика курсына оларды шешудің нақты бағдарламасын анықтайтын жалпы ережелер жоқ есептер.

Стандартты емес тапсырмалардың мысалдарын қарастырайық.

2 есеп. Теңдеулер жүйесін шешіңіз

$$\begin{cases} \sqrt{x^2 + y^2 + 12x + 36} + \sqrt{x^2 + y^2 - 16x + 64} = 10 \\ 5y^2 - 8x^2 = 8 \end{cases} \quad (1)$$

Шешімі. Егер бастапқы теңдеулер жүйесі тікелей шешілсе, онда бұл күрделі теңдеуге әкеледі, оның шешімін табу екіталай. Мұнда біз басқа шешімдерді іздеуіміз керек. Сондықтан бұл теңдеулер жүйесі стандартты емес болып табылады.

Мұнда жүйенің бірінші теңдеуін зерттеу керек. Бұл теңдеуді келесі түрде жазуға болады

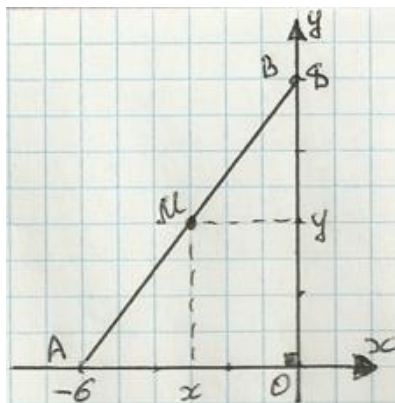
$$\sqrt{(x+6)^2 + y^2} + \sqrt{x^2 + (y-8)^2} = 10$$

Содан кейін O_{xy} тікбұрышты декарттық координаттар жүйесінде $A(-6; 0), B(0; 8)$ нүктелерін қарастырыңыз. Содан кейін OAB тікбұрышты үшбұрышында бізде сәйкесінше 6 және 8 ұзындықтары бар OA және OB катеттері, ал AB – гипотенузаның ұзындығы

$$AB^2 = OA^2 + OB^2 = 6^2 + 8^2 = 100, \text{ демек } AB = 10.$$

Сондықтан, егер AB кесіндісінде $M(x, y)$ еркін нүктесін алсақ, онда біздің жүйенің бірінші теңдеуі MA және MB қашықтықтарының қосындысын білдіреді: $MA + MB = 10$. Сондықтан жүйенің бірінші теңдеуін AB кесіндісінің қарапайым теңдеуімен ауыстыруға болады:

$$y = \frac{4}{3}x + 8, \quad -6 \leq x \leq 0.$$

Нәтижесінде бастапқы теңдеулер жүйесін шешудің келесі жолы бар.

1. Бастапқы теңдеулер жүйесі қарапайым жүйемен ауыстырылады

$$\begin{cases} y = \frac{4}{3}x + 8, & -6 \leq x \leq 0, \\ 5y^2 - 8x^2 = 8 \end{cases} \quad (2)$$

2. Мұнда жүйенің екінші теңдеуі – гиперболаның теңдеуі:

$$\frac{5y^2}{8} - x^2 = 1.$$

3. Қарастырылған гиперболамен AB кесіндісінің қиылысу нүктелерін табамыз.

4. Табылған шешімді $-6 \leq x \leq 0$ шартының орындылығын тексереміз.

Оқушыларға осы қадамдардың әрқайсысының орындалуы қол жетімді. Сондықтан біз құрылған теңдеулер жүйесін шешуге кірісеміз:

$5 \cdot \left(\frac{4}{3}x + 8\right)^2 - 8x^2 = 8$, бұл жерден $x^2 + 120x + 351 = 0$ табамыз. Демек $x_1 = -3, x_2 = -117$. Бұл жерде $-6 < x_1 < 0$ сондықтан x_1 -шешіміне сәйкес, y_1 табайық $y_1 = \frac{4}{3}x_1 + 8 = \frac{4}{3} \cdot (-3) + 8 = 4$. Сондықтан $x_1 = -3, y_1 = 4$ бұл бастапқы жүйенің шешімі болып табылады. $x_2 = -117 \notin [-6, 0]$ мәні, сондықтан $x_2 = -117$ шешімі емес.

Жауабы: $x = -3, y = 4$

Осылайша, стандартты емес жүйенің (1) шешімі біз екі операцияның орындалуын бірізділікке келтірдік:

1. Стандартты емес (1) жүйені эквивалентті (2) стандартты теңдеулер жүйесімен алмастырамыз;
2. (1) теңдеулер жүйесінің шешімі болатын, (2) теңдеулер жүйесінің шешімін таптық.

Мұнда стандартты емес (1) жүйені стандартты (2) жүйемен ауыстыру өте маңызды. Мұндай ауыстырудың жалпы ережелері жоқ. Жүйенің теңдеулерін талдау қажет, (1) жүйенің бірінші теңдеуі АВ кесіндісінің теңдеуінің басқа жазбасы екенін түсіну керек. (1) теңдеулер жүйесін (2) теңдеулер жүйесіне күтпеген түрде азайту оқушының таңқалуын және таңдануын тудыруы мүмкін, бұл математикаға тұрақты және терең қызығушылық тудырады және оқушының логикалық ойлауын дамытады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Л. М. Фридман, Е. Н. Турецкий. Как научиться решать задачи. М.: Просвещение, 1989, 1926.

ИЗУЧЕНИЕ ФЛАВОНОИДОВ В ХИМИЧЕСКОМ СОСТАВЕ MEDICAGO SATIVA L. И ИХ ВЛИЯНИЯ НА ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖИВОТНЫХ

MEDICAGO SATIVA L. ХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ФЛАВОНОИДТАРДЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАНУАРЛАРДЫҢ ТІРШІЛІГІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

THE RESEARCH OF FLAVONOIDS IN THE CHEMICAL COMPOSITION OF ALFALFA AND THEIR INFLUENCE ON THE VITAL ACTIVITY OF ANIMALS

**Сапаров Ануар Талгатович, Маханова Сауле Кордабаевна,
Сергазина Самал Мубаракковна**

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
saparov.anuar777@gmail.com, saule.k.makhanova@gmail.com,

**Сапаров Ануар Талгатович, Маханова Сауле Кордабаевна,
Сергазина Самал Мубаракковна**

Шоқан Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
saparov.anuar777@gmail.com, saule.k.makhanova@gmail.com

**Anuar Talgatovich, Mahanova Saule Kordabayevna,
Serghazina Samal Mubarakkova**

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau
saparov.anuar777@gmail.com, saule.k.makhanova@gmail.com

Аннотация: Люцерна посевная широко применяется в сельском хозяйстве в качестве кормового растения. Однако, сорта, высеваемые на территории РК, мало изучены на предмет наличия в их составе биологически активных соединений, в частности БАВ группы флавоноидов. В статье приводятся существующие данные по содержанию флавоноидов в люцерне, влияние флавоноидов на жизнедеятельность животных и преимущества кормовой люцерны.

Ключевые слова: люцерна посевная, биологически активные соединения, флавоноиды, кормовое растение.

Аннотация: жоңышқа егу ауыл шаруашылығында жемшөп зауыты ретінде кеңінен қолданылады. Алайда, ҚР аумағында егілген сорттар олардың құрамында биологиялық белсенді қосылыстардың, атап айтқанда флавоноидтар тобының биологиялық белсенді қоспаларының болуына аз зерттелген. Мақалада жоңышқадағы флавоноидтардың құрамы, флавоноидтардың жануарлардың тіршілігіне әсері және жемшөп жоңышқасының артықшылықтары туралы мәліметтер келтірілген.

Түйінді сөздер: жоңышқа егу, биологиялық белсенді қосылыстар, флавоноидтар, жемшөп өсімдіктері.

Summary: Alfalfa is widely used in agriculture as a fodder plant. However, the varieties sown on the territory of the Republic of Kazakhstan have been little studied for the presence of biologically active compounds in their composition, in particular BAS of the flavonoid group. The article presents the existing data on the content of flavonoids in alfalfa, the effect of flavonoids on the vital activity of animals and the benefits of feed alfalfa.

Keywords: alfalfa, biologically active compounds, flavonoids, fodder plant.

Широкое распространение люцерны в качестве кормового растения и применения его в различной терапии привело к повышенному интересу учёных к изучению химического состава растения, в том числе и при нашем выборе темы диссертационной работы. Одной из важнейших групп биологически активных соединений в составе *Medicago Sativa* L. является группа флавоноидов.

Флавоноиды — большая группа полифенолов растительного происхождения, органические соединения ароматического ряда.

Флавоноиды являются вторичными метаболитами, образующимися в растениях и играющими важную роль в здоровье человека. Они повсеместно присутствуют в царстве растений и обладают уникальной биологической активностью. Существует более 6000 флавоноидов, которые выделены и охарактеризованы. Категоризированными подгруппами являются флавоны, флавонолы, антоцианы, проантоцианидины, флавоноиды, изофлавоны и халконы. Флавоноиды играют особую роль в поддержании гомеостаза ЦНС, воздействуя как успокаивающее, противосудорожное средство, модулируя окислительный метаболизм нейронов и нейротрансмиттеры. Кроме того, они воздействуют на сигнальные каскады, которые способствуют окислительному повреждению, такому как MAPK и P13/Akt, и предотвращают гибель нейронов. Благодаря уникальным и специфическим функциональным группам этих флавоноидов он действует как мощный ингибитор нейродегенеративного фермента, способствуя удалению АФК [1].

Флавоноиды - важнейшие составляющие клеток всех высших растений. В ходе эволюции растения вырабатывают флавоноиды для защиты от грибковых паразитов, травоядных животных, патогенов и ультрафиолетового (УФ) излучения [2]. По своим регулирующим свойствам они напоминают большинство жирорастворимых витаминов, но, кроме того, из-за своего цвета служат коммуникаторами с окружающей средой. Флавоноиды распознаются опылителями, например насекомыми, птицами и животными, которые способствуют распространению семян [2]. Они действуют как симбионты, как аллелохимические вещества, как противомикробные факторы.

В растениях присутствуют флавоноидные гликозиды. Поскольку бобовые являются важными культурами, представляется важным охарактеризовать их состав и концентрацию флавоноидов. Профили флавоноидов изученных сортов при ВЭЖХ аналогичны и содержат 18 индивидуальных соединений (рисунок 2). Эти соединения показали спектры поглощения, характерные для производных апигенина (шесть гликозидов), лютеолина (три гликозида), хризоэриола (один гликозид) и трицина (восемь гликозидов) [3].

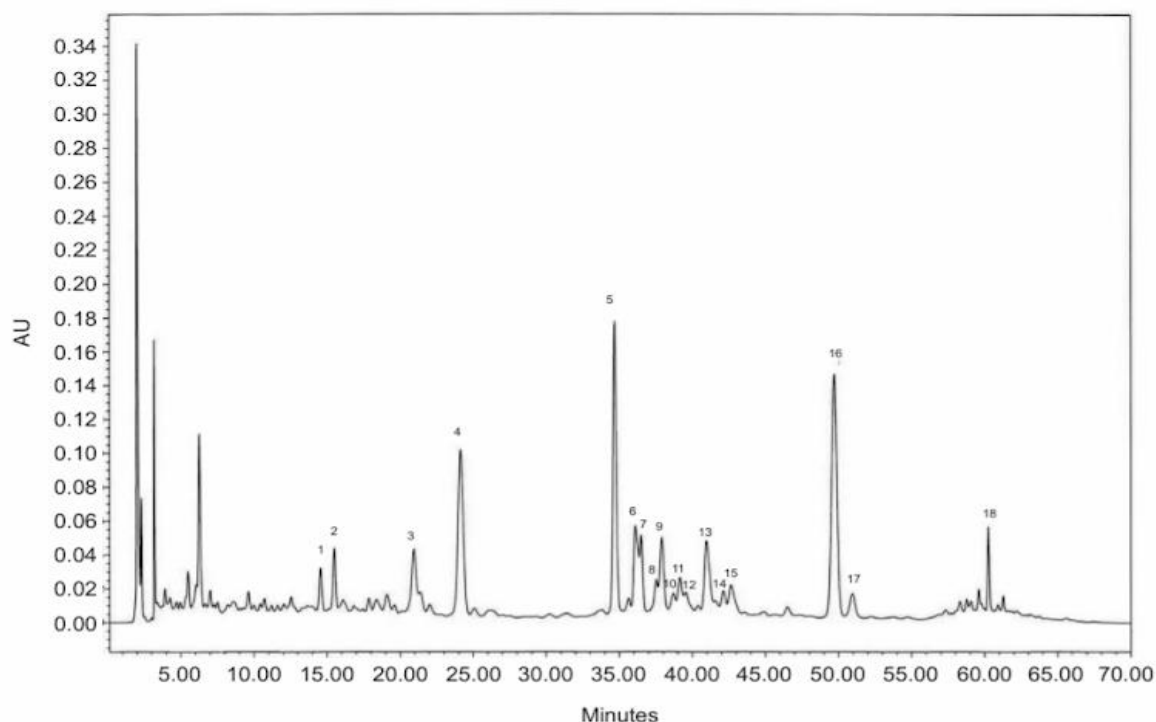

Рисунок 2. Идентифицированы флавоновые агликоны: (1) апигенин; (2) лютеолин; (3) лютеолин; (4) лютеолин - ацилированный; (5) апигенин - ацилированный; (6) хризоеириол; (7) апигенин - ацилированный; (8) апигенин - ацилированный; (9) апигенин; (10) трицин; (11) трицин - ацилированный; (12) трицин - ацилированный; (13) апигенин - ацилированный; (14) трицин; (15) трицин; (16) трицин; (17) трицин; (18) трицин

В исследовании Университета Николая Коперника (2019) «Экстракция и определение полярных биоактивных соединений из люцерны с использованием сверхкритических методов» был описан метод анализа трех флавоноидов (флавоон, апигенин, нарингенин) и двух фенольных кислот (салициловая и феруловая кислота), присутствующих в экстрактах из *Medicago sativa*. Концентрации флавоона, салициловой кислоты, феруловой кислоты, нарингенина и апигенина определяли для экстрактов из *Medicago sativa*, содержащихся в оптимизированных условиях, и они перечислены в таблице 2 [4].

Таблица 2. «Концентрация» флавоноидов и фенольных кислот в экстракте, полученном в оптимальных условиях для выхода

Образец	Flavonoids content $\mu\text{g/g DM}$ (n=3)			Содержание фенольных кислот $\mu\text{g/g DM}$ (n=3)	
	Флавоон	Нарингенин	Апигенин	Салициловая кислота	Феруловая кислота
Экстракт 1	1.64	35.9	12.3	49.5	1.2

Экстракт 2	16.9	37.8	15.0	53.4	4.9
Экстракт 3	22.0	41.4	17.9	49.9	4.2

Степень изученности флавоноидов рассматривается в ряде книг, научных статей. Наиболее полная классификация флавоноидов предложена в обзоре Максютинной Н.П. и Литвиненко В.И. и в монографии Клышева Л.К. и др. [5, 6, 7].

Исследования свойств *Medicago sativa* L. Э. Б. Уилкокса и Л. С. Гэллоуэй из Государственного университета Юты, (Логан, Юта) показали, что прием люцерны снижает абсорбцию холестерина и образование атеросклеротических бляшек у животных. Это подтверждается исследованиями А. В. Погожева, Н. В. Аныкина, Т. Г. Давыдова в журнале «Лечащий врач» [8].

Безусловная польза Люцерны для организма человека и животных также были приведены в нашей предыдущей статье «название статьи». Однако производителями сортов практически не исследуется вопрос содержания флавоноидов в химическом составе их люцерны. Например, в государственном реестре селекционных достижений приведена характеристика сорта «люция», где из химического состава указаны лишь содержания белка и клетчатки. Для того, чтобы решить эту проблему и позволить хозяйствам и фермам выбирать сорт кормового растения также и по содержанию биологически активных соединений целью нашего исследования стал количественный анализ на содержание флавоноидов в сортах люцерны посевной, высеваемой на территории северного региона Республики Казахстан, и вычисление корреляции между содержанием БАВ и протеина.

Список использованной литературы:

1. <https://www.sciencedirect.com/topics/chemistry/flavonoid>
2. Эрика Л. Сантос, Беатрис Хелена Л. Н. Сейлз Майя, Ауреа П. Ферриани и Сирлей Диас Тейшейра (23 августа 2017 г.). Флавоноиды: классификация, биосинтез и химическая экология, флавоноиды - от биосинтеза до здоровья человека, Гонсало К. Жустино, IntechOpen, DOI: 10.5772 / 67861. Доступно по ссылке: <https://www.intechopen.com/chapters/54574>
3. Silvia Golavska, Iwona Ucasik, Ireneusz Cabbage, Bogdan Janda ANALYSIS OF FLAVONOIDS CONTENT IN ALFALFA // ECOLOGICAL CHEMISTRY AND ENGINEERING A Vol. 17. 2010. №2–3.
4. Extraction and Determination of Polar Bioactive Compounds from Alfalfa (*Medicago sativa* L.) Using Supercritical Techniques // researchgate.net URL: https://www.researchgate.net/publication/337974249_Extraction_and_Determination_of_Polar_Bioactive_Compounds_from_Alfalfa_Medicago_sativa_L_Using_Supercritical_Techniques (дата обращения: 10.10.2021).

5. Клышев, Л.К. Флавоноиды растений /Клышев Л.К., Бандюкова В.А., Алюкина Л.С. - Алма-Ата: Наука КазССР, 1978. - 218 с.

6. Максютин, Н.П. Методы выделения и исследования флавоноидных соединений. /Н.П. Максютин, В.И. Литвиненко //Фенольные соединения и их биологические функции. - М.: Наука, 1968.

7. Растительные лекарственные средства /Под ред. Н.П. Максютин. - Киев: Здоров'я, 1985. - 280 с.

8. А. В. Погожева, Н. В. Аныкина, Т. Г. Давыдова Препарат люцерны как антиатеросклеротическое средство для лечения сердечно-сосудистой патологии // «Лечащий врач». - 2011. - №05.

9. Государственный реестр селекционных достижений. РГУ «Государственная комиссия по сортоиспытанию сельскохозяйственных культур» Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан. Доступно по ссылке – <https://sortcom.kz/%D0%9B%D0%AE%D0%A6%D0%98%D0%AF-14/>

УДК 574.32

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНЫҢ ЛАНДШАФТ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ
ЖАҒДАЙЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТАБИҒАТТЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ НЕГІЗГІ
БАҒЫТТАРЫ**

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В СВЯЗИ С
ЛАНДШАФТНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИМ ПОЛОЖЕНИЕМ ВОСТОЧНО-
КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

**MAIN DIRECTIONS OF NATURE MANAGEMENT IN CONNECTION WITH THE
LANDSCAPE AND GEOGRAPHICAL POSITION OF THE EAST KAZAKHSTAN
REGION**

Хусаинова Р.К., Ертаев К.А.

а.ш.ғ.к., профессора, магистрант

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

bizhamal55@bk.ru, ertaev.kost@gmail.com

Хусаинова Р.К., Ертаев К.А.

к.с.х.н., профессор, магистрант

Кокшетауский университет им Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

bizhamal55@bk.ru, ertaev.kost@gmail.com

Khusainova R.K., Yertayev K.A

candidate of agricultural sciences, master's student

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

bizhamal55@bk.ru, ertaev.kost@gmail.com

Аннотация: Шығыс Қазақстан – Қазақстан Республикасының экономикалық-географиялық аймағы. Оның құрамына орталығы Өскемен қаласында орналасқан Шығыс Қазақстан облысы кіреді. Облыс Қытай және Ресей Федерациясымен шектеседі. Шығыс Қазақстанның экономикасы дәстүрлі түрде энергетика, машина жасау, орман шаруашылығы, бұрынғы кезде де әскери-техникалық өнеркәсіпке негізделген.

Өңірдің өнеркәсіптік және экономикалық дамуына қарамастан, аймақ экологиялық проблемалардан зардап шегеді.

Кілт сөздер: экономика, даму, пайдалы қазба, өнеркәсіп, ластану, проблема

Аннотация: Восточный Казахстан – экономико-географический регион Республики Казахстан. В него входит Восточно-Казахстанская область с центром в Усть-Каменогорске. Регион граничит с Китаем и Российской Федерацией. Основу экономики Восточного Казахстана традиционно составляют энергетика, машиностроение, лесное хозяйство и даже военно-техническая промышленность.

Несмотря на промышленно-экономическое развитие области, регион страдает от экологических проблем.

Ключевые слова: экономика, развитие, полезные ископаемые, промышленность, загрязнение, проблема.

Annotation: East Kazakhstan is an economic and geographical region of the Republic of Kazakhstan. It includes the East Kazakhstan region, with its center in Ust-Kamenogorsk. The region borders with China and the Russian Federation. The economy of East Kazakhstan is traditionally based on energy, engineering, forestry, and even the military-technical industry.

Despite the industrial and economic development of the region, it suffers from environmental problems.

Keywords: economy, development, minerals, industry, pollution, problem

Шығыс Қазақстан – Республикамыздың бес экономикалық-географиялық аймақтарының бірі. Оның құрамына тек Шығыс Қазақстан облысы ғана кіреді. Аймақ шығысында, солтүстігінде Ресей Федерациясымен, оңтүстік-шығысында Қытаймен, батысында Павлодар және Қарағанды облыстарымен, оңтүстігінде Алматы облысымен шектеседі. Орналасуы: батысында Сарыарқамен, оңтүстігінде Балқаш-Алакөл ойысымен шектеседі.

Аймақтың жалпы ауданы: 283 341 км², бұл еліміздің 10,4% - ын құрайды. Шығыс Қазақстанның Халқы — 1 363 797 (2021). Халық тығыздығы — 4,9 адам/ км². Облыс халқының этникалық құрамы: қазақтар – 61,1%, орыстар - 35.6%, басқа ұлттар - 3.3%. Аймақтың ең үлкен қалалары: Өскемен, Семей, Курчатова, Риддер. [1].

Шығыс Қазақстан Ертіс өзенінің жоғарғы алабында орналасқан және Шығыс Қазақстан облысын қамтиды. Бұл аймақтың табиғаты алуан түрлі. Аймақ өңірін –таулы, таулы-орманды, орман-тоғайлы, далалы, шөлді, шөлейтті, ландшафт алып жатыр. Шығыс Қазақстанның Ертіс, Күршім, Бұқтырма, Уба, Үлбі өзендері тек қана энергияның бай қоры ретінде ғана емес, сонымен қоса демалыс орындары болып саналады. Шамамен 885 өзеннің ұзындығы 10 км. Оның ішінде ең ірі - Қара Ертіс, Бұқтырма, Күршім, Қалжыр, Нарын, Уба, Үлбі. Облыстың басты су артериясы Ертіс өзені болып табылады, онда үш ГЭС - Бұқтырма, Шүлбі және Өскемен орналасқан. Облыста республика көлеміндегі су қоймасының 40% -і шоғырланған. Көлдер облыс аумағында біркелкі орналаспаған, көпшілігі солтүстік және солтүстік-шығыс бөлігінде. Ең ірі

көлдер: Зайсан, Марқакөл, Өлмес, Қаракөл, Турангакөл, Кемиркөл, Алакөл және Сасықкөл.

Табиғи-климаттық жағынан Шығыс Қазақстан бірегей аймақ болып табылады. Мұнда дала, шөл және таулы тайга ландшафтары ұштасады. Облыс аумағының солтүстік және шығыс бөліктерін жер қойнауында түсті, қымбат және сирек кездесетін металдардың бай қорлары бар батыс, орталық және оңтүстік Алтайдың тау бөктерлері мен жоталары алып жатыр. Алтай тауларының оңтүстігінде Сауыр-Тарбағатай жоталарымен шектелген құрғақ Зайсан қазаншұңқыры көсілуде. Облыстың барлық оңтүстік-батыс және батыс бөлігін Қазақтың ұсақ шоқылары алып жатыр. Орталық бөлігінде Қалба тауларының белестенген жазықтықтары басым. Облыс климаты тұтасымен шұғыл континентальды, климаттың әртүрлілігі ландшафттың орографиялық құрылымының күрделілігіне байланысты. Шығыс Қазақстан облысы батыс-шығыс ауа массаларының тасымалымен ерекшеленетін қоңыржай климаттың оңтүстік жартысында орналасқан. Облыс аумағы қоңыржай және аз ылғалданған, ал тау сілемдері биіктеген сайын ылғал жоғарылайтын зонаға жатады. Өңірдің 7,1% аумағы орман. Орман алқаптары негізінен Алтай таулары жоталарында орналасқан. Мұнда қара қылқанды орман таралған. Орман аумағының төменгі белдеуінде жапырақты және аралас орман өседі. Ерекше көзтартарлық жері облыстың солтүстік-батысындағы белдеулі қарағайлы ормандар болып саналады. Жалпы алғанда Кенді Алтайда өсімдік әлемінің 1000-нан астам түрлері бар, әртүрлі құстардың 300-ден астам, сүтқоректілер 100-ге жуық түрлері мекендейді. Ормандар мен далалы белдеуде бұлан, тау ешкісі, арқар, құдыр, елік, қасқыр, аю, сілеусін, ақкіс, аққұлақ, бұлғын, сасық күзен, сары күзен, түлкі, қоян тіршілік етеді. Бұқтырма өзенінің жоғарғы жағында марал сақталған. Тау бөктерлерінде, өзендер мен көлдердің жағалауларында доңыз мекендейді.

Шығыс Қазақстан облысы еліміздің дамыған индустриялық-аграрлық өңірі болып табылады. Басым саласы – түсті металлургияны қоспағанда, өңір өнеркәсібі, сондай-ақ машина жасау, энергетика кәсіпорындарымен, химиялық және ағаш өңдеу, жеңіл және тамақ өнеркәсібімен және құрылыс материалдар өндірісімен ұсынылған. ШҚО құрамында полиметалл кендерінің айтарлықтай қоры бар, әсіресе мырыш, қорғасын, мыс, асыл металдар. Облыстың аумағында өңірдің минерал-шикізат ресурстарына өңірдің қажеттілігін қамтамасыз ететін пайдалы қазбалар қорлары ретінде зерттелген кен орындарының көп мөлшері мәлім: түсті металдар (Риддер-Сокольный, Тишин, Малеев, Николаев, Артемьев, Орлов және басқа да), алтын (Бақыршық, Суздальское, Мизек, Күршім өзендерінің тарамдары және басқа да), сирек металдары (Бакен, Ақ тау, Юбилейное, Ахметкино), көмір мен жанғыш тақтатас (Қаражыра, Кендірлік, Бобровка-Белокаменкалық), кенді емес шикізат (отқа төзімді шикізат, керамзит пен бетонит сазы, әктас, кірпіштік және цементтік сазды-құмды тау жынысы, шыны шикізаты мен құрылыс материалдары), сондай-ақ жер асындағы минералды мен ауыз сулар (Өскемен, Лениногор, Богатырев, Құлынды). Семей

өңірінде және Зайсан және Глубокое аудандарының аумақтарында тас көмір кен орындары кездеседі. Шығыс Қазақстанның экономикасы дәстүрлі түрде түсті металлургия, энергетика, машина жасау, орман шаруашылығы, ал бұрын әскери-техникалық өнеркәсіпке негізделген. Шығыс Қазақстан - республикадағы өндірілетін қорғасынның, мыстың, тазартылған алтын мен күмістің, ал - мырыш, титан, магний, танталдың республикада негізгі өндірушісі болып табылады.

Шығыс Қазақстан еліміздің ең дамыған өңірлердің бірі болып табылады. 2022 жылғы қаңтардағы өнеркәсіп өндірісінің жалпы көлеміндегі салалар үлесі: сумен жабдықтау; кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау 0,5%, кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу 22.8%, электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау 6.0%, өңдеу өнеркәсібі 70.7% [1]. Экономикалық дамуының негізі сыры ол кен орындары мен түсті металдар. Елімізде өндірілетін қорғасынның үлес салмағы, жалпы республикалық көлемнің 84,5% - ын құрайды, тазартылған күміс - 38,7%, тазартылған алтын - 62,5%, титан, магний және мырыштың - 100% құрайды. Сонымен қатар, өңірдегі "Үлбі металлургия зауыты" атом станцияларына арналған бериллий, тантал және оларға негізделген отын өнімдерін өндіреді. Түсті металлургия облыс экономикасының негізгі саласы болып табылады. Ол ШҚО-ның өнеркәсіптік әлеуетінің 52,0%-ын құрайды. Саланың жетекші кәсіпорындары: "Казцинк" ААҚ, "Өскемен титан-магний комбинаты" ААҚ, "ВостокКазмедь" бірлестігі. Сонымен қатар, облыс аумағында Қаражыра ірі кен орнында тас көмірді өнеркәсіптік көлемінде өндіреді. Көмір мен жанғыш тақтатастардың едәуір қорлары Кендірлік және Бобровск-Белокаменск кен орындарында кездеседі. Машина жасау кешенінде ААҚ "Востокмашзавод" (тау-кен-шахталық, металлургиялық және технологиялық жабдықтар-минипивзаводтар, миниспиртзаводтар, пресс- қалыптар мен мөртабандар); "Семмашзавод" ААҚ (шынжыр табанды көліктер); "Өскемен арматура зауыты" ААҚ (өнеркәсіптік, фонтанды, тиекті және реттеуші құбыр және газ өндіру кәсіпорындарына арналған арматура шығару); "Машзавод" ЖШС (аз қуатты электр қозғалтқыштарының өндірісі); "Қазақкабель" ЖШС (кабельдік және сымды өнімдер) үлесіне тиесілі. Энергетика кешені гидроэнергетикамен (Өскемен, Шүлбі, Бұқтырма және Лениногор каскадты ГЭС) және жылу станцияларымен (Өскемен, Семей, Лениногор, Согра ЖЭС) ұсынылған [2].

Бүгінгі таңда өнеркәсіп өндірісіндегі жетекші сала бұрынғыдағыдай түсті металлургия болып табылады, оның өңірдің жалпы әлеуетіндегі үлес салмағы 55%-ға жуық және ол іс жүзінде толығымен экспортқа жіберіледі. Сондай-ақ машина жасау және металл өңдеу, орман және ағаш өңдеу, жеңіл және тамақ өнеркәсібі салалары, электроэнергетика, агроөнеркәсіп кешені де жеткілікті түрде дамыған.

Шығыс Қазақстан облысы тарихи қалыптасқан түсті металлургияның және тау-кен өндіру өнеркәсібінің басым болуына байланысты республикадағы адам тұруға неғұрлым қолайсыз өңірлердің бірі болып табылады. Техникалық қажеттілікке байланысты мұнда жылу энергетикасының ең ірі кәсіпорындары

орналасқан. Бұл орналасу өнеркәсіптік кәсіпорындардан газ тәрізді, сұйық және қатты қалдықтары бар барлық ластанушы заттар сөзсіз өзен желісіне, топыраққа түсіп, биосфераларға да, облыс тұрғындарына да экологиялық зиян келтіретінін білдіреді.

Атмосфералық ауаны ластанудың негізгі көзі тұрақты көздерден 372 кәсіпорынның шығарындылары болып табылады. Нәтижесінде атмосфераға зиянды заттардың шығарылу деңгейі бойынша аудан бірлігіне шаққанда Шығыс қазақстан облысы Павлодар, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан және Жезқазған облыстарынан кейін бесінші орында тұр. Атмосфераның ең жоғары ластану деңгейі байқалатын Қазақстандағы тоғыз қаланың үшеуі-Өскемен, Риддер, Зырян – Шығыс Қазақстан облысында орналасқан. Өскемен қаласы мен Глубокое кентінің атмосферасында ластанушы заттардың едәуір үлесі күкірт диоксиді мен қалқыма заттарға тиесілі. Металлургия кәсіпорындарында минералды шикізатты өңдеу кезінде газдардың көп мөлшері шығарылады. Газдардың құрамына күкірт диоксиді, көміртегі оксиді, азот оксиді, хлор және ауыр металдар кіреді. Әсіресе күкірт қостотығы түсті металлургия кәсіпорындарында сульфидті шикізатты қайта өңдеу кезінде, сондай-ақ жылу энергетикасы кәсіпорындарында кәдеге жаратылмайтын және атмосфераға түсетін құрамында жоғары күкірт бар Семей көмірін жағу кезінде өндіріледі.

Облыс ауасының ластануы кезінде едәуір үлес жылжымалы көздерге тиесілі: ШҚО-да автомобиль көлігімен жүк тасымалдаудың 80% - ға дейін жүзеге асырылады. Автокөліктің барлық санының 62% - ы бензинді, 36% - ы-дизель отынын және бар болғаны 0,2% - ы-неғұрлым экологиялық қауіпсіз газ отынын пайдаланады. Автомобиль көлігінің пайдаланылған газдарындағы зиянды заттардың көп болуының негізгі себебі-автомобиль паркіне техникалық қызмет көрсетуді уақтылы және сапасыз жүргізу, көліктік отын сапасының төмендігі, пайдаланылған газдарды тазарту жөніндегі сүзгілердің болмауы [3].

Ертіс өзенінің ластануы апатты мөлшерге жетіп қалды, ол тек Шығыс қана емес, бүкіл Қазақстанның маңызды су артериясының бар болуына қатер төндіреді. Өзеннің басты ластанушысы Зырян қорғасын және Риддер полиметалл комбинаттары болып табылады, олар жарты ғасыр бойы күн сайын Ертіске құрамында мыс, мырыш және басқа металдар бар миллиондаған текше метр тазартылмаған ағындарды тастайды.

Шығыс Қазақстан үшін Семей полигонында жүргізілген, ауыр әлеуметтік, экологиялық және адамгершілік салдарлар мен сілкіністерге алып келген ұзақ мерзімді ядролық сынақтар ең ауыр және қорқынышты болды. Семей полигонын жабу туралы жарлық жас егемен Қазақстанның ең алғашқы актілерінің бірі болды. Бірақ ядролық сынақтардың салдары әлі күнге дейін Қазақстан халқын дүр сілкіндіруде.

Қазақстан үшін ядролық қалдықтарды көму өткір проблема болып отыр. Мысалы, Өскемен қаласындағы Үлбі металлургия комбинаты 40 жылдан астам уақыт ішінде қалдық қоймасында 100 мың тоннаға жуық радиоактивті қалдықтарды жинақтаған. Бұл ретте зауыт та, қалдық қоймасы да Өскемен

қаласының шегінде орналасқан. Әр түрлі қоймаларда бір миллиард тоннаға жуық қатты қалдықтар жиналды. Мұнда өндірілетін және өңделетін кендерде қорғасын, мырыш, мыстан басқа мышьяк, сурьма, висмут, күміс, кадмий, сынап және басқа да улы элементтер бар. Олардың барлығы тіршілік ету ортасына көп мөлшерде зиян келтіреді.

Шығыс Қазақстандағы ормандар да жойылу қаупінде тұр. Республика аумағында ормандар жалпы ауданның тек 3,5% - ын алып жатыр. Шығыс Қазақстан облысында Қазақстанның барлық ормандарының 60,5% - ы орналасқан. Иррационалды ағаш кесу, жаңа ағаштарды отырғызбау қазіргі қиын жағдайға әкелді. Шығыс Қазақстанның табиғи ресурстарын жыртықшылықпен пайдаланудың тағы бір елеулі салдары пайдалы қазбаларды игеру кезіндегі шығындарға байланысты минералдық ресурстардың сарқылуы болды. Болжамды деректер бойынша өндіру процесінде пайдалы қазбалар ресурстарының шамамен 50% - ы жоғалған. Сонымен қатар, шығындардың жартысы экономикалық негізсіз болды [3].

Өнеркәсіптік өндірістің ауқымы, технологиялар мен жабдықтардың жетілмегендігі, өндірістік күштерді орналастырудағы теңгерімсіздік қоршаған ортаның тепе-теңдігін бұза отырып, тұрақты өзгерістерге әкелді. Мұның бәрі экологиялық проблемаларды шешуді бірінші кезектегі міндет етеді, өйткені табиғи ортаның ластануы мен жойылуы қолданыстағы мемлекеттік шекараларды танымайды, бұл деструктивті процестерді тек экологиялық мамандардың, ғылыми кадрлардың және қоғамның күш-жігерін біріктіру негізінде жеңуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. https://stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/industry/6361
2. <https://kase.kz/ru/news/show/95762/>
3. http://www.rusnauka.com/PRNIT_2006/Ecologia/17353.doc.htm
4. Шығыс Қазақстан облысыны

**ЖЫЛУ АЛМАСТЫРҒЫШ ҰНҒЫМАЛАРЫН БҰРҒЫЛАУДЫҢ
ЭЛЕКТРОГИДРАВЛИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ**

**АНАЛИЗ ЭЛЕКТРОГИДРАВЛИЧЕСКИХ СПОСОБОВ БУРЕНИЯ
ТЕПЛООБМЕННЫХ СКВАЖИН**

**ANALYSIS OF ELECTROHYDRAULIC DRILLING METHODS OF HEAT
EXCHANGE WELLS**

¹Шуюшбаева Нургуль Найзабековна, ²Танашева Назгуль Кадыралиевна
³Ташкенбай Ерасыл Айдарұлы

¹Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау университетінің профессоры,

²Академик Е. А. Бөкетов ат. Қарағанды университетінің қауымдастырылған профессоры

³Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау университетінің 1-курс магистранты.

nn_shuish@mail.ru, nazgulya_tans@mail.ru

¹Шуюшбаева Нургуль Найзабековна, ²Танашева Назгуль Кадыралиевна
³Ташкенбай Ерасыл Айдарұлы

¹Профессор Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова

²Ассоциированный профессор Карагандинского университета им. академика Е.А.
Букетова

³Магистрант 1-курса Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова

nn_shuish@mail.ru, nazgulya_tans@mail.ru

¹Shuyushbayeva Nurgul Naizabekovna, ²Tanasheva Nazgul Kadyralievna
³Tashkenbay Erasyl Aidarovich

¹Professor of Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov,

²Associate Professor of Karaganda University named after Academician E.A. Buketov

³Master student of the 1st year of Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov

nn_shuish@mail.ru, nazgulya_tans@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада жер қойнауының төменгі потенциалды жылуын алуға арналған жылу алмастырғыштар ұнғымаларын жасауда қолданылатын әртүрлі әдіс-тәсілдер қарастырылады. Соның ішінде бұрғылаудың жаңа электрогидроимпульстік әдісінің негізгі ерекшеліктерін сипаттайтын бұрғыларға саралау жасалған. Жер астының қатты және аса қатты жынысты аймақтарын бұрғылау кезінде экономикалық және эффективтілігі жағынан тиімді әдіс екендігі айтылады. Сонымен қатар жыныстарды бұзуға арналған қондырғының желінуі практикалық тұрғыда болмайтындығы келтірілген.

Түйін сөздер: электрогидравликалық эффект, ұшқын разряды, бұрғы түрлері, қондырғы.

Аннотация: В статье рассматриваются различные методы и приемы, применяемые при изготовлении скважин теплообменников для получения Нижнего потенциального тепла недр. В том числе проведена дифференциация бур, характеризующая основные особенности нового электрогидроимпульсного метода бурения. Отмечается, что при бурении твердых и сверхтвердых породных зон под землей наиболее эффективен метод с точки зрения экономической и эффективности. В то же время приводится практическое отсутствие затвора установки для разрушения пород.

Ключевые слова: электрогидравлический эффект, искровой разряд, виды буров, установка.

Abstract: The article discusses various methods and techniques used in the manufacture of well heat exchangers to obtain the lower potential heat of the subsoil. In particular, the differentiation of drills was carried out, which characterizes the main features of the new electrohydropulse drilling method. It is noted that when drilling hard and super hard rock zones underground, the method is the most effective in terms of economic and efficiency. At the same time, the practical absence of a shutter of the installation for the destruction of rocks is given.

Keywords: electro hydraulic effect, spark discharge, types of drills, installation.

Қазіргі таңда электрогидравликалық эффект көптеген технологиялық процестерде кеңінен қолданылып келеді, яғни энергетикалық, металлургиялық өндірістерде, коммуналдық шаруашылық, машина құрастыруда, жылу алмастыру құбырларында пайда болған қақтарды тазартуда, бағалы заттар алу үшін өндірістерде шыққан қалдықтарды өңдеуде, минералды заттарды бөлшектеуде қолданылады.

Электрогидравликалық эффект–электр энергиясының гидродинамикалық ұйытқудың механикалық энергияға айналу процесі болып табылады. Бұл әрекеттің қасиеті ішіндегі сұйықтың көлемін іске асыру, ашық және жабық ыдыста орналасқан импульсті электр разряды аймақ айналасына жинақталған өте жоғары гидравликалық қысымды тудыруына негізделген.

Электрогидравликалық құбылыс кезінде жоғары импульсті кернеу берілген электродтар арасында жарылыс туып, әр түрлі физикалық құбылыстың кең көлемін қамтитын күрделі процестер өтеді.

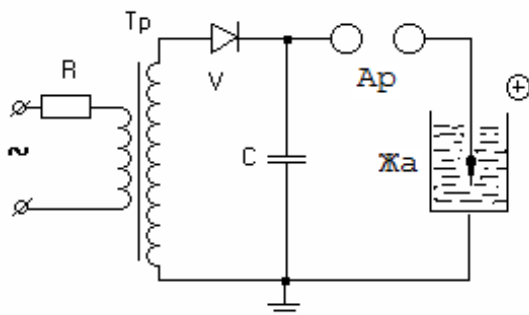
Сұйық ортадағы электр разряды кезінде өтетін физикалық процестер жеткілікті көлемде қиын және әр түрлі. Оларды зерттеу қазіргі уақытта әлі де шегіне жетпеген.

Электрогидравликалық эффектiнiң негiзгi әрекеттiк факторлары, ол жоғары және өте жоғары импульсті гидравликалық қысымнан дыбысты соққылы толқындарға және күшті дыбысты жылдамдықтың, санаулы импульстік сұйық көлемінің соққылауының және өте күшті жылдамдықта пайда болатын, 10м/с-те жететін, күшті импульстардан кавитациялық процесс пайда болды. Олар сұйықтың көп көлемін қамтиды, инфра және ультрадыбысты сәуле таратады. Механикалық резонансты құбылыстар көп компонентті қатты денелердің өзара бір-бірінен ажырауын іске асырады. Аталған факторлар сұйыққа және объектінің құрамына кіретін әр түрлі физикалық және химиялық заттарға әсерін тигізеді. Сұйықтың соққылы шайқалуы кавитациялы қуыстың соққысының өсуінен болады. Электрогидравликалық эффектпен суреттелетін күшті инфра және ультра тербелістер ұсақталған материалдарды қосымша дистрибуттайды. Үлкен объектілерді бөлек кристалды бөлшектердің резонансты бөлінуіне соқтырады. Химиялық процестер синтездері қарқынды полимерленеді, сорбциялы және химиялық байланыстарды үзеді. Электромагниттік өріс разрядтың әсерінен суда еритін ионды процестерге күшті әсерін тигізеді. Осының әсерінен өңделген материалдарда әртүрлі физикалық және химиялық өзгерістер туады.

Импульстік қысымның пайда болуының разряд формасы әр түрлі болады: ұшқынды, шашақты және шашақсыз.

Электрогидравликалық эффектінің жоғары ПЭК-і және электрогидравликалық әсердің бірегей мүмкіндігі электрогидравликалық эффекті өнеркәсіптің барлық салаларында қолдануға мүмкіндік туғызды. Жоғарыда айтылған эффектінің негізін қалаушы совет ғалымы Л.А. Юткин.

Л.А. Юткин электрогидравликалық соққыларды тудыру үшін электрлік энергияларды тудыратын қоректендіру көзінен, түзеткіштен, импульстік конденсатордан, ұшқынды және жұмыстық аралықтардан тұратын (1 -сурет) сызбанұсқа ұсынды [1-6].

Сурет 1- ЭГЭ-ні қалыптасқан бір аралықпен өндіру үшін электрлік сұлбе

(R-зарядталған кедергі, T_p –трансформатор, V-түзеткіш, ҚА- қалыптастырушы ұшқынды аралық, ЖА – жұмыстық аралық, С – импульстік конденсатор).

Қалыптасқан ауалы аралықта тесілу өздігінен пайда болатындықтан, конденсатордағы кернеу берілген мәніне дейін көтеріледі. Конденсатордағы қосалқы энергиялар, қысқа электрлік импульстің үлкен қуат түрінде бөлінетіндіктен, сұйықтағы жұмыс аралығында сәтті түседі. Процесс одан әрі қоректенетін трансформатордың қуатына тәуелді болатын берілген сыйымдылық пен кернеу мәндері жиілікпен қайталанады.

Көбінесе сұйықтар ток өткізбейтін орта болған кезде, негізгі зерттейтін шарттар, уақыттық сипаттамасы мен тесіп өту кернеулігі болып табылады. Бірақ та ток өткізбейтін жүйені жасағанда максималды кернеулік керек болса, электр соққысын қолданғанда ол минимал болуы керек. Бұл ұшқынның арадағы үлкен шамада басқаруға және соққының келесі сатыда тесіп өтпеуін өлшеуге мүмкіндік береді. Ал, уақыт сипаттамасына келетін болсақ, онда артық энергияны басқару кезінде энергияны жоғалуға немесе одан арылуға көп көмегін тигізбекші. Өндірістік жағдайда электр соққысын пайдалану, тек қана электр тоғын жай өткізетін сұйықтарға ғана қолданып қоймай, кернеуді аз өткізетін мысалы: техникалық суға да қолданылады. Бұл жағдайда энергияның жоғалуы сақталған энергияның деңгейіне де жетуі мүмкін. Соққыны дұрыс реттемеу электр соққысымен өңдеу кезінде технологиялық процестерді басқаруды көп төмендетеді, өйткені тесіп өту мезетіндегі нақты кернеу алғашқы мәнінен

анағұрлым төмен болып, келесі сатының ағымын, яғни разряд процесін төмендетеді.

Электрогидравликалық бұрғылау кезінде қазба бөлімнің электр энергиясы тікелей механикалық жұмысқа өтеді, тау жынысын қирату бұрғылау тәсілінің жаңа принципі болып табылады. Электрогидравликалық бұрғылау түрлері және түрлендірулер оны жүзеге асыру үшін арналған.

Электрогидравликалық бұрғылар құрылымдық жағынан төрт негізгі топқа бөлінеді. (1-кесте)

Кесте 1- Электрогидравликалық бұрғылардың түрлері

Электрогидравликалық бұрғы түрлері	Құрамды бөліктері	Жалпы сипаттамасы
Айналмалы орталық электроды бар электрогидравликалық бұрғы	орталық электродты айналдыратын электр қозғалтқышы, айналдырушы білік, ток өткізгіштер; бұрғының түтікшелі корпусы, бұрғы тәжі - сыртқы электрод, айналмалы орталық электрод, су бергіш	70-100 кВ кернеу және 0,7-1,0 мкФ сыйымдылық кезінде тұтас кенжар бұрғылар диаметрі 450-500 мм дейінгі ірі ұңғымаларды бұрғылай алады
Қозғалмайтын орталық электроды бар тұтас кенжар жасайтын электрогидравликалық бұрғы	орталық оң электрод, теріс электрод, жерге қосу клеммасы, бұрғылау құбыры, тұнбаларды шығару саңылаулары, бұрғы тәжінің шеті, орталық электродтың торлы басы, шағылдырғыш, су бергіш	Бұрғылау диаметрі 40 мм және энергия шығыны 25 Вт болған кезде, 2-50 см/мин-қа тең бұрғылау жылдамдығын алуға мүмкіндік береді.
Түтік тәрізді электроды бар сызықты электрогидравликалық бұрғы	су беруге арналған арна, орталық оң электрод, диэлектрик, орталық электродтың төменгі ұшы, орталық электродтың ішкі қуысы, теріс электрод	барлық тау жыныстарын, тоңазыған топырақты, мұзды, тұзды бұрғылау (сумен күшейтілген кезде), ағашты кесуге болады.

Қозғалмайтын орталық электроды бар сақиналы кенжар жасайтын электрогидравликалық бұрғы	бұрғылау сыртқы орталық электрод, су өтетін саңылаулар, бұрғылау тәжінің ішкі құбыры, газ және тұнбаларды шығару саңылаулары, разрядтық ұштар, керн өтетін қуыс, бұрғылау тәжінің корпусы.	құбыры, электрод, кабельді кенжарды құру үшін кемінде екі қозғалмайтын, бір-біріне коаксиальды, әртүрлі нысанда болуын өамтамасыз етеді.
--	--	--

Конструкциялар және тағайындауға байланысты бұрғылау электродтардың бұрғылауында екі немесе бірнеше бола алады: олар қозғалыссыз, сонымен қатар айналмалы, тербелмелі қозғалыста болады. Электродтардың қозғалысы - су энергиясының және электрогидравликалық соққылар күшінің әсерінен немесе бөгде электр көзінің есебінен іске асады.

Қорыта келгенде, жер астында кездесетін әртүрлі тасты жыныстарды құрылғының құрамды бөліктерін бұзбай, электрогидроимпульстік қондырғылардың көмегімен жүзеге асыруға болады. Осындай құрылғылардың өзгеріске ұшырайтыны, яғни шығындалатыны тек орталық электрод болғандықтан, оларды тез ауыстыра отырып, жұмысты аз уақыт аралығында бітіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Юткин Л.А. Электрогидравлический эффект и его применение в промышленности. - Л: Машиностроение, 1986. - 253 с.
2. Канаев Г.Г., Кухта В.Р., Лопатин В.В. и др. Высоковольтный импульсный генератор для электроразрядных технологий // Приборы и техника эксперимента. - 2010. - № 1. - С. 105–109.
3. Курец В.И., Усов А.Ф., Цукерман В.А. Электроимпульсная дезинтеграция материалов. - Апатиты: Кольский научный центр РАН, 2002. - 324 с.
4. Нүсіпбеков Б.Р. Разрядты импульстік технологияларды өндірісте пайдалану. ҚарМУ баспасы. -2016.
5. Kusainov K., Sakipova S.E., Ahmadiev B.A., Shuyushbaeva N.N., Kuzhuanova J.A. Electro-pulse technology of production heat exchangers for extracting the heat from the ground at shallow depths // Eurasian Physical Technical Journal. – 2012. – Vol. 9. – № 2 (18). – P. 19-23.

СЕКЦИЯ «ИНЖИНИРИНГ И ТЕХНОЛОГИИ»
SECTION "ENGINEERING AND TECHNOLOGY"
"ИНЖИНИРИНГ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР" СЕКЦИЯСЫ

УДК004

**РАЗРАБОКА МОДЕЛЕЙ И АЛГОРИТМОВ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ
ДИАГНОСТИКИ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ПРИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ**
(на примере прогнозирования селей, оползней, паводков)

**DEVELOPMENT OF MODELS AND ALGORITHMS FOR AUTOMATED
DIAGNOSTICS OF THE ENVIRONMENT IN EMERGENCY SITUATIONS**
(on the example of forecasting mudslides, landslides, floods)

**ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАР КЕЗІНДЕ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ
АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ДИАГНОСТИКАЛАУ МОДЕЛЬДЕРІ МЕН
АЛГОРИТМДЕРІН ӘЗІРЛЕУ**
(сел, көшкін, су тасқынын болжау мысалында)

Абылгазина С.А., магистрант
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
salta03@bk.ru

Хан С.И., к.т.н., доцент, Ассистент профессор

Әбілғазина с. А., магистрант
Көкшетау мемлекеттік университеті. Ш. Уәлиханов, г. Кокшетау
salta03@bk.ru

Хан С. И., т. ғ. к., доцент, Ассистент профессор

Abylgazina S.A., Master's student
Kokshetau State University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau
salta03@bk.ru

Khan S.I., Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Assistant Professor

Аннотация: В статье рассматриваются отдельные математические способы, которые являются компонентами некоторых систем прогнозирования селей, оползней, паводков, а также критерии выбора этих способов. Способы прогнозирования достаточно разнообразны (к примеру, использование искусственных нейронных сетей, математических связей, регрессии, статистический подход и т.п.).

Ключевые слова: способы прогнозирования чрезвычайных ситуаций, искусственные нейронные сети, регрессия.

С учетом актуализации вопроса глобального потепления и нестабильности климата на планете, а также понимая наличие влияние этого на интенсивность, частоту и последствия таких стихийных бедствий как сели, оползни, паводки, в

последнее время в среде экологов выросло значение способов автоматической диагностики экологии окружающей среды с применением цифровых технологий.

В данной статье освещаются некоторые математические способы, которые являются компонентами ряда систем прогнозирования. В ней описываются параметры критерии, используемые для выбора таких способов.

Нужно отметить, что нам следует предусмотреть не один, а несколько способов, стараясь оценить пригодность каждого из этих способов для работы в самых разнообразных условиях.

При построении математической модели для прогнозирования времени и частоты схода лавин, селей, оползней, паводков, главное, жизненно важно – это время и степень точности предсказания.

Именно поэтому подобные способы следует оценивать должным образом, они быть достаточно надежными и одновременно, по возможности, простыми и могущими в некоторой степени обеспечить определенную заблаговременность предупреждений и необходимую и достаточную точность.

Известные отечественные авторы (Б.Аполлов, Л.Боровикова, Г.Болотников, В.Бузин, Б.Гинзбург, Ю.Денисов, Н.Ефремова, Г.Калинин, В.Комаров, Т.Силантьева, Е.Трофимова, А.Филиппов, И.Шенцис), а также ряд зарубежных авторов (Карпентер, Огден, Бивен, Смит) описали некоторые способы с распределенными параметрами и проблемы, могущие произойти во время их применения.

Модели и алгоритмы автоматизированной диагностики природных явлений (на примере прогнозирования селей, лавин, оползней, паводков)

В зависимости от применяемого подхода, способы прогнозирования лавин, селей, оползней, паводков делят, как минимум, на две группы:

1) способы, основанные на механизме формирования и распространения лавин, селей, оползней, паводков.

2) и способы, основанные на статистическом подходе;

За истекшие двадцать-двадцать пять лет исследователями достигнут определенный прогресс в становлении способов и повышении продуктивности подобных способов. Вместе с тем их продуктивность может меняться в зависимости от задаваемых характеристик. В инструментарии исследователей имеется много доступных способов прогнозирования лавин, селей, оползней, паводков.

В частности, использование искусственных нейронных сетей для предсказания стока в период селей, лавин, оползней, паводков – это такой подход в построении прогнозных конструкций, который набирает большую популярность в последние годы.

Напротив, способы предсказания в форме математических связей, выработанные при помощи исторических наблюдений и стат.анализа, широко применялись исследователями в ранние периоды.

Все эти способы включают простые, эмпирически определенные связи изучаемой величины и связи уровня воды, а также селевых масс, снежного

покрова с наибольшими осадками. Подобные связи довольно легко определить, и именно поэтому они, как правило, используются на первоначальной стадии.

Упрощенные способы прогнозирования уровня воды

На средних водоемах, а также горных и холмистых склонах, в таких случаях применяются простые графики связи уровней воды в створе (снежного покрова, селевых масс), расположенном выше по течению, с уровнями воды в нижнем створе (снежного покрова, селевых масс). При определении отдельного события в самом общем случае следует рассчитать предельно допустимый уровень воды в водоеме или снежного покрова, селевых масс.

Подобные графики функций могут быть использованы для прогноза стока воды, лавины, оползня, паводков во многих случаях.

Оптимальной считается последовательная «цепочка» таких математических построений, когда спрогнозированный уровень с верхнего участка служит «входом» для расчета прогноза на нижнем участке. При этом возможно использовать, к примеру, такую корреляционную взаимозависимость:

$$(h_2)_{t+\Delta t} = f((h_1)_{t-\Delta t}, I_{loc}),$$

где h_1 и h_2 обозначают соответственно максимальные уровни (ватерпас) на станции (водоеме) в верхнем и нижнем течении; I_{loc} — боковой приток на участке между станциями, и Δt — время добегания.

Графический (наглядный) способ расчета возможно полностью заменен численным расчетом с помощью применения способа множественной регрессии. Уравнение регрессии подобного типа может быть представлен в следующем виде:

$$h_{max} = b_0 + b_1 Q_1 + b_2 Q_2 + \dots,$$

где Q_1, Q_2, \dots — расходы воды, селевых масс, снежного покрова в вышерасположенных пунктах в текущий момент времени. Иные переменные (атмосферные осадки или характеристики предшествующих условий на водосборе) могут дополнять или заменять расход воды, селевых масс, снежных покровов.

Статистический способ

Регрессия — это расширенный корреляционный подход, который обеспечивает вывод математической формулы, по которой можно просчитать нужную переменную, допустим, сезонный меженный водосток, по результатам одного или ряда наблюдений. К примеру, по максимальному уровню грунтовых вод в холодный период или объему селевых масс, толщине снежного покрова.

Формула вычисления корреляции между переменными X и Y при длине ряда N может иметь следующий вид:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}},$$

где: $\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$ и $\bar{y} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i$.

На первый взгляд неочевидность корреляции не обязательно означает полное или частичное отсутствие взаимной связи, так как r это есть показатель только линейной связи, и прямая зависимость не всегда и не везде может быть указана в высоком значении показателя r . И наоборот, корреляционная связь между этими переменными не всегда обозначает их причинно-следственной связи.

Обыкновенный график функции с разбросом точек около прямой линии может быть графическим изображением корреляционной связи переменных и является основой способа прогнозирования предельного уровня воды в водоеме, объема селевых масс, толщины снежного покрова.

Способы временных рядов возможно применить, когда предыдущие значения переменного показателя применяются для прогнозирования значения того же самого переменного показателя в установленный временной промежуток в будущем. Так, если переменные X и/или Y представляют из себя структуру временного ряда, то перед вычислением взаимосвязи следует принять предварительные меры по исключению этой структуры.

Их общий вид будет выглядеть так:

$$Y = b_0 + b_1 X_1 + b_2 X_2 + b_3 X_3 + \dots,$$

где X — текущие значения наблюдаемых переменных,
а Y — будущее значение прогнозируемой переменной;

Переменное значение Y может характеризовать и минимальный и максимальный уровень воды в водоеме, объем селевых масс, толщину снежного покрова. Переменные значения X могут включать уровень или расход воды выше по течению, атмосферные осадки, температуру воздуха или сумму дождевых осадков за сезон, накопление компонентов селевых масс.

Указанная теория приводится в пример во многих учебных материалах по статистике. Другая мера соответствия - стандартная погрешность оценки - определяет разброс точек относительно линии регрессии, построенной для обучающей выборки. В отдельных случаях применение линейной регрессии

приводит к неточным результатам, в связи с чем возникает необходимость в корректировке этих переменных X или Y .

Инструмент переформатирования может применяться для переформатирования Y в Y_T посредством следующих уравнений:

$$Y_T = (Y^T - 1)/T, \quad T \neq 0.$$
$$Y_T = \ln(Y), \quad \text{если } T = 0.$$

Данные математические формулы могут охватывать степенное, логарифмическое и гармоническое преобразования на непрерывной шкале T . Подходящее значение T может быть найдено подбором, при котором уменьшается асимметрия, или графически при помощи диаграммы.

В таком случае следует стремиться не допускать полностью автоматизированного поиска и выбора процедур с использованием ступенчатого, поэтапного, прямого и обратного отбора выборок и оптимальных группировок переменных.

Концептуальные модели речного стока

Ощутимое влияние неопределенностей исходных данных об осадках, структура построения и ошибки параметров в случае малых масштабов лавин, селей, оползней, паводков мешали более раннему применению способов с распределенными параметрами при оперативном прогнозировании. Однако подобные способы дают нам возможность получать дополнительные сведения и проникнуть в суть гидрологической обстановки в местности, где нет каких-либо сведений от наблюдений за стоком, лавиной, селем, оползнем.

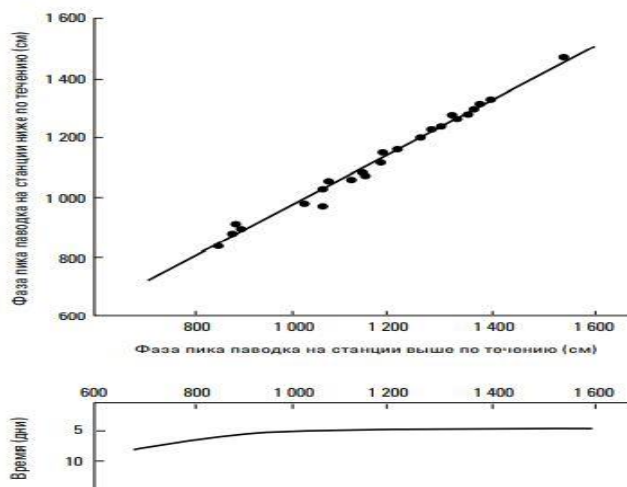
Вероятностный прогноз стока пока что остается наиболее изучаемой сферой гидрологии.

Используют сведения об атмосферных осадках и стоке воды, селей, лавин, оползней в реальном времени и преобразуют их в значения стока в будущем.

Такие системы легче в эксплуатации и обслуживании, чем некоторые их предыдущие варианты. Прогресс программно-вычислительных инструментов и электронно-вычислительной техники сделал реальным прогон на них комплексных вычислительных систем. За истекшие двадцать-двадцать пять лет сделаны значительные шаги в становлении теории и эксплуатационных качеств способов прогнозирования. Информационные данные, как правило, выступают фактором, значительно ограничивающим допустимую точность при оперативном использовании способа.

Эффективность конкретного способа изменяется в зависимости от конструируемых характеристик речного бассейна, параметров горного склона, наличия информационных данных для калибровки и оперативного использования, от понимания специалистом, работающим с этим способом, того, как эта конструкция работает. Но в связи с тем, что данные геоинформационных систем становятся все более и более доступными, параметры

гидрогеологических конструкций могут быть оценены без привлечения для калибровки исключительно временных рядов данных наблюдений.

Разнообразие способов и информационно-вычислительных средств с распределенными параметрами объясняется присутствием баз данных по характеристикам поверхности суши и почв, горных склонов.

Наличие оперативных оценок атмосферных осадков, селевых масс, толщи снежных покровов с высоким пространственным и временным разрешением, полученных с помощью гидрометеостанций, и заметно возросшие мощности счетно-вычислительных машин позволили исследователям использовать гидрогеологические конструкции с распределенными параметрами.

Способы обновления моделей

Также есть несколько видов обновления модели в режиме реального времени:

1) обновление состояний, при котором, по мере поступления новых гидрологических информационных сведений выполняются периодические автоматические оценки переменных состояния в построении.

2) обновление показателей, когда некоторые из них или все оценки параметров построения систематически обновляются с использованием вновь поступающих гидрологических информационных данных. Эти гидрологические информационные сведения поступают от обычной гидрометеорологической аппаратуры или даже более современных систем диспетчерского управления и сбора, обработки, накопления и анализа сведений, также известных по аббревиатуре SCADA;

Порою такие вычислительные операции по автоматическому обновлению производятся как единое целое, с помощью использования особого математического алгоритма оценки параметров-состояния. Также вычислительные операции возможно производить одновременно, но отдельными сегментированными алгоритмами. Эти сегментированные алгоритмы оценки обыкновенно известны как рекурсивные алгоритмы, т.к. с помощью них сведения обрабатываются рекурсивным способом. Это когда

новые оценки являются функциями предыдущих оценок, с поправкой на функцию оценочной погрешности.

В качестве образцов таких сегментированных алгоритмов могут выступать рекурсивные алгоритмы наименьших квадратов и рекурсивный алгоритм инструментальных переменных.

Общий вид рекурсивного алгоритма оценивания параметров построения выглядит следующим образом:

Процесс нововведений (прогнозирование на один шаг вперед)

$$\hat{a}_t = \hat{a}_{t-1} + G_t \{y_t - \hat{y}_{t|t-1}\}; \hat{y}_{t|t-1} = f\{\hat{a}_{t-1}, \hat{y}_{t-1}\}. \quad (6)$$

Общий вид алгоритма оценивания состояния:

Уравнение модели

Прогноз: $\hat{x}_{t|t-1} = f\{\hat{x}_{t-1}, \hat{a}_{t-1}\}.$

Процесс нововведений

Корректировка: $\hat{x}_t = \hat{x}_{t|t-1} + G_t \{y_t - \hat{y}_{t|t-1}\}, \quad (7)$

где $y = g\{x_t\}$ — результаты наблюдений, которые связаны с переменными состояния модели определенным способом, а G_t — матрица временных переменных, иногда называемая весом системы, вычисляемая рекурсивно и являющаяся функцией неопределенности параметра или оценок состояния.

Математический алгоритм, который объединяет эти две операции, часто называется алгоритмом ассимиляции информационных данных. Не исключается и использование более концептуального способа корректировки выходных показателей гидрологической конструкции.

При посредстве подобного способа производится скорее корректировка входных статистических данных и переменных состояний, так, чтобы более точно воспроизвести текущие и предшествующие величины стока воды, селевых масс, тощи снежного покрова.

Такой способ может не требовать каких-то изменений в структуре конструкции или в алгоритмах. Замена значений полевых измерений показателями цифрового конструирования значений переменных состояния модели будет неправильной, т.к. на практике упрощение способа может привести к утрате переменными состояния их прямых физических значений.

Они также могут быть выполнены путем измерений переменных состояния для сравнения с величинами, полученными по построению. Корректировки прогноза не всегда должны быть основаны только на выходных статистических данных конструкции.

В основе корректировок расчета, как правило, находится использование выходных информационных данных модели и непосредственные измерения переменных состояния.

Если наблюдение осуществляется за прогнозируемой выходной величиной Y_i — то можно сделать корректировку последующих прогнозов с учетом известной погрешности прогноза $e_i = Y_i - \hat{Y}_i$, где \hat{Y}_i — оценка прогноза.

Есть множество способов обновления математических прогнозов. Большая часть корректировок является следствием субъективной оценки специалиста гидролога, гидротехника, но разнообразные математические способы дают возможность формализовать этот процесс.

Исходные математические и статистические параметры, используемые при расчете прогноза, по возможности, должны быть архивированы для ретроспективных исследований возможной доработки процесса прогнозирования. Если процесс прогноза будет состоять из нескольких этапов, то также должны быть архивированы дополнительные промежуточные информационные показатели для обеспечения проверки каждого этапа такого процесса.

Практически ни одну из прогностических систем нельзя считать полной без процедур верификации, выполняемых в административных и научных целях. Для оценки точности прогнозов могут быть вычислены разные статистические характеристики.

Выбор базового прогноза будет зависеть от типа проверяемого прогноза и процесса, используемого для разработки прогноза. Кроме этого, для содействия интерпретации вычисленных информационных показателей должен быть включен базовый прогноз.

Чтобы стать эффективной, система верификации помимо прочего должна включать в себя архив прогнозов и данных наблюдений, по которым должны оцениваться прогнозы. Используемые статистические сведения будут зависеть от типа прогноза, целей прогноза и проверки. Расчет эффективности показателей для эффективного описания успешности прогноза должен производиться до осуществления программы верификации.

Список использованной литературы:

1. B.Apollov, G.Kalinin, V.Komarov. Curso de Previsoes Hidrologicas, Gidrometeoizdat, 1974.
2. L.Borovikova, Y.Denisov, E.Trofimova, I.Shentsis. Modelagem matematica do processo de escoamento de rios de montanha. Anais de SredAzNIGMI, 1972.
3. S.Borshch, T.Silantieva, 1987: Um metodo de previsao de curto e medio prazo de aberturas de rios baseado em uma dependencia generalizada. Diretrizes. Centro Hidrometeorologico.
4. V.Buzin, G.Bolotnikov, A.Filippov. Congestionamento dos rios - metodos de estudo, calculo e previsao. No livro: Problemas da hidrologia moderna. Gidrometeoizdat, 1989.

5. B.Ginzburg, S.Borshch, N.Efremova. Metodos para a previsao de fundo de longo e medio prazo do tempo de abertura dos rios no territorio europeu de RF. Meteorologia e Hidrologia, 2001.

6. B.Ginzburg, S.Borshch, N.Efremova, M.Silnitskaya, K.Polyakova. Metodos para previsao de longo e medio prazo do tempo de passagem do nivel maximo de cheias de primavera nos rios do territorio europeu de RF. Meteorologia e Hidrologia, 2002.

7. B.Ginzburg, M.Silnitskaya. Influencia da distribuicao de temperatura da superficie oceanica no momento da abertura dos rios do territorio europeu de RF. Meteorologia e Hidrologia, 2000.

8. Manual de Previsoes Hidrologicas. Previsao de fenomenos de gelo em rios e reservatorios. Gidrometeoizdat, 1989.

УДК 004.56

БАСЫП КІРУДІ БОЛДЫРМАУ ЖҮЙЕСІ
СИСТЕМА ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ВТОРЖЕНИЯ
INTRUSION PREVENTION SYSTEM

Алдашов Нуржан Талгатович,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
9nur8@mail.ru

Алдашов Нуржан Талгатович,
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
9nur8@mail.ru

Aldashov Nurzhan Talgatovich,
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
9nur8@mail.ru

Түйіндеме: IPS-бұл қауіп-қатерлерге қарсы тиімді жаңа мүмкіндіктер арқылы компьютерлік жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін жаңа технология.

Желідегі IP-мекен-жайдың жұмысы көбінесе қолданбалы деңгейдегі брандмауэрмен араласады. Брандмауэр-бұл технологияның мүлдем басқа түрі, мысалы, брандмауэр пакеттерді декодтау және қайта құру үшін прокси-сервердің толық мүмкіндіктерін пайдаланады, екінші жағынан, барлық IP мекенжайлары прокси-серверге ұқсас толық өңдеуді орындай бермейді.

IPS кез-келген IT жүйесін қорғаудағы маңызды компонент ретінде қарастырылуы мүмкін. IP мекенжайларын осылай қарастырудың көптеген себептері бар, өйткені олар "қызмет көрсетуден бас тарту" шабуылдарынан қорғайды және кез-келген бағдарламалық жасақтамадағы кез-келген әлсіз жерлерді қорғайды. IPS функциялары ірі ұйымдарда қолданылады және оны үйде жеке пайдаланушылар қолдана бастады.

Түйін сөздер: IPS, жүйе, басып кіру, болдырмау, желі, қорғау, сақтау.

Интернетке қосылу мүмкіндіктерінің қарқынды кеңеюіне және кең жолақты және мобильді технологияларды кеңінен қолдануға байланысты жалпы желіге қосылған компьютерлік жүйелер мен деректерді сақтау құрылғыларының саны

едәуір артты. Есептеу инфрақұрылымына үнемі өсіп келе жатқан тәуелділік жағдайында біз IT-активтерімізді, құпия деректерді және зияткерлік меншікті бұрынғыдан гөрі кибершабуылдарға көбірек ұшырайтынымызды білеміз [2].

Өзгеретін қауіп-қатер ландшафтына жауап ретінде брандмауэрлер мен шабуылдарды анықтау жүйелері ұсынғаннан гөрі кеңейтілген қорғауды қамтамасыз ететін желілік шабуылдардың алдын-алу жүйелері жасалды. Брандмауэрлер мен басып кіруді анықтау жүйелері қауіпсіздікті қамтамасыз етеді, бірақ басып кіруді болдырмау жүйесі қамтамасыз ететін деңгейге жетпейді.

Деректер мен желілерді қорғау қажеттілігі мен сондай-ақ шабуылдарды тоқтату және олардың алдын-алу IPS табылуының нәтижесі болып табылады [3]. IPS әдетте толығымен көрінбейтін желіде жұмыс істеуге арналған. IPS өнімдері әдетте қорғалған желіде IP мекенжайын сұрамайды, бірақ кез-келген трафикке әртүрлі жолдармен тікелей жауап бере алады. Сондай-ақ IPS өнімдерінде брандмауэр ережелерін орындау мүмкіндігі бар, бірақ бұл IPS-тің негізгі функциясы емес. Сонымен қатар, IPS желілік операцияларды тереңірек бақылауды және бақылауды ұсынады, мысалы, сәтсіз кірулер, сәйкес келмейтін мазмұн және басқа да желілік және қолданбалы деңгей функциялары [2].

IPS шабуылдың не істейтініне, оның мінез-құлқына назар аударыңыз. IPS қолтаңбаларды пайдаланады және трафикті талдау кезінде шабуылдарды анықтайды. IPS орын алуы мүмкін көптеген үзілістердің алдын алады. Бұл ішкі немесе тіпті сыртқы шабуылдар нәтижесінде дерекқорға түсетін кез-келген зиянды тоқтатады. Сонымен қатар IPS әкімшілерге шабуылдардың қайдан келетінін бақылауды жеңілдетеді, осылайша оларды жойып, шабуылдарды алдын алады [3].

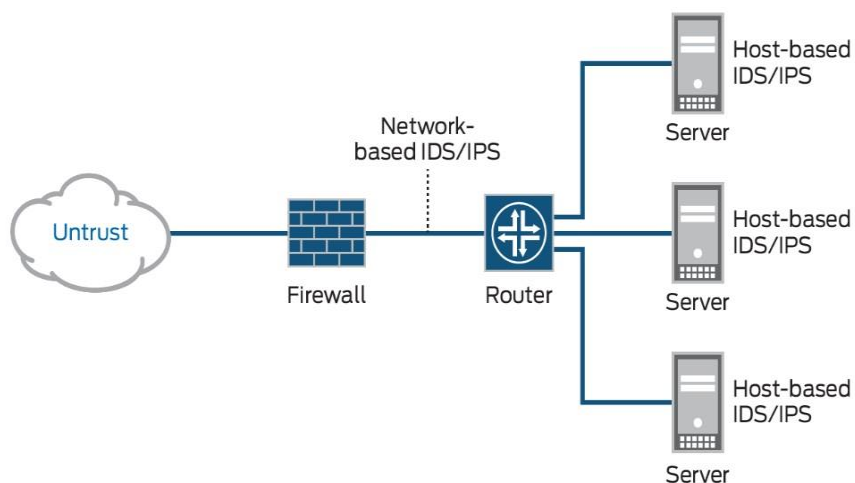
IPS құрылғысы шабуылдардың жаңа түрлерінен кеңейтілген қорғауды орындау үшін тексеруді қолдануы керек. Ол TCP сегментін қайта құрастыруды, трафикті талдауды, қосымшаның протоколын тексеруді және шабуылды анықтау үшін қолтаңбаларды сәйкестендіруді жүзеге асырады.

IPS қорғайтын жүйелерге: [4]

- Құпиялылық: компьютерде сақталған ақпаратты қорғау және осы ақпаратты рұқсатсыз пайдаланудың алдын алу (қарау немесе көшіру).

- Тұтастық: IPS ақпараттың тұтастығын қорғайды және рұқсат етілмеген пайдаланушылардың бұл ақпаратты өзгертуіне жол бермейді.

- Қол жетімділік: есептеу ресурстарының, желінің, жүйенің немесе сақталған ақпараттың қол жетімділігін қорғау және рұқсат етілмеген пайдаланушылардың кез-келген пайдаланылуын немесе қол жетімділігін болдырмау.

Сурет 1. IPS жүйесінің желілік құрылымы

IPS-тің ерекшеліктеріне келсек бұл өте қымбатқа түседі. Сонымен қатар, егер желіде бірнеше интернет-провайдерлер болса, онда әрбір деректер пакеті түпкілікті пайдаланушыға жету үшін бастапқы тағайындалған жерден бірнеше аялдама жасауы керек. Бұл желінің өнімділігін жоғалтуға әкеледі [3].

IPS-тің бір артықшылығы, ол антивирустық бағдарлама ретінде әрекет ете алады. Зиянды қолтаңбаларды анықтап, оларды тоқтатады. Содан кейін олардың қайдан келетінін және қайда баруға тырысатындығын көрсетеді.

IPS хакерлердің пайдаланушы жүйесіндегі деректерді бұзуына немесе желілік трафиктің толып кетуіне жол бермейді [3].

IDS күдікті әрекетті анықтаған кезде тиімді болуы мүмкін, бірақ шабуылдардан жеткілікті қорғауды қамтамасыз етпейді.

IPS жүйелерінің интрузияны анықтау жүйелерінен (IDS) кейбір артықшылықтары бар. Бір артықшылығы олар трафик ағындарына сәйкес келуге және нақты уақыттағы шабуылдардың алдын алуға арналған. Сонымен қатар, IPS шешімдерінің көпшілігінде HTTP, FTP және SMTP сияқты 7 деңгейлі хаттамаларды көруге (декодтауға) мүмкіндік береді. Бұл қауіпсіздікті қамтамасыз етеді [6].

Алайда, желілік IPS (NIPS) орналастыру кезінде желілік сегментінің шифрланғанын ескеру керек. Өйткені көптеген өнімдер мұндай трафикті тексеруге қолдау көрсете алмайды [2].

IPS-бұл мәліметтер базасы мен желілерді рұқсатсыз пайдаланушылардан қорғаудың өте тиімді шешім. Ол көптеген ұйымдарда жеке деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қолданылады.

IPS желісі мен хост технологиясының үйлесімі жан-жақты және сенімді қорғаныс позициясын құруға әкеледі. Проактивті IPS технологияларын енгізу және орналастыру сәтті шабуылдардың азаюына, қауіпсіздік ресурстарын тиімді пайдалануға және операциялық шығындардың төмендеуіне әкеледі.

IPS, IDS және брандмауэр технологияларының үйлесімі жүйелерді кез-келген шабуылдардан қорғау үшін сенімді қорғаныс желісін қамтамасыз етеді. Мысалы, брандмауэр IDS екінші қорғаныс желісіне қосылатын бірінші қорғаныс сызығының ролін атқарады, ал бірінші және екінші желілер үшінші IPS қорғаныс желісіне қосылады. Осы үш технологияның үйлесімі кез-келген жүйені сапалы қорғауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған деректер тізімі:

1. Desai, Neil. Intrusion Prevention Systems: the Next Step in the Evolution of IDS. Accessed on January 1, 2010. <http://www.securityfocus.com/infocus/1670>
2. NIST SP 800-83, Guide to Malware Incident Prevention and Handling. Accessed on January 1, 2010. Available http://en.wikipedia/wiki/Intrusion_prevention_system.
3. Nick Ierace, Cesar Urrutun and Richard Bassett, “Intrusion Prevention System”.
4. “Network Intrusion Prevention Systems Justification and ROI”, MacAfee, INC.3956 Freedom circle.
5. Livadas, C. and N. Lynch, Formal verification of safety-critical hybrid systems, in Hybrid Systems: Computation and Control, T. Henzinger and S. Sastry, Editors. 1998, Springer Berlin Heidelberg. p. 253-272.
6. Qianchuan, Z. and B.H. Krogh. Formal verification of Statecharts using finite-state model checkers. in American Control Conference, 2001. Proceedings of the 2001. 2001.

УДК/ББК 834

**МАКСВЕЛЛ ЖАЛПЫЛАУЫМЕН КОСМОЛОГИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРДЕГІ V
ТИПНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**СИНГУЛЯРНОСТЬ ТИПА V В КОСМОЛОГИЧЕСКИХ МОДЕЛЯХ С
ОБОБЩЕНИЯМИ МАКСВЕЛЛА**

**TYPE V SINGULARITIES IN COSMOLOGICAL MODELS WITH MAXWELL
GENERALIZATIONS**

Авдиев Маргулан Талгатович

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан
mark.avdiev@gmail.com

Авдиев Маргулан Талгатович

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан
mark.avdiev@gmail.com

Түйіндеме: Жақында космологиялық сингулярлыққа деген қызығушылық, әсіресе болашақ сингулярлықтарға, сондай-ақ жеделдетілген ғаламның және қараңғы энергияның ашылуымен айтарлықтай өсті. Физиктердің соңғы еңбектері әртүрлі сипаттамалар мен сингулярлықтардың күшті және әлсіз деп дұрыс жіктелуін көрсетті.

Түйін сөздер: инварианттар, тұрақты уақыт, үлкен алшақтық

Аннотация: Интерес к космологическим сингулярностям в последнее время заметно возрос, особенно к будущим сингулярностям, также с открытием ускоренной Вселенной и темной энергии. Недавние работы ученых-физиков показала правильную классификацию разных характеристик и сингулярностей на сильные и слабые.

Ключевые слова: w-сингулярность, инварианты, большой разрыв

Annotation: Interest in cosmological singularities has recently increased markedly, especially in future singularities, also with the discovery of the accelerated Universe and dark energy. Recent work by physicists has shown the correct classification of different characteristics and singularities into strong and weak.

Keywords: w-singularity, invariants, big rip

Слабые сингулярности - это такие, как внезапные, а большим сингулярностям относятся такие, как Большой разрыв (big rip).[1]. Хотя существует обширная литература, в которой обсуждается возникновение типов I-IV во многих нестандартных космологиях, w-сингулярности еще не до конца исследованы в разных космологических условиях. [2]

Тип IV ("Обобщенные внезапной сингулярности"): Это сингулярности конечного времени с конечной плотностью и давлением вместо расходящегося давления.[3] В этом случае производная масштабного коэффициента отличается от производной, более высокой, чем вторая. Тип V ("w-сингулярности"): В этом случае масштабный коэффициент, плотность энергии и давления конечны, но баротропный индекс $w = p/\rho$ становится сингулярным [4]. Далее для него найдем уравнения движения и построим решения. В конце посмотрим возможно ли такая модель для ускоренного расширению Вселенной.

В нашей модели действие имеет вид

$$S = \frac{1}{16\pi G} \int d^4x \sqrt{-g} [h(F_{\mu\nu}F^{\mu\nu}) * R - V(\phi)]. \quad (1)$$

где g -метрический тензор, R -скалярная кривизна Риччи, $F_{\mu\nu}F^{\mu\nu}$ -член Максвелла, $V(\phi)$ -потенциал, Для этой статьи используем метрику Фридмана-Робертсона-Уокера, перепишем действие, введя найденные значения и используя метод множителей Лагранжа

$$S = \frac{1}{8\pi G} \int d^4x [h(-2a^{-2}[(\dot{A}_1)^2 + (\dot{A}_2)^2 + (\dot{A}_3)^2]) * 3(\ddot{a}a^2 + a\dot{a}^2) - a^3V(\phi)] =$$

$$= \frac{1}{8\pi G} \int d^4x [h(-2a^{-2}[(\dot{A}_1)^2 + (\dot{A}_2)^2 + (\dot{A}_3)^2])(-3a\dot{a}^2) - a^3V(\phi)].$$

Как у многих космологических задачах используем уравнение Эйлера-Лагранжа для вычисления действия и условие нулевой энергии.

$$L_q - (L_{\dot{q}})_t = 0, \quad L_{\dot{q}}\dot{q} - L = 0$$

При расчетах всех потенциалов и параметров мы получим систему уравнений движения.

$$3H^2 = \rho, \quad (2)$$

$$3H^2 + 2\dot{H} = -p, \quad (3)$$

$$V_\phi \ddot{\phi} + (\dot{V}_\phi + 3HV_\phi)\dot{\phi} - V_\phi = 0, \quad (4)$$

$$-\frac{4\partial h}{\partial F_{\mu\nu}F^{\mu\nu}}[2H\dot{A}_n\ddot{A}_n - \ddot{A}_n^2 - \dot{A}_n\ddot{A}_n] = 0, \quad n = 1, 2, 3 \quad (5)$$

где мы можем увидеть:

$$\rho = \frac{1}{h(F_{\mu\nu}F^{\mu\nu})} \left[V_\phi \dot{\phi}^2 + V - \sum \frac{\partial h}{\partial F_{\mu\nu}F^{\mu\nu}} \left(\frac{4\dot{A}_n^2 \ddot{A}_n}{a^5} \right) \right] = 0, \quad n = 1, 2, 3$$

$$p = \frac{1}{h(F_{\mu\nu}F^{\mu\nu})} \left[\frac{\partial h}{\partial F_{\mu\nu}F^{\mu\nu}} \left[\frac{4(\dot{a} - a)(\dot{A}_1^2 + \dot{A}_2^2 + \dot{A}_3^2)}{a^3} - \frac{4(\dot{A}_1\ddot{A}_1 + \dot{A}_2\ddot{A}_2 + \dot{A}_3\ddot{A}_3)}{a^2} \right] - V \right],$$

Используя различные инструменты мы нашли плотность темной энергии и давление соответственно. До определенного времени ученые считали что расширение замедлялось, как мы знаем сейчас только ускоряется. Другими словами, параметр w адиабатического уравнения состояния был бы $w = -2$, в то время как наблюдения подразумевают, что он должен быть близок к $w = -1$. Мы покажем, как небольшая модификация модели позволяет учесть это. Выбрав вид потенциала как $A_1 = A_2 = A_3 = \phi$.

$$V_\phi \ddot{\phi} + (\dot{V}_\phi + 3H V_\phi) \dot{\phi} - V_\phi = 0, \quad (6)$$

Таким образом наша плотность и давление преобразуется к такому виду:

$$\rho = \frac{1}{h(F_{\mu\nu}F^{\mu\nu})} \left[V_\phi \dot{\phi}^2 + V - \frac{\partial h}{\partial F_{\mu\nu}F^{\mu\nu}} \left(\frac{12\phi^2 \ddot{\phi}}{a^5} \right) \right], \quad (7)$$

$$p = \frac{1}{h(F_{\mu\nu}F^{\mu\nu})} \left[\frac{-2H \partial h}{\partial F_{\mu\nu}F^{\mu\nu}} \left[\frac{12(\dot{a}-a)(\dot{\phi}^2)}{a^3} - \frac{12(\dot{\phi}\ddot{\phi})}{a^2} \right] - V \right]. \quad (8)$$

Особенности баротропного индекса (уравнение состояния) или просто w -сингулярности были предложены Фернандесом-Джамбриной, где они показали, что баротропный индекс $w = p/\rho$ может стать сингулярным, если масштабный коэффициент может быть представлен расширением.

$$a = c_0 + c_1(t_s - t)^{n_1} + \dots \quad (9)$$

с константа значения, t_s - время сингулярности. Для того чтобы давление было конечным, $n_1 > 1$. w -сингулярности формируются только тогда, когда масштабный коэффициент принимает формы степенных рядов. Чтобы мы могли найти уравнение состояния, нужно рассмотреть наши параметры через масштабный фактор.

$$p = \frac{[(2n_1 c_1(t_s - t)^{n_1} - 24c_1 n_1(t_s - t)^{n_1}) \dot{\phi} + 24c_1 n_1(t_s - t)^{n_1} \dot{\phi} \ddot{\phi}]}{c_1^3(t_s - t)^{3n_1+1}}, \quad (10)$$

Для давления мы получили уравнение при значениях $n = 1$. Теперь найдем и для плотности.

$$\rho = V_\phi \dot{\phi}^2 + V - \frac{12\phi^2 \ddot{\phi}}{c_1^5(t_s - t)^{5n_1}} \quad (11)$$

Сначала пришлось полностью выразить плотность энергии и плотность давления в терминах масштабного коэффициента. Далее ключом к пониманию является уравнение непрерывности. Где c_1 - постоянные. После чего мы можем записать параметр w в этом случае

$$\omega_1 = n_1(t_s - t)^{3n_1+1} (2 - 24(t_s - t)^{-1} + 24\dot{\phi}\ddot{\phi}) 12\dot{\phi}\ddot{\phi}, \quad (12)$$

Также часто ученые рассматривают Другой анзац для масштабного коэффициента, который может давать w-сингулярности, был предложен Дабровским и Марошеком. Имеет экспоненциальную форму в отличие от формы степенного ряда, которую мы рассматривали до тех пор.

$$a = a_s \left(\frac{t}{t_s}\right)^m \exp\left(1 - \frac{t}{t_s}\right)^n \quad (13)$$

где a_s имеет единицы длины и является константой, в то время как m и n также являются константами. Таким образом, можно получить w-сингулярности при аналогичных условиях в нестандартных космологических условиях, сначала найдем давление и плотность.

$$p = -\frac{2\frac{m}{t}-\frac{n}{t}\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{n-1}}{\left(\frac{t}{t_s}\right)^m \exp\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^n} \left[\frac{12\dot{\phi}^2\left(\frac{m}{t}-\frac{n}{t}\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{n-1}\right)-\left(\frac{t}{t_s}\right)^m \exp\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^n}{a_s\left(\frac{t}{t_s}\right)^{3m} \exp\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{3n}} - \frac{12\dot{\phi}\ddot{\phi}}{\left(\frac{t}{t_s}\right)^{2m} \exp\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{2n}} \right],$$

$$\rho = \frac{-12\phi^2\ddot{\phi}}{a_s\left(\frac{t}{t_s}\right)^{5m} \exp\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{5n}},$$

Баротропный индекс в нашем случае является сингулярным для всех положительных значений n , кроме $n = 1$, что и происходит в обычном общем релятивистском случае. Следовательно, даже для экспоненциального анзаца (17) не видно никакой разницы в условиях возникновения особенностей типа V по сравнению с его стандартным случаем космологии. Тогда уравнение состояния преобразуется к такому виду:

$$\omega_2 = \frac{\frac{m}{t}-\frac{n}{t}\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{n-1}}{6} \left[\frac{12\dot{\phi}^2\left(\frac{m}{t}-\frac{n}{t}\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{n-1}\right)-\left(\frac{t}{t_s}\right)^m \exp\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^n}{a_s\left(\frac{t}{t_s}\right)^{3m} \exp\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{3n}} - \frac{12\dot{\phi}\ddot{\phi}}{\left(\frac{t}{t_s}\right)^{2m} \exp\left(1-\frac{t}{t_s}\right)^{2n}} \right] * \quad (14)$$

$$a_s \left(\frac{t}{t_s}\right)^{4m} \exp\left(1 - \frac{t}{t_s}\right)^{4n},$$

Баротропный индекс (19), является особой для положительных значений n ($n \neq 1$), как это было в случае релятивистской космологии, но есть существенная разница. V типе сингулярностей не возникает для всех

положительных значений n . Для $0 < n < 0.75$, параметр остается в общем релятивистском случае.

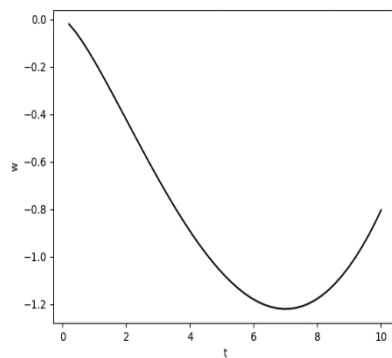

Рис. 1 – Уравнение состояния ω_1

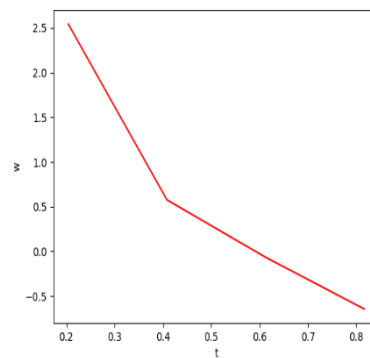

Рис. 2 – Уравнение состояния ω_2

Сначала мы рассмотрели разложение степенного ряда, которое, как было показано ранее, дает w -сингулярности, и пришли к довольно удивительному результату. Тип V сингулярности будут возникать в точно таких же условиях во всех этих совершенно разных космологических условиях, как и в обычной общей релятивистской космологии.

В данной статье была рассмотрена модель максвелловское обобщение с геометрическими инвариантами для разных космологических сингулярностей. Решения для масштабного фактора соответствуют для ускоренного расширения Вселенной.

Литература

1. [Oem Trivedi](#), [Maxim Khlopov](#)., Type V singularities in non-standard cosmological backgrounds. [2202.06093.pdf]
2. Robert R. Caldwell, Marc Kamionkowski, and Nevin N. Weinberg. Phantom energy and cosmic doomsday. Phys. Rev. Lett., 91:071301, 2003
3. Lars Andersson and Alan D. Rendall. Quiescent cosmological singularities. Commun. Math. Phys., 218:479–511, 2001
4. L. Fernandez-Jambrina. w -cosmological singularities. Phys. Rev. D, 82:124004, 2010.

**МЕДИЦИНА САЛАСЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ
МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН НЕГІЗГІ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ**
**OPPORTUNITIES AND MAIN ADVANTAGES OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN
THE FIELD OF MEDICINE**

**ВОЗМОЖНОСТИ И ОСНОВНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ИНФОРМАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЛАСТИ МЕДИЦИНЫ**

Жангожина Алина Маратқызы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті КЕАҚ

azhangozhinal@gmail.com

С. И. Хан

Ғылыми жетекші: ф.-м. ғ.к А. Н. Бейсеков

Түйіндеме: Осы мақала аясында денсаулық сақтау жүйесіне ақпараттық технологияларды енгізу жолдары қаралды. Қазіргі денсаулық сақтау жүйесінде ақпараттың үлкен ағынын өңдеуді оңтайландыру және жақсарту жолдары. Ақпараттық технологиялардың өсіп келе жатқан саласының барлық мүмкіндіктерін заманауи медицинаға енгізудің өзектілігі. Қазіргі заманғы медицина үшін маңызды рөл атқаратын ішкі ақпаратты өңдеуге, іздеуге және алмасуға кететін уақытты азайтуды қамтитын қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды енгізу арқылы қол жеткізуге болатын мүмкіндіктер спектрі.

Түйінді сөздер: денсаулық сақтау, ақпараттық технологиялар, оңтайландыру, автоматтандыру.

Қазіргі заманғы денсаулық сақтау жүйесіне ақпараттық технологияларды енгізу медицина саласында жедел, тиімді және қолжетімді қызмет көрсетуден көрінетін оң сипатқа ие. Денсаулық сақтаудың барлық салалары үшін құжаттардың цифрлық форматына көшу, бірінші кезекте, тіркеу карталары, құжаттамалар, үзінді көшірмелер, препараттарға рецептілер кіретін қағаз құжаттарға арналған шығыстардың қысқаруын білдіреді.

Медицина үшін маңызды болып табылатын негізгі оң мультипликативтік әсерлер:

- Құпия ақпаратты сақтау мен пайдаланудағы қауіпсіздікті арттыру;
- Жұмыс процестерін жақсарту, өңдеу жылдамдығын арттыру және әдейі маңызды ақпаратты іздеу, соның салдарынан медицина саласындағы әкімшілік және клиникалық міндеттерді жеңілдетеді;
- Қазақстан азаматтары үшін медициналық қызметтерге арналған шығыстарды төмендету;
- Қағаз тасығыш түріндегі шығыс материалдарына әкімшілік шығыстарды қысқарту;
- Онлайн қызметтерді ұсыну мүмкіндігі, бұл Қазақстан азаматтары үшін

ұсынылатын медициналық қызметтердің жеделдігі мен қол жетімділігін арттырады.

Денсаулық сақтау жүйесіне ақпараттық технологияларды енгізудің негізгі элементі электрондық денсаулық паспортын іске асыру болып табылады. Ол пациенттің медициналық картасының ақпаратына қолжетімділікті жеңілдетеді, сондай-ақ медициналық нұсқамалардың толық хронологиясын көруге мүмкіндік береді.

Денсаулық сақтау жүйесіне ақпараттық технологияларды енгізудің маңызды проблемаларының бірі қазіргі заманғы жабдықтармен жарақтандырудың төмендігі және Қазақстанның аудандары бойынша нашар бөлінген ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылым болып табылады.

- Денсаулық сақтауды ақпараттандыру процесі келіп түсетін ақпаратты тез және дәл өңдеуге кепілдік беретін заманауи жабдықпен өзара іс-қимылға бағытталған. Бұл өз кезегінде бірқатар міндеттерді шешеді:
- Жұмыс істеп тұрған аппаратураны қашықтықтан басқару және конфигурациялау;
- Жалпы таратылмаған ақпараттық қойманы жүргізу;
- Медициналық қызметтерді мобильді құрылғыны немесе медициналық қызметтерді ұсынатын веб-сайтты пайдалану арқылы көрсету;
- Әр түрлі талдаулар туралы ақпаратты анықтау және өңдеу мерзімдерін қысқарту және пациенттің диагнозын дәл анықтау және одан әрі емдеу курсы қалыптастыру мүмкіндігі;
- Күнделікті медициналық процестерді автоматтандыру;
- Пациенттерді емдеу процесін бақылау, сондай-ақ пациент туралы маңызды медициналық деректерді қарау;
- Мамандардың жедел көмек көрсету мүмкіндігі;
- Препараттардың болуы туралы өмірлік маңызды деректерге жылдам қол жеткізу.

Жоғарыда келтірілген фактілерге сүйене отырып, денсаулық сақтау жүйесіне ақпараттық технологияларды енгізу қажеттілігі өте жоғары және егжей-тегжейлі қарауды қажет етеді. Алайда, денсаулық сақтау жүйесінде ақпараттық технологияларды пайдалану бұл медициналық персоналды, сондай-ақ жалпы инфрақұрылымды даярлау және ақпараттық технологияларды енгізуге мүмкіндік беретін қазіргі заманғы мүмкіндіктерді пайдалану болып табылады. Ақпараттық технологиялардың заманауи әдістерінің барлық мүмкіндіктерін дұрыс қолдана отырып, үлкен нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- Жылдам және сапалы қызмет көрсету;
- Ұсынылатын медициналық қызметтердің сапасы;

- Маңызды шешімдер қабылдаудың жеделдігі;
- Деректерді дәл талдау және өңдеу;
- Ауруларды анықтауға арналған жасанды интеллект әдіснамасы;
- Орталықтандырылған деректерді сақтау жүйесі болуы мүмкін.

Шет елдердің тәжірибесіне сүйене отырып және ақпараттық технологиялардың қарқынды дамып келе жатқан бағытының барлық мүмкіндіктерін ескере отырып, денсаулық сақтауды цифрландыру және ақпараттандыру жоспары құрылды.

Денсаулық сақтау тұжырымдамасын цифрландыруды мамандар сол сияқты осы қызметтегі шығыстардың ұлғаю қарқынын азайтуға, қысқа мерзімді, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада көрсетілетін медициналық қызметтердің сапасын арттыруға, сондай-ақ медициналық, қоғамдық, қаржылық нәтижелілікті арттыруға және бұдан басқа, дәрігерлік көмектің жалпыға қол жетімділігін арттыруға мүмкіндік беретін рәсім ретінде қарайды.

«Цифрлық денсаулық сақтау» терминінің өзі заманауи зерттеулермен, сондай-ақ алдыңғы қатарлы технологиялармен, яғни алдағы технологиялармен байланысты болуы мүмкін, бірақ сонымен қатар ұқсас технологияларды нақты қолданудың бірнеше тәсілдерін қамтуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы цифрлық технологиялық процестердің адамдардың өкілеттіктері мен мүмкіндіктерін қалай арттыруға, денсаулық сақтау тұжырымдамаларының тиімділігін арттыруға, сондай-ақ халықты денсаулық сақтау қызметтерімен неғұрлым жоғары қамтуға кепілдік берудің барлық мүмкіндігіне ие болуының белгілі бір әдістері ғана.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Карпов О.Э., Клейменова Е.Б., Назаренко Г.И., Силаева Н.А. *Медициналық технологиялық процестерді автоматтандырылған жобалау* / ред. Г.И. Назаренко. – М.: Іскерлік экспресс, 2016. – 200 б.
2. Симанков В.С., Халафян А.А. *Шешім қабылдауды қолдаудың медициналық жүйелеріндегі жүйелік талдау және заманауи ақпараттық технологиялар*. - М.: «БиномПресс» ЖШС, 2009. – 362 Б.
3. Назаренко Г. И., Осипов Г.С. *Медициналық ақпараттық жүйелер және жасанды интеллект*. Үшінші шығ.: Ғылыми. оқу құралы М.: Медицина ХХІ, 2003. - 320 б.
4. Атьков О.Ю., Кудряшов Ю.Ю. *Жеке телемедицина. Оңалту және денсаулықты басқарудың телемедициналық және ақпараттық технологиялары*. - М.: Тәжірибе, 2015. - 248 б.

**МЕТОДЫ И АЛГОРИТМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ СЛОЖНЫХ СИСТЕМ И ДАННЫХ**
**КҮРДЕЛІ ЖҮЙЕЛЕР МЕН МӘЛІМЕТТЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ӘДІСТЕРІ МЕН АЛГОРИТМДЕРІ**
**METHODS AND ALGORITHMS FOR ENSURING INFORMATION SECURITY OF
COMPLEX SYSTEMS AND DATA**

Какимов Еламан Кайратович

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

elamankakimov@mail.ru

Какимов Еламан Кайратович

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

elamankakimov@mail.ru

Kakimov Yelaman Kairatovich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

elamankakimov@mail.ru

Аннотация: Методы и способы защиты информации в каждый исторический период тесно связаны с уровнем развития науки и техники. Тип защищаемой информации определяется экономическими, политическими и военными интересами страны. Элементы информационной безопасности использовались с древних времен: как мы все знаем, криптография использовалась в Древнем Египте и Древнем Риме. Согласно Геродоту, кодирование информации использовалось уже в V веке н.э.Х. Типичным примером одного из первых применений криптографии является так называемый "шифр Цезаря"

Ключевые слова: информационная безопасность; защита информации; шифрование.

Аннотация: Әрбір тарихи кезеңдегі ақпаратты қорғаудың әдістері мен жолдары ғылым мен техниканың даму деңгейімен тығыз байланысты. Қорғалатын ақпарат түрі елдің экономикалық, саяси және әскери мүдделерімен анықталады. Ақпаратты қорғау элементтері ерте заманнан бері қолданылып келеді: бәрімізге белгілі, криптография Ежелгі Египет пен Ежелгі Римде қолданылған. Геродоттың айтуынша, ақпаратты кодтау біздің эрамыздың V ғасырында қолданылған. Криптографияның алғашқы қолданбаларының бірінің типтік мысалы «Цезарь шифры» деп аталады.

Тілкі сөздер: Ақпараттық қауіпсіздік; деректерді қорғау; шифрлау

Abstract: Methods and ways of protecting information in each historical period are closely related to the level of development of science and technology. The economic, political and military interests of the country determine the type of protected information. Information security elements have been used since ancient times: as we all know, cryptography was used in Ancient Egypt and Ancient Rome. According to Herodotus, information encoding was already in use in the 5th century AD. A typical example of one of the first applications of cryptography is the so-called "Caesar cipher".

Keywords: Information security; information security; encryption.

Понятие информационной безопасности в узком смысле означает: надежность компьютерных операций; безопасность ценных данных; защиту

информации от несанкционированного доступа; и конфиденциальность информации в электронной информации. Безопасность проявляется как невозможность повреждения функций и характеристик объектов или их структурных элементов. Объектом информационной безопасности могут быть коммерческие предприятия. Тогда содержание "Информационной безопасности" будет включать защиту интересов владельцев бизнеса, удовлетворение с помощью информации или блокирование несанкционированного доступа к информации, которую владелец считает достаточно важной [1]. Интересы проявляются через объекты, которые могут их удовлетворить, и действия, предпринятые для обладания этими объектами. Следовательно, интерес как объект безопасности может быть выражен набором информации, которая может удовлетворить интересы владельца, а также его поведением, направленным на контроль или сокрытие информации [2]. Эти элементы объектов информационной безопасности защищены от внешних и внутренних угроз. К объектам информационной безопасности предприятия относятся: источники информации, содержащие информацию и конфиденциальную информацию, относящуюся к коммерческой тайне, которые представлены в виде информационных модулей и баз данных; средства информационных технологий и информационные системы и организационное оборудование, сети и системы, целые системы и программные приложения, автоматизированные системы управления бизнесом, системы связи и передачи данных, технологии сбора, записи, передачи, обработки и представления информации[3].

На данный момент разработана полная система алгоритмов шифрования Обеспечить надежную защиту всех действующих информационных систем

1) симметрия (с секретом, ключом, ключом, ключом). К ним относятся: потоковая передача (поток данных шифрования): одноразовый или неограниченный ключ (пароль с неограниченным ключом) с ограниченным ключом (система Vernam-Vernam) на основе генератора псевдослучайных чисел (PSC); блок (шифрование данных с помощью блоков)[4].

2) асимметричный (открытый ключ): ДН Диффи-Хеллмана (Диффи, Хеллман); Ривест-Шамир-Адлеман RSA (Ривест, Шамир, Адлеман); Эль Гамаль (Эльгамаль)[5].

Наряду с алгоритмами шифрования, методы защиты также занимают важное место в разработке систем безопасности. Давайте рассмотрим методы программной и аппаратно-программной защиты. Операционная система является наиболее важным программным компонентом на любом компьютере. Таким образом, общая безопасность информационной системы во многом зависит от уровня реализации политик безопасности в каждой конкретной операционной системе. Безопасность операционной системы — это состояние операционной системы, при котором невозможно случайно или намеренно разрушить ее функции, а также нарушить безопасность системных ресурсов, находящихся под контролем операционной системы. Характеристики операционной системы позволяют разделить вопросы, обеспечивающие ее безопасность, на специальные категории, такие как: управление всеми системными ресурсами. Наличие программ и данных, которые прямо или косвенно влияют на безопасность среды операционной системы; размер и сложность операционной системы. Большинство операционных систем имеют недостатки в обеспечении безопасности данных в системе, что обусловлено задачей обеспечения максимальной доступности системы для пользователей. Основной проблемой безопасности операционной системы является проблема создания механизмов контроля доступа к системным ресурсам. Процедура контроля доступа предполагает проверку соответствия запроса субъекта предоставленным правам доступа к ресурсам. Кроме того, операционная система

также содержит вспомогательные средства защиты, такие как средства мониторинга, профилактики и контроля. Механизм контроля доступа и вспомогательное оборудование безопасности вместе образуют механизм контроля доступа [6].

С широким использованием локальных и особенно глобальных компьютерных сетей проблема защиты информации от несанкционированного доступа стала особенно острой. Следует также отметить, что ущерб обычно причиняется не "злым умыслом", а из-за основных ошибок пользователей, которые случайно уничтожают или удаляют важные данные. В связи с этим, помимо контроля доступа, незаменимым элементом защиты информации в Компьютерных сетях является разграничение прав пользователей. В компьютерных сетях при организации контроля доступа и разграничении прав пользователей чаще всего используются встроенные средства сетевой операционной системы [7]. Однако в такой системе организации защиты все же есть слабое место: уровень доступа и возможность входа в систему определяются паролем. Для того чтобы исключить возможность несанкционированного доступа к компьютерным сетям, в последнее время используется комбинированный метод – пароль и идентификация пользователя через персональный "ключ". Пластиковые карты (магнитные карты или смарт-карты со встроенными чипами) или различные устройства используются в качестве "ключей" для идентификации личности с помощью биометрической информации - по радужной оболочке или отпечатку пальца глаза, размеру руки и т.д. Его можно использовать [8].

На основе анализа уровня развития и формирования систем информационной безопасности в Казахстане и за рубежом можно сделать определенные выводы. В настоящее время разрабатываются не только технологии информационной безопасности, но и технологии, которые могут совершать различные преступления даже в системе безопасности. Поэтому любая система информационной безопасности в некотором смысле надежна и не обеспечивает полной безопасности. Именно поэтому необходимо проводить исследования в этой области и применять комплексный подход к проектированию систем информационной безопасности, используя не только проверенные технологии и оборудование, но и технические и юридические области.

Список использованной литературы:

1. Галатенко В.А. Категорирование информации и информационных систем. Обеспечение базового уровня информационной безопасности // Jet Info. 2008. № 4. URL: <http://www.jetinfo.ru/stati/kategorirovanieinformatsii-i-informatsionnykh-sistem-obespecheniebazovogo-urovnnya-informatsionnoj>

ИТ-ПОРТАЛ КОМПАНИИ «ИНФОСИСТЕМЫ ДЖЕТ».

2. Fuchs L. Roles in information security – A survey and classification of the research area // Computers & Security. 2011. Vol. 30, Iss. 8. P. 748–769. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cose.2011.08.002>

3. Брюхомицкий Ю.А., Макаревич О.Б. Обзор исследований и разработок по информационной безопасности. По материалам докладов XII Междунар. науч.-практ. конф. «Информационная безопасность – 2012» // Известия ЮФУ. Технические науки. 2012. С. 8–21.

4. Арутюнов В.В. Современные проблемы и задачи обеспечения информационной безопасности // Вестник Московского финансово-юридического университета. 2016. № 2. С. 213–222.

5. Чмора А.Л. Современная прикладная криптография. 2-е изд., стер. М.: Гелиос АРВ, 2004. 256 с.

6. Шляхтина С. Архиваторы помогают защищать информацию. URL: <http://compress.ru/article.aspx?id=10696>

7. Зубанов Ф.В. Microsoft Windows 2000. Планирование, развертывание, установка. 2-е изд. М.: Рус. редакция, 2000. 592 с.

8. Усцелемов В.Н. Совершенствование подсистемы информационной безопасности на основе интеллектуальных технологий // Прикладная информатика. 2016. Т. 11, № 3 (63). С. 31–38.

УДК 81.33.00

**СОВРЕМЕННЫЕ ИНГИБИТОРЫ КОРРОЗИИ
ҚАЗІРГІ КОРРОЗИЯ ИНГИБИТОРЛАРЫ
MODERN CORROSION INHIBITORS**

Хамитова А.С.

к.х.н., академический профессор, декан факультета естественных наук
КУ.им.Ш.Уалиханова

Бейсембаева Ж.Н.

магистрант 2 курса Фундаментальная и прикладная химия

kmnelle@mail.ru

Khamitova A.S.

Ph.D., Academic Professor, Dean of the Faculty of Natural Sciences of the KU.Ualikhanov

Beisembayeva Zh.N.

2nd year master's student in Fundamental and Applied Chemistry

kmnelle@mail.ru

Хамитова А. С.

Х.ғ. к., академиялық профессор, қу жаратылыстану ғылымдары факультетінің
деканы.оларға.Ш. Уәлиханов

Бейсембаева Ж.Н.

2 курс магистранты іргелі және қолданбалы химия

kmnelle@mail.ru

Исследование процессов коррозии и разработка методов защиты металлов относится к актуальным научно-техническим задачам. Одним из распространенных методов защиты является применение ингибиторов, позволяющих снизить скорость коррозии металлов и сплавов, которые контактируют с агрессивной средой в производственных условиях. В настоящее время изучено огромное количество органических и неорганических веществ, которые оказывают влияние на скорость корродирования металлов в кислой среде. Преимущественно находят применение органические ингибиторы, поскольку они способны образовывать защитные пленки на поверхности металлов. К эффективным органическим

ингибиторам относятся вещества, содержащие в своем составе атомы азота, серы и кислорода. Однако поиск новых эффективных ингибиторов является актуальной задачей, не теряющей своей значимости в настоящее время. Согласно материалам отечественных патентов для ингибирования кислотной коррозии чаще всего используется уротропин, в то время как иностранные авторы предлагают использовать имидазолин и его производные, получаемые в результате реакции кватернизации.

Параллельно проводятся исследования, направленные на поиск природных или «зеленых» ингибиторов коррозии. Установлено, что для снижения скорости коррозии можно использовать натуральные продукты, растения и их экстракты. Природные вещества достаточно легкодоступны, производятся из возобновляемых источников и, что немаловажно, обладают низкой экологической нагрузкой.

«Зеленые» ингибиторы применяются для защиты от коррозии металлов и сплавов в растворах с относительно низким содержанием кислот (1–2 моль/л), в то время как синтетические ингибиторы могут быть использованы в средах с более высокой концентрацией кислот (до 7 моль/л).

Одной из важнейших научно-технических проблем является коррозия металлического оборудования и установок, применяемых в технологических процессах, при воздействии на них агрессивных (коррозионно-активных) сред. Острота этой проблемы возрастает ввиду того, что темп роста коррозионных потерь значительно превышает темпы роста производства металлов.

Разрушение металлов в результате коррозионных процессов протекает по химическому или электрохимическому механизму. Борьба с коррозией осуществляется различными методами. Наиболее рациональным способом борьбы является изготовление конструкций и аппаратов из коррозионно-стойких материалов, однако они не всегда применимы в силу различных причин. В настоящее время для снижения скорости корродирования металлов и сплавов используют защитные покрытия (металлические и неметаллические), электрохимическую защиту (анодную и катодную) и добавление замедлителей коррозии (ингибиторов) к агрессивным растворам.

Наиболее популярным решением для снижения скорости коррозии материалов из всех перечисленных выше является использование ингибиторов,

поскольку при этом исключаются капитальные затраты на замену оборудования. Следовательно, поиск и подбор наиболее эффективных ингибиторов не теряет актуальности. Требования, предъявляемые к ингибиторам коррозии, заключаются в наличии у них комплекса свойств, позволяющих не только добиваться проявления высокого защитного эффекта, но и в условиях конкретного производства сохранять технологический режим, а также исключить возможность нанесения экологического ущерба.

В связи с этим поиск новых и эффективных ингибиторов коррозии является весьма актуальным. Особенно важно это для химических производств, связанных с применением или получением агрессивных жидких сред, которые обладают высокой коррозионной активностью. К таким электролитам относятся растворы неорганических кислот (например, серной, соляной, ортофосфорной) и некоторые солевые растворы.

Хорошо известно, что в качестве эффективных ингибиторов коррозии в серной кислоте могут применяться органические соединения, содержащие гетероатомы. В зарубежных работах, опубликованных в 1990–2000-х гг. Ф. Тоухами, А. Анти и Б. Хаммути, в качестве ингибитора коррозии рассмотрена возможность использования пиразола. Для снижения скорости коррозии металлов в кислых средах Ф. Бентис и С. Кертит предложили применять триазол и тетразол. В работах А. Дафали и Б. Хаммути для защиты металлических покрытий рекомендуется использовать имидазол, а Ф. Бентис с соавторами предлагают решать проблему корродирования при помощи производных оксадиазола.

Достаточно большой объем научно-технической информации по новым составам ингибиторов и способам защиты металлов и сплавов от кислотной коррозии содержится в патентных базах.

В процессе анализа российских патентных документов установлено, что в достаточно большом количестве отечественных работ упоминается такой ингибирующий компонент, как уротропин (рис. 1).

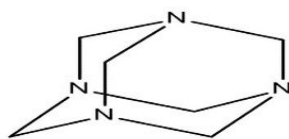

Рис.1. Молекула уротропина

Так, например, авторами в работе [1] представлено изобретение, которое может использоваться при травлении, стали, никеля и кобальта, а также для кислотных очисток оборудования и промывок скважин. Ингибитор содержит в своем составе (мас. %): n-нитробензаль-о-аминофенол 9,2–12,9; 2-этиламино-4-

окси-5-бутил-6-метилпиридин 22,7–27,0; 1,1'-диметил-4,4'-дипиридилий дихлорид 14,1–19,6; уротропин 40,5–54,0. Техническим результатом использования указанной ингибирующей смеси является повышение эффективности ингибитора для защиты от коррозии стали, никеля и кобальта.

В работе [2] высокая эффективность снижения скорости коррозии стали, алюминия и титана в серной, соляной и ортофосфорной кислотах достигается за счет смешения таких веществ (массовое содержание, %), как *m*-нитробензаль-*n*-иоданилин (14,8–17,9); 4,5-дихлор-2-трифторметилбензимидазол (33,3–23,9) и уротропин (51,9–58,2).

В свою очередь анализ иностранных патентных документов показал, что уротропин упоминается довольно редко в составе ингибирующих смесей, а если используется, то не является основным компонентом [3,4]. Во многих работах достаточно часто для снижения скорости коррозии металлов используют органические соединения с аминной функциональной группой. В частности, группой исследователей [5] предложено использовать смесь олигомеризованных ароматических аминов, а также органические амины (разветвленные, неразветвленные и циклические) с различным количеством атомов углерода в цепи [6].

В работах [6,7] упоминается о применении в качестве ингибитора имидазолина и его производных. Сотрудники университета Чанчжоу предложили новый полимерный ингибитор коррозии на основе имидазолина и способ его получения, который состоит из стадий аминирования дикарбоновой кислоты диэтилентриамином или гидроксиэтилэтилендиамином с образованием кольца имидазолина и полимеризации с получением конечного продукта. Молекулярная структура конечного продукта содержит большое количество колец имидазола с большим количеством металлических адсорбционных центров, имеет высокую молекулярную массу и хорошо растворяется в воде. Ингибитор коррозии обладает хорошим антикоррозийным эффектом для металлов и

имеет большое социальное и экономическое значение при внедрении.

Способ получения производных имидазолина путем реакции алкилирования (кватернизации) имидазолина в присутствии различных кватернизирующих агентов достаточно подробно описан в работах.

Известно, что эффективность большинства ингибирующих веществ обусловлена их адсорбционными свойствами. В работе показано, что адсорбция органических ингибиторов в основном зависит от некоторых физико-химических свойств молекул среды, связанных с молекулами ингибиторов функциональными группами, стерическим эффектом и электронной плотностью донорных атомов. Адсорбция может зависеть от взаимодействия π -орбиталей ингибитора с d -орбиталями атомов металлов на поверхности, что приводит к образованию пленки, защищающей от коррозии.

Параллельно с совершенствованием синтетических ингибиторов

ведется активный поиск природных ингибиторов коррозии, так называемых «зеленых» ингибиторов.

Использование природных ингибиторов для снижения скорости коррозии в растворах серной кислоты было исследовано еще в 1930 г. В дальнейшем эти исследования активно продолжились, в результате было установлено, что «зелеными» ингибиторами кислотной коррозии является большое количество растений. В качестве ингибиторов возможно применение натуральных продуктов, растений и их экстрактов. Так, для снижения скорости кислотной коррозии используют экстракт опунции, листья алоэ вера, кожуру апельсина или авокадо, табак, черный перец, семена клещевины, аравийскую камедь, лигнин, кориандр, гибискус, анис, черный тмин, мед, лук, чеснок, горькую тыкву и др. В табл. 1 представлены натуральные продукты, которые были изучены в качестве ингибирующих добавок для защиты определенных металлов и сплавов. В табл. 2 указаны экстракты растений, а также металлы и сплавы, скорость коррозии которых можно уменьшить за счет использования данных экстрактов.

Таблица 1 Натуральные продукты и полимеры, используемые в качестве ингибиторов

№	Продукт	Защищаемый металл или сплав
1	Кофеин	Углеродистая сталь, медь
2	Пурин и аденин	Медь
3	Витамин В ₁	Хромомолибденовая сталь, медь, никель
4	Витамин В ₆	Никель
5	Витамин В ₉	Ингибитор образования накипи
6	Витамин С	Сталь, никель
7	Лимонная кислота	Алюминий
8	Бензойная кислота	Железо, алюминий
9	Пептин	Алюминий
10	Лигнин	Алюминий
11	Крахмал маниоки	Алюминий
12	Каррагинан	Алюминий
13	Хитозан	Сталь

Таблица 2 Экстракты природных продуктов, используемых в качестве ингибиторов

№	Источник натурального продукта	Защищаемый металл или сплав
1	Экстракт мексиканского чая, экстракт листьев османтуса душистого, водный экстракт китайского гибискуса, водный экстракт куркумы длинной, водный экстракт ларреи трехзубчатой	Углеродистая сталь
2	Спиртовой экстракт семян гарцинии, экстракт цветов банана заостренного, экстракт растения	Малоуглеродистая сталь

	мексиканской аргемоны, водный экстракт лаванды зубчатой, экстракты мелегетского перца, экстракты коры и листьев кадамбы, экстракт листьев мурайи Кенига, берберин из китайского лимонника, экстракт розеллы, экстракт листьев моринды цитрусолистной	
3	Экстракт растений конопли	Медь
4	Масло полыни	сталь
5	Танин мангрового дерева, вернония, сок фруктов финика пальчатого, водный экстракт чеснока, прозопис, опунция индийская, экстракт табака	Алюминий
6	Луковый сок	Цинк
7	Экстракт граната обыкновенного	Латунь
8	Лаванда стэхадская	Нержавеющая сталь

Во многих работах отмечается, что применение данного типа «зеленых» ингибиторов позволяет исключить или значительно снизить экологическую нагрузку на окружающую среду.

Таким образом, в ходе выполненного аналитического обзора установлено, что в качестве ингибиторов коррозии в кислых средах могут использоваться как синтетические вещества, так и вещества природного происхождения. Чаще всего природные вещества используются для ингибирования коррозии металлов и сплавов в растворах с низким содержанием кислот (1–2 моль/л), в то время как синтетические ингибиторы применяются в достаточно широком диапазоне концентраций электролитов (от 1 до 7 моль/л), что обусловило их массовое распространение в отечественной и зарубежной химической промышленности.

Список использованной литературы:

1. Пат. 2487193 РФ, МПК C23F11/04. Ингибитор коррозии металлов в серной и соляной кислотах / Кравцов Е.Е., Вострикова Д.А., Исмаилова Ф.Г., Гибадуллин Р.Ф., Китаева Э.Б., Сычев М.А., Калиев С.Г., Огородникова Н.П., Старкова Н.Н., Кондратенко Т.С.; патентообладатели: ФГОУ ВПО «Астраханский государственный технический университет», Кравцов Е.Е., Вострикова Д.А. – № 2011151252/02; заявл. 14.12.2011; опубл. 10.07.2013.
2. Пат. 2324766 РФ, МПК C23F11/04. Ингибитор коррозии металлов в серной, соляной и ортофосфорной кислотах / Кравцов Е.Е., Баламедова У.А., Сидорова А.С., Идиатулин Р.А., Петровский А.В.,

Старкова Н.Н., Огородникова Н.П., Кондратенко Т.С.; патентообладатель: ФГОУ ВПО «Астраханский государственный технический университет. – № 2005123786/02; заявл. 26.07.2005; опубл. 20.05.2008.

3. Patent CN 104451697, IPC C23F11/02; C23F11/04. Low-temperature corrosion inhibitor and preparation method thereof / Assignee: China Nat Offshore Oil Corp, Cnooc Tianjin Chem Res & Des, Cnooc Energy Tech & Serv Ltd; inventors: Wang Song, Huang Zhankai, Ding Qiuwei, Li Geng. – Appl. No. CN 20141602306; Publication date: 25.03.2015.

4. Patent CN 1715450, IPC C23F11/04; C23F11/16; C23G1/06. Acid corrosion inhibitor / Assignee: Wansen Water Treat Co Ltd.; inventors: Shen Zhichang. – Appl. No. CN 2004125576; Publication date: 04.01.2006.

5. Patent US 6056896, IPC C09K8/54; C09K8/74; C23F11/04. Metal corrosion inhibitor for use in aqueous acid solutions / Assignee: Halliburton Energy Services, Inc.; inventors: Michael Brezinski. – Appl. No. 09/087112; Publication date: 13.05.1997.

6. Patent JP 2005126801, IPC C11D7/08; C11D7/26; C11D7/32; C11D7/60; C23F11/04; C23G1/06. Inhibitor For Metal Corrosion And Pickling Liquid For Metal / Assignee: Sugimura Kagaku Kogyo Kk; Inventors: Kume Tatsuyuki, Asami Etsuo. – Appl. No. JP 20031027; Publication date: 19.05.2005.

СЕКЦИЯ «СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ»

«АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕКЦИЯСЫ

"AGRICULTURAL AND VETERINARY SCIENCES"

УДК 633.111.1

ВЛИЯНИЕ МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА УРОЖАЙНОСТЬ ЛИНИЙ ЯРОВОЙ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ В СТЕПНОЙ ЗОНЕ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

¹Алмуханов А.К., ²Сыздыкова Г.Т.,

¹Магистрант 1 курса, ²кандидат сельскохозяйственных наук, доцент
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова
almuhanov.99@mail.ru, syzdykova_1956@mail.ru

¹Алмуханов А. К., ²Сыздыкова Г. Т.,

магистрант 1 курс, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент
Көкшетау университеті. Ш. Уәлиханов
almuhanov.99@mail.ru, syzdykova_1956@mail.ru

¹Almukhanov A.K., ²Syzdykova G.T.,

1 graduate student of the 1st year, 2 Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor
Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov
almuhanov.99@mail.ru, syzdykova_1956@mail.ru

Аннотация. В статье представлена реакция яровой мягкой пшеницы на метеорологические условия в формирование урожая и элементов его структуры. Исследование проводилось у линий яровой мягкой пшеницы различной группы спелости в Северо-Казахстанской опытной станций. В статье представлены статистические данные по гидротермическому коэффициенту (ГТК) за 2018-2020 годы исследование. Результаты исследование свидетельствует о влияние метеорологических условий на формирование урожая и элементов его структуры у линий яровой мягкой пшеницы.

Ключевые слова: яровая мягкая пшеница, сорт, линия, урожайность, условия, масса 1000 зерен, озерненность колоса.

Объективным интегрирующем показателем, определяющим ценность биологических и хозяйственных свойств сорта – это урожайность яровой пшеницы мягкой. Огромное влияние на урожайность сорта оказывают агрометеорологические, почвенные и агротехнические условия посевов. [1; 46-48]

По результатам исследование ученых из США, половина прироста урожайности достигается, при помощи внедрение высокоурожайные и

стабильные по технологическим качествам сорта, а другая половина за счет улучшение агротехники возделывания сорта. [2; 21-24]

При отборе сорта по урожайности зерна индикатором и надежным показателем является – масса 1000 зерен. [3; 25-33]

К главным элементам структуры урожайности относятся: число зерен в колосе, число продуктивных растений и масса 1000 зерен. Особенностью каждого элемента структуры урожайности в определенной фазе роста и развития вносит вклад в получение стабильного высокого урожая яровой мягкой пшеницы. Главная задача селекционера в отборе перспективных, пластичных линий и сортов состоит в том, чтобы найти взаимосвязь отдельного элемента структуры урожайности в формированиях будущего урожая. [4; 5-10]

Корреляционный анализ сортов яровой мягкой пшеницы подтверждает, что ощутимый вклад в формирование урожая оказывает массы 1000 зерен и озерненность колоса, имея сильную положительную корреляционную связь, в отличие от связи между продуктивной кустистостью и урожайностью. [5; 41-43]

Яровая мягкая пшеница - является одной из распространенных среди зерновых культурных растений. В создание новых сортов и линий перед селекционером стоит очень сложный и детальный отбор каждого признака и элемента структуры урожайности, учитывая технологические качества зерна. С изменением климата и конкуренции, сельхозпроизводители требуют самые высокоурожайные и стабильные сорта, отличающиеся своей пластичностью к условиям Северного Казахстана. Засушливые 2020 и 2021 года показали, как очень важно правильно с учетом метеорологических условий подбирать более адаптированные сорта для данной зоны.

Изучить влияние метеорологических условий на урожайность линий яровой мягкой пшеницы в степной зоне Северо-Казахстанской области.

Условия исследования. Опыт заложен на поле Северо-Казахстанской опытной станций, по паровому предшественнику. Климат зоны засушливый, среднеобеспеченный теплом. Годовое количество осадкой составляет 240-330 мм. Период вегетации колеблется в диапазоне от 136 до 137 дней, ГТК (гидротермический коэффициент) – 0,7-0,8.

Методика исследования закладка опыта, фенологические наблюдения проводили, руководствуясь методическим указаниям Госсортоиспытания [6]. Предшественник- чистый пар. Площадь деланки 25 м², повторность 4-х кратная. Норма высева 300 семян/м².

Материалом исследования взяты 20 линий среднеранних, за стандарт сорт Казахстанская раннеспелая и 8 среднеспелых линий яровой мягкой пшеницы, стандарт сорт Астана .

Результаты исследования. Самыми главными факторами влияющие на урожайность яровой мягкой пшеницы это агротехника, метеорологические условия и наследственность (генотип).

Элементы структуры урожайности дают ясную оценку, какие сложились для культуры метеорологические условия в период роста и развития. Так, 2018 год был засушливый в первый период вегетации и влажный, прохладный в июле, августе месяце, значение ГТК (0,7 и 0,9). В этот год у линий урожайность зерна сформировалась за счет числа растений на единице площади среднее значение по группе у среднеспелых равно 213 шт/м², у среднеранних линий составило 197 шт/м². Необходимо отметить значение массы 1000 зерен, которая показала в среднем по группе у среднеспелых - 36,9 граммов, у среднеранних - 36,5 граммов. А количество зерен в колосе в 2 раза меньше, чем 2019 и 2020 года и составило у среднеспелых - 18 шт., у среднеранних - 15 шт., это связано не недостатком тепла в период фазы цветения. В 2019 году метеорологические условия были менее благоприятные для роста и развития культуры, так ГТК – составил в июне месяце (0,6), июле - (0,4). Это оказало влияние на формирование элементов структуры урожайности: число продуктивных стеблей и количество зерен в колосе. У всех исследованных линий яровой пшеницы озерненность колоса была в среднем - 29 шт. Количество продуктивных стеблей у среднеспелых составило 208 шт/м², что ниже на 36 шт/м², в отличие от 2020 года. У среднеранних линий наоборот больше - 216 шт/м², что на 18 и на 19 шт/м² больше, чем в 2018 и 2020 годы. Масса 1000 зерен меньше, чем другие элементы структуры урожайности подвержена изменчивости. Так, 2019 году при значении ГТК в августе месяце (0,1) – сильная засуха, однако это не оказало влияние на массу 1000 зерен. По нашим данным у линий среднеспелой группы масса 1000 зерен в среднем составила – 43,3 грамм, что на 4 грамма и 6 грамма больше, чем в 2020 и 2018 годы исследования.

2020 год исследования характеризовался засухой (ГТК-0,3), но благодаря хорошим запасам продуктивной влаги в почве были получены полные и дружные всходы. Количество продуктивных стеблей у среднеспелых линий составило 234 шт/м², что на 21 шт/м² больше, чем 2018 год и на 26 шт/м² чем 2019 годы. Среднеранние линии отличались меньшим количеством продуктивных стеблей и составило 198 шт/м², что связано с генетическими особенностями, при значениях ГТК июнь (0,2) - сильная засуха. Количество зерен в колосе сформировалось при значении ГТК (0,4), у среднеспелых линий составило в среднем 31 шт., а у среднеранних линий - 29 шт. Масса 1000 зерен у линий среднеранней в среднем составила - 40,6 грамм, а в среднеспелой группе спелости - 39,4 грамма.

Полученные данные по урожайности у линий в среднеранней группе спелости в 2018 году в сравнение с другими годами исследования, наблюдается отличии, это связано с метеорологическими условиями данной местности. Варьирование урожайности в среднеранней группе отмечается от 7,7 ц/га (Лютесценс 783 СП2/07) до 15,6 ц/га (Лютесценс 857 СП2/05), при значении стандартного сорта Казахстанская раннеспелая 9,7 ц/га. Внутри данной группы по урожайности выделились линии: Лютесценс 857 СП2/05-15,6 ц/га, Эритросперум 738 2/09-15,5 ц/га, Лютесценс 736 СП2/04-14,8 ц/га, Лютесценс

1206 СП2/19-13,6ц/га при среднем значении внутри группы 10,9 ц/га. Размах варьирования равен $R=7,9$, коэффициент вариации $V=20,9\%$, это свидетельствует о значительной изменчивости признака урожайности.

В 2019 году выше стандартного сорта Казахстанская раннеспелая по урожайности выделились 15 линий. Среди них отмечались высокой урожайностью линий: 38,1ц/га (Лютесценс 821 СП2/08, 37,5ц/га (Лютесценс 715 СП2/04), 34,9ц/га (Лютесценс 1148 СП2/09), 33,3ц/га (Лютесценс 783 СП2/07). Урожайность варьировала внутри группы от 16,2ц/га (Лютесценс 742 СП2/19) до значения 38,1 ц/га (Лютесценс 821 СП2/08), среднее значение в группе составила 27,5 ц/га. Размах варьирования равен $R=21,9$, коэффициент вариации $V=20,6\%$, это означает о значительной изменчивости данного признака.

В 2020 году среднее значение внутри группы равен 23,0 ц/га и варьировала от 16,2ц/га Лютесценс 630 СП2/08 до 30,8ц/га Лютесценс 588 СП2/05, при значении стандарта Казахстанская раннеспелая- 26.3 ц/га.

Выше стандартного сорта Казахстанская раннеспелая по урожайности зерна показали линий: 30,8ц/га- Лютесценс 588 СП2/05, 29,2ц/га Лютесценс 736 СП2/04, 26,4 ц/га- Эритросперум 738 2/09. Размах варьирования равен $R=14,6$, коэффициент вариации $V=14,0\%$, это свидетельствует о средней изменчивости признака урожайности.

Средняя урожайность линий среднеранней группы спелости за 2018-2020 годы исследования составила- 20,5 ц/га. Варьирование внутри группы с 15,7ц/га (Лютесценс 630 СП2/08) до 24,0 ц/га (Лютесценс 821 СП2/08), при значении стандарта Казахстанская раннеспелая- 20,2 ц/га. По урожайности зерна выделились 11 линий: Лютесценс 821 СП2/08-24,0ц/га, Лютесценс 715 СП2/04-23,9ц/га, Лютесценс 857 СП2/05-22,7ц/га, Лютесценс 588 СП2/05-22,6ц/га, Эритросперум 738 2/09-22,6ц/га. Размах варьирования равен $R=8,3$, коэффициент вариации составляет $V=11,4\%$. Таким образом, изменчивость данного признака соответствовала среднему значению.

В 2018 году у линий яровой мягкой пшеницы среднеспелой группы спелости отмечалась низкая урожайность. Это связано с засухой в первый период вегетации. Так, урожайность зерна составила от 10,7ц/га (Линия 33/93-01-15) до 21,6ц/га (Лютесценс 2174), при значении стандартного сорта Астана 2 - 11 ц/га. По урожайности зерна выделились линий: Лютесценс 2174–21,6ц/га, Лютесценс 371/06-21,2ц/га, при среднем значении внутри группы -14,2 ц/га. Размах варьирования равен $R=10,9$, коэффициент вариации составляет $V=28,3\%$, это доказывает о значительной изменчивости данного признака.

В 2019 год у линий среднеспелой группы спелости средняя урожайность составила 26,1 ц/га, что на 12 ц/га больше, чем 2018 году. Варьирование урожайности внутри группы отмечалась от 16,5ц/га (Лютесценс 2174) до 40,8 ц/га (Линия 33/93-01-15), при значении стандарта Астана 2–21,9 ц/га. Выделились высокой урожайностью следующее линий яровой мягкой пшеницы:

Линия 33/93-01-15-40,8ц/га, Линия 55/94-01-32,2ц/га Размах варьирования равен $R=24,3$, коэффициент вариации составляет $V=25,7\%$.

Очень сильно засушливым выдался 2020 год, но за счет осеннее-весенней влаги и хорошего запаса продуктивной влаги в почве среднеспелые линии показали хороший результат по урожайности зерна внутри группы и составила- 28,9 ц/га. Урожайность варьировала внутри группы от 21,4 (стандарт Астана 2) и до 37,5 ц/га (Лютесценс 1919). Высокую урожайность зерна формировали внутри группы линии: 37,5ц/га (Лютесценс 1919), 31,8ц/га (Линия 12/93-01-10). Размах варьирования равен $R=16,1$, коэффициент вариации $V=15,7\%$ при среднем значении изменчивости данного признака.

Так, в 2018-2020 годы исследование, средняя урожайность зерна в среднеспелой группе составила- 22,8 ц/га., и колебалась внутри группы от 18,1ц/га (стандарт Астана 2) до 27,5 ц/га (Линия 33/93-01-15). Среди них выделились линии: 27,5ц/га (Линия 33/93-01-15), 25,9ц/га, (Линия 55/94-01), 24,5ц/га, (Лютесценс 1919, 24,5ц/га Линия 12/93-01-10), 23,4 ц/га (Лютесценс 371/06). Размах варьирования равен $R=9,4$, коэффициент вариации составил $V=13,4\%$, изменчивость данного признака соответствовала среднему значению.

1. По урожайности из среднеранней группы за годы исследования выделились линии яровой мягкой пшеницы: 24,0ц/га (Лютесценс 821 СП2/08) 23,9ц/га, (Лютесценс 715 СП2/04), 22,7ц/га (Лютесценс 857 СП2/05), 22,6 ц/га, (Лютесценс 588 СП2/05), 22,6ц/га (Эритросперум 738 2/09), из среднеспелой группы спелости – 27,5ц/га (Линия 33/93-01-15), 25,9ц/га (Линия 55/94-01), 24,5ц/га (Лютесценс 1919), 24,5ц/га (Линия 12/93-01-10), 23,4 ц/га (Лютесценс 371/06).

2. Основным элементом структуры урожайности в формирование урожая зерна у линий различных групп спелости в годы исследование является масса 1000 зерен: соответственно в среднем она варьировала у линий среднеспелых от 36,9 до 39,4 грамма, а у среднеранних групп спелости от 36,5 до 42,9 граммов.

Список использованной литературы:

1. Малакостова. И.М. Формирование урожайности яровой мягкой пшеницы на юге-востоке Воронежской области // Земледелие. -№5. -2014.С. 46-48.
2. Беляев. В.И., Соколова. Л.В., Урожайность яровой мягкой пшеницы в зависимости от сорта и дозы внесения удобрений // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. -№12. -2012. С. 21-24.
3. Пушкарёв. Д. В. Корреляция урожайности с элементами продуктивности сортов яровой мягкой пшеницы в условиях степной зоны Омской // Вестник Омского ГАУ. – 2018. – № 3. – С. 25-33.

4. Демина. И.Ф. Урожайность и элементы структуры у сортов и линий мягкой яровой пшеницы // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. -№5. -2020. С. 5-10.
5. Василова. Н.З., Асхадулин. Д.Ф. Влияние условий выращивания на формирования урожайности яровой мягкой пшеницы // Достижение науки и техники АПК. -№11. -2015. С. 41-43.
6. Методика госсортоиспытания сельскохозяйственных культур. Под ред. Федина. М.А., М., 1985, 269 с.

УДК 631.2

ЭЛЕКТР ҚОРШАУ ЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ ОГРАЖДЕНИЯ ELECTRIC FENCE

**Бақыт Ж.М., Шегенов С.Т. а.ш.ғ.к.,
Какабаев Н.А. PhD докторы, Оразалина Б.К. п.ғ.м,
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.**
serikshegenov2222@gmail.com

**Бақыт Ж.М., Шегенов С.Т. к.с-х.н.,
Какабаев Н.А. доктор PhD, Оразалина Б.К м.п.н.,
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау**
serikshegenov2222@gmail.com

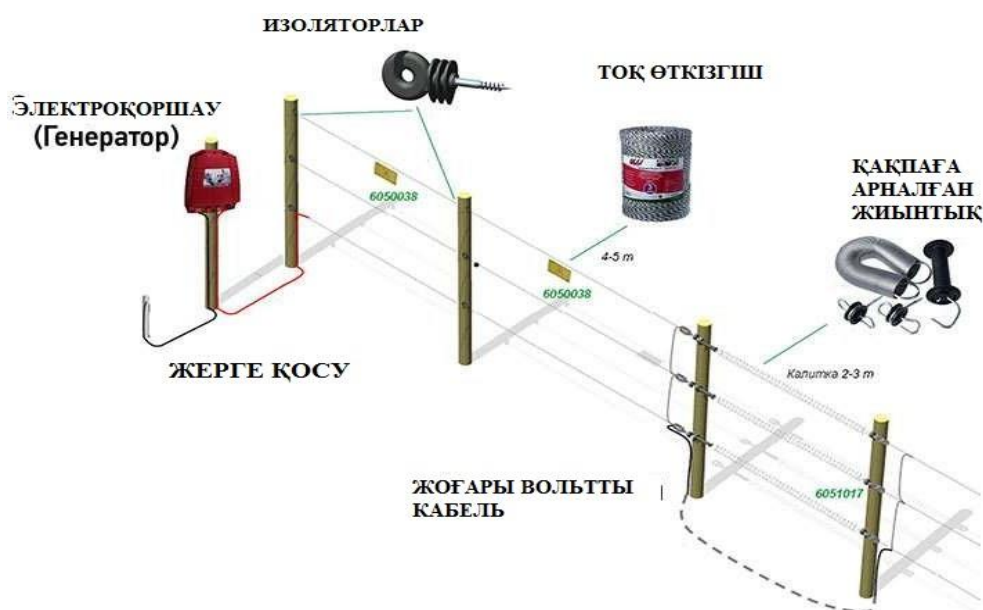
**BakhytZh.M., .Shegenov S.T. PhD in Agricultural sciences,
Kakabayev N.A. Dr. of PhD, Orazalina B.C. Master of Pedagogical Sciences.,
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau**
serikshegenov2222@gmail.com

Түйіндеме:: Бұл мақалада периметрді жануарлардың кесіп өтуіне жол бермеуге арналған электрлік қоршаудың құрылғысы, жұмыс принципі қарастырылады. Пайдаланудың негізгі мүмкін пайда болатын проблемалары және оларды шешу жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: электр қоршауы, мал шаруашылығы, ауыл шаруашылығы, генератор.

Еңбек өнімділігін арттыру, шығындарды азайту ауыл шаруашылығы өнімдерін автоматтандыру және өндірісті цифрландыру [1]. Атап айтқанда, мал шаруашылығында мал жаюды механикаландыру және автоматтандыру өнімнің өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді. Бұл процесті автоматтандыру жолдарының бірі - электр қоршауы. Электр қоршау - аралық тіректерден тұратын қарапайым құрылғы, олардың арасында электрлік өткізгішті орындайтын өткізгіш (сым, сым таспа) тартылады. Бұл құрылғы негізінен жайылымдарды ұтымды пайдалану үшін мал шаруашылығында қолданылады. Жайылымды электр қоршауымен жабдықтай отырып, сіз көптеген жұмысшыларды ұстау шығындарынан аулақ бола аласыз [2].

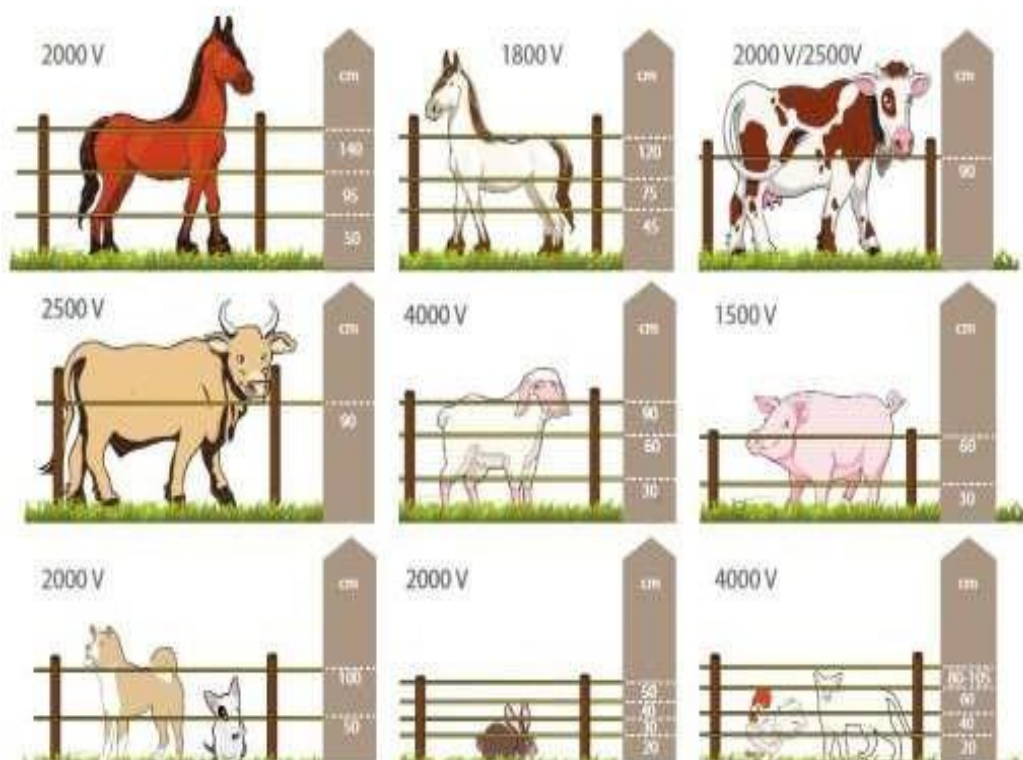
Қоршаумен байланыста болған кезде жануарға электрлік импульс әсер етеді. Осындай импульс жануардың денсаулығы мен өміршеңдігіне қауіп төндірмейді, бірақ электр тоғының күші оны қоршаудың тигізбеуге мәжбүр етеді. Импульстің параметрлері жануардың түріне байланысты. Импульстік генератор кернеуі 220В немесе 12В желіден қуат алады. Шығындарды азайту және қызмет көрсетуге мүмкіндік береді, күн батареяларын қоректендіру жүйесін біріктіреді. Электрлік қоршаудың жиынтығы импульстік ток генераторынан[3], арнайы оқшаулағыштардан және бекітілген үлгідегі сымдардан, кіріс-шығыс және тірек қоршау элементтеріне арналған серіппелі фитингтерден тұрады (сурет.1).

Сурет 1 – Электроқорғауш құрылғылары.

Электрлік қоршау жиынтығы импульстік ток генераторынан, арнайы оқшаулағыштардан және бекітілген үлгідегі сымдардан, кіріс-шығыс және тірек қоршау элементтеріне арналған серіппелі фитингтерден тұрады .

Жалпы, электрқоршауы - бұл металл немесе пластиктен жасалған тіректерге бекітілген оқшауланбаған өткізгіштерден (сымдардан) алу. Қоршаудың өткізгіш элементтерінен айырмашылығы, тіректер арнайы оқшаулағыштармен жабдықталған. Қоршаудың биіктігі мен өткізгіштер арасындағы қашықтық оған арналған жануарлардың түріне байланысты

Сурет 2-Әр түрлі жануарларға арналған электр қоршауының параметрлері.

Электр қоршауының тиімді жұмыс істеуі үшін оны мезгіл-мезгіл күтіп ұстау қажет, ол қоршаудың жанындағы шөпті жұлудан, қоршаудың тұтастығын тексеруден және батареяларға қызмет көрсетуден тұрады.

Орнату кезінде кездесетін мәселе - тасты топырақ, бірақ оны шешуге болады, сондықтан: қоршауды металл тіректерге немесе ағаш және пластикалық тіректерге металл кеңестерге орнатыңыз. Тартпаларды алдын-ала дайындалған тесіктерге де салуға болады. Сонымен қатар, жеткілікті қаттылықтың металл бағандарын экскаватор немесе тиеу қондырғысы бар трактордың көмегімен жерге көмуге болады.

Жануарлардың әртүрлі жыныстық және жас топтарын электр желілерінің стандартты орналасуымен бірге жаю қоршаудың жеке топталады. Мысалы, жас жануарлармен (әсіресе ұсақ жануарлармен) өтуіне мүмкіндік береді. Бұл жағдайда сызықты өткізгіштің орнына қоршаудың түбіне тор орнатқан дұрыс. Мырышталған сымды пайдалану қоршаудың қызмет ету мерзімін ұзартуға мүмкіндік береді. Қашықтықтағы қоршаудың көрінуін жақсарту сымды тоқылған өткізгішпен түрлі-түсті сыммен ауыстыруға мүмкіндік береді.

Өздігінен жүретін роботтарды тіктөртбұрыштың бұрыштарына қойып, олардың арасына (бағандардың орнына) өткізгішті тартып, біз қозғалыс функциясы бар қоршауды аламыз. Ұшқышсыз ұшу аппараттарын [4] және ГАЗ технологияларын қолдана отырып, мал жаю үшін учаскелерді пайдаланудың оңтайлы ретін анықтауға болады. Роботтарды басқаратын компьютер, оларды синхронды қозғалуға және сәйкесінше жануарларды айдауға мәжбүр етеді.

Роботтарды камералармен жабдықтай отырып, сіз жануарларды және айналасында болып жатқан оқиғаларды көре аласыз. Электр қоршауларын арнайы роботтармен бірге пайдалану мал жаю процесін цифрландыруға мүмкіндік береді.

ЭЛЕКТР ҚОРШАУДЫН -ЖАЙЫЛЫМНЫҢ МАҢЫЗДЫ ЭЛЕМЕНТІ

Электр қоршаудын - жайылымның маңызды элементі, ол жүйелі жайылымда қолдануға мүмкіндік береді, шопандардың жұмысын жеңілдетеді және жайылымға ағымдағы күтім жасау шараларын тиімді жүргізуге ықпал етеді[5].

Электр қоршаудын - жайылымда малдың қозғалысын шектеуге арналған құрылғы. Бұл электр өткізгіш бағаналарға ілінген бірнеше қатарлы сымдардан жасалған қоршау. Электр қоршаудын жұмыс принципі сым арқылы жоғары кернеулі қысқа мерзімді импульстарды беруге негізделген. Жануар сыммен байланысқан кезде, жануар ауырсынуды тудыратын электр тогын алады және жануар қашып кетеді.

Жерге тұйықталған импульстік генератор сымға қосылады, ол 0,6 секундқа созылатын импульстарды шығарады. Импульстар арасындағы үзіліс-0,8 секунд. Бұл уақытта жануар алшақтап үлгереді. Электр қоршауын алғаш рет қолданған кезде жануарлар ұялшақ және агрессивті болады, бірақ екі-үш аптадан кейін электр қоршауымен қамауда болғаннан кейін тәуелділік пайда болады және жануарлар қоршаудан қашу әрекетін тоқтатады.

Электр қоршауының артықшылығы - оны пайдалану кезінде шопандардың жануарларды үнемі бақылауы қажет емес. Аз шығындармен сіз мал жаю үшін жеткілікті үлкен аумақты шектей аласыз. Сондай-ақ, ауылшаруашылық жерлерін жабайы жануарлардан қорғау үшін электр қоршауын пайдалануға болады.

Әдетте жайылым аумағында әртүрлі типтегі қоршаулар жасалады. Тасымалданатын электр қоршауларын пайдаланған кезде күрделі электр қоршауын тек жайылымның периметрі бойынша және мал айдайтын жерлердің бойымен салуға болады. Сонымен қатар, құрылыс материалдарына деген қажеттілік азаяды, көптеген жұмыстар жеңілдетіледі, уақыт үнемделеді. Қоршаулардың шекараларын қоршау тіректерінде белгілеуге болады.

Егер қамаулар күрделі қоршаумен қоршалған болса, онда оларға қақпалар орнатылады. Сонымен қатар, үлкен қоршауларда қақпалар екі қарама-қарсы жақта болуы керек және кезекпен қолданылуы керек. Бұл қақпаның жанындағы жайылымдық шөптің зиянын азайтуға мүмкіндік береді. Қоршаулардағы қақпаның ені 6-8 м.

Ірі қара мал үшін қақпаны малдың енімен бірдей етіп жасаған жөн. Ірі қара малға арналған сыртқы қоршауларды 3 қатарлы сыммен салынған: бірінші қатар-40-50 см биіктікте, екіншісі-70-80 және үшіншісі — 100-110 см. ішкі қоршауларда әдетте 2 қатарлы сыммен жасалады: 55 және 110 см биіктікте.Ірі қара мал үшін қоршауларда 4 қатарлы сыммен жасалады: 30, 50, 80 және 110 см.

Тұрақты электр қоршауында тіректер арасындағы қашықтық 10-12 м, электр тасымалында - 10-15 м болуы керек. электр қоршауларындағы сым 70-80 см биіктікте орналасқан.

Еңбек өнімділігін арттыру, ауыл шаруашылығы өнімдерінің өзіндік құнын төмендету үшін өндірісті автоматтандыру және цифрландыру қажет. Атап айтқанда, мал шаруашылығында мал жаюды механикаландыру және автоматтандыру өнімнің өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Ірі қара малдардың табынын ұстау кезінде электр қоршау аспабын енгізу. Материал және зерттеу әдістемесі. Бастапқы кезеңде жайылымдарды жақсарту жұмыстары жүргізілді. Бұл жерлер шамамен 7-10 жыл бұрын қараусыз қалған, жас қайыңдар мен талдармен толып кеткен, оларды өз кезегінде жануарлар оңай жейді. Сонымен қатар, 1990-шы жылдары мелиорация күшімен құрғату каналдары қазылды, олар жануарларды ішуге жарамды сумен толтырылды, соның арқасында жыл бойы суару үшін ыңғайлы тәсілдер бар. Күрделі жетілдірулерден кейін учаскелер жайылымда жануарларды жыл бойы ұстауға дайын болды. Сымды ұстауға арналған бағандар ретінде пайдаланылды.

Электрлік қоршау фермаларды осы және басқа мәселелерден құтқаруға мүмкіндік береді: функционалды өнім-бұл ағаш немесе бетон тіректерге орнатылған сым қоршау. Сымға жануарларға немесе адамдарға қауіпті емес, бірақ сиырлар мен қойлардың белгілі бір аумаққа кірмеуі үшін жеткілікті электр разряды беріледі.

Тиімділігін арттырудың перспективалық бағыттарын бағалау – ірі қара малға арналған жайылымдар өнімділігі төмен ауыл шаруашылығы алқаптарын көп жылдық және бір жылдық шөптерді себу арқылы неғұрлым өнімді жайылымдарға айналдыру және электр қоршауын қолдана отырып, мал жаюдың ұсақ вагонды тәсілдерін пайдалану экономикалық тұрғыдан орынды.

Электр қоршаулары кішігірім қамалдарда шөпті бөлуді, тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді. Электр қоршауы жайылымның күнделікті қажеттілігін қамтамасыз ету үшін қажет шөптің шығымдылығына негізделген учаскені қоршайды.

Ірі вагон әдісімен қымбат капиталды қоршаулар орнына сондай-ақ, арзан электр қоршауын қолданған жөн. Көлемі 4-5 га болатын 100 га ірі жайылымды қоршауға шамамен 2-2,5 мың темірбетон немесе 3-3, 5 мың ағаш тіректер қажет. Жануарлардың табиғи жайылымдарға қажетті. Бұзауы бар бір сиырға есептегенде 10,5 га құрайды (етті мал үшін). Жайылымның түбегейлі жақсаруы оның өнімділігін 3-4 есе арттырады, ал электр қоршауларын пайдалану арқылы жейтін массаның саны 25-30% - ға артады, жайылымға қажеттілік бұзауы бар бір сиырға 2-2,5 га дейін төмендейді. Көптеген басқа артықшылықтардан басқа, электрлік қоршауларды пайдалану стационарлық құрылысқа қарағанда шамамен 2/3 арзан. 100 га жайылымға сымның екі қатарлы керілуінде 50 кг-ға дейін, 1м/85 тенге құны есебінен арнайы сым жұмсалады, қаламдардың күрделі конфигурациясы жағдайында бағаналар мен сымдарға қажеттілік 15-20% - ға артады.

Электрлік қоршауы жайылымдарды бөлуге мүмкіндік береді жеке учаскелер, кез келген бөлігіндегі жануарлар санын бақылауды жақсарту жайылымдар мен жайылымдардың жайылуын бақылау. Олар толық және жайылымды ұтымды пайдалану, негізінен оның кезеңінде баяу өседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кирилова О.В., Чуба А.Ю., Чуба А.Ю. Повышение эффективности цифровизации и автоматизации животноводства. // Экономика и предпринимательство. 2019. № 7 (108). С. 1032-1035.
2. Чуба А.Ю., Чуба А.Ю. Современные решения в области цифровизации и автоматизации сельского хозяйства. // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. 2019. № 5 (79). С. 163-165.
3. Кирилова О.В., Зубарева Ю.В., Чуба А.Ю. Влияние системы управления материально-техническими и трудовыми ресурсами на уровень цифровой трансформации сельского хозяйства. // Экономика и предпринимательство. 2019. № 2 (103). С. 421-424.
4. Кирилова О.В. Инновационные рычаги стратегического управления прецизионными технологиями в условиях цифровой экономики. // Евразийский юридический журнал. 2018. № 2 (117). С. 332-334.

ӨӘК 631.17

ҚҰРАМА ТОПЫРАҚ ӨНДЕУ АГРЕГАТЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ СҮЛБАСЫН НЕГІЗДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

К ВОПРОСУ ОБОСНОВАНИЯ КОНСТРУКТИВНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ СХЕМЫ КОМБИНИРОВАННОГО ПОЧВООБРАБАТЫВАЮЩЕГО АГРЕГАТА

TO THE QUESTION OF SUBSTANTIATION OF THE STRUCTURAL AND TECHNOLOGICAL SCHEME OF THE COMBINED SOIL-CLOWING UNIT

Бекбосынов Серік, Қалым Қабдырахим, Сәбитов Елдос, ЖалелДанияр

Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ.

serik.bekbossynov@kaznaru.edu.kz; Kabdyrakhim.kalym@kaznaru.edu.kz

Бекбосынов Серик, Калым Кабдырахим, Сабитов Елдос, ЖалелДанияр
Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы.

serik.bekbossynov@kaznaru.edu.kz; Kabdyrakhim.kalym@kaznaru.edu.kz

Bekbossynov Serik, Kalym Kabdyrahim, Sabitov Yeldos, Zhalel Daniyar

Kazakh National Agrarian Research University, Almaty city.

serik.bekbossynov@kaznaru.edu.kz; Kabdyrakhim.kalym@kaznaru.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада топырақтың жоғарғы қабатын бір жүріспен сапалы өңдеуді қамтамасыз ететін құрамдастырылған топырақ өңдеу қондырғысының құрылымдық және

технологиялық схемасы ұсынылған. Бұл агрегаттың ерекшелігі ірі кесектермен үйінділерді ұсақтауды қамтамасыз етеді және егістік бетін тегістеп, өсімдік қалдықтарын жояды.

Аннотация. В статье предложена конструктивно-технологическая схема комбинированного почвообрабатывающего агрегата, обеспечивающий за один проход качественную обработку верхнего слоя почвы. Отличительной особенностью данного агрегата является то, что обеспечивает измельчение крупных комков и глыб, выравнивание поверхности поля и удаление растительных остатков.

Annotation. The article proposes a constructive-technological scheme of a combined tillage unit, which provides high-quality processing of the top layer of soil in one pass. A distinctive feature of this unit is that it provides grinding of large lumps and blocks, leveling the field surface and removing plant residues.

Кілттік сөздер: топырақ, технологиялық сұлба, топырақ өңдеу агрегаты, үрдіс, өсімдік.

Ключевые слова: почва, технологическая схема, почвообрабатывающие агрегаты, процесс, растения.

Key words: soil, technological scheme, tillage units, process, plants.

Ауыл шаруашылық өндіріс процестерін механикаландыруда ғылыми-техникалық процесс өнімділікті арттыруға, энергияның үлестік шығындарын азайтуға, орындалатын жұмыстың сапа көрсеткіштерін жақсартуға, механизатордың еңбек жағдайын жақсартуға, орындалатын операцияларды автоматтандыруға, қоршаған ортаға техногендік жүктемелерін азайтуға бағытталуы керек. Жаңа техниканы жасап шығару кезінде алмастыру қағидасы немесе толықтыру қағидасы (модернизация) қолданылады. Екінші жағдайда өндірістік машинаны оның жұмыс процесі өзгермейтіндей етіп модернизациялайды немесе жетілдіреді модернизацияланған машиналар агрегаттың өндіргіштігін зауыттық көрсеткіштермен салыстырғанда – 1,6 есеге арттырады, ал жетілдірілген машиналар – 1,3 есеге арттырады. Ірінші жағдайда жаңа технологиялық шешімдердің (өнертабыстардың) негізінде өнімділігі жоғары (2 есе және одан да көп) және еңбек жағдайын жайлылықпен қамтамасыз ететін жаңа машиналарды жасап шығарады [1].

Ауыл шаруашылығында, өнеркәсіппен салыстырғанда, машиналар тікелей тірі табиғат нысандарымен әрекеттеседі: тұқым, топырақ, өсімдіктер, түрлі тірі ағзалар мен т.б. Машина, технологиялық процестің барлық талаптарын сөзсіз орындай отырып, біріншіден, өсімдіктердің өсуіне ең жақсы жағдайды қамтамасыз етуі, екіншіден, оларға зиян келтірмеуі, сонымен қатар олардың толық дамуына кедергі келтіретін жағдайларды болдырмауы керек [2].

Топырақтың физикалық қасиеттері өңдеу әдісімен анықталады, бұл белгілі бір дәрежеде топырақтың құнарлылығына әсер етеді. Топырақ қыртысын аудара өңдеу эрозиялық процестерге алып келетіні белгілі, тиісінше, бұл топырақтың өнімділігін азайтады, сондықтан механикалы өңдеу әдісін таңдау ауыл шаруашылығы өсімдіктерін егу мен жинауға арналған технологияларды жасап шығару кезіндегі өте маңызды фактор болып табылады.

Қауызды дәнді дақылдарды өсіру және жинау кезінде топырақ тығыздығының келесі мәндері анықталды: бүкіл егістік қабаты үшін 1,1...1,2; тұқымның үстіңгі қабаты үшін (4...5 см) – 1,2...1,3 және тұқым астындағы қабат (30 см-ге дейін) – 1,0...1,3 г/см³. Ылғалды сақтау және ылғалды жинау

тұжырымдамасын басшылыққа ала отырып, топырақтың үстіңгі қабатына (10...12 см) келесі талаптар қойылады: беткі қабат (4...6 см) өлшемдері әртүрлі топырақ толтырғыштары бар ұсақ түйіршікті күйде 0,5-тен 3,0 мм-ге дейін, ал (30 см-ге дейін) 1,3 г/см³ дейін тығыздалған болуы керек [3].

Осылайша, жер жырту кезінде топырақ қопсытылады және ұсақталады, сол арқылы топырақ қабатының борпылдақтығы артады. Нәтижесінде топыраққа жылу мен ауа кіреді және капиллярлық бұзылады.

Шығындарды азайту және топырақ өңдеудің кері әсерін жою үшін қазіргі уақытта қондырғының бір немесе екі өтуінде бірқатар операцияларды біріктіретін ресурс үнемдейтін технологиялар қолданылады немесе топырақ қабатының үстіңгі бөлігін (6 см) бір уақытта тегістейтін, ұсақтайтын, нығыздайтын және жабындайтын біріктірілген агрегаттарды пайдаланады.

Жоғарыда айтылғандай, егу кезінде тұқымның оңтайлы орналасуы: екі қабаттың – борпылдақ және тығыз қабаттардың аралығы болып табылады. Осындай тұқымдық төсеніш қалыптастыру үшін тұқым себілген топырақты көшет көгергеннен кейін себу алдындағы өңдеу тұқым себу тереңдігіне дейін жүргізілуі керек. Сондықтан егіс алдындағы өңдеу кезінде келесі операцияларды орындау қажет: топырақтың тұқымдық қабатын қопсыту, ұсақтау, тегістеу және тығыздау. Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін дәстүрлі технологияда екі-үш ізбен тырмалау, егістікте агрегаттардың 3-4 өтуі үшін аунатқыштармен домалатады және тегістеледі, бұл отын мен еңбек шығындарының өсуіне, сонымен қатар жер асты және егістік топырақ қабаттарының кепбуіне және шамадан тыс тығыздалуына әкеледі.

Егінді жинау мен кейінгі өңдеу арасындағы үлкен алшақтыққа жол берілмейді, себебі осы уақыт аралығында топырақ ылғалдылығын жоғалтуы мүмкін.

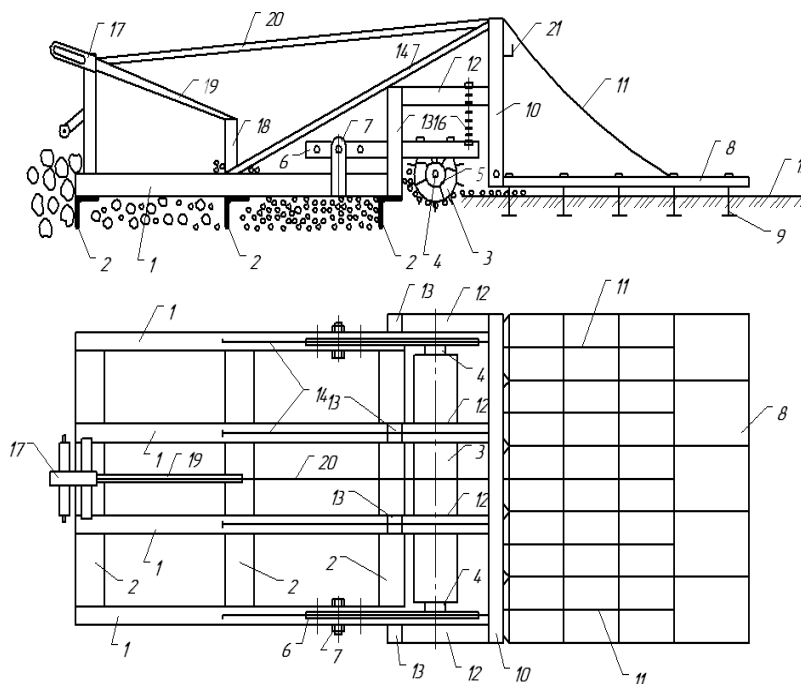
Тиісінше, бір өткелде тұқым төсенішін жасап шығатын құрама өңдеу қондырғысын дайындаудың өзекті қажеттілігі туындайды.

Сондай-ақ, топырақты өңдеудің ұсынылып отырған жүйесі келесі шарттарды орындауы тиіс:

- топырақ горизонтының төменгі қабаттарында ылғал қорының күзгі кезеңде жинақталуы;
- топырақта жер қойнауы мен егістік горизонттарды байланыстыратын тармақталған капиллярлық арналар желісінің қалыптасуы;
- мәдени ауыл шаруашылығы дақылдарын вегетациялық кезеңде тамыр қабатындағы ұсақ түйіршіктелген топырақ құрылымын күтіп-баптау және сақтау.

Сондай-ақ, беті тегістелмеген танапта қажетті тереңдікке дейін біркелкі тұқым себу мүмкін еместігін ескеру қажет. Бұл жағдайда өсімдіктердің көшеттері біркелкі болып шықпайды, бұл, әдетте, егіннің жетіспеушілігіне әкеледі. Кесек немесе қырлы топырақ беті тегістелген топыраққа қарағанда ылғалды айтарлықтай жоғалтады. Егістіктің тегістігі және топырақтың ұсақ түйіршіктері жылу режиміне оң әсер етеді[4].

Жоғарыда аталғандарды ескере келе, біз агрегаттың бір жүрісінде топырақты тұқым себу жұмыстарына дайындауға арналған құрама топырақ өңдеу агрегатын ұсынып отырмыз (сурет 1).

1 – қоссырық; 2 – қырнауыш; 3 – бөлу барабаны; 4 – барабанның білігі;

5 – шайқалма мойынтірегі; 6 – кронштейндер; 7 – тесіктер; 8 – тісті тырмалар; 9 – сегменттік пышақтар; 10 – тік жақтау; 11 – шындырлар; 12 – қосқыштар; 13 – тік бағаналар; 14, 19, 20 – тіреуіштер; 15 – алқаптың беті; 16 – қысқыш серіппелер; 17 – ілгіш қондырғылар; 21 – қысқыштар.

Сурет1. Құрама топырақ өңдеу агрегатының конструкциялық-технологиялық сұлбасы

Агрегатты топырақ бетін бір мезгілде тегістеу және өсімдік қалдықтарын жою арқылы үлкен топырақ түйірлері мен кесектерін ұсақтау үшін пайдалануға болады. Ұсынылып отырған агрегат ең алдымен шаруа қожалықтары мен фермерлік шаруа қожалықтарында сұранысқа ие болуы мүмкін.

Ұсынылып отырған агрегат бойлық бағытта орналасқан төрт қоссырықтан 1 жасалған көлденең жақтаудан тұрады, оның төменгі жағында тік жазықтықта үш металл қырнауыш 2 дәнекерленген, оның екеуі қоссырықтың шетінде орналасқан, ал біреуі ортада тұр, сол арқылы топырақ кесектерін ұсақтауға және алқаптың бетін тегістеуге арналған екі секцияға бөлінген.

Жақтаудың артқы бөлігінде барабан 3 дәнекерленген, ол жақтауға 50...80 мм саңылаумен бекітілген және өз осінің бойында айналады, сондай-ақ тік және көлденең бағытта орын алмасады.

Бөлу барабанының 3 білігі 4 иітпектерге 5 орнатылған, оның корпусы кронштейндерге 6 мықтап бекітіледі. Кронштейндер 6 бұрандалардың көмегімен бүйірлік қоссырықтардың екі жағына тігінен орнатылған тесіктерге 7 топсалы бекітілген. Кронштейндерде 6 бөлу барабандарының 3 және артқы қырнауыштар

2 арасындағы саңылауларды реттеуге арналған 50...80 мм тесік жасалған, оның негізгі қызметі – топырақ кесектерін ұсақтау сапасын арттыру (топырақтың типі мен ылғалдылығына байланысты конструкциялық әдіспен таңдалады).

Бөлу барабанының 3 артында тісті тырмалар 8 орнатылған, олардың тісіне сегменттік пышақтар 9 бекітілген. Тісті тырмалардың 8 алдыңғы бөлігі тік жақтаудың 10 төменгі бөлігіне топсалы бекітілген, ал оның артқы бөлігі шынжыр 11 арқылы тік жақтаудың 10 жоғары бөлігіне жалғанып тұрады. Тік жақтау 10 көлденең қосқыштар 12, көлденең бағаналар 13 мен тіреуіштер арқылы қоссырыққа 1 жалғанған.

Бөлу барабанының топырақтың бетін 15 тіркеу сапасын жақсарту үшін бөлу барабаны қысқыш серіппелермен 16 жабдықталған, ол бүйірлік көлденеі қосқыш 12 пен кронштейннің 6 арасында тік бағытта орналасқан.

Көлденең жақтаудың ортасына ілгіш қондырғы 17 орнатылған, ол дінгек 18 мен тіреуіштер 19, 20 арқылы ілу жүйесінің қатаңдығын қамтамасыз етеді.

Жұмысты бастардың алдында келесі операцияларды орындау қажет: Құрама агрегатты жерге түсіру; Қысқыштарды 21 босату және тісті тырмаларды 8 көлденеі жағдайға келтіру; Трактор ілгегінің орталық тартқышының көмегімен агрегаттың тік жазықтықтағы көлбеу бұрышын $5...7^{\circ}$ тең етіп орнату керек. Бұл жағдайда алдыңғы қырғыш 2 көтеріледі, ал артқы қырғыш 2 және тісті тырмалар 8 төмендейді. Бұл реттеу топырақ қабаттарын ұсақтау мүмкіндігін қамтамасыз етеді[5].

Ұсынылып отырған агрегат келесі ретпен жұмыс жасайды.

Агрегат егіс алқабына әкелінеді. Топырақ өңдеуді диагональ бойынша немесе алдыңғы көлденең жырту арқылы 12 км/сағ жылдамдықпен жүргізеді. Жұмыс кезінде алдыңғы қырғыш топырақ кесектерін бұзады және нәтижесінде алынған топырақ түйіршіктері көлденең қырғыштар арқылы жасалған бөліктерді толтырады. Секцияда болған кезде бұл топырақ кесектері жаншылып, егістіктің бетіне біркелкі шашылып, ойықтарды толтырып, топырақ бетін тегістейді. Бөлімдерден құлаған топырақ кесектерінің көпшілігі артқы қырғыш пен бөлу барабанының арасындағы саңылау арқылы қозғалады, бұл топырақ кесектерін одан әрі ұсақтайды. Қондырғы массасының бір бөлігі бөлу барабанына бөлінеді және топырақ бетін қосымша бұзуға да, тегістеуге де қажетті қысым түсіреді. Еңсеру қиын кедергілерге тап болған кезде, бөлу барабаны қысымды серіппелерді қысып, көтеріледі және кедергілерді жеңіп, қайта жібереді.

Қазіргі уақытта бір жүріс барысында агротехникалық талаптарға сәйкес тұқым арнасын қалыптастыра алатын құрама топырақ өңдеу агрегатын жасап шығару қажеттілігі бар[5].

Беті тегіс емес егіс алқабында тұқымды біркелкі себу мүмкін емес. Мұндай жағдайда сирек және жағымсыз көшеттер пайда болады, бұл егіннің тапшылығына әкеледі. Топырақтың шұңқырлы немесе жоталы беті тегіс бетке қарағанда топырақты көбірек ылғалдандырады. Алқаптың тегістігі мен топырақтың ұсақ кесекті жағдайы оның жылу режиміне оң әсер етеді.

Жоғарыда аталғандарды қорытындылай келе, біз агрегаттың бір жүрісінде топырақты тұқым себуге дайындауға арналған ілгекті құрама топырақ өңдеу агрегатының конструкциялық-технологиялық сұлбасын ұсындық. Агрегат ірі топырақ кесектері мен жоталарды ұсақтап, топырақтың бетін тегістейді және өсімдік қалдықтарын жояды. Бірінші кезекте, ұсынылып отырған агрегат фермерлік және шаруа қожалықтарында сұранысқа ие болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гафаров, А. А. Моделирование рабочих органов почвообрабатывающих машин и анализ их взаимодействия с учетом реологических свойств почвы / А. А. Гафаров, С. Г. Мударисов // Тракторы и сельхозмашины, 2009, №5. – 23-27.
2. Аббасов, З. М. Анализ сил, действующих на плоскорежущие рабочие органы / З. М. Аббасов // Тракторы и сельхозмашины, 2008, № 10.– С. 42-43.
3. Камбулов, С. И. Исследования влагообеспеченности обрабатываемого слоя почвы / С.И. Камбулов, [и др.] - Научная жизнь. - 2017. - № 8. - С. 15-21.
4. Бекбосынов С.Б., Алдабергенов М.К., Орынбаев Н.М. К выбору технологии и оборудования подпочвенного внесения жидких органических удобрений. Международная агроинженерия научно-технический журнал 2016, Выпуск 4 (№20) Алматы, 2016. С.61-68.
5. М.Қалиасқаров, Ж.Байзақова, С. Бекбосынов, Почвообрабатывающие машины и агрегаты. Перспектива развития - Алматы: Айтұмар, 2018.- 312 б.

УДК 57.372.8

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ САЛАСЫН ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE LIVESTOCK INDUSTRY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Жаулетбаев Нурсултан Шугаепович, Копылова Оксана Васильевна к.э.н.

СКУ имени Манаша Козыбава, Петропавловск, Казахстан

Zevs_kz99@mail.ru, ovkopylova1975@mail.ru

Zhauletbayev Nursultan Shugaepovich, Kopylova Oksana Vasilyevna
Candidate of Economics of the Manash Kozybav SKU, Petropavlovsk, Kazakhstan

Zevs_kz99@mail.ru , ovkopylova1975@mail.ru

Жаулетбаев Нурсултан Шугаепович, Копылова Оксана Васильевна Э. ф. к.

Манаш Қозыбава атындағы СКУ, Петропавл, Қазақстан

Zevs_kz99@mail.ru, ovkopylova1975@mail.ru

Аннотация: В статье обоснована актуальность темы исследования направлений развития животноводческой отрасли в Казахстан, приведена оценка ее современного состояния, проведено сравнение индекса физического объема валовой продукции (услуг) сельского хозяйства Республики Казахстан и индекса физического объема продукции животноводства за 2017-2021 годы, рассмотрена структура реализованной продукции животноводства Республики Казахстан за 2021 год в % к общему живому весу, проблемы, препятствующие развитию животноводства, а также предложены направления их решения.

Ключевые слова: Животноводство, отрасль животноводства, развитие животноводства, индекс физического объема животноводческой продукции, направления развития животноводства.

Животноводство является одним из важнейших направлений в сельском хозяйстве Республики Казахстан, оно обеспечивает население белковой пищей животного происхождения, молочной продукцией, а также материалом для перерабатывающей промышленности. Животноводческая отрасль позволяет получить более 40% валового внутреннего продукта. От состояния животноводства зависит продовольственная безопасность Казахстана, уровень благополучия граждан, занятость и доходы населения.

Республика Казахстан имеет большой потенциал развития животноводческой отрасли, поскольку владеет огромными территориями и всеми необходимыми ресурсами. Животноводство на протяжении многих веков являлось наиболее важным промыслом кочевых племен, населявших современную территорию Казахстана.

Казахстан может не только полностью обеспечить потребности в животноводческой продукции, но и увеличить ее экспорт. В последние годы животноводство Республики Казахстан активно развивается, увеличиваются его возможности, формируется новая сельскохозяйственная система, способная полностью обеспечить все потребности государства в продовольствии.

В условиях пандемии не только Республика Казахстан, но и весь мировой рынок столкнулся с негативными влияниями на производственный сектор ограничительных мер, это касается транспортировок, логистики, движения рабочей силы. COVID-2019 существенно повлиял на сложившиеся ранее ситуацию, поставив под угрозу продовольственные поставки во всем мире. Пандемия способствовала снижению доходов населения, ограничила доступ к продовольственным товарам, поставила под удар производство пищевой промышленности.

Чтобы предотвратить чрезвычайную ситуацию со снабжением продовольствием, необходимо в срочном порядке: защитить наиболее уязвимые группы населения, поддержать функционирование глобальных продовольственных товаропроводящих цепочек, смягчить последствия пандемии во всей продовольственной системе, сохранить и даже, насколько это возможно, нарастить производство продовольствия и планировать за пределами пандемии, создавая продовольственные системы, которые будут лучше существующих и будут более устойчивыми к внешним воздействиям.

Климат и природные ресурсы Республики Казахстан являются благоприятными для развития отрасли животноводства. В 2017 году была разработана и принята Постановлением Правительства Республики Казахстан «Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы». Основной целью реализации данной программы является повышение конкурентоспособности аграрно-промышленного комплекса Республики Казахстан за счет повышения производительности труда, увеличения экспорта сельскохозяйственной продукции. Задачи, которые должна решить данная программа, включали: обеспечение продовольственной безопасности Казахстана, обеспечение доступа субъектов аграрно-промышленного комплекса к финансированию, эффективное использование земель, пастбищ, а также водных ресурсов, обеспечение доступа к отечественным рынкам сбыта и создание необходимых условий для развития экспорта.

Для оценки современного состояния животноводческой отрасли рассмотрим индекс физического объема валовой продукции (услуг) сельского хозяйства (Рисунок 1).

Рисунок 1. Индекс физического объема валовой продукции (услуг) сельского хозяйства Республики Казахстан за 2017-2021 гг. в % к предыдущему году

К основным причинам снижения роста индекса физического объема валовой продукции и услуг в сельском хозяйстве Республики Казахстан за 2017-2019 гг. относятся: снижение производства продукции растениеводства, а также снижение валового сбора зерновых культур. На рисунке 2 представлена динамика индекса физического объема валовой продукции животноводства в Республике Казахстан.

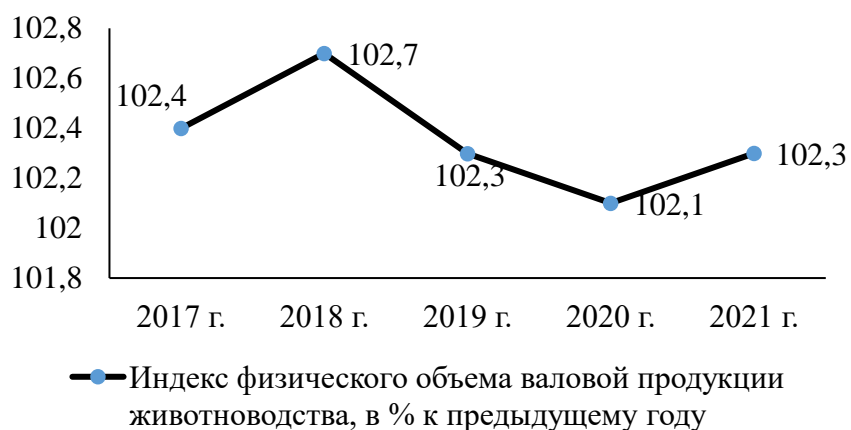

Рисунок 2. Индекс физического объема валовой продукции животноводства Республики Казахстан за 2017-2021 гг. в % к предыдущему году

Замедление роста индекса физического объема валовой продукции животноводства Республики Казахстан за 2018-2020 годы связано с недостаточным объемом финансирования. Однако, успешное реализация программы кредитования в животноводческой отрасли принесли результаты в 2021 году, в итоге индекс физического объема валовой продукции животноводства увеличился с 102,1% до 102,3%.

По отрасли животноводстве в регионах Республики Казахстан сложилась следующая специализация: на севере преобладает молочное скотоводство и животноводство; на юге – коневодство, верблюдоводство, овцеводство и мясное скотоводство; на западе и востоке – коневодство и мясное скотоводство. Во всех регионах Казахстана птицеводство развивается равномерно. В степных и полупустынных зонах активно развивается верблюдоводство, коневодство, овцеводство. На рисунке 3 представлена структура реализованной продукции животноводства Республики Казахстан за 2021 год в % к общему живому весу.

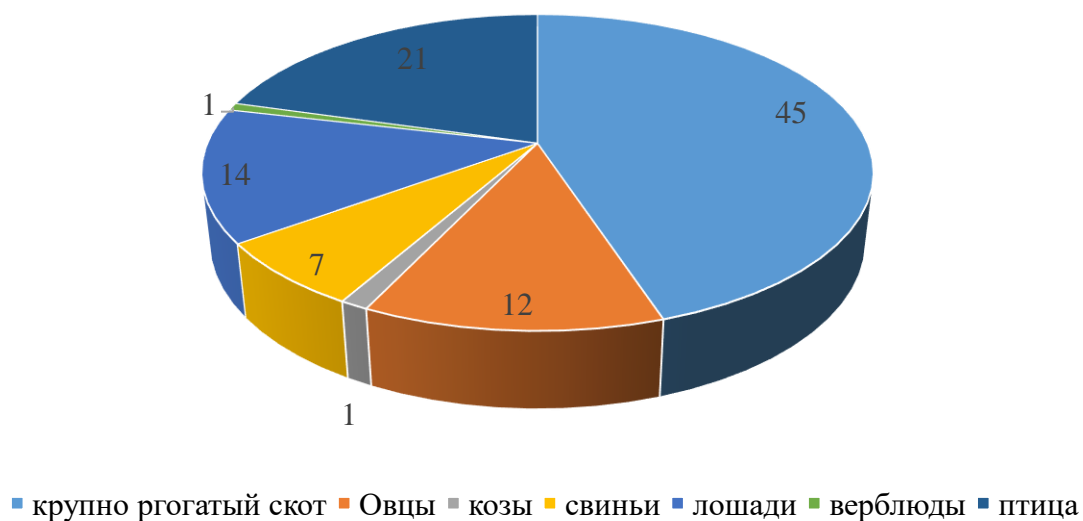

Рисунок 3. Структура реализованной продукции животноводства Республики Казахстан за 2021 год в % к общему живому весу

Наибольшая доля животноводческой продукции Республики Казахстан приходится на крупнорогатый скот (45%), значительная доля также приходится на птицеводство (21%), коневодство (14%) и овцеводство (12%).

В настоящий момент отрасль животноводства Казахстана активно развивается, за 2020-2021 гг. наметился рост индекса физического объема ВВП животноводческой отрасли, однако несмотря на это существуют также проблемы, препятствующие данному развитию. Одной из таких проблем стало изменение климата, ставшее причиной глобального потепления, что приводит к засухам на полях и снижению кормовой базы

В Казахстане ежегодно производится кормов практически в 2 раза меньше от зоотехнической нормы потребности. Причем, около 70% этого объема кормов, в основном заготавливаются на естественных сенокосах и на так называемых косимых пастбищах, продуктивность которых всецело зависит от погодных условий. Увеличение поголовья скота в Казахстане происходит без опережающего укрепления кормовой базы. Недостаточное качество кормовой базы является сдерживающим фактором в вопросе экспортных поставок животноводческой продукции и ввозом из-за рубежа племенного поголовья. Происходит снижение качества пастбищ, ухудшение инфраструктуры для обеспечения содержания скота: нет строительства колодцев и скважин для обеспечения скота водой, не проводятся мероприятия, связанные с повышением продуктивности пастбищ. Под влиянием засухи истощение пастбищ усугубляется.

Для решения данных проблем необходимо разработать и принять комплекс мер, которые гарантируют системное развитие отрасли, это касается диверсификации земледелия, строгое соблюдение севооборота, увеличение площади орошаемых земель, повышение эффективности семеноводства кормовых культур, расширение границ пастбищ, повышение эффективности используемых угодий и пастбищ.

Отрасль животноводства является важной в обеспечении продовольственной безопасности Казахстана, она также имеет большой экспортный потенциал. За 2017-2021 гг. наблюдается неоднозначная динамика развития животноводческой отрасли: за 2018-2020 гг. отмечено замедление ее роста, причина этого кроется в недостатке финансирования агропромышленного комплекса, не всегда благоприятных климатических условиях. К основным проблемам развития животноводства следует отнести: снижение качества пастбищ, ухудшение инфраструктуры для обеспечения содержания скота. Решение данных проблем должно носить комплексный характер: меры должны быть направлены на строгое соблюдение аграрных технологий, развитие инфраструктуры животноводства.

Список использованной литературы:

1. Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы
2. Казамбаева А.М., Есенгалиева С.М. Основные принципы планирования животноводства // Поиск. - 2019. - №3 (1)
3. Официальный сайт Агентства по статистике Республики Казахстан [Электронный ресурс] /Режим доступа: www.stat.gov.kz.
4. Плана развития Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан на 2020-2024 годы, утвержденного приказом Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от «31» декабря 2019 года № 476

УДК 632

ВРЕДНОСНОСТЬ КОЛОРАДСКОГО ЖУКА НА ПОСЕВАХ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

СОЛТУСТІК ҚАЗАҚСТАН ЕГІСТІКТЕРІНДЕГІ КОЛОРАДО ҚОҢЫЗЫНЫҢ ЗИЯНДЫЛЫҒЫ

THE HARMFULNESS OF THE COLORADO POTATO BEETLE IN THE CROPS OF NORTHERN KAZAKHSTAN

Майтпасов О.Е., магистрант

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Janim_olzhas_99@mail.ru

Сураганов. М.С. доктор PhD,

зав.кафедрой «Сельского хозяйства и биоресурсов»

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Аннотация. Картофель считается незаменимым продуктом в сфере сельского хозяйства, также является вторым хлебом которое может решить продовольственную безопасность страны. В настоящий момент в 2022 году решается острый вопрос продовольственных запасов страны и картофель является одним из главных продуктов. Вредоносность колорадского жука картофелю очень большая поэтому потери урожая занимают большую площадь посевов, что, несомненно, вредит продовольственной экономике страны.

Ключевые слова: картофель, колорадский жук, вредоносность, клубни, инсектициды.

Аннотация. Картоп ауыл шаруашылығы саласындағы таптырмайтын өнім болып саналады, сонымен қатар елдің азық-түлік қауіпсіздігін шеше алатын екінші нан. Қазіргі уақытта 2022 жылы елдің азық-түлік қорларының өткір мәселесі шешілуде және картоп негізгі өнімдердің бірі болып табылады. Колорадо қоңызының картопқа зияндылығы өте үлкен, сондықтан егіннің шығыны үлкен егістік алқабын алады, бұл сөзсіз елдің азық-түлік экономикасына зиян тигізеді.

Түйінді сөздер: картоп, колорадо қоңызы, зияндылық, түйнектер, Инсектицидтер.

Annotation. Potatoes are considered an indispensable product in the field of agriculture, and are also the second bread that can solve the country's food security. At the moment, in 2022, the acute

issue of the country's food reserves is being resolved and potatoes are one of the main products. The harmfulness of the Colorado potato beetle is very large, so crop losses occupy a large area of crops, which undoubtedly harms the country's food economy.

Keywords: potato, Colorado potato beetle, harmfulness, tubers, insecticides.

В народе говорят: «Хлеб – батюшка, картошка – матушка», «Картошка – хлебу присошка» или «Картофель хлеб бережет». Действительно, картофель – одно из важнейших сельскохозяйственных культур разностороннего применения. Клубни картофеля, в первую очередь, широко и разнообразно употребляют в пищу. Килограмм клубней может дать до 840 калорий. В нашем суточном рационе картофель занимает значительное место, поэтому по праву называется вторым хлебом. [1:152]

В клубнях картофеля содержится около 25% сухого вещества, в т. 14-22% крахмала и до 1,4-3% белков, около 1% клетчатки, 0,2-0,3% жира, 0,8-1% золы, имеются незаменимые аминокислоты. Валин, лизин, триптофан, лейцин и др., которые не могут синтезироваться в организме человека и животных. [1:152]

Клубни картофеля являются важным источником многих значимых витаминов: аскорбиновой кислоты (витамин С), витаминов категории В, А, РР, К) и минеральных солей (22 элемента периодической системы Менделеева) – железа кальция, калия, магния, натрия, фосфора, йода и др.), в желтых клубнях каротин, минеральные соли (железо, Са, К, Mg, У и др.), весьма необходимых для нормальной деятельности нашего организма. [1:152]

Актуальность темы: Картофель является незаменимым продуктом питания, снабжая получение высокого урожая и приносит 2-3 раза больше углеводов по сравнению с зерновыми. [2] Всемирная сельскохозяйственная организация ФАО для популяризации культуры картофеля в всемирном масштабе провозгласила 2008 год – Годом Картофеля. [3] В Казахстане общая площадь под картофель занимает 193 тыс. га, валовый сбор составил 3807 тыс., средняя урожайность 19,7 т/га. [4] Наибольшие потери урожая связаны с колорадским жуком (*Leptinotarsa decemlineata* Say), который может после небольшого промежутка времени полностью уничтожить урожай. Активное расселение и акклиматизация колорадского жука в последние десятилетия в Северных регионах государства потребовало изучить данный вопрос, для определения ключевых особенностей биологии вредителя и факторы, действующие на его распространение и повышение численности. Среди химических средств наибольшее распространение в последнее десятилетие обладают инсектициды категории неоникотиноидов. Их системное воздействие с долгим эффектом допускает использование не только путем опрыскивания растений в период вегетации, так же и путем обработки почвы или клубней при посадке. [2]

Цель работы: Изучить вредоносность колорадского жука на картофеле.

Результаты исследования. Колорадский жук – опасный вредитель картофеля и других пасленовых. Интенсивно питаются личинки и взрослые жуки. Размножение двуполое. Развитие полное. Зимуют имаго в почве на

глубине до 50 см. За год развивается от одного до трех поколений в зависимости от климатических условий района местообитания [9: 24].

Вредитель зимует в стадии имаго в почве на глубине 20-40 см. Выход перезимовавших жуков наблюдается при достижении среднесуточной температуры воздуха + 15 0С и продолжается 2-3 месяца. После нескольких дней питания и спаривания самки начинают откладывать яйца плотными кладками по 25-30 штук, как правило, на нижней стороне листьев. Через 1-2 недели, в зависимости от температуры воздуха, появляются личинки. Весь цикл развития насекомого от яйца до имаго может пройти за 1-2 месяца. За год может развиваться 1-2 поколения жуков, в южных областях – 2-3. Наибольший вред приносят личинки, особенно 3-4 возрастов [5: 280]. При наличии на кусте 25 личинок может быть уничтожено до 80% листовой поверхности растений картофеля. Экономический порог вредоносности перезимовавших жуков является заселение ими 5% растений картофеля, а личинок 1-4 возрастов – свыше 15% кустов [6: 38].

По характеру устойчивости растений картофеля к колорадскому жуку выделяется три типа: антиксеноз, антибиоз, выносливость. Антиксеноз – полная не повреждаемость, основанная на препятствиях механического порядка и связанная с невозможностью откладки яиц жуком и его питания вследствие морфологических особенностей растений: наличие железистого опушения, особой формы листьев, повышенной их плотности габитуса, а также действием отпугивающих веществ, содержащихся в растениях картофеля. Антибиоз – не повреждаемость, основанная на биохимической природе растений и связанная с наличием ядовитых веществ – гликоалкалоидов. Они ядовиты для личинок, у взрослого жука снижают плодовитость. Выносливость – способность поврежденных растений к быстрому восстановлению утраченной ботвы. Проявление выносливости связано с регенерационной способностью растений, поэтому она в большей степени, чем антиксеноз и антибиоз варьирует от внешних условий и агротехники [7: 47].

Оценку повреждения ботвы колорадским жуком проводится по 9-ти бальной шкале:

9 – повреждение отсутствует или повреждено 10% листовой поверхности – высокая устойчивость;

7 – повреждено 10-24% поверхности – относительно высокая устойчивость;

5 – повреждено 25-49% поверхности – средняя устойчивость;

3 – повреждено 50-79% поверхности – слабая устойчивость;

1 – повреждено более 80% поверхности – устойчивость отсутствует [8: 56].

Имаго. Молодые жуки первого летнего поколения появляются в июле – июне в зависимости от климатических условий. После выхода из куколки они вначале малоподвижны и не летают, но вскоре приступают к питанию на листьях кормовых растений. Спустя 8–14 дней после отрождения некоторые самки приступают к откладке яиц и дают начало следующей летней генерации. Однако большая часть молодых жуков яиц не откладывает, а уходит в почву на зимовку.

Именно эта часть популяции в следующем году будет активно размножаться и представлять наибольшую угрозу для урожая [9: 24].

Зимуют жуки в почве на глубине 10–50 см. Чем легче гранулометрический состав почвы, тем глубже зарываются жуки. За время зимовки значительная часть популяции гибнет. Чем глубже расположены жуки, тем меньше их отмирает за зимний период. Так, на глубине 10 см гибнет 42 % популяции, а на глубине 50 см – только 0,2 %. Часть жуков после размножения уходит зимовать вторично. В итоге зимующая популяция обычно состоит из молодых жуков первого года жизни и из жуков второго года жизни. Весной все жуки нормально питаются и размножаются. Отмирают жуки-второгодки только в конце июня-в июле [9: 24].

Вредоносность колорадского жука рассматривают с биологической и экономической точек зрения. Экономическая вредоносность напрямую зависит от потери урожая и его стоимости на рынке, а биологическая – от воздействия на репродуктивную способность повреждаемого растения. Степень воздействия колорадского жука на картофель определяется его численностью и прожорливостью. В связи с отсутствием естественных регуляторов численности в европейской части ареала колорадского жука и способностью образовывать несколько генераций за сезон, наблюдается высокая плотность популяций, способная привести к большому ущербу [10: 377]. По теоретическим расчетам потомство одной самки в зоне с тремя генерациями за сезон может достичь 30 млн особей [11: 198].

При определении экономических порогов вредоносности (ЭПВ) учитывают численность личинок и взрослых жуков, а также количество заселенных растений. ЭПВ для всходов картофеля (высота растений 10–15 см) – заселенность 5 % кустов, а для фазы бутонизации – 10–20 личинок на куст, при заселении 5–10 % растений. Достижение ЭПВ служит сигналом для борьбы с вредителем [12: 76]. Наиболее прожорливыми являются молодые жуки летней генерации, съедающие 136 мг листовой массы за сутки, на втором месте личинки IV возраста, съедающие 110 мг, на третьем – перезимовавшие особи, съедающие 75 мг, а затем расположились личинки III, II и I возраста, съедающие за сутки 50, 10 и 3 мг соответственно. Стадия личинки длится около 16 суток, за это время она способна поглотить 780 мг корма. Взрослая особь за время своей жизни съедает в 5 раз больше – около 4 г листовой массы. Из-за высокой продолжительности жизни взрослый жук наносит больший вред, чем личинка, причем самки съедают в 2 раза больше пищи, чем самцы [10: 377].

Вредитель предпочитает молодые верхушечные листья, затем переходит на более нижние ярусы, уничтожив всю листву, он объедает черешки и стебли, после чего переходит на соседние растения [13: 32]. На протяжении всего периода вегетации картофеля присутствуют питающиеся стадии колорадского жука – это усиливает его вредоносность. Разные сорта картофеля имеют разную скорость регенерации и устойчивость к жуку также определяющие его

вредоносность. Устойчивость обусловлена наличием неблагоприятных для вредителя веществ и отсутствием веществ, необходимых для полноценного питания [10: 377]. Регенеративные способности картофеля обеспечивают восстановление утраченной до 25 % листвы без потери урожая [14: 47-48]. Наиболее чувствителен картофель к потере листовой массы в ювенильный период органогенеза, когда формируется листовой аппарат, закладываются и формируются клубни. Снижение ассимиляционной поверхности приводит к нарушению обменных процессов и транспорта ассимилятов к образующимся клубням, что существенно снижает качество и количество урожая [13: 32].

Заключение.

Активному расселению и акклиматизации колорадского жука в северных регионах способствуют широкий адаптационный потенциал вида и благоприятные погодные условия последних десятилетий, связанные с климатическими изменениями:

- теплая сухая погода в весенний, летний период;
- западный и юго-западный ветер способствует массовому расселению;
- умеренные осадки в период вегетации картофеля;

Список использованной литературы:

1. Аринов К.К., Шестакова Н.А., Растениеводство Северного Казахстана -2009. С.152.
2. <https://www.dissercat.com/content/koloradskii-zhuk-leptinotarsa-decemlineata-say-i-zashchita-kartofelya-ot-vreditelya-v-razlic>
3. <https://www.un.org/ru/events/potato>. Международный год картофеля
4. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике // <http://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/7>
5. Писарев Б.А. Сортовая агротехника картофеля. М.: Агропромиздат, 1990. С. 280.
6. Зейрук В.Н., Анисимов Б.В., Деревягина М.К., Глез В.М., Абашкин О.В., Молявко А.А., Система интегрированной экологически безопасной защиты картофеля от болезней, вредителей и сорняков: рекомендации / В.Н. Зейрук, Б.В. Анисимов, М.К. Деревягина, В.М. Глез, О.В. Абашкин, А.А. Молявко. М., 2010. С. 38.
7. Шапиро. И.Д., Вилкова Н.А., Фасулати С.Р., Иващенко Л.С., Методические рекомендации по изучению и оценке форм картофеля на устойчивость к колорадскому жуку / И.Д. Шапиро, Н.А. Вилкова, С.Р. Фасулати, Л.С. Иващенко. М.: РАСХН, 1993. С. 47.
8. 13. Кирюхин В.П., Чеголина М.М. Методические указания по оценке сортов картофеля на пригодность к промышленной переработке. М.: ВАСХНИЛ, НИИКХ, 1983. С. 56.

9. Исследование эффективности различных инсектицидов против колорадского жука <https://docviewer.yandex.kz/view/%3D&lang=ru> . 2009. С.24.
10. Ушатинской. Р.С. Колорадский картофельный жук, *Leptinotarsa decemlineata* Say / под ред. Р. С. Ушатинской. М.: Наука, 1981. С. 377 .
11. Богданов-Катков Н. Н. Колорадский картофельный жук (*Leptinotarsa decemlineata* Say) и его карантинное значение. Ленинград: Сельхозгиз, 1947.С. 198 .
12. Министерство сельского хозяйства Российской Федерации. Экономические пороги вредоносности вредителей, болезней и сорных растений в посевах сельскохозяйственных культур. Справочник. М., 2016. С. 76 .
13. В. А. Павлюшин, Г. И. Сухорученко, С. Р. Фасулати, Н. А. Вилкова Колорадский жук: распространение, экологическая пластичность, вредоносность, методы контроля // Приложение к журналу «Защита и карантин растений». 2009. № 3. С. 32 .
14. Хижняк Н. А., Пашкар С. И., Яковлева Н. И. Регенеративная способность картофеля // Защита растений от вредителей и болезней. 1960. № 7. С. 47–48.

ӘӨК 631.17

**СЫРТҚЫ ЭЛЕКТРОМАГНИТТІК СӘУЛЕЛЕНУДІҢ ӘСЕРІНЕН ТҰҚЫМНЫҢ
СЕБУ САПАСЫН АРТТЫРУҒА АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛҒЫ**

**УСТРОЙСТВО ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ПОСЕВНЫХ КАЧЕСТВ СЕМЯН, ПУТЕМ
ВОЗДЕЙСТВИЯ ВНЕШНЕГО ЭЛЕКТРОМАГНИТНОГО ИЗЛУЧЕНИЯ**

**DEVICE FOR INCREASING SEEDING QUALITY OF SEEDS BY EXPOSURE TO
EXTERNAL ELECTROMAGNETIC RADIATION**

**Садықов Жарылкасын Сарсембекович, Жалел Данияр Қалқаманұлы,
Қалым Қабдырахим,**

Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ.

Sadykov_50@list.ru, j.d.k.1997@mail.ru

**Садықов Жарылкасын Сарсембекович, Жалел Данияр Қалқаманұлы,
Қалым Қабдырахим**

Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы

Sadykov_50@list.ru; j.d.k.1997@mail.ru

**Sadykov Zharylkasyn Sarsembekovich, Zhalel Daniyar Kalkamanovich,
Kalym Kabdrakhim,**

Kazakh National Agrarian Research University, Almaty

Sadykov_50@list.ru, j.d.k.1997@mail.ru

Аңдатпа. Өзірленген құрылғы өнімділікті арттыру үшін дәнді дақылдардың тұқымдарын төмен жиілікті электромагниттік өріспен өңдеуге арналған. Астықты сәулелендіру көлік қозғалысы кезінде жүргізіледі.

Кіліт сөздер: Электромагнит, дән, құрылғы, шанақ, бункер.

Аннотация. Разработанное устройство предназначено для обработки низкочастотным электромагнитным полем семян зерновых культур с целью повышения их продуктивности. Облучение зерна производится во время движения транспорта.

Ключевые слова: Электромагнит, зерно, устройство, кузов, бункер.

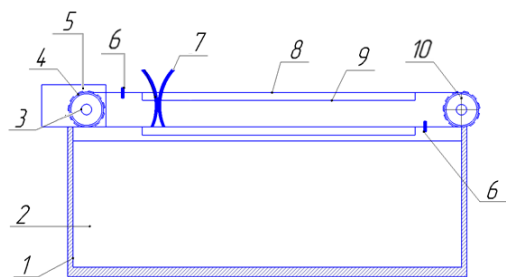
Annotation. The developed device is intended for processing seeds of grain crops with a low-frequency electromagnetic field in order to increase their productivity. Irradiation of grain is carried out during the movement of transport.

Keywords: Electromagnet, grain, device, body, bunker.

Тұқымның ішкі құрылымына, осы тұқымдардан өсімдіктердің өсуіне және дамуына энергетикалық әсер ету механизмін егжей-тегжейлі зерттеу, сондай-ақ өзіндік құны жоғары емес, бірақ сонымен бірге жоғары сенімділігі бар қарапайым дизайнға тиімді техникалық құралдарды таңдау қажет. Алдын ала мәліметтер бойынша, тұқымдарды төмен жиілікті электромагниттік өрісте сәулелендіру өте тиімді [1-3]. Ол үшін арнайы стационарлық жабдық жасалады, оның құрамында тұқым контейнерлері және төмен жиілікті магниттік сәулелендіргіштер бар. Алайда бұл жабдық ұтқыр емес, ресурс шығындары бар және қаржы ресурстарының тапшылығына байланысты барлық шаруашылықтар үшін қолжетімді емес.

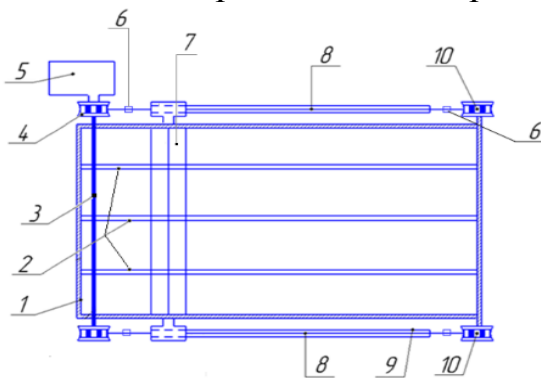
Осыған байланысты, жұмыс кезінде комбайннан астық жинағышқа астықты тасымалдау кезінде, сондай-ақ тұқымдарды сақтау орнында тікелей көлікте төмен жиілікті электромагниттік өрісте сәулелендіру технологиясын зерттеу ұсынылады. Астықты комбайннан қырманға дейін тасымалдаудың ұсынылған технологиясы бойынша жұмыс процесі комбайнның түсіру шнегінен келетін астықты көлікке тиеуден басталады.

Көліктің шанағы 1 (сурет 1) сәулелендіргіштер орнатылған бойлық қалқандарға 2 бөлінген. Шанаққа шамамен ортасынан түскен дән алдымен қалқан аралық кеңістікті толтырады, содан кейін осы қалқандардың биіктігі бойынша біршама асып түседі. Осылайша, дән біркелкі таралмайды, себебі қалқанаралық қуыстар толығымен толтырылмайды. Шанақтың барлық периметрінде дәнді бірдей мөшерде толтыру үшін шанақтың жоғарғы жиегінде арнайы тегістейтін қондырғыны орнату ұсынылды. Ол көлденең қапсырма-тақтадан 7, шынжырдан 8, бағыттағыштан 9 және қапсырма-тақтаны шанаққа кері қайтару қозғалысын қамтамасыз ететін жетек жүйесінен 5 тұрады [4].

Сурет 1 – Ұсынылған механикалық тегістегіші бар көлік құралының шанағы

Шанақ астық тиелген кезде қозғалатын қапсырма-тақтасы (бульдозер күрегі сияқты) орталық қалқандардың жоғарғы жиектерінен жоғары орналасқан дәнді астықпен толтырылмаған дене қуыстарына қарай жылжытады, бұл оның біркелкі толтырылуын қамтамасыз етеді. Қапсырма-тақтаның (сурет 2) жетек механизмі жоғарғы және астыңғы тізбектерді кезек-кезек жетекші ете отырып, оның кері қозғалысын қамтамасыз етеді. Шынжырға 7 шекті ажыратқыштар 6 орнатылған.

Сурет 2 – Көлік құралының шанағындағы механикалық астық тегістегішінің сұлбасы

1 – көлік құралының шанағы, 2 – бойлық сәулелендіргіш тақта, 3 – жетекші жұлдызшалардың білігі, 4 – жетекші жұлдызшалар, 5 – қапсырманың жетек механизмі, 6 – шеттік ажыратқыштар, 7 – тегістегіш қапсырма, 8 – жетек төлке-роликті шынжыр, 9 – ұстап тұратын шынжыр тақтайша, 10 – жетекші жұлдызшалар

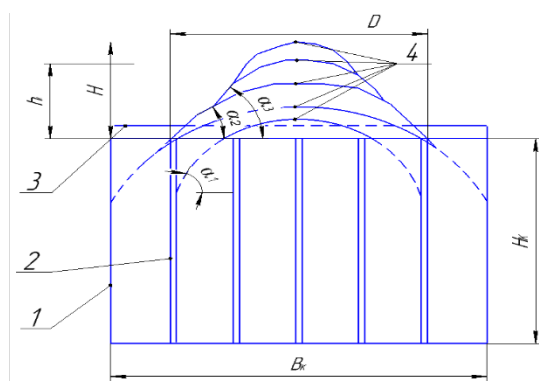
Жалпы әдістемелік ережелерге сүйене отырып, тұрақты факторлар ретінде қабылдаймыз: тіреу бұрышы бар астық төсемінің түрінің конус пішіні – 28° ($\alpha=28^\circ$), комбайн бункеріндегі астық үйіндісінің тығыздығы $\gamma_3=750 \text{ кг/м}^3$, «Енисей-1200» комбайнының бункерінен астықты түсіру өнімділігі $W_{\text{выгр}}=650 \text{ кг/мин}$; астықтың көлденең жазықтықтағы дәнге ішкі үйкеліс коэффициенті $\varphi_{tr}=38^\circ$ (максималды астық үшін $23-38^\circ$ шегінен аламыз), ені – B_k және биіктігі –

автомобиль шанағы H_k . Айнымалы факторлар: нивелирлік кронштейннің биіктігі – $h_{ск}$, ені – $b_{ск}$, қапсырманың автомобиль шанағы бүйірлері бойымен алдыңғы жағынан артқа және кері қарай жылжу жылдамдығы; қапсырманың уақыт бірлігінде біркелкі қозғалу жиілігі (мин) – $v_{ск}$.

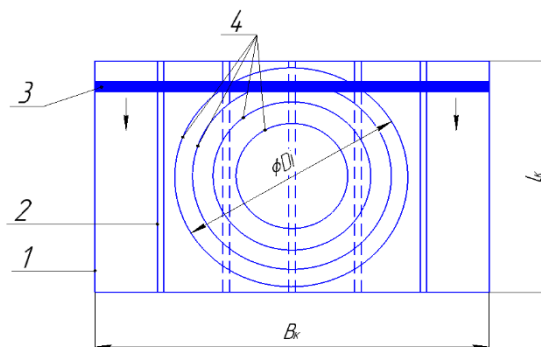
Ізделетін факторлар: қапсырманың биіктігі, ені, оның автокөлік қауы бүйірлері бойынша қозғалу жиілігі, қапсырманың қозғалыс жылдамдығы $V_{ск}$ және қапсырманың қозғалысын жүргізу үшін қажетті қуат.

Тегістеуші қапсырма комбайн бункерінің түсіру шнегімен бір мезгілде көлік құралының (автокөліктердің) шанағынан орталық бойлық сәулелендіргіш-перделері үстінде үйінді түзіле бастаған кезден бастап және шанақ біркелкі толық толтырылғанға дейін жұмыс істей бастайды. Үлкен ықтималдықпен, астық төсенішінің негізі шеңбері бар деп болжауға болады, ал жалпы көріністе астықтың тірелу бұрышына (ішкі үйкеліс бұрышы) тең негіз бұрышы бар конус пішіні қалыптасады [4,5].

3-суретте астықтың конустық төбенің түзілу сызбасы және автомобиль шанағындағы астық үйіндісінің түзілу диаграммасы көрсетілген.

а) бүйірден көрінісі

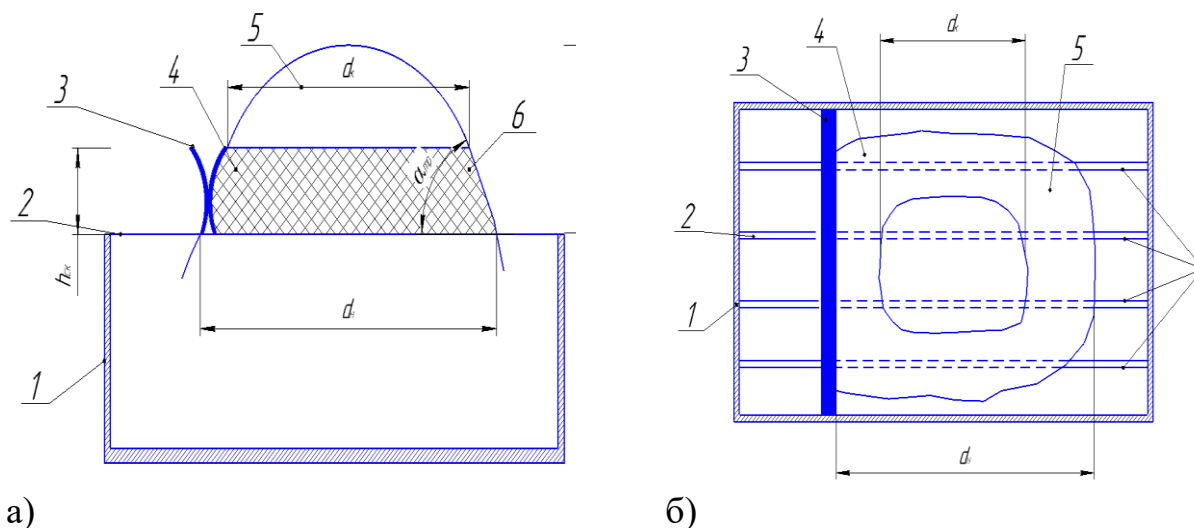

б) жоғарыдан көрінісі

Сурет 3 – Қалқалары бар автомобиль шанағына түсіру кезінде дәннің конустық төбенің пайда болу процесінің сұлбасы

1 – шанақтың қабырғасы, 2 – сәулелендіргіш тақта, 3 – тегістеуші қапсырма, 4 – дәнді тиеу кезіндегі шанақа түзілетін конустәрізді үйіндінің нұсқалары

Биіктігі бойынша тегістегіш қапсырма $h_{ск}$ биіктігімен шектелген, сондықтан қапсырманың әрбір қозғалысында алдыңғы борттан көліктің артқы шанағына дейін және кері қарай қапсырма конус түріндегі дән үйіндісін қозғалтады (сурет 4).

Сурет 4 – Автокөлік шанағында (көлікте) дән үйіндісі түзілуінің сызбасы

1 – автокөлік шанағы; 2 – сәулелендіргіш перденің жоғары жиегі; 3 – тегістегіш қапсырма; 4 – дән үйіндісінің қозғалмалы бөлігі; 5 – дәннің жалпы үйіндісі; 6 – үйіндінің табиғи еңісінің бұрышы; 7 – сәулелендіргіш-перделер

Сонымен, 4-сурет бойынша автокөлік шанағындағы тегістеуші қапсырманың жұмыс процесінің тиімділігі қапсырманың биіктігіне – $h_{ск}$ және оның бойлық қозғалысының жылдамдығы мен алдыңғы борттан артқа дейін және кері қарай орын алмасу жиілігіне байланысты болады.

Жүргізілген зерттеулердің негізінде теориялық зерттеулер негізделген және технологиялық тарату жүйесі бар көлік құралының шанағында төмен жиілікті сәулеленудің электромагниттік өрісімен астықты өңдеу кезінде параметрлерді және әртүрлі есептеулерді негіздеу үшін ұсынылған тәуелділіктерді пайдалану мүмкіндігі бар деп қорытынды жасауға болады.

Көлік құралының шанағында астықты механикалық тегістегіштің сызбасы ұсынылды. Мұнда, тегістеуші қапсырма көлік құралының шанағының (автомобильдердің) радиаторлары бар бойлық орталық қалқандардың үстінде дән үйіндісі қалыптаса бастаған сәттен бастап және шанақ біркелкі толық толтырылғанға дейін комбайн бункерінің түсіру шнегімен бір мезгілде жұмыс істей бастайды. Дегенмен, астық сәулелендіргіш қалқанның биіктігінен асып кетпеуі керек, ал негіздегі астықтың қалған үйіндісі шеңбер тәрізді пішінде болады, мұнда жалпы көрініс конустың пішіні секілді және табанның бұрышы дәннің тірелу бұрышына (ішкі үйкеліс бұрышы) тең.

Келтірілген техникалық сипаттамалар мен ГАЗ-53 автокөлігінің шанағына арналған тегістегіш механизмнің конструкциялық параметрлерін астық материалының механикалық қасиеттеріне сәйкес етіп есептеулер жүргізілетін болады.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Садыков Ж., Жалнин Э, Измайлов А. и др. Зерноуборочный комбайн с электромагнит-ными излучателями // Описание изобретения к патенту KZ №32514. Оpubл. 04.12.2017, бюл.№23.
2. Садыков Ж., Жалнин Э., Измаилов А. и др. Устройство для облучения зерна в кузове транспортного средства // Описание изобретения к патенту KZ № 33082, 17.09.2018, бюл.№35.
3. A.S. Alchimbayeva, L. S. Shibryaeva, E.V. Zhalnin, Z.S. Sadykov. The Processing of Seeds of Spring Wheat by Low Frequency Electromagnetic Field in An Industrial Environment // International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-7, Issue-6, March 2019
4. Садыков Ж., Есполов Т., Альчимбаева А. и др. Устройство для обработки семян или зерна электромагнитным полем низкочастотного излучения в кузове транспортного средства с технологической распределительной системой // Раздел 6. Пищевая промышленность и сельское хозяйство. Food Industry and Agriculture с.122-124. XV INTERNATIONAL SALON of INVENTIONS and NEW TECHNOLOGIES «NEW TIME» September, 26-28 (2019) Russian Federation, Sevastopol, Catalogue.
5. Зенков Р. Л., Гриневич Г.П., Исаев В.С. Бункерные устройства //М., «Машиностроение», 1977. – 223с.

УДК 338.4

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СФЕРА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ САЛАСЫНЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Телекеев Тілек Дулатұлы, Шайкин Динмухаммед Нурланович
Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ.
ttilek98@gmail.com, shaikindimash@mail.ru

Телекеев Тлек Дулатович, Шайкин Динмухаммед Нурланович
Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, г. Петропавловск
ttilek98@gmail.com, shaikindimash@mail.ru

Telekeyev Tilek Dulatovich Shaikin Dinmukhammad Nurlanovich
North Kazakhstan University named after Manash Kozybayev, Petropavlovsk
ttilek98@gmail.com, shaikindimash@mail.ru

Түйіндеме: Қазақстанның ауыл шаруашылығы экономиканың құрамдас бөлігі болып табылады және қоғамдық өнімді, жұмыс күшін ұдайы өндіруде, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды орын алады. Тиімді дамыған ауыл шаруашылығы саласы оған осы сегмент ішінде қаржы ресурстарының ағынын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, сонымен қатар ел экономикасының барлық дерлік секторларының жұмыс істеуін қамтамасыз етудің кілті болып табылады.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, экономика, азық-түлік қауіпсіздігі, ауыл шаруашылығы өнеркәсібі, қаржылық ресурс.

Аннотация: Сельское хозяйство Казахстана является составной частью экономики и занимает важное место в воспроизводстве общественного продукта, рабочей силы, обеспечении продовольственной безопасности государства. Эффективно развитая сельскохозяйственная отрасль позволяет обеспечить приток финансовых ресурсов внутри данного сегмента, что также является залогом обеспечения функционирования практически всех отраслей экономики страны.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономика, продовольственная безопасность, сельскохозяйственная отрасль, финансовые ресурсы.

Annotation: Agriculture in Kazakhstan is an integral part of the economy and occupies an important place in the reproduction of the social product, labor force, ensuring food security for the state. An effectively developed agricultural industry allows it to provide an influx of financial resources within this segment, but is also the key to ensuring the functioning of almost all sectors of the country's economy.

Keywords: agriculture, economy, food security, agricultural industry, financial resources.

За последние 3 года, 2019-2021, посевные площади Казахстана увеличились на 295,9 тыс. гектаров. Почти половина посевных площадей (48,4%), отведенных под кормовые культуры, приходится на 4 региона страны: Акмолинскую (11,1%), Костанайскую (16,8%), Северо-Казахстанскую (11,0%) и Павлодарскую (9,6%) области. 50,7% площадей, отведенных под кормовые культуры, используются крестьянскими, фермерскими хозяйствами, 48,9% - сельскохозяйственными предприятиями.

Практически отсутствуют посевные площади под данный вид культуры в Мангистауской и Атырауской областях, а также городах Нур-Султан, Алматы и Шымкент. В то же время, с ростом посевных площадей наблюдается рост числа непосредственных потребителей корма – сельскохозяйственных животных. Так, за 4 года, поголовье КРС возросло на 19%, численность лошадей на 35%. Среднегодовой темп прироста объема готовых кормов для животных в натуральном выражении составил 4,8%. Несмотря на условия пандемии, в сельскохозяйственной отрасли отмечается положительная динамика. Согласно статистическим данным валовый выпуск продукции (услуг) сельского, лесного и рыбного хозяйства в январе-июле 2021 года в целом по республике составил 1 679,1 млрд. тенге, что выше уровня соответствующего периода предыдущего года на 2,5%. Рост объема производства продукции сельского, лесного и рыбного хозяйства в январе-июле 2021 года обусловлен увеличением производства продукции растениеводства на 2,1%, объемов забоя скота и птицы в живом весе на 3,6%, надоев сырого коровьего молока – на 3%.

Все вышеуказанные тенденции, наблюдающиеся в сельскохозяйственной отрасли, скорее всего, обусловлены тем, что данный рынок является приоритетным для экономики Казахстана.

Фермерам и сельскохозяйственным товаропроизводителям оказывалась поддержка со стороны государства в рамках Программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 гг. (утверждена постановлением Правительством Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423).

Программа субсидирования на животноводческом рынке направлена на обеспечение максимальной эффективности мер государственной поддержки отрасли по приоритетным направлениям. Для примера, приведем некоторые меры государственной поддержки.

В скотоводстве субсидируется маточное поголовье с приплодом в привязке к проценту выхода. Увеличены нормативы субсидирования племенного молодняка молочного направления, племенного молодняка свиней, суточных цыплят и племенного яйца родительской и прародительской формы. С учетом схемы специализации регионов субсидируются отрасли животноводства, имеющие региональное значение (верблюдоводство, коневодство, мараловодство, пчеловодство, козоводство) [1,2,3].

В целом, анализ свидетельствует о том, что сельское хозяйство является приоритетной отраслью для государства, а также для привлечения инвестиций в данную сферу.

С целью повышения конкурентоспособности сельского хозяйства следует обратить особое внимание на следующие направления государственной поддержки:

1. Обеспечение государственной помощи по организации допуска агро-производителей к источникам финансирования.

2. Обеспечение привлечения к созданию конкурентоспособных хозяйств по принципу заключения продолжительных договорных отношений между потребителями сельхозпродукции и фермерских хозяйств.

3. С целью обеспечения стабильного развития аграрного сектора следует провести пересмотр и улучшение механизмов развития у фермеров навыков бизнес-планирования, а также знаний и умений у ответственных за финансирование организаций.

4. Реализация комплекса мероприятий по сохранению водных ресурсов, использующих современные методы орошения и формирование развитого сектора тепличного хозяйства, путем совершенствования технологии орошения, смены водоемких сельскохозяйственных культур, а также снижения потерь при транспортировке воды. Проблемный процесс орошения земель, а также их восстановление неоднократно поднимались представителями государственных органов. В отчете МСХ РК об итогах развития АПК за 2018 год и задачах на 2019 год подчеркивается необходимость восстановления востребованных орошаемых земель на площади 600 тыс. га [4].

5. Улучшение кадрового потенциала является основным в решении вопросов развития сельскохозяйственного производства.

6. Развитие аграрной науки с учетом определения направления научно-технологического развития страны, выявления технологических областей и технологий, которые способны обеспечить наибольший социально-экономический эффект в сельскохозяйственной отрасли.

Аграрная наука должна быть направлена на предупреждение экономических рисков, а также инновационное развитие агропромышленного комплекса с целью решения вопросов повышения качества аграрной продукции и роста обеспечения продовольственной безопасности страны.

Список использованной литературы:

1. <https://stat.gov.kz/official/industry/14/publication>
2. <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/6>
3. <https://stat.gov.kz/official/industry/14/methodology>
4. Направления развития / Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан // <https://moa.gov.kz/ru/post/415>.

УДК 631.5.(075)

НАУЧНО – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ ХОЗЯЙСТВ С РАЗЛИЧНОЙ ФОРМ СОБСТВЕННОСТИ.

ӘР ТҮРЛІ МЕНШІК НЫСАНЫНДАҒЫ ШАРУАШЫЛЫҚТАР ЖАҒДАЙЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ДАМУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ПРИНЦИПТЕРІ.

**Хамитов Нурахмет Махматович, Қалым Қабдырахим,
Сәбитов Елдос Ғалымұлы.**

Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы.

khamitov.nurakhmet@kaznaru.edu.kz, Kabdyrakhim.kalym@kaznaru.edu.kz

**Хамитов Нурахмет Махматович, Қалым Қабдырахим,
Сәбитов Елдос Ғалымұлы.**

Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ.

khamitov.nurakhmet@kaznaru.edu.kz; Kabdyrakhim.kalym@kaznaru.edu.kz

**Khamitov Nurakhmet Makhmutovich, Kalym Kabdyrakhim,
Sabitov Eldos Galymuly.**

Kazakh National Agrarian Research University, Almaty city.

khamitov.nurakhmet@kaznaru.edu.kz, Kabdyrakhim.kalym@kaznaru.edu.kz

Аннотация. Проведены комплексные научно – методологические исследования инновационного развития в отечественном сельскохозяйственном производстве и анализ современного состояния хозяйств с различной форм собственности. Приведена оценка научно-технического уровня сельскохозяйственного производства, а также основные научно – методологические принципы развития инновационной деятельности.

Ключевые слова: инновация, технические средства, технология, качество, эффективность.

Аңдатпа. Отандық ауыл шаруашылығы өндірісіндегі инновациялық дамуға кешенді ғылыми – әдіснамалық зерттеулер және әртүрлі меншік нысанындағы шаруашылықтардың қазіргі жай-күйіне талдау жүргізілді. Ауыл шаруашылығы өндірісінің ғылыми-техникалық деңгейін бағалау, сондай - ақ инновациялық қызметті дамытудың негізгі ғылыми-әдіснамалық қағидаттары келтірілген.

Кілттік сөздер: Инновация, техникалық құралдар, технология, сапа, тиімділік.

Annotation. Comprehensive scientific and methodological studies of innovative development in domestic agricultural production and an analysis of the current state of farms with various forms of ownership were carried out. An assessment of the scientific and technical level of agricultural production, as well as the main scientific and methodological principles for the development of innovative activity, is given.

Key words: innovation, technical means, technology, quality, efficiency.

Опытно-производственные и фермерские(крестьянские) хозяйства, в дальнейшем ОПФ(К)Х, выполняют и могут выступать в качестве экспериментальной базы научно – исследовательских университетов (НИУ), научно – исследовательских институтов (НИИ) и науко – производственных центров агроинженерии(НПЦ), включая вузы республики . Обычно в них проводятся опытно-экспериментальные и научно-исследовательские работы. Здесь ведут отработку основ рационального ведения растениеводства и животноводства, перехода отрасли на ресурсосберегающие технологии, создаются новые высокоурожайные сорта сельскохозяйственных культур и породы животных, способы их кормления, ветеринарного обеспечения, комплексная механизация трудоемких процессов, эффективные формы организации сельскохозяйственного производства в условиях перехода к рыночным отношениям, материального стимулирования и т.д. [1,2].

Сложившиеся негативные процессы в ОПФ(К)Х ведут к ослаблению инновационного потенциала науки. Имеющиеся возможности роста урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животных используются недостаточно. Сокращается экспериментальная и производственная база элитного семеноводства и племенного животноводства, снижается уровень технической оснащенности, что ведет к разбалансированности сложившейся системы ОПФ(К)Х и снижению эффективности сельскохозяйственного производства.

Для улучшения создавшегося положения необходим перевод аграрной экономики на курс инновационного развития, где должны существенно возрасти роль и значение ОПФ(К)Х не только как организационной базы проведения научно-технических и социально-экономических исследований, но и как самостоятельного современного прогрессивного звена инновационной системы

АПК, осуществляющего трансферт новых технологий, машин, оборудования в сельскохозяйственное производство республики [1,2].

В связи с этим необходимо провести оценку развития инновационной деятельности в каждом ОПФ(К)Х. Ее важнейшей характеристикой выступает уровень инновационной активности, выражающей степень применения инновационного потенциала, т.е. имеющейся возможности успешного создания и использования нововведений и своевременного освобождения от устаревших основных средств, технологий, продукции и т.д.

В первую очередь необходимо провести оценку научно-технического уровня сельскохозяйственного производства в ОПФ(К)Х. К основным показателям оценки научно-технического и организационного уровня производства относятся[1]:

- уровень комплексной механизации сельскохозяйственного производства, %;
- техническая оснащенность производства (фондо-, энерговооруженность, фондо-, энергооснащенность, обеспеченность техникой из расчета на 100 га сельхозугодий и т.д.);
- доля произведенной продукции с использованием новых технологий в общем объеме валовой продукции, %;
- удельный вес прогрессивных машин и оборудования в общем количестве техники, %;
- средний срок эксплуатации техники, лет;
- коэффициент физического износа машин и оборудования, %;
- доля устаревшей (полностью изношенной, амортизированной) техники в общей ее численности, %.

Инновационная активность производств имеет три основные характеристики: наличие завершенных инноваций, степень участия организации в разработке данных инноваций и наименование наиболее значительных за последние три года инноваций [3].

При этом следует выделить технологические, организационные маркетинговые инновации. Технологические инновации - это разработка и внедрение технологически новых продуктов и процессов; а также значительных технологических усовершенствований в продуктах и процессах; технологически новых или значительно усовершенствованных способов производства услуг.

Они делятся на продуктовые и процессные инновации. Продуктовые инновации - это разработка и внедрение в производство технологически новых или значительно усовершенствованных продуктов, а процессные – технологически новых или технологически значительно усовершенствованных производственных методов.

Организационные инновации представляют собой реализацию нового метода в ведении бизнеса, организации рабочих мест или организации внешних связей. Маркетинговые инновации - это использование новых методов продаж, представления и продвижения инновационных продуктов на рынки

сбыта, формирование ценовых стратегий и т.д. К существующим показателям предлагается использовать следующие [3,4].:

- количество заключенных договоров с организациями, выполняющими научно – исследовательские работы (НИИ, вузами, НПЦ и т.д.);
- затраты на освоение инноваций (покупка современной техники, племенного скота и т.д.);
- участие в целевых программах с целью получения субсидий на модернизацию и техническое перевооружение;
- использование информационно-коммуникационных технологий;
- наличие нематериальных активов (торговых марок, патентов);
- наличие структурного подразделения (сотрудника), занимающегося созданием и внедрением нововведений.

Оценка инновационной деятельности ОПФ(К)Х с использованием предложенных показателей позволит понять, какие хозяйства и в какой степени занимаются инновациями, а также какие из них можно назвать и инновационно-активными.

Информатизация является важной составляющей инновационного обновления ОПФ(К)Х, для эффективной деятельности которых необходима достоверная информация о спросе и предложении сельскохозяйственной продукции, информация о закупочных ценах, о рынках сырья по регионам республики, информация по инновациям в аграрном производстве и др. Для принятия оптимального управленческого решения необходимо быстро собрать, представить в удобном виде и проанализировать большие объемы информации.

Возможности, предоставленные информационными технологиями, значительно ускоряли процесс поиска, проведения расчетов, сравнения показателей и их оптимизации, применение при этом автоматизированных информационных систем позволит ускорить и повысить обоснованность принятия управленческого решения. Использование информационных технологий напрямую зависит от информатизации предприятия[3].

Планирование инновационной деятельности в ОПФ(К)Х предполагает выбор приоритетных научных разработок для апробации и освоения агропромышленном производстве, освоения инновационной продукции с учетом потребностей социально-экономического и научно-технического развития АПК, обоснование материальных, финансовых кадровых потребностей исходя из имеющихся возможностей обеспечения инновационного развития[3,4].

Развитие и освоение инновационных разработок в ОПФ(К)Х должно строиться с учетом следующих основных принципов:

- требование четкого соблюдения новизны в планируемых разработках и осваиваемых нововведениях;
- достижение значительного прогресса научно-технических и социально - экономических показателей с помощью реализации инновационных разработок;
- гарантия быстрой окупаемости и высокой экономической эффективности инноваций в производстве;

- ориентация на прогрессивные научные приемы апробации и освоения инноваций.

Планирование научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ включает намеченные к выполнению работы по НИОКР, проводимые как самим ОПФ(К)Х, так и другими НИУ по договорам. В плане указывается содержание работ, цель и место внедрения, сроки разработки и внедрения, затраты на разработку и ожидаемый экономический эффект.

Результатом инновационной деятельности могут быть:

- расширение ассортимента и улучшение качества товаров, работ, услуг, произведенных ОПФ(К)Х; расширение рынка сбыта произведенной инновационной продукции; сокращение материальных затрат и повышение эффективности сельскохозяйственного производства; рост производственной мощности, диверсификация хозяйственной деятельности ОПФ(К)Х; улучшение условий и охраны труда обслуживающего персонала и др. [4,5].

Сервисный потенциал - это комплекс услуг, включающий совокупные расходы на выполнение предпродажного, продажного и после продаж сервиса. Большие расходы выделяются на фасад, интерьер офиса, комнату для приемов, зал для демонстрации образцов, удобную парковку и стоянку для автомобилей и т.п. Расчет показателя сервисного потенциала товаропроизводителя можно определить по формуле [3]:

$$Сп = (Y \backslash T) * 100, \quad (1)$$

Где: Сп - сервисный потенциал;

Y - стоимость услуг, тг.;

T - объем реализации, тг.

Существенным вкладом в формирование сервисного потенциала является корпоративная культура предприятия. Система сервиса предполагает такую систему обеспечения покупателей, которая создает для них выгодный режим выбора, приобретения и эксплуатации товаров и услуг.

Оценка технико-экономического уровня производства и выпускаемой продукции проводится по следующим показателям:

а) продукция, технико-экономические показатели которой превосходят или соответствуют высшим достижениям отечественной и зарубежной науки и техники: количество видов и наименований к общему числу наименований продукции, в %; объем производства этой продукции, тыс. тг. и/или в % к общему объему товарной продукции;

б) продукция, технико-экономические показатели которой не соответствуют современным требованиям, морально устарела и подлежит снятию с производства: количество видов и наименований к общему числу наименований продукции, в %; объем производства этой продукции, тыс. тг. и/или в % к общему объему товарной продукции;

в) снижение себестоимости товарной продукции и рост производительности труда за счет повышения технического уровня производства.

Основными критериями оценки инновационного развития на этапе освоения инноваций является прирост валовой продукции, повышение качественных показателей, ресурсосбережение, уровень затрат на единицу продукции .

Оценка эффективности инновационных разработок позволяет отобрать те из них, которые способствуют достижению высоких экономических показателей в производстве.

Список использованной литературы:

1. ЗРК «Об инвестициях», № 373- Ц от 08.01.2003 г.
2. ЗРК «О государственном регулировании развития АПК и сельских территорий», № 66-III от 08.07.2005 г. (с изменениями и дополнениями от 27.11.2015 г. №424-V).
3. Хамитов Н.М. «Прогнозирование научно-технического развития и выбор системы машин АПК в современных условиях». //Учебник. Издательство КазНАУ, 2020.
- 4.Хамитов Н.М. Основы испытания аграрной техники». //Учебное пособие. Издательство КазНАУ, 2019
- 5.Хамитов Н.М. Еңбек қорғау» (каз. яз)/Учебник. Издательство КазНАУ, 2020

**СЕКЦИЯ «СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ,
ИСКУССТВО»**

**"ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР,
ӨНЕР" СЕКЦИЯСЫ**

SECTION "SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES, ART"

УДК (2964)

**Қазақстандағы адам ресурстарын басқарудағы зерттеудің заманауи
аспектілері**

Әбілсейітұлы З., Утарбаева Г.К.

Магистрант ГМУ Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zulkarnay.abilseiituly@gmail.com

Экономикадағы, ғылымдағы, ақпараттық технологиялардағы және адами дүниетанымдағы жаһандық өзгерістер әртүрлі нарықтарға, оның ішінде еңбек нарығы мен еңбек қатынастарына әсер етуші фактор болып саналады. Осы аталған өзгерістерге байланысты адами ресурстар қазіргі бизнес саласында назар аударуды қажет ететін әлемдік экономикадағы ең маңызды және құнды активке айналууда.

Экономика мен жалпы қоғамның ауқымды деңгейде қайта құрылуына қатысты, "Қазақстан-2050" Стратегиясы аясында Қазақстанның әлемнің ең дамыған деген 30 елінің қатарына кіру, яғни ЭЫДҰ елдерінің стандарттарына барынша сәйкес келу мақсаты қойылған. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылдың 31 қаңтарындағы "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" атты Қазақстан халқына ұсынған жолдауына сәйкес Қазақстан дамуының негізгі басымдықтарының бірі: адами ресурстардың сапасын жақсарту болып табылады.

Елдің адами капиталының сапасын жақсартуға сананы жаңғырту, жаһандық және серпінді өзгермелі әлем жағдайында адами ресурстардың құзыреттілігі мен бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру, HR саласын кәсібилендіру арқылы қол жеткізу көзделуде. Осы тарапта мемлекет деңгейінде қабылданған Қазақстанды цифрландыру бағдарламасы экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен технологиялық жаңғыртылуын жеделдету үшін, ресурстарды дамыту, тиімді пайдалану және еңбек өнімділігін арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер беруде.

Осы тұста ҚР индустриалды-инновациялық дамуына анықтама беретін болсақ, ҚР 2050 жылға дейінгі ҰИИД бағдарламасы және 2050 стратегиясы ұзақ мерзімді жоспарда экономиканың экспорттық-шикізаттық дамудың инновациялық түріне көшуіне бағытталған. Зияткерлік, адами капиталды үдемелі қалыптастыру шарты ретінде ғылымды, білім беруді және денсаулық

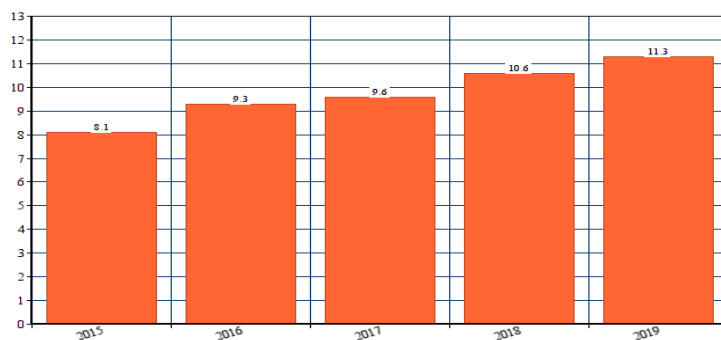
сақтауды қаржыландырудың әлемдік стандарттарына қол жеткізу міндеттері қойылады. Бұл үшін басқарушылардың, ғылыми интеллигенцияның, менеджерлердің түбегейлі және шығармашылықпен ойлайтын кадрлары қажет. Депрессиядан шығу және жаңа технологиялық жолға көшу кезеңінде қаржы ресурстарын ұтымды пайдалану, арнайы бағдарламалар мен 2020 стратегиясының бизнес-жоспарлары талап ететін маңызды міндеттерді тиімді қаржылық қамтамасыз ету ерекше маңызға ие болады.

Қазіргі таңда кез-келген мемлекеттік институттың немесе ұйымның ұзақ мерзімді бәсекелестік барысында артықшылықтарының негізгі факторын адам ресурстары, яғни адамдар, олардың жоғары біліктілігі, құндылықтар жүйесі, білімі, дағдылар мен мақсаттарды жүзеге асыруға деген ұмтылыс деңгейі, еңбек нәтижесінің индексі құрайды. Адами ресурстарды басқару-бұл персоналды менеджменттегі тәсіл, және онда қызметкерлер компанияның бәсекелестіктегі меншігі, ұйымның стратегиялық мақсаттарына жету үшін ынталандыру және дамыту қажет адами әлеует ретінде қарастырылады. Адами ресурстарды басқару компанияның сыртқы ортасының барлық аспектілерінің динамикасымен байланысты және интеграцияланған тәсілді қажет етеді. Адами ресурстарды басқару ұйым мен оның қызметкерлерінің қарым-қатынасына қатысты барлық басқару шешімдерін қамтиды. Бұл персоналды басқару тәжірибесі бизнес стратегиясымен тығыз байланысты екенін білдіреді. Сондықтан адами ресурстарды басқару мемлекеттік ұйымдардың және жеке сектордағы компаниялардың тиімділігін арттыруға және қызметкерлердің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Яғни индустриялық дамудың қазіргі жағдайында ғылыми-техникалық прогрестің өсуімен адами ресурстарды басқару елдің экономикалық даму перспективаларымен тікелей байланысты деп сеніммен айта аламыз.

Мемлекеттік саяси қызметшілердің жалпы штат санынан – 436 бірлік, әкімшілік – 98063 бірлік, оның ішінде "А" корпусы 279 бірлікті, "Б" корпусы- 97784 бірлікті құрайды. Бөлігінде орталық және жергілікті мемлекеттік органдар: орталық – 52409 бірлік, жергілікті – 46090 бірлік. Гендерлік арақатынаста әйелдер саны – 50491, немесе 55% мемлекеттік қызметшілердің нақты санынан, оның ішінде басшылық лауазымдарында – 39,5% (24209-дан 9569). Әйелдер арасындағы үлесі мемлекеттік саяси қызметшілер санының 9,3% - ын құрайды. "А" корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметшілеріне – 4,1%, "Б" корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметшілеріне – 55,3%. Егер қазіргі мемлекеттің орташа жасын қарастыратын болсақ ол 38,6 жасты құрайды. Бұл өте өнімді жас және мемлекеттік шешімдер қабылдау үшін жеткілікті жетілген. Жалпы суретжас құрамы бойынша мемлекеттік қызметшілердің келесі түрде: 23 жасқа дейін – 1305 адам (1,4%), 23 жастан 30 жасқа дейін – 22296 (24,3%), 30 жастан 40 жасқа дейін – 29655 (32,3%), 40 жастан 50 жасқа дейін – 19842 (21,6%), 50 жас және одан жоғары – 18732 адам (20,4%). Мемлекеттік қызметтегі орташа өтілі-10,3 жыл, бұл саяси мемлекеттік қызметшілердің орташа еңбек өтілі – 18,5 жыл, орташа "А" корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметшілерінің өтілі-17,1

жыл, "Б" корпусы-10,2 жыл. Төменде 2-суретте Сан диаграммасы келтірілген 1 қаңтардағы жағдай бойынша Мемлекеттік қызмет өтілі бөлігінде 2020 жылы (мың адам) [4].

Қазақстанның Республикасының табиғи байлықтары мемлекетіміздің экономикалық өсуіне жол ашты. Алайда, объективті түрде ел экономикасына құрылымдық өзгерістер қажет, бұл табиғи ресурстарды иемденуден түсетін қаражаттарды жоғары технологиялық өндірістерді дамытуға бағыттау арқылы, тұтыну тауарларының, ең алдымен ауыл-шаруашылық және азық-түлік тауарларының импортын азайту арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

1-сурет. Инновацияның барлық түрлері бойынша кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің деңгейі 2015-2019 жылдар.

Соңғы он жылдықта Қазақстан Республикасындағы шикізат саласына өндіріс көлемінің 60% -дан астамы және де ұлттық экспорттың 80% -дан астамы тиесілі болды. Өндірістің жалпы көлеміндегі инновациялық өнімнің үлесі 1,0% -дан аспады, бұл Еуропа елдерінің көрсеткіштерінен кем (25 есе). 2019 жылмен есептесек инновациялық белсенді кәсіпорындардың үлесі 11.3% -дан аспайды, бұл жетекші еуропалық елдермен салыстырғанда 6-7 есе төмен (1-сурет).

2012 жылдың басында Қазақстанның өңдеу өнеркәсібіндегі техникалық жабдықтардың тозуы мен өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің төмен болуына байланысты қуаттылықты пайдалану 55% -ға әрең жетті. Нәтижесінде еңбек өнімділігі төмен болды. Салалар бойынша негізгі қорлардың орта деңгейдегі тозуы 43% құрады, ал шикізаттық емес компаниялардың шамамен 33%-ы үдемелі индустрияландыру бағдарламаларына қатыса алмады.

2010 жылы «Ұлттық инновациялық орталық» АҚ талдау орталығының жүргізген сауалнамасына сәйкес, техникалық жағдайының төмендігіне және меншікті қаражаттың жетіспеуіне байланысты, шикізаттық емес компаниялардың 24%-ы күрделі жобаларды іске асыруға дайын болмады және экономиканы технологиялық жаңғыртуға қатыса алмады [2].

Қазақстанда Республикасындағы өнеркәсіптік базаның жағдайы төмен, шикізат салаларын қоспағанда, қалған өнеркәсіптік кешен ескірген болып көрінеді, архаикалық өндіріс және машина жасаудағы бірқатар маңызды буындар, жеңіл және тамақ өнеркәсібінің тұтас салалары мүлдем жоғалған. Сол себепті, модернизацияланбаған, ескірген, архаикалық өндіріспен инновацияны

бастау мүмкін емес. Модернизация инновацияның алдында тұруы керек. Модернизация постиндустриалды-инновациялық экономика міндеттерін шешудегі алғашқы қадамдардың бастамасы болуы керек.

Қазақстан Республикасы өкінішке орай бұрынғыдай шикізат анклавы болып табылады - экспорт кірісінің 50%-ы шикі мұнайды сату есебінен қамтамасыз етіледі. Қазақстан Республикасында Үдемелі Индустриялық-Инновациялық Даму және Қазақстан-2030 бағдарламалары қабылдағанына қарамастан, ғылыми-техникалық артта қалушылықты түбегейлі жою шараларын іске асыруға жауапты бірқатар топ-менеджерлер бұрынғыдай экономикалық өсудің дағдарысқа дейінгі ескі модельдерін басшылыққа алады.

«Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қорының басшылығы республиканы халықаралық еңбек бөлінісіне мамандандыру туралы сөз қозғалған уақытта, болашақта Қазақстан (2020-2030 жылдар кезеңіне) Ресей және Қытай нарықтарына қол жеткізуге баса назар аударуы кажет деген пікір білдіреді. Шикізатты экспорттау үшін Қытайға барып, сол жерге теміржол және автомобиль жолдарын, құбырлар мен газ құбырларын салған жөн. Егер бұл тенденция модернизациялау міндеттерінің бірі ретінде ұсынылса, онда Қазақстан шикізаттың таза жеткізушісі ретінде көрінеді, өйткені Батыс Қытайда қазірдің өзінде ірі мұнай және газ өңдеу зауыттары, химиялық концерндер бар (немесе құрылысы аяқталуда). Яғни, Қытаймен бәсекелестік шикізат жеткізумен алмастырылады.

Ресейге келетін болсақ, бұл өңдеу өнеркәсібі - тамақ және астық өнеркәсібіндегі бәсекелестік аренасы болуы мүмкін. Бірақ Қазақстан Республикасында тамақ өнеркәсібінде қазір ресейлік нарыққа шығатын ірі өндірушілер жоқ. Еттің экспорты туралы айтар болсақ, ниет әлі күнге дейін маңызды алғы-шарттарсыз бизнес-жобалар деңгейінде. Үдемелі Индустриялық-Инновациялық Даму бағдарламасында негізделген модернизацияның негізгі міндеттері, егер біз өзімізді жоғарыда сипатталғандай Ресей мен Қытайға қатысты тек қана қызмет көрсетуші позициясымен шектелсек, қазіргі проблемалардың шешілуі қиын [3].

Инновациялық экономика, білім экономикасы, ең алдымен, өзінің ғылыми жетістіктері негізінде, оның нәтижелерін ғылыми тәжірибе арқылы өнеркәсіп негізінде қаланған және сұранысқа ие өнім шығаруға бағытталған жаңалықтар мен өнер табыстар түрінде жүзеге асырылады. Бірақ қазіргі кезде Қазақстан Республикасындағы модернизация процессі технологияларды шетелден әкелу арқылы жүзеге асады. Шетелдік технологиялар мен өнімдерді пайдалану процесі тым шектен шықты. Осылайша, жаңа өндірістік нысандар салу мен инфрақұрылымдарды жаңарту толығымен шетелдік технологияларға негізделген.

Технологиялардың трансферті елді инновациялық даму жолына апармайтынын есте ұстаған жөн, өйткені қазіргі заманғы экономиканың тиімділігі мен оның бәсекеге қабілеттілігі, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ең алдымен оның ғылыми білімді генерациялау мен ұтымды пайдалану, жоғары

деңгейдегі инновацияны құру қабілетіне байланысты қоршаған орта - ғылым, жаңа технологиялар және де инновациялық өнімдер шығарумен тікелей байланысты.

Яғни, технологиялар трансферті Қазақстанның инновациялық-индустриалды дамуының бастапқы кезеңінде қысқа мерзімді құрал ретінде ғана қолданыла алады.

Осылайша, елдің индустриалды-инновациялық дамуы жұмысшылардың жоғары әрі сапалы параметрлерін көздейді - маманның кәсіби қасиеттері неғұрлым жоғары болса, олардың күрделі технологиялар мен техникалық жабдықтарды ойдағыдай игеру ықтималдығы соғұрлым жоғары болады.

Дегенмен, персоналды басқаруды бағалау одан әрі қажет меритократия қағидаттарын нығайту контексінде жетілдіру, ашық мансаптық ілгерілеу және құзыреттілік тәсіл, тиісті еңбек жағдайларын, оның ішінде мемлекеттік қызметтегі моральдық-психологиялық ахуалды қамтамасыз ету басты мақсат болып табылады. Осыған байланысты Е. А. Капогузов пен Г. К. Сүлейменованың пікірімен келісу қиын, алайда тиімділіктің тікелей әсерін бағалау қажет адами капиталды басқару мемлекеттік органдардың қызметін қатысты негізгі фактор болып саналады. Әрине, өзгертілетін бағалау жүйелері мемлекеттік органдардың қызметіне оң әсер етуі мүмкін. ұйымдастырушылық мәдениетті дамыту және ұйымдастырушылық мінез-құлық нәтижелерін ашық бағалау жағдайында ғана мемлекеттік органдардың мемлекеттік органдар басшыларының тікелей қамтамасыз етуі қателерді түзету және ұйымдастырушылық өзгерістер үшін жағдайлар. Ұйымдастырушылық өзгерістер, өз кезегінде, жүйенің арқасында мүмкін болатын әкімшілік реформа барысындағы мәдени өзгерістерге байланысты мемлекеттік органдардың барлық қызметкерлері ашық болуы керек деп санаймын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Каренов Р.С. Экономика Казахстана по пути рыночной трансформации. — Т. 2. — Караганда: Профобразование, 2004. — 251 с.
2. Указ Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2007 г. № 501 «О мерах по оптимизации должностей государственных служащих» // САПП Республики Казахстан. 2017. № 49. Ст. 599
3. План нации – Путь к казахстанской мечте // Президент Республики Казахстан. Официальный сайт. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statyaglavynosudars-tva-plan-nacii-put-k-kazahstanskoi-mechte/ (дата обращения: 06.01.2016).
4. Назарбаев Н.А. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. — Астана: Ел орда, 2012. — 148 с.

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ
КӨРІНІСІ**

**ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЦЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ
КАЗАХСКИХ ДЕТСКИХ РАССКАЗАХ**

**REFLECTION OF NATIONAL VALUE IN MODERN KAZAKH CHILDREN'S
STORIES**

Айсенова Назгуль Нурболатовна

Кажобаева Гульден Кенесовна

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

nazgul_28kz@mail.ru

guldenkgk@mail.ru

Айсенова Назгуль Нурболатовна

Кажобаева Гульден Кенесовна

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

nazgul_28kz@mail.ru. guldenkgk@mail.ru

Aisenova Nazgul' Nurbolatovna

Kazhibayeva Gul'den Kenesovna

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

nazgul_28kz@mail.ru. guldenkgk@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада қазіргі қазақ балалар әңгімелеріндегі рухани құндылықтардың көріну ерекшеліктері қарастырылды. Қазіргі қазақ прозасындағы әңгіме жанрының тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне зерттеу нысанына алынды. Қазіргі қазақ балалар әңгімелеріндегі рухани құндылықтардың көріну ерекшеліктері, авторлық ұстаным ғылыми тұрғыдан талданды. Сондай-ақ мақалада Нұрдаулет Ақыштың «Нағыз әже қайда?», Әлібек Файзуллаевтың «Әже өсиеті» әңгімелеріндегі рухани құндылық және балалар образын жасаудың көркемдік-эстетикалық сипаттарына талдау жасалды. Қаламгерлердің адам концепциясын даралап, суреттеуде авторлық ұстанымы мен дүниетанымы зерттелді.

Аннотация: В статье рассмотрены особенности проявления духовных ценностей в современных казахских детских рассказах. Предметом исследования стали тематико-идейные особенности жанра рассказа в современной казахской прозе. Научно проанализированы особенности проявления духовных ценностей в современных казахских детских рассказах, авторская позиция. Также в статье Нурдаулет Акыш «Нағыз әже қайда?» проведен анализ духовно-ценностных и художественно-эстетических характеристик создания детского образа в рассказах Алибека Файзуллаева «Әже өсиеті». Изучена авторская позиция и мировоззрение писателей в индивидуализации и описании концепции человека.

Annotation: The article considers the peculiarities of the manifestation of spiritual values in modern Kazakh children's stories. The subject of the study was the thematic and ideological features of the genre of the story in modern Kazakh prose. The features of the manifestation of spiritual values in modern Kazakh children's stories, the author's position are scientifically analyzed. Also in the

article Nurdaulet Akysh «Нағыз әже қайда?». The analysis of the spiritual-value and artistic-aesthetic characteristics of creating a child's image in the stories of Alibek Fayzullayev «Әже өсиеті» was carried out. The author's position and the worldview of writers in the individualization and description of the concept of man are studied.

Түйін сөздер: Рухани құндылық, көркемдік-эстетикалық сипаттары, адам концепциясы, авторлық ұстаным.

Аннотация: Духовная ценность, художественно-эстетические характеристики, концепция человека, авторская позиция.

Keywords: Spiritual value, artistic and aesthetic characteristics, human concept, author's position.

Бүгінгі қазақ балалар прозасында еңбек етіп жүрген қаламгерлер қоғамның рухани бейнесін көрсету, ұлттың рухын көтеру идеясын өз әңгімелеріне өзек етіп отыр. Себебі жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру, ұлттық сипатта тәрбие беру қоғам алдында тұрған үлкен міндет екені айқын.

Осындай азаматтық, адамзаттық мәселелер бүгінгі қазақ балалар әңгімелерінің тақырыптарының ұлттық сипат алуына негіз болды.

Сондықтан кейінгі жылдардағы қазақ балалар прозасы адам руханилығы мәселесіне түрлі философиялық көзқарастар тұрғысынан келуге тырысты. Руханият дегеніміз – кең әрі терең ұғым. Ол, әрине, бір жылдың ғана жемісі емес, көптеген жылдардың мұрасы. Халық санасы бұл мұраны біртіндеп игеріп оны өзіне азық етеді, рухани жағынан байып молыға түседі. Бүгінгі қазақ балалар әңгімесінің идеялық сипат, көркемдік ерекшеліктері, қаламгерлердің көркемдік ізденістері осы тұрғыдан қанат жайып жатқаны байқалады. Бұл турасында ғалым Б.Майтановтың: «Әдеби әдіс – мәселесі ең басты дүниетанымдық, көркемдік құбылыс саналса, осы мәселелердің неғұрлым нақты, толымды шешімі, айқын ғылыми келбеті кейіпкер жан дүниесін бейнелеу мүмкіндіктері мен амал, жолдары, сол бағдардағы жемісті нәтижелер арқылы табылмақ» деген пікірі ойымызға дәлел [1, 335].

Нұрдаулет Ақыштың «Нағыз әже қайда?» әңгімесінің атауының өзі қоғамға немесе сол қоғамда тіршілік кешіп жатқан барша қазақ қауымына қойылған сұрақ іспеттес. Әкенің өз балалары үшін назғыз әжені іздеуі кез келген адамға ой салады. «Бұрынғы әже» мен «қазіргі әже» деген екі түсінік алдымыздан қылаң береді. Қазақ баласы үшін қасиетті ат, қадірлі жан «Әже» неге екі түрлі сипатқа енген деген сұраққа жауап іздеген қаламгер әңгімедегі кішкентай бала мен үлкен адам образын қатар ала отырып, олардың әжеге деген көзқарасын салыстыра суреттеген. Әңгіме сюжеті басты образдың ішкі жан дүниесінен бастау алады. Алғашында балаларына ертегі айтып беріп, оны әдетке айналдырған басты

кейіпкер өзінің туып өскен ортасында айтылған ертегілер арқылы сол сәтке қайта оралған еді. Ойымызға дәлел ретінде: «Менің оларға айтатыным, көбінесе: «Ер Төстік», «Құйыршық», «Түлкі мен тазы» сияқты киіз туырлықты көшпелі елдің баласының құлағына сіңісті халық ертегілері. Перзентханада өмірге келіп, балабақшада өсіп-өніп жатқан бүгінгі заманның сәбиі үшін қызық та, тосын дүниелер.

– Папа, тағы да. Балабақшада бізге мұндай ертегілер айтпайды, – дейді Ая.

– Біздің тәтей бұл ертегілерді білмейтін шығар, – дейді кішісі Райхан табан астында өзінше жорамал жасап.

– Тәтелерің сендерге қандай ертегі айтады сонда?

– «Айболит», «Қызыл телпек»... сонан кейін әлгі не бар ғой? Кір-қожалақ бала туралы бар ғой – деген үзіндіні келтіруге болады. Екі түрлі түсінік. Балаға ертегі айту дәстүрі бір. Бірақ айтылатын ертегі екі түрлі. Осы бір қарама-қайшылықтан әр характердің өзіндік танымы көрінеді. «Жоқ, Аятай... Мен сендер секілді балалар бақшасында өскен жоқпын, мені тәрбиелеп, бағып-қаққан ауылдағы кәрі әжем болатын. Жанағы қызық ертегілерді де мен сол кісіден естігенмін.

– Әже деген кім?» [2, 63] деген сәттен бастап, әңгіменің сюжет желісі дамиды. Сұраққа жауап берілу керек екенін ұққан әке оған жауап іздейді. Балабақша мен ата-анасының қасында өсіп-өніп жатқан қыздарына «әже» дегеннің кім екенін көрсеткісі келген басты образ әрекетке көшеді. Әкесі соғыста, анасы бергін қайтыс болған. Әжесі де дүние салған еді. Әйелі Балқыздың ата-анасы алыста тұрады. Араласып жүрген таныстарының үйінде де «міне, нағыз әже» деп көрсете қоятын «Әже» жоқ еді. «Мақсатым – қыздарыма өз әжем сияқты нағыз қазақи кейіптегі кейуананы керсету еді. Ондағы ойым – әже деген жарықтықтың анау-мынау қарапайым адам емес, былайғы жұрттан өзгеше, ардақты да қасиетті жан екенін сәбилер шын көңілмен сезінсін, оларды не үшін құрметтеу керегін түсіне білсін деген ниет» – деп алдына мақсат қойған басты образ әрекеті әңгіме сюжетін ширықтыра түседі. Өзі мейірімді де, ақылды адам, ешкімге ешқашан ұрыспайтын, үні де, қолы да, көзқарасы да жұмсақ, жұрттың бәрімен: «Қарағым, айналайын», – деп жылы сөйлесетін иман жүзді қарияны тауап алу қиынның қиыны болды. Өз әжесі сияқты биік идеалды әжені балаларына көрсеткісі келген ол балаларының қиялына қанат бітірген еді. Енді әңгіме сюжетін бала қиялы өрбіте түседі. «Шіркін, бізде де бір әже болса ғой!», – деген құрғақ қиялға тізгін бере бастайтын болған. Ең құрығанда, сондай әйбат кісімен бетпе-бет кездесіп, қызықтаудың өзі бұлар үшін тәп-тәуір арман» еді деген эпизодтан бала арманы қылаң береді. Әңгіме сюжеті осы тұстан бастап өрбиді. Себебі Жолдас деген жақсы араласатын достарының ауылдан анасы келе жатыр деген хабар естиді. Жолдасының қызының оқуға түсуіне орай жайылған дастарқанға барудың бірінші себебі оның анасының елден келуі еді. Бұл

отырысқа, шақырысқа отбасымен ерекше дайындалады. Әңгімедегі «Бұл жолы шақырылған жерге желп етіп жетіп бара салмай, кәдімгідей мән беріп дайындалдық. Тіпті, өз үйіміздегі қуанышты қарсы алатындай-ақ, қарадай қарбалас жасап, әбігерге түсіп кеттік. Жайшылықта өзіме салақтау қарайтын басым енді мұртымды басып, шашымды тарап дегендей, сипанып-ақ жатырмын. Әсіресе қыздарымыз ала бөтен қуанышты. «Әжеге барамыз, әжені көреміз», – деп өздерінше мәз-мейрам» – деген жолдар ойымызды толықтыра түседі [2, 65]. Бірақ әңгіме сюжетіндегі негізгі тартыс ұлттық құндылықтардың орнын алған немесе ала бастаған жат тұрмыс-салттары арасында өтеді. «Нағыз қазақтың әжесін» іздеген әке мен қос кішкентай қыздың алдынан «современная бабушка» алдарынан шығады. Екі қызына «Нағыз әжені» көрсетемін деген әке ойы орындалмады. Киім киісі, жүріс-тұрысы, сөйлеген сөзі екі аралықта «бұрынғы мен бүгінгінің» арасында қалған «әже» алдарынан шығады. Бір сәт дүние мен сол дүниенің берген жайлы тұрмысын дәріптеген образ үшін «әже» ұғымы баяғы заманның белгісіндей болған. Қаламгер әңгіме сюжетінің көркемдік шешімі ретінде әлі де «нағыз әжені» іздеген характерді ашады.

– Папа, сен бізге бәрібір нағыз әжені көрсетесің ғой. Айтшы, көрсетесің бе? – деді сосын ол жаңағыдан гөрі жадыраңқырап. Аялы жанарларында тұтанған үміт ұшқынын жасырмай, сәбилік сеніммен бетіме тура қарайды.

Мен уәде еттім. Бірақ оны қалай орындайтыным туралы сол сәтте ойланған жоқ едім», – деген сәттен осыны байқаймыз [2, 63].

Осындай тақырыпта жазылған Әлібек Файзуллаевтың «Әже өсиеті» деген әңгімесінде «Нағыз әже бейнесі» жарқырай ашылған. Кішкентай Шәмшия өзі оқитын мектептерді қайта-қайта ауыстыртып ата-анасын әуре-сарсаңға салады. Өзінің бұндай шешіміне: «М-мен... Мен бұл мектепте оқымаймын!», – деді Шәмшия бөлмені басына көтере бақырып.

– Ойбай-ау, оқымағаны қалай?! Тағы не болып қалды?! – деді анасы сасқалақтап.

– Сыныптағылардың бәрі мені жек көреді! Ылғи мазақтайды, келемеждейді!.. – деді Шәмшия екі көзі жасқа тола мөлт-мөлт етіп.

– Бәлкім, сен өзің...

– Мен өзім не істеппін?! – деді Шәмшия анасының сөзін бөліп жіберіп.

–Тіпті менімен ешкім сөйлескісі де келмейді... Соңғы партада сопиып жалғыз өзім отырамын...» [3,163] – деген уәж айтқан Шәмшия сөзі сюжетті ширықтыра түседі. Бүлдіршіндер арасындағы түсінбеушілік, бір-біріне деген суық көзқарастар оқырманды бірден дір еткізеді. Бір-бірінің тілін түсінбейтін немесе мүлде тілі шықпаған балалар түсінісіп бірге ойнаған сәттер өмірде жетерлік. Бірақ мектеп қабырғасында, бір сыныпта бірге оқыған балалардың мұндай әрекеті ақылға сыймайды. «Апырау, енді осының бәрін сынып жетекшісіне айтпадың ба?! – деді анасы шыр-пыры шығып.

– Мұғалімнің көмектесер еді ғой...

– Айтқанмын... Бірақ апайды тыңдап жатқан кім бар?... Сынып жетекшісінің көзінше бәрі моп-момақан бола қалады да, оның көзі тая бере қайтадан есіріп шыға келеді. Керек десеңіз, апай зорлағандай мәжбүрлеп қасыма отырғызып қойған қыз сынып жетекшісі жүргізетін сабақтан басқа уақыттарда өзге партаға ауысып кетеді...

– С-сұмдық-ай, бұлары тіпті сұмдық қой! – деді анасы шошына жағасын ұстап.

Шешесінің өзін жақтап, жаны ашып тұрғанын байқаған Шәмшия:

– Иә, мама, олар шетінен қатыгез, мейірімсіз жандар! Мен бұндай бұзық балалардың арасында оқи алмаймын!.. Тезірек бұл мектептен кетейінші!.. – деді одан сайын зарлана түсіп» [3,163] – осы үзіндіден сынып оқушыларының іс-әрекетіне Шәмшияның анасының өзі қатты таңғалады. Әңгіме сюжеті өрбіп, характерлер ашыла түседі. Сыныптастарынан қорлық көріп жүрген Шәмшияның жағдайы оқырманды ойлантады. Дегенмен бұндай қарым-қатынастың неліктен орын алып отырғаны ойлантады. Сюжет құрудағы жазушы шеберлігі көрініс табады. Тіпті Шәмшияның аузына автор «шетінен қатыгез, мейірімсіз жандар» сөз салуы тіпті оқиғаны ширықтырып, тартысты тереңдете түседі. Осы тұста оқиғаға әкесі араласады. Бар әңгімені сырттай бақылаған әке образы жағдайды тым салқын қабылдайды. Әңгімеде бұл тұс былайша берілген: «Жоқ, қателесесің, қызым, түсіне білсең, саған жаным ашығандықтан да оқу жылының аяқталуына небәрі екі-үш ай қалғанда басқа мектепке ауысу туралы мәселеге бас қатыруыңа рұқсат бермей отырғаным, – деді әкесі сабырлы қалпын сақтап. – Сосын, ылғи сен жақсысың да, неге сен барған сыныптың балалары шетінен жаман?! Бұл да ойланатын жайт... Міне, сондықтан да төртінші тоқсанды аяқтап, жазғы каникулға шыққан кезде сені ауылға жібергелі отырмын. Онда сенің әбден ойлануыңа ешкім де бөгет болмайды. Бәлкім, күзге қарай мектепке барарда ауысу туралы бүгінгі ойыңнан өзің-ақ айнып қаларсың...» [3,165]. Оқиға шиеленісіп барып, қайта даму жолына түсті. Әке характері әңгімеде ақыл мен сабырлылықтың өлшемі сияқты. Шәмшия осы күннен бастап жазғы демалысты асыға күтеді. Жазғы демалысқа шыққан соң әкесі оны ауылға әжесіне әкеліп тастайды. Әже мен немере қатты сағынысқан екен. Қуаныштарында шек болмайды. «Ырысалды әже ауылдағы ең сыйлы жан болатын. Сөзімен де, ісімен де елге қадір арттырған оны жұрттың бәрі жақсы керетін. Әсіресе жастар жағы қатты құрметтейтін. Жас отау иелері ақыл-кеңес алып тұруды тіпті дәстүрге айналдырып жіберген. Қарияның өсиетін тыңдап, батасын алу олар үшін үлкен мәртебе көрінетін» деп бейнеленген Шәмшияның әжесі әңгіме сюжетіне ерекше серпін береді. Динамикалық қозғалыстағы сюжет бір сәт баяу қалыпқа түседі. Себебі Шәмшияның әжесінің характері сюжетке осылайша әсер етеді. Өмірде көпті көрген Ырсалды әже немересінің басындағы

жағдайды естіген соң оған жақсы мен жаман, адамдар арасындағы сүйіспеншілік, кешірімділік сияқты дидактикаға толы өз ақылын айтады. Әңгіме сюжетінің көркемдік шешімі «Әлбетте, адамдардың бойындағы сансыз қасиеттердің алтын тәжі саналатын сүйіспеншілік пен кешірімділік алдында үлкендер де, кішілер де басын иеді. Ендеше сен айтқан бұзық балалардың қатыгез жүректерінің емі де осынау қасиеттер болмақ, – деді Ырысалды әже аппақ самайын сипай отырып» осындай идеяға келіп тіреледі. Шәмшия үшін бар қиындық артта қалғандай болды. Әжесінің терең де мағыналы ақылы оның ойына серпіліс берді. Бойына сенім мен күш берді. Жазушы өз әңгімесінде әже образын жарқыратып көрсете білген.

Қорыта келгенде, қазіргі балалар прозасының, оның ішінде әңгімелердің әдебиеттану ғылымына қосар үлесі мол. Өмірден тәжірибесі аз балдырғандар мен жас жеткіншектерге дүниедегі түрлі тақырыптарды қызықты, әрі тағылымды жеткізетін – осы балалар прозасы. Сол мақсатта еңбек еткен, балалар әдебиетінің дамуына үлес қосқан жазушылардың еңбегі зор. Олар жас буынға мол ғибрат беріп, дүниенің сырын ерекше көзқараспен жеткізіп, түрлі тақырыптарда қалам тербеді. Қаламгерлердің балалар прозасына арналған шығармалары мен оны оқитын жас оқырмандар көбейсе берсе, әдебиет пен қоғам қатар дами бермек.

Әдебиеттер:

- 1 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.
- 2 Қазақ балалар әдебиетінің хрес.– Өңд.толықт.,1- бас. «Арман-ПВ» 2004.
- 3 Қазақ балалар әдебиетінің классикалық үлгілері. Бес томдық. Алматы: Арда, 2011.

**THE HISTORY OF POLITICAL RELATIONS OF THE NORTH KAZAKHSTAN
REGION IN THE FRAMEWORK OF THE STUDY OF THE KAZAKH MODEL OF
NATIONAL UNITY**

Abzhanov Ruslan Maratovich

Master's student of Kokshetau university named after Shokan Ualikhanov,
Kokshetau, Akmola region, Republic of Kazakhstan.

E-mail: ruslan.abzhanov1987@mail.ru

Bekseitova Akbota Tastanbekovna.

Academic degree: Candidate of Historical Sciences, Acting Professor, Academician of the
Academy of History and Social Sciences of the Republic of Kazakhstan. E-mail address:

bekseit.at@mail.ru

Annotation: this scientific article is devoted to the study of the specifics of ethnodemographic relations and the history of ethno-cultural processes in the North Kazakhstan region in the framework of the study of the Kazakh model of national identity in the first half of the 18th-20th centuries. In this article, the author tries to show in historical retrospect the evolution of ethno-cultural ties and its true image. The main focus is on the relationship between different ethnic groups and the autochthonous Kazakh people who migrated at different times. In particular, the author analyzed the process of ethno-cultural ties between the displaced peoples and the local Kazakh people, the process of forced collectivization in the region before the confrontation, and then during the Soviet period, the process of ethnodemographic changes is considered, consequences of the forced deportation of peoples during industrialization and modernization, which affected pre-war urbanization.

**ИСТОРИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОГО
РЕГИОНА В РАМКАХ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ
НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА**

Абжанов Руслан Маратович

Магистрант Кокшетауского университета имени Шокана Уалиханова,
Республика Казахстан, Акмолинская область, город Кокшетау.

E-mail: ruslan.abzhanov1987@mail.ru

Бексеитова Акбота Тастанбековна. Ученая степень: Кандидат исторических наук, и.
о. профессора, академик Академии истории и общественных наук РК. Электронная почта:

bekseit.at@mail.ru

Аннотация: данная научная статья посвящена изучению истории этнокультурных процессов и специфики этнодемографических отношений в Северных регионах Казахстана в первой половине XVIII-XX вв. в рамках изучения казахстанской модели национальной идентичности. В данной статье автор стремится отразить в исторической ретроспективе эволюцию этнокультурных связей между собой и свою подлинную картину. Основной акцент делается на взаимоотношениях различных этносов и автохтонного казахского народа, переселившихся в разные периоды. В частности, автором проведен анализ процесса этнокультурных связей между мигрировавшими народами и местным казахским народом, насильственная коллективизация в регионе до-конфронтационного, а затем и советского периода, рассматривается процесс этнодемографических изменений, повлиявших на

довоенную урбанизацию во время индустриализации и модернизации, последствия насильственной депортации народов.

Ұлттық бірліктің қазақстандық моделін зерттеу аясындағы Солтүстік Қазақстан өңірінің өзара полиэтникалық қатынастар тарихы

Абжанов Руслан Маратович

*Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің магистранты,
Қазақстан Республикасы, Ақмола облысы, Көкшетау қаласы.*

E-mail: ruslan.abzhanov1987@mail.ru

Бексейітова Ақбота Дастанбекқызы. Ғылыми дәрежесі: тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., ҚР Тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі. E-mail.ru: bekseit.at@mail.ru

Андатпа: Бұл ғылыми мақала XVIII-XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның солтүстік өңіріндегі өзара этномәдени үдерістер тарихы мен этнодемографиялық қатынастардың ерекшелігін ұлттық бірегейліктің қазақстандық моделін зерттеу аясында зерделеуге арналады. Аталмыш мақалада автор өзара этномәдени байланыс эволюциясы мен өзіндік шынайы бейнесін тарихи ретроспектива тұсынан көрсетуге ұмтылыс жасайды. Негізгі екпін әртүрлі кезеңдерде қоныс аударып келген түрлі этностар мен автохтонды қазақ халқының өзара қарым-қатынасына жасалады. Соның ішінде автор қоныс аударған халықтар мен жергілікті қазақ халқы арасындағы өзара этномәдени байланыстар процесіне талдау жасалып, өңірдегі карама-қайшылыққа дейінгі, содан кейінгі кеңес заманы кезеңіндегі күштеп ұжымдастыру, индустриализациялау мен модернизациялау уақытындағы соғысқа дейінгі урбанизацияға әсер еткен этнодемографиялық өзгерістер процесі, халықтарды күштеп депортациялаудың салдары қарастырылады.

Ұлттық бірліктің қазақстандық моделін зерттеу аясындағы Солтүстік Қазақстан өңірінің өзара полиэтникалық қатынастар тарихы

Мемлекетіміздің дербес тәуелсіздігі жариялаған сәтінен бастап, еліміздің саяси-экономикалық әлеуеті бірте-бірте жедел қарқынмен дами бастады. Қазіргі әлемдік сахнада мемлекетіміз жеткілікті табысты елдердің бірі ретінде қарастырылады. Тәуелсіздігіміздің 30 жылы ішінде біздің еліміз тұрақты саяси жүйеге, қоғамдық тұрақтылық пен жоғары халықаралық беделге қол жеткізді.

Республикамыздың экономикасы тұрақты дамып келе жатқан және ішкі этносаралық қатынастары тұрақты елге айналған болатын. Осының барлығы тиімді экономикасы бар демократиялық мемлекетке ұмтылған Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың дұрыс бағытталған саясатының нәтижесі болып табылады. [1].

Осындай табысты дамудың ең басты себептерінің бірі, ол – еліміздегі тұрып жатқан түрлі этносаралық қатынастарды реттеудің дұрыс саясатын ұстану болып табылады.

Әлемдік қақтығыстар мен табиғи катаклизмдер, оның ішінде этникалық негіздегі түрлі қарама-қайшы қақтығыстар дәуірінде Қазақстан дінаралық және этносаралық қатынастар жүйесіндегі тұрақтылықтың мызғымас үлгісі болып табылады.

Еліміздегі көпвекторлы этносаралық саясатты жүргізу бойынша аса үлкен жұмысты жүзеге асыратын бірегей еңбегі зор институт – ол Қазақстан халқы Ассамблеясы болып табылады. Республикамызда халық саны 18 миллионнан

Астам болса, 130-дан астам түрлі этностық топтар мен 17 конфессиялардың өкілді өзара келісімде өмір сүреді.[2].

Бүгінгі таңда этносаралық бейбітшілік пен келісімнің қазақстандық моделі әлемнің беделді келісім алаңдарында еліміздің визит карточкасына айналған болатын. Дегенмен, елімізде көптеген этностық халықтың қалыптасу тарихын, сонымен қатар этномәдени өзара іс-қимылдың ерекшелігін зерттеу өзекті мәселе болып қала береді. Этномәдени өзара іс-қимыл байланысы іс жүзінде барша әлем халқтарының тарихи дамуының ажырамас бөлігі болып табылады. Яғни, бұл оның сапасы мен даму қарқынын анықтайды. .

Тарихтан халықтардың оқшау өмір сүруге тырысқаны туралы көптеген мысалдар баршамызға мәлім. Бұл оларды одан әрі даму мүмкіндігінен айырып, ақыр соңында басқа елдер мен халықтардың артта қалуына әкелген болатын. Еліміз әрқашан мәдениетаралық келісімге ашық жолмен жүріп, дамып отыр. Әртүрлі этностармен қатар тату-тәтті өмір сүруінің бірнеше ғасыры ішінде өзара этносаралық іс-әрекеті қимылының бай тәжірибесі жинақталған болатын.[5].

Әртүрлі этностардың қатар өмір сүруінің бірнеше ғасыры шенінде этносаралық өзара іс-қимылдың бай тәжірибесі жинақталған болатын. Қазіргі уақытта елімізде этномәдени әр түрлілікті сақтау, жаһандануға байланысты сырты үрдістердің әсері, сондай сияқты одан әрі даму болашақ нәтижелері осы тәжірибені есепке алу мен пайымдаудың орындылығын талап етеді.

Этномәдени өзара іс-қимыл әрекеті сөзсіз құнды тарихи мұра болып саналады. Оның білімі азаматтарға өзара тиімді ынтымақтастық пен толеранттылық дәстүрлеріне жүгінуге, елімізде тұрып жатқан этностардың бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып, орныққан өзара іс-қимылына сүйенуге мүмкіндік береді. Сонымен қоса, этносаралық іс-қимылдың тарихи тәжірибесіне сүйену, ол біздің пайымдауымызша, мәдениетаралық диалог пен

этносаяси тұрақтылықты дамыту үшін маңызды базистік шарттардың бірі – өзара тиімді интеграция факторларын анықтауға өз септігін тигізе алады.

Зерттеудің өзектілігі этникалық тарихтың өңірлік әдіс-тәсілімен де байланысты болып келеді. Солтүстік Қазақстан өңірі республикалық және жалпы одақтық маңызы бар жетекші орынды аграрлық-шикізат аймақтарының бірі болды. Патша Үкіметінің отарлау саясаты, революцияға дейінгі кезеңдегі қоныс аудару қозғалысы, сонымен қатар азаматтық соғыс, 1920-1930 жылдардың басындағы ашаршылық пен 1937-1938 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін, сондай-ақ депортация кезеңіндегі урбандалудың жеткілікті биік қарқыны ел

халқының даму серпіні мен этникалық құрамына зор әсер етті. Дәл сол уақытта халықтың күрделі әлеуметтік-демографиялық құрылымы қалыптасып, Қазақстанның солтүстік аймағы полимәдени және полиэтникалық өңірге айналған болатын. [6].

Солтүстік Қазақстан аумағы Дала мен Батыс Сібір генерал-губернаторлығы арасындағы шекаралық позицияны алатын көптеген этникалық топтардың белсенді байланыс аймағына айналды. Көбінесе, түркі және славян этносы тарихи тағдырының тығыз тоғысуы орын алды. Бұл өзара әрекеттесудің бір жарым мың жыл тарихы мен түрлі мақсатты бағыттары орын алды. Түркі халықтарының батыс көші-қонынан айырмашылығы, славян халықтарының шығысқа таралуы XVIII ғасырдың басынан бастап басқа да саяси және шаруашылық себептер нәтижесінде белсенді басталды. Бұл біздің солтүстік көршіміз Ресейдің империялық ұмтылыстары негізінде казак әскерлерінің отарлауымен тығыз байланысты болды.

Экономика саласындағы этносаралық өзара іс-қимыл мәдени және тұрмыстық қызметке әсер ете қоймады. Бұл туралы танымал тюрколог В.В.Радлов ұлттық киім элементтерін, тамақтануды, тұрғын үй мен ыдыс аяқтарды т.б. негізге алудың көптеген мысалдарын келтірген. Әрбір байланыста болған этникалық топ қуатты аккультурациялық үрдістерді бастан өткеріп, өзінің этникалық орнын сақтап қалды.

Қазақтар патшалық ассимиляциялау мен орыстандыру отаршылдық саясатына қатты қарсылық көрсетті. XIX ғасырдың 30-шы жылдары қазақтың қозған, айдабол, қаржас және т.б. рулары Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысына белсенді қатысты. [4].

Өлкені қоныс аударушылардың қоныстану ұзақтығы мен этникалық өзара әрекеттесу үрдістерді зерттеуде үлкен қиындықтар туғызатынын мойындау керек. Әр кезең белгілі аймақ дамуындағы өзара этникалық әрекеттесу үрдісіне өз ізін қалдырды. Мәдениетаралық қарым-қатынас үрдістері анағұрлым қарқынды болды.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында шаруалар мен мәдениетаралық қарым-қатынас үрдістері, кейін аймақты үкіметтік отарлауы анағұрлым қарқынды орын алды. Ауқымды құнарлы жер телімдерін тартып алу нәтижесінде, көшпелілердің дәстүрлі шаруашылықтан отырықшылық түріне бет бұрысы басталды. Олар күнделікті тұрмыс пен шаруашылықтың үйреншікті формасын өзгертіп, оған бейімделуге мәжбүр болды.

Қазақстанның солтүстік аймақтарындағы этно-демографиялық процестерді талдау нәтижесінде индустрияландыру, Ұлы Отан соғысы, халықтарды депортациялау, кейінірек тың игеру жылдары қарама-қайшы этносаралық ахуал қалыптасты. Бір жағынан этносаралық өзара іс-қимылдың кең әлеуметтік тәжірибесі үшін аймаққа жаңа мигранттардың келуіне мүмкіндік ашылды. Екінші жағынан қоныс аударушылардың келуі аясында аймақтық социумдағы жергілікті қазақтардың үлес салмағының едәуір төмендеуі

байқалды. Осы жердің байырғы этносы мен өз еркі бойынша емес келген халықтар үшін аталмыш социалистік революция сұрапыл болды. [7].

Кеңес үкіметінің еріксіз отырықшыландыру мен ұжымдастыру саясаты қазақ халқы үшін қасіретті болды. Жаппай қуғын-сүргін саясаты психологиялық шиеленісті тудырды.

Этномәдени өзара іс-қимылдың мазмұны коммунистік идеология негізінде анықталып, ұлттық қырларды жоя отырып, бірыңғай кеңес халқы ортақтығын құру болатын. Бұл, әрине, этникалық құрамды сақтау мүмкіндігін тым шектеді.

Дәл сол уақытта Солтүстік Қазақстанның өлкесі өзіне көпэтносты өңір мәртебесін бекітіп, ал оның қалалары этностардың өзара іс-қимылының бастамашысы болып, қазіргі қазақстандық қоғамға тән толеранттылықты қалыптастыру негізін қалаған болатын. [10].

Әдебиеттер тізімі / Список литературы:

1. Абусейтова М. Х. 16-18 вв. Казахстан и Центральная Азия: история, политика, дипломатия. Алматы: Пресс-драйк, 1998. 269 с.
2. Артыкбаев Ж. О. Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). СПб.: Мажор, 2005. 321 с.
3. Асылбеков М. Х., Галиев А. Б. Социально-демографические тенденции в Казахстане (1917-1980 гг.). - М.: Наука, 1991. 289 с.
4. Из истории депортации Казахстана. 1930-1935 гг. Комплект документов. Алматы: мир, 2012. 771 с.
5. Кабульдинов З. Е. Проблемы этнической истории тюркских народов Западной Сибири (отв.ред). Астана: Мастер ПО, 2012. 309 с.
6. Каженова Г. Т. Этнокультурные особенности сибирского казачества в контексте взаимодействия и взаимовлияния с казахским народом Степного края XIX века. // Вестник Карагандинского университета. Серия история, философия, право. 2007. №3. 23-31 с.
7. Кудайбергенова А. И. Исторический демографический аспект миграционных процессов в Казахстане (1917-1991). Алматы: Елтаным, 2011. 417 с.
8. Никифоров И. Д. Городское население Казахстана (1917-1939 гг.). Алма-Ата: наука, 1988. 25 с.
9. Радлов В. В. Из Сибири: со страниц дневника. Москва: Наука, 1989. 748 с.
10. Саркенова К. А. Народ Казахстана в 1920-1930-е годы. Алматы: Казахский университет, 2011. 220 с.

References:

1. Abuseitova M. H. 16-18 centuries. Kazakhstan and Central Asia: History, politics, diplomacy. Almaty: Press-drive, 1998. 269 p.

2. Artykbayev Zh. O. Nomads of Eurasia (in the kaleidoscope of centuries and millennia). St. Petersburg: Major, 2005. 321 p.
3. Asylbekov M. H., Galiev A. B. Socio-demographic trends in Kazakhstan (1917-1980). - M.: Nauka, 1991. 289 p.
4. From the history of deportation of Kazakhstan. 1930-1935. Set of documents. Almaty: mir, 2012. 771 p.
5. Kabuldinov Z. E. Problems of the ethnic history of the Turkic peoples of Western Siberia (ed.). Astana: Master of Software, 2012. 309 p.
6. Kazenova G. T. Ethnocultural features of the Siberian Cossacks in the context of interaction and mutual influence with the Kazakh people of the Steppe region of the XIX century. // Bulletin of Karaganda University. Series hist

ӘОЖ 373.3
ББК 74.202.43

**ЖОБАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ
СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
МОДЕЛІ**

**МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ МЛАДШИХ
ШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОЕКТНЫХ ЗАДАЧ**

**MODEL OF FORMATION OF COGNITIVE ACTIVITY OF YOUNGER
SCHOOLCHILDREN BASED ON THE USE OF PROJECT TASKS**

э

Амаркулова Онланкуль Жолдабекқызы, Молдабекова Сандұғаш Қайырханқызы
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты.
Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
sakonya177@mail.ru

Амаркулова Онланкуль Жолдабековна
Магистрант кафедрасы социально-гуманитарных дисциплин.
Молдабекова Сандұғаш Қайрхановна
Старший преподаватель кафедры педагогики и психологии, доктор PhD
sakonya177@mail.ru

Amarkulova Onlankul Zholdabekovna
Master's student of the Department of Social and Humanitarian Disciplines.
Moldabekova Sandugash Kayrkhanovna
Department of Pedagogy, Psychology and Social Work, PhD
Kokshetau University named after Abay Myrzakhmetov, Kokshetau
sakonya177@mail.ru

Түйіндеме: мақалада жобалық тапсырмаларды қолдану негізінде бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру моделі ұсынылған, оның ішінде: әдіснамалық блок (жүйелік белсенділік, тапсырма); принциптер (субъективтілік, серіктестік, көрнекілік, педагогикалық қолдау); тұжырымдамалық ережелер (оқу іс-әрекетінің теориясы, жобалық оқыту технологиясы, Оқу ынтымақтастығын ұйымдастырудың теориясы мен практикасы, педагогикалық технология).

Түйін сөздер: қалыптастыру, танымдық белсенділік, бастауыш сынып оқушысы, оқушы, жобалық тапсырма, оқу қызметі, бастауыш білім беру, модель.

Аннотация: в статье представлена модель формирования познавательной активности младших школьников на основе использования проектных задач, включающая: методологический блок (системно деятельностный, задачный); принципы (субъектности, партнерства, наглядности, педагогической поддержки); концептуальные положения (теория учебной деятельности, технология проектного обучения, теория и практика организации учебного сотрудничества, педагогическая технология).

Ключевые слова: формирование, познавательная активность, младший школьник, учащийся, проектная задача, учебная деятельность, начальное образование, модель.

Annotation: the article presents a model for the formation of cognitive activity of younger schoolchildren based on the use of project tasks, including: methodological block (system activity, task); principles (subjectivity, partnership, visibility, pedagogical support); conceptual provisions (theory of educational activity, technology of project learning, theory and practice of organizing educational cooperation, pedagogical technology).

Keywords: formation, cognitive activity, junior high school student, student, project task, educational activity, primary education, model.

Жобалық есептерді шешу арқылы Бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру процесін модельдеудің теориялық негіздемесі философиялық ғылымдағы модельдің жалпы қабылданған түсіндірмесіне негізделген.

«Модель» ұғымы жанама байланыстардың болуын, кейбір объектілердің басқаларымен әрекеті түріндегі зерттеу процесінің кезеңдерін, объектіні зерттеу арқылы жаңа ақпарат алу процестерін анықтайды [1].

Оқу іс-әрекетінің шығармашылық субъектісін қалыптастыруға бағытталған бастауыш мектептің білім беру процесінде белгілі бір модельді жүзеге асыру оқушылардың пәндік және мета-Пәндік білім, білік және дағдыларды игеруіне бағытталған. Таным объектілерін зерттеу үшін модельдерді қолдану модельдеу әдісінің негізі болып табылады.

С. И. Архангельскийдің «модельдеу зерттеу құралы ретінде керемет қасиетке ие, ол іздеуді ашық жерден емес, бар нәрседен бастауға мүмкіндік береді» [2].

Модельдеу дегеніміз - күрделілігі мен өлшемі бойынша зерттеуге мүлдем көнбейтін кез-келген объектілерді көбейту. Модельдеу зерттеу объектісінің мәніне тереңірек енуге мүмкіндік береді. Жобалық есептерді шешу арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру процесін модельдеудің негізгі идеясы оқушылардың танымдық белсенділігінің қалыптасу деңгейін арттыруға мүмкіндік беретін үлгіні жасау болып табылады. Біздің зерттеуімізде модельдеу объектісі жобалық мәселелерді шешу арқылы бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру болып табылады.

Модель әртүрлі компоненттерді, кезеңдерді, блоктарды және элементтерді біріктіреді, бұл тапсырмаларды жобалауға және іске асыруға мүмкіндік береді.

Жобалық мәселелерді шешу арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру моделі арқылы біз осы процестің құрылымдық компоненттерінің сипаттамасы мен теориялық негіздемесін түсінеміз, олардың әрқайсысы білім беру процесінде олардың әрқайсысының белгілі бір қасиеттерін, көрсеткіштерін жүзеге асыруды қамтамасыз етуге арналған.

Модель құрылымында мақсатты блок ерекшеленеді, ол мұғалімді жобалық мәселелерді шешу арқылы және оқушылардың мета-пәндік құзыреттіліктерін дамыту мақсатында бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін ынталандыруға бағыттайды.

Модель құрылымында оның маңызды компоненттерінің бірі әдіснамалық блок болып табылады, оған ғылыми тәсілдер (жүйелі әрекеттік, міндеттілік), қағидаттар (субъективтілік, әріптестік, көрнекілік, педагогикалық қолдау), тұжырымдамалық ережелер (жас кезеңін кезеңдеу теориясы, оқу қызметінің теориясы, жобалық оқыту технологиясы, Оқу ынтымақтастығын ұйымдастырудың теориясы мен практикасы, педагогикалық технология) кіреді.

«Субъективтілік ұғымы жеке тұлғаның интегралды сапасы ретінде, Г.Е. Сенькинаның пікірінше, адам дамуының әлеуметтік мотивацияны жетілдіруге бағытталғандығын және адам ретінде адамның тұтастығын бейнелейтін әлеуметтік іс – әрекеттердің оңтайлылығын білдіреді» [3].

Л. М. Митина «Тұлға іс – әрекетте қалыптасады және көрінеді-адамның қажеттіліктермен туындайтын және сыртқы әлемді және адамның өзін тануға және өзгертуге бағытталған әлеммен белсенді және саналы түрде реттелетін өзара әрекеттесу процесі» деп жазады. Белсенділік - бұл жеке тұлғаның дамуы мен оның қасиеттерінің көрінісі. Бұл тәсілде жеке тұлға іс-әрекетте және басқа адамдармен қарым-қатынаста қалыптасатын, осы қызметтің сипатын анықтайтын қызмет субъектісі ретінде қарастырылады [4].

Оқушының ақыл-ой әрекеттері мен әрекеттерін игеру процесінде іс-әрекетті орындау тәсілі ретінде оқушының танымдық қабілеттері дамиды және оның субъективті позициясы қалыптасады. Іс-әрекеттің дамуының қажетті шарты мен көзі іс-әрекет әдістері болып табылады, олардың қалыптасуы мен дамуы қызмет барысында жүреді.

А. Н. Леонтьевтің жеке даму теориясына сәйкес, оқыту және тәрбиелеу процестері адамды тікелей дамытпайды, тек олардың белсенді формалары болған кезде және белгілі бір жастағы, тиісті мазмұны бар болса, белгілі бір іс – әрекет түрлерінің қалыптасуына ықпал етеді (ойын – мектепке дейінгі жаста, оқу-бастауыш мектеп жасында). Мұғалімнің шебер ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті «оқушының ішкі заттарының өзгеруіне және өзінің білімінің пайда болуына әкеледі» [5].

Оқушы өзінің білім беру субъектісі ретінде әрекет етеді, ол жеке білім беру траекториясын құруға және өзінің білім беру мақсаттарын қоюға, оқытудың мазмұны мен нысандарын таңдауға қабілетті.

Бұл жағдайда білім беру процесі оқушының танымдық іс-әрекетке дәлелді қатысуы жағдайында жүреді, ол оған тартымды болады және оқу іс-әрекетіне қатысудан қанағат алады. Сондықтан мұғалім оқушылардың танымдық қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ынталандыруға көп көңіл бөлуі керек. Көптеген оқушылар үшін танымдық қызығушылық - бұл жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуының «бастапқы кезеңі». Мұғалімге оқушының қызығушылығына, мазмұнына, жеке және әлеуметтік пайдалылығына, оқу үшін, оқушылардың өзін-өзі тануы үшін маңыздылығына көз жеткізу үшін осындай тапсырма берілуі керек [6].

Осындай іс-әрекеттің нәтижесінде оқушының өзі пәндік мазмұнды саналы және берік дамытуға, өзін-өзі оқыту, өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі ұйымдастыру қабілетін қалыптастыруға ықпал ететін пәндік мазмұнмен жұмыс істейді.

А. М. Новиков «адам толыққанды өмір сүреді, ол адамның іс-әрекетіне қосылған кезде, ол өзінің барлық мүмкіндіктерін аша алады. Сонымен қатар, адам табиғатына сәйкес жетекші қызмет түрі - трансформациялық қызмет болып табылады» [7].

Іс-әрекетті оқыту-бұл оқушылардың нақты іс-әрекетін таңдау және ұйымдастыру, сондай-ақ осы қызметті басқару оқу процесінің ерекше маңызды сәті болып табылатын негізделген әдістемелік тәсіл. Сондықтан іс-әрекетті оқытудың негізі оқушының оқу іс-әрекетіне жеке қосылуы болып табылады, бұл кезде іс-әрекеттің құрамдас бөліктері оларға бағыттталып, бақыланады. Осы «оқу үдерісі жағдайында оқушылардың танымдық қызметі дәлелді қосу болып отыр. Оқушының өзі оқу мазмұнымен жұмыс істейді және тек осы жағдайда ол саналы және берік игеріледі, сонымен қатар оқушының ақыл-ойының даму процесі жүреді, өзін-өзі оқыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі ұйымдастыру қабілеті қалыптасады» [8].

Оқушылардың бұл қабілеттерінің қалыптасуына білім беру процесінде проблемалық тәсілді қолдану әсер етеді. Проблемалық тәсіл оқушылардың қажетті білім мен дағдыларды, іздеу іс-әрекетінің әдістерін игеруін қамтамасыз ететін, оқушылардың ақыл-ой және жеке дамуына ықпал ететін оқу міндеттерінің жүйесін анықтайтын әдіснамалық негіз ретінде әрекет етеді.

Оқу мәселелерін шешу процесі студенттерге іздеу жұмыстарына қатысуға, алгоритмдік қызмет түрінен эвристикалық қызметке көшуге мүмкіндік береді. Жүйелік қызмет және проблемалық тәсілдер қазіргі дидактикада педагогикалық іс-әрекетті және жалпы білім беру процесін бағыттауы талап ретінде қарастырылатын принциптердің көмегімен жүзеге асырылады. Принциптер білім беру процесінде жаңа тәсілдерді жүзеге асыруға ықпал етеді және оқушының жеке басының білім беру қызметінің субъектісі ретінде қалыптасуына және қалыптасуына ықпал етеді.

Жобалық мәселелерді шешу арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру моделі аясында біз субъективтілік, серіктестік, көрнекілік,

педагогикалық қолдау принциптеріне назар аудардық. Субъективтілік принципі-адамның өз өмірін өз бетінше құру мүмкіндігі, яғни оның субъектісі болу [9].

Оқушы оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде өзінің білімінің (білмеуінің) шекарасын дербес анықтай алады және белгілі қол жетімді шекараны кеңейту құралдарын таба алады. Оқушы теориялық білім түрінде жалпыланған пәндік және танымдық іс-әрекеттің тәсілдерін игерген кезде ғана оқу іс-әрекетінің тақырыбына айналады. Бір жағынан, оқу іс-әрекетінің субъектісі-бұл оқу міндеттерін шешетін және өз мүмкіндіктеріне сүйене отырып, оқу іс-әрекетінің нәтижелерін талдайтын оқушы. Екінші жағынан, оқу іс-әрекетінің субъектісі-бұл оқушылардың іс-әрекетін жандандыруға, ынталандыруға мүмкіндік беретін оқу міндетін қоятын мұғалім.

Серіктестік принципі - білім беру процесі субъектілерінің педагогикалық өзара әрекеттесу стилі, оның нәтижесі ынтымақтастық болып табылады. Осы тәсілмен мұғалімнің функциясы түбегейлі өзгереді. Мұндай мұғалім оқытпайды, бірақ оқуға үйретеді, өзінің моральдық нормалары мен қағидаттарында өмір сүруге үйретпейді, бірақ өсуге, өзін-өзі анықтауға көмектеседі, балалар мен ересектер қауымдастығын нығайтуға көмектеседі.

Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру моделінің негізгі құрылымдық компоненті оқу іс-әрекеті болып табылады, ол мыналарды көздейді: іс-әрекеттік-шығармашылық білім беру ортасын құру; оқушылардың танымдық белсенділігі мен оқуының қалыптасу мониторингін ұйымдастыру; пәндік білім мен іс-әрекет тәсілдерін диагностикалау, түзету, бақылау және бағалау мақсатында жобалық міндеттерді шешу технологиясын іске асыру; оқу бағдарламаларын орындау шеңберінде жобалық міндеттер жүйесін әзірлеу.

Ғылыми-әдістемелік қызмет бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру процесінің теориялық-тұжырымдамалық негіздерін анықтауды; ақпараттық-әдістемелік базаны қалыптастыруды; экспериментке қатысушы мекемелердің қызметін ғылыми – әдістемелік қолдауды; білім беру процесін әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеуді; әдістемелік іс-шаралар өткізуді көздейді.

Ұйымдастырушылық-басқарушылық қызмет экспериментке қатысушылардың қызметін оны іске асырудың барлық кезеңдерінде регламенттейді және мыналарды қамтиды: эксперименттік қызметке қатысушылардың қызметін жоспарлау және жүзеге асыру; нормативтік құжаттар жасау; экспериментке қатысушылардың педагогикалық өзара іс-қимыл жүйесін әзірлеу; экспериментке қатысушылардың шығармашылық тобының жұмысын ұйымдастыру. Психологиялық-педагогикалық іс-шараларға танымдық белсенділіктің қалыптасу деңгейін және оқушылардың білім деңгейін диагностикалау кіреді.

Аналитикалық қызмет-ұжымның эксперименттік қызметін проблемалық-бағдарланған талдауды және әрбір педагогтың жұмысын жүйелі талдауды көздейтін білім беру процесінің мониторингі; эксперименттік қызмет бойынша ақпаратты өңдеу, кейіннен түзету қызметімен Білім беру сапасын (негізгі

көрсеткіштер серпіні) анықтау және айқындау; қызметті оңтайландыру аймақтарын айқындау.

Танымдық белсенділікті қалыптастыру моделін іске асыру жобалық мәселелерді шешу арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру процесінің нақты нәтижелерін анықтауды, сондай-ақ қажет болған жағдайда оларды түзетуді қамтитын тиімді блокты қамтиды.

Танымдық белсенділікті қалыптастыру моделін іске асыру нәтижесінде мыналар болжанады: оқушылардың танымдық белсенділігінің қалыптасу деңгейінің оң динамикасы; оқушылардың білім деңгейі мен шығармашылық қабілеттерін арттыру; мұғалімдердің жобалық мәселелерді шешу арқылы танымдық белсенділікті қалыптастыру тетіктерін игеруі; педагогтердің кәсіби құзыреттілігін арттыру; бастауыш мектептің білім беру процесінде қолдану үшін жобалық міндеттер жүйесі түрінде оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді құру; модельді жаппай білім беру практикасына енгізу тәжірибесін тарату бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірлеу; оқушылардың танымдық белсенділігін жаппай білім беру практикасына қалыптастыру моделін енгізу [10].

Бұл модельді біз өзара байланысты блоктардан тұратын күрделі жүйе ретінде қарастырамыз. Сонымен, мақсатты блок жобалық тапсырмаларды қолдану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруға бағытталған мақсаттар мен міндеттерден тұрады. Әдістемелік блокқа қойылған мақсатқа қол жеткізуге және міндеттерді шешуге бағдарланған ғылыми тәсілдер, қағидаттар мен тұжырымдамалық ережелер кіреді.

Модельдің мазмұндық блогына бастауыш мектепте оқыту процесін ұйымдастырудың әдістері, тәсілдері, құралдары мен нысандары арқылы жүзеге асырылатын жобалық міндеттерді іске асыру процесі кіреді. Нәтижелі блок-эксперименттік жұмыс процесінде қалыптасқан білім беру процесі субъектілерінің тұрақтылығының көрсеткіші.

Модельдің дамуы негізгі мақсаттардың бірі бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру болып табылатын проблемалық тәсілді іске асыру процесіне дәстүрлі көзқарасты қайта қарастыруды қажет етті. Бастауыш мектептің білім беру процесінде біз анықтаған проблеманың қазіргі жағдайын талдау оның педагогикалық ғылым мен практикада жеткіліксіз зерттелгенін көрсетеді. Жобалық тапсырмаларды қолдану негізінде бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру моделін біз бастауыш мектептің білім беру процесінде сәтті сынап көрдік және оны жалпы білім беру практикасына енгізуге болады. Танымдық іс-әрекеттің педагогикалық ерекшеліктері анықталды, «танымдық белсенділік» ұғымының мәні толықтырылды, ол оқушының ақыл-ой және белсенділік жағдайы ретінде қарастырылады, олар іс-әрекеттің әмбебап тәсілдерін игеруге ықпал етеді және тұлғаның шығармашылық қасиеттерін қалыптастыруға әсер етеді.

Бұл модель мақсатты, әдіснамалық, мазмұнды және тиімді блоктарды қамтитын тұтас теориялық негізделген жүйе болып табылады. Модельді әзірлеудің негізгі мақсаты жобалық мәселелерді шешу арқылы бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін ынталандыру және қалыптастыру болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6 томах. Том 2. мышление и речь / Л. С. Выготский. - М.: Лабиринт, 2006. - 414 С.
2. Архангельский С. И. Лекции по научной организации учебного процесса в Высшей школе. - М.: Высшая школа, 2016. - 200 С.
3. Г. Е. Сенькина. Педагогическое сопровождение формирования субъектности учащихся с использованием компьютерных развивающих игр: основные положения и результаты диагностического исследования / Г. Е. Сенькина, Г. И. Гаврилова // современные проблемы науки и образования, 2016. – № 6. – С. 269 – 277.
4. Л. М. Митина. Психология развития конкурентоспособной личности / Л. М. Митина. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж, 2016. - 192 С.
5. А. Н. Леонтьев. Философия психологии: от научного наследия / под редакцией А. Н. Леонтьева/. А. А. Леонтьева. - М.: Издательство Москва, 2014. - 228
6. Л. С. Выготский. Психология / Л. С. Выготский. -М.: Изд-во "ЭКСМО-Пресс", 2015. -504 с.
7. А. М. Новиков. Постиндустриальное образование / А. М. Новиков. - М.: Изд-во "Эгвес", 2017. - 152 с.
8. Ян. Гжесяк. Научно-методические основы обучения математике младших школьников: доктор пед.наук: 13.00.02 / Бел. гос. пед. университет. М. Танька / Ян Гжесяк. - Познань-Калиш, 2015. - 249 с.
9. З. И. Калмыкова. Психологические принципы развивающего обучения / З. И. Калмыкова. - М.: Просвещение, 2019. - 48 с.
10. Д.М. Нұрбаева. Мектептегі және педагогикалық ЖОО-дағы математика курсының оқытудағы сабақтастық мәселесі туралы // ҚазҰПУ хабаршысы. Абай. "Бастауыш сыныптар" сериясы. – Алматы, 2019. – No2 (58). - Б.73-76.

ӘОЖ 37.025

ББК 74.2

**ЛОГИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕР МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘМБЕБАП ЛОГИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ**

**ЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ
УНИВЕРСАЛЬНЫХ ЛОГИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА
УРОКЕ МАТЕМАТИКИ**

**LOGICAL TASKS AS A MEANS OF FORMING UNIVERSAL LOGICAL ACTIONS
OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN A MATH LESSON**

Алимова Алтынай Айтмуханқызы

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты.
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Алимова Алтынай Айтмухановна

Магистрант кафедры социально-гуманитарных дисциплин.
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау

Alimova Altynai Aitmukhanovna

Master's student of the Department of Social and Humanitarian Disciplines,
Kokshetau University named after Abay Myrzakhmetov, Kokshetau

Молдабекова Сандуғаш Қайырханқызы

Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
sakonya177@mail.ru

Молдабекова Сандуғаш Кайрхановна

Старший преподаватель кафедры педагогики и психологии, доктор PhD
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
sakonya177@mail.ru

Moldabekova Sandugash Kayrkhanovna

Department of Pedagogy, Psychology and Social Work, PhD
Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau
sakonya177@mail.ru

Түйіндеме: мақалада ойлау, талдау, жіктеу дағдыларынан тұратын математика сабақтарында жас оқушылардың әмбебап логикалық әрекеттерін қалыптастыру құралы ретінде оқу материалын сәтті игерудің қажетті шарттары логикалық есептер талданады және жіктеледі.

Түйін сөздер: қалыптастыру, логикалық есептер, әмбебап логикалық әрекеттер, кіші оқушы, математика, бастауыш білім.

Аннотация: в статье проанализированы и представлены логические задачи как средство формирования универсальных логических действий младших школьников на уроках математики, состоящие из умений мыслить, анализировать, классифицировать – необходимые условия успешного усвоения учебного материала.

Ключевые слова: формирование, логические задачи, универсальные логические действия, младший школьник, математика, начальное образование.

Annotation: the article analyzes and presents logical tasks as a means of forming universal logical actions of younger schoolchildren in mathematics lessons, consisting of the ability to think, analyze, classify – the necessary conditions for the successful assimilation of educational material.

Keywords: formation, logical tasks, universal logical actions, junior high school student, mathematics, primary education.

Математика мен логикалық ойлау бір-бірімен тығыз байланысты. Логикалық есептер ойлаудың математикалық әдісімен шешіледі. Шешімдегі ең бастысы – логикалық мәселенің жағдайын түсіну. Логикалық ойлауды дамытуға бағытталған математика сабақтарында логикалық есептер мен тапсырмаларды жүйелі қолдану оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді. Бастауыш білім берудің маңызды міндеттерінің бірі бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамыту болып табылады. Ойлау, талдау, жіктеу қабілеті - оқу материалын сәтті меңгерудің қажетті шарттары [1].

Ойлау, таным процесі ретінде, белгілі бір логикаға сәйкес жүзеге асырылады. Оның құрылымында келесі логикалық операциялар бөлінеді: салыстыру, талдау, синтез, жіктеу және жалпылау.

Математика ақыл-ой әрекетінің әдістерін жақсы қалыптастырады. Оны зерттеу есте сақтау, сөйлеу, қиял, эмоцияны дамытуға ықпал етеді; жеке тұлғаның табандылығын, шыдамдылығын, шығармашылығын қалыптастырады [2].

Математика ғылым ретінде әр сабақта бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамытады. Математика сабақтарында логикалық ойлауды дамыту және сонымен бірге есептеу шеберлігін қалыптастыру қажет; арифметикалық амалдар негізінде логикалық амалдар орындалатын тапсырмаларды таңдау керек, өйткені жас оқушылардың есептеу дағдылары төмен деңгейде болады.

Бірінші сыныптан бастап ойлауға, салыстыруға, жалпылауға, жіктеуге үйрету керек. Логикалық ойлаудың бастапқы әдістерін қалыптастыру үшін қызықты тапсырмаларды қолдану керек, бірақ оларды күрделіліктің жоғарылау деңгейіне сәйкес орындау керек. Арифметикалық амалдарды орындау кезінде логикалық ойлауды қалыптастыру, есептеу сипатының көптеген мысалдарын тарту ұсынылады [3].

Қазіргі мектепте оқу процесі баланың жеке басын дамыту және жетілдіру қабілетін қалыптастыратын іс-әрекеттің әмбебап тәсілдерін қалыптастыруға бағытталған. Әмбебап логикалық іс-әрекеттерді қалыптастырудың нәтижесі келесі дағдылар болуы керек: тапсырмаларды шешудің жалпы әдісін өз бетінше және саналы түрде меңгеру, оқу тапсырмаларын орындау үшін қажетті ақпаратты іздеуді жүзеге асыру; символдық құралдарды, оның ішінде оқу мәселелерін шешудің схемаларын қолдану; мәселелерді шешудің әртүрлі әдістеріне назар аудару; көркем және танымдық мәтіндерді семантикалық оқу негіздерін үйрену; әр түрлі мәтіндерден маңызды ақпаратты ажырата білу;

маңызды және маңызды емес белгілерді бөліп көрсете отырып, объектілерді талдауды жүзеге асыра білу; синтезді тұтас бөлік ретінде жүзеге асыра білу; Берілген критерийлер бойынша салыстыру мен жіктеуді жүзеге асыра білу; себеп-салдарлық байланыстарды орната білу; байланыс түрінде пайымдауды құра білу объект, оның құрылымы, қасиеттері мен байланыстары туралы қарапайым пайымдаулар; ұқсастықтарды анықтай білу; Оқу мәселелерін шешудің жалпы әдісін білу; кітапхана ресурстарын, туған өлкенің білім беру кеңістігін пайдалана отырып, ақпаратты кеңейтілген іздеуді жүзеге асыру; міндеттерді шешу үшін схемаларды жасау және түрлендіру; нақты жағдайларға байланысты білім беру міндеттерін шешудің тиімді тәсілдерін тандауды жүзеге асыру [4].

Оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытпай, олардың танымдық белсенділігін жандандыру қиын ғана емес, сонымен бірге мүмкін емес.

Осылайша, оқу процесінде оқушылардың танымдық қызығушылығын жүйелі түрде ынталандыру, дамыту және нығайту қажет, ол оқытудың маңызды мотиві, жеке тұлғаның берік қасиеті, оқуды тәрбиелеудің, оның сапасын арттырудың қуатты құралы болып табылады.

Математика сабақтарында бастауыш сынып оқушыларының әмбебап логикалық әрекеттерін қалыптастыру процесінде бастауыш сынып оқушыларының іс-әрекетін ұйымдастыруда маңызды рөлді салыстыру әдісі атқарады. Салыстыру ұқсастықтар мен айырмашылықтарды белгілеумен шектелуі мүмкін (осы объектілерді тікелей қабылдау деңгейінде жүзеге асырылады). Ал объектілердің ұқсастығы бойынша салыстыру деп аталады.

Қалыптастыру қабілеті, осы техниканы қолдану қабылдаумен кезең-кезеңімен жүзеге асыру керек. Талдау және синтез сияқты логикалық әдістерді үйрету үшін оқушылардың түсінуіне қол жетімді және өздігінен және үлкен қызығушылықпен орындалатын жаттығуларды қолдану қажет.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту бастауыш сынып оқушыларында жалпы логикалық ойлау қабілеттерін қалыптастыру процесінде оқушы алған ақпарат көлемінің ұлғаюымен байланысты, өйткені бұл жеке адамның ақыл-ойын анықтайтын логикалық ойлаудың қалыптасу деңгейі, ол оны қолдана алмайтын жинақталған білімнің мөлшері емес. Осыған байланысты бастауыш сынып мұғалімінің алдында белгілі бір міндеттер тұр, атап айтқанда балаларды объектілер мен құбылыстармен өзара әрекеттесу нәтижесінде алынған ақпаратты нақты ғана емес, сонымен бірге дерексіз талдауға, салыстыруға және жалпылауға үйрету міндеті тұр [5].

Математика ретінде ойлауды (әсіресе логикалық) дамытуға ештеңе ықпал етпейді, өйткені оны зерттеу пәні абстрактілі ұғымдар мен заңдылықтар болып табылады, олар өз кезегінде математикалық логикамен айналысады. Дәстүр бойынша, логикалық ойлаудың дамуы логикалық мәселелерді шешумен байланысты.

Тапсырма оқушының ойын оятады, оның ақыл-ой белсенділігін арттырады. Мәселені шешуде оқушының ақыл-ой әрекетінде талдау мен синтез басым орын

алады, соншалықты маңызды рөл атқарады, сондықтан Әдістемеде тіпті шешім әдісінің мәні де оларға жатады. Талдау және синтез мәселені шешудің барлық процесіне енеді.

Біріншіден, оқушы мәселенің жағдайын талдайды: олар қандай ретпен жүреді онда не туралы айтылады, қандай фактілер немесе құбылыстар туралы айтылады. Шарттарын оқу және қайта оқу арқылы оқушы одан деректерді бөліп алады, тапсырмадағы мәліметтер арасындағы қатынастарды анықтауға тырысады [6].

Тапсырманың сұрағын оқи отырып, студент оған ерекше назар аударады және тапсырманың мәнін нақты және тереңірек түсінуге тырысады. Тапсырмамен танысудың осы бірінші кезеңінде аналитикалық қызмет басым болады. Тапсырманың шарттарын талдауды жеңілдету үшін мұғалім көрнекіліктің белгілі бір түрін-сурет, сызбаларды қолдана отырып, оны нақтылауға жүгінеді.

Тапсырма сұрағымен жұмыс жасау кезінде студент үшін ең бастысы және ең қиыны - бұл бастапқы мәндермен қандай байланыста екенін анықтау. Қарапайым тапсырмада соңғы сұрақтың жауабы алдыңғы талдаудан туындайды. Бірақ оқушыға таныс емес типтегі күрделі тапсырмада бұл сұраққа жауап беру үшін бірнеше себеп қажет болуы мүмкін, олардың әрқайсысында бір шарттың екіншісіне тәуелділігі көрінеді.

Пайымдау пайымдаулардың үйлесімді логикалық тізбегі болуы керек, сонда әрбір алдыңғы пайымдау келесі пікір үшін негіз болып табылады және қажеттілікпен алдыңғыдан туындайды. Мұндай ақыл-ой әрекеті процесінде күрделі, күрделі тапсырма бірнеше қарапайым мәселелерге бөлінеді, олардың дәйекті шешімі мәселенің негізгі сұрағына жауап береді.

Қарапайым мәселелерді шешудегі белгілі бір дәйектілік оқушының мәселені нақты, қысқаша тұжырымдауын талап ететін шешім жоспарымен белгіленеді. Шешімнің осы кезеңінде синтетикалық қызмет бірінші орынға шығады. Содан кейін мәселені тікелей шешу басталады. Бұл процесте талдау мен синтез бір-бірімен тығыз байланысты [7].

Сұрақтың мәнін және осы сұраққа жауап беру үшін қажетті жағдайларды біле отырып, оқушы қажетті мәселені шешетін жағдайларды ажыратады. Жоғарыда айтылғандардан синтез және талдау, нақтылау, абстракция сияқты логикалық ойлау әдістері, сонымен қатар дәйекті ойлау, сұрақтарды дәл және нақты тұжырымдау сияқты есептерді шешуде шешуші рөл атқаратындығын көруге болады. Логикалық есептердің функциясы-балалардың ақыл-ой белсенділігін барынша арттыру, оқу процесін жандандыру, ең бастысы, әр түрлі логикалық әрекеттерді қалыптастыру.

Осылайша, логикалық тапсырма дегеніміз ұғымдарды, олардағы операцияларды, әртүрлі логикалық әрекеттерді қолданумен байланысты ойлау процесін жүзеге асыру міндетін білдіреді. Логикалық есеп-математикада оларды шешудің нақты бағдарламасын анықтайтын жалпы ережелер жоқ, оларды шешудің негізгі әдісі логикалық ойлау болып табылады. Логикалық мәселені

шешудің негізгі мәні-шартты дұрыс түсіну, қатысушы объектілер арасындағы барлық байланыстарды ашу. Біріншіден, логика ойларды реттеуге жауап береді. Осыдан логикалық есептер, ең алдымен, көптеген нысандарда тәртіп орнатуға арналған тапсырмалар деп айта аламыз [8].

Логикалық тапсырмалардың әртүрлілігі өте көп. Белгілі бір белгілерге негізделген логикалық есептердің әртүрлі жіктелуі бар. Классификацияға сәйкес, математикалық логика тұрғысынан логикалық есептердің келесі түрлері бөлінеді: тұжырымдардың ақиқатын анықтауға арналған есептер; логикалық байламдар қолданылатын есептер; логикалық операцияларды қолданатын есептер; қарапайым ойлауды құруға арналған есептер.

Математикалық мазмұны бойынша логикалық есептерді жіктеу. Барлық логикалық есептерді математикалық мазмұны бойынша екі үлкен топқа бөлуге болады: сандар мен сандарды қолданатын есептер; сандар мен сандарды пайдаланбайтын есептер.

Мәселелерді шешу үшін жұмыстың әртүрлі тәсілдері мен формаларын қарастыру оқушылардың жоғары танымдық белсенділігін қамтамасыз етеді, осы әдістерді талқылауды, пікірталасты қамтамасыз етеді және нәтижелі қарым-қатынасты қолдайды. Мәселелерді әртүрлі тәсілдермен шешу оқушылардың өзіндік шешу жолдарын табуға, мәліметтер мен алғышарттар арасындағы байланыстар мен қатынастарды тереңірек түсінуге алғышарттар жасайды.

Білім алушыларға әртүрлі логикалық тапсырмалар, формалар бере отырып, оқушылардың бойында логикалық ойлауды дамытып қана қоймай, олардың жеке қасиеттерін қалыптастырамыз. Білім алушылар өздерінің тапқырлығын көрсете отырып, өздері үшін міндеттерді шешудің неғұрлым ыңғайлы тәсілдерін табады. Білім алушыларға логикалық есептерді өз бетінше шешуге мүмкіндік бере отырып, мұғалімдер оларға өз қателіктерінен білім алуға, есептерді шешудің әртүрлі тәсілдерін қарауға, өз нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді.

Бастауыш мектептегі оқулықтардың оқу-әдістемелік жинақтарында логикалық тапсырмалардың саны аз. Бұл ретте білім алушыларды стандартты емес жағдайларға бейімдеп қана қоймай, оларды шешуге үйрету керек. Ол үшін оқушылар осы жағдайда әрекет етуі, осы мәселелерді шешудің жолдарын өз бетінше табуы, өз білімдері мен дағдыларын, өз іс-әрекеттеріне дайындығын бағалау мүмкіндігі болуы керек [9].

Оқу процесіне үнемі дамып келе жатқан сабақтарды енгізу, оқушыларды тұрақты іздену қызметіне қосу бастауыш білім беруді едәу ізгілендіреді. Мұндай жүйелі сабақтар балалардың танымдық қызығушылықтарын дамытуға жағдай жасайды, ойлауға және іздеуге деген ұмтылысты қалыптастырады, өзіне деген сенімділік пен зияткерлік мүмкіндіктер тудырады.

Логикалық есептерді шешу бастауыш мектепте оқытылатын барлық негізгі пәндермен тікелей байланысты. Логикалық ойлауды, зейінді және есте сақтауды қарқынды дамыту оқылған мәтіндерді және т. б. жақсы талдауға және түсінуге көмектеседі. Сабақтарды өткізу кезінде білім алушылар үшін қолайлы жағдайлар

жасалған және барлық кезеңдерде оқу процесінің сәтті өтуі үшін баға қоймау ұсынылады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, математика сабақтарында студенттермен логикалық есептерді шешу қажет деп қорытынды жасауға болады. Логикалық тапсырмаларды оқу-әдістемелік жиынтыққа көп мөлшерде енгізу керек. Стандартты емес мәселелерді шеше отырып, оқушылардың ішкі қасиеттерін ашуға, есте сақтау қабілетін, зейінін дамытуға, сонымен қатар мәселені шешуге қажетті ақпаратты іздеуге, өзін-өзі бақылауға, өзін-өзі бағалауға, қателіктерімен жұмыс істеуге көмектесеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Блох А.Я., Канин Е.С. Методика преподавания математики в средней школе: Общая методика: учебное пособие для студентов пед. институтов по специальности «Математика» и «Физика» / сост. Р.С. Черкасов, А.А. Столяр. – М.: Просвещение, 2015. – 336 с.

2. Д.М. Нұрбаева Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып мектепте алгебраны оқыту мәселелері туралы // "Механикалық жүйелер мен физикалық процестерді математикалық модельдеу" III Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2016. – Б.144-145.

3. Нурбаева Д. М., Нурмухамедова Ж. М., Жумалиева Л. Д., Жансеитова Л. Ж. некоторые проблемы преподавания математики в школах и педагогических вузах // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия "Физико-математические науки" - Алматы, 2016. - №4 (56). - С. 85-91.

4. Смирнов В.А., Смирнова И.М. О новой концепции обучения геометрии в школе // Проблемы совершенствования обучения математике, физике и информатике в школе и в вузе // Мат. межд. науч.-практ. конф. – Алматы: Изд. «Ұлағат», 2014. – 254 с.

5. Жумагулова З.А. Структурно-методические особенности создания учебников и учебно-методических комплексов по математике для средней школы в Республике Казахстан: дис. канд. пед. наук. – Астана, 2019.

6. Типовая учебная программа по учебному предмету «Математика» для 3-4 классов общеобразовательной школы: утв.: приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года, №115. – Астана, 2018. – 93с.

7. Абылкасымова А.Е., Кучер Т.П., Жумагулова З.А. Математика: учебник для 4 кл. общеобразовательной школы. – 2-е изд., перераб., доп. – Алматы: Мектеп, 2018. – 400

8. Нурбаева Д.М., Жадраева Л.У., Исакова М.Т. К вопросу о развитии познавательной самостоятельности студентов-математиков в педагогическом вузе // Актуальные проблемы преподавания математики в школе и педагогическом вузе. - М., 2015. – Выпуск 25. – С. 255-259.

**ПОВЫШЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ
IMPROVING FINANCIAL LITERACY OF THE POPULATION
ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ**

Аллахярова Шахнияр Зиадқызы

Северо-Казахстанский университет им.М.Козыбаева

shakhniyar.allahyarova@mail.ru

Аллахярова Шахнияр Зиадқызы

Солтүстік Қазақстан университеті.М. Қозыбаев Атындағы

shakhniyar.allahyarova@mail.ru

Allahyarova Shakhniyar Ziadkyzy

M.Kozybayev North Kazakhstan University

shakhniyar.allahyarova@mail.ru

Аннотация: в данной статье рассматривается важность повышения финансовой грамотности среди населения в современных условиях для того, чтобы повысить уровень благосостояния граждан в будущем. Постоянно растущая финансовая грамотность граждан способствует сокращению задолженности по кредитам среди населения, а также ведет к уменьшению случаев мошенничества различных участников рынка.

Ключевые слова: финансы, экономика, бюджет, грамотность, управление, деньги, кредиты, банки, финансовый рынок, сбережения.

Перед тем, как выбрать тему статьи, я задумалась над вопросом или даже проблемой, которая сейчас актуальна: "Насколько грамотно наше население в сфере финансов?" И потом я вспомнила людей, которые работали день и ночь, чтобы погасить кредиты. В отчаянии люди берут новые кредиты, чтобы погасить старые. И для улучшения этой ситуации необходимо повысить финансовую грамотность среди населения нашего государства.

В 2020 году по итогам социального исследования, которое провело Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка в рамках Концепции повышения финансовой грамотности на 2020-2024 годы, уровень финансовой грамотности составил 39,07%, увеличившись на 2,82% по сравнению с показателем 2018 года.

За счет согласованной информационно-разъяснительной работы Агентства, Ассоциации финансистов Казахстана, заинтересованных государственных органов и участников финансового рынка граждане Казахстана стали гораздо лучше разбираться в финансовых продуктах, услугах и их особенностях, взаимодействовать с финансовыми и иными организациями и ориентироваться в мире финансов в целом. Предполагается, что к 2024 году показатель вырастет до 41%.

В рыночной экономике очень важно, чтобы каждый человек обеспечивал личную денежную безопасность. Общество стремится к обеспечению

безопасности своих денежных средств, поэтому государство создает программы, повышающие уровень финансовой грамотности населения. Будущее экономики определяется молодежью, следовательно, особенно важно, чтобы их образование в области управления финансами увеличивалось. Решение этой проблемы возможно только при тесном сотрудничестве государства с коммерческими, финансовыми учреждениями, учебными заведениями и общественными организациями.

Чтобы хорошо жить и иметь реальную возможность совершать дорогие покупки, каждый должен научиться финансовой грамотности. Но сохранение бюджета – не единственная составляющая финансовой грамотности любого человека. Эта концепция намного обширнее, чем может показаться на первый взгляд.

Финансовую грамотность следует понимать, как достаточный уровень знаний и определенных навыков человека в сфере финансов, способствующих правильной оценке ситуации на рынке и правильному принятию соответствующих решений. При этом человек должен уметь не только правильно управлять своими доходами и планировать свой бюджет, но и грамотно вкладывать свои сбережения в прибыльные проекты, чтобы получить дополнительную прибыль. При таком знании человеку предоставляется возможность грамотно использовать свои сбережения и деньги в целом. Помогает в полном объеме учитывать свои личные средства, избегает лишних трат и долгов, учит бюджетному планированию. Планирование расходов на потребности и желания очень важно при сохранении бюджета, поскольку тратить больше денег, чем вы можете себе позволить, является одной из привычек, ведущих к бедности.

Кроме того, знания в финансовой сфере помогают жителям Казахстана обратиться к различным финансовым инструментам, которые сегодня представлены на финансовом рынке. Следовательно, это дает возможность сэкономить и застраховать свои деньги.

Важно отметить, что экономическое положение нашей страны во многом будет зависеть от общего уровня образования жителей Казахстана. Данное направление в государственной политике – одно из важнейших. Постоянно растущая финансовая грамотность граждан способствует сокращению задолженности по кредитам среди населения, а также ведет к уменьшению случаев мошенничества различных участников рынка и др.

Научиться грамотно управлять своим бюджетом можно в том случае, если человек будет ставить перед собой определенные цели:

- начнет изучать различные книги о финансах, методах экономии и преувеличения капитала, а также примет участие в тематических курсах и лекциях;

- будет постоянно откладывать около тридцати процентов от своего дохода.

Эта мера поможет создать денежный резерв, который будет постепенно

увеличиваться. В будущем, накопленные средства могут быть вложены в выгодный финансовый инструмент, например, при покупке ценных бумаг;

- научиться отслеживать свои расходы - это поможет разумно тратить деньги только на необходимые вещи. Кроме того, учет всех денежных поступлений и расходов поможет понять, на чем именно можно сэкономить свои деньги и как лучше всего увеличить финансовый поток и т.д.

Перед человеком должны быть как минимум вышеопределенные цели - это поможет быстрее достичь успеха. Кроме того, нужно научиться мыслить позитивно, то есть перестать думать о том, как трудно зарабатывать деньги и как быстро их тратить.

Специальные центры учат людей, как не поддаваться уловкам мошенников, как обезопасить свои депозиты в банках, как получать прибыль от пенсионных выплат и многое другое.

Программы по ликвидации финансовой безграмотности рассчитаны на все возрастные категории населения и преподаются даже в школах, где для школьников преподаются специальные факультативные предметы. В высших учебных заведениях нашей страны также проводится множество курсов для достижения соответствующего уровня знаний в этой области, особенно в нашем университете СКУ им. М.Козыбаева. Например, в дисциплине «Основы финансовой грамотности и предпринимательства» наиболее подробно рассматриваются тонкости банковских и денежных решений. Это делается для осведомленности среди молодежи.

На пути реализации программы, мониторинга изменений в знаниях людей в финансовой сфере также созданы группы мониторинга. И хотя результаты все еще не на достаточном уровне, исследования продолжаются во всех возможных направлениях.

Подключены все средства массовой информации. Телевидение занимается показом социальных видеороликов, которые побуждают людей слушать и объяснять необходимость финансовой грамотности. В газетах излагают позиции валютных рынков. Издательства занимаются печатной продукцией, определяющей все основные моменты познания финансовых тонкостей.

Кроме того, подключены все региональные органы управления. Они организуют мастер-классы для предпринимателей и людей, которые начинают открывать свой бизнес. Рассматриваются ошибки начинающих предпринимателей и способы их предотвращения. На такие встречи приходят люди, имеющие опыт работы в финансовых вопросах.

Программы в основном направлены на развитие финансовой образованности молодого поколения. Ведь будущее нашей страны – в руках нашей образованной, высококвалифицированной, конкурентоспособной молодежи.

Быть финансово грамотным сегодня не только важно, но и престижно. В конце концов, правильное управление финансами - верный ключ к финансовому благополучию.

Список использованной литературы:

1. Алехин, Б. И. Государственные финансы: учебник - Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 184 с.
2. Ибрагимов, Р. Г. Корпоративные финансы. Финансовые решения и ценность фирмы: учебное пособие для бакалавриата и магистратуры — Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 184 с.
3. Ключников, И. К. Финансы. Сценарии развития: учебник для вузов— Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 206 с.
4. Мельников, В.Д. Финансы: Учебник – Алматы: 2011. – 451 с.
5. Никитушкина, И. В. Корпоративные финансы. Практикум: учебное пособие - Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 189 с.

УДК 311

АНАЛИЗ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аманжелов Алишер Талгатович

Северо-Казахстанский университет им. М. Жумабаева

amanzhelovalish@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается уровень жизни населения в период экономического кризиса при внешних конфликтах других стран, динамики инфляции и мировой пандемии. Данная проблема нуждается в решительном действии со стороны правительства, формирование системы планирования на республиканском и региональном уровне, с целью устранения рисков планирования субъектов экономики и т.д.

Ключевые слова: экономика, бюджет, управление, прожиточный минимум, статистика, государство, цена, санкции.

Неравенство жизни населения в Казахстане, отражает неравномерное распределение доходов и благосостояние граждан. Одна из основных неравенств является бедность населения, при сегодняшних конфликтах данный показатель стал еще более высоким из-за обострения сторон России и Украины. Только за последние два года мы почувствовали экономическое «волнение» из-за последствий Covid-19.

Уровень безработицы в Казахстане 2020 году составило в 4,9%, что на 0,1 % выше предыдущего года (см. график 1). Среди мужчин – 4,4%, среди женщин – 5,4% соответственно. Уровень молодежной безработицы в возрасте 15-28 лет составил 3,8%, что на 0,1 % больше предыдущего года (см. таблицу 1). Экономические последствия короновируса повлияло на занятость увеличением уровня безработицы, банкротством большинства организаций, например в Казахстане из 1,3 миллиона предпринимателей примерно 60% подверглись испытанию. Многие компании, чтобы удержаться на плаву сократили штат,

часть МСБ либо подали заявку на приостановления деятельности, либо закрылись полностью. Власти РК разработали ряд комплексных мер для поддержки бизнеса, для минимизации рисков от последствий пандемии, правительство предоставило налоговые послабления 700 тысячам предпринимателей. Также для ряда субъектов бизнеса были отсрочены налоговые платежи, которые действуют до 2023 года. На период 2022 г. в РК было выделено 252 млрд тенге на борьбу с пандемией, а в 2021 году 556 млрд тенге.

Covid-19 негативно повлиял на динамику мировой экономики, разовый экономический спад был впервые зафиксирован за последние сто лет. По оценкам экспертов, из-за вируса рост мировой экономики в годовом расчете уменьшился в 2020 году от минус 4,5 до минус 6,0%.

График 1. Динамика уровня безработицы.

По официальным данным Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан на конец 2020 г. в отделе занятости были зарегистрированы 141,8 тыс. безработных. Доля зарегистрированных безработных составила 1,5% от рабочей силы (см. таблица 1). Во время ведения ЧП по всей стране были выделены средства с бюджета в виде разового пособия лицам, лишившимся доходов из-за ЧП в размере 42,5 тысячи тенге

По официальной оценке, Международной организации труда, 93 процента работников в мире находились в той или иной форме ограничения на рабочем месте.

Таблица 1. Динамика показателя безработицы.

Индикаторы	2016	2017	2018	2019	2020	Отклонение	
						2020 к 2019 гг.	Темп роста
Уровень безработицы, в процентах в Казахстане	5,0	4,9	4,9	4,8	4,9	0,1	102,08
"Уровень молодежной безработицы (15-28 лет), в процентах6)"	4,1	3,9	3,8	3,7	3,8	0,1	102,70
Доля зарегистрированных безработных в численности рабочей силы, в процентах4)	0,4	0,8	1,0	1,1	1,5	0,4	136,36
Число лиц, зарегистрированных в органах занятости в качестве безработных, тыс. человек4)	37,5	70,3	91,6	97,5	141,8	44,3	145,44

Уровень жизни населения за период 2016-2020 гг. по данным доходов домашних хозяйств в среднем на душу населения увеличилось с 46 480 тг. до 69 726 тг, что имеет рост на 23 246 тг. В том числе в городе на 26 381 тг больше, чем за 2016 г., а доля сельского - 20 207 тг. (см. таблицу 2). За счет увеличения расходов населения в среднем на данный период - 25 061 тг.

Таблица 2. Динамика уровня жизни

Индикаторы	2016	2017	2018	2019	2020	Абсолютное отклонение 2020 к 2016 гг.	Темп роста
Доходы домашних хозяйств (использованные на потребление), в среднем на душу населения, тенге	46 480	52 347	60 544	62 339	69 726	23 246	150,01
город	50 392	58 318	70 182	70 822	76 773	26 381	152,35
село	43 376	47 479	52 527	55 092	63 583	20 207	146,59
Денежные расходы населения в среднем на душу, тенге	41 346	47 240	55 780	59 051	66 407	25 061	160,61
город	48 072	55 660	67 864	70 120	76 247	28 175	158,67
село	36 010	40 376	45 728	49 595	57 831	21 821	160,6

Доля населения с доходами ниже прожиточного минимума ¹⁾ , %	3,4	3,3	4,7 ²⁾	5,6	6,7	3,3	197,06
город	2,4	2,8	3,9 ²⁾	4,4	5,1	2,7	-
село	4,1	3,8	5,3 ²⁾	6,6	8,0	3,9	-

Уровень бедности является одним из важных показателей, характеризующим уровень и качество жизни населения. Так глубина бедности в 2020 году составило 1,2 %. Данный показатель не превышал 1 % с 2013 года, что составлял 1 %. Самым высоким уровнем бедности был 2002 году – 11,2 %. Показатель уровня бедности в Республике рассчитывается с целью предоставления адресной социальной помощи и выделяется тем семьям, чей доход на каждого члена семьи составляет ниже 70% от ПМ. Однако, в каждом регионе считается свой прожиточный минимум, который зависит от стоимости минимальной потребительской корзины.

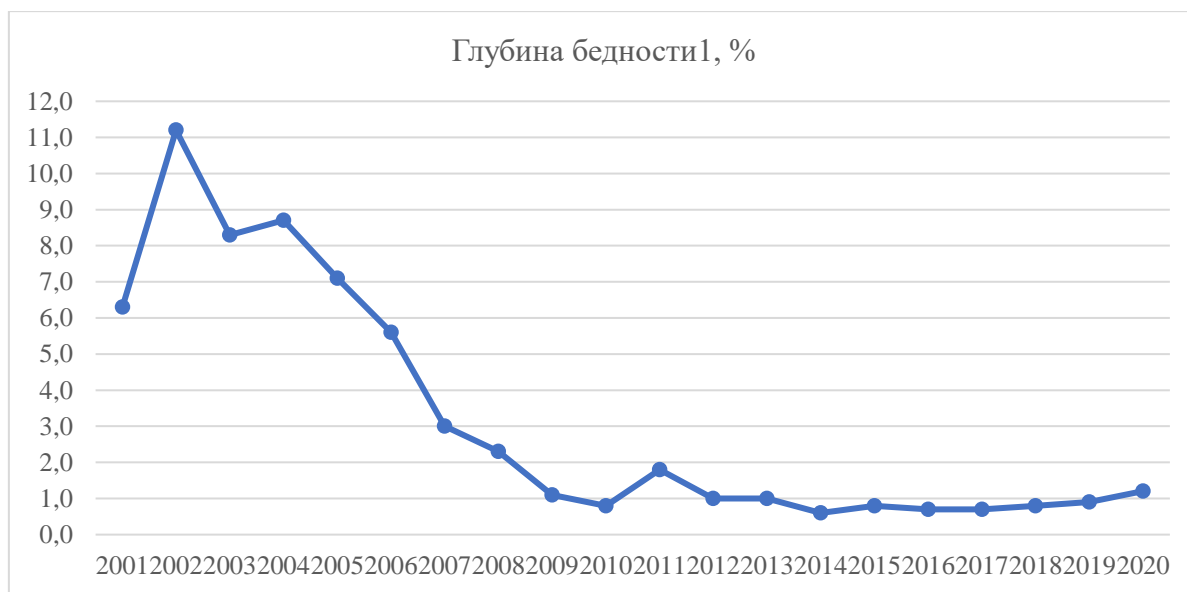

График 2 Динамика глубины бедности

В современном мире на экономическое развитие Казахстана влияет различные преобразования, которые усложнились проблемой уровня жизни населения. Из главных задач правительства Казахстана является повышение уровень жизни населения для устойчивого и эффективного развития социально – экономической системы. При этом повышение уровня жизни населения может быть только при современных, своевременных методологических подходов и мер. Как уже показало время «стабильность» во всем мире потеряло значение, вовремя принятые меры под мировые изменения, кризисы приведут к минимуму

рисков. Даже на сегодняшний день из любых экономических кризисов можно выделить плюсы, ведь кризис это не только плохое влияние, а наоборот дает толчок для развития. К примеру, противостояние России и Украины, на основании которых были введены ряд санкций со стороны зарубежных стран в том числе США. Многие мировые компании ушли с рынка РФ, кто - то временно прекратил работу, не которые ввели различные «внутренние санкции», также закрыли доступ к научным технологиям и т.д. Для Казахстана это большой плюс, если наладить транзит «выбывших» субъектов в Россию. При этом смотря на сколько другие страны готовы терпеть данный вариант, будут ли последствиями путем введения санкций против Казахстана. На сколько нынешняя власть готова лавировать между сторонами.

Список использованной литературы:

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/2>.
2. Совместный приказ Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 2 декабря 2005 года N 307/1-п и Председателя Агентства Республики Казахстан по статистике от 5 декабря 2005 года N 194. Зарегистрировано в Министерстве юстиции Республики Казахстан 21 декабря 2005 года N 3980. Утратил силу совместным приказом и.о. Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 27 июля 2015 года № 623 и и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан от 31 июля 2015 года № 585. https://adilet.zan.kz/rus/docs/V050003980_
3. Доклад Программы развития Организации Объединенных Наций по статистике развития человеческого потенциала. <https://unstats.un.org/unsd/statcom/51st-session/documents/2020-35-HDRO-UNDP-R.pdf>
4. КАЗАХСТАНСКИЙ ИНСТИТУТ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. <http://www.kisi.kz/images/izdanie/QL.pdf>

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ВЕЛИЧИНЫ ПРОЖИТОЧНОГО МИНИМУМА В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Арыкова Жамиля Толегоновна

Северо-Казахстанский университет им. М. Жумабаева

z_gabdulina@mail.ru

Актуальность: в данной статье рассматривается вопрос о новой методике расчёта прожиточного минимума, который поднимался не один год, как и в большинстве стран данная проблема является одной из главных социальных задач, и для ее решения требуется производить анализ динамики прожиточного минимума на постоянной основе.

Ключевые слова: экономика, финансы, бюджет, прожиточный минимум, минимальная заработная плата, методика, пособия.

Большинство экономистов считает, что методику расчёта этого показателя нужно менять. Причиной тому служит, что в Республике Казахстан расчет ПМ основывается на потребительской корзине, состав которой не соответствует реальным физиологическим потребностям граждан. Также данный показатель служит индикативным фактором для разработки социальных программ (АСП, бесплатное питание и т.д.), пособия, различных выплат и для определения минимальной заработной платы.

Согласно законодательству Республики Казахстан пункту 2 ст.17 и пункту 3 ст.18 прожиточный минимум рассчитывается ежеквартально в целом по стране и по областям в среднем:

- на душу населения
- по половозрастным группам населения.

Расчет величины прожиточного минимума производится путем суммирования стоимости продовольственной корзины и расходов на непродовольственные товары и услуги.

$$\text{ВПМ} = \text{СПК} + \text{РНТ}$$

Продовольственная корзина рассчитывается уполномоченным органом отталкиваясь от научно обоснованных, физиологических норм потребления продуктов питания, принятые в соответствии с законами государства. Соответственно, произведением СПК является произведение научно-обоснованных физиологических норм, входящих в продовольственную корзину для различных возрастных групп на средние розничные цены по состоянию на текущий месяц.

$$\text{СПК} = \sum \left(\frac{p1 \cdot q1n}{12} + \frac{p2 \cdot q2n}{12} + \dots + \frac{p43 \cdot q43n}{12} \right)$$

На сегодняшний день МЗП и др. социальные показатели, от которых зависит доходность населения, связаны между собой. Повышение ПМ не имеет равнозначного соответствия к доходам и расходам (ценам) граждан. Так в 2022

году ПМ составил 36 018 г. до этого показатель не менялся с 2018 года и составлял 34 302 тенге.

В связи с последними событиями мировое равновесие было весьма тревожным. Всемирная пандемия Коронавируса и все ограничения, связанные с ним, привели к большому разрыву в доходах, безработице, образованию налоговой ямы и т.д. Эскалация военного конфликта между Российской Федерацией и Украиной привели к экономическим последствиям в виде обесценивания тенге к другим иностранным валютам, росту цен на все товары и продукты питания, санкции навредили не только РФ, но и всему мировому сообществу, повысился уровень инфляции цен. Слово «стабильность» потеряло свое первоначальное значение на текущий момент, кто бы не говорил про мирные военные спецоперации, от последствий которых мы будем приходить в себя не один год. Только за последний месяц доллар подорожал с 439 тенге до 520 тенге и это только по официальной информации, обнародованной Национальным банком РК. Данная ситуация повлекла за собой спекуляции на черном рынке, к примеру, на сайте ОЛХ доллар в среднем продают 500-700 тенге.

Учитывая, что продуктовая корзина в 2022 году составляет 19 810 тенге, а на непродовольственные товары и услуги 16 208 тенге становится трудно сопоставлять данные суммы к реальным ценам. Согласно официальным данным Национального банка в условиях ухудшения геополитической ситуации прогнозы на инфляцию рассматривается в сторону увеличения. Только в феврале 2022 года инфляция составила 8,7 % на фоне повышения ее компонентов.

Анализируя данные, мы видим, что величина прожиточного минимума в 2021 году в среднем на душу населения увеличилась на 14 903 тг. по сравнению с 2016 годом (см. таблицу 1). За счет увеличения индекса потребительских цен на 0,09 %, из-за повышения цен на огурцы на 18,7%, помидоры – на 10,8%, яйца – на 6,9%, масло подсолнечное, лук репчатый, морковь – по 3,6%, капусту – на 2,5%, сахар-песок – на 1,1%, муку – на 1%, крупы, молочные продукты – по 0,6%, рыбу и и т.д.

Таблица 1. Динамика социально-экономических показателей

Показатель	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Абсолютное отклонение 2021 к 2016 гг.	Темп роста
Величина прожиточного минимума в среднем на душу населения, в расчёте за год в тенге	22 327	24 476	27 690	29 536	33 251	37 230	14 903	166,75

Индекс потребительских цен (на конец периода, в процентах к декабрю предыдущего года)	108,5	107,1	105,3	105,4	107,5	108,6	0,1	100,09
---	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-----	--------

Мы считаем, что данный показатель больше нужен для определений социальных пособий, выплат и АСП. Академия питания рассматривает продуктовый пакет для физиологического питания граждан и включает различные нормы потребления: крупы, мучные изделия, молочную продукцию, овощи и т.д. Непромышленные товары и услуги включают все остальные расходы одежда, обувь, но при этом не имеет полный список тех товаров, включающий в эту часть. Однако в большинстве зарубежных стран ПМ имеет более обширную структуру данной части, к примеру, траты на бензин, автомашины, вино, сигареты и т.д. Как можно распределить все расходы на сумму 16 208 тенге. В минимальный прожиточный минимум не включены услуги, которые являются жизненно необходимыми для человека. Это медицинское обслуживание, затраты на отдых и т.д. Стоимость прожиточного минимума должна быть увеличена где-то в два с половиной раза, и это как минимум. Также величину прожиточного минимума, необходимо за «страховать», с этой целью следует производить индексацию прожиточного минимума на протяжении календарного года, ввиду сильного колебания рыночных цен.

Конечно, в целом пересмотр ПМ приведет к переоценке уровня бедности, также к увеличению доли населения входящих в «черту бедности». Итог в том на сколько бюджет государства может понести расходы на социальные нужды и ни приведет ли это к поднятию налогов. В любом случае ситуация, касающаяся определения величины прожиточного минимума, остается весьма спорной, дальнейшее улучшение в сторону увеличения суммы ПМ и расширения ассортимента продуктов и услуг должно стать тем самым индикатором реализации эффективной социальной политики Правительства страны.

Литература:

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/2>.
2. Закон Республики Казахстан от 19 мая 2015 года № 314-V «О минимальных социальных стандартах и их гарантиях» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2021 г.)
3. Статья 17. Минимальный социальный стандарт «Величина прожиточного минимума»

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37608800&doc_id2=37608800#activate_doc=2&pos=15;-140&pos2=187;-108

4. Об утверждении Правил расчета величины прожиточного минимума и установлении фиксированной доли расходов на непродовольственные товары и услуги. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011944>

5. Совместный приказ Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 2 декабря 2005 года N 307/1-п и Председателя Агентства Республики Казахстан по статистике от 5 декабря 2005 года N 194. Зарегистрировано в Министерстве юстиции Республики Казахстан 21 декабря 2005 года N 3980. https://adilet.zan.kz/rus/docs/V050003980_

6. КАЗАХСТАНСКИЙ ИНСТИТУТ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. <http://www.kisi.kz/images/izdanie/QL.pdf>

УДК 930

ИСТОРИЯ БЕЖЕНЦЕВ В ГОЛОДНУЮ КАТАСТРОФУ 20-30-Х ГГ. XX В. ПО СЕВЕРНОМУ КАЗАХСТАНУ И ДРУГИМ РЕГИОНАМ.

Байғали А.С., Сатыбаева А.Ж.

Научный руководитель: Сейткасымов А.А., кандидат исторических наук.
Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
baigali.akmarjan@gmail.com

История человечества – это не только история войн, эпидемий, революций, но и история миграций. Миграционные процессы – неотъемлемая часть жизни любого «живого» народа, правда миграция бывает не только добровольной, но и принудительной и вынужденной, этому нас - казахов на протяжении всего нашего пути история учила не раз и не два, особенно отлично усвоены были уроки прошлого столетия. XX век, по определению, сложный и иррациональный период целой цепочки бездумных событий, будто бы навязанный «воспаленным воображением» инженера человеческих душ. Одним из трагических событий XX в. в истории казахского народа является голод 20-30-х гг., ставший для нас коллективной травмой, в ходе которого мы потеряли большую часть нашего населения. «Так только официальным по подсчетам демографов, жертвами голода стали 414 тыс. казахов, или 18,5 % казахского населения республики» [1].

Периодичность голода в Казахстане строга и последовательна, а география охвата и масштабы убытков колоссальны и обширны. Хронологию массового голода в казахской степи в первые три десятилетия XX века, в общей сложности, подразделяют на три этапа: 1) 1916-1918 гг. – голод в Туркестанском крае; 2) 1921-1922 гг. – голод, охвативший западные и северные регионы страны; 3) 1931-1933 гг. – голоду подверглась вся республика.

«Декретом ВЦИК летом 1921 г. в число голодающих районов были включены Уральская, Оренбургская, Акмолинская, Бокеевская, Кустанайская губернии. От голода 1921—1922 гг. в Казахстане погибли около 1 млн человек» [2; с.52].

В годы голода 20-х гг. наиболее уязвимыми регионами в стране стали северные и западные окраины республики, среди них наибольшие демографические потери понесли Акмолинская, Кустанайская, а также Акмолинская и Уральская губернии.

В 20-30-х годах. XX в. сотни тысяч казахов мигрировали в близлежащие районы: в Восточный Туркестан (ныне СУАР - Синьцзян-Уйгурский автономный район, место скопища незаконных узников китайских концентрационных «лагерей перевоспитания»), а также в пределы Западной Сибири, Средней Азии, Ближнего и Среднего Востока. «Установление советской власти и Гражданская война в Казахстане явились новым толчком для миграций казахов за пределы своей Родины. В основном казахи бежали на восток — в Китай, на юг — в Узбекистан и далее — в Афганистан и Иран. Казахи небольшими группами стали переходить границу с Китаем в основном в районе Кульджи, через Тарбагатайские горы и долину Черного Иртыша. Многие из них остались в Синьцзянском Алтае и Илийском крае». [3] .

«Весной 1920 года с ликвидацией Уральского фронта остатки белогвардейцев и часть казахов Младшего жуза бежали в Иран из Закаспия. С ликвидацией Семиреченского фронта разрозненные белогвардейские части и представители имущих слоев казахского, уйгурского и кыргызского обществ бежали в Восточный Туркестан (Синьцзян), пополнив ряды неханьских народов в Китае. Еще одним этапом формирования диаспоры стало проведение в 1928—1932 годах насильственной коллективизации, сопровождавшейся в Казахстане огромными человеческими жертвами, а также уходом уцелевшего населения в количестве более миллиона человек на соседние территории. 616 тысяч казахов откочевали безвозвратно, в том числе около 200 тысяч ушли в Китай, Монголию, Афганистан и Иран, а 414 тысяч впоследствии вернулись в Казахстан» [4].

«Большие масштабы голод приобрел в Акмолинском уезде, имевшем репутацию самого плодородного уезда в Акмолинской губернии. Политика «военного коммунизма», неурожай и джунт 1922 года в немалой степени способствовали появлению в уезде «призрака Поволжья» [5, л.69].

Внутренней и внешней миграции в годы голода подверглись сотни тысяч человек, архивные материалы свидетельствуют о фактах бегства и переселения внутри страны, к примеру, Акмолинская Губерния считалась наиболее плодородным регионом, поэтому в голодные годы губерния принимала несчетное количество как беженцев, так и переселенцев из российских губерний. Так архивные данные из Центрального государственного архива Республики Казахстан свидетельствуют следующими утверждающими данными: «Голодающие, в особенности, жители южных волостей — Асан-Кайгинской и Сары-Аркинской, направлялись в город Акмолинск, где пытались найти работу

и улучшить свое бедственное положение. Детские дома были переполнены беспризорными детьми. Население употребляло в пищу кошек, собак, суррогаты» [6, л.12].

Беженцы из северных окраин страны в большинстве своем вынуждены были бежать в близлежащие губернии России. По словам З.Е.Кабульдинова: «Значительная часть казахов Северного и Северо-Восточного Казахстана и Центрального Казахстана в поисках спасения двинулась в сторону Западной Сибири, двигаясь вниз по Иртышу на пароходах, через железные дороги, а также в пешем порядке. В последнем случае многие умирали по пути, в том числе и на территории сопредельных сибирских территорий» [7]. Голодным бедствием была охвачена и Кустанайская губерния, 18 волостей и 5 районов которой официально были утверждены как «голодающие». «Особенно сильно развился голод в городе Кустанае, так как здесь скопилось много переселенцев. В январе 1921 г. по городу Кустанаю было зарегистрировано 1200 смертей от голода, в феврале и марте этого же года – по 500. По сообщениям из Фёдоровского и Денисовского районов Кустанайской губернии, у казахского населения этих районов погибло до 50% скота» [8]

В выступлениях докладчиков на первом Всекиргизском (Всеказахском) съезде Комиссии ПомГол, проходившем с февраля по июль 1922 г. в Оренбурге отмечалось, что «голодающее население обратилось в паническое бегство». Показателем начала бедствия и призывом к срочным действиям и мерам стали хаотично передвигающиеся караваны переселенцев, большое количество людей на железнодорожных станциях, россыпь голодобеженцев по всей Киргизской АССР. Усилиями ряда европейских стран и организаций, отправляющих гуманитарную помощь населению, голод «двадцатых» был ликвидирован. По мере восстановления хозяйства наблюдался постепенный приток бежавших, а также новых переселенцев. Однако, голод 1921-1922 гг. являлся лишь преамбулой к другому более масштабному по последствиям убийственному голоду.

О бежавших от голода 1931-1933 гг. докладывалось в спецсводке полномоченного представительства ОГПУ по Запсибкраю «О бегстве казаков из Казахстана на территорию Запсибкрая» от 23 января 1932 года: «с ...1931 года наблюдается бегство казаков из Казахстана в смежные с Казахстаном районы Запсибкрая. За последнее время это бегство приняло массовый характер...прибывшие казаки не имеют никакого имущества, нигде не работают, и подавляющее большинство голодает. Широко развито нищенство, употребление в пищу мяса павших животных...Имеются смертные случаи от истощения» [9].

«Еще с лета 1931 г. в приграничной с Китаем полосе Казахстана, под влиянием байства, умело использовавшего допущенные перегибы при проведении скотозаготовок, наблюдалось широкое развитие эмиграционных настроений и массовые откочевки (в том числе середняков, бедняков и

колхозников) в Западный Китай.» [10]. По неполным данным, за 1931 г. в Китай ушло до 40 тыс. хозяйств.

Как и многие народы, казахи, в ходе исторических и демографических потрясений, пережили многое на своем многовековом и многогранном историческом пути. Период голодных лет прошлого столетия вызывает слишком сложные ассоциации, будто бы весь прошлый век мы незаслуженно получали сотню оплеух и не раз не смогли дать сдачу, такова казахская ментальность и широта степной души. Стоит отметить, что только голод 1931-1933 гг. истребил треть всего казахского населения КазАССР. Народная память настолько сильна, что отголоски тех трагических событий наших предков заложены в генетической памяти у потомков и время от времени откликаются ноющей и остро режущей болью в нашей повседневности. Недаром, события голодных тридцатых вошли в историю как «ашаршылық», «зұлмат», «зобалаң», «нәубет» кезеңдері и т.д. Годы голода - все еще наш «незакрытый гештальт», «белое пятно», прикрытое темной вуалью, все еще не в полной мере исследованный этап нашей истории, обходя и смягчая углы которого мы не сможем построить новый Казахстан на руинах старого и сильными руками устарелого, слишком «дорогого» советского опыта.

Список использованной литературы:

1. Население Казахстана в конце XIX-первой четверти XX века, Краснобаева Н.Л., Алтайский государственный университет. Барнаул, 2004.
2. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920—1990 гг. — Алматы: Ғылым, — 126 с.
3. Lias G. Kazak Exodus. London. 1956. P. 61.
4. Козыбаев М. К., Абылхожин Ж. Б., Алдажуманов К. С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата. 1992. С. 30
5. ЦГА РК. Ф.82. Оп.1. Д.212.
6. ЦГА РК. Ф.82. Оп.1. Д.280.
7. З.Е. Кабульдинов, «Голод и массовые откочевки казахов».
8. ЦГА РК. Ф-Р 1215. Оп. 1. Д. 20. Л. 10.
9. ПАНО (Партийный архив Новосибирской области), ф.3, оп.2, д.389, л.1-3
10. Спецсправка Секретного-политического отдела ОГПУ о ходе коллективизации и массовых выступлениях крестьянства в 1931 г.-январе-марте 1932 // Мусагалиева А.С. Голод в Казахстане в архивных документах // Казахстан мурагаттары.-2011.- №4(20).- с.114.

\

ӘОЖ 371.93

ББК 88.26

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ АРҚЫЛЫ
ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛАКТИКИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ
ПОДРОСТКОВ ПУТЕМ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ**

**FEATURES OF PREVENTION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS
BY DEVELOPING CREATIVE ABILITIES**

Магистрант, Барпаякова Гулимхан Көлбайқызы
Оразбаева Кульдархан Оналбековна, Доктор (PhD) ., қауым. профессор.
КеАҚ Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ.

guldarhan-771@mail.ru,

Gulim_130380@mail.ru

Барпаякова Гулимхан К. Магистрант
Оразбаева Кульдархан Оналбековна, Доктор (PhD) ., ассоц. профессор.
НАО Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау

guldarhan-771@mail.ru,

Gulim_130380@mail.ru

Barpayakova Gulimkhan K. Magistrate
Orazbaeva Kuldarkhan Onalbekovna., Doctor (PhD), Associate Professor.
Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

guldarhan-771@mail.ru,

Gulim_130380@mail.ru

Түйіндеме: Бұл мақалада ғалымдардың жасөспірімдер арасындағы агрессивті мінез-құлық туралы зерттеулері теориялық тұрғыдан талданады. Сонымен қатар, бүгінде көшеде де, отбасында да агрессия, өшпенділік жиі кездеседі. Мектептегі жасөспірімдер арасында агрессияның белең алғанын ерекше атап өтуге болады. Сондай-ақ шығармашылық қабілеттерді дамытуда психологиялық жағдайлардың алдын алу үдерісінің психологиялық заңдылықтарын зерттеуге, субъектінің іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы шығармашылық көріністерге және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ерекше көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: агрессия, агрессивтік мінез-құлық, шығармашылық, қабілет, даму,

Резюме: В данной статье рассматривается теоретический анализ исследований ученых по агрессивному поведению подростков. В то же время на улицах и в семье распространены агрессия и ненависть. Стоит отметить, что агрессия более распространена среди подростков в школе. Также в развитии творческих способностей особое внимание уделяется изучению психологических закономерностей процесса профилактики психологических состояний,

развития творческих способностей и творческих проявлений в действиях и поведении субъекта.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, творчество, способность, развитие,

Summary: This article examines theoretically analyzed the research of scientists on aggressive behavior among adolescents. At the same time, aggression and hostility are common today both on the street and in the family. Of particular note is the increase in the prevalence of aggression among adolescents at school. Also, in the development of creative abilities, special attention is paid to the study of the psychological patterns of the process of preventing psychological conditions, creative manifestations in the actions and behavior of the subject, and the development of creative abilities.

Key words: aggression, aggressive behavior, creativity, ability, development,

Агрессивті мінез-құлық мәселесі ұзақ уақыт бойы әлемнің көптеген елдерінде ғалымдардың назарын аударуда, ол өзінің таралуы мен деструктивті сипатына байланысты адамзаттың бүкіл өмірінде өзекті болып қала береді. Бұл мәселені кең көлемде зерттеу XX-XXI ғасырлардағы агрессия мен зорлық-зомбылықтың реакциясы болып табылады.

Біздің қазіргі қоғамымызда адамдардың психологиясына кері әсер ететін, алаңдаушылық пен шиеленісті, ашу-ызаны, қатыгездікті және соның салдарынан тудыратын көптеген әлеуметтік дағдарыс үдерістері орын алуда. Ішкі (жеке) және сыртқы (әлеуметтік) факторлардан туындайтын әдетте агрессия және агрессивті мінез-құлық ұғымдарымен байланысты мұндай әлеуметтік қауіпті көріністер елеулі алаңдаушылық тудырады. Агрессия мәселесі әлемдік психологияның өзекті тақырыптарының біріне айналды.

XIX-XX ғасырлар тоғысында пайда бола бастаған шығармашылық психологиясы XX ғасырдың ортасында-ақ негізгі қоғамдық тәртіпті қабылдады. Ғылыми-техникалық революцияға қатысты, ең алдымен, ғылым мен техникадағы шығармашылық қызметті жүйелі, саналы басқарудың қажеттілігі айқын болды. Шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу, шығармашылық белсенділікті ынталандыру, шығармашылық ұжымдарды дамыту және т.б [1].

Агрессия және агрессивті мінез-құлық мәселелері ғылыми әдебиеттерде өзекті болып табылады және философия, педагогика және психология тұрғысынан қарастырылады. XIX ғасырдың басына дейін қайырымды да, дұшпандық та кез келген белсенді мінез-құлық агрессивті болып саналды. Кейін бұл сөздің мағынасы өзгерді, тарыла бастады. Бірақ, соған қарамастан, қазіргі психологияда агрессия мен агрессивтілікті анықтау мәселесі бар, өйткені бұл терминдер әр түрлі әрекеттерді білдіреді. Көптеген бақылаулар көрсеткендей, балалық шақта қалыптасқан агрессивті мінез-құлық тұрақты мінез-құлық қасиеті болып қала береді және адамның кейінгі өмірінде сақталады. Белгілі бір категориядағы балаларда агрессиялық мінез-құлықтың тұрақты түрі ретінде сақталып қана қоймайды, сонымен қатар тұлғаның тұрақты қасиетіне айналады [2].

Шетелдік психологияда агрессия қандай нысанда көрінсе де, өзіне мұндай қатынасты болдырмауға толық негіз бар басқа тірі тіршілік иесіне зиян

келтіруге бағытталған мінез-құлық ретінде қарастырылады (Е.Ю.Брел, Р.Бэрон, А. Басс, Л.Берковиц, Г.Фешбах, Д.Коннор және т.б.). Бүгінгі күні әртүрлі авторлар агрессияның көптеген анықтамаларын ұсынды: біріншіден, агрессия күшті белсенділік, өзін-өзі растауға ұмтылу, адамға сыртқы күштерге қарсы тұруға мүмкіндік беретін ішкі күш ретінде түсініледі [3, 221 б]; екіншіден, агрессия деп басқа адамға, объектіге немесе қоғамға зиян келтіру немесе зиян келтіру әрекеті кезіндегі дұшпандық, шабуыл, жою, күш көрсету әрекеттері мен реакциялары түсініледі [4, 24 б].

А.Басстың пікірінше, агрессия – бұл басқаларға қауіп төндіретін немесе зиян келтіретін кез келген мінез-құлық [5, 117 б].

Зерттеуші Л.Берковиц пен Г.Фешбахтың бірнеше пікірлері ұсынған соның ішінде бір анықтамада мынадай ереже бар: белгілі бір әрекеттер агрессия ретінде қабылдануы үшін олар тек осындай салдарға әкеліп қана қоймай, балағаттау немесе қорлау ниетін қамтуы керек – деп берген [6, 233 б].

Д.Коннор агрессия терминін қолдануды басқаларға тәндік немесе физикалық зақым келтіру әрекетімен шектейді делінген [7, 74 б].

Субъектінің агрессивті мінез-құлыққа дайындығы салыстырмалы түрде тұрақты тұлғалық қасиет – агрессивтілік ретінде қарастырылады. Агрессивтілік деңгейлері әлеуметтену үдерісінде оқумен де, мәдени және әлеуметтік нормаларға бағдарланумен де анықталады, олардың ең маңыздысы әлеуметтік жауапкершілік нормалары болып табылады.

Агрессивті мінез-құлық стрессті, фрустрацияны және т.б. тудыратын әртүрлі физикалық және психикалық қолайсыз өмірлік жағдайларға жауап беру формаларының бірі болып табылады. Психологиялық агрессивті мінез-құлық қоршаған ортаға бақылауды сақтай және күшейте отырып, өзін-өзі бағалау сезімін қорғау және өсіру арқылы даралықты сақтауға байланысты мәселелерді шешу тәсілдерінің бірі болып табылады.

Л.Берковиц «Агрессия: себептері, салдары және бақылау» атты еңбегінде «Агрессивті мінез-құлық – бұл басқа адамды қорлауға немесе оған зиян келтіруге бағытталған мінез-құлық» деп жазады [8, 512 б].

И.Ю.Кулагинаның айтуынша, жасөспірімдік кезеңнің ерекшеліктерін қарастыра отырып, жасөспірімнің интеллектуалдық дамуының артуына байланысты қиялының дамуы да жеделдетіледі. Теориялық ойлауға жақындай отырып, елестету жасөспірімдердің шығармашылық қабілетінің дамуына серпін береді. Жасөспірімнің қиялы, автор атап көрсеткендей, «әрине, ересек адамның қиялынан өнімділігі төмен, бірақ баланың қиялынан бай». Сонымен бірге, И.Ю.Кулагина жасөспірімдік шақта қиялдың дамуының екі линиясының бар екендігін атап өтеді. Бірінші жол жасөспірімдердің объективті шығармашылық нәтижеге жетуге ұмтылуымен сипатталады. Бұл барлық жасөспірімдерге тән емес, бірақ олардың барлығы өздерінің шығармашылық қиялының мүмкіндіктерін пайдаланады, қиялдау процесінен қанағат алады [9].

Шығармашылық қабілеттердің дамуы қиял сияқты психикалық процесспен тығыз байланысты. Жасөспірімдердің қиялының дамуындағы елеулі

өзгерістерді Л.С.Выготский де атап өтті. Ол абстрактілі ойлаудың әсерінен қиял «қиял әлеміне енеді» деді. Л.С.Выготский жасөспірімдердің фантазиясы туралы айта отырып, «ол үшін ол әдетте адамдардан жасырын болатын интимдік салаға айналады, ол тек өзі үшін ғана ойлайтын ойлаудың тек субъективті формасына айналады» деп атап өтті. Жасөспірім өзінің қиялын «жасырын құпия ретінде жасырады және қиялын ашқаннан гөрі өз іс-әрекетін мойындауға дайын» [10].

Шығармашылық психологияны зерттеуші А.Н.Лук шығармашылық қиялды негізге алған тәжірибені беру, ұғымдарды жинақтау, ойлау икемділігіне, идея тудыру жеңілдігіне, алдын ала көре білу сияқты [11].

Көркем шығармашылық құрылымында қиял басым рөл атқарады. Мұны Мелик-Пашаев А.А. «Көркемдік педагогика және шығармашылық» атты еңбегінде [12].

В.Штерн жасөспірімдік кезеңнің ерекшеліктерін басқаша түсіндірді. Ол бұл жаста ең бастысы – тұлғаның қалыптасуын қарастырды. Автордың пікірінше, жасөспірім қандай құндылықты ең жоғары сезінетініне байланысты, тұлға мүлдем басқа жолмен қалыптасады. Тәжірибелі құндылықтар адам құндылығының түрін құрайды. Штерн алты түрін сипаттады:

1. теориялық – барлық ұмтылысы шындықты объективті тануға бағытталған адам;
2. эстетикалық тип – бір істі түсінуге және оны барлық жеке мүмкіндіктермен із-түссіз сарқылуға ұмтылатын адам;
3. экономикалық – пайда идеясы, ең аз шығынмен ең үлкен нәтижеге жетуге ұмтылу;
4. әлеуметтік – өмірдің мәні махаббат, қарым-қатынас және басқа адамдардың өмірі, саяси билікке, үстемдікке ұмтылу;
5. діни әрбір жеке құбылыс өмір мен дүниенің жалпы мәнімен байланысты[13].

В.Д.Шадриков халықтың рухани болмысын, құндылықтар жүйесін, мән-мағынасын және тұлғалық мән-мағынасын көрсететін табиғи қабілеттер негізінде дамытатын шығармашылық қабілеттердің даму жағдайлары туралы жазады. Олар жеке тұлғаның рухани болмысымен, әлеуметтік дүниені түсінуімен тығыз байланысты. Шығармашылық күйлер мидың басқа функционалдық мәнін анықтайды, оның басқа интеллектуалдық мүмкіндіктері басқаша қабылдауға және ойлауға мүмкіндік береді. Бұл күй тұлғаның үйлесімділігімен, ішкі тепе-теңдігімен, өмірге деген оң көзқарасымен, талпыныстың жоғары шоғырлануымен, ерік-жігердің күшеюімен және оны тұлға, «мен» бақылауымен сипатталады деп көрсеткен [14].

Сонымен, мысалы, ғалым В.А. Крутецкий өзінің «Психология» еңбегінде «..әрбір іс-әрекет (педагогикалық, музыкалық, конструктивті, математикалық, әдеби және т.б.) адамның психикалық процестеріне,

анализаторлардың жұмысына, реакция жылдамдығына, тұлғасына белгілі бір талаптар қояды. қасиеттер.» Кейбір адамдарда сәйкес қасиеттер болуы мүмкін, ал басқалары нашар дамыған болуы мүмкін. Егер адамдарда тиісті іс-әрекеттің талаптарына барынша сай келетін осындай жеке психологиялық ерекшеліктері болса, онда бұл олардың осы әрекетке қабілетті екендігін білдіреді». Қабілетке мыналарды қамтиды: музыкаға арналған құлақ, ырғақ сезімі, конструктивті қиял, қозғалыс реакциясының жылдамдығы - спортшы үшін, суретші-суретші үшін түсті кемсітудің нәзіктігі. В.А. Крутецкий: «Адам сол немесе басқа іс-әрекетке қабілетті болып тұмайды, оның қабілеттері дұрыс ұйымдастырылған сәйкес әрекетте, өмір бойы, оқыту мен тәрбиелеудің әсерінен қалыптасады, дамиды [15]. Талқыланып отырған мәселе бойынша екінші көзқарас шығармашылық қабілеттердің (шығармашылық адам іс-әрекетіндегі осындай қабілеттердің көрінісі ретіндегі) шын мәнінде бар екендігіне және адамның шығармашылық бейімділігінің көрінуінің дербес факторы болып табылатындығына негізделеді. не тұлғасына, не оның ақылына (ойлауына) байланысты» [16, 106.]. Бұл көзқарасты Дж.Гилфорд, К.Тейлор, Г.Груббер, Я.А.Пономарев [17, 136]. Бұл пікірді интеллекттің даму деңгейі мен адамның шығармашылық қабілеті арасындағы шамалы байланыстардың жоқтығына немесе болуына сілтемелер растайды. Үшінші көзқарас адамның интеллектінің де, шығармашылық қабілеттерінің де салыстырмалы түрде тәуелсіз өмір сүруін тануға негізделген. Ол «интеллект пен шығармашылық арасында белгілі, бірақ анық емес байланыс болуы мүмкін екенін мойындайды. Атап айтқанда, интеллект дамуының жоғары деңгейі шығармашылық қабілеттердің дамуының жоғары деңгейін білдіреді және керісінше болуы мүмкін» [16, 11 б]. Бұл көзқарасты Д.Векслер, Р.Ауисберг, Г.Айзенк, Л.Теремин, Р.Штернберг бөліседі.

Шығармашылық қабілеттер интеллект белсенділігімен тікелей анықталмайды деп есептейтін Я.А.Пономарев соған қарамастан олардың байланысын мойындайды. Оның концепциясы бойынша шығармашылық әрекет интеллектуалдық әрекет контекстіне сызба бойынша кіреді: проблеманы құрастырудың бастапқы кезеңінде белсенді сана, содан кейін шешу сатысында бейсаналық және үшінші кезеңде таңдау және шешімнің дұрыстығын тексеру орын алады, сана қайтадан іске қосылады [18].

Қорыта келе, осылайша, жасөспірімдік жаста агрессияның негізгі себептері - өзін-өзі бағалаудың төмендігі, әлеуметтік-психологиялық құзыреттілік деңгейінің төмендігі, темпераменттің холериктік түрі, басқа адамның мінез-құлқын дұрыс бағаламау, психологиялық тұрақтылықтың жеткіліксіздігі, эмпатияның болмауы, талаптардың шамадан тыс немесе төмендетілген деңгейі, сипаттың акцентуациясы, сондай-ақ осы жасқа тән әртүрлі қарама-қайшылықтар және де сипаттау кезінде отбасылық тәрбиені ескеру қажет. Қазіргі уақытта агрессивтілік мәселесі өте өткір. Заманауи психологтар әртүрлі әдістерді қолдана отырып, агрессивтілікті (немесе оның көрінісін) жою үшін түзету және дамыту бағдарламаларының барлық түрлерін әзірлеуде. Педагогика және психология тұрғысынан алғанда, ең бастысы –

шығармашылыққа дайындықтың осы процесін зерттеу, шығармашылықты дамытудың жаңа әдістерін, формалары мен құралдарын табу. Шығармашылық қабілеттерді, күшті шешім қабылдауды, эмоционалдық қасиеттерді және жоғары өнімділікті талап етеді. Осыған сүйене отырып, шығармашылық – мақсатты, табанды және қажырлы еңбек деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/8959/2/Kaminina2.pdf>
2. Смирнова Е.О., Хузеева Г.Р. Агрессивные дети. Дошкольное образование. М.: Генезис, 2003. 2004 с.
3. Брель Е.Ю. К проблеме определения агрессии в отечественных и зарубежных психологических исследованиях / Е.Ю. Брель // Ежегодник Российского психологического общества. – 2015. – №5. – С.221-222.
4. Бэррон Р. Агрессия: учебное пособие / Р. Бэррон. – СПб: Питер, 2010. –352 с.
5. Басс А. Концепция агрессии / враждебности: учебник / А. Басс, А. Дарки. – Екатеринбург, 2013. – 260 с.
6. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль: учебное пособие / Л. Берковиц, Г. Фешбах. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 510 с.
7. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков: учебное пособие / Д. Коннор. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2015. – 288 с.
8. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. 512 с.
9. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. - М.: УРАО, 1997. Источник: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=541887>
10. Выготский, Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк: Кн. для учителя. М: Просвещение, 1991.
11. Лук А. Н. Психология творчества / под ред. В. А. Лекторского. -М.: Наука, 1978. - 126 с.
12. Мелик-Пашаев А.А. Педагогика искусства и творческие способности. – М.: Знание, 1981 Источник: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=541887>
13. <https://mybiblioteka.su/2-93151.html>
14. Шадриков В.Д. О содержании понятий «способности» и «одарённость» \\ Психологический журнал. - 1983. - №5. Источник: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=541887>

15. Крутецкий В.А. Психология: учебник для учащихся пед. училищ / В.А. Крутецкий. –М.: Просвещение, 2004. – 346 с.
16. Венгер, Л. А. Педагогика способностей [Текст] – М.: Знание, 1973. - 117 с.
17. Лейтес, Н.С. Возрастные и психологические предпосылки развития способностей [Текст]: автореф. дис. ... д-ра псих. наук. – М., 1970. С. 32.
18. Пономарев, Я. А. Психология творчества. М.: Наука, 1976. - 304 с.

УДК 930

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ
СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В НЕЗАВИСИМОМ КАЗАХСТАНЕ
FORMATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Беккожина Гульжанат Сатыбекқызы

А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

bekguli88@mail.ru

Беккожина Гульжанат Сатыбековна

Кокшетауский университет им А.Мырзахметова, г Кокшетау

bekguli88@mail.ru

Bekkozhiba Gulzhanat Satybekovna

A.Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau

bekguli88@mail.ru

Қапышев Ардақ Каиржанович

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

ardak.kapyshev@mail.ru

Капышев Ардақ Каиржанович

Кандидат исторических наук, доцент

Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, г. Кокшетау

ardak.kapyshev@mail.ru

Kapyshev Ardak Kairzhanovich

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau

ardak.kapyshev@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада тәуелсіз Қазақстандағы білім жүйесінің қалыптасуы мен дамуы шығу тарихы туралы баяндалады. Тәуелсіз Қазақстандағы білім жүйесін теориялық тұрғыда негізделініп ұсынылған.

Аннотация: В статье рассказывается об истории становления и развития системы образования в независимом Казахстане. Теоретически обоснованно представлена система образования в независимом Казахстане.

Abstract: The article tells about the history of the formation and development of the education system in independent Kazakhstan. Theoretically, the education system in independent Kazakhstan is presented.

Түйін сөздер: білім, жүйе, қалыптасу, даму, тарихы.

Ключевые слова: образование, система, становление, развитие, история.

Keywords: education, system, formation, development, history.

Қазақстан Республикасы дүниежүзілік қауымдастықпен нарықтық экономикалы ел деп танылып отыр. Тәуелсіздіктің қысқа жылдары аралығында мемлекетіміз дүниежүзілік қауымдастықпен кіріге отырып, экономикалық өсудің жоғары қарқынымен ерекшеленді. Осыған байланысты, қоғамдық даму деңгейінің, экономикалық қуаттылықтың және елдің ұлттық қауіпсіздігінің белгісі ретіндегі адами ресурстардың, білім беру жүйесінің рөлі мен маңыздылығы артады. Білім - әлемдегі өркениетті дамыған елдердің барлығында дерлік дамудың негізгі көрсеткіші мен негізгі басыңқы бағыты болып табылады. Шын мәніне келгенде, елдер тек тауарлар мен қызметтер өндіре отырып бәсекелеспейді, сонымен бірге олар қоғамдық құндылықтар жүйесі мен білім беру жүйесі арқылы бәсекеге түседі. Қазақстан Республикасының әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына ену міндеті елде ғылыми сыйымды технологиялық білімі бар, басқарушылық қабілетке ие, нарықтық экономикада дұрыс бағыт таңдай алатын жоғары білікті мамандар болған кезде және дүниежүзілік нарықтық экономиканың қажеттіліктеріне жауап беретін тиімді білім беру жүйесі құрылғанда шешіле алады.

Білім мен ғылым кез келген мемлекеттің даму, өркендеу көрсеткіші. Сондықтан да Тәуелсіз Ел атанған алғашқы күннен бастап білім, ғылым саласын әлемдік өркениет талаптарына сай сапалық жағынан жақсарту мақсатын қойды. Бүгінде осы талап биігінен көрініп, елімізде білім, ғылым салалары айрықша даму жолына түсті.

Тәуелсіздіктің 31 жылында білім беруді басқару мен қаржыландырудың құқықтық-заңнамалық негізі, әлемдік білім кеңістігіне интеграцияланған қазақстандық білім беру жүйесі қалыптасты. Саланың 31 жылдық тарихына көз жіберер болсақ, оны бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады. Егер 1991-1994 ж.ж. – білім беру саласының заңнамалық және нормативтік-құқықтық базасын қалыптастыру кезеңі десек, 1995-1998 ж.ж. – білім беру жүйесін және оның мазмұнын жаңартуға күш салынды. Ал 1999 – 2004 ж.ж. – білім беруді басқару мен қаржыландыру, білім беру ұйымдарына академиялық еркіндік беру мәселелеріне көңіл бөлінді, 2005-2010 ж.ж. – білім беру жүйесі нарықтық экономикаға бейімделді. 2011 жылдан қазіргі уақытқа дейін – жаңа кезең,

инновациялық дамуға бейімделген, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды дайындаудың ұлттық моделі қалыптасты.

Білім беру саласында жүргізілген нәтижелі реформаларға сәйкес, бірқатар өзгерістерге қол жеткіздік. Білім беру мекемелерінің күзіреті кеңейді; жалпы орта білім мен мемлекеттік оқу орындарында кәсіби білімді тегін оқытуға мемлекет кепілдігі берілді; үш тілде оқыту жүйесі енгізілді; шет ел азаматтарына Қазақстан Республикасында білім алуға рұқсат берілді; кредиттік жүйе мен білім беру гранты бөлінді; жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарына кәсіби білім алу мен академиялық еркіндік беру арқылы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауға мүмкіндік берілді.

Қазақстандық білім беру жүйесінің құрылымы ЮНЕСКО ұсынған Халықаралық стандарттық білім беру бағдарламасының классификация өлшемдеріне сәйкес келтірілген. Қазақстан Республикасы Білім туралы заңының 8-ші бабына сәйкес, білім алу жүйесі жеті сатыдан тұрады:

мектепке дейінгі, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім. Жоғары білім саласын халықаралық дәрежеге көтеру Қазақстанның халықаралық аренада бәсекеге қабілетті мемлекет болуына тікелей ықпал етеді[1]. Оны жүзеге асыру үшін 2012 жылдан бастап Қазақстанда көптілді білім беру жүйесі енгізілуде. 2012-2013 оқу жылында Қазақстанның 35 мектебінде көптілді оқыту жүйесін енгізді, сонымен қатар, 1 сыныптан бастап ағылшын тілін үйрету жобасы қолға алынды.

Республика орта мектептерінде үш тілде сабақ берудің жаңа стандарттары сынақтан өткізілді.

Қазақстанның Болон процесіне жедел кіруі нәтижесінде еліміз үш деңгейлі модельге енді: бакалавриат-магистратура- PhD докторантура.

Жалпы, Қазақстанның білім беру жүйесін жаңғырту арқылы, елімізде халықаралық озық тәжірибеге негізделген білім беру бағдарламаларын енгізуге мүмкіндік алдық. Қазіргі уақытта білім беру жүйесі әлем бойынша жаһандану үрдісіне көшуде. Сондықтан білім беру жүйесі әлеуметтік саясаттың басты бағыттарының біріне айналуға, қазіргі уақытта мемлекеттің экономикалық жетістіктері білім беру жүйесімен, азаматтардың білімділігімен, мамандардың бәсекеге қабілеттілігімен анықталады.

XXI ғасыр – ақыл-ой, білім-ғылым, инновация мен креативтілік негізінде үнемі өзгеріп отыратын орта қалыптастырды. Жылдам өзгеріп отыратын өзгермелі кеңістікте сапалы білім арқылы осы қасиеттерді азаматтар бойына сіңіру адам капиталын дамытудың бірден-бір жолы. Сапалы білім ғана өркендеген мемлекеттің, қуатты экономикалық және бақуатты қоғамның кепілі бола алады.

Биыл ел Тәуелсіздігіне – 31 жыл. Осы кезең аралығында жеткен жетістіктер орасан зор. Алғаш рет кемел келешекті іске асыратын кадр даярлау мақсатында «Болашақ» халықаралық бағдарламасы, заман талабына жауап бере алатын «Назарбаев Университеті» құрылды. Қазіргі уақытта тәуелсіздік рухында тәрбиеленген, білімді, өзгерістерге икемді ұрпақ қалыптасып, еліміздің одан әрі

өркендеуіне үлес қосуда. Еліміздің мектептегі білім беру жүйесі әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті жастарды тәрбиелеп шығаруға әлеуетті екенін дәлелдеді. Оған еліміздің мектеп оқушыларының математика және жаратылыстану пәндері бойынша рейтингте алғашқы 10 елдің қатарына кіруін мысал ретінде айтуға болады.

Еліміздің дамып, көркейіп өркеніетті, бәсекеге қабілетті мемлекеттер санатына қосылуы қазіргі заманғы буын бейнесінен байқалады. Осы таңдағы білім беру шеңберіндегі мәселе-ұйымдастыру және әлеуметтік педагогикалық тұрғысынан, білім беру мәніне жаңа серпіліс кіргізудің жаңа, оңтайлы тәсілдерін іздестіру, оларды іске асыра алатын оқытушыларды әзірлеу. Оқытушыларды дайындау қай кезде де актуалды проблемалар санатына жататынын ап-айқын. Бұл, қоғамның экономикалық-әлеуметтік мақсат-міндеттері заманына сай ерекшеліктерге ұшырап, жаңа буынды соған сәйкес өмірге үйретудің жаңа талаптары пайда болып отыр. Осы таңда ұстанымдар кәсіби педагог мамандарын дайындау жүйесіндегі көзқарастардан белгілілігі сөзсіз. Осы мектеп жағдайындағы оқытудың ұлттық моделіне өту тәрбиелеудің және оқытудың ақырғы тәсіл-әдістерін, инновациялық педагогикалық технологияны меңгерген, педагогикалық және психологиялық тексеруді қабылдауға мүмкіндігі бар, білім беру жұмысында пайда болған ескі сұрлеуден жылдам құтылуға нақты және қабілетті тәжірибелік іс-қимыл үстінде өзіндік бір ерекшелігі бар бағыт салуға икемді, ойшыл мұғалім, шығармашыл зерттеуші-педагог болуын талап етеді. Елдің білім жүйесі сатысында білім беру үрдісін ұйымдастыру жаңаша, өзгеше оқыту технологияны кіргізуді бағыт-бағдарға алады.

Заманға сайнегізделе отырып, өте ерекше, жаңа бағдар-бағытта жұмыс істеу- бүкіл мұғалімдер алдындағы негізді әрі негізді басты мақсаттардың негізгісі болып есептелінеді. Осы мақсат-міндеттерді іске асыруда мектептің теориялық және әдістемелік ісінің алатын орны өзгеше. Мектеп оқытушылары ішінде өтілетін түрлі әдістемелік жиналыстар өзгеше, жаңаша сипатта ұйымдастырып жүргізуді дәстүрге айналдыру қажет.

Еліміздің «Білім жөнінде» Заңнамасында білім беру нысанын, типтерін, ақпараттық технологияларын таңдаған кезде біршама нұсқалық принципі тіркелген болатын, аталған білім беру орындарының оқытушыларына өзіне оңтайлы форманы пайдалануға, оқыту процессін кез келген нұсқамен, сонымен қатар авторлық нұсқамен құруға мүмкіндік береді[2].

Алуан түрлі тәжірибелер көрсеткендей, осы технологияны пайдалану кезінде білім беру сапасын әжептәуір арттыруға, сонымен қатар білім беру стандарты негіздеген оқу материалын түгел балалардың 100 пайыз игеруін қамтамасыз етуге болады. Осы технологияның айта кетерлік бір өзгешелігі аса білімді оқушылармен жүйелі, сондай-ақ тұрақты жұмыс істеу мүмкіндігі болып саналады.

Әр мемлекеттің ұлтының тіршілік ету құрылымының жоғарылығы, экономикалық қуаты, әлемдік қауымдастықтағы салмағы және орны сол мемлекеттің технологиялық даму деңгейімен белгіленбек. Негізінен жаңа

технологияны енгізу мен қоғам дамуы сапалылығы аталған мемлекеттегі оқыту желісінің алға қойылғандығы, сонымен қатар осы саланы информацияландыру деңгейіне әкеледі.

Әдебиеттер

- 1 I.ҚР «Білім жөнінде» Заңнамасы // Алматы 2010/.1-156
- 2 ҚР 2015жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы//Астана. 2004. 3-46.

УДК 316.1

ПРОБЛЕМЫ АКТУАЛИЗАЦИИ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Бексеитова Ақбота Тастанбекқызы, Тюлебаева Оксана Сергеевна,
Атындағы Көкшетау университеті " КЕАҚ Ш. Уәлиханов атындағы жоғары, Қазақ
гуманитарлық-техникалық колледжі
oksana_26_1985@mail.ru

Бексеитова Акбота Тастанбековна, Тюлебаева Оксана Сергеевна,
НАО «Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова», Высший Казахский
гуманитарно-технический колледж
oksana_26_1985@mail.ru

Bekseitova Akbota Tastanbekovna, Tyulebaeva Oksana Sergeevna,
NJSC "Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov", Higher Kazakh Humanitarian and
Technical College
oksana_26_1985@mail.ru

Аннотация: статья отражает особенности классификации исторической памяти в контексте коммуникативной и культурной памяти. Обосновывается формирование мест памяти и их сакрализация в памяти людей, а также выделяется проблематика актуализации культурно-исторического наследия Акмолинской области.

Ключевые слова: сакрализация, коммуникативная память, культурная память, места памяти, культурное наследие.

Аннотация: мақала коммуникативті және мәдени жад контекстінде тарихи жадыны жіктеудің ерекшеліктерін көрсетеді. Еске алу орындарын қалыптастыру және оларды адамдар жадында сакрализациялау негізделеді, сондай-ақ Ақмола облысының мәдени-тарихи мұрасын өзектендіру мәселесі бөлінеді.

Түйінді сөздер: сакрализация, коммуникативті жад, мәдени жад, есте алу орындары, мәдени мұра.

Annotation: The article reflects the peculiarities of the classification of historical memory in the context of communicative and cultural memory. The formation of places of memory and their sacralization in the memory of people is substantiated, and the problem of updating the cultural and historical heritage of the Akmola region is highlighted.

Key words: sacralization, communicative memory, cultural memory, places of memory, cultural heritage.

На различных исторических этапах степень распространения и характер сакрализации были неодинаковы. Сакрализация свойственна первобытнообщинному, раннеродовому и рабовладельческому обществам. В эпоху феодализма начинается, а при капитализме получает своё альнейшее развитие процесс десакрализации различных сторон человеческого существования. В условиях глубокого кризиса религии религиозные организации и теологи, с одной стороны, пытаются «священное, святое» максимально отделить, противопоставить земному, а с другой стремятся расширить своё влияние за счёт включения в сферу сакрального явлений и представлений, характерных для современной социальной действительности[1].

Понятие «коллективная память» было разработано еще в 20-е годы XX века Морисом Хальфбаксом. В дальнейшем эта тематика разрабатывалась Яном Вансина, Петром Штомка, Яном и Алейдой Ассман.

Коммуникативная память охватывает воспоминания, которые связаны с недавним прошлым. Это те воспоминания, которые человек разделяет со своими современниками. Например, память поколения. Ее группа приобретает исторически. Эта память возникает во времени и проходит вместе с ним, точнее, со своими носителями. Когда носители, воплощавшие ее умирают, она уступает место новой памяти. Говоря о памятниках Акмолинской области, вошедших в число сакральных, к воспоминаниям, связанным с недавним прошлым можно отнести АЛЖИР- Акмолинский лагерь жен изменников Родины. Известно, что по приказу № 00486 НКВД были арестованы жены изменников Родины, из них 20 тысяч этапом прошли через Акмолинский лагерь жен изменников родины (АЛЖИР). Здесь отсидели свои сроки 8 тысяч женщин.

Культурная память направлена на фиксированные моменты в прошлом. В ней прошлое также не может сохраняться как таковое. Прошрое скорее сворачивается здесь в символические фигуры, к которым прикрепляется воспоминание. Для культурной памяти важна не фактическая, а воссозданная в воспоминании история, и только она [3, с. 54]. Можно сказать также, что в культурной памяти фактическая история преобразуется в воссозданную воспоминанием, то есть в миф . Миф - это обосновывающая история, история, которую рассказывают, чтоб объяснить настоящее из его происхождения. Через воспоминание история становится мифом. Благодаря культурной памяти человеческая жизнь приобретает двухмерность, или двувременность, сохраняющуюся на всех стадиях культурной эволюции [3, С.60].

Таким образом, культурная память это повседневное воспоминание. Ее главное отличие от коммуникативной памяти состоит в ее оформленности и ритуальности ситуаций, в которых она проявляется.

В контексте различения «коммуникативной» и «культурной» памяти нужно вернуться к памяти об умерших. Ведь очевидно, что она занимает промежуточное положение между этим и двумя формам и социальной памяти. Память об умерших «коммуникативна», поскольку свойственна всем людям, и в

то же время «культурна» поскольку вырабатывает специальных носителей, обряды и институты [3, с. 64]. Память об умерших - случай памяти, «создающей общность. Обращаясь в воспоминании к мертвым, общность подтверждает свою идентичность, как в случае памятника Неизвестному солдату, на передний план явственно выходит идентификационный момент. «В этих могилах нет ни опознаваемых смертных останков, ни бессмертных душ, и тем не менее они полны призраками национального воображения», пишет Б. Андерсон [4, с.17].

Сакральные памятники Акмолинской области, относящиеся к «культурной памяти», представлены довольно широко. Среди них, мавзолей-некрополь Кабанбай батыра, мавзолей «Ботагай», мазар «Беспакыр», археолого-этнографический комплекс Кумай, захоронение Олжабай батыра, поляна Абылай хана, пещера Кенесары, гора Окжетпес, Мавзолей Баубек батыра Комплекс объектов связанный с именем Науан Хазрета, «Әулиелер ордасы» («Тоғыз әулие»).

Изучение мест памяти находится на пересечении двух течений, которые придают ему его роль и смысл. С одной стороны, это движение чисто историографическое, момент рефлектирующего возвращения истории к себе самой, с другой — это движение собственно историческое, конец определенной традиции памяти. Это время мест, это тот момент, когда огромный капитал наследия, который мы переживаем в интимности памяти, исчезает, чтобы ожить снова только под взглядом восстановленной истории. [5, с. 26] Решительное углубление работы истории, с одной стороны, и начало консолидации наследия — с другой. Без коммеморативной бдительности история быстро вымела бы их прочь. Это и есть главные бастионы мест памяти [5, с.26]. Но если бы тем, кто их защищает, ничто не угрожало, то не было бы необходимости их строить. Если воспоминания, которые они заключают в себе, были бы действительно живы, в этих бастионах не было бы нужды. Если бы, напротив, история не захватила их, чтобы деформировать, трансформировать, размять и превратить в камень, они не стали бы местами для памяти. [5, с.27] и

Проблемы культурного наследия в условиях динамики процессов глобализации и глокализации являются в настоящее время актуальным междисциплинарным научно-исследовательским и социокультурным направлением на национальном и международном уровне [6]. Современные социокультурные и научные обстоятельства определяют целесообразность систематизации и комплексного анализа культурологами, музеологами, историками опыта деятельности, представления успешных проектов в сфере наследия на международном, национальном и региональном уровнях, разработки теоретико-методологической основы для организации междисциплинарных и компаративных исследований в странах Евразии, в том числе России и Казахстана.

Культурное наследие любого народа — это не только его прошлое, это будущее его новых поколений. За свою многовековую историю казахи, ведя кочевой образ жизни, создали в мире много уникального. Казахстан — огромная

страна с богатым культурным наследием, на ее территории находятся тысячи памятников. По заключению ученых, «...в древности здесь существовала самобытная культура, в течение тысячелетий создаваемая упорным трудом местного населения в тесном контакте с окружающими народами...» [7. С. 209].

В условиях глобализации практически все страны мира решают задачи, направленные на возрождение наследия, включение его в международное социокультурное пространство. Наиболее продуктивным является подход, при котором культурное наследие нации понимается всеобъемлюще, во всем своем историческом многообразии [7, с. 281]. Сохранение культурных достижений казахов и других этносов, обеспечение исторической преемственности развития национальных культур стало одним из приоритетных направлений государственных учреждений, общественных организаций, религиозных объединений, каждого казахстанца.

Программа «Рухани жаңғыру» и, в частности, проект «Сакральный Казахстан» работает вот уже почти пять лет. Сегодня в перечень памятников общенационального значения Акмолинской области вошло 11 объектов и 35 определены как объекты регионального значения. Если мы обратимся ко второй главе нашей работы, то можем подробно рассмотреть каждый памятник. Определить его место, специфику и значение в истории края. Однозначно можно выделить классификацию памятников на две большие группы: природные (культурный ландшафт) и исторические, последние имеют более разветвленную классификацию, которая отображена в сборнике «Сакральные объекты Казахстана общенационального значения», вышедшем в свет в 2017 году: археологические и архитектурные памятники, крупные средневековые городские центры и столицы Казахского ханства, религиозные и культовые объекты — места поклонения, сакральные места, связанные с историческими личностями, и сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями.

Как уже отмечалось ранее, в основу проекта «Сакральная география Казахстана» вошла идея французского интеллектуала Пьера Нора, который выдвинул концепцию мест памяти. Несомненно, к числу сакральных объектов нужно причислять национальные памятники являющиеся уже «культурной памятью», «коммуникативная память» о которых утрачена сменой нескольких поколений, чаще всего это места захоронений ханов, батыров и других исторических личностей широко известных в народе. В сравнении с другими регионами Акмолинская область представлена небольшим количеством памятников республиканского значения. А вот региональный перечень вошло большое количество мест захоронений отдельных людей, зачастую историческую роль и значение которых в регионе выделить довольно проблематично. Так называемая, «Oral Tradition», в отсутствие систематической летописной традиции, не дает точных подтвержденных данных относительно таких памятников.

В сложившихся условиях, когда к «сакральным» причисляются практически все известные краеведам и историкам, оформленные захоронения, возникает вопрос об интерпретации сакральности ряда других памятников, отражающий целую эпоху. К ним следует отнести памятники Гражданской войны и Великой Отечественной войны. И если в свете новых исторических интерпретаций памятники Гражданской войны не представляются актуальными для изучения, хотя тоже зачастую представлены захоронениями, памятниками, стелами (многие из которых не сохранились или требуют реставрации), то как быть с памятниками Великой Отечественной войны. Если еще пару десятилетий назад воспоминания о ВОВ были довольно свежи: мы могли видеть ветеранов, слушать их рассказы, т.е. говорить с современниками тех событий, то сегодня память об этих событиях постепенно переходит в новое состояние, состояние «культурной памяти», той памяти которую уже сегодня следует поддерживать и сохранять, потому что уже в ближайшее время она перестанет поддерживаться людьми, перестанет быть коммуникативной и просто не сможет существовать без помощи государства и общества. На наш взгляд, совершенно необходимо обратить внимание на вопрос «сакрализации» памяти ВОВ. В нашем регионе данный вид памятников представлен стелами, памятниками солдат, мемориалами и т.д. В сборник «Сакральные объекты Казахстана общенационального значения» на сегодняшний день вошел только один памятник данного периода на территории Акмолинской области – АЛЖИР.

Учитывая современные исторические концепты развития следует очень широко и объективно подойти к вопросу сакрализации памяти и проблематике актуализации памятников не только на общенациональном уровне, но именно в региональном отношении.

Литература

1. Сакрализация. Философская энциклопедия. Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1060/%D0%A1%D0%90%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%9B%D0%98%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%AF (31.03.2021)
2. Мусабаев Т.Т., Иманжанова К.К. Исторические науки. Сакральные объекты Казахстана как фактор развития национального духовного сознания вестник науки и образования. № 23(77). Ч 1. 2019.
3. Ассман Ян. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности/ пер. с немецкого М.М.Сокольской.-М.: Языки славянской культуры, 2004.-368с.
4. Бенедикт Андерсон. Воображаемые сообщества. - М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001. [ISBN 5-93354-017-3](#)
5. Пьер Нора Проблематика мест памяти Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. - СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999, с. 17-50.

6. Шелегина О.Н, Жетпысбаев С.К. Международное значение государственной программы Республики Казахстан «Культурное наследие».- Вестник Томского государственного университета Культурология и искусствоведение. 2020. № 40 УДК 323.11 (574) 279-292 с.
7. Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древние города Казахстана. Алма-Ата : Наука, 1971. 211 с.
8. Назарбаев Н.А. Избранные речи и статьи. Т. 4: 2003–2005 гг. Астана : Сарыарка, 2011. 640 с.

УДК 378

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Горбунова Р.Л., Шаяхметова А.А

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

sv.nika@bk.ru

Аннотация. Ключевую роль в обеспечении качества образования играет учитель. С распространением инклюзивного образования к педагогу предъявляются новые требования, в числе которых готовность к обучению, воспитанию детей с особыми образовательными потребностями. В статье представлен анализ современных исследований в области подготовки педагогов для инклюзивного образования школьников с особыми образовательными потребностями. Проведена опытно-экспериментальная работа по выявлению эффективности модульной программы образовательной области «Педагогика начального образования».

Ключевые слова: инклюзивное образование; инклюзия; подготовка будущих учителей; младшие школьники; особые образовательные потребности, дети с особыми образовательными потребностями.

Аңдатпа. Білім сапасын қамтамасыз етуде мұғалім басты рөл атқарады. Инклюзивті білім берудің таралуымен мұғалімге жаңа талаптар қойылады, оның ішінде оқуға дайындығы, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеу. Мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар мектеп оқушыларын инклюзивті оқыту үшін педагог кадрларды даярлау саласындағы заманауи зерттеулердің талдауы берілген. «Бастауыш оқыту педагогикасы» білім беру саласының модульдік бағдарламасының тиімділігін анықтау мақсатында эксперименттік жұмыс жүргізілді.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру; қосу; болашақ мұғалімдерді дайындау; жас студенттер; ерекше білім беру қажеттіліктері, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар.

Annotation. The teacher plays a key role in ensuring the quality of education. With the spread of inclusive education, new requirements are imposed on the teacher, including readiness for learning, raising children with special educational needs. The article presents an analysis of modern research in the field of teacher training for inclusive education of schoolchildren with special educational

needs. Experimental work was carried out to identify the effectiveness of the modular program of the educational area "Pedagogy of primary education".

Keywords: inclusive education; inclusion; training of future teachers; younger students; special educational needs, children with special educational needs.

Введение

В современном мире внедрение в практику школы инклюзивного образования является одной из ведущих тенденций образовательной политики разных стран. Все большее число школьников с особыми образовательными потребностями поступают учиться в общеобразовательные школы по месту жительства. Их обучение требует от учителей соответствующих знаний, умений, а также профессиональных компетенций.

В настоящее время образовательные организации испытывают острую потребность в учителях, которые могут профессионально работать с разными категориями учащихся: детьми с ограничениями здоровья, аутистами, одаренными детьми и др. Необходимость в учителях, способных работать одновременно с учащимися с разными образовательными потребностями возрастает, поскольку в общеобразовательных организациях реализуются положения закона об образовании РК.

Основная часть

Современная школа испытывает недостаток опыта практического применения педагогических технологий совместного обучения детей, имеющих ограниченные возможности здоровья (ОВЗ), с нормально развивающимися сверстниками. В Казахстане используют термин ООП (особые образовательные потребности). Дефицит необходимых знаний испытывается учителями при формировании инклюзивной культуры учащихся и навыков их инклюзивного поведения в образовательной организации. Следует отметить у учителей слабое владение педагогическими технологиями, обеспечивающими качество освоения образовательных программ учащимися с ООП [1, с.142]. Среди причин низкого качества инклюзивных процессов наблюдаются: недостаточность научно-методического обеспечения; дефицит кадров для психолого-педагогического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями; неподготовленность педагогических кадров образовательных организаций (учителей, воспитателей, педагогов дополнительного образования, работников администрации и др.) к педагогическому взаимодействию с детьми, имеющими особенности развития.

Эти факты свидетельствуют об особой значимости профессиональной подготовки квалифицированных педагогических кадров для работы в условиях инклюзии.

Для определения инклюзивно ориентированных компетенций педагога представляется необходимым определение понятия «профессиональная компетентность педагога».

Так, исследователи Рахметова Н., Сандибаева Ж., Калабаева Д. понимают профессиональную компетентность педагога как процесс овладения совокупностью профессиональных знаний и опыта (компетенций), а также положительного отношения к работе, требуемые для эффективного выполнения рабочих обязанностей в определенной области деятельности [2, с. 988].

Известный казахстанский ученый Н.Д. Хмель определяла профессиональную компетентность педагога как единство его теоретической и практической готовности к осуществлению педагогической деятельности [3, с.51]. Исследователь Б.Т. Кенжебеков считает, что профессиональная компетентность — это совокупность интегрированных фундаментальных знаний, обобщенных умений и способностей человека, его профессионально значимых и личностных качеств, высокий уровень технологичности, культуры и мастерства, творческий подход к организации деятельности, готовность к постоянному саморазвитию [4, с. 180].

Важной особенностью подготовки учителей в условиях инклюзивного образования, как отмечается в методических рекомендациях по разработке требований к профессиональной компетенции учителей, работающих в условиях инклюзивного образования в Республике Казахстан, является ориентация на компетентностный подход. Данный подход определяет не совокупность знаний, умений и навыков у выпускников в качестве конечного результата образования, а наличие ключевых компетенций:

- академических (определяющие умение обучаться новым знаниям);
- социально-личностных (обеспечивающие способность следовать идеологическим и нравственным идеалам общества и государства);
- профессиональных (позволяющие формулировать проблемы, ставить задачи, определять пути их решения, разрабатывать планы и обеспечивать их выполнение в различных сферах педагогической деятельности).

Следовательно, назрела необходимость изменений в программах подготовки учителей для общеобразовательных школ, так как качество инклюзивного образования обеспечивается только подготовленным к этому процессу педагогом. Данная позиция поддерживается многими отечественными и зарубежными исследователями и практическими работниками.

В современном образовании сложились разные модели подготовки учителя для работы в инклюзивной школе: прохождение педагогами одного или нескольких учебных курсов, практикумов в специальных школах с целью предоставления возможности учителям познакомиться с учениками с различными потребностями в обучении. Проведение таких стажировок позволяет учителям до начала обучения рассматривать всех детей как способных к обучению [5, с.52].

В вузах с целью формирования профессионального отношения будущих учителей к включению детей с особыми образовательными потребностями в образовательный процесс используются волонтерская деятельность, участие в программах общественных организаций и прочих мероприятиях, которые

предполагают взаимодействие с людьми с нарушениями развития, сначала без обучения и воспитания [6, с.11].

Необходимость разработки новых образовательных программ обусловлена современными требованиями к подготовке учителя начальных классов, отвечающего социальному заказу и потребностям рынка труда. В настоящее время актуальным является использованием модульного принципа построения образовательной программы, который позволяет обеспечить гибкость и свободу выбора учебного контента на основе сочетания инвариантной (обязательной) и вариативной (по выбору) части изучаемых дисциплин.

Основная цель образовательной программы подготовки бакалавра образования «Педагогика и методика начального обучения»:

- воспитание в духе патриотизма, дружбы народов Республики Казахстан, уважения к различным культурам, традициям и обычаям;
- формирование общечеловеческих и социально-личностных ценностей;
- формирование экологической, физической, этической, правовой культуры и культуры мышления;
- формирование фундаментальных знаний, умений и навыков, необходимых в профессиональной деятельности [7, с.115].

Профессиональный модуль охватывает дисциплины, содержание которых направлено на формирование компетенций, позволяющих применять полученные знания, умения, навыки в реальном педагогическом процессе инновационного учебного заведения, осуществлять учебно-воспитательный процесс в условиях малокомплектной начальной школы, планировать самостоятельную работу младших школьников, организовывать воспитательные мероприятия в начальной школе, реализовать прикладные задачи в условиях инклюзивного образования, разрабатывать траекторию самообразования и совершенствования собственного педагогического мастерства.

Для подтверждения теоретического материала была проведена опытно-экспериментальная работа. Целью проведения опытно-экспериментальной работы по формированию готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования является апробация модели формирования у студентов профессионально важных качеств и компетенций, необходимых для успешной реализации инклюзивных принципов в профессиональной деятельности, а также оценка ее эффективности.

Опытно-экспериментальная работа по проблеме диссертационного исследования проводилась на базе КГУ им Ш. Уалиханова в течение 2021-2022 учебного года на кафедре «Педагогика и методики преподавания». В эксперименте приняли участие студенты (51 человек), обучающиеся по направлению «Психолого-педагогическое образование» (бакалавриат).

В течение учебного года проводилось наблюдение за учебной деятельностью студентов, анализировались ответы на теоретические задания, подходы к организации практической деятельности на семинарах. В таблице 1 представим сравнительные результаты исследования инклюзивной готовности будущих

учителей в контрольной группе. В данной группе обучение было построено на основании Типовой программы обучения. В экспериментальной группе использовали Модульную программу.

Таблица 1 – Сравнительные результаты исследования инклюзивной готовности будущих педагогов в контрольной группе

Уровни	Этап эксперимента			
	констатирующий		контрольный	
	количество	%	количество	%
пороговый	8	40	6	30
базовый	9	45	11	55
повышенный	3	15	3	15

Показатели таблицы 1 свидетельствуют о повышении готовности будущих учителей начальных классов к практической деятельности с детьми с особыми образовательными потребностями.

На результатах итогового тестирования респондентов экспериментальной группы остановимся более подробно (таблица 2). Сразу отметим, что показатели уровня инклюзивной готовности студентов, проходивших обучение по модульной системе подготовки кадров для «включенного» образования, значительно повысились.

Таблица 2 – Сравнительные результаты исследования инклюзивной готовности будущих педагогов в экспериментальной группе

Уровни	Этап эксперимента			
	констатирующий		контрольный	
	количество	%	количество	%
пороговый	7	40	2	30
базовый	8	45	10	55
повышенный	6	15	9	15

По данным таблицы 2 следует отметить положительную динамику в освоении предметных областей направления подготовки учителей начальных классов. Результаты проведенного исследования показывают, что обычные учебные заведения должны создать условия для удовлетворения образовательных потребностей каждого ребенка. Таким образом, значительно повысился уровень профессионально-педагогической мотивации будущих педагогов к работе с «особыми» детьми и произошла интериоризация ценностей «включенного» образования в сознании студентов. Студенты экспериментальной группы знают философию и принципы инклюзии, демонстрируют ценностное отношение к детям с ООП, готовы в своей будущей профессиональной деятельности осуществлять совместное обучение детей различного образовательного уровня и способностей.

Заключение

Таким образом, целесообразно активно и в ближайшее время осуществить переход от традиционной нацеленности подготовки специальных педагогов на предстоящую трудовую деятельность в специальных школах и детских садах к инклюзивно ориентированной подготовке, поскольку специальные педагогические практики испытывают значительные трудности в организации и осуществлении психолого-педагогического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями. Соответственно, перед казахстанским высшим образованием остро встает задача серьезной модернизации процесса подготовки учителей-дефектологов с ориентацией их к работе в условиях инклюзивного образования.

Список литературы

1. Дузелбаева А.Б. Подготовка будущих учителей-дефектологов в условиях модернизации педагогического образования // Педагогика и психология. – 2017. – № 1(30). – С. 140-145.
2. Рахметова Н., Сандибаева Ж., Калабаева Д. Педагогические условия формирования компетентности будущих педагогов профессионального образования // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 4 (часть 5). – С. 987-990.
3. Хмель Н.Д. Теория и технология реализации целостного педагогического процесса. – Алматы: Дарын, 2011. – 111 с.
4. Кенжебеков Б. Т. Методологические подходы к исследованию развития профессиональной компетентности специалиста // Профессиональное образование. 2004. № 5. – С. 177-182.
5. Мовкебаева З.А., Дюсенбаева Б.А. Компетенции специального педагога в инклюзивном образовании // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 1(85), 2021. – С.48-55
6. Мовкебаева З.А. Формирование профессиональных компетенций у специальных педагогов в условиях модернизации системы специального образования // Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Специальная педагогика»). – 2015. – № 3(42). – С. 10-13
7. Сардарова Ж. И., Жумашева Н. С. Инклюзивное и интегрированное обучение в Республике Казахстан // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 35. – С.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ
РЕШЕНИЙ В ГОСТИНИЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

**ҚОНХЕЛДЕР ҚЫЗМЕТІНДЕГІ БАСҚАРУ ШЕШІМДЕР ҚАБЫЛДАУ
ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ**

**IMPROVEMENT OF MANAGEMENT DECISION-MAKING METHODS IN HOTEL
ACTIVITIES**

Джапарова Қадisha Құмарқызы, Зейніл Анар

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

экономика ғылымдарының кандидаты

kadisha59@mail.ru, hielo_blanco@mail.ru

Джапарова Қадisha Кумаровна, Зейнил Анар

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

кандидат экономических наук

kadisha59@mail.ru, hielo_blanco@mail.ru

Dzhaparova Kadisha Kumarovna, Zeinil Anar

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

candidate of economic sciences

kadisha59@mail.ru, hielo_blanco@mail.ru

Аннотация. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының қонақ үй бизнесі кәсіпорындарының алдында мақалада көрсетілген бірқатар проблемалар бар. Проблемалардың бір себебі – қонақ үй менеджментінің жетілмегендігі. Клиенттердің сұраныстарын анықтау және қанағаттандыру бойынша басқаларға қарағанда ең табысты кәсіпорындар басшылыққа тікелей байланысты екені анықталды. Бұл тұрғыда ағымдағы жағдайды көрсететін, оларды жою және жақсарту үшін әлсіз жақтарды анықтауға мүмкіндік беретін басқару шешімдерінің тиімділігін бағалау ерекше маңызға ие. Жүйелі әдебиеттерге шолу және мазмұнды талдау қонақ үй бизнесіндегі басқарушылық шешімдерді қабылдау әдістерін жетілдіру шешімі оларды теңгерімді көрсеткіштер жүйесімен бірге КРІ бойынша стандартты емес әдісті қолдану арқылы бағалау болып табылатынын көрсетті.

Түйін сөздер: қонақ үй бизнесі кәсіпорны, қонақ үй бизнесін басқару, қызметтің негізгі көрсеткіштері (КРІ), өнімділікті бағалау, теңгерімді көрсеткіштер жүйесі.

Аннотация. На данный момент предприятия гостиничного бизнеса РК сталкиваются с рядом проблем, которые перечислены в статье. Одной из причин проблем является несовершенство управления гостиничной деятельностью. Было выявлено, что наиболее успешными становятся предприятия, которые лучше остальных выявили и удовлетворили клиентские запросы, что напрямую зависит от управления. В данном контексте особую важность обретает оценка эффективности управленческих решений, которая демонстрирует текущее положение, позволяет выявить слабые места для их устранения и совершенствования. Проведенный систематический литературный обзор и контент-анализ показали, что решением для совершенствования методов принятия управленческих решений в гостиничной деятельности является их оценка посредством нестандартного метода по КРІ в совокупности со сбалансированной системой показателей.

Ключевые слова: предприятие гостиничного бизнеса, управление гостиничной деятельностью, ключевые показатели эффективности (KPI), оценка эффективности, сбалансированная система показателей.

Annotation. At the moment, the hotel business of the Republic of Kazakhstan is facing a number of problems, which are listed in the article. One of the reasons for the problems is the imperfection of hotel management. It was found that the most successful are enterprises that are better than others in identifying and satisfying client requests, which directly depends on management. In this context, the assessment of the effectiveness of management decisions, which demonstrates the current situation, makes it possible to identify weaknesses for their elimination and improvement, is of particular importance. The conducted systematic literature review and content analysis showed that the solution for improving the methods of making managerial decisions in the hotel business is their evaluation using a non-standard method according to KPI in conjunction with a balanced scorecard.

Key words: hotel business enterprise, hotel business management, key performance indicators (KPI), performance evaluation, balanced scorecard.

Гостиничная деятельность является социально-экономическим явлением. Гостиничные предприятия формируют туристический рынок РК, его конъюнктуру, инфраструктуру. Несмотря на высокую значимость гостиничной деятельности для государственной экономики, предприятия гостиничного бизнеса сегодня сталкиваются с рядом проблем: невысокий спрос клиентов, что обуславливает необходимость сокращения расходов предприятия; нехватка специализированных знаний управленческого персонала; низкий уровень интеграции в республиканский туризм; низкая степень внедрения инноваций, в том числе инноваций управленческих решений; зависимость качества предоставляемых услуг от уровня спроса [1, 2, 3]. Одной из причин имеющихся проблем является несовершенство управления гостиничной деятельностью [4]. Это обуславливает необходимость совершенствования методов принятия управленческих решений в гостиничной деятельности, так как они представляют собой основной фактор развития гостиничного бизнеса РК.

Имеющиеся исследования говорят о том, что условием эффективных управленческих решений в гостиничной деятельности является наличие необходимого объема достоверной, актуальной информации [5, 6, 7]. Из этого вытекает запрос на качественные и количественные показатели для объективной оценки результативности и эффективности управления.

Ранее в работах таких исследователей как Г.А. Гомилевская, В.А. Хворостов, Р.С. Гондарев, А.А. Сергеев, Ч.С. Закирова и другие, вопросы оценки результативности и эффективности управления гостиничной деятельности рассматривались в одноаспектном контексте или посредством агрегированной эффективности всего предприятия. В литературных источниках методические аспекты принятия управленческих решений в гостиничной деятельности рассмотрены недостаточно, что обуславливает актуальность исследуемой темы.

Целью исследования является обзор методического инструментария совершенствования принятия управленческих решений в гостиничной деятельности.

Материалы и методы. Теоретико-методологической базой исследования являются социокоммуникативный, политико-информациологический, системный и социально-информациологический подходы. Для достижения поставленной цели исследования были использованы такие методы как контент-анализ, литературный обзор, методы сравнения, обобщения и аналогии, гипотетико-дедуктивный метод, сравнительный анализ. В качестве материалов использовались статьи, опубликованные в международных библиографических и реферативных базах данных.

Результаты и обсуждение. Проведенные систематический литературный обзор и контент-анализ продемонстрировали, что на сегодняшний день преобладает подход, согласно с которым устойчивое развитие предприятий гостиничного бизнеса достигается посредством эффективного управления ключевыми функциональными областями: качество и уровень обслуживания; обучение и развитие кадров; внедрение и применение организационных, маркетинговых и управленческих технологий; финансовая устойчивость; соответствие организационной и материальной базы международным стандартам [8, 9].

Анализ экспертных оценок демонстрирует, что принятие управленческих решений в гостиничной деятельности РК сегодня выполняется в отрыве от конкурентоспособных гостиничных цепей, работающих на базе сетевых стандартов, что является ключевым отличием гостиничного бизнеса РК от международного [10, 11].

Анализ отзывов клиентов предприятий гостиничного бизнеса выявил, что наиболее значимыми для клиентов являются следующие критерии качества того или иного предприятия: репутация и имидж; доступность и отношение сотрудников; безопасность и надежность оказываемых услуг; польза для клиента и информационная доступность [12].

Для гостиничной деятельности свойственен высокий уровень конкуренции. Наиболее успешными становятся предприятия, которые лучше и быстрее остальных выявили и удовлетворили клиентские запросы, что напрямую зависит от управления, при этом обеспечивает экономические выгоды, повышает конкурентоспособность, стимулирует повышение качества услуг и сервиса. В данном контексте особую важность обретает оценка эффективности управленческих решений, которая демонстрирует текущее положение и позволяет выявить слабые места для их устранения и совершенствования управленческих решений в перспективе.

Погорелова Э.И. и Сергеев А.А. предлагают проводить оценку управленческих решений на основании качества обслуживания, определение которого предлагается выполнять посредством выявления уровня удовлетворенности клиентских запросов, потребностей [13, 14]. При этом оценка качества обслуживания напрямую зависит от таких факторов как комфорт, скорость и безопасность. В основе данного метода лежит экспертных метод и учет международного опыта.

Оценку управленческих решений Погорелова Э.И. и Сергеев А.А. предлагают выполнять по следующим критериям: «безопасность», «доступность персонала», «отзывчивость персонала», «надежность», «репутация предприятия гостиничного бизнеса», «коммуникации», «своевременность оказания услуг», «скорость оказания услуг», «отношение персонала». В ходе оценки каждый критерий получает коэффициент значимости для клиента, в сумме все критерии равны 1. Также каждый критерий подвергается качественному анализу и получает оценку, максимум 10 баллов. Затем первая оценка умножается на вторую. Главное преимущество методики заключается в возможности выявления важности критериев и степени их влияния на уровень конкурентоспособности предприятия.

Гомилевская Г.А. предлагает проводить оценку управленческих решений гостиничной деятельности посредством показателей, разделенных на «относительные» и «абсолютные». К первой группе показателей относятся: средняя стоимость за номер/сутки, доход с одного места, совокупная прибыль с номера/суток. Ко второй группе показателей относятся динамика эффективности заполнения объекта и индикаторы заполняемости. В основе метода оценки Гомилевской Г.А. лежит зависимость экономических результатов гостиничной деятельности от уровня заполняемости и загрузки, которые приведены к единой мере измерения – номер/сутки. Эффективности управленческих решений в данном случае зависит от уровня персонала и широты ассортимента предлагаемых услуг [15].

Альтернативным методом оценки управленческих решений гостиничной деятельности является агрегированный подход, который подразумевает: оценку по основным векторам (оперативная деятельность), клиент, маркетинг и уровень его интеграции, адекватность и своевременность данных для разработки и принятия управленческих решений; оценку агрегированной эффективности объекта как индикатора всей гостиничной деятельности; оценку на основании ключевых функциональных показателей [16].

Гондарев Р.С. предлагает проводить оценку управленческих решений гостиничной деятельности посредством стандартного и нестандартного методов:

- Стандартный метод выполняется посредством стандартного набора параметров: финансовые индикаторы (себестоимость услуги, выручка и т.д.), рыночные индикаторы (позиция в той или иной области), индикаторы капитала бренда (лояльность клиентов, уровень доступности, приверженность и т.д.). Все индикаторы отвечают такими требованиям как убедительность, точность, иерархичность, необходимость, скоординированность. Метод подходит для любого объекта.

- Нестандартный метод предназначен для организаций, в которых при разработке и принятии управленческих решений используются специфические стратегии и творческий подход. Разрабатываются уникальные индикаторы: уникальность предлагаемых услуг, временные затраты на 1 услугу, широта ассортимента и т.д. Таким образом, основой нестандартного способа является

оценка посредством ключевых показателей эффективности (KPI), которые разрабатываются с учетом жизненного цикла предприятия [17].

Выводы. На основании проведенного систематического литературного обзора и контент-анализа выявлено, что эффективным решением для совершенствования методов принятия управленческих решений в гостиничной деятельности является оценка управленческих решений посредством нестандартного метода по KPI, позволяющая сформировать текущую картину и выработать механизмы преодоления выявленных недостатков. KPI в данном случае представляют собой комплекс взаимосвязанных нефинансовых и финансовых индикаторов с установленными границами допустимых значений, неразрывно связанными с тактическими и стратегическими целями предприятия. Выбор KPI для конкретного объекта его определяется целями, текущим этапом жизненного цикла, принятой стратегией предприятия. Предлагаемая методика обеспечивает максимальный результат в совокупности со сбалансированной системой показателей – Balanced Scorecard (BSC) Каплана и Нортон [18]. BSC использует в качестве аспектов определения эффективности предприятия 4 перспектив: финансовую, обучения и роста, клиентов и внутренних бизнес-процессов.

Список литературы:

1. Гомилевская Г.А. Управленческие инновации в гостиничном бизнесе. Организационно-управленческие аспекты инновационной деятельности в гостиничном бизнесе // Российское предпринимательство. 2010. №8-2. С. 140-146.
2. Александрова, А.Ю. Мода и туризм в меняющемся мире // Современные проблемы сервиса и туризма. 2011. № 3. С. 31-42.
3. Гусейнова Л.Ш. Совершенствование механизма управления предприятиями гостиничного бизнеса в современных условиях: автореф. дис.... канд. эконом. наук. Махачкала, 2008. 21 с.
4. Абакумова И.В. Совершенствование гостиничного обслуживания туристов из КНР // Вестник Амурского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2018. № 82. С. 76-80.
5. Никольская Е.Ю. Инновации, технологии в гостиничной деятельности // Бюллетень науки и практики. 2018. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsii-tehnologii-v-gostinichnoy-deyatelnosti> (дата обращения: 24.03.2022).
6. Титиевская Е. М. Тенденции и перспективы развития гостиничного бизнеса // Проблемы и перспективы индустрии гостеприимства и туризма: сборник статей. Уфа: Аэтерна. 2017. С. 142-145.
7. Кириллов И. С. Анализ инновационных технологий в гостиничной деятельности // Индустрия гостеприимства: проблемы и перспективы развития:

сборник статей студенческой межвузовской научно-практической конференции (27 марта 2017 г., Москва). Уфа: Аэтерна, 2017. 149 с.

8. Kozlov D.A. Hotel organizational structure. USA, Createspace, 2018. 82 p.

9. Кирилов И., Никольская Е. Ю. Анализ инновационных технологий в гостиничном бизнесе // Наука и мир. 2016. №2 (30). С. 54-56.

10. Оборин М.С. Особенности эффективного управления гостиничной индустрией как элемента туристско-рекреационной системы // Сервис в России и за рубежом. 2021. №4 (96). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-effektivnogo-upravleniya-gostinichnoy-industriy-kak-elementa-turistsko-rekreatsionnoy-sistemy> (дата обращения: 24.03.2022).

11. Муталиева Л.М., Смыкова М.Р. Современные мировые тренды гостиничного бизнеса и возможности их применения в Казахстане // Социум и власть. 2014. №5 (49). С. 52-57.

12. Рахметуллаев А.Г. Гостиничный рынок РК и перспективы его развития // Вестник науки и образования. 2017. №6 (30). С. 46-49.

13. Погорелова Э.И. Качество обслуживания туристов в гостиницах как фактор привлечения туристов // Интерактивная наука. 2017. № 1(11). С. 193-196.

14. Семенова Л.В. Маркетинг гостиничного предприятия: учебное пособие для бакалавров. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2016. 208 с.

15. Гомилевская Г.А. Инновации в гостиничном бизнесе Приморского края: монография. Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2017. 52 с.

16. Лобас Ю.Н. Оценка эффективности сложных технических систем // Материалы Международной научно-практической конференции. 2015. С. 86-94.

17. Гондарев Р.С. Методика оценки агрегированной эффективности применения инструментов управления предприятием сферы услуг // Международный научно-исследовательский журнал «Успехи современной науки. 2016. №10. Том 4. С. 117-121.

18. Панина Т.Г. Разработка и внедрение системы КРІ для совершенствования санаторно-курортного обслуживания работников предприятия // Молодой исследователь: вызовы и перспективы: сборник статей по материалам СХХ международной научно-практической конференции. 2019. С. 270-273.

**МОДЕРНИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА
ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ҚҰРЫЛЫМЫН ЖАҢҒЫРТУ
MODERNIZATION OF THE POLITICAL STRUCTURE OF
KAZAKHSTAN**

Дитюк Даниил Александрович, Копылова Оксана Васильевна к.э.н.

СКУ имени Манаша Козыбава, Петропавловск, Казахстан

Danil060698@gmail.com, ovkopylova1975@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются факторы модернизации политической системы современного Казахстана. Рассматриваются аспекты организации демократии, включая конституционную реформу, установление разделения властей, демонополизация политической системы, формирование политических партий, формирование гражданского общества, эрозию государственного контроля над газетами и журналами и др.

Ключевые слова: модернизация государства, политическая система, гражданское общество, парламент, реформы

В Республике Казахстан модернизация политической системы как социокультурный процесс началась с консервативной модели, которая внедрялась в условиях жёсткого контроля со стороны руководства страны. Использование данной модели привело к установлению сильной исполнительной вертикали власти и осуществлению в целом эффективных экономических реформ. Однако затем она превратилась в суперконсервативную модель из-за неограниченной власти президента РК и однопартийного парламента с одной пропрезидентской партией, образовав следующие проблемы в стране:

- однопартийность системы и ограниченность политического участия;
- дисбаланс между экономической либерализацией и авторитаризмом в политической сфере;
- отсутствие ясной совместной стратегии развития политической среды у правящей элиты и оппозиции;
- отсутствие эффективных каналов коммуникации и взаимодействия власти и оппозиции;
- фактическое исчезновение оппозиции.

Консолидация власти одним лидером привела к отсутствию реальной политической оппозиции и независимых СМИ, усилению репрессивного аппарата (полиции, прокуратуры, судов и органов национальной безопасности) и резкому сокращению гражданского пространства в Казахстане. Этот процесс длится уже 30 лет. В результате общество, состоящее из людей, зависимых от государства, оказывается уязвимым и неспособным контролировать свою страну или защищать ее интересы. Зависимость от государства принимает самые разные формы, от пенсий до стипендий и грантов для студентов, пособий и пособий для многодетных семей и людей с ограниченными возможностями, а также пособий

по безработице. Это означает, на наш взгляд, что существует экономическая зависимость, поскольку в этой монополизированной экономике возможности найти работу для независимых людей ограничены.

Таким образом, Казахстану необходимо сменить парадигму развития с кланового капитализма и монополизации всех важных сфер (начиная с экономики и заканчивая гражданским обществом), с одной стороны, и зависимости людей от государства, на новую парадигму свободного экономического развития с верховенством закона и независимым гражданским обществом, которое защищает общественный интерес.

Новая политическая система станет современной, если в ней будет присутствовать конфликтно-продуктивное взаимодействие трех факторов:

- дифференциация политической системы;
- наличие в ней императива равенства;
- наличие высокой интегративно-адаптивной способности.

В настоящее время политическая власть в Казахстане разделена между олигархическими группировками при поддержке правоохранительных органов. Изменения в этой системе должны начинаться с конституционной реформы, а затем последующей административно-территориальной реформы для построения новой системы самоуправления, которая повлечет за собой радикальную реформу всего остального законодательства, включая избирательную систему.

Конституция является основой правовой системы. Конституционная реформа в Казахстане должна включать не только изменение Конституции Казахстана, но и изменение избирательного законодательства, компетенции Президента и Парламента, законодательства о политических партиях, профсоюзах и структуре Правительства и других вопросов. Что касается демонополизации политической системы, то необходимо разделить бюджет на центральный и местный с более справедливым разделением. Это позволит жителям участвовать в принятии решений и управлении, например, формировать бюджет своего региона или района. На наш взгляд, это положительно скажется на инфраструктурных проектах и даст толчок развитию независимого от центра бизнеса, а также ослабит власть и влияние олигархов. Верховенство закона и сильное гражданское общество могли бы стать ограничивающим фактором влияния олигархов на местном уровне.

Различные группы казахстанского общества (в том числе политические активисты, незарегистрированные политические партии, НПО, простые люди) обсуждают в социальных сетях вопрос об изменении президентской формы правления на парламентскую систему. Часть общества представляет парламентскую форму как панацею от диктатуры и концентрации власти в одних руках. Однако в нынешних условиях в Казахстане чисто парламентская форма несет в себе риски олигархизации парламента. Мы считаем, что в этот исторический момент Казахстану необходима смешанная президентско-парламентская форма правления. Следует иметь в виду историю Казахстана. В

обществе постоянно обсуждается вопрос о том, кто может быть лидером народа в переходный период. Институты парламентаризма, по аналогии с Европой, еще не сформированы, поэтому на переходный период мы считаем необходимым сохранить Президента и сделать выбор в пользу смешанной системы власти, президентско-парламентской системы.

Гражданское общество могло бы сыграть главную роль в выражении общественных требований перемен. В ответ на запрос требуется разработать проект новой Конституции Республики Казахстан, взяв за основу действующую Конституцию Республики Казахстан.

Необходимо создать смешанную систему президентско-парламентской республики. Это делается для того, чтобы члены исполнительной власти постоянно несли ответственность за свои действия. Выборы в Мажилис и Сенат предлагается сделать всеобщими и прямыми, что подразумевает отказ от пропорциональной системы (Мажилис) и непрямых выборов (Сенат). Выборы будут проводиться по одномандатным округам. Парламентские сроки должны составлять не более 3 лет, чтобы избранные должностные лица регулярно встречались с избирателями. Роль партий в демократических системах заключается в объединении людей на одной идеологической платформе. Возможность создать политическую партию, не зависящую от правящей власти, в настоящее время невелика, учитывая барьеры для регистрации партии (в настоящее время закон требует, чтобы у вас было 20 000 членов для регистрации партии). Для этого необходимо будет дополнительно внести поправки в закон о партиях и снизить требования с 20 000 человек до 5000. Эти изменения связаны с тем, что нынешние партии не смогли заслужить доверие общества и являются искусственными образованиями как в провластном, так и в оппозиционном лагере. В этом видится и психологический аспект. В нашем обществе отдельным лицам традиционно доверяют больше, чем организациям.

Предполагается, что отныне "сильный" президент будет существовать не в результате сверхконцентрации полномочий, а как человек, обладающий реальной политической властью. Разделение полномочий и обязанностей позволяет создать систему политической конкуренции. В то же время Президент имеет право распустить парламент при определенных обстоятельствах. Члены парламента (депутаты), избранные либо как отдельные лица, либо как представители партий, могут создавать фракции в парламенте.

Правительство будет создано Президентом и получит вотум доверия от Мажилиса. В новой концепции правительство подотчетно парламенту. Полномочия Генерального прокурора передаются министру юстиции (это должно повлечь за собой реформу прокуратуры). Также необходимо внести нормы о местном самоуправлении, без которых невозможно начать процесс эффективного очищения от коррупции на местном уровне.

На данный момент пока не ясно есть ли желание Президента и нынешнего парламента проводить такую модернизацию посредством конституционной и

региональной реформы, поскольку на данный момент их главная задача состоит в том, чтобы сохранить и поддерживать нынешнюю власть.

Задачи новой конституционной реформы – это сокращение полномочий президента в пользу парламента или создание парламентской республики. Это требует сохранения всех основных институтов верховной власти, за исключением Правительства. Правительство войдет в состав Кабинета министров при Президенте. Также необходимо восстановить реальное разделения властей на три ветви, а именно:

- Исполнительная власть – Президент и его кабинет;
- Законодательный орган – Сенат и Мажилис; и

Судебная власть — это Верховный суд, уполномоченный рассматривать дела о нарушении конституционных норм. Судебная власть должна обладать правом судебного пересмотра решений исполнительной и законодательной властей.

Ветви власти могли бы быть достигнуты путем уточнения полномочий, в том числе по отношению друг к другу, для чего необходимо уточнить процедуру роспуска парламента, право вето, импичмент и отставку членов кабинета министров при Президенте.

Также не стоит забывать и о способности судебной власти, исполнительной власти, законодательной власти, граждан через референдумы, комиссию по правам человека и комиссию по преступности и коррупции создавать независимые следственные комиссии для расследования широко распространенных преступных заговоров, если будут найдены возможные доказательства их наличия, особенно тех, которые связаны с правительством или крупными корпорациями.

Административно-территориальная реформа как инструмент решения ряда задач, связанных с формированием ветвей власти. В этом вопросе стоит задуматься о новом территориальном делении Казахстана. В результате реформы вместо 19 областей и городов республиканского значения стоит создать новые территориальные единицы. Кроме того, необходимо будет принять закон о местном самоуправлении (МСУ) и внести поправки в закон о местном самоуправлении для формирования местных органов власти и создания органов МСУ.

Выборы в Мажилис должны проводиться по мажоритарным многомандатным округам пропорционально числу избирателей.

Отмена императивного мандата депутатов: Мандат депутата действителен в течение всего срока полномочий, независимо от его партийной принадлежности. Депутату должно быть позволено действовать независимо как от партийной фракции в парламенте, так и от давления со стороны исполнительной власти.

Также стоит уделить внимание избирательной комиссии, которая руководит выборами, определяет границы выборов, регулирует финансирование предвыборной кампании и так далее. Ну и свобода выражения мнений и слова, чтобы максимально повысить степень свободы выборов. А также организация

работы государственных телекомпаний совместно с журналистами-расследователями, которые будут обеспечивать быстрое выявление и сообщение о государственных преступлениях.

Таким образом, на современном этапе существуют все основные предпосылки: политические, социальные, экономические, культурные, духовные и другие для модернизации Казахстана, для успешной демократизации политической системы. Доказательством этого являются социально-экономические, политические изменения в нашей стране в последнее время.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 15 июля 2002 года № 344 – II «О политических партиях» [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032141&doc_id2=1032141#activate_doc=2&pos=22;-188&pos2=4;-80

УДК 791.221.5

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИЗУАЛЬНЫХ КОМПОНЕНТОВ ДЛЯ СОЗДАНИЯ
АТМОСФЕРЫ В ФИЛЬМАХ ЖАНРА ТРИЛЛЕР В КАЗАХСТАНСКОМ
КИНЕМАТОГРАФЕ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ КИНЕМАТОГРАФТАҒЫ ТРИЛЛЕР ЖАНРЫНДАҒЫ
ФИЛЬМДЕРДЕ АТМОСФЕРА ҚҰРУ ҮШІН ВИЗУАЛДЫ КОМПОНЕНТТЕРДІ
ПАЙДАЛАНУ**

**THE USE OF VISUAL COMPONENTS TO CREATE AN ATMOSPHERE IN
THRILLER FILMS IN KAZAKH CINEMA**

Досмаков Жандос Оразғалиұлы

«Туран» университетінің «Сандық технологиялар және өнер» факультетінің жоғарғы мектеп «Turan Film Academy» «Операторлық өнер» мамандығының екінші курс магистранты, Алматы қ. Қазақстан Республикасы

zdosmakov@mail.ru

Досмаков Жандос Оразгалиевич

магистрант второго курса специальности «Операторское искусство» Высшая школа «Turan Film Academy» факультета «Цифровые технологии и искусство» университета «Туран», г. Алматы, Республика Казахстан

zdosmakov@mail.ru

Dosmakov Zhandos Orazgaievich

second-year master student of the specialty “Cameramanship” Higher School “Turan Film Academy” of the Faculty “Digital Technologies and Art” of the University of “Turan”, Almaty, Republic of Kazakhstan

zdosmakov@mail.ru

Аннотация: Киноизображение состоит из визуальных компонентов, которые создают визуальную структуру и атмосферу фильма. Есть определенные визуальные компоненты, которые влияют на настроение изображения, дают разное напряжение, что важно знать для создания жанровых фильмов, к примеру, триллеров. В данной статье рассматривается использование визуальных компонентов в казахстанском фильме в жанре триллера - «Заблудившийся» режиссера Акана Сатаева.

Ключевые слова: визуальные компоненты, триллер, Акан Сатаев, визуальная структура.

Annotation: The film image consists of visual components that create the visual structure and atmosphere of the film. There are certain visual components that affect the mood of the image, give different tension, which is important to know for creating genre films, for example, thrillers. This article discusses the use of visual components in a Kazakh thriller film - "Lost" directed by Akan Satayev..

Key words: visual components, thriller, Akan Sataev, visual structure.

Аннотация: Фильм бейнесі фильмнің визуалды құрылымы мен атмосферасын құратын визуалды компоненттерден тұрады. Кескіннің көңіл-күйіне әсер ететін белгілі бір визуалды компоненттер бар, олар әртүрлі шиеленісті береді, бұл жанрлық фильмдерді, мысалы, триллерлерді жасау үшін білу керек. Бұл мақалада режиссер Ақан Сатаевтың "адасқан" триллер жанрындағы қазақстандық фильмде визуалды компоненттерді пайдалану қарастырылады.

Кілт сөздер: визуалды компоненттер, триллер, Ақан Сатаев, визуалды құрылым.

Картина или киноизображение, состоит из сюжетной, визуальной и иногда из аудио частей. И каждая из этих частей помогает зрителю понять, заложенную авторами идею и смысл произведения. В сюжетную часть входит история фильма, сцены, диалоги и характеры персонажей. В аудио часть входит музыка и разного рода звуковое наполнение фильма. В визуальную часть входят базовые визуальные компоненты.

По Брюсу Блоку, оператору и теоретику кино, есть семь базовых визуальных компонента: *пространство, линия, форма, тон, цвет, движение и ритм* [1]. Локации, декорации, актёры, костюмы актёров и другие вещи связаны с визуальными компонентами. Путем использования этих компонентов в разном количестве или отказа от какого-то из них, автор может создавать разного рода стили, воздействовать на эмоции зрителя, передавать нужное настроение.

При использовании визуальных компонентов, нужно понимать основные принципы. Брюс Блок приводит принцип *контрастности* и *сближенности* визуальных компонентов [1]. Контрастность используется в смысле противопоставления противоположности или различия того или иного визуального компонента. Например, использование линий горизонтальных, вертикальных или диагональных относительно краев кадра. Или движение, направленное слева на право против движения справа налево. А сближенность, напротив, используется в смысле схожести, близости визуальных компонентов. «Чем больше контраст визуальных компонентов, тем больше визуальной экспрессии, или динамика возрастает. Чем больше сближенности в визуальном компоненте, тем спокойнее выглядит изображение, или динамика снижается» [1, здесь страницу надо указать]. Или если выразится проще, контрастность создает

больше «визуального напряжения», а сближенность меньше. Контрастность и сближенность визуальных компонентов может быть в кадре, между кадрами и между сценами. По Питеру Уорду «полностью уравновешенное(сближенное) изображение несёт в себе слишком мало визуальной энергии» [2, тоже страница раз кавычки]. Путем использования принципа контрастности и сближенности, можно влиять на настроение, которое передаёт изображение. Все это важно для съемки фильмов в жанре триллер.

«Заблудившийся» - триллер режиссера Акана Сатаева, оператором-постановщиком которого выступил Хасанбек Кыдыралиев. История фильма повествует о мужчине, который вместе с женой и сыном заблудились в степи. Они проводят ночь в машине. Наутро мужчина понимает, что его жена и сын исчезли. В их поисках он наталкивается на одинокий дом, и знакомится с его загадочными обитателями – стариком и девушкой. Главному герою кажется, что они знают, где его жена и сын, но скрывают это. Данная картина является одним из ярких представителей жанра триллер в казахстанском кинематографе. Этот фильм использует визуальные компоненты для создания и усиления атмосферы тревоги и напряжения.

Пространство. Понятие пространство подразумевает наше личное ощущение пространства вокруг нас и на изображении. Экранное пространство - сложный визуальный компонент, так как оно может включать в себя все другие компоненты. Пространство реального мира имеет три физических параметра: высота, ширина и глубина. Экранное пространство в кино имеет только два из этих параметров: высоту и ширину, а глубиной физически не обладает. Глубину можно только имитировать через трехмерность изображения, путем использования характеристик глубины. И по использованию характеристик глубины, можно разделить пространство на четыре вида: *глубинное, плоское, ограниченное и неопределенное пространство*.

Пространство в фильме «Заблудившийся» является очень важным визуальным компонентом, так как пространство этого фильма, в большей части экранного времени — это субъективное представление окружающего мира главным героем. Путем использования, а иногда и отказа от характеристик глубины, оператор создает разные виды пространства.

Одной из главных локаций фильма является степь. Глубинное пространство используется в кадрах общего плана степи и дома, а в переходах на крупные планы героев создается плоское пространство, путем использования длиннофокусных объективов. У длиннофокусных объективов малый ГРИП (глубина резко изображаемого пространства), и поэтому при крупных планах героев, задний фон сильно размывается, и все характеристики глубины сводятся к минимуму. Еще одно свойство длиннофокусных объективов — это сжатие пространства и отсутствие масштабной перспективы. Когда актеры идут в сторону камеры их масштабы не меняются, и создается ощущение плоскости пространства.

В сценах, где главный герой находится в доме или в машине, которые являются самыми напряженными в фильме, используется ограниченное пространство. В ограниченном пространстве происходит наложение нескольких фронтальных плоскостей, и кадр разделяется на планы, минимум два или максимум три. При *ограниченном пространстве* какая-то часть кадра использует характеристики глубины, а другая часть нет. Это дает эффект контрастности частей одного кадра, и напряженность увеличивается. Для разделения кадра на части можно использовать дверные проемы, окна или же другие визуальные линии, которые используются в этом фильме в сценах дома.

Не редко используется и *неопределенное пространство*. Например, кадры с использованием зеркала или отражения на стекле, создают дезориентирующий эффект, и усиливают напряжение.

Контрастность пространства создается путем использования разных видов пространства в одном кадре, между кадрами и между сценами. Например, комбинируя глубинное пространство с ограниченным, в сценах перехода со степных планов на планы в доме, усиливает напряженность атмосферы.

. Линия – воображаемый компонент, который создается на экране, путем восприятия зрителем других визуальных компонентов. Так же зритель соединяет основные точки на изображении для получения линий. Такие точки должны выделяться по цвету, тону и другим компонентам, чтобы привлечь внимание зрителя. Основными точками в изображении могут быть головы актеров или же другие объекты. Линии могут создавать очертания объектов, так же как любой угол комнаты.

Как пишет Блок, каждое изображение имеет свой «линейный мотив» [1]. Линейный мотив является комбинацией круглых, прямых, вертикальных, горизонтальных или диагональных линии. Наиболее напряженными является диагональные линии, тогда как вертикальные менее напряженные. А горизонтальные наименее динамичные и напряженные.

Оператор фильма «Заблудившийся» использовал разные линейные мотивы. В кадрах степи использовал горизонтальные линии, так как линия горизонта это предполагает. Соответственно эти кадры наименее напряжены и являются такой локацией отдыха от напряжения, нежели кадры в доме. В кадрах внутри дома линейный мотив более контрастен, так как там много горизонтальных, вертикальных и диагональных линии. И этот контраст можно увидеть как в одном кадре, так и между кадрами, и между сценами. Например, при первом визите главного героя в дом, его крупный план снят под нижним ракурсом, а некоторые детальные планы под *голландским углом*. При таком нижнем ракурсе линии потолочных балок создают диагональный линейный мотив, а при использовании голландского угла, вертикальные линии превращаются в диагональные линии. Также, в большинстве случаев, диагональные линии создают взгляды героев в диалоговых сценах.

Форма тоже создается в воображении зрителя путем соединения видимых и воображаемых линии. Формы многих объектов можно упростить до трех

базовых форм: *квадрат(прямоугольник), круг и треугольник*. Формы объектов можно распознать и отнести к одному из базовых форм, если посмотреть на их силуэты.

Мотив форм в этом фильме не так контрастен, как пространство и линии, так как степная локация не подразумевает присутствие множества форм. Основными формами является прямоугольник. Эту форму создают машина, дом, окна и двери дома и другие объекты. Иногда треугольную форму создает крыша дома. Заметна максимальная сближенность форменных мотивов от кадра к кадру.

Тон — это характеристика яркости изображения. Его можно выразить в виде шкалы оттенков серого. Тон можно контролировать тремя способами: контролировать тональное отношение объектов в кадре (костюмы, декорации, локация), контролирование освещения (баланс света и тени) и экспозиции (камера и объектив).

В этом фильме тональное отношение объектов в кадрах степи максимально сближенные. Степи и костюмы героев одного серо-коричневого тона. Так же костюмы героев и дома находятся в одном диапазоне яркости. Только на некоторых сценах внутри дома и ночной сцене в машине, создавался тональный контраст, путем контроля над освещением. Контроль тона с помощью экспозиции, можно увидеть в замедленной съемке(timelaps) заката. Тональная сближенность подчеркивает замкнутость героя в этих локациях, а использование тонального контраста указывает зрителю на сюжетно важные моменты.

Цвет является наиболее сложным компонентом, так как у каждого человека, или даже у целых народов разные ассоциации с тем или иным цветом. Цвет можно описать тремя признаками: оттенок, яркость и насыщенность.

В этом фильме используется не насыщенные, максимально приближенные к серому, цвета. В локации степи это серо-коричневый, а в доме серо-синий, и общая цветовая палитра находится в одном диапазоне оттенков этих цветов, создавая сближенность оттенков. Кадры этого фильма сближены и по яркости цветов. Сближенность по всем признакам цвета, создает эффект изоляции пространства фильма от всего мира, и кажется, что герой находится в вакууме.

Движение — это визуальный компонент, возникающий при движении какого-либо объекта по кадру или при движении камеры по отношению этих объектов. Движения камеры может создать иллюзию движения объектов относительно краев кадра. Движение объектов создает траекторию. Траектория создает видимые или воображаемые линии.

Разного рода движения в этом фильме использованы в разном количестве и качестве. На некоторых сценах диалогов, когда актеры идут по степи, а камера их сопровождает сбоку, создается движение объектов переднего и заднего плана, приводящему эффекту *параллакса* [3]. При параллаксе меняется линейный и форменный мотив, создается контрастность направления движения объектов. Так же, при статичных планах, например, в сцене с дождем, траектория движения капель дождя создают диагональный линейный мотив.

Ритм. Обычно мы привыкли говорить о звуковом ритме, однако существует ритм визуальный. Ритмы можно увидеть в статичных, движущихся объектах и монтаже. Мы рассмотрим монтажный ритм.

Этот фильм использует разный темп при создании монтажного ритма, он разный в различных сценах. Например, на начальных сценах в степи монтажный ритм медленный, неторопливый. С усилением накала ускоряется темп смены кадров. В сценах сна героя и видениях с разными воспоминаниями и образов своей семьи, монтажный ритм максимально быстр. В целом, монтажный ритм сменяется от сцены к сцене, то ускоряясь, то замедляясь. И создает между контраст ритма между сценами, усиливая при этом напряжение.

Заключение.

Исследуя фильм Акана Сатаева «Заблудившийся» с точки зрения использования визуальных компонентов, было выявлено заметное использование самых напряженных видов визуальных компонентов. А иногда отказ от некоторых из них, подчеркивал напряженность атмосферы и изолированность главного героя от окружающего мира. Этот фильм перенимает исторический опыт фильмов жанра триллер и использует самые лучшие инструменты для нагнетания атмосферы тревоги и страха.

Список использованной литературы:

1. Брюс Блок. Визуальное повествование. Создание визуальной структуры фильма, ТВ и цифровых медиа/ Пер. с англ. Юлии Чиликиной; под ред. Виктора Монетова, Максима Казючица. — М.: ГИТР, 2012. — 320с.:
2. Питер Уорд. Композиция кадра в кино и на телевидении: пер. с англ. Д. М. Демуровой, Ю. В. Волковой под ред. С. И. Ждановой – М.: ГИТР, 2005 – 196 с, илл. – Серия "Телемания"
3. Яштолд-Говорко В. А. Фотосъемка и обработка. Съемка, формулы, термины, рецепты. Изд. 4-е, сокр. — М.: «Искусство», 1977.

**ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ
КӘСПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ
WAYS TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF AN ENTERPRISE**

*Дюсембаева Мадина Ерлановна, Копылова Оксана Васильевна к.э.н.
СКУ имени Манаша Козыбава, Петропавловск, Казахстан
madina_7998@mail.ru, ovkopylova1975@mail.ru*

Аннотация: Статья посвящена проблемам конкурентоспособности предприятий. Автором рассмотрены основные элементы конкурентоспособности предприятия и предложены мероприятия по повышению конкурентоспособности фирмы на современном этапе развития экономики.

В настоящее время конкурентоспособность предприятия является важнейшей задачей. Правительство уделяет особое внимание повышению конкурентоспособности казахстанских товаров, поступающих на мировой рынок. Таким образом, Казахстан хочет войти в 30 конкурентоспособных стран мира.

Часто понятие «конкурентоспособность предприятия» сводят к понятию «способность предприятия производить конкурентоспособный товар». Так, под конкурентоспособностью фирмы подразумевается способность использовать свои сильные стороны и концентрировать свои усилия в той области производства товаров или услуг, где она может занять лидирующие позиции на внутренних и внешних рынках.

Необходимым условием определения конкурентоспособности выступает наличие конкуренции. Конкуренция осуществляется на рынке — условном месте купли-продажи конкретного вида товара, заключения торговых сделок, которые осуществляются в определенных по интенсивности условиях конкуренции с соблюдением этических и правовых норм и правил.

Определение конкурентоспособности предприятия — более сложный процесс, который подразумевает способность осуществлять свою деятельность в условиях рыночных отношений и получать при этом прибыль, достаточную для научно-технического совершенствования производства, стимулирования работников и поддержания качества продукции на высоком уровне.

В основе формирования конкурентоспособности предприятия лежит система его конкурентных преимуществ. На базе анализа различных подходов к классификации конкурентных преимуществ предлагается осуществлять их классификацию по следующим признакам:

- отношение к системе,
- сфера возникновения преимущества,

- содержание фактора преимущества,
- время реализации преимущества,
- место реализации преимущества,
- вид получаемого конечного результата.

Конкурентоспособность предприятия – это система не связанных друг с другом напрямую, однако влияющих друг на друга составляющих. Итогом повышения конкурентоспособности некоторые исследователи считают размер рыночной доли предприятия. Часто конкурентоспособность заложена в идеологии, миссии предприятия, в которой учтены способность и нацеленность предприятия на удовлетворение требований потребителей с низкой ценой при высоком качестве.

Обеспечение конкурентоспособности — это важная проблема, решение которой связано с совершенствованием разработки, изготовления, продажи и технического обслуживания продукции, т.е. с осуществлением целенаправленной деятельности по установлению, формированию и поддержанию требуемого уровня конкурентоспособности на всех этапах жизненного цикла продукции.

Как правило усилия направляются на достижение следующих целей:

- повышение качества;
- снижение издержек производства;
- повышение экономичности и оперативности послепродажного оборудования;
- стимулирование маркетинговых усилий.

Особую роль в повышении конкурентоспособности играет стратегический подход в управлении конкурентоспособностью предприятия. Выделяют следующие основные стратегии:

- виолентная (силовая),
- патентная (нишевая),
- коммутантная (соединяющая),
- эксплерентная (пионерская)

Целью работы является повысить конкурентоспособность компании.

Постановка данной цели повлекла за собой необходимость решения следующих задач: определить конкурентные преимущества, выделить недостатки компании.

Конкурентоспособность – это способность субъекта хозяйствования опережать соперников с использованием своих преимуществ для достижения поставленных целей [1]. Данное понятие является одной из интегральных характеристик, которые могут быть использованы при оценивании эффективности хозяйственной деятельности представителей предпринимательского сектора. Говоря иначе, конкурентоспособность – это способность субъекта выдержать конкуренцию.

В качестве объекта исследования выбрана строительная компания – ТОО "BI URBAN CONSTRUCTION".

Главной целью управления является постоянное повышение эффективности работы организации. Управление экономической эффективностью является важной ценностью. Производственные нормы могут быть общими или специфическими. В первом случае рассматривается глобальный аспект производительности. Важно достичь максимальных результатов при минимальных затратах ресурсов.

Для оценки конкурентоспособности предприятий рассчитываются в первую очередь экономические показатели, которые также могут быть использованы для оценки эффективности системы управления. Главным из них является рентабельность, а также снижение затрат. Если при оценке обнаруживаются отклонения, то определяются конкретные причинно-следственные факторы, ведущие к нему.

ТОО «BI Group» - крупный строительный холдинг, лидер на рынке недвижимости Казахстана. Внутри холдинга есть три компании (BI Construction & Engineering TOO, BI Development, BI Service). ТОО "BI URBAN CONSTRUCTION" относится к компании K1 BI Construction & Engineering TOO. Проекты находятся в г.Алматы.

Компания реализует стратегические государственные объекты промышленно-гражданского, инфраструктурного назначения, крупнейшие тендерные проекты в Казахстане. Пул партнеров Компании растет с каждым годом, в числе постоянных клиентов - крупные компании ERG, Татнефть, КТЖ, Velesstroy, ТШО и другие.

Инжиниринговое направление осуществляет проекты повышенной сложности, где требуется высокий уровень качества, безопасности и управления, также EPC-проекты, которые подразумевают весь цикл работ, включая проектирование и закупку оборудования и материалов. Для их успешной реализации создана команда высококлассных специалистов с колоссальным опытом в данной области. Наличие компетенций играет критическую роль и является определяющим фактором успеха компании на рынке [2].

Основные пути повышения конкурентоспособности строительного предприятия:

- рост объемов реализации продукта;
- улучшение качества выпускаемого продукта;
- уменьшение расходов;
- LEAN

Одним из способов повышения конкурентоспособности является увеличение объема реализации продукции (услуг или работ). Стоит отметить, что увеличение объемов продаж само по себе не принесет желаемых результатов, так как при этом не учитываются такие важные показатели, как сумма расходов предприятия, его прибыль и т.д. При организации производственного процесса и объемного планирования в соответствии с этим методом необходимо решить ряд задач, одной из важнейших из которых является определение объема

реализации продукции, при котором будет обеспечиваться безубыточность производства.

Для того чтобы получить ясную оценку сил предприятия и ситуации на рынке можно использовать SWOT-анализ.

Методология SWOT-анализа – это чрезвычайно эффективный, доступный, дешевый способ оценки состояния проблемы и управленческой ситуации в организации. Консультанты рекомендуют проводить регулярный SWOT-анализ деятельности компании не реже одного раза в год. Анализ сильных и слабых сторон, возможностей и угроз проводится с целью изучения внешней среды бизнеса, правовых условий, сильных и слабых сторон компании и ее деятельности.

Для составления SWOT-таблицы необходимо определить слабые и сильные стороны, возможности и угрозы (таблица 1).

сильных сторон и возможностей, чтобы развиваться.

Основываясь на SWOT–анализе, мы можем предложить следующие мероприятия:

- дальнейшее повышение качества, исходя из требований потребителей, для этого:
- внедрение современных технологий;

Таблица 1 – SWOT-анализ ТОО «BI Group»

Сильные стороны	Слабые стороны
качество услуг гарантия сдачи объекта в срок опыт работы на рынке 25 лет высокая степень соблюдения договорных обязательств, как для субподрядчиков, так и в отношении конечных пользователей позитивный имидж компании в общественной жизни (участие в выставках, конкурсах, благотворительности) высокое качество товаров высокий рост выручки от реализации	нет шумоизоляции работа сверхурочно нет коммуникации между кадрами
Возможности	Угрозы
расширение внешнего рынка. Увеличение строительства жилья	нестабильность экономики

<p>развитие клиентов</p> <p>партнерство с банком или финансовой организацией для реализации строительных и финансовых проектов</p> <p>расширение объектов строительства коммерческой недвижимости</p> <p>появление новых технологий;</p> <p>Увеличение строительства жилья;</p>	<p>резкий рост курса евро, доллара может привести к росту цен на стройматериалы и снижению спроса</p> <p>высокая конкуренция</p> <p>уменьшение прибыли из-за увеличения себестоимости строительства (рост цен на строительные материалы);</p> <p>система налогообложения</p> <p>изменения политики поставщиков</p>
Примечание – таблица составлена автором	

Исходя из составленной матрицы, видно, что предприятие имеет достаточно использование более качественных материалов;

- уменьшение времени выполнения заказов;
- освоение новых рынков сбыта;
- расширение ассортимента услуг;
- увеличить денежных средств, в первую очередь за счет заемных средств, за счет уменьшения запасов либо за счет дополнительных собственных средств и нераспределенной прибыли, в том числе за счет сторонних инвестиций;
- продолжение повышения квалификации своих сотрудников, поощрение получения дополнительных лицензий, сертификатов;
- проведение социальной политики (предоставление своим работникам дополнительных льгот, услуг и выплат социального характера);
- увеличение внеоборотных активов путем финансовых вложений, результатов исследований и разработок, повышения нематериальных активов (получение лицензий, сертификатов);
- проведение маркетинговой политики: внедрение системы скидок и осуществление рекламной кампании (размещение информации о продукции и предприятии в СМИ);
- перенимать опыт зарубежных строительных компаний;
- оптимизация затрат путем уменьшения переменных издержки, а именно модернизации производственных процессов; применение ресурсосберегающих технологий; уменьшения прямых затрат на сырье, материалы; оптимизации количества персонала;
- уменьшение дебиторской задолженности путем персонифицирования ответственности за дебиторскую задолженность; закрепления конкретных сотрудников за каждым дебитором; контролирования динамики дебиторской задолженности, сроков погашения долгов; предусматривания штрафных санкций за невыполнение условий по оплате;

•изучение покупателей с точки зрения потребностей населения;– выявление намечающихся изменений на рынке, поиск путей реагирования– на влияние внешних факторов.

Главные преимущества компании – это ее репутация надежного партнера. Такая репутация сложилась благодаря высокому качеству и широкому ассортименту услуг, своевременной сдаче объектов и высококвалифицированному персоналу. Данные сильные стороны компании необходимо и дальше развивать для того, чтобы успешно продолжать свою деятельность на строительном рынке. Для этого необходимо продолжать повышать качество своих услуг, внедряя современных технологий, используя более качественные материалы, уменьшая время выполнения заказов. Все эти мероприятия позволят освоить новые рынки сбыта и выйти на смежный рынок.

Таким образом, мы можем разделить все предложенные нами мероприятия по повышению конкурентоспособности ТОО «BI Group» на 3 группы:

1) Производственные мероприятия

- повышение уникальности предлагаемых услуг;
- внедрение современных технологий;
- использование более качественных материалов;
- расширение ассортимента услуг;
- освоение новых рынков сбыта;
- уменьшение времени выполнения заказов;
- заимствование опыта лидирующих компаний.

2) Маркетинговые мероприятия

- проведение рекламной политики;
- внедрение скидок и выгодных предложений.

3) Кадровые мероприятия

- повышение квалификации своих сотрудников (получения дополнительных лицензий и сертификатов);
- персонифицирование ответственности за дебиторскую задолженность;
- проведение социальной политики;
- введение системы поощрений и наказаний для сотрудников
- активная политика информирования о фирме для привлечения молодых перспективных профессионалов.

В ходе написания научной статьи были изучены: конкурентоспособность, его сущность и содержание, анализ деятельности «BI Group».

Компания растет огромными темпами. Сегодня это одна из крупнейших компаний в Казахстане. Проведя анализ, можно с уверенностью сказать, что компания сразу же решает возникшие проблемы.

Проведенные мероприятия будут способствовать повышению конкурентоспособности ТОО «BI Group».

Для достижения цели исследования было решено ряд задач.

В процессе решения задачи – изучить конкурентоспособность предприятия.

Таким образом, конкурентоспособность обеспечивает экономический рост любой компании путем рационального использования элементов своего ресурсного потенциала.

Компания растет огромными темпами. Сегодня это одна из крупнейших компаний в Казахстане. Проведя анализ сравнения, можно с уверенностью сказать, что компания не в чем не уступает другим строительным компаниям.

Список использованной литературы:

1. Шмелев А.Г. Продуктивная конкуренция. Опыт диверсификации / А.Г. Шмелев. - М.: Магистр, 2012. - 56 с.
- 2.Официальный сайт новостей BI Group: <https://company.bi.group> › press

ӘОЖ 1751

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ЖАН» ФИЛОСОФИЯСЫ

ФИЛОСОФИЯ ДУШИ В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ

PHILOSOPHY OF THE SOUL IN THE WORK OF ABAI

Есенқараева Жанар Рабайқызы

Филология факультетінің магистранты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., почта индексі: 020000, Қазақстан

Yessenkarayeva@gmail.com

Есенкараева Жанар Рабаевна

Магистр филологии, Кокшетауский университет имени Валиханова.
г . Кокшетау, почтовый индекс: 020000, Казахстан

Yessenkarayeva@gmail.com

Yessenkarayeva Zhanar Rabayevna

Master of philology, Kokshetau University named after Sh.Valikhanov.
Kokshetau s. postcode: 020000, Kazakhstan

Yessenkarayeva@gmail.com

Түйіндеме: Бұл мақалада Абайдың (діни) өлең өрнектерінде қолданыс тапқан шығыс үлгісіне тоқталып, араб-парсы элементтерінің мағынасы тарқатылды. Хакімнің «Жан» философиясы, жан қуаты, адам болмысы хақындағы өзге философ-зерттеушілерден бөлек, Әл-Фараби, Дауани және де одан ілгері ғұмыр кешкен Платонның шәкірті Плотин, Аристотельдің пәлсапалық толғамдарына ерекше назар қойылды.

Түйін сөздер: жан, жаратушы, ақыл, тіршілік, адам, жан қуаты, болмыс.

Аннотация: В данной статье признается значение восточных, арабо-персидских элементов, использованных в стихах Абая (религиозных). Особое внимание уделялось философским взглядам Аль-Фараби, Давани и Плотина, ученика Платона, Аристотеля и других философов на философию души, силу души и природу человека.

Ключевые слова: душа, создатель, разум, жизнь, человек, сила души, существование.

Abstract: This article recognizes the significance of the Eastern, Arab-Persian elements used in Abai's (religious) verses. Particular attention was paid to the philosophical views of Al-Farabi, Davani and Plotinus, Plato, Aristotle and other philosophers on the philosophy of the soul, the power of the soul and human nature.

Keywords: soul, God, intelligence, life, man, soul energy, existence.

Шексіз Ақыл Иесі Алла адам баласын, ойлау күші арқылы артықша етіп жаратып, жанның сырын мейілінше меңгеруге лайық еткен. Ал адамның жануардан айрықша қасиеті – жан деңгейіндегі ойлау күші екен. Бұл ақиқатты хакім Абай да зерделеген. Жаратушыны жаратылғанның ақылымен ойлап, толық тану мүмкін емес екендігі мәлім. Әл-Фарабидің айтуынша, адам өмірі үш түрлі жағдайдың жиынтығынан құралады; дене әрекеттері, жан аффектілері және ақыл- парасат. Абай өзінің қарасөзінде жан мен тәнді нұрлы ақылмен басқармаса, ол ізгілік, қайырым атаулыдан аулақ болатынын келтірген еді. Ал Аристотель, Плотиндер парасатта кемшілік болмайды деп жазады. Ғұламалар ойы өзінен кейінгі Абайдың пікіріне негіз болғанға ұқсайды

«Лай суға май бітпес, кой өткенге» деген өлеңінде Абай тәңіріге деген ішкі нанымдарының сырын ашып, өзін құдайына бас иген көп мұсылманның бірі ретінде танытады. Бірақ шын ақын осы таным шеңберінде тұрып қалмай, түп иенің өзін ақыл сынына салып барып нануға бағыт алады.

«Мені» мен «менікінің» айрылғанын,
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес",—

деп, дуалистік сарынға бойұрғандай әсерде қалдырады да:

Өлді деуге сыя ма ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған", —

деп алғашқы таным шеңберінен тағы да шығандап кетеді. Абайдың алғашқы өлеңіндегі «мені» көне ұғымдағы «жан» емес адамның ұрпақтан-ұрпаққа ауысып жалғасатын рухани казынасы боп шығады. Міне, М. Әуезов осы себепті, Абай діні сыншыл ақылдың шартты діні деген ой байламын ұсынады [2,42].

Абай адам баласы жаратылғанда тән мен жан қалауының біріне бас ұрмағы өз еркінде екенін, өз қайратына жүгініп қана ізгілік жолына бастау алады деген тұжырым жасайды. Яғни адам баласы Жаратушы тарапынан жан менен

тәнге ие болады, оның нұрлы ақыл немесе суық ақылды серік етуі өз таңдауында екен. Адам баласы ес білместен бұрын тәнінің қалауын қанағаттандырып үйреткесін, жан қалауына бойлауы қиынға түседі, сондықтан да адам баласы теріс мінездерге жаны жақын келетіндігі, тән қалауын қанағаттандыруды артық көрген жанның әсері, яғни сол сәтте алатын рақатын ғана ойлап, келер шақты ойлауға талпынбайды, уақытша өзіне жағымды келген дүниеден рақат алумен ғана шектеледі. Себебі жан қалауының рақатын сезініп көрмеген жандар, қайырымдылық, рахым атаулы ізгі қасиеттерден жырақ жандар. «Абай жан мен тәнді бір-бірімен табиғи байланыста, бірлікте өмір сүретін біртұтас құбылыс ретінде таниды». Сондықтанда адам баласы жаратылысын Құдайдан деп сеніп, амалдарының негізгі себебі өзі екендігін мойындағаны жөн екен. Жақсы мінез иелерінің мақтауға, теріс мінездерді өзіне серік етіп жүргендер жазалануға лайықты деп тануы да осыдан. Абай өзінің жиырма сегізінші қарасөзінде: «жақсылық, жамндықты жаратқан –Құдай, ләкин қылдырған Құдай емес», –деп түйіндеуінде аса үлкен мән бар. Яғни Абайдың заманынан бұрынғы ғұламалар, әуелде бірлік (жаратушы) бар екенін, және Оның Хақ екенін мойындап, соның негізінде ғылымда із таңбаларын қалдырған. Адам баласы жаратылып, жан келгеннен кейін дүниелік амалдарына жауапты- өзі, һәм оның жақсы, жаман тұсына сай мақтауы мен жазалауы бар екендігін, адам баласының жаны әуел бастан қайырымдылық үшін жаралғандығын, олсыз адам жаны айуан жанымен тең дәрежеге түсетінін жазған. Ғылым ақиқатқа құрылса ғана ескірмейді, біздің сол нәрсеге тағы да көзіміз жетіп отыр. Абай өз тұсында ғылым –білімнің көзін нұрлы ақылымен саралай білген. Оның сопылық сарынға келуі, әрбір құбылыстың, өмір иірімін, тіршіліктің соңын бір Құдайға телуі, оның діни сауат ашқандығынан ғана емес, сол ғылымды ақиқатты, әділетті ақылға бойлатқанымен келген. Аузы Алла дегенмен жүрегі қайырым демейтін дүмше молдалар да жетерлікті болғаны анық. Осы орайда айта кететін жайт, тасаууф ілімінде жүрек- адамның өзегі, дәні болып саналады. Ол– илаһи әмірлер арқылы адамды тура жолға бастайтын қазына, құдірет отауы [1,173]. Абай өзінен бұрынғы өткен ғұламалардың ақиқат білімін жүректің әділет таразына салды және оның әділет екендігін ақыл мойындады. Жан қалауын жанына серік етіп, әділтті ақылды мойындаған қайырымды жан, жалған, ертеңі бұлдыр, Жаратушысынан бейхабар тіршілікті місе тұтпайды. Әл- Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындары» еңбегінде қай заман болсын суық ақыл билеген қалаларда қайырымды кісілер өздерін өгей, жат сезінгендігін келтірген. Ақиқат қашанда – бір. «Әл- Фараби былай деп жазады: «Адам дегеннің өзі –жан деген сөз, ал бұған тәннің қосылуы жанның шырқын бұзып, қимылын бұрмалайды, жаман әдет жанның тәнмен қосылуынан келіп шығады, жанның кемелділігі мен ізгілігі оның тәннен азат етілуінде деген. Сократты өлтіреміз дегенде ол: «Әуелі мені ұстап алыңдар» деп өзінің рухани денесінің бұл заттық әлемге балынбайтынын, оны қолмен ұстауға болмайтынын білдірген [3,305]. «Аристотель адам болмысындағы жан халіне ерекше мән береді: « все то, что касается человека и затригивает равны и страсти, это мы внимательно исследуем»

сондықтанда «жан» сөзінің жақсы амал, ақыл, ақылға ұмтылушы ретінде бағалаған. Абай «ақыл мен жан— мен өзім, тән менікі» дейтіні осы. «Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде, сонда ойла болады не сенікі», – деп, Абай жанды өзі жасаған амалы деп біледі. Жанның ең жоғарғы бөлшегі – ойлау қабілеті әрі қарай ақыл, парасатпен байланысып, адам болмысының кемелденуі арта береді.» деп келтіреді. Яғни «жан» әркез жақсы амал, адам баласының жақсы болмысының баламасы ретінде танылады. Ғұлама Дауани өзінің «Ахлақ-э Жалали» деп аталатын еңбегінде адам болмысындағы асыл қасиеттерді төрт топқа жіктеп, оның ішінде «Эффат» жан тазалығын ерекше атап өтетіні бар. «Ахлақ-э Жалалидағы келтірілген аяттар, хадис үзінділері де осы мақсатта бағытталған. «Хун һуди», бірінші, өзің турылыққа баста, содан кейін басқаларды осы жолға жүруге баста»[5,13]. Яғни Абайдың заманынан бұрынғы ғұламалар , әуелде бірлік (жаратушы) бар екенін, және Оның Хақ екенін мойындап, соның негізінде ғылымда із таңбаларын қалдырған. Адам баласы жаратылып, жан келгеннен кейін дүниелік амалдарына жауапты- өзі, һәм оның жақсы, жаман тұсына сай мақтауы мен жазалауы бар екендігін , адам баласының жаны әуел бастан қайырымдылық үшін жаралғандағын , олсыз адам жаны айуан жанымен тең дәрежеге түседі деп бағалаған. Яғни бұл дүние әділдіктің негізінде, теңдесіз даналықпен құрылғандығын айқын жазып қалдырған.

Абайдың жан сыры туралы ойларының желісін шартты түрде төрт топқа бөлуге болар еді:1. Абай шығармаларында жиі ұшырасатын жан сөзінің бір мағынасы күнделікті өмірдегі тірлік иесі болған адам ретінде берілетіндіктен, оны осы ұғымның баламасы деп ұғыну қажет. Мысалы:

Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық...

Екі күймек бір жанға әділет пе,

Қаны қара бір жанмын, жаны жара", –

деген өлең жолдарындағы жан туралы сөздердің бәрі де тіршілік, кәдімгі адам мағынасында қолданылып тұр. Яғни бұл сөздер Абайда молынан қолданылатын жан сыры жайлы ойлардың бір қырын ғана камтиды екен [2,43]. Ойшыл 43 қарасөзінде қазақ мақалдарының кейбірін сынай келіп: « Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар ?» ондай кеудеден шықпаған жан хайуанда да бар , бұндай орынсыз , антұрғандықтан бек сақтану керек дейді. Абай пәлсапасындағы «жан» кеудеден шықпаған тіршілік иесі еместігін аңғарамыз. Абай жанның жибилі қуаты жайлы ой қозғап, бұл қуаттың ішіндегі үш артық қуат жанның қуатын сақтап, адамның адамшылығын сақтайтын сауыт деп баға береді. «Қуа» араб тіліндегі жан қуаттары деген көптік мағынаны береді. «Алла деген сөз жеңіл» деп аталатын өлеңінде «Неге мәужіт ол қуа» деген өлең жолдарындағы «мәужіт» сөзінің мағынасы Алланың барлығына, ол жаратқан жан қуаттарының өзі-ақ айғақ екенін білдіретіндігі. «Қуа» араб тіліндегі жан қуаттары деген көптік мағынаны береді. Жан қуаттарына тоқталар болсақ, «Подживный элемент» білсек адамға көп білуге,

көп оқу пайда бермейді екен. Естіген , көрген дүниенің алды қайдан шығатыны, арты қайда апаратынын білмек керектігін ескертеді. «Сила притягательная однородного» бір нәрсені естіп, білгеннен соң, соған ұқсасын іздеп, ортақ қасиеттері ме айырмасын білмекке құмарту. Ол адам сол іздегенін толық тексермей тыныштық таптырмайды. Ал үшіншісі «впечатлительность сердца» екен. Алдымен жүректі адам бойына тән асыл қасиеттерден алыс ететін, пайдакүнемдік, жеңілтектік, салғырттық , мақтаншақтық сынды қылықтардан аулақ болу деп түсіндіреді.

Жас шағынан араб, парсы, көне шағатай тілдеріндегі әдеби шығармаларды көн оқып орыс тілін арнайы үйренген ақын өз туындыларында сол тілдердің сөздерін қолданған. Бұның ең басты себебі, оның қазақ тілде сөз қорының аз болғандығында емес, сөзін анық жеткізу үшін қолданған [4,101].

Әдебиеттер тізімі:

1. Абай және қазақ социумы //«Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институтының жобасы. – Нұр-сұлтан, 2020. – 420 б.
2. Мырзахметұлы М. Абайтану IV т. – Алматы: Қазығұрт, 2020.–398 б.
3. Омаров Д. Абай мұрасын рухани жаңғыруда қолдану. – Алматы, 2020. – 380 б.
4. Сопбек А. А. Абай шығармаларындағы араб сөздерінің жиі қолданылуы. //«Фараби әлемі» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2019. –150 б.
5. Оразалиев С. Адам болам десеңіз//Парасат. –2018. №2. –35 б.

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ІСІНДЕГІ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУЫ МОДЕЛІ**

**МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА МЛАДШИХ
ШКОЛЬНИКОВ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

**A MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF THE CREATIVE POTENTIAL OF
YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN EDUCATIONAL ACTIVITIES**

Жакупова Мендыгуль Мырзалқызы

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты.
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Жакупова Мендыгуль Мырзаловна

Магистрант кафедры социально-гуманитарных дисциплин.
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау

Zhakupova Mendygul Myrzalovna

Master's student of the Department of Social and Humanitarian Disciplines,
Kokshetau University named after Abay Myrzakhmetov, Kokshetau

Молдабекова Сандугаш Қайырханқызы

Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

sakonya177@mail.ru

Молдабекова Сандугаш Кайрхановна

Старший преподаватель кафедры педагогики и психологии, доктор PhD
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

sakonya177@mail.ru

Moldabekova Sandugash Kayrkhanovna

Department of Pedagogy, Psychology and Social Work, PhD
Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau

sakonya177@mail.ru

Түйіндеме: мақалада өзара байланысты төрт компоненттен тұратын құрылымды қамтитын оқу іс-әрекетінде кіші мектеп оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамыту моделі келтірілген: құндылық-мақсатты, ұйымдастырушылық, мазмұнды және тиімді бағалау; бұл зерттеу жеке тұлғаға бағытталған және жүйелік-қызмет тәсілдеріне негізделген.

Түйін сөздер: развитие, творческий потенциал, младший школьник, начальное образование, модель.

Аннотация: в статье представлена модель развития творческого потенциала младших школьников в учебной деятельности, включающая структуру из четырех взаимосвязанных компонентов: ценностно-целевого, организационного, содержательного и результативно-оценочного; данное исследование, базируется на личностно-ориентированном и системно-деятельностном подходах.

Ключевые слова: развитие, творческий потенциал, младший школьник, начальное образование, модель.

Annotation: the article presents a model of the development of the creative potential of younger schoolchildren in educational activities, which includes a structure of four interrelated components: value-oriented, organizational, content-based and performance-based; this study is based on personality-oriented and system-activity approaches.

Keywords: development, creative potential, junior high school student, primary education, model.

Өзін-өзі дамытуға және қайта құруға бағытталған белсенді, зияткерлік және шығармашылық тұлғаны дамыту қазіргі қоғам тарапынан сұранысқа ие болып отыр. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 22 сәуірдегі № 227 бұйрығымен бекітілген Тәрбиенің тұжырымдамалық негізінде қоғам мен мемлекеттің басым міндеттерінің бірі айқындалды: «Қазақстан Республикасының жауапты, шығармашыл, бастамашыл азаматын тәрбиелеу, әлеуметтік-педагогикалық қолдау және қалыптастыру» әлеуметтік қатынастар жүйесінде өзіндік мінез-құлық стилін көздейді. Тәуелсіздік, қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге тез және барабар жауап беру қабілеті бар, белсенді өмірлік ұстанымның болуы керек [1].

Шығармашылық әлеуетті қалыптастыру процесі күрделі және көп факторлы, сондықтан мақсаттарды, міндеттерді, деңгейлер мен критерийлерді, сондай-ақ осы жеке қасиеттерді дамытуға бағытталған сабақ бағдарламаларын сипаттау кезінде бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетінде шығармашылық әлеуетін дамыту моделін құру қажет.

Қазіргі педагогикада ғылыми зерттеу әдісі модельдеу ретінде көптеген ғылыми еңбектерде белсенді қолданылады, өйткені ол теориялық және эмпирикалық зерттеулерді біріктіреді. Педагогикалық модельдеу оқу процесін, оның жағдайларын, мазмұны мен нәтижелерін сипаттау, педагогикалық жүйелерді сипаттау үшін тиімді қолданылады.

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетінде шығармашылық әлеуетін дамыту бойынша педагогикалық модельдеу қарастырылған. Г. В. Суходольскийдің айтуынша, «модельдеу» «қолданыстағы жүйе әртүрлі аспектілерде және әртүрлі тәсілдермен модельденетін модельдер иерархиясын құру процесі» ретінде сипатталады. [2]. «Модель» ұғымы - зерттелетін объектіні байланыстыратын, осы объектінің элементтері арасындағы құрылымды, қасиеттерді, қатынастарды көрсететін схема, физикалық конструкциялар, символдық формалар түрінде жасанды түрде жасалған объект. Педагогикалық зерттеулерде модельдеу процесінің тиімділігін сипаттау үшін «сенімділік» ұғымына жақын «педагогикалық жарамдылық» ұғымы қолданылады. Педагогикалық жарамдылық кешенді, тұжырымдамалық, критериалды және сандық түрде негізделген [3].

Шығармашылық тұрғыдан біз жеке тұлғаның болашақ дамуына, оның өзгеруіне және өзін-өзі жетілдіруге жалпы алғышарт болып табылатын тұлғаның интегративті және жүйелік қасиетін түсінеміз. Шығармашылық потенциал құрылымында біз көрсеткіштерді танымдық, мотивациялық, шығармашылық, олар жалпы даму деңгейін анықтайды: интеллект, мектептегі мотивация, танымдық мотивтер, шығармашылық ойлау деп бөлеміз.

Бастауыш жалпы білім берудің білім беру бағдарламасында оқу қызметі деп бастауыш сыныптарда негізгі білім беру бағдарламасын игерудің жоспарланған нәтижелеріне қол жеткізуге бағытталған оқыту қызметі түсініледі. Бастауыш білім берудің үлгілік оқу бағдарламалары негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын кейіннен игеру үшін баланың жеке басын қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін, оқу ісіндегі оң ынтасы мен іскерлігін: оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қарым-қатынас тәжірибесінің, шығармашылық өзін-өзі іске асырудың, мінез-құлық мәдениетінің берік дағдыларын дамытуға бағытталған.

Бастауыш білім берудің мақсаты: шығармашылық қолдану; сыни ойлау; зерттеу жұмыстарын жүргізу; ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану; коммуникацияның әртүрлі тәсілдерін қолдану; топта және жеке жұмыс істей білу дағдыларының негіздерін меңгерген білім алушы тұлғасының үйлесімді қалыптасуы мен дамуы үшін қолайлы білім беру кеңістігін құру болып табылады [4].

Оқу іс-әрекетінде бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамыту моделі өзара байланысты төрт компоненттен тұрады: құндылық-мақсатты, ұйымдастырушылық, мазмұнды және тиімді бағалау. Құндылықтық-нысаналы компонент негізгі мақсат пен міндеттерді айқындайды, сондай-ақ бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамыту моделінің негізін құрайтын тәсілдерді, қағидаттар мен құндылықтарды ашады. Мазмұндық компонент оқу қызметі бағдарламасының бөлімдерін, тақырыптары мен бағыттарын көрсетеді. Ұйымдастырушылық компонент бастауыш сынып оқушыларында зерттелетін құбылыстың даму кезеңдерін, педагогикалық жағдайларды, жұмыс формаларын, әдістерін сипаттауды қамтиды. Нәтижелі-бағалау компоненті бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамыту өлшемдері мен деңгейлерінің сипаттамасын қамтиды және оқу іс-әрекетінің бағдарламасын пайдалану нәтижелілігін бағалауға бағытталған.

Осы зерттеуде ұсынылған бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетіндегі шығармашылық әлеуетін дамыту моделі жеке тұлғаға бағытталған және жүйелік-қызмет тәсілдеріне негізделген. Шығармашылық әлеуетті дамыту процесін ұйымдастыру қағидаттары «Қазақстан Республикасындағы білім туралы» Занды ескере отырып, бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты негізінде тұжырымдалған. Қазақстан азаматын тәрбиелеу мен дамытудың тұжырымдамалық негізіне сәйкес «рухани қызметте шығармашылық әулетті іске асыруға қабілеті» басым болып табылады».

Жеке тұлғаға бағытталған тәсіл деп баланың жеке басын өзін-өзі тану, оның ерекше даралығын дамыту процестерін қолдауға мүмкіндік беретін әдіснамалық бағдар түсініледі. И. С. Якиманская жеке тұлғаға бағытталған оқытуды «баланың жеке басы, оның өзіндік ерекшелігі мен өзіндік құндылығы бірінші орынға қойылған оқыту, әрқайсысының субъективті тәжірибесі алдымен ашылып, содан кейін білім беру мазмұнымен келісіледі» деп анықтайды» [5].

Шығармашылық потенциалды дамыту кезінде бұл тәсіл келесі принциптер арқылы жүзеге асырылады:

- аксиологиялық-құндылықтар бастауыш сынып оқушысы тұлғасының дамуының негізгі мазмұнын анықтайды;

- амплификация (жүйенің бір элементтері әсерінен күшеюі) - жас даму деңгейлерінің сапалық ерекшелігінің бірегейлігін және баланың психикалық жеке дамуы үшін олардың тәуелсіз құндылығын тануды қамтамасыз етеді, өздігінен әрекет ету, еркін қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерінің болуын болжайды;

- сәйкестендіру (даралау) – жас оқушылардағы имитацияның және эмпатияның дамыған механизмдеріне байланысты маңызды басқалармен және дараланған идеалдарға бағдарлануды анықтау ниетінде көрінеді.;

- диалогтік қарым-қатынас оқушының құрдастарымен, ата-аналарымен, мұғалімдерімен және басқа да маңызды ересектермен еркін, тең құқылы қарым-қатынасында ашылады [6].

Психологиядағы жүйелі және белсенді тәсіл оқушылардың өзіндік танымдық іс-әрекетінде, іс-әрекет процесінде «жаңа білім алуда» жатыр. Негізгі ұғымдарға «жетекші қызмет», «проксимальды даму аймағы», «ойын», «тұлға», «мотивация», «әмбебап оқу әрекеттері жатады».

Модельдің құндылықты-мақсатты компоненті - бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетінде шығармашылық әлеуетін дамыту үшін психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасау.

Ұсынылған модельде біз оқу іс-әрекетінде бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамыту бойынша дәйекті кезеңдерді атап өттік: мотивациялық қамтамасыз ету; танымдық белсенділікті жандандыру; шығармашылық сипаттағы мәселелерді шешуде оқушылардың шығармашылығы мен тәуелсіздігін дамыту; бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік дамуы.

Шығармашылық әлеуетті дамыту белгілі бір педагогикалық жағдайларды ескере отырып жүзеге асырылады (мұғалім қалыптастыратын мотивациялық шығармашылық ортаны құру).

Іс-шаралар кешенінің мазмұны оқу іс-әрекетінде бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне, олардың қызығушылықтарына сәйкес келетін негізгі құндылық бағдарларын ұсынатын бағыттарды қамтиды. Таңдалған тақырып оқушылардың танымдық қызығушылығын ынталандыруға және компоненттердің жан-жақты дамуына ықпал етеді. Шығармашылық әлеуетті дамытудың негізгі әдістері мен педагогикалық технологияларын қамтиды.

Ғалым Дж. Рензулли «адам әлеуетін» қабілеттер, мотивация немесе тапсырмаға қатысу және шығармашылық деңгейін жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерінің жиынтығы ретінде қарастырады. Ұсынылған қасиеттердің жоғары даму деңгейінің үйлесімі дарындылықты көрсетеді [7]. Шығармашылық әлеуетті тұлғаның болашақ дамуының жалпы алғышарты ретінде түсіне отырып, біз оны дарындылықты дамытудың негізі деп санаймыз.

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамыту үшін ұсынылған модель үш критерийдің жиынтығымен анықталады: танымдық, шығармашылық және мотивациялық. Танымдық критерийдің көрсеткіштері жалпы зияткерлік қабілеттердің даму деңгейін қамтиды. Шығармашылық критерий еркін ойлау, икемділік, өзіндік ерекшелік, даму сияқты ойлау ерекшеліктерімен сипатталады. Мотивациялық көрсеткіш танымдық белсенділікті, сондай-ақ оқуға эмоционалды қатынасты анықтайды.

Үш компоненттің көрсеткіштерін салыстыру барысында шығармашылық әлеуетті дамытудың үш мүмкін деңгейі анықталды: жоғары, орташа және төмен. Шығармашылық әлеуетті дамытудың жоғары деңгейі айқын интеллектуалды қабілеттердің, оқу белсенділігінің, дамыған танымдық мотивтердің, ойлаудың қозғалғыштығының, үлкен жұмыс өнімділігінің, идеяларды қолдана білудің, тілдік құралдарды игерудің болуымен сипатталады. Шығармашылық әлеуетін дамытудың орташа деңгейі бар оқушылар шығармашылық қабілеттері жоғары, сөздік қоры жақсы, оқуға деген оң көзқарасын көрсетеді. Шығармашылық әлеуеттің төмен деңгейінің көрсеткіштеріне мыналар жатады: шектеулі қабілеттер, әлсіз немесе теріс мектеп мотивациясы, төмен жұмыс өнімділігі және сөздік қоры төмен. Бұл деңгейлер шығармашылық әлеуетті дамыту көрсеткіштерін кешенді бағалау барысында анықталды.

Оқу іс-әрекетінде бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамыту моделі заманауи педагогикалық тәсілдер мен принциптерге негізделген және білім беру стандарттарының талаптарын, шығармашылық әлеуеттің сипаттамаларын ескере отырып жасалған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері. Астана. - 2015
2. Г. В. Суходольский. Структурно-алгоритмический анализ и синтез деятельности / издательство Ленинградского университета, 2016 – - с. 47.
3. А. Б. Богатырев., И. М. Устинова. Теоретические основы педагогического моделирования: сущность и эффективность. – URL: http://www.rusnauka.com/SND/Pedagogica/2_bogaty-rev%20a.i..doc.htm.
4. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы «25» сәуірдегі № 327 қаулысына қосымша. - Кіру режимі: <http://nis.edu.kz/ru/edurenew/eduinside/>.
5. И. С. Якиманская. Развитие технологии личностно-ориентированного обучения / вопросы психологии. - 2015. – № 2. - С. 32.
6. О. В. Луя. Программа развития творческого потенциала младших школьников. Луя О. В. как основа формирования позиции субъекта / О. В. Луя // современная психология: материалы междунар. науч. - практ. конф. научный. конф. - Пермь: Меркурий, 2017. - С. 81-84.
7. Психология / Ред. В. Н. Дружинин. -Санкт-Петербург, 2017. - 656 Б.

ИССЛЕДОВАНИЕ ШУТЛИВОСТИ В ИНТЕРНЕТ – ДИСКУРСЕ

ИНТЕРНЕТ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ӘЗІЛДІ ЗЕРТТЕУ

A STUDY OF JOKE IN THE INTERNET DISCOURSE

Жанайдарова Гүлмира Бексұлтанқызы

2 курс магистранты

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

ryzaevka.2012@mail.ru

Жанайдарова Гүлмира Бексұлтановна

магистрант 2 курса

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

ryzaevka.2012@mail.ru

Zhanaidarova Gulmira Beksultanovna

2 st year undergraduate student

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

ryzaevka.2012@mail.ru

Аннотация: Появление новых форм воплощения юмора на сетевых платформах оказывает мощнейшее влияние не только на сектор так называемых «традиционных» СМИ, но и на сетевой сектор Медиа. Сложно не заметить и укрепления позиций юмора в аспекте формирования общественного мнения по ключевым вопросам современности. Необходимостью осмыслить эти процессы и объясняется актуальность исследования.

Целью нашего исследования является детальное рассмотрение категории шутливости в медийно-сетевом дискурсе, выявление языковой реализации, основных жанровых форм и их формально-содержательных особенностей с опорой на традиции публицистики в целом и сетевой Интернет - платформы в частности.

Ключевые слова: интернет-дискурс, шутливость, критерии, комический текст, прагмалингвистический анализ, лингвокультурная специфика, анекдот.

Аннотация: Онлайн-платформаларда әзіл-оспақ бейнелеудің жаңа формаларының пайда болуы тек «дәстүрлі» деп аталатын медиа секторға ғана емес, сонымен қатар онлайн-медиа секторына да күшті әсер етеді. Қазіргі заманның өзекті мәселелері бойынша қоғамдық пікірді қалыптастыру аспектісінде әзіл-оспақ позициясының күшейгенін байқамау қиын. Бұл процестерді түсіну қажеттілігі зерттеудің өзектілігін түсіндіреді.

Зерттеу мақсатымыз – медиа-желілік дискурстағы ойнақылық категориясын егжей-тегжейлі қарастыру, жалпы журналистика дәстүрі мен интернет желісі платформасы негізінде тілдік жүзеге асуын, негізгі жанрлық формалары мен олардың формалды-мағыналық ерекшеліктерін анықтау. соның ішінде.

Түйінді сөздер: интернет дискурс, ойнақылық, критерийлер, комикс мәтіні, прагмалингвистикалық талдау, лингвомәдениет ерекшелігі, анекдот.

Annotation: The emergence of new forms of embodiment of humor on online platforms has a powerful impact not only on the so-called "traditional" media sector, but also on the online media sector. It is difficult not to notice the strengthening of the position of humor in the aspect of shaping public opinion on key issues of our time. The need to comprehend these processes explains the relevance of the study.

The purpose of our study is a detailed examination of the category of playfulness in the media-network discourse, the identification of language implementation, the main genre forms and their formal and meaningful features based on the traditions of journalism in general and the Internet network platform in particular.

Keywords: Internet discourse, playfulness, criteria, comic text, pragmalinguistic analysis, linguocultural specifics, anecdote.

Осмысление и понимание комического строится по общим закономерностям постижения реальности и предполагает выявление событий либо ситуаций, вызывающих улыбку или смех, и способов их построения. Предполагается, что существуют определенные алгоритмы построения комических текстов. Такие алгоритмы представляют собой сценарии интерпретации того, что подается и воспринимается как смешное. Понятно, что существует множество коммуникативных ситуаций рассогласования между замыслом и воплощением идеи, с одной стороны, и между позициями говорящего и адресата, с другой стороны. В данной работе рассматриваются те ситуации, в которых такого рассогласования нет. Комическое понимается в статье как родовой термин по отношению к юмору, сатире, иронии и сарказму; шутки, анекдоты, забавные афоризмы, смешные демотиваторы рассматриваются как жанры комического дискурса.

По мнению Карасика В.И., соотношение между критическим и эмпатическим восприятием юмора соответствует соотношению между интеллектуально обработанным и более простым видами юмора. Остроумное высказывание рассчитано не только на смеховую реакцию, но и на оценку интеллектуальных способностей автора [1, с.899].

По словам Стернина И.А., «исследование проблемы смешного представляется нам достаточно трудным в силу того, что существует обилие терминов, определяющих данное явление: юмор, смех, комическое, смехотворное, нелепое, забавное, остроумие, шутка, ирония, сарказм, сатира и т.д.» [2, с.59].

Все комические тексты можно классифицировать на основании различных критериев. Наиболее частыми признаками соответствующих текстов выступают их тематика и источник.

Выделяются бытовые, политические, медицинские, армейские, театральные анекдоты, анекдоты о пьяницах, неверных супругах, о животных, олицетворяющих те или иные человеческие качества, о представителях определенных национальностей и социальных групп. Заслуживает внимания монография В.Г. Раскина «Семантические механизмы юмора», где предпринята попытка построить целостную теорию юмора на основе достаточно обоснованной гипотезы, суть которой состоит в том, что текст, содержащий шутку, сориентирован на два различных скрипта (обобщенных представления действительности), эти скрипты находятся в оппозитивных отношениях, и основные типы оппозиции сводятся к противопоставлениям.

Автор противопоставляет юмор и остроумие (т.е. спонтанный и неспонтанный юмор), анализирует имеющиеся в лингвистической науке классификации юмористических ситуаций и текстов (например, любое нарушение привычного порядка вещей, замену одних вещей другими, игру слов, бессмыслицу, замаскированные оскорбления и т.д.) [3, с.154].

С позиции прагмалингвистического анализа юмора понимание механизма той или иной смеховой реакции (а тем более отсутствие таковой, если она предполагалась) неизбежно предполагает выход на исследование юмористической эмпатии. Здесь речь идет о культурно-психологических характеристиках юмористического общения. Готовность понимать юмор базируется не только на личностных особенностях человека, но и на определенных стереотипах поведения, принятых в той или иной культуре.

В этом смысле уместно говорить о юмористической тональности, присущей различным лингвокультурам. На наш взгляд, юмористическая интенция в меньшей мере характеризуется лингвокультурной спецификой — желание пошутить интернационально и зависит от индивидуальных особенностей личности, в то время как понимание шутки вплетено в общий контекст культуры.

По мере возрастания интеллектуальности юмора возрастает и вероятность перехода юмористического высказывания в иную плоскость, с одной стороны, за рамки юмора в серьезное общение, и, с другой стороны, за рамки юмора в недружелюбное общение, в сатиру, сарказм, издевку или розыгрыш [4, с.256].

Смех, по мнению А. Бергсона, возникает как реакция общества на механическую косность характера, ума и даже тела [5, с.95].

«Косность и гибкость —официальная и карнавальная культура, таковы философские основания смеха. Анекдот — это своего рода контроль общества над кристаллизацией социальных отношений, при этом мы понимаем, что без стабилизации, определенности, формальной слаженности и естественно возникающей ритуальности общество нормально функционировать не может. Вместе с тем в стабилизации есть угроза развитию, и самой мягкой (и в то же время достаточно действенной) формой критики по отношению к стабильному положению вещей выступает шутка, подвергающая сомнению то, что становится устойчивым.

При этом важно отметить, что диалектика косности и гибкости в человеческом поведении соответствует общему закону номинации — чем актуальнее для говорящих является тот или иной комплекс идей, тем большее количество языковых единиц используется для обозначения соответствующего круга понятий. Расширим эту корреляцию — чем более значимой для общества является та или иная ценность, тем более вероятна вариативная детализация норм, связанных с этой ценностью, и соответственно появление различных карикатурных изображений этих норм» [5, с.94].

Для лингвистического осмысления шутки важным является введенное Д. Хаймсом понятие «ключ общения» — манера передачи сообщения; например, лекция может читаться математически точно или же с веселой легкостью. «Ключ

общения определяется статусно-ролевыми и межличностными отношениями между участниками коммуникации. Можно выделить несколько ключей общения: обычное (нейтральное), торжественное, официально-деловое, дружеское, шутливое общение» [6, с.271]. Разумеется, список можно продолжить. Важно отметить, что шутливое общение не сводится только к поддержанию близкой, дружеской дистанции между партнерами, хотя именно на такой дистанции шутка наиболее уместна.

Одним из средств создания комического эффекта в современных русских анекдотах стало переосмысление устойчивых выражений (поговорок, поговорок, фразеологизмов, цитат). Часто устойчивое выражение подвергается искажению с целью разрушения лексического стереотипа, который существует в сознании слушающего. Примеры из интернет-дискурса.

Инстаграм

1. *Лучшие тайных подарков могут быть только анонимные денежные переводы на 14 февраля.*

2. *Зачем девушкам валентинки, когда есть Каспий Голд.*

В данных шутках иронически обыгрывается выражение «тайные подарки, валентинки», означающее, что в наше время большой ценностью являются деньги.

3. *Лев открыл пасть, и дрессировщик с головой ушёл в работу.*

Здесь в прямом значении используется фразеологизм «уйти с головой в работу».

Искажение устойчивых выражений приводит к появлению в нём нового дополнительного смысла. Примеры из интернет-дискурса.

Инстаграм. Валентинка из Кокше:

1. *Моя любовь к тебе такая же вечная, как сдача школы по Красноярской трассе.*

2. *Пусть наша любовь будет долгой, как строительство моста по Сулейменова.*

3. *Наша страсть никогда не остынет, как отопление.*

4. *Ты ходишь в мое сердце без «Ашика».*

5. *Ты мне так же дорога, как счет от «Кокшеэнерго».*

6. *Я готов наброситься на тебя, как продащица цветов по Ауэзова.*

Языковая шутка являет глубокий философский смысл, связанный с социальными проблемами в Казахстане, в частности, в Кокшетау.

В последнее время широкое распространение получил даже специальный жанр юмористического афоризма, главная цель которого и есть обман ожиданий читающего. Исходное значение уходит на второй план. Цель – создание юмористического эффекта и ироническое осмысление действительности.

Таким образом, современные анекдоты представляют собой многоплановое явление, которое может выступить и выступает предметом лингвистического, социологического, психологического анализа; они дают важный и интересный

материал для соответствующих наук. А успешность языковой игры обеспечивается использованием всего богатства средств языка: фонетических, словообразовательных, лексических, грамматических. За счёт использования этих средств происходит разрушение стереотипных высказываний, переосмысливаются значения известных слов.

Список использованной литературы:

1. Карасик В.И. Алгоритмы построения комических текстов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика = Russian Journal of Linguistics. 2018. С. 895-918
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира [Текст]/ З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Издательство «Истоки», 2002. – С. 59.
3. Дмитриев А.В. Социология юмора: Очерки /Отд. филос., социол., психол. и права РАН. – М., 2016. 214 с.
4. Почепцов Г.Г. Семиотические модели коммуникации [Текст] / Г.Г. Почепцов. – М.: Наука, 2013. – С. 256.
5. Бергсон А. Смех. М.: Искусство, 1992. 127 с. [Bergson H. (1992). Laughter. Moscow: Iskusstvo. (In Russ.)]
6. В. Прайд и Дж. Хаймс. Социоллингвистика: Избранные чтения. Harmondsworth: Penguin, С. 269-293.

УДК 33/31

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНЕ

Жаманова Г.Т. магистрант¹, **Утегенов М.З.** канд.ист.наук, доцент²
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
gulmiratl@mail.ru¹

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІ

Жаманова Г.Т. магистрант¹, **Өтегенов М.З.** Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент²
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
gulmiratl@mail.ru¹

SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF MIGRATION PROCESSES IN KAZAKHSTAN

Zhamanova G.T. undergraduate¹, **Utegenov M.Z.** candidate of Historical Sciences, docent²
Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau c.
gulmiratl@mail.ru¹

Аннотация: Казахстан принимает активное участие как во внешней так и во внутренней миграции. Казахстан со странами СНГ имеет тесные исторические связи, географическую, культурную близость, что усиливает интенсивность миграционного потока между ними. Миграционные процессы достаточно уникальное социальное явление, и его натура достаточно многообразна в нашу современность. Миграция имеет глобальную проблематику, но все же обусловлена экономическими факторами. Ряд факторов влияют на поведение человека, реализация желания сменить место жительства и данное явления не всегда можно как то конкретно оценить.

Ключевые слова: Миграция, Казахстан, Северный регион Казахстана, демография, экономика

Аннотация: Қазақстан сыртқы және ішкі көші-қонға белсенді қатысады. Қазақстан мен ТМД елдері тығыз тарихи байланыстарға, географиялық және мәдени жақындыққа ие, бұл олардың арасындағы көші-қон ағынының қарқындылығын арттырады. Көші - қон процестері өте ерекше әлеуметтік құбылыс және оның табиғаты қазіргі уақытта өте алуан түрлі. Көші-қон жаһандық проблемаға ие, бірақ ол экономикалық факторларға байланысты. Адамның мінез-құлқына, тұрғылықты жерін өзгертуге деген ұмтылысты жүзеге асыруға бірқатар факторлар әсер етеді және бұл құбылысты белгілі бір жолмен бағалау әрдайым мүмкін емес.

Түйін сөздер: Миграция, Қазақстан, Қазақстанның Солтүстік аймағы, демография, экономика

Abstract: Kazakhstan takes an active part in both external and internal migration. Kazakhstan and the CIS countries have close historical ties, geographical and cultural proximity, which increases the intensity of the migration flow between them. Migration processes are a rather unique social phenomenon, and its nature is very diverse nowadays. Migration has a global problem, but it is still caused by economic factors. A number of factors affect a person's behavior, the realization of the desire to change their place of residence, and this phenomenon is not always possible to assess in any specific way.

Keywords: Migration, Kazakhstan, Northern region of Kazakhstan, demography, economy

В эпоху глобализации стирания границ между государствами, свободное перемещение людей в целях работы, учебы, поиска лучшей жизни обычно воспринимается позитивно. И сегодня каждый имеет возможность реализовать себя и использовать свои лучшие качества в любой точке мира.

Мы понимаем, что на сегодня нет, наверное, страны которая не была вовлечена в миграционные процессы, а дефицит высококвалифицированных кадров приводит к конкуренции за них между соперничающими сторонами и создание условий для привлечения иностранных специалистов. Что приводит к мобильности талантов на глобальном уровне, а мобильность труда выступает средством повышения качества человеческого капитала и эффективности рынка труда, становясь все более важным источником развития современной экономики. По последним данным количество мигрантов составляет порядка 272 млн. человек или 3,5% населения мира, 74% из которых являются лицами в трудоспособном возрасте (от 20 до 64 лет) [1].

Увеличение интенсивности межрегиональных миграционных потоков в постсоветский период исследователи объясняют различными факторами: экономическими, политическими, социальными, культурными, географическими и т.д. Одним из общераспространённых представлений о причинах является экономическая: поиск работы, повышение уровня жизни и

т.д. [2], но, не являющееся единственной. Существуют ряд факторов являющимися и притягивающие/выталкивающими при принятии решения о миграции, но чаще они носят социально-экономические характеристики и определены комплексом субъективных и объективных причин. Миграция населения позволяет адаптироваться людям к меняющимся условиям и меняет географию, структуру и динамику численности населения.

При чем у каждой личности есть индивидуальные причины для переезда, поиска лучших условий для жизни и часто в новом регионе. Но есть и объективные оценки определения благополучия региона. Ведь существует география экономической развитости, благосостояния регионов и присутствует набор характеристик, которые указывают на уровень качества жизни региона, его потенциал. То есть, исходя современные территориальные общественные системы представляют собой социальное экономическое пространство, в котором формируется определенный «экономический фон», отображающий обобщенные и индивидуальные показатели. И в зависимости от уровня экономического развития региона, могут формироваться миграционные потоки населения. Если разность экономического развития между ними большая это говорит о экономическом кризисе и может послужить основой возникновения миграционного потока, практически это реакция на экономическую ситуацию, действительности места проживания человека.

Если рассматривать в рамках этого тезиса то в Северном Казахстане Акмолинская область по экономическим показателям уступает другим регионам, например: в Павлодарской, Костанайской областях, городу Нур-Султану (в 4 раза). На сегодня точками притяжения являются промышленные западные регионы и города республиканского значения. Получается, что общий рост экономики не создавал благоприятных условий для миграционного притока для области. В таких условиях формируется межрегиональная, внутриобластная и внешняя миграция. И практически с 90-х годов XX века наблюдается рост оттока населения в особенности в другие страны выступая регионом-донором. В период 2015-2019 годов уровень межрегиональной мобильности в стране вырос на 2,1 раза с 203 тысяч человек или 1,1% населения до 431 тысячи человек или 2,3% [3].

Важно отметить, что внутренняя миграция способствует перераспределению человеческого капитала и более эффективнее использование его для развития страны. А внешняя миграция в зависимости от направления и состава мигрантов приводит к накоплению либо к потере трудовых ресурсов. Чистый отток трудовых кадров из Казахстана увеличился в 2 раза в течении 2015-2019 года с 13,5 тыс. до 33 тыс. человек, а в период пандемии COVID-19 отток кадров замедлился. В период 2015-2020 гг. из страны выехало 218,9 тыс. человек, а прибыло 82,3 тыс. человек, в период с 2016 по 2020 гг. из них из Северного региона выехало 183887 человек и 35459 человек прибыло. Сальдо миграции отрицательное на протяжении этого периода и снизилось только в 2020

году, в тоже время темпы прибытия снижаются каждый год. Только за последние 3 года сокращение составило в среднем на 10 %.

Причем количество эмигрантов трудоспособного возраста растет, с 2015 года отрицательное сальдо населения составило 87,7 тыс.человек, то есть ежегодно страна теряет более 14 тыс. потенциально рабочей силы. Северный регион лидер по потере трудоспособного населения за пределы Казахстана первыми являются Костанайская- 20 тыс.чел. выбыло, а прибыло 4 тыс. чел., Павлодарская области -17,7 тыс.чел. выбыло, а прибыло 1,9 тыс. чел., и затем Северо-Казахстанская-14,4 тыс.чел. выбыло, а прибыло 3,4 тыс. чел. и Акмолинская области -11,1тыс.чел. выбыло, а прибыло 3,4 тыс. чел. [3].

В этих регионах темпы выбытия высоки, что вызывает там диспропорцию в распределении трудовых ресурсов.

За последние 5 лет (2016-2020гг.) число выбывших из страны составило от 0-19 лет- 18,2% , в возрасте 20-29 лет -11% от 30-44 лет-20,8%, от 45-59 лет - 46,6%. Свыше половины выбывших составляют женщины 52,1% (155321 человек), причем 31,8% это возраст 20-44 лет.

Прибывающая молодежь 20-29 лет- 17,4%, доля возраста с 30- 44 лет - 18,2%, 45-59 возраста 46,2%, детей 12,4%. (рисунок 3). Анализируя данные наблюдается отток населения практически по всем возрастным категориям, за исключение прибытия в возрасте 60+ составило 5,8%, что на 2,4% больше выбывших.

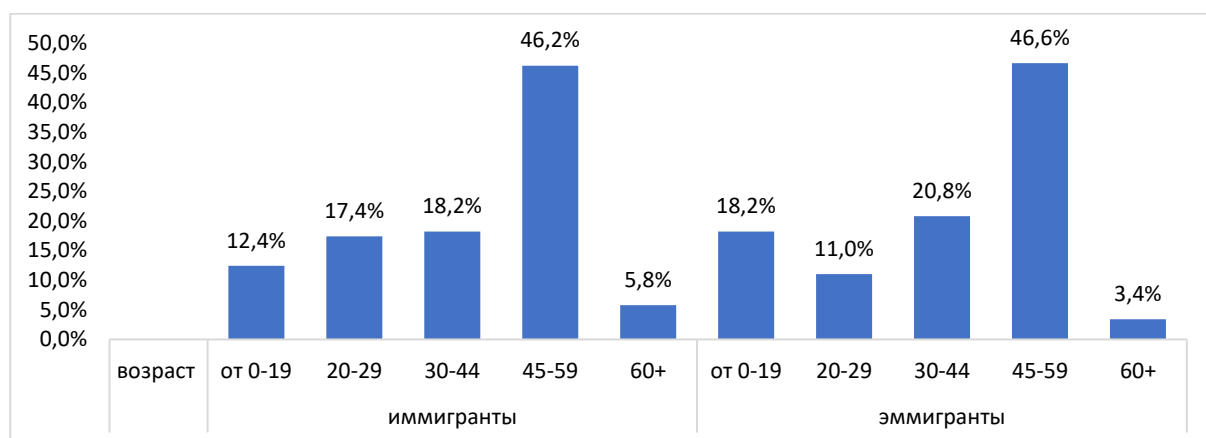

Рисунок 3- Внешняя миграция по возрастным группам

Наряду со значительным темпом оттока населения из страны, является неравномерное распределение человеческого капитала. К тому же данные статистики показывают, что квалифицированные специалисты чаще покидают страну, а на их замену в основном приезжают люди со средним образованием. В период с 2015-2020 годы эмигрировали лица с высшим образованием 38% (64,4 тыс. человек) и техническо-профессиональным образованием 34% (54,9 тыс.человек). То есть выбыло более 70 % эмигрантов квалифицированные специалисты. Но в этот же период иммигрировало более половины 55% (38,9 тыс.человек) со средним образованием.

В 2018 году в Северном регионе наблюдается практически такая же тенденция с отрицательным сальдо по высшему образованию, что и по стране в целом, за исключением города Нур-Султан, где сложилось положительное сальдо.

Вплоть до 2020 года, из Казахстана 119,3 тысячи человек уехали работать в другие страны, при этом лишь для 32,4 тысяч человек решили приехать в Казахстан для трудовой деятельности. Таким образом сальдо миграции сложился отрицательным. Можно предположить, что такая динамика сохранилась бы и сегодня, если бы не пандемия, ведь благодаря этому обстоятельству сальдо внешней трудовой миграции уменьшилось на 40% по сравнению в 1919 годом. На первых местах занимают специальности: технические-31%, экономические - 16%, педагогические -11%, реже уезжают представители сельско-хозяйственной сферы-2%, и архитектуры и строительства -3%, но можно предположить что данные направления специальности не являются лидирующими и по стране в целом [3].

В областях Северного региона страны наблюдается резкий разрыв между оттоком и прибытием ряда специалистов и рейтинг такой же, что и в целом по стране. Более всего наблюдается отток специалистов технических специальностей. По итоговым данным более всего специалистов выбыло из Павлодарской области прибыло специалистов в 10,7 раз меньше выбывших, в Костанайской области 15779 человек и прибыло 2888 человек, что в 5,7 раз меньше выбывших. Таким образом видно, что для Казахстана вопрос интеллектуальной эмиграции актуален, так как происходит снижение качества человеческого капитала и спадом производительности труда. Ведь интеллектуальная эмиграция влечет за собой потерю ценных идей, инноваций, доходов, менторинга, которые могли бы способствовать производительности труда и развитию экономики. Выбытие технических специалистов, медицинских и педагогических влияет на снижение качества образования и медицинских услуг, что в целом приводит к отрицательной репутации и негативный эффект в общественной жизни.

Миграционные процессы в Казахстане во времена развала СССР были связаны с целым комплексом причин, доминирующим является сочетание социально-экономических и политических факторов определяющие уровень жизни населения. Распад СССР обострил кризисные явления в экономике, сопровождающиеся спадом производства, нарастанием инфляции, ростом безработицы (особенно скрытой), что привело в свою очередь, к снижению жизненного уровня населения и кризисному состоянию социальной сферы. Индекс реальной заработной платы в Казахстане по данным Всемирного Банка в 1994 году оказался самым низким, по сравнению с другими постсоветскими странами и составлял в среднем 24 доллара США. В декабре 1996 года средняя номинальная зарплата составляла по официальным данным 8 770 тенге (121 доллар США по курсу 1996 года), однако такая величина зарплаты не выполняла функцию обеспечения воспроизводства рабочей силы. По оценке Госкомстата

Республики Казахстан уровень реальных денежных доходов республики населения на начало 1995 года составил примерно 26% от уровня 1989 года. С момента ввода национальной валюты в ноябре 1993 года цены выросли почти в 35 раз, а с начала реформы ценообразования в январе 1992 года - в 18 тысяч раз [4,с.21]. Исследования показывали, что среди факторов, влияющих на миграцию, политические являются столь же важными, наряду с факторами социально-экономического характера. Очевидно, однако, что экономические факторы вряд ли являются единственными, т.к. сотни тысяч людей уезжали в Россию, в страну которая сама находилась в экономическом кризисе и кроме того, ее политическая жизнь характеризуется большой непредсказуемостью. Вряд ли и политический фактор можно назвать основным и это подтверждает пример Балтийских стран. Права русских как граждан и как этнических меньшинств там нарушаются, однако эмиграция из Балтийских государств незначительна в связи с благоприятной экономической ситуацией в этих странах. Нарастание влияния политических причин в эмиграционных настроениях отражает статистика миграции в 1994 – 1995 годах. В эти годы наиболее интенсивной эмиграции усиливались авторитарные тенденции в государственном управлении. Значительные масштабы в постсоветский период приобрела и нелегальная иммиграция. Если в первой половине 90-х гг. среди нелегальных иммигрантов преобладали граждане КНР, то во второй половине 90-х гг. граждане Турции. В 1999-2000 годах был отмечен особенно резкий рост нелегальной иммиграции (транзит) из Афганистана и Шри-Ланки, что было связано с обострением политической ситуации в этих странах. Сложности адаптации испытывали и беженцы, прибывавшие из "горячих точек". По данным Агентства в 2001 году в Казахстане было официально зарегистрировано свыше 900 беженцев. 26 июня 1992 года был принят Закон "Об иммиграции". С провозглашением независимости Правительство заявило о готовности государства принять казахов ближнего и дальнего зарубежья, желающих вернуться на историческую Родину. Указом главы государства ежегодно утверждаются квоты иммиграции, определяющие численность семей репатриантов, принимаемых Казахстаном. Согласно официальным данным в 90-е годы в Казахстан прибыло около 180 тысяч репатриантов, а фактически в Казахстан за период независимого развития прибыло в два раза больше репатриантов. 13 декабря 1997 года был принят Закон "О миграции населения", 17 августа 2000 года постановлением Правительства была одобрена "Концепция государственной демографической и миграционной политики Республики Казахстан", Решениями Правительства предусмотрены предоставления жилья, меры направленные на всемерное содействие обустройству кандасов «оралманов», их адаптации в местах заселения и интеграции в локальную социальную среду[5].

По результатам исследования были сделаны следующие выводы. За указанный период фактически столица являлась главным центром притяжения для населения области, чему способствовало активное экономическое развитие

города Нур-Султана (Астаны) и непосредственная географическая близость к ней [6,7].

64% населения Казахстана обдумывают возможность переезда за рубеж, такая неутешительная статистика приводится Boston Consulting Group (BCG) на основе результатов анализа глобального рынка талантов, проведенного в 2020 году. Примечательно, что эта цифра выросла на 3 процентных пункта по сравнению с аналогичным исследованием 2018 года (61%). Тем не менее, в той же Италии или Швеции данный показатель достигает 90% и 86% соответственно, что отражает актуальность трудовой миграции и в развитых странах. В свою очередь, среди основных целей переезда за рубеж казахстанцы чаще всего называют возможность приобретения трудового опыта и получения более высокой зарплаты, наличие больших карьерных возможностей, а также гораздо высокий уровень жизни и перспективу обогащения личного опыта. Наиболее популярные страны, куда граждане Европы и Центральной Азии хотели бы эмигрировать – Германия, США и Канада. Также в десятку лидеров входят Швейцария, Великобритания, Италия, Австралия, Австрия, Франция и Швеция. С точки зрения экономических издержек ежегодно экономика теряет в среднем до 0,05% от ВВП, которые могли бы остаться в обороте на внутреннем рынке [8].

Самое важно, что волнует это потеря талантливой молодежи, тех кто может влиться в меняющиеся условия в стране и внести изменения, предложить новое. Большинство молодых людей требовательно относятся к выбору специальности, трудовой деятельности и стремятся туда где будут максимально комфортные условия для самореализации. Исходя из данных по миграции населения молодые люди, а также трудоспособное население мигрируют в самые разные уголки планеты, но особенно Россию, США и даже в Китай.

В миграции молодежи и трудоспособного населения при обратной миграции есть плюсы, это получения опыта и новых знаний, но если на постоянное место жительства то это достаточно большая проблема. И государство теряет ценный человеческий капитал, отрицательное сальдо тот показатель который нельзя игнорировать, причем на протяжении десятилетия.

Список использованной литературы

1. Молчановская А. Рынок труда Казахстана развитие в условиях новой реальности. 09.2021 г. Трудовая миграция: воздействие на экономику с.150.- статья
2. Есимова А.Б., Валитова З.Х. Мир Большого Алтая – World of Great Altay 3(1) 2017 г. ISSN 2410-2725 Межобластная миграция в Казахстане: основные тренды и динамика.- статья
3. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. г.Нур-Султан, 2021г. - бюллетень

4. Социально-экономическое положение Республики Казахстан в 1997 году. Нацстатагентство РК. Статистический пресс-бюллетень. Госкомитет РК Алматы, 1995, с.35.
5. Алимбекова Г.Т., Зейналова Е.А. Миграция в Казастане в советский период. 2002 г.с.4
[URL: http://ciom.kz/assets/files/Nashi%20publikacii/Migratsiya_postsovetski_period.pdf](http://ciom.kz/assets/files/Nashi%20publikacii/Migratsiya_postsovetski_period.pdf) -статья
6. Третьякова С.Н. и др. Перспективы роста населения в Республике Казахстан до 2021 года / С. Н. Третьякова и др. // Вестник Казахского национального медицинского университета. – 2015. – № 1. – С. 494-496.-статья
7. Плачинта И. Г. Разработка приема анализа влияния экономического фактора на миграцию (на примере Акмолинской области) / И. Г. Плачинта // Наука. Инновации. Технологии. – № 1(2018). – с.143.- статья
8. Молчанова А. Рынок труда Казахстана. Развитие в условиях новой реальности. 09.2021 г. Центр развития трудовых ресурсов с.221.-отчет

УДК: 93/94

АБЫЛАЙ ЗАМАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ

КАЗАХСКИЕ БАТЫРЫ ВРЕМЕН АБЫЛАЙ

KAZAKH BATYRS OF THE TIMES OF ABYLAI

Жуматаева Шынар Елемесовна, Капышев Ардак Каиржанович

Магистрант, Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
Shnar88@bk.ru, Ardak.kapyshev@mail.ru

Жуматаева Шынар Елемесовна, Капышев Ардак Каиржанович

Магистрант, Кандидат исторических наук, доцент
Кокшетауский университет им А.Мырзахметова, г Кокшетау
Shnar88@bk.ru, Ardak.kapyshev@mail.ru

Zhumataeva Shynar Elemesovna, Kapyshev Ardak Kairzhanovich

Master's student, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
A.Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau
Shnar88@bk.ru, ardak.kapyshev@mail.ru

Түйіндеме: Осы мақалада ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда қазақ қоғамында қалыптасып, дамыған батырлар институтының отандық тарих ғылымдағы тарихнамалық проблемасы қарастырылады. Тарихнамалық мәселелердің бұл мақалада қарастырылуы деректанулық және тарихнамалық проблемаларды шешуге негізделеді.

Кілт сөздер: батыр, баһадүр, тарихнама, революцияға дейінгі тарихнама, отандық тарихнама.

Аннотация: В данной статье рассматривается историографическая проблема отечественной исторической науки Института героев, сложившаяся и развитая в казахском обществе в XVIII-XIX веках. Рассмотрение историографических проблем в данной статье основывается на решении источниковедческих и историографических проблем.

Ключевые слова: батыр, бахадур, историография, дореволюционная историография, отечественная историография.

Abstract: This article discusses the historiographic problem of the national historical science of the Institute of Heroes, which has developed and developed in the Kazakh society in the XVIII-XIX centuries. Consideration of historiographic problems in this article is based on the solution of source study and historiographic problems.

Keywords: batyr, bakhadur, historiography, pre-revolutionary historiography, domestic historiography.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан кейін қазақ елі үшін тарихи сананы қалыптастыру, тарихи әділеттілікті орнату және Қазақстан тарихының ең қиын кезеңдері мен ақтаңдақтарын анықтау ең басты мәселеге айналды. Қазақстан әлемде өз орынын алуы үшін, ең бірінші өткен ғасырда жүргізілген саясат пен тарихи процесстермен тығыз байланысты болып келгендіктен, бұл жүйені жүргізу үшін тарихи тұлғалардың еңбек сіңген саясаттағы ролі мен қызметі ең алдыңғы қатарға қойылды. Халыққа рухани қолдау көрсетіп, халықты біріктіру ісінде табандылық танытқан, ұлтымызды ұйыстырудағы ролі орасан болғаны бүгінде тарихи шындық. Бұндай, сана мен саясатты қалыптастырушы тұлғалардың қатарына даңқты қолбасшылар, батырлар жатады.

Батыр – ол жеке бастың батырлығымен дарыйтын қасиет. Ол озық ойлы, терең білімді, зерделі, стратег бола болуі тиіс. Ол қазақ елінің үміті мен жеке билік институтының өкілі болып табылады. Қазақстан тарихында батырлар XVII ғасырдың II жартысы мен – XIX ғасырдың 60 жылдары аралығында өмір сүріп, бірнеше даму бағытынан өтті. Осы кезең шеңберінде олар әскербасыларынан ұлт-азаттық көтерілістердің басшыларына дейін өсті. Тақырыпты жүйелі зерттеу кезінде бірнеше тарихнамалық және деректанулық шолулар жасалды. Осыған сәйкес батырлар институтының тарихнамасы: төңкеріске дейінгі (XVIII в. — 1917 ж.), кеңестік кезеңнің тарихнамасы (1917–1991 жж.), Қазақстанның қазіргі кездегі тарихнамасы (1991 жылдан бастап).

Қазақ батырлары туралы ақпаратты XIX ғасырдың орыс этнографтарының еңбектерінен алуға болады. Батырлық туралы мәліметтерді Кіші жүздің ханы Әбілқайыр ханның ордасында болған ағылшын саяхатшысы Джон Кэстль XVIII ғасырдың 30 жылдарында жазған күнделігінде қазақтың атақты батырлары: Жәнібек, Есет, Бөгенбай, Баймұрат туралы мәлімет береді.

Революцияға дейінгі кезеңнің тарихнамасына орыс әскери-шығыстанушыларының еңбектері жатады. Осыған сәйкес П.И.Рычков XVIII ғасырдың II жартысына жататын "Орынбор тарихында" және "Орынбор губерниясының топографиясы" атты еңбектерінде қазақ хандығының тұтастығы туралы мәселесінде "арғын" тайпасынан Жәнібек пен Есеттің дипломатиялық қызметін белгіледі

Генералдық штабтың полковнигі Е. К. Мейендорф өзінің "Оренбургтен Бұхараға саяхат" атты кітабында батырлардың қазақ қоғамында "ержүрек, шыншыл және ақылды адамдар, соғыс кезінде — олар сардарлар" деген тұжырым жасайды. Оның айтуынша, батыр тек қана батыл адамның атағы ғана емес, сонымен қатар әскери функцияларды жүзеге асырумен айналысатын адамдардың атауы. Шынында батыр атағы қара сүйектен шыққан батыл, күшті адамға және әулеттік ақсүйектерден шыққан адамға бірдей беріледі.

Батырлар туралы құнды ақпарат И.Ф.Бларамберг [1], И.И.Крафт және Л.Мейердің еңбектерінде беріледі. XVIII — XIX ғасырлардағы қазақ өлкесінде өткен ұлт-азаттық көтеріліс туралы мәлімет орыс тарихнамасында аз кездеседі. Бар мәліметтердің көбісі, «Әскери жинақ» атты еңбектердің беттерінде фрагмент ретінде беріледі.

Абылай-хан дәуірін жоғары дәрежеде бағалаған, Ш.Уалиханов жазады: «Қазақтардың аңыз-әңгімелерінде Абылай киелі әулие ретінде айтылады, және Абылай дәуірі қазақ рыцарлығының дәуіріне айналды» [2]. Орыс деректеріне сәйкес негізделген Ш.Уалиханов XVIII ғасырдағы Қазақстанның ішкі саяси жағдайын саралап, қазақ мемлекеттілігінің сақтауда батырлар мен Абылайдың рөлін анықтауға тырысты.

Машхұр Жүсіп Көпеевтің «Қазақ шежіресі» атты еңбегінде атақты батырлардың аттары көрсетіледі: «Абылай хан заманында қараша халық арасынан Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаздауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәңібек, Көкжарлы көкжал Барақ атты батырлар шықты» [3]. «жауды қаштыртқан, Барақтың аты өшпес қалды» - және бұл ол туралы сөз. Ұлы жүзден – Шашышқылы Бердіқожа, Сырым Малайсары. Орта жүзден – Олжабай батыр, малай-жәдігер Жауғаш, Биғаш, Бөрітонды-Бөрте, Орманшы, Шотана, Өлтеке, Жидебай, Уақ Сары, Баян олардың бәрі батыр.

М.Көпеевтің шежіресінде батыр Абылай туралы тарихи мәлімет беріледі: «Бала кезінде Абылайды Сабалақ - деп атады». Автор жазады: «.....Жиырма жасқа толмаған Абылайдың жанында, Ораз атты өзбек сарт болды. Олар Есілдің бойында көші жүрген атығай-қарауыл руларына келіп, атақты бай Дәулеткелдің жылқысын бақты. Абылайдың атын сұрағанда: - Менің атым Сабалақ – деп жауап берді[4]».

Х.Досмұхамедов кезінде батырларға арнап бірнеше ғылыми жұмыс жазды. «Қазақ батырлары. Исатай мен Махамбет», «Исатай Тайманұлы көтерілісі туралы қысқаша ақпарат», «Махамбет батыр», «Исатай деген кім?», «Жалаңтөс батыр шежіресі» атты еңбектерінде Халел Досмұхамедов батырлардың өмірі мен қызметіне анализ жасады.

А.Диваев Бұланты және Білеуті өзендерінің жағаларында өткен шайқаста ұлы және кіші жүз қазақтарын бастаған Тайлақ пен Саңырақ батырлар туралы мәліметтерді жазып алған. Екі өзен аралығында Қалмаққырылған атты төбенің басында қазақ батырларының көрлері орналасқан. Көрдің басында тұрған құлыптастарда рулық таңбалар бейнеленген.

И.М.Казанцевтің «Қырғыз-қайсақтардың сипаттамасы» атты кітабында батырдың болу жолдары мен критерийлерін баяндап кеткен болатын. Л.А.Бобров, А.Ю.Борисенко, Ю.С.Худяков бірлесіп жазған «Взаимодействие тюркских и монгольских народов с русскими в позднее Средневековье и Новое время» атты монографияда ол батыр титулының анализін өткізіп, қарасүйек және ақсүйек таптарына бұл титулының берілуін зерттеген болатын[5].

К.С.Ахметжан өзінің «Этнография традиционного вооружения казахов» ат еңбегінде батыр мен қатардағы жауынгер қолданатын бес қару түрлерін және олардың ерекшеліктерін айтеп кеткен болатын.

Қазақ-жоңғар соғысын зерттеген отандық тарихшы-ғалымдардың қатарларына: Ш.Уалиханов, М.Көпеев, Ш.Құдайбердиев, М.Тынышпаев және А.Бөкейхановтар[6] жатады. Дәл осы ғалымдардың еңбектерінде жеке батырлардың өмірбаяндары мен жалпы батырлар институтының жалпы құрылысы баяндалады.

Кеңестік тариханамада жоңғар шапқыншылығын зерттеген алғашқылардың бірі болған М.Тынышпаев. Қазақ фольклорының материалдары мен орыс деректеріне негізделген М.Тынышпаев «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атты тақырыпқа байланысты бірнеше ғылыми мақалалар жазды.

XX ғасырдың 30 жылдарында А.Ф.Рязанов өзінің ««Қырғыз халқының тәуелсіздік үшін қырық жыл күресі 1797-1838 жж» атты еңбегінде батырлар туралы ауқымды мәліметтерді Орынбор архивінен алып, тарихшылар арасында қолданысқа енгізген болатын.

Е.Б.Бекмаханов «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» атты монографиясында қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өмірін сипаттады. Ғалым бұл еңбекте, әлеуметтік өзгерістердің динамикасын зерттеп, сұлтан, би, батыр, тархан, молла және қожа әлеуметтік топтарын терең қарастырды. Зерттеуші, XIX ғасырдың ортасына қарай автор тархан және батырлардың саяси және әлеуметтік-экономикалық ықпалын жоғалтқанын анықтады. Берілген нәтиже, Е.Б.Бекмахановтың «Батырлардың әлеуметтік табиғаты туралы» атты еңбегінде көрсетіледі.

XIX ғасырдың екінші жартысында орыс тарихнамасының А.Н. Середа, Л.Карасовский, И Завалишин сияқты көрнекті өкілдері, біраз уақыт қазақ ханында тұтқында болған барон Услар оның жеке басының асыл қасиеттерін тамсана отырып, айтып кеткен. П.П. Семенов-Тянь-Шанский оны «Қазақ даласының Митридатты» деп атаған. А.Янушкевич Кенесарыны Алжир халқының француз отаршылдарына қарсы ұлт-азаттық қозғалысының көсемі Абд әл-Кадермен теңестірді. Г.Д.Мухтарова «XVIII — XIX ғасырдың 70 жылдары аралығындағы қазақ халқының отаршылдық саясатына қарсы ұлт-азаттық көтерілісі» атты диссертациялық жұмысында ресейлік және кеңестік ғалымдардың жұмыстарының нәтижесі шығарылған[7]. Автор Кенесары Қасымұлының көтерілісін және оның жанына топтасқан батырлардың өмірі мен қызметін баяндаған. Л.Б.Бердыгожиннің диссертациялық жұмысында Исатай Тайманұлы

және Махамбет Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің тарихы бойынша тарихнамалық және деректанулық анализін өткізді.

Ерекше қызығушылықты Г.Кайгарлиеваның «Батырлар институты және оның дәстүрлі қазақ қоғамындағы орны (Бөкенбай батыр әулетінің негізінде)» [8] мен М. Дауытбековой «Институт батырства в казахском обществе» атты диссертациялық жұмыстары тудырады..

З.Рысбеков, Э.Муктара, З.Байдосова, Н.Жетпісбаевтің қазақ тілінде жазылған еңбектерінде батырлардың қоғамдық институт ретіндегі рөлі көрсетіліп, жеке орынды Бөкенбай батырға беріледі.

Қазақ қоғамында батырлар институтының пайда болуының басты себебі: жоңғар шапқыншылығы және Тәуке ханның жүргізген саясаты. Дәл осы оқиғалар батырлардың пайда болуына әкеліп, жаңа таптың құрылуына әкелді. Жоңғар шапқыншылығы кезінде пайда болған батырлар туралы ақпаратты, қазіргі кезде орыс деректерінде: Омбы архиві, Орынбор архиві, губернаторлар мен шенеуліктердің жеке күнделіктері, XIX ғасырдың I жартысында жүргізілген этнографиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері, хат пен бұйрықтардан табуға болады. Отандық деректерге шежірелер мен жырларды жатқызуға болады: М.Ж.Көпеевтің шежіресі, Ш.Құдайбердіұлының шежіресі, Үмбетей, Бұхар, Тәтіқара, Қожаберген, Сарышуаш атты жыраулардың дастандарында табуға болады. Осы екі негізгі дерек көздеріне негізделе отырып, тарихшы ғалымдар зерттеу жүргізді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Бларамберг И. Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букейвский) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 16. Ч.-1, СПб., 1848. — 322 с.

2 Крафт И. И. Из киргизской старины. — Оренбург, 1900. — 157 с.

3 Валиханов Ч. Ч. Соб. соч. в пяти домах, т.4, — Алматы: Наука, 1985.—258 с.

4 Копеев М. Ж. Тандамалы. — Алматы.: «Ана тілі», 1992. — 384

5 Бобров Л. А., Борисенко А. Ю., Худяков Ю. С. Взаимодействие тюркских и монгольских народов с русскими в позднее Средневековье и Новое время: Учеб. пособие / Новосиб. гос. ун-т. Новоси-бирск, 2010. – 288 с.

6 Кундакбаева Ж. Проблема политики России в Казахстане в XVII-XIX вв в отечественной историографии // Вестник КазГУ Серия историческая 2003 — № 1. — 82–86 с.

7 Мухтарова Г. Д. Национально-освободительная борьба казахского народа в последней четвертиXVIII — 70-е годы XIX в. (актуальные проблемы историографии): Дис.канд.истор.наук. Алматы, 1997. — 175 с.

8 Кайгарлиева Г. Батырлар институты және оның дәстүрлі қазақ қоғамындығы орны (Бөкенбай батыр әулетінің негізінде): 07.00.02. — Тарих ғылымдарының кандидаты... диссертациясы. — Орал, 2010. — 159 б.

**ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПЕРЕВОДА
(НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕВОДОВ ДЖ. Г. БАЙРОНА)**

**АУДАРМАНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІ
(ДЖ. Г. БАЙРОН АУДАРМАЛАРЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)**

**PRAGMATIC ASPECT OF TRANSLATION (ON THE EXAMPLE OF J. G. BYRON'S
TRANSLATIONS)**

Жумагулова Наталья Станиславовна,

А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

n_schum@inbox.ru

Жүкенов Нұрлан Қайратұлы,

А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

nur-1998@live.ru

Жумагулова Наталья Станиславовна,

Кокшетауский университет им.А.Мырзахметова, г.Кокшетау

n_schum@inbox.ru

Жукенов Нурлан Кайратович

Кокшетауский университет им.А.Мырзахметова, г.Кокшетау

nur-1998@live.ru

Zhumagulova Natalya Stanislavovna

A.Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau

n_schum@inbox.ru

Zhukenov Nurlan Kairatovich

A.Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau

nur-1998@live.ru

Аннотация: В статье рассматривается понятие прагматики перевода поэтического текста. Прагматический аспект перевода поэзии представлен как приоритетное направление деятельности переводчика при передаче текста стихотворения. Рассматриваются варианты перевода стихотворения Дж. Г. Байрона «She walks in beauty». Сравнение вариантов наглядно представляет необходимость передачи как формы и содержания произведения, так и его коммуникативно-прагматической специфики.

Ключевые слова: перевод, прагматика перевода, художественный текст, поэтический текст, переводческие трансформации.

Түйіндеме: Мақалада поэтикалық мәтінді аудару прагматикасының тұжырымдамасы қарастырылады. Өлең мәтінін берудегі аудармашы қызметінің басым бағыты ретінде поэзия аудармасының прагматикалық қыры берілген. Дж.Г.Байронның «Ол сұлулықпен жүреді» поэмасының аударма нұсқалары қарастырылады. Нұсқаларды салыстыру шығарманың түрін де, мазмұнын да, оның коммуникативтік және прагматикалық ерекшелігін де жеткізу қажеттілігін айқын көрсетеді.

Түйін сөздер: аударма, аударма прагматикасы, көркем мәтін, поэтикалық мәтін, аударма трансформациялары.

Abstract: The article discusses the concept of translation pragmatics of a poetic text. The pragmatic aspect of poetry translation is presented as a priority activity of the translator. Variants of

the translation of G.G. Byron's poem "She walks in beauty" are considered. The comparison of variants clearly shows the need to convey both the form and content of the work, as well as its communicative and pragmatic specifics.

Key words: translation, translation pragmatics, literary text, poetic text, translation transformations.

Прагматика играет в переводе значительную роль, представляет собой основу выбора стратегии перевода. Прагматика рассматривает высказывание как единицу речевого общения, имеющую явную либо скрытую цель, передающую отношение адресанта к предмету речи, оценку того, о чем говорится. Понятие прагматики включает в себя все вопросы, связанные с различной степенью понимания участниками коммуникативного процесса тех или иных языковых единиц и речевых произведений и с различной их трактовкой в зависимости от языкового и неязыкового (экстралингвистического) опыта людей, участвующих в коммуникации [1, с. 107]. Прагматическая установка текста исходит из его назначения, вида, жанра.

В процессе предпереводческого анализа текста выявляются существенные моменты, которые будут способствовать воспроизведению прагматического потенциала оригинала для достижения поставленной задачи, т. е. способствовать достижению желаемого эффекта на адресата текста перевода. Н.К. Гарбовский отмечает, что в процессе перевода осуществляется два вида преобразований: прагматические и прагматически обусловленные. Поскольку прагматика как отношение между знаком и участниками коммуникации имеет двустороннюю структуру, т.е. направленным к адресанту и к адресату высказывания, то в переводе эта структура усложняется: «Переводчик сам становится отправителем, автором сообщения, адресованного "своему" получателю, отличающемуся от получателя оригинального речевого произведения этнически, культурно, часто исторически» [2, с. 394]. Перевод художественного текста также требует сохранения его прагматики с учетом специфики данного вида текста. Это особый вид перевода, в результате которого создается художественный текст, который содержит в себе специфику (авторский стиль, тропы, поэтику) текста исходного.

О передаче прагматического эффекта художественного (в частности, поэтического) текста В.Н. Комиссаров пишет, что свойственные литературным произведениям прагматические отношения могут быть реализованы в переводе, но со значительными ограничениями с точки зрения формы, которая в художественном произведении является частью содержания [4, с. 69].

Говоря о прагматическом аспекте поэтического текста, К.В. Кулемина рассуждает о нем с точки зрения коммуникативной направленности, т.е. отдельный поэтический текст – это коммуникативный акт, во время которого от адресанта высказывания к адресату передается определенная информация, однако в данном случае информация без ее эстетического воздействия на адресата не несет какой-либо ценности. Следовательно, анализируя прагматическую сторону текста, необходимо учитывать его стилистические

характеристики, которые обеспечивают восприятие информации и эстетического компонента текста, а также психологию восприятия адресата [5, с. 5]. Также отмечается, что коммуникативная направленность поэтического текста гораздо выше, чем текста непоэтического, поскольку готовность адресата воспринимать его как таковой и интерпретировать значительная [7, с. 114]. При этом условии какое-либо отклонение текста перевода от оригинала не ощущается так остро. М.С. Степанов указывает, что примером этому тезису служит существование нескольких вариантов перевода одного и того же стихотворения не оказывают особого влияния на восприятие оригинала в культуре, на языке которой созданы переводы [7, с. 114].

В отношении поэтического перевода многие исследователи придерживаются мнения о том, что к нему не может применяться стратегия буквального перевода; на переводящем языке, по сути, создается новый текст, который все же основан на «духе» текста оригинала. Данный факт наиболее явно стал проявляться в то время, когда поэтические переводы стали осуществляться намного чаще, чем ранее, массово – это происходило в период романтизма [7, с. 115]. Под «духом» текста понимается его тональность, национально-культурная специфика, идиостиль автора и др., т.е. такие компоненты текста, которые выходят на первый план относительно языковых особенностей текста, прагматический и коммуникативный компоненты; тем не менее эти две стороны текста поэтического произведения остаются взаимосвязанными. Так, характер текста перевода поэтического произведения (торжественный, элегический, иронический и т.д.) обусловлен интонационным строем оригинала [6, с. 31].

Существует точка зрения, согласно которой поэтический текст рассматривается в семиотическом плане, т.е. как определенный знак, который «преломляет опыт автора и реципиента» [7, с. 114]. Перевод текста как знака понимается как наиболее адекватный перевод в аспекте прагматики, при этом значимым является специфика тех или иных частей бытия текст произведения обозначает и моделирует.

Поскольку перевод – это трехсторонний процесс (в котором участвуют автор, переводчик как транслятор мысли автора и читатель), на характер текста перевода влияют не только интенция автора и особенности восприятия читателя, но и специфика личности переводчика, в том числе и его коммуникативные установки. Рефлексия, которая называется исследователями неизбежной, а также творческий аспект переводческой деятельности, влияют на появление в тексте перевода значимых, эстетических и коммуникативных элементов, которых не было в тексте оригинала [6, с.10].

Л.С. Макарова, рассматривая прагматику поэтического текста, предлагает использовать понятие прагматического моделирования. Прагматическая модель, по мнению исследователя, представляет собой «гибкую и многоуровневую прагматическую интерпретацию оригинала, целостность которой основана на аналогии по отношению к смысловой и эстетической динамике оригинала» [6, с. 12]. В прагматической модели учитываются различные аспекты перевода:

лингвистический, культурологический, концептуально-фактологический, художественно-эстетический, хронологический, конвенциональный, субъективно-личностный.

На практике приоритет коммуникативно-прагматической направленности перевода можно исследовать при сравнении нескольких вариантов перевода текста поэтического произведения. Так, существует множество переводов стихотворений английского поэта Дж. Г. Байрона, причем переводы создавались как его современниками, так и переводчиками более позднего времени. Известное стихотворение Байрона «*She walks in beauty*» было переведено на русский язык переводчиком XIX века Д.П. Ознобишиным и поэтом и переводчиком XX века С.Я. Маршаком. Общая форма оригинала сохранена обоими переводчиками (стихотворение содержит три шестистишия и написано с использованием перекрестной рифмы), но после прочтения вариантов становится очевидно, что они отличаются друг от друга размером, подбором лексики, синтаксических конструкций, примененными трансформациями, что в результате привело к их значительному расхождению. Более ценным в художественном плане считается перевод, созданный С.Я. Маршаком; в этом произведении представлен «образный мир стихотворения, передающий высокий настрой Байрона» [3]. Отмечается, что в переводе Маршака именно настрою (т.е. прагматической составляющей) подчинены языковые аспекты: выбор лексики, поэтичной, но современной, а также синтаксис и интонация.

Перевод С.Я. Маршака повторяет размер стиха, выбранный Дж. Байроном – четырехстопный ямб, а в варианте Д.П. Ознобишина это уже пятистопный ямб, который «утяжеляет» стих, создает совершенно иной ритм (ср.: «Прибавить луч иль тень отнять» / «Придайте луч, одну лишь тень сильнее»). Поскольку перевод Д.П. Ознобишина был создан гораздо ранее, чем перевод С.Я. Маршака, это отражается и в лексическом составе: *величествен, боренье, звезда [ночь], слилось, огонь*. В переводе С.Я. Маршака используется больше переводческих трансформаций, т.е. больше отступлений от оригинального текста. Например, сравнение цвета волос женщины с вороновым крылом у Байрона (*which waves in every raven tress*) сохранено практически в неизменном виде у Ознобишина: *крыл ворона чернее*; здесь используется буквальный перевод, при этом потребовавший инверсии. Маршак применил смысловое развитие: *агатова прядь* (цвет воронова крыла – черный цвет – цвет агата). Перевод С.Я. Маршака проще и в то же время лиричнее. В варианте Д.П. Ознобишина в текст включены разнообразные формальные и прагматические дополнения. Например, необходимость следования ритму и размеру привела к появлению в тексте солецизмов, т.е. искажения в сочетании слов: *волшебная затмится красота, в блестящих дня лучах*. Кроме того, появляется диалог говорящего с получателем высказывания (этого нет у Дж. Байрона): *Придайте луч, одну лишь тень сильнее*.

Таким образом, созданный Дж. Байроном образ прекрасной женщины С.Я. Маршаку удалось передать в полной мере – авторская интенция сохранена, создан необходимый прагматический эффект. В стихотворении, кроме ритма,

рифмы и т.п. – всего того, что делает поэтический текст таковым, обязательно должны быть сохранены художественные образы, на котором и основывается все своеобразие стихотворения. С.Я. Маршак сохранил особенности размерной организации, рифмы, ритма, и в то же время создал женский образ, наполненный красотой и легкостью – за счет легко воспринимаемого текста, на что повлиял выбор лексики и синтаксических структур.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. М.: ЛКИ, 2010. – 240 с.
2. Гарбовский Н. К. Теория перевода. М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 544 с.
3. Демурова Н.М. О переводах Дж. Байрона в России // Selections from Byron. М.: Progress Publishers, 1979. – С. 425–442.
4. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. М.: Едиториал УРСС, 2019.– 176с.
5. Кулемина К.В. Эквивалентность и адекватность в переводах поэтических текстов: автореф. дисс. ... канд. филологич. наук. – Пятигорск, 2006. – 20 с.
6. Макарова Л.С. Коммуникативно-прагматические аспекты художественного перевода: автореф. дисс. ... д-ра филологич. наук. М.: МГЛУ, 2005. – 44 с.
7. Степанов М.С. Прагматические аспекты поэтического перевода // Армия и общество. 2010. №. 2. – С. 111-115.

УДК 657.6

Туристiк индустриядағы қонақжайлық объектілерінің бәсекеге қабілеттілігі және оның дамуына әсер ететін факторлар

Қабдрашит Сүйінбай Олжабайұлы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

suiinbay@bk.ru

Қабдрашит Сүйінбай Олжабайұлы

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

suiinbay@bk.ru

Kabdrashit Suiinbay Olzhabaevich

Kokshetau University named after Sh . Ualikhanov, Kokshetau

suiinbay@bk.ru

Түйін: Өзектілігі: мақалада туристік индустриядағы қонақжайлық объектілерінің бәсекеге қабілеттілігін, оның дамуына әсер ететін факторлар туралы баяндалады.

Аннотация: Актуальность: в статье рассказывается о конкурентоспособности объектов гостеприимства в туристской индустрии, факторах, влияющих на ее развитие.

Annotation: Relevance: the article describes the competitiveness of hospitality facilities in the tourism industry, factors affecting its development.

Түйін сөздер: туристік индустрия, туристік кәсіпорындар, қонақжайлық объектілер, қонақжайлық индустрия, қонақжайлылық, қонақ үй шаруашылығы, туристік инфрақұрылым, бәсекеге қабілеттілік.

Туризм индустриясының көптеген анықтамалары бар. Және бұл кездейсоқтық емес. Ғылыми әдебиеттерде туризм индустриясы ұлттық экономиканың құрамына кіретін ерекше күрделі салааралық жүйе екендігі айтылған. Мысалы, В.И. Азар, В. А. Квартальновтың еңбектерінде туристік индустрия функциялары демалыс пен ойын-сауықтың әртүрлі түрлеріне алуан түрлі және күрделі сұранысты қанағаттандырудан тұратын салалар мен ішкі салалар кешенінен тұратын экономикалық жүйе ретінде анықталады. Бұл көзқарас бойынша, туристік индустрияны халық шаруашылығының дербес саласы деп санауға болмайды, өйткені туристердің тұтынушы ретіндегі сұранысы белгілі бір туристік қызметтерден басқа көптеген ұлттық салалардың қызметтері мен өнімдерін қамтиды.

В. С. Преображенскийдің пікірінше, туризм индустриясы – бұл екі ірі блокты - табиғи кешендерді, инженерлік құрылымдар мен қызмет көрсететін персоналды қамтитын демалу және рекреациялық ресурстарды қамтитын халық шаруашылығының саласы. Туристік индустрияның мұндай сипаттамасы оны туристік қызметтер мен туристік сұраныс тауарларын өндіретін және сататын өндірістік, көлік кәсіпорындарының жиынтығынан тұратын сала ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.[1]

Туризм индустриясының ең сәтті және кең таралған анықтамаларының бірі 1971 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Сауда және даму жөніндегі конференциясында берілген дефиниция саналады. Бұл дефиницияға сәйкес: туризм индустриясы - бұл саяхатшылар үшін тауарлар мен қызметтерді құруға бағытталған өндірістік және өндірістік емес қызметтердің жиынтығы. В.Г. Герасименко айтуынша, туристік индустрия адамдар кез-келген мақсатта өзге ел немесе аймақ территориясы бойынша қозғалу кезде қажеттіліктерді қанағаттандыратын салалардың кешенін құрайды, тек өзге елге кәсіптік қызмет бабымен барған жағдайларды қоспағанда.

«Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» 2001 ж 13.06 №211-ІІ Заңнамасына сәйкес: Туристік индустрия - туристерді орналастыру орындарының, ойын-сауық объектілері мен құралдарының, көлік бойынша қызмет көрсету кәсіпорындарының, қоғамдық тамақтандыру объектілерінің, спорттық немесе танымдық, әлде сауықтыру мен өзге де мақсаттағы объектілердің; туристік қызметті жүзеге асыратын ұйымдардың, сондай-ақ экскурсиялық қызметтер мен гидтер (гид-аудармашылар) қызметтерін ұсынатын ұйымдардың жиынтығы ретінде айқындайды[2].

Дүниежүзілік туристік ұйым анықтамасына сәйкес туристік индустрия дегеніміз - бұл экономикалық қызметтің әртүрлі салаларына жататын, туристер толығымен немесе ішінара тұтынатын өнімдер мен қызметтерді өндіретін кәсіпорындар мен ұйымдардың жиынтығы. Сондықтан, халықаралық тәжірибеде туристік индустрия кәсіпорындарын туристердің қажеттіліктерін қанағаттандыру сипаты бойынша бөлу қабылданған:

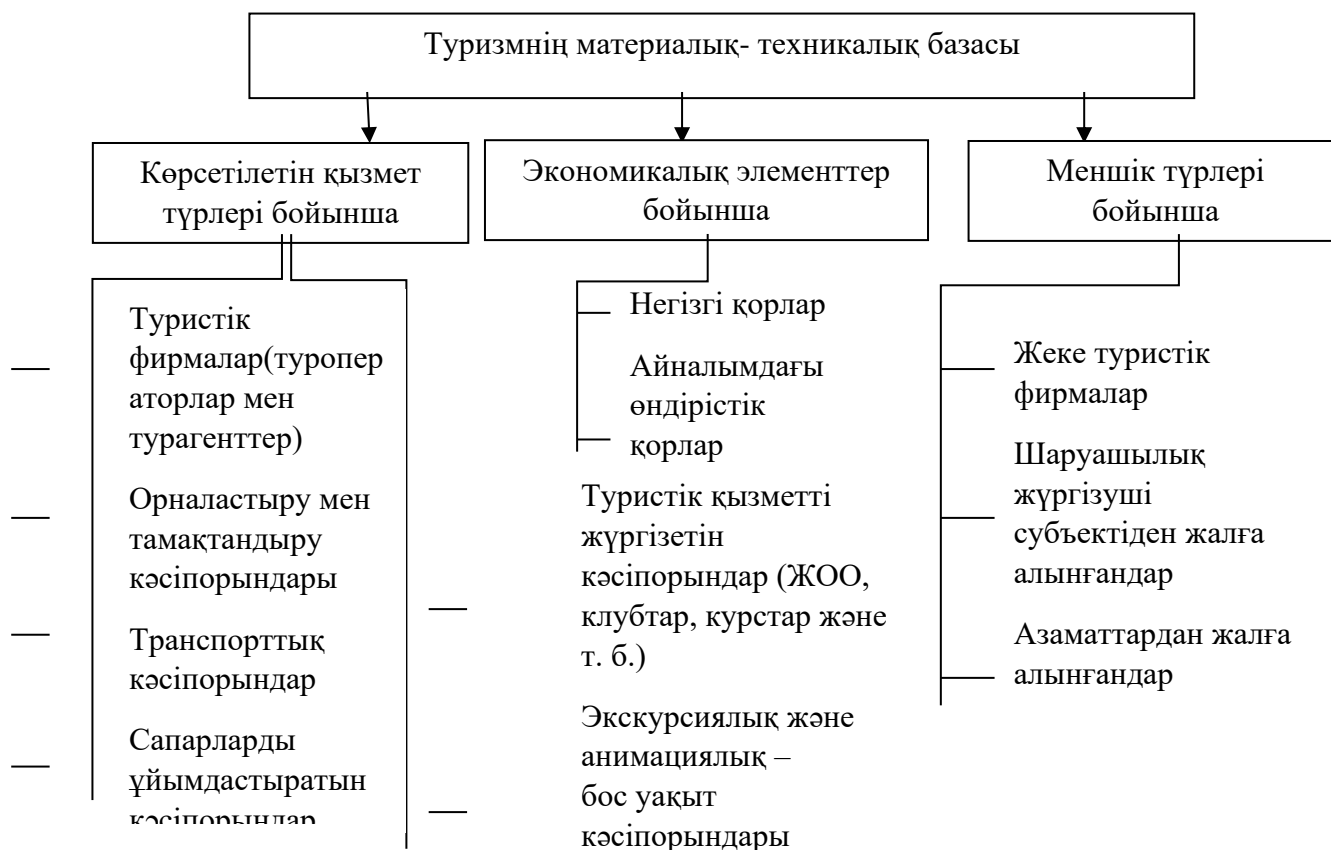
- ✓ туризмді ұйымдастыру мен делдалдық кәсіпорындар;
- ✓ туристердің қозғалысын қамтамасыз ететін көлік кәсіпорындары;
- ✓ саяхат барысында «белгілі бір жерде орналастыру және уақыт өткізу» кәсіпорындары (орналастыру, тамақтану, көңіл көтеру).

В. А. Квартальнов[3] қазіргі уақытта туризм индустриясының өсуінің негізгі факторлары ретінде келесілерді қарастырды:

- ✓ халық табысының өсуі, яғни алғашқы қажеттіліктерді (тұрғын үй, тамақ, киім) қанағаттандырумен қатар, рекреациялық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін пайдалануға мүмкіндік беретін фактор. Экономикалық дамыған елдер резиденттерінің туристік қызметтерге шығындары тұрғын үй шығындарынан кейін екінші орынға шықты;
- ✓ өсіп келе жатқан урбанизация және қалалардағы экологиялық ахуалдың нашарлауы, экологиялық таза ортада демалуға деген сұранысты тез күшейтетін, урбанизацияланған өмір стереотипін өзгертуді қажет ететін, күнделікті күйзелістер мен күнделікті күйзелістерден аулақ болу қажеттілігі;
- ✓ бос уақыт мөлшерінің артуы, яғни адам мәжбүрлеу арқылы емес, еркін түрде таңдай алатыны. Экономикалық дамыған елдердегі туризм практикасында туризмнің келесі саралануы дамыған: әдетте демалыс кезеңі шетелдік туристік сапарларға, ал демалыс күндері ел ішінде экскурсияға, кешкі бос уақыт қала бойынша серуендеуге немесе демалуға арналған. Бос уақыт құрылымында демалыс күндері жетекші орынға ие болғандықтан, дамыған елдерде ішкі туризмге сұраныс артып, ішкі туризм индустриясы жоғары қарқынмен дамуда;
- ✓ ұйымдастырушылық құралдар мен инфрақұрылымды дамыту, бірегей туристік ресурстарды қол жетімді етуге және туристік қызметті ыңғайлы етуге мүмкіндік беру;
- ✓ халықаралық сауда алмасуларының дамуы, ең алдымен жылдам өсіп келе жатқан туристік сұранысты қанағаттандырудағы жоғары тиімділігінің арқасында туризм бірінші орынға шықты;
- ✓ бұқаралық ақпарат құралдарын, паблик рилейшнз, телекоммуникациялық жүйелер мен ақпараттық технологияларды дамыту нәтижесінде тек жарнамалық қызметті жүргізбей, әлеуетті туристерге тез және ыңғайлы қызмет көрсету мүмкіндігін дамыту.

Туристік индустрия ұйымдастырушылық туризмді дамытудың негізі болып табылатын материалдық-техникалық базаға сүйенеді. Туризмнің материалдық-техникалық базасына мыналар жатады: туристік фирмалар

(туроператорлар мен турагенттер), қонақ үйлер, туристік базалар, тамақтану және сауда кәсіпорындары, автокөлік кәсіпорындары, туристік жарақтар мен мүкәммалды жалға беру пункттері, туристік жолдамаларды сатумен айналасатын бюролар, бақылау-құтқару қызметтері, туристік клубтар, станциялар және т. б. Туризмнің материалдық-техникалық базасы объектілерінің жіктелуі үш негізгі белгілерге негізделеді: көрсетілетін қызметтердің түрлері, экономикалық элементтер, кәсіпкерлік субъектілерінің меншік түрлері.

Сурет 1. Туризмнің материалдық-техникалық базасы объектілерінің класификациясы

Жалпы, туризм индустриясы табиғи ресурстар базасына сүйенеді. Мұндай база демалушылар үшін тартымды болуы керек, неғұрлым табиғаты таза, «адам аяғы баспаған» жер болса, тұтынушылар үшін солғұрлым жақсы. Табиғи аймақтар туристерге толып кетпеу үшін жеткілікті территорияға ие болуы керек; ластану, өсімдіктермен улану, қауіпті жануарлардың, жәндіктердің болуы сияқты түрлі тәуекелдерден қорғалған аймақ болуы шарт. Туризмді дамыту табиғи апаттардан (су тасқыны, құрғақшылық, көшкін, жер сілкінісі) бос жерлерде жүргізілуі керек.

Туризм - бұл әртүрлі бизнесті қамтитын қуатты индустрия. Туристік кәсіпорындардың коммерциялық бағыты туристік және сервистік бизнестің пайда болуына, сонымен қатар кәдесыйлар мен туристік тауарлар шығаратын

мамандандырылған саланың құрылуына әкеледі. Бұл жағдай туризмдегі қызмет пен тауарларды сервистік және туристік кәсіпорындардың дербес кешеніне айналуына мүмкіндік береді. Мұның бәрін және туристік қызмет көрсету саласымен тығыз байланысты көптеген кәсіпорындар, ұйымдар мен фирмалар туризм индустриясы болып есептеледі, оның даму қарқыны жылдамдығымен ерекшеленеді.

Қазіргі туризм индустриясы бірқатар экономикалық субъектілерді қамтиды[4]:

- туристік қызметтерді өндіретін фирмалар (сауықтыру орталықтары, санаторийлер, демалыс орталықтары және т.б.);
- туроператорлық фирмалар, яғни. негізінен көтерме сауда негізінде туристік өнімді әзірлеуге және сатуға арналған фирмалар;
- туристік өнімді сатушы ретінде әрекет ететін туристік агенттіктер-фирмалар;
- орналастыру қызметін көрсететін мамандандырылған фирмалар (пансионаттар, демалыс үйлері, мотельдер, қонақ үйлер, кемпингтер және т.б.);
- мамандандырылған тамақтану орындары (мейрамханалар, барлар, кафелер, асханалар және т.б.);
- мамандандырылған көлік кәсіпорындары (авиация, автомобиль көлігі, теміржол бөлімдері, теңіз және өзен көлігі кәсіпорындары және т.б.);
- туристерге арналған тауарларға мамандандырылған сауда кәсіпорындары;
- туризмдегі бос уақыт немесе демалыс саласындағы кәсіпорындар (кино және концерт залдары, ойын автоматтары залдары және т. б.);
- жарнамалық-ақпараттық мекемелер (жарнамалық агенттіктер мен бюролар, ақпараттық-туристік орталықтар);
- мемлекеттік кәсіпорындар (ұлттық, аймақтық, коммерциялық негізде туризммен айналысатын унитарлық немесе акционерлік сипаттағы муниципалды кәсіпорындар).

Туристер үшін өнімдер мен қызметтер өндіретін туризм индустриясы кәсіпорындарының келесі жіктелуін келтіруге болады:

бастапқы, туристерге тікелей қызмет көрсетуге арналған (санаторийлер, пансионаттар, турбазалар және т. б.); жабық туристік және курорттық орталық жағдайында осы аумақта орналасқан барлық дерлік кәсіпорындар осы санатқа жатады;

екінші, негізінен туристерге қызмет көрсетуге арналған, бірақ олардың қызметтерін жергілікті тұрғындар да пайдалана алады (тамақтану кәсіпорындары, мәдени мекемелер);

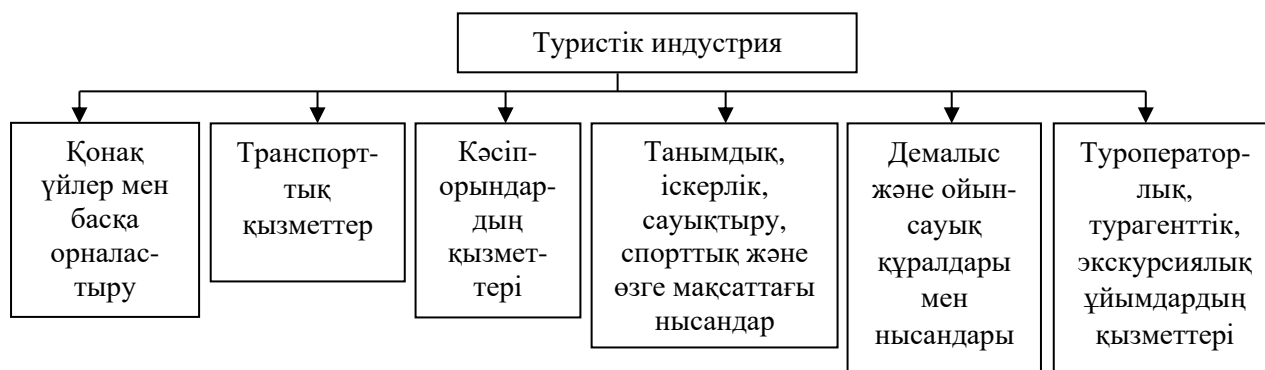
Туристiк индустрия құрылымы 2 суретте сызба ретiнде келтiрiлген.

Сурет 2. Туристік индустрия құрылымы

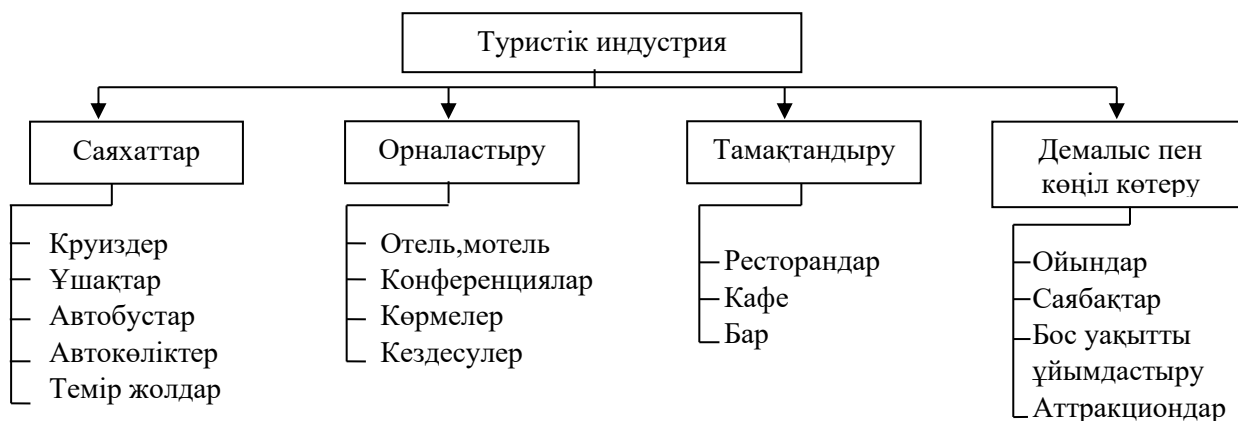
үшінші, әдетте, жергілікті тұрғындарға қызмет көрсетуге арналған, бірақ олардың қызметтерін туристер де қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдалана алады(қоғамдық көлік, пошта және т. б.).

А. С. Кусков пен Ю. А. Жаладянный[5] еңбектерінде туристік индустрия қонақ үйлер мен басқа да орналастыру құралдарының , көлік құралдарының, тамақтану объектілерінің, санаторийлік-курорттық емдеу мен демалыстың, ойын-сауық объектілерінің , танымдық, іскерлік, емдік - сауықтыру, дене шынықтыру-спорттық және басқа да мақсаттағы объектілердің, туроператорлық және турагенттік қызметті жүзеге асыратын ұйымдардың, туристік ақпараттық жүйелер операторларының, сондай-ақ гид, экскурсовод немесе нұсқаушы-жолсерік қызметтерін ұсынатын ұйымдардың жиынтығы ретінде қолданылады. Схемалық түрде туристік индустрияның құрылымын келесідей ұсынуға болады (сурет 3)

Сурет 3. Туристік индустрия құрылымы

Introduction to Hospitality(қазақша: қонақжайлылықпен таныстыру) және Hospitality Management (қазақша: қонақжайлылықты басқару) кітаптарының авторы Дж. Уокер[6] туризм индустриясының құрылымын келесідей сипаттайды. (сурет 4)

Сурет 4. Дж. Уокер еңбектеріндегі туристік индустрия к

Жоғарыда келтірілген сызбаларда кейбір айырмашылықтарды байқауға болады, бұның себебі - заңнамада міндетті түрде объектілер сипатталған, ал Дж.Уокер өз құрылымында туристік ұйымдарды кіргізбей, туризмнің белсенді қызметтерінің негізгі түрлерін қарастырған.

Туризм тақырыбы бойынша көптеген кітаптарды зерттей отырып, жоғарыда аталған барлық схемаларда бірдей компоненттердің қайталануын байқау қиын емес. Сонымен қатар, туризм мен демалыс индустриясы ұғымдары шатастырылған көптеген еңбектер бар. Бұл түсініктерді қалай ажыратуға болады, туризм индустриясын қонақжайлылық индустриясынан, ал бос уақыт индустриясын туризм индустриясынан қалай ажыратуға болады? Шешім В.Фрейердің еңбектерінде табылды, ол келесідей бөледі: *туристік индустрия тар мағынада* - типтік туристік қызметтерді шығаратын кәсіпорындар; *туристік индустрия кең мағынада* - типтік туристік қызметтерді шығаратын типтік емес кәсіпорындар; *шектеі туризм индустриясы* - әдеттегі туристік өнімге қатысы жоқ тауарлар мен қызметтерді өндіретін кәсіпорындар. (сурет 4)

В.И. Азардың, В.А. Квартальныйдың және В.М. Козыревтің еңбектерінде туристік индустрия "функциялары демалыс пен ойын-сауықтың әртүрлі түрлеріне түрлі және күрделі сұранысты қанағаттандырудан тұратын салалар мен бөлімшелер кешенінен тұратын экономикалық жүйе" ретінде анықталады [3]. Туризм индустриясы келесі ерекше қасиеттермен сипатталады: ресурстық бағдармен, өндірістің маусымдық және циклдік сипаты, туристік индустрияға айтарлықтай қаражаттарды жұмсау қажеттілігі.

Туризм индустриясы бұл жағдайда туризм салалары ретінде әрекет ететін ұлттық экономиканың әр түрлі салаларының тауарлары мен қызметтерін өндіру мен сатуды қамтиды. Туризм индустриясындағы нарықтық қатынастардың күрделілігі мен әртүрлілігі туризмнің де, қоғамдық өндірістің басқа салаларының да дамуының өзара мультипликативті әсерін анықтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рекреациялық географияның теориялық негіздері/ В.С. Преображенский. – М.: 2020
2. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000211>
3. Туризм теориясы мен практикасы: экономикалық талдау кітабы/ В. А. Квартальнов. – М.: 2013
4. Туризм менеджменті. Туризм экономикасы. ТАНДЕМ авторлар ассоциациясы – М.: 2014
5. Туризм негіздері: оқулығы/ А.С. Кусков, Ю.А. Джаладян. – М.:КНОРУС, 2020.
6. Introduction to Hospitality(қазақша: қонақжайлылықпен таныстыру). /Дж. Уокер. – М.: 2013

ӘОЖ 373.24

ББК 159.9

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ КІШІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНЫҢ ЖАҒДАЙЛАРЫНА БЕЙІМДЕУ ПРОЦЕСІН БАСҚАРУ МОДЕЛІ

МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССОМ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА К УСЛОВИЯМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

MANAGEMENT MODEL OF THE PROCESS OF ADAPTATION OF PRESCHOOL CHILDREN TO THE CONDITIONS OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Каймульдина Сандугаш Алпысбайқызы

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты.
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Каймульдина Сандугаш Алпысбаевна

Магистрант кафедры социально-гуманитарных дисциплин.
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау

Kaymuldina Sandugash Alpysbaevna

Master's student of the Department of Social and Humanitarian Disciplines,
Kokshetau University named after Abay Myrzakhmetov, Kokshetau

Молдабекова Сандугаш Қайырханқызы

Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

sakonya177@mail.ru

Молдабекова Сандугаш Кайрхановна

Старший преподаватель кафедры педагогики и психологии, доктор PhD
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

sakonya177@mail.ru

Түйіндеме: мақалада кіші мектеп жасына дейінгі балаларды білім беру ортасының жағдайларына бейімдеу процесін басқару моделі ұсынылған, байланысты және өзара қолдау көрсетілетін мақсаттарға негізделген - «мақсаттар ағашы», сонымен қатар төрт негізгі блокты қамтиды: теориялық, диагностикалық, сүйемелдеу және аналитикалық.

Түйін сөздер: бейімделу, кіші мектеп жасына дейінгі бала, мектепке дейінгі мекеме, білім беру ортасы, мақсаты, моделі, балалар орталығы.

Аннотация: в статье представлена модель управления процессом адаптации детей младшего дошкольного возраста к условиям образовательной среды, основывается из взаимосвязанных, взаимообусловленных и взаимоподдерживаемых целей - «дерева целей», а также включает четыре основных блока: теоретический, диагностический, сопровождение, аналитический.

Ключевые слова: адаптация, младший дошкольник, дошкольное учреждение, образовательная среда, цель, модель, детский центр.

Annotation: the article presents a model for managing the process of adaptation of preschool children to the conditions of the educational environment, based on interrelated, interdependent and mutually supported goals - a "tree of goals", and also includes four main blocks: theoretical, diagnostic, maintenance, analytical.

Keywords: adaptation, junior preschooler, preschool, educational environment, goal, model, children's center.

Кіші мектеп жасына дейінгі балалардың мектепке дейінгі мекеме жағдайларына бейімделуін психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру алдағы іс-әрекеттің мақсат ағашын салудан басталады.

Кіші мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дейінгі мекеменің білім беру ортасының жағдайларына бейімдеу процесінде мақсат қою қызметінің негізі өзара байланысты және өзара қолдау көрсетілетін мақсаттардың иерархиясын – «мақсаттар ағашын» құру болып табылады. Б. С. Гершунский бұл терминді оқыту теориясы аясында ғылыми айналымға енгізді [1].

Психологиялық зерттеулерде «мақсат ағашы» әдісін психология ғылымдарының докторы, профессор В.И. Долгова кеңінен қолданады [2]. Мақсаттар ағашы деп график түсініледі, оның жоғарғы жағы жалпы дидактикалық мақсаттар болып табылады, ал төменгі деңгейлерде оқыту мен дамудың нақты мәселелерін шешу үшін олардың иерархиялық егжей-тегжейлері орын алады. Кіші мектеп жасына дейінгі балалардың бейімделуін психологиялық-педагогикалық қолдауды зерттеудің «мақсаттар ағашын» елестетіп көріңіз. Модельдеудің бірінші кезеңі - мақсат қою кезеңі.

Мақсат ағашы - иерархиялық принцип бойынша құрылған, құрылымдалған, бағдарламаның, жоспардың мақсаттарының жиынтығы, онда: жалпы мақсат; оған бағынатын бірінші, екінші және кейінгі деңгейлердің кіші мақсаттары. Тиісінше, ұйымның басты, жалпы мақсаты жоғарғы жағында орналасқан. Ұйымның жалпы стратегиялық мақсатына жету өте күрделі міндет

болғандықтан, олар мақсатты ыдыратуды жүзеге асырады - мақсатты бірнеше кіші мақсаттарға бөлу, олардың жиынтық жетістігі негізгі мақсатқа жетуге әкеледі. Әрі қарай, процесс төменгі деңгейдегі әрбір кішігірім мақсат үшін, ыдырау нәтижесінде мақсат қол жетімді, нақты және мазмұнға сәйкес және жоспарланған уақытта орындалуы мүмкін болатындай қарапайым болғанға дейін қайталанады [3].

«Мақсаттар ағашын» салу кезінде оны жобалау «жалпыдан жекеге» әдісі бойынша жүреді. Мақсатты кішігірім мақсаттарға ыдыратуды тоқтату одан әрі процесс негізгі мақсатты қарау аясында орынсыз болған кезде тоқтатылады.

Кіші мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дейінгі білім беру мекемесінің білім беру ортасының жағдайларына бейімдеу процесін басқару моделін құру процесінде психологиядағы модельдеудің келесі ережелері қолданылды [4].

Психологиялық модель – бұл белгілі бір ақыл-ой әрекетін оны зерттеу немесе жетілдіру мақсатында көбейтетін әдіс.

Теориялық зерттеулердегі модельдеу іс жүзінде жаңасын құруға мүмкіндік береді. Модельді құру және іске асыру теориялық идеялардың толықтығын олардың практикалық іс-әрекеттегі тиімділігі мен негізділігі тұрғысынан тәжірибелік түрде тексеруге мүмкіндік береді.

Модельдеу тұтас бейнені құруға ықпал етеді және осы жұмыс аясында мектепке дейінгі жастағы балаларды мектепке дейінгі білім беру мекемесінің білім беру ортасына бейімдеу процесін басқару моделінің мазмұнын ұсынуға мүмкіндік береді. Модельдеудің негізгі кезеңдері: мақсат қою, мақсат қою процесіне жүйелік тәсілді және «мақсат ағашы» әдісін қолдана отырып модель құру, модельді сенімділікке тексеру, модельді қолдану және негіздеу.

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың мақсатты әсері бірнеше өзара байланысты блоктардан тұратын кешен арқылы жүзеге асырылады. Әр блок әртүрлі мәселелерді шешуге бағытталған әдістерден тұрады.

Бұл тәсіл проблеманы неғұрлым ақпараттық және құрылымдық зерттеуге мүмкіндік береді.

Кешен төрт негізгі блоктан тұрады:

1. Теориялық.
2. Диагностикалық.
3. Сүйемелдеу.
4. Аналитикалық.

Педагогикалық жүйелерді модельдеу қазіргі педагогика мен психологияның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, өйткені отандық ғылымның алдыңғы қатарлы теориялық идеяларына сәйкес келетін жаңа инновациялық технологияларды жобалау мен енгізудің маңыздылығы артады [5].

Ғалымдардың пікірінше, модель кезең-кезеңмен жасалады. Психологиялық модельдеу - бұл психиканың өзі емес, «осы әрекеттің ортасын жасанды түрде құру арқылы адам іс-әрекетінің» бір немесе басқа түрін модельдеу, яғни «жағдайларды модельдеу».

Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз кіші мектеп жасына дейінгі балалардың мектепке дейінгі мекемеге бейімделуін психологиялық-педагогикалық қолдаудың теориялық моделін құрамыз.

Модель өзекті, өйткені ол бір мәселе негізінде бірнеше бағытта жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Біздің модель психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүргізгенге дейін де, одан кейін де мәселе бойынша толық көрініс алу үшін психологтың барлық жұмыс түрлерін қамтиды. Кіші мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дейінгі мекемеге бейімдеуді қолдау бойынша қойылған мақсатты іске асыру үшін бірнеше блоктарды қарастырамыз.

I. диагностикалық блок-кіші мектеп жасына дейінгі балалардың мектепке дейінгі мекеме жағдайларына бейімделуі қандай деңгейде екенін анықтау. Ол үшін біз осы жасқа бейімделуді зерттеу саласында жиі қолданылатын әдістерді қолданамыз:

- «Ата-аналарға арналған сауалнама» (Печора К.Л.) [6];

- «Баланың мектепке дейінгі мекемеге бейімделу деңгейін диагностикалау» әдістемесі.

II. Сүйемелдеу блогы-арт-терапия, психогимнастика, сурет терапиясы, релаксация құралдарымен балалармен психологиялық-педагогикалық қолдау. Тәрбиешінің ата-аналармен бірлескен жұмысы өте маңызды, біз оларды баланы тәрбиелеудің бірыңғай тәсілінде ынтымақтастық пен өзара әрекеттесуге тартамыз.

III. Аналитикалық блок - жүргізілген жұмыстың тиімділігін бағалау үшін біз нәтижені анықтау мақсатында бұрын қолданылған әдістемелер бойынша қайта диагностика жүргіземіз, сондай-ақ нәтижелерімізді растау үшін деректерді математикалық өңдеуді қолданамыз [7].

Осылайша, кіші мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дейінгі мекеменің білім беру ортасының жағдайларына бейімдеу процесін басқару көбінесе мақсат қою әдісін қолдану арқылы анықталады, оның негізі кіші мектеп жасына дейінгі балаларды бейімдеу процесінде өзара байланысты және өзара қолдау көрсетілетін мақсаттардың иерархиясын құру болып табылады - психологиялық диагностика кезеңдерінде алынған барлық мәліметтерді ескере отырып, «мақсаттар ағашы» құрылады.

Әрі қарайғы жұмыстың перспективасы эксперименттік психологиялық-педагогикалық зерттеу барысында кіші мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дейінгі мекемеге бейімдеуді психологиялық-педагогикалық қолдау моделін жүзеге асыру болып табылады.

Осылайша, мектеп жасына дейінгі балалардың ғылыми әдебиеттерге бейімделу мәселесін талдау бейімделу жеке тұлғаның әлеуметтік тұлға болу процесі және нәтижесі деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

«Бейімделу» ұғымы биологиялық немесе әлеуметтік аспектілердің белгілі бір зерттеуде қарастырылуына байланысты әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Әлеуметтік бейімделу «жеке тұлғаны қалыптасқан әлеуметтік қатынастар жүйесіне біріктіру» деп түсіндіріледі» [8].

Әлеуметтік-психологиялық бейімделу жеке тұлға мен топтың қарым-қатынасын оңтайландыру, олардың іс-әрекетінің мақсаттарын, құндылық бағдарларын жақындастыру, топтың жеке нормалары мен дәстүрлерін игеру, оның рөлдік құрылымына ену деп түсініледі.

Осылайша, бейімделу мәселесі баланың жасына, денсаулық жағдайына, даму деңгейіне байланысты болады. Балалардың тәуелділік кезеңі әрдайым күрделі мәселе болып табылады. Баланың жаңа күнделікті өмірге, бейтаныс ересектер мен құрдастарға үйренуі оның физикалық және психикалық дамуына, балабақшада және отбасында одан әрі өркендеуіне байланысты болады.

Баланы отбасынан мектепке дейінгі мекемеге бару процесі баланың өзі үшін де, ата-аналар үшін де қиың. Бала отбасында үйренгеннен мүлдем басқа жағдайларға бейімделуі керек. Ал бұл оңай емес. Психологиялық кедергілерді жеңу қажет. Бейімделудің мәні-тұлғаның даму процесін қамтамасыз ету. Бейімделу жеке реакциялардың кең спектрін қамтиды, олардың сипаты баланың психофизиологиялық және жеке ерекшеліктеріне, қалыптасқан отбасылық қатынастарға, мектепке дейінгі мекемеде болу жағдайларына байланысты, яғни әр бала өздігінен үйренеді [9].

Осылайша, кіші мектеп жасына дейінгі балаларды балалар орталығының білім беру ортасының жағдайларына бейімдеу процесін басқару көбінесе мақсат қою әдісін қолдану арқылы анықталады, оны қолдану негізі кіші мектеп жасына дейінгі балаларды балалар орталығына бейімдеу процесінде психологиялық диагностика кезеңдерінде алынған барлық мәліметтерді ескере отырып, өзара байланысты, өзара тәуелді және өзара қолдау көрсетілетін мақсаттар кезеңдерін – «мақсаттар ағашын» құру болып табылады.

Әрі қарайғы жұмыстың перспективасы мектеп жасына дейінгі балалардың білім беру ортасының жағдайларына психологиялық бейімделу процесін басқаруды жүзеге асыру болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Б.С. Гершунский. Мотивация поведения и формирование личности детей дошкольного возраста/ Б.С. Гершунский. - М.: Мысль, 2019. - 158 с.
2. Долгова В. И. Долгова, В.И. Инновационные психолого педагогические технологии в дошкольном образовании: монография / В.И. Долгова, Г.Ю. Гольева, Н.В. Крыжановская – М.: Издательство «Перо», 2019. – 172 с.
3. Долгова В. И. Психологические детерминанты нравственного развития дошкольника / В. И. Долгова, Р. В. Овчарова // Вестник ЧГПУ. - 2018. - № 6. - С. 40-48.
4. Долгова В. И. Психолого-педагогическое сопровождение детскородительских отношений: монография / В. И. Долгова, Е. Г. Капитанец, О. А. Кондратьева, О. А. Шумакова – М.: Буки Веди, 2019. - 152 с.

5. Барабанщиков В.А., Носуленко В.Н. Системность. Восприятие. Общение / В.А. Барабанщиков В.Н. Носуленко. - М.: Институт психологии РАН, 2014. - 479 с
6. Печора, К.Л. Развиваем детей раннего возраста. Современные проблемы и их решение в ДОУ и семье /К.Л. Печора. – М.: Сфера, 2017. – 112 с.
7. Павлова М.А. Учебник психологии (для дошкольных учебных заведений) / М.А. Павлова. - М: «Учебный мир», 2018. - 168 с.
8. Подольская, О.А. Здоровье дошкольника и здоровьесберегающие технологии / О.А. Подольская // Воспитание и обучение детей младшего возраста. – 2018. – № 5. – С. 839-841
9. Современные концепции воспитания: Материалы конференции - Ярославль: Издательство ЯГПУ им. К.Д. Ушинского, 2016. - 171 с.

УДК 17.82

СӘУЛЕ ДОСЖАН ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

ОСОБЕННОСТИ В ПРОЗЕ САУЛЕ ДОСЖАН

FEATURES IN SAULE DOSZHAN'S PROSE

Кажыбаева Гүлден Кенесқызы, Каблашева Айсулу Умирзаковна
«Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау қ.
guldenkgk@mail.ru, aisulu-zhamalieva@mail.ru

Кажыбаева Гүлден Кенесқызы, Каблашева Айсулу Умирзаковна
НАО «Университет имени Ш.Уалиханова г.Кокшетау»
guldenkgk@mail.ru, aisulu-zhamalieva@mail.ru

Kazhibaeva Gulden Kenesqyzy, Kablasheva Aisulu Umirzakovna
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
guldenkgk@mail.ru, aisulu-zhamalieva@mail.ru

Аңдатпа: Сәуле Досжан – өзіне ғана тән тақырып пен стилі бар, оқырмандары көп жазушылардың бірі. Кейіпкерлері көбінесе қарапайым адамдар болғандықтан, оған классикалық әдемі сөздерден гөрі бүгінгі күннің шындығын ашатын күнделікті сөйлеу мәнері жақын. Мақалада С.М.Досжан прозаларының кейбір ерекшеліктері туралы айтылған: диалог пен монолог тілдерінің қарапайымдылығы, тілге жеңілдігі, көркемдік құндылықты шынайы өмірмен сабақтастыруда ұлттық ментальділікті мистикамен сәтті байланыстыруы, т.б.

Түйін сөздер: Ұлттық ментальділік, монолог, диалог, салт-дәстүр, мақал-мәтел

Аннотация: Сауле Досжан – один из писателей, имеющий характерную тему и стиль. Поскольку герои в основном обычные люди, ей ближе повседневная манера речи, которая раскрывает реалии сегодняшнего дня, чем классические красивые слова. В статье рассказывается о некоторых особенностях прозы С.М.Досжан: простоте языков диалога и монолога, легкости языка, успешной связи национальной ментальности с мистикой в преобладании художественной ценности с реальной жизнью и другие.

Ключевые слова: Национальная ментальность, монолог, диалог, традиции, пословицы и поговорки

Annotation: Saule Doszhan is one of the writers who has a characteristic theme and style. Since the characters are mostly ordinary people, her everyday manner of speech, which reveals the realities of today, is closer to her than classical beautiful words. The article describes some of the features of S.M.Doszhan's prose: the simplicity of the languages of dialogue and monologue, the ease of language, the successful connection of national mentality with mysticism in the continuity of artistic value with real life, and others.

Keywords: National mentality, monologue, dialogue, traditions, proverbs and sayings

Әлемдік әдебиеттің ұлы суреткерлерінен бастап, танымал таланттарының әрқайсысының жазу мәнері, характер жасау тәсілі, өмір шындығын қамту қарымы әртүрлі, әр басқа. Мысалы, қазақ әдебиетінде адам жанының диалектикасын бейнелеуі және өмірдің бүтін дәуірін сол күрделі, тұтас күйінде алып көрсетуі жағынан Сәуле Мағазбекқызы Досжанды ерекше атауға болады.

Шығармаларының сюжет желісі де, адамдар тағдыры да біркелкі қарапайым суреттеледі. С.Досжан туындыларының көркемдік құралдарының негізі – монолог пен диалог. Кейіпкерлерінің сөйлеу тілі де қарапайым, өмірде қалай айтылса, шығармада да сол қалпы. Диалогтары қысқа, оқуға жеңіл. Ал ішкі монологтарының мәні терең, өрісі кең. Автор өзінің құзыреттілігіне байланысты оқырманда қандай сұрақтар туындауы мүмкін екенін болжайды. Монологиялық мәтін тақырыптың логикасы мен ішкі семантикалық байланысын көрсете отырып, сол сұрақтарға жауап беру үшін құрылған. Мәселен, «Қасірет пен тағдыр» романында Аяулым талай рет өзімен-өзі сөйлесіп, өзіне деген, басқаларға деген наразылығын шығарып отырады. Оған дәлел келтірейік: «Ол келіп дәрігермен сөйлескен шығар. Шарананың жағдайын естігенде қандай халде болды екен. «Көзін құрту керек» дегенде көнбеп едім, түбі осындай болатынын білгендей екен. Апам: «Еркектің айтқанын екі етпе. Оларды Жаратушы әйелден артық етіп жаратқан. Олар – сұңғыла! Не нәрсені де бізден бұрын әрі артық біліп отырады» дейтін. Мен неге ерімді тыңдамадым? Енді бейшара қызымның күні не болады?» [1, 9], «Қолдарындағы келіндерін үнемі мақтап, құдаларын жақтап, мені мүмкіндігінше кемітіп отыратын сияқты. Енді «ауру бала тапты» деп, тіпті жек көріп, сөгетін шығар. Әйтпесе, Сұңқар да туған немересі емес пе, біраз уақыт қолдарына алса қайтер еді?! Ең болмаса, құдайдан кейін қолы бос екі қызының бірін жібере тұрса болмады ма» [1, 120]. Осы секілді монологтар роман бойы кездеседі. «Жатқа туған бала» хикаятында баспанасы жоқ Мақсұттың монологы: «...Байғұс әйел, бала тапқаннан басқа қолынан келері жоқ. Осыдан басқа қайтіп ақша табады? Мына Саин көшесінде қанша әйел тәнін сатып күн көріп жүр. Мыңдаған әйел ала қап арқалап, белі үзіліп жүргені анау. Осының бәріне кім кінәлі? Заман ба, заманды билеген адам ба?» [2, 42]. Бұл – Мақсұт баспана алу үшін құрсақ ана болуға келіскен келіншегі туралы ойлап тұрған сәті. Осылайша қиналыс үстінде жүрген адамдардың аса бір ауыр, азалы сезімдерін автор шеберлікпен баяндап берген.

Жазушы Сәуле Мағазбекқызының шығармаларының өзгешелігі – жанрының басқашалығында. Көркемдік құндылықты шынайы өмірмен

сабақтастыруда ұлттық ментальділікті мистикамен сәтті байланыстыруында. Мәселен, басқа да түркі халықтары сияқты қазақ халқының да түс жору салты бар. «Кең төскейді жайлаған жұрт түсті тек жақсылыққа жорыған. Кісі қандай қорқынышты түс көргенде де, өмірден көргені бар, ойында тоқығаны бар жорушы оны жақсы болашақпен, келер күннің жайлы жақсылығымен сабақтастырған. Көрген жайсыз түсінен мазасы қашып, көңілі алаң болып, тіпті үрейленіп келген кісіге білікті жорушы: «жаман түс – түлкінің боғы», – деп басу айтып, шошытқан жайсыз түстің өзін жақсы нышанға жорыған» [3]. «Қасірет пен тағдыр» романында автор түсті, түс жоруды сәтті пайдаланған. Аяулым ауруханада жатып, түс көреді, кейін түсін жориды. Түсінде көк майса жазықта келе жатып, қызғалдақты алқапқа тап болады. Қызығып, қызғалдақты үзіп алған сәтінде-ақ алдынан бір от жарқ етеді. Жерден аспанға тік шаншылып, қарақошқыл бұлт көтеріледі. Сол бұлт саңырауқұлаққа ұқсайды. Жер қарс айырылып кетердей солқ-солқ етіп дірілдейді. Барлығы астан-кестен. Бауырына қысып қорғап келе жатқан қызғалдағының басы қап-қара болып күйіп, сабағынан шарт сынып, салбырап қалады. Бұл түсті Аяулым былайша жориды: «Қызғалдақты көргенім – қыз болғаны... Ядролық сынақтың құрбаны болғаны ма балапанымның?! Түсімде қызғалдақ басын қап-қара күйік шалып, сабағынан сынып қалды емес пе? Өлі туады, не ғұмыры ұзақ болмайды» [1, 6]. Бұл түс аян түс болған. Полигон әсерінен гидроцефалия ауруымен туған Шынардың ғұмыры ұзақ болмайды.

Жазушы өз шығармаларында қазақ халқының салт-дәстүрлерін молынан дәріптеген. Мысалы, «Қасірет пен тағдыр» романында: «– Қазақта «үкіні қайтармайды» деген сөз бар, әкесі. Қызыңа үкі тағайын деген екен, қарсы болмайық. Мына жалғызға серік болсын деп Алладан бір, адамнан екі сұрап алған баламыз еді. Алладан жасырмағанды жасырамыз ба, шындығын айтып, батамызды берейік» [1, 76] деген жері кездеседі. Ертеде қазақ халқында «сырға салу» емес, «үкі тағу» деген болған. Қыз бен жігіттің ата-анасы құдаласуға келісіп, қалың мал жөнінде сөйлесіп, жігіт әкесі осы келісімнің белгісі ретінде қызға үкі таққан. Ал бата – қазақ халқының дінімен біте қайнасқан дәстүрінің көрінісі. Халқымыз ақ ниетпен бата беріп, жақындары үшін тілек тілеуді дәстүрге айналдырған.

Қазақта «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деген мақал бар. Бұл дегеніміз – аруақтарды құрметтеп, құран оқып, мінәжәт ету. «Қасірет пен тағдыр» романында: «– Сұңқар батырды Абай мен Шәкәрім бабаларының басына апарып, Жидебайдағы аруақтардан бата ала кетелік» деген жолдар бар. Бұл өлі аруақтарды құрметтеп, сыйлауды білдіреді.

Бұлардан басқа жоғары аталған романда отқа май құю, ат тергеу, келін шайын беру, есік көрсету, сәлем салу, жеті атаны білу, кәлиманы білу, т.б. салт-дәстүрлер жайлы сөз етілген.

«Үлкен үйдегі үрей» романында: аталас болмау, құда күту, бесік құда, сөз байласу, т.б. салт-дәстүрлер туралы да айтылады.

Салт-дәстүрлерден басқа С.Досжан мақал-мәтелдерді де ұтымды қолдана білген. «Қасірет пен тағдыр» романында төмендегідей мақал-мәтелдер қолданып, шығарманың мазмұның одан әрі көркейте түседі: саумал ішсең – қымыз жоқ, байтал мінсең – құлын жоқ; қыздың жолы жіңішке; аяқтыға жол бермейтін жүйрік, ауыздыға сөз бермейтін сүйрік; кеткен қыз керегеден әрі; тойдың болғанынан боладысы қызық; бидайдың барар жері – диірмен; аш еркек – тырысқақ, ауру әйел – ұрысак; қылауыменен қар өседі, сылауыменен бала өседі; қатын ашуланса, қазан қайнатады; түлкінің қызылы өзінің соры, шешінген судан тайынбас, т.б.

Кеңес үкіметінің жазушысы Л.И.Беляева оқу мотивтерінің критерийлері бойынша көркем және көркем емес әдебиеттер оқырмандарының көптеген топтарын анықтады. Сипатталған кейбір топтарда Л.И.Беляева бірнеше деңгейдегі оқырмандарды ажыратты. Сонымен, оқырманды бірінші деңгейде кітапқа жүгінудің эстетикалық мотивтерін оқудың ыңғайлылығы мен жеңілдігіне деген ұмтылыс ретінде сипаттайды. С.Досжан шығармаларын алып қарастырсақ, тілі өте жеңіл, оқуға да ыңғайлы, қабылдауға да оңай. Туындыларының атауына дейін күрделі емес, түсінікті: «Жатқа туған бала», «Иені сағыну», «Ауылдан шыққан миллионер», «Үлкен үйдегі үрей», «Қасірет пен тағдыр», «Екі күйеулі келіншек», т.б. Атауын оқи бастағаннан шығарма не туралы екендігін түсінуге болады. Екінші деңгейде оқырман өмірде өзіне белгілі объектіні немесе құбылысты сипаттау шеберлігін ұнатады. С.Досжанның «Жатқан туған бала» әңгімесінде қазіргі әлемдік медицина дамыған қоғамда ұрпақ сүйе алмайтын ерлі-зайыптылар «Экомед» деп аталатын перзенті жоқтарға көмек көрсететін орталықтар арқылы құрсақ ана қызметіне жүгініп балалы бола алатындығы жайлы айтылады. Бірақ біреулер денсаулығына байланысты құрсақ ана іздейтін болса, екіншілері әдемілігін жоғалтып алмас үшін ізейді. Біреулер ақшаға қатты қысылғандықтан, шарасыздан жатырын жалға беретін болса, екіншілері оңай ақша табу көзіне, бизнеске айналдырып жүр. Бүгінгі күні бұл – актуальды мәселе. Шығарманы қызыға оқи отырып, көз алдымызға «экомед» орталығына амалсыздан барып жатқан достарымызды, таныстарымызды елестетеміз. Ұрпақ жалғасуын сақтау, өсу, өну – жаратушының адамға деген ең үлкен сыйы, өмірдің мәні. Балаға қанша адам зар? Алайда қоғамның дамуы мен адам ойының жетістіктері бүгінде медицинаның меншігіне айналды. «Қасірет пен тағдыр» романының негізі – Семей полигоны да шынайы болған оқиға. Бұл романда түрлі дереккөздерден ақпараттар беріліп отырды. Мұнда қазақ халқының қасіретіне айналған полигонның әкелген зардабы туралы айтылған. Үшінші деңгейде оқырман эстетикалық сұраныстарды, көркемдік тәжірибе мен жұмысты жетілдіру қажеттілігін сезінеді.

Сонымен Сәуле Досжан – өзіне ғана тән тақырып пен стилі бар, оқырмандары көп жазушы. Кейіпкерлері көбінесе қарапайым адамдар болғандықтан, оған классикалық әдемі сөздерден гөрі бүгінгі күннің шындығын ашатын күнделікті сөйлеу мәнері жақын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Досжан С. Қасірет пен тағдыр: роман – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 360 бет.
2. Досжанова С. Жатқа туған бала. – Астана: Фолиант, 2010. – 400 бет
3. Түсті қазақша жору

ӘОЖ 17.82

ТҰРСЫНБЕК КӘКІШЕВ – СӘКЕНТАНУШЫ

ТҰРСЫНБЕК КАКИШЕВ-САКЕНОБЕД

TURSYNBEK KAKISHEV-SAKENOLOGIST

Кажигаева Гульден Кенесовна

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.,
guldenkgk@mail.ru

Кажигаева Гульден Кенесовна

Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау,
guldenkgk@mail.ru

Kazhibaeva Gulden Kenesovna

Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
guldenkgk@mail.ru

Хумар Бақытгүл Келесқызы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.,
b_keleskyzy@mail.ru

Хумар Бақытгуль Келесовна

Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау,
b_keleskyzy@mail.ru

Humar Bakytgul Kelesovna

Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau
b_keleskyzy@mail.ru

Түйіндеме: Бұл мақалада белгілі ғалым Т.Кәкішевтің Сәкен Сейфуллин жайлы зерттеулері қарастырылады. Сәкеннің қайраткерлігі, күрескерлігі, жаңашыл ақындығы мен шығармашылығына байланысты жарияланған мақалалары талданады. Ғалымның Сәкенді зерттеудегі ғылыми қырлары айқындалып, сараланады.

Түйін сөздер: қайраткер, ұлтжандылық, жаңашыл ақын, тұлғалық болмыс.

Аннотация: в данной статье рассматриваются исследования известного ученого Т.Какишева о Сакене Сейфуллине. Анализируются статьи Сакена, связанные с его деятельностью, новаторскими акынами и творчеством. Выявляются и дифференцируются научные аспекты изучения Сакена.

Ключевые слова: деятель, национализм, поэт-новатор, личность.

Abstract: this article discusses the research of the famous scientist T. Kakishev about Saken Seifullin. The article analyzes Saken's articles related to his activities, struggle, innovative akyns and creativity. The scientific aspects of the study of Saken are identified and differentiated.

Keywords: activist, nationalism, poet-innovator, personality.

Ғалым Тұрсынбек Кәкішевтің ғылыми зерттеулері мен еңбектерінің арасындағы ең көлемдісі, көп еңбектенгені – Сәкен Сейфуллин шығармашылығы жайында екені зерттеушілер тарапынан әбден сараланған. Қазақ әдебиетінде Сәкенді зерттеушілер аз емес. Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығы әдеби тұрғысынан да, ғылыми тұрғысынан да жан-жақты зерттелгені белгілі. М. Әуезов, Т. Нұртазин, Б. Кенжебаев, Б. Шалабаев, М. Қаратаев, Р. Бердібаев, Ш. Елеуенов, М. Базарбаев сынды ғалымдар тарапынан түрлі пікірлермен, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Г. Серебрякова, Х. Бекхожин, Т. Әлімқұлов, Ә. Көшімов, С. Сейтхазин, Ә. Тәжібаев, С. Талжанов, А. Тоқмағамбетов сияқты ақын-жазушылар тарапынан жоғары бағаланған. Ал, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, С. Қирабаев, Т. Кәкішев, Р. Нұрғали т.б. бірқатар ғалымдар Сәкен шығармашылығын әр қырынан зерттеп зерттеу еңбектерін жазды. Ғалым, әдебиетші Т. Кәкішевтің де Сәкен жайлы, оның қазақ әдебиетіндегі орнын айқындау мақсатында жазған зерттеу еңбектері мен мақалалары біршама. Атап айтсақ, «Дала дауылпазы», «Сәкен Сейфуллин», «Сәкен сүйген сұлулар», «Сәкен және Гүлбахрам», «Сахара сұңқары», «Коммунист Сәкеннің ұлтжандылығы», «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік», «Сәкен тарих төрінде», «Сәкен әдебиетші ғалым» (*М. Бағылбековпен бірге*), «Тар жол, тайғақ кешу» және алаш қозғалысының өзекті мәселелері», «Сәкен және алаш азаматтары» т.б. Аталған зерттеу еңбектерінде Сәкен Сейфуллиннің адамдық болмысы, ақындық болмысы, шығармашылығы, қайраткерлігі, күрескерлігі жан-жақты зерттеліп, талданады.

«Сахара сұңқары» мақаласында ғалым Сәкеннің қайраткерлігіне тоқтала келіп, «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Жыл құсы» мақаласындағы қазақ әдебиетіндегі жаңа дәуірді бастап отырған, жаңа ақын-жазушылардың бастығы – Сәкен деген оң бағалы ой-пікірдің сол тұстағы ақын-жазушылардың ешбірі иеленбегенін баса айтады. «Сәкенді қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі» деген пікірге наразылығын білдіріп, Қазан төңкерісінен кейін 1919 жылға дейін қазақ кеңес әдебиетінің іргетасын қаласқан Сәкеннен басқа ешкім болмағанын, ол жөнінде Сәбит Мұқановтың «қазақтың Маяковскийі ғана емес, Максим Горькийі» деген пікірін негіз етіп, яғни қазақ кеңес әдебиетін дамытушы ғана емес, бастаушысы екенін көрсетеді. Әрі оны Ғабит Мүсіреповтің «...Сәкеннің қазақ әдебиеті мен қазақ совет мәдениетінің, жалпы халық ағарту жұмыстарының беталыс табуындағы орны ерекше. Сәкен алғашқы кезде жапа-жалғыз. Жаңа әдебиет, жаңа мәдениет дегеннің бағытын жапа-жалғыз белгілеген адамымыз. Сәкенді біз совет әдебиетінің негізін қалаушы деп айтатын болсақ, ең алдымен Сәкеннің сол майданды жалғыз басқарып, совет ұранын көтергенін ескеруіміз керек» [1, 46] деген ой-пікірімен дәлелдей түседі. Ғалым Сәкеннің

қайраткерлігінің бір ғана арнада қарастырылмайтынын, бір жүйеде ғана баға берудің дұрыс еместігін алға тартады. Сәкеннің ең әуелі жаңашыл ұлы ақындығы, сазгерлігі, композиторлығы, сал-серілігі мен саятшылығын сөз етіп, түрлі өнер үлгілерін өр бойына жинаған өнерпаздығынан бөлек, қайраткерлігіне ерекше тоқталады.

С. Сейфуллин – ірі мемлекет қайраткері, ол басшылық қызметте жүріп ең шешуші сәттерде ел үшін қызмет атқарған тұлға. Тек өлең-жырлары мен көркем шығармалары арқылы ғана емес, іс-әрекетінде де күрескерлігі айқын байқалғанын аңғарамыз. Оны ғалымның зерттеу еңбектеріндегі журналистік қаламының қарымына көз жүгіртіп те көз жеткіземіз. Сәкен «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы болып жүргенде, Қазақстан үкіметінің, яғни Қазақ АССР Халық комиссарлары Кеңесінің төрағасы қызметіне сайланады, әрі осы екі қызметті 1925 жылға дейін бірге атқарады. Сол тұста тек басшылықты көздейтін адам газет-журналға жоламайтыны белгілі, ал Сәкен өз мансабын көздемей елдің өркендеуі жолында жүргенін анық танытып екі саланы қатар тізгендеп келді. Мақаладан ғалымның Сәкен публицистикасының басым көпшілігі аз дегенде екі жүздей мақала жариялағаны және олардың әлеуметтік, мемлекеттік мәселелерді көздеп жазғандығы жайлы дәлелді, дәйекті фактілерді көптеп кездестіреміз. Солардың бірі – Сәкеннің мемлекет билігі қолына тигенде, 1923 жылдың 15 ақпанында жариялаған «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» атты мақаласы деп көрсетеді ғалым. Ашу-ызаға толы бұл мақалада сол кезеңге дейін ұлтымыздың «киргиз» деген атаудан ажырамай келгендігі, Қазақстанның орталық өкіметі «киргиз» атауын қойып, «қазақ» атауын қолдануға жарлық шығару керектігін сөз етеді. Сәкеннің сөзімен айтқанда: «бүгінге шейін қазақты орыстар киргиз деп келеді, орыс патшасының төрелері, жасауылдары қазақты бір түрлі мүгедек, мақау жануар деп санап, «киргиз» дегенде бір түрлі менмендік қиянатпен, қорлаған мазақпен айтатын... басқа жұрттан бұрын өзімізді өзіміз «киргиз» дейміз. Бұл біздің әлсіздігімізді көрсетеді» [1, 48] деп өткір жазады. 1923 жылы «Қазақты қазақ дейік, тарихи қатені түзетейік» деп ұсыныс жасайды. Орта Азиядағы жер бөлінісінің дүмпуімен, 1925 жылы V съезде тарихи атауымызды иелендік. Сол мәселені көтерген Сәкеннің батылдығын, қайраткерлігін ғалым баса айтып, дәлелдерін дөп келтіреді. Ұлт мәселесіне келгенде алшақ кетпеген Сәкеннің күні бүгінге дейін шешімі табылмай келе жатқан қазақ тілі мәселесін көтеруі де мақалада аталып өтеді. С. Сейфуллиннің аталған мәселеге байланысты мақаласы 1923 жылы 9 маусымда «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек» деген атпен жариялап, онымен тоқтамай 25 маусым күні «Кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізуге кірісу» деген атпен екінші мақаласын жариялайды. Нәтижесінде, кеңселердегі істерді қазақ тілінде жүргізу республика бойынша 1924 жылдың 1 шілдесінен басталатын болды. Бұдан соң, Сәкеннің айрықша күш жұмсаған саласы – оқу-ағарту майданы екені белгілі. Оның атқарған істерін деректер арқылы тізбелей отырып, ғалым Сәкенге берілген қоғам қайраткері атағы жарлықсыз, мандатсыз берілген атақ екенін дәлелдейді.

«Коммунист Сәкеннің ұлтжандылығы» мақаласында коммунист, большевик бола тұра Сәкеннің ұлтшыл, ұлтжанды болуы мүмкін бе деген сұраққа ғалым терең зерттеу жасай отырып жауап береді. Сәкеннің мына бір жолдарынан:

Сағынып, Нұра, мен келдім,

Бұрынғы иең – байғұсың.

Айырылған сенен көп елдің

Жатырсың көрмей қайғысын [2, 164], - деген шумақты қысылмай айтуы, Міржақыптың «Оян қазағындағы» пікірлерден бастау алғандығын айта отырып, оның шығармашылығынан ұлтқа деген сүйіспеншілік анық байқалатынын көрсетеді. Мақалада оған келтірер дәлелдер тізбесі көп. Сәкеннің ұлтжандылығын танытатын шумақтары да аз емес. Мысалы, «Туған жерім – өз елім» атты өлеңінде:

«Сөйткен жерге хахол келіп орнады,

Арманда боп жылай-жылай қалғаным» деген жолдардың көп нәрсені аңғартатынын айтады ғалым. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс кезінде туындаған «Толқын» өлеңі, «Қазақ» газетін шығарып жатқан ағаларына алаңдауын білдіріп, ойдағы ішкі арманын «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінде көрсеткені анық айғақтар. Т.Кәкішұлы Сәкеннің мемлекет қайраткерлігі, ұлтжандылығы 1922 жылдың екінші жартысынан былай қарай қомақты, сүбелі болғанын жарқырата көрсетуге болатынын, әсіресе, 1925 жылға дейінгі аралықта Сәкеннің күрескерлігінің, қайраткерлігінің, азаматтығының әр минутына дейін ел игілігіне жұмсалғанын, сонымен мақтанатындар, қуанатындармен қатар оны түсінбейтіндер, көзге ілмеуге тырысатындар да барын баса айтады. Сәкен облыстық партия комитеті бюросы мен секретариатының мүшесі, Қазақ АССР Орталық комитеті Президиумының мүшесі, Қазақстан кәсіподақтарының Орталық кеңесінің мүшесі, Халық Комиссарлары Кеңесінің жалпы төрағасы болуымен қатар Кіші совнаркомның бастығы, «Еңбекшіл қазақ», «Қызыл Қазақстан» газет-журналдарының жауапты редакторы қызметтерін қатар атқарып, ауыртпалық пен жауапкершілікті қоса арқалады. Қай жүкті қанша арқаласа да қазақтың қамы үшін қайтпаған қайраткерлігі оны ұлтжанды деуге толық негіз болады. Ғалымның сөзімен айтсақ: «Сәкеннің басқа ұлтжанды, әсіресе алашордашылардан айырмашылығы сол, ол ұлтқа, қазаққа қызмет етуді тар аумақта, тек ұлттық тұрғыда қарамай, сол кездің өзінде-ақ ендеп келе жатқан идеологиясы – интернационализм рухында қарап, жіліктің майлы басын орынды жерінде қазаққа бұра берді, қазақты сыбағадан қақпады. Оны тындыру, атқару үшін ешкімге жалтақтаған жоқ, өтірік айтып мәйпелеген де жоқ, тиісті кезінде кесіп ашық айтты, білекті сыбанып жіберіп орындауға өзі кірісті. Және осы жөн деп тапқан мәселені жүзеге асыру барысында қырын жатқандармен, әсіресе әр адымын есептеп басып, «орнымнан айырылып қалмайын» деген пасық ойлы бастықтармен ашық күреске шықты, беті-жүзіне, отырған орнына, атақ-дәрежесіне қарамады, шындықты тіліп айтты, батырып айтты, түсіндіріп бақты» [2,187].

«Сәкен тарих төрінде» мақаласында Т.Кәкішев Сәкеннің тірі кезінде де, ақталғаннан кейін де қайраткерлік қырынан бірыңғай бағаланбай, кеңес заманының тұсында өмір сүргендігінен туынтаған тартыстарға татымды жауап әрі баға береді. Шындығы сол, біз Сәкенді өмір сүрген кезеңінен, қоғамынан тыс алып қарай алмаймыз. Ғалым да Сәкенді «Кеңес өкіметінің жыршысы» деп бір жақты қарап бағалайтындарға оның қайраткерлік, күрескерлік, қаламгерлік қырын танытып, азаматтық болмысын ашық көрсетеді. Оны елдігіміздің, ақындығымыздың белгісі деп қарап, оны С.Мәуленовтің жыр шумақтарымен толықтыра бағалайды:

Өлімге жан екенсің қия алмайтын,

Өлеңнің құшағына сия алмайтын.

Қазақты көргің келсе, міне, осы деп,

Көрсетсе жер жүзіне ұялмайтын [3, 4]. Расында, ақталғаннан кейін де С.Сейфуллин төңірегінде тоқтаусыз айтылған кереғар пікірге тоқтау салып, тарихи тұрғыда әділ баға берген – Т. Кәкішев. Ғалым 1992 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Қазақта ұлттық әдебиет бар ма? Қазақ совет әдебиеті деп жүргеніміз қандай әдебиет? Қазақ совет әдебиетінің классиктері аталып келген С.Мұқанов, С.Сейфуллин, Ғ.Мұстафин шығармашылығын қалай бағалауымыз керек?» деген сауалдарға жауап ұйымдастырғанын айтады. Сонымен қатар, 1994 жылы «Жұлдыз» журналының №5-6 санында «Алыптар тобын» құраушы Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Сәбит, Ғабит, Ғабиден сынды қаламгерлер өз үлестеріне қарай тиісті орнын ала береді, «негізін қалаушылар» ретінде әспеттелмейді, «негіз» деген сөздің өзі «негізсіз» екендігін қолдаушы пікірлер болғандығын әрі бұл кереғарлықтар тарихшылар арасында да бар екенін көрсетеді. Өз кезеңінде Қазақстан социализм қоғамында өмір сүрді, оның олқы тұстарымен бірге жетістіктерін де жоққа шығара алмаймыз. Яғни, бұл кезеңдегі өмір сүрген әдебиеттен, оның өкілдерінен теріс айналып кете алмайтынымыз шындық. Әркімнің аузында бірде датталып, бірде мақталып жатқан С. Сейфуллин де осы қатарда. Ғалым Сәкенді біздің әдеби өмірімізге етене кірген дәстүрлі жаңашыл ақып деп ерекше бағалайды. Оның жасап кеткен ауқымды істері, халқы үшін ар алдында адал орындаған еңбектерін айқын суреттейді. Сәкеннің «Кел, жігіттер, болыңдар ер» өлеңі, Қазан төңкерісіне арналған «Жас қазақ марсельезасы» мен «Тар жол, тайғақ кешу» шығармалары соның бір дәлелі. Тек Коммунистік идеология кезінде таптық күреске назар аударылып, ұлттық таным ескеріле бермеді. Сәкеннің қайраткерлігін ғалым үкімет басқарған кезіндегі игі істерімен де дәлелдеп көрсетеді. 1923 жылы «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» мақаласы орыс тарихында «киргизия» болып келген елдің 1925 жылы «Қазақстан» атауын алуға мұрындық болғаны, «Еңбекші қазақ» газетінде тіл мәселесін көтеріп, 9 мақала жариялап қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе бергені және бұдан басқа талай ел қамы үшін жасалған істің басында тұрғандығы Сәкеннің жарлықсыз алған қайраткерлігі деп біледі. Және оның қайраткерлігі мен шығармашылы бір-бірімен астасып жатқанын айтады. Сәкеннің өз замандастарынан ерекшелігі – жаңашыл ұлы ақындығы мен ірі

реформаторлығында, өзгеге ұқсамас қарымды журналистік қаламында, Абайдың жаңашылдық рухын жалғастырушылығында, сазгерлігі мен домбырашылығын қатар қойған өнерпаздығында, ар алдындағы адалдығы мен шыншылдығында екенін қазақ ақын-жазушылары да, ғалым Т.Кәкішев те алға тартады.

Ғалым Т. Кәкішевтің С.Сейфуллин жайлы зерттеулері Сәкеннің өз кезеңіндегі көзқарасы мен іс-әрекеті тарих алдында белгілі мәнге ие ұлы тұлға екенін айқындайды. Сәкенді барлық қырынан танытып, оның тарих пен әдебиеттегі орнын саралап, қайраткерлігі мен күрескерлігін ашып көрсетіп, шығармашылығының да әділ бағасын екшей білген тұлғаның бірі – Т. Кәкішев. Ғалымның Сәкенді зерттеуге арналған өлшеусіз мұрасы – оның Сәкентанушы ретінде жасаған орасан зор еңбегі. С.Сейфуллиннің тарихи, әдеби тұрғысынан әділ бағалануы ғалымның тоқтаусыз, үздіксіз жасаған еңбектерінің жемісі деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кәкішев Т. Шығармалары. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2007. – 336 б.
2. Кәкішев Т. Қазақ зиялылары. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2011. – 416 б.
3. Кәкішұлы Т., Ахмет Садыққызы К. «Тар жол тайғақ кешудің» тағдыры. – Алматы: «Санат» баспасы, 1997. – 224 б.

УДК 821.5

М.ӘУЕЗОВТІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕКТЕРІ

ТРУДЫ М.АУЭЗОВА ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

M. AUEZOV'S WORKS ON THE STUDY OF THE HISTORY OF KAZAKH LITERATURE

Қадырбек Мадина Арманқызы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

mkadyrbek99@mail.ru

Қадырбек Мадина Арманқызы

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

mkadyrbek99@mail.ru

Kadyrbek Madina Armankyzy

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

mkadyrbek99@mail.ru

Смагулова Нургул Каирбековна

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

smaghulova13@mail.ru

Смагулова Нургул Каирбековна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
smaghulova13@mail.ru
Smagulova Nurgul Kairbekovna
Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
smaghulova13@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтің қазақ әдебиеттану ғылымында жоғары бағаға ие болған еңбектеріне тоқталамыз. Жазушының әдебиет тарихы, оның басталуы, дамуы туралы айтқан ой-пікірлері, мақала-зерттеулері қарастырылады. «Әдебиет тарихы» атты құнды зерттеу еңбегіне талдау жасалып, қазақ әдебиетіне байланысты жазылған мақалалары сараланады.

Түйін сөздер: әдебиеттану, халық ауыз әдебиеті, әдебиет тарихы, салт өлеңдер, ертегі, айтыс.

Аннотация: В статье мы остановимся на работах Мухтара Ауэзова, заслужившего высокую оценку в казахской литературоведческой науке. Рассматриваются размышления писателя об истории литературы, ее истоках, развитии. Анализируется ценный исследовательский труд «Әдебиет тарихы», анализируются статьи, связанные с казахской литературой.

Ключевые слова: литературоведение, устное народное творчество, история литературы, сказки, айтыс.

Annotation: In the article we will focus on the works of Mukhtar Auezov, who has earned high praise in the Kazakh literary science. The author's reflections on the history of literature, its origins and development are considered. The valuable research work «Adebiet tarikhy» is analyzed, articles related to kazakh literature are analyzed.

Key words: literary studies, folklore, literary history, fairy tales, aityts.

Қазақ әдебиеттану ғылымы мен фольклортануға мол үлес қосқан жазушылардың бірі – М.Әуезов. Әдебиетші ғалымның әдебиет тарихына, фольклор және абайтану мәселелеріне байланысты еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымында жоғары бағаға ие. Мұхтар Әуезовтің әдебиет тарихы, оның басталуы, дамуы туралы айтқан ой-пікірлері өз маңыздылығын жоймады. Қазақ халқының қоғамдық өмірін даму жағдайларын негізге алып айтылған бұл ойлар кең таралмады, әрі ғалымның ұлтшыл деп айыпталуына байланысты тоқталып қалды. Ғалымның «Әдебиет тарихы» атты алғашқы көлемді зерттеу кітабы қолданыстан шығарылып, қолдануға тиым салынады. Еліміз тәуелсіздігін алған жылы «ұлтшылдық ағым» ақталып, Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» еңбегі толық көлемде қайта басылып шықты. Бұл кітап – қазақ халқының ұлттық әдебиетін жүйелі зерттеуге арналған алғашқы еңбек. Автор зерттеу кітабының алғы сөзінде қазақ әдебиетінің тарихын түгел қамтуды мақсат етпегендігін атап өтеді: «ескі күннен бастап, Абай мезгіліне шейін қазақ тілінде шыққан сырлы сөздің түрлерін айырып, жік-жікке бөліп, әрбір дәуірден қадау-қадау белгі қойып, сол белгілер бойынша тарих шаңы басып жатқан ескіліктің желісін созып шығу болды. Баяғы заманнан бері қарай құмды, шөлді далада, шаң ішінде қоңыраулатып келе жатқан әдебиет көші қай кезең, қай асудан асты, соның ұлы сұрлеулерін тауып алуды мақсат қылдық» [1, 10]. Сондай-ақ, кітапта жазбаша әдебиеттің басталуы, оның ауыз әдебиетімен байланысы және

айырмашылықтары туралы баяндалады. Әдебиет тарихшысы ретінде әдебиет тарихын құрудың қажеттілігі мен міндеттерін айқын дәлелдейтін автордың пікірлері ғылыми негізделген. Ұлттық әдебиетіміздің өткені түсініп зерделеу арқылы еліміздің өткені мен бүгінгісін тануға болатынын ескертеді. Ал әдебиеттің дамуы халықтың басынан өткен тарихи жағдайлармен тығыз байланысты. Қазақ халқының өткен тарихи жолын шолуда әдеби шығармаларды қарастыруда Мұхатр Әуезовтің алғашқы ғылыми пайымдаулардың бастауы болып табылады. Бұл туралы аталған еңбектің «Тарихи өлеңдер», «Зар заман ақындары» бөлімдерінде баяндалады.

«Әдебиет тарихының» бірінші бөлімі «Сыршылдық салт өлеңдері» деп аталады. Бұл бөлімде салт өлеңдерін 3-ке бөліп қарастырады. Олар: 1) Жалпақ елдің салтымен байланысқан шер өлеңдері; 2) Дін салты ұғымынан туатын өлеңдер; 3) Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдері. Әдебиеттанушы-ғалым ел салтындағы шер өлеңдерін жоқтау, естірту, қоштасу, көңіл айту деп бөліп қарастырады. Олардың қалыптасып, таралуын күнделікті тұрмыспен, әдет-ғұрыппен байланыстырады. Автор аталған топтағы өлеңдер басқа халықтардың әдебиетінде де кездесетінін атап өтеді. Мысалы, жоқтау өлеңдер орыс халқында да кездеседі. Алайда олар көбіне жаттанды түрде келетінін, арнайы жалдамалы жоқтағыш адамдардың жылап жоқтайтындығын айтады. Дін салты ұғымынан туатын өлеңдерді автор екіге бөледі. Бірі – ескі діннің сарқыты болған өлең, екіншісі – ислам дініне байланысқан өлеңдер. Алғашқы жіктемеге автор наурыз жайындағы сөздер мен бақсы сарынын жатқызады. М.Әуезов наурыз өлеңдерін жоғары бағалап, оларды тұрмыстық кәсіптен туындағанын айтады. Бұның бірден бір себебі – мал баққан қазақ халқының табиғатқа тікелей тәуелді болуы.

«Батырлар әңгімесі» деп аталатын екінші бөлімді М.Әуезов «ұлы батырлар» және «кіші батырлар» деп екіге бөледі. Бұл екі жіктеменің негізгі айырмашылығы – жырдың шығуының тарихи мезгілі. Ұлы батырлар жыры ерте дәуірдегі түрік заманымен сабақтас болып келеді. Ұлы батырларға «Едіге», «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр» жырларын жатқызса, кіші батырларға «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр» жырларын жатқызады. Жазушы әр жырға жеке тоқталып, қысқаша мазмұндап, мәнін түсіндіріп, ғылыми-әдеби талдау жасайды. М.Әуезовтің бұл талдауының ерекшелігі әр жырдың тарихи негізін айқындап, өзіндік болжамын, пікірін айтады.

«Ел поэмалары» бөлімінде «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Қыз Жібек» ғашықтық жырларына тоқталады. Автор «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырының бірнеше нұсқасы бар екендігін атап өтіп, оның үш нұсқасын салыстырады. Олар: Радлов нұсқасы, Жетісу қазақтарының арасынан жандарал Колпаковскийдің жиғызған нұсқасы, Тобықта ауданынан жиналған нұсқа.

Кітаптың «Тарихи өлеңдер» деп аталатын төртінші бөліміне автор белгілі бір тарихи оқиғаларды басынан кешірген адамдардың ауызша тараған жырларын жатқызады. Мұхтар Әуезов Абылай хан заманынан кейін тарихи өлеңдердің кезеңі басталады деп көрсетеді. «Ертегі» бөлімінде ертегілерді екіге бөледі. Біріншісі – әуезе, екіншісі – салт ертегісі немесе үлгілі ертегі. Әуезе деп

ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалған ертегілерді атаған. Елдің ескі салт-дәстүрінен хабар беретін ертегілерді салт ертегісі немесе үлгілі ертегі деп қарастырған.

Мұхтар Әуезов «Айтыс өлеңдерді» ақындар айтысы және билер айтысы деп екіге жіктейді. Ақындар айтысын қайым өлең және қара өлең деп екіге бөледі. Билер айтысына қысқаша сипаттама жасап, ішкі мағынасына қарай төртке бөледі: 1) Дау мен билікті қоса айтатын билер айтысы; 2) екі бидің әділ билікке таласып айтқан талас сөздері; 3) жұмбақпен, тұспалмен айтысатын талас билік; 4) дау мен билік тұсында не жамандап, не мақтап айтатын сөздер.

«Әдебиет тарихы» еңбегінің соңғы бөлімі «Зар заман ақындары» деп аталады. Бұл бөлімде жазбаша әдебиетті сөз етеді. М.Әуезов аталған бөлімнің атауына түсініктеме беруден бастайды: «Зар заман деген – XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, соңғы ақындардың барлық күй-сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар заман ақындары» деген ат қойдық» [1]. Жазушы зар заман ақындарының тарих сахнасына шығуына қазақ қоғамындағы бұрынғы қалыптасқан құндылықтардың өзгеруі, ел басқару жүйесінің басқа сипатқа ауысуы, отаршылдықтың белең алуы себеп болғандығын атап өтеді. Автор зар заман ақындарының шығуын XIX ғасырдың орта кезінен Исатай-Махамбет, Кенесары қозғалысынан кейінгі аралыққа жатқызады. Абылай дәуіріндегі зар заман ақынын келер күннің жұмбағын шешіп беріп, елге өсиет айтатын қария және толғау айтқан жырау деп екі топқа бөледі. Екі топқа жатқызылған ақындардың өлеңдері өлең күйінде айтылып, тақпақ, толғау болып келеді. Олар ел басқарып отырған ханның ақылшы уәзірі, ақылшысы болғандықтан, көпке айтқан сөздері де өтімді болған. Сондай-ақ, зар заман ақындарына XIX ғасырда болған ақындардың барлығын қосып, нағыз зар заман ақындары Шортанбай Қанайұлы мен Мұрат Мөңкеұлының шығармаларына талдау жасайды. Шортанбай ақынның өлеңдеріне қысқаша тоқталып, өзіндік мазмұнын, мағыналық-көркемдік ерекшелігін қарастырады.

Мұхтар Әуезов 1922 жылы «Шолпан» журналында жарияланған «Қазақ әдебиетінің бүгінгі дәуірі» мақаласында қазақ ауыз әдебиетінің ерекшелігіне, маңыздылығына қысқаша тоқталып өтеді. Аталған мақаладағы ой-пікірін автор «Халық әдебиеті» мақаласында өрбітіп, ауыз әдебиетінің жоғары деңгейде болуы әдебиетіміздің келешегі үшін қажет екендігін атап өтеді. Мақалада халық әдебиетінің үлгілерін жинақтап, жүйелеудің маңыздылығын баса айтады. Ауыз әдебиетінің халықтың тарихымен, тұрмысымен байланысы туралы айтылған М.Әуезовтің құнды ой-пікірлерін «Қобыланды батыр» мақаласынан да кездестіреміз. Бұл мақалада батырлар жырының халық қиялынан, арман-тілегінен туындаса да, оның негізінде белгілі бір тарихи шындық жататындығын айтып өтеді. Жоғарыда аталған мақалаларда халық ауыз әдебиетінің, әдебиет тарихының кейбір мәселелері қамтылып, ол пікірлер жинақталып «Әдебиет тарихы» кітабынан да орын алған.

Мұхтар Әуезовтің сан-салалы зерттеу еңбектері өзектілігін жоймаған, ұлттық әдебиеттану ғылымының баға жетпес асыл қазынасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 2 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 2-том, 1998.
- 3 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Жібек жолы», 28-том, 2007.

УДК 362.77

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ ОТБАСЫНДА ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҰШЫРАҒАН ЖЕТКІНШЕКТЕРМЕН ЖҰМЫСЫ

Калымова Асел Қайратқызы

PhD доктор

Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университеті

E mail: aselkalymova@mail.ru

Исаханова Балауса Сартаевна

Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университетінің магистранты

Адамды адам ететін орта және тәлім тәрбие десек, сәбидің тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуында отбасының, құрдас құрбының, яғни әлеуметтік орта ықпалының елеулі екенін естен шығармауымыз керек. Ұрпақты дана да, тәрбиелі етіп тәрбиелеу үшін оның тұлғалық ерекшелігін қалыптастыру қажет. Ал тұлғаның психологиялық ерекшеліктерінің қалыптасуындағы негізгі фактор бұл отбасы.

Қазақстан Республикасының заңында отбасына мынадай анықтама берген: Отбасы некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге не нысандарынан туындайтын мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобы. Отбасы қарым-қатынастарына физиологиялық, психологиялық, әдет-ғұрып және мүліктік аспектілері жатады. Жалпы отбасын екі тұрғыда қарастыруға болады:

Әлеуметтік топ - әлеуметтік—психологиялық (эмоционалды-психологиялық); Мұнда жұбайлар арасында тұлғалық ерекшеліктерге

негізделген және отбасыишілік қатынастың ерекшеліктеріне қатысты қақтығыстар болады.

Әлеуметтік институт – топтық қарым-қатынастың әлеуметтік тұрғыдан қарастырылуы (инструменталды); Жұбайлардың қарым-қатынасына әсер ететін ортаның объективті-субъективті әсерлер, ал күнделікті өмірде сыртқы және ішкі себептерін ажырату қиынға соғады. Отбасы тәрбиесіне қатысты тәлім-тәрбиелік идеялар қазақтың халық педагогикасында Қорқыт ата кітабында, Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінде, Ж.Баласағұни, С.Сарай шығармаларында, хандық дәуіріндегі ақын жырау мұраларында Ы.Алтынсарин еңбектерінде, А. Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М. Жұмабаев мұраларынан да елеулі орын алғанымен, әлі толық зерттеле қойған жоқ. Кейінгі кездерде отбасы тәрбиесіне қатысты Х.Арғынбаев, Г.А.Уманов, К.А.Оразбекова, Ж.Қоянбаев, З.Әбілова, С.Ғаббасов, І.Р.Хамитова, А.Ш.Икрамова т.б. еңбектері бар. 1994 жылды БҰҰ Халықаралық отбасы жылы деп белгілеп әлемдік қауымдастықтың бұл мәселеге мән беруін көздеген еді. Осы шараның нәтижесі ретінде қазіргі күні Қазақстанда «Отбасы және демография», «Отбасын әлеуметтік қамсыздандыру қоры», «Ана және бала денсаулығы» секілді ұйымдар қызмет етуде. Атаулары көрсетіп тұрғандай бұл ұйымдардың әр қайсысының өз функциясы бар болғанымен, олар ата-аналардың педагогикалық сауатын ашу, отбасы тәрбиесінің шарттары мен қаруландыру мәселесін шешпейді. Баланың отбасынан қашықтап, оның ықпалынан сырт қалуының психикасына әсері Т.В.Лодкина, А.И.Захаров, В.С.Мухина, З.Матейчик, Е.О.Смирновалар атап көрсеткен. А.Н.Леонтьев, С.А.Козлова балаға отбасы жылулығының ықпалын атап өткен. Жақын адамдардың ықпалын баланы алдымен сезіп, түйсінуі және сөз түрінде бейнелеуінің маңызын А.В.Запарожец, А.Д.Кошелева, Е.И.Негнивицкая және т.б. белгілеген. Отбасы тәрбиесінің терең эмоциялы сипатын, қаны бір адамдар арасындағы сүйіспеншілік қарым-қатынасын ата-ана мен баланы жақындатуының маңызын Ю.П.Азарова, И.В.Гребиннеков, Т.А.Маркова, А.Г.Харчев т.б. белгілеген. [4,5]

Баланың тәрбиесінде байқалатын қазіргі заман деффектілерін М.И.Буянов ажырасудың бала психикасына ықпалын З.Матейчик, Х.Фигдор, т.б. белгілеген. Екінші некенің бала тәрбиесіне, дамуына теріс әсерін Е.П.Арнаутова, А.И.Захарова, Е.И.Кульчитцкая т.б, жалғыз бала тәрбиесі туралы А.П.Усова, егіздер тәрбиесін Р.Скиннер, К.Витек т.б. зерттеген. Бала психикасының қалыптасуына ананың әсері психотерапевт А.И.Захарова, психолог Д.Б.Эльконин, А.Я.Варга т.б. зерттеген. Ғалымдар ерлі-зайыптылықтың қарым-қатынасын қаншалықты терең зерттесе де, соншалықты дау-жанжалсыз отбасының жоқтығына нақты көз жеткізген. Әсіресе жас ерлі-зайыптылар кез-келген айтыс-тартыс жағдайларын драмаластырып және сол жағдайдан шығудың бірден-бір жолы ажырасу деп ойлады. [6]

Отбасы теориясын алғаш ұсынған Людвиг Фон Берталанфи (1968): «Отбасы дегеніміз қарапайым мөлшердегі отбасы мүшелері ғана емес, барлығының белгілі өзара қатынастағы торабы. Отбасы жағдайын түсіну үшін ондағы мүшелердің әрқайсысын жеке талдауға қоса, отбасы жүйесін бүтіндеу талдай қажеттігі туындайды».

Отбасы адамның эмоциялы, уайымы, көзқарасы, қатынасымен байланысты емес, ол феномен. Отбасы феноменінің бір жолы оның құрылымы, тарихы уақыт талабына сай өзгеруі және бір отбасының өмірлік циклінің логикалық түсіндірілуі.

Отбасы психотерапиясында нобельдік сыйлықтың иегері Вирджиния Сатир отбасы деген түсінікке бірнеше кілтті сөздерді ұсынған: отбасы қуаты, отбасы қызметі, отбасы шекарасы. Оның тұжырымдамасы бойынша отбасы әсері төмендегідей. Отбасы жүйе, ол тепе-теңдікке негізделген, отбасын мүшелеріне берілген, тыйым салынған рөлдер (жеке қажеттіліктерге байланысты отбасы мүшелерінде қақтығыс туындайды).

- Отбасы өзіндік бағалау мінез құлықта қорғану пайда болады.
- Отбасы күш, жеке белсенді өмір сүруге жетелейді
- Отбасы процесс, тұлғаны жетілдіруге мүмкіндік береді.
- Отбасы өзгеру, ол бірнеше кезеңнен тұрады.

Отбасы неке негізінде қан жағынан туыстас шағын топ, олар өзара көмек көрсету, жауапкершілікке алу және тұрмыстық жалпылықта байланысады. (Э.Г.Эйдимиллер, В.В.Юстицкий, 1990). [7] «Отбасы – некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын мүдіктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобы» (Отбасы туралы Заңы).

«Неке – ерлі зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын отбасын құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықты одақ» (Отбасы туралы Заңы). Л.Д.Столяренко отбасы, отбасы тәрбиесіне төмендегідей анықтамалар берген: «Отбасы-өзін-өзі сақтап, жалғастыру және әрбір мүшесінің өзін-өзі таныту мақсатында біріккен әлеуметтік, педагогикалық адамдар тобы». «Отбасы тәрбиесі-нақты отбасы жағдайында ата-ананың басқа туыстарының ықпалы арқылы берілетін тәрбие білім беру жүйесі». «Отбасы-кішігірім әлеуметтік адамдар тобы, бір-бірімен некелік, туыстық байланыс арқылы бірігіп және бір-бірінің алдына моральдық, материалдық, тұрмыстық жауапкершілігі бар». (педагогикалық энциклопедия сөздігінен)

«Отбасы тәрбиесі-туысқандық қарым-қатынастар мен тұрмыс жайттары балаға үздіксіз ықпал етуші тәрбиелік күші» (Қазақша энциклопедия сөздігі).

Отбасы – адамзат бесігін тербеткен ұя болса, «Баланың бас ұстазы – ата-ана». «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі». «Әкеден ақыл, анадан мейір» алады. Ата-анаға баладан жақын ешкім жоқ. Сондықтан да баласының әдепті, білімді болып өсуін тікелей ата-ананың үлгі-өнегесіне, беделіне байланысты. Отбасы – қоғамның алғашқы ұясы. Отбасындағы үлкендердің баламен қарым-қатынсы нәтижесінде адамгершілік, эстетикалық тәрбиенің алғашқы үлгісі, салауатты өмір сүру дағдысы қалыптаса бастайды. Ата-ананың негізгі тәрбиесінен бастау алған өзінің туып өскен ортасынан дарыған жағымды қасиеттер ұясынан ұшқанда бала бойына ізгілік боп дариды. Бұл халқымыздың «Баланы жастан» деген сөзінің мазмұнының тереңде екенін аңғартады. Отбасы тәрбиесінің айнасы – бала. Үлкенді сыйлау, отбасы мүшелерінің өзара сыйластығы, тума-туысқан, көрші – көлемдермен түсінікті болу сөйлеу мәнері т.б. жақсы қасиеттерді ата-ана бала дүниеге келген күннен бастап бойына сіңірсе, тәрбиенің нәтижелі болары сөзсіз. Әр отбасы кішкене тәрбие мектебі болуға тиіс. Балалардың дұрыс қалыптасуы оның отбасындағы сүйіспеншілік, кішіпейілділік, сыйласымдық, жауапкершілік, қайырымдылық, сезімталдық т.б. адамгершілік қасиеттерінің даму негізіне байланысты болады. Отбасы құрылым отбасы мүшелері құрамынан, туыстық түрлер мен рөлдерден тұрады. Әдебиеттерде: «отбасы рөлдерін кешенділеу, отбасы құрылымында қожалық ету мен тұлғааралық коммуникациядан көріну», деп түсінік береді. (А.И.Антонов 1998; В.М.Метков 1996). [8] Отбасы құрылымы негізгі төрт жүйе бөліктерінен тұрады. (В.Сатир, 1992). Әр топ бөліктерінде өз алдына белгілі шекара, қажеттілік және үміт етулері болады. Нукларарды (ядролық) отбасы екі ұрпақтық байланыстағы ерлі зайыпты және олардың балалары; кеңейтілген отбасы үш ұрпақ жалғастығы: ата-ана бір жағының, ерлі зайыпты, олардың балалары; бүтін емес отбасы екі адамнан тұруы немесе бір ата-ананың бірге тұрмауы; аралас отбасы жесір әйел немесе ажырасқан баласымен бірге қосылуы. Американдық белгілі психотерапевт С.Минухин отбасылық құрылым түрлерін кезеңдік даму заңдылығына әсер ететін күрделі құрылым, ол бірнеше индивидтен тұратын ішкі жүйені құрайды деп, жеке құрылым бөліктеріне ерлі-зайыптылар, ата-аналар, аға-қарындас жүйелерін жатқызды. Отбасы құрылымының жұмыс моделін ұсынғандар С.Минухин, Б.Монтальво, Б.Герни, Б.Розман, М.Вольтерс, С.Гринштейн болды.

Отбасының құрылым жүйесі екі түрде қолданылады:

- Генетикалық жүйе.
- Бірін-бірі толықтыратын рөлдік жүйе.

Генетикалық жүйеде отбасылық құрылымның қолданылуы, ең алдымен отбасы ішіндегі иерархиясын анықтайды. «иерархия» деген сөз грек тілінен аударғанда «киелі» және «билік» дегенді білдіреді. Бұнда билік пен бағынушылық, қарым -қатынас туралы айтылады. Бірін бірі толықтыратын

рөлдік жүйе. Ағылшын тілінен «толықтыру, жинақтау», ал «рөл» дегеніміз адамдардың басқа адаммен қарым-қатынасқа түсудегі адам мінез құлқының нақты бір тәсілі. Отбасының классикалық жеке түрлері: патриархалды немесе дәстүрлі, балаға орталықталынған немесе қазіргі заманғы, ерлі-зайыптылар немесе қазіргі шектелген отбасы, аналық немесе бүтін емес отбасы. Бұл отбасы түрлері қазіргі таңда кең көлемде жүзеге асуда.

С.И. Голодтың пікірінше, отбасы құрылымдық екі өрісте қарастырылады: ерлі-зайыптылар қатынас және ата-ана мен бала қатынасы. Сондай-ақ, дәстүрден тыс отбасы немесе жекелікке жатпайтын отбасы: некеден тыс отбасы (бүтін емес немесе жалғыз аналық), альтернативті отбасы стилі. Бұл дәстүрлі отбасындағы дағдарысты және отбасы неке институтының эволюциялық дамуын көрсетеді. Кейінгі зерттеулерде Л.И. Постовалова мынадай отбасы топтамасын ұсынды: үйлесімді – үйлесімсіз, топтасқан – шашыраңқы, корпоративті-альтуристі, икемді-консервативті, ашық-жабық, бұйрықты-демокритиялы. Отбасының типтерінің ішінен қазіргі заманда жиі кездесетіні нуклеарлық және толық емес отбасы. Толық емес отбасы әр түрлі жағдайлардан болуы мүмкін. Егер бала анасының тәрбиесін алса, онда ана жұмыспен қатар балаға сүйіспеншілікпен қарап, оған білімімен қатар тәрбие беруі тиіс. Бірақ, әкесіз қандай тәрбие? Әкесіз қалған балалар қиын болып өседі. Мінез-құлқы басқаша болып қалыптасады. Ашушаң, қияңқы болып келеді. Сондықтан ата-анасы сүйіп қосылғасын бір-бірін тыңдап, қарым-қатынасы жақсы, өздерінің борышын атқара алатын, беделді болуы керек. Моральдік жағынан азғындаған отбасында, әдетте, балаға жеткілікті көңіл бөлінбейді. Балалар ата-анасының қамқорлығы мен сүйіспеншілігін сезінбегендіктен, олар «ертеңгі күннің қуанышын» жоғалта бастайды. Сондықтан олар отбасында өздеріне алмаған жылылық пен қайырымдылықты сырттан, көшеден іздейді. Бірақ, көп жағдайда оларды қоғамға жат элементтер өз «қамқорлығына» алады. Олар бұзақылар тобы, нашакорлар, жезөкшелер, т.б. әлеуметтік топтар болуы мүмкін.

Баланың алғашқы адами құндылықтары, әрине, отбасында қалыптасады. Халық даналығы «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Не ексең соны орасың» десе, ұлы Абай «тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі – ақымақшылық» деп түйіндейді. Ал атақты физиолог И.Павлов «әрбір баланың мінез-құлқы ата-анасының жағымды іс-әрекетінен үлгі алу барысында қалыптасады» деп тұжырымдайды.

Бала отбасы жағдайында өмірдегі әр түрлі жағдайларда өзін қалай ұстауды, адагершілік әліппесі: кішіпейіл болу, ізеттілік, сыйластық, үлкендермен және кішілермен қандай қарым-қатынаста болу сияқты тәжірибе жинақтайды және оны меңгереді. Отбасында бірін-бірі сыйлау, қамқоршы болу, бірлесіп

еңбек ету секілді игі дәстүрлер қалыптасқан болса, ол ортадан қоғамға қарсы тұратын тәрбиесіз адам шығуы теориялық жағынан алғанда мүмкін емес. [9]

Отбасы жүйесін - бірінғай білім беру деңгейі ретінде қарастыруға болады, белгілі құрылымдық ерекшелікті меңгерген, қызметі және дамуы болады. Отбасындағы құрылымдық қатынас кез-келген нуклеарлы (жеке адамдар: күйеуі, әйелі және олардың балалары) топта негізгі төрт жүйе бөліктерінен тұрады. Алғашқы топ жеке адамдар-отбасы мүшелерінен тұрады; екінші топ диада- ері- әйелінен құралады; үшінші топ –сиблингті, төртінші топ - ата-ана диадасы –баладан құралады.Әр топ бөліктерінде өз алдына белгілі шекара, қажеттілік және үміт етулері болады.Отбасы жүйесі дұрыс теңдестірілсе, онда жүйе бөліктерінің қажеттіліктері бірдей өтелетін болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Неке және отбасы туралы ҚР заңы.- А; Жеті жарғы, 1999
2. Назарбаев Н.А. Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру-мемлекеттің саясаттың басты мақсаты. Қр Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. – Астана: «Елорда», 2008-64 бет.
3. Зритнева Е.И. Семейведение: учеб. пособие для стдентов вузов, обучающихся по направлению подгот и специальности "Соц. работа" / Е.И.Зритнева, Н.П.Клушина. - М: Гуманитар изд. центр ВЛАДОС, 2006 - 246 с. 57-60 бет.
4. Қоңырбаева "Қазіргі кезеңдегі отбасының қызметі мен ерекшеліктері" Отбасы және балабақша №1 - 2008 ж 2-8 бет.
5. Мұқытова.Ж.Қ.Отбасытану курсы бойынша дәрістер жинағы.Оқу-әдістемелік құрал.Көкшетау 2009
6. Ж.Ақпарова "Жанұяның методологиялық негіздері" // Қазақстан мектебі №5. 2007" 55-57 бет.
7. Ү.Сәуірбаева "Отбасындағы тәрбиеге психологтың көмегі" Мектептегі психология - Психология в школе №1-2008 28 бет.
8. Баймұқанова М.Т. Отбасымен әлеуметтік - педагогикалық жұмыс: оқу құралы - Астана: "Парасат әлемі" баспасы, 2005 жыл - 180 бет.
9. Ф.Бизақова, Ш.Мамашбаева. Отбасылық дағдарыс психологиясы.:Астана 2011.

УДК 340
ББК 67. 99

**ОСНОВАНИЕ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНУ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН**

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢЫ БОЙЫНША
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫНЫҢ
НЕГІЗІ**

**THE BASIS OF CRIMINAL LIABILITY OF MINORS UNDER THE CRIMINAL
LAW OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Қапез Думан Темірханұлы
магистрант, Көкшетау университеті. А. Мырзахметова
(Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы) kapez.duman15@mail.ru

Қапез Думан Темирханұлы
магистрант, Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова
(г. Кокшетау, Республика Казахстан) kapez.duman15@mail.ru

Kapez Duman Temirkhanovich
master's student, Kokshetau University im. A. Myrzakhmetova
(G. Kokshetau, Republic of Kazakhstan) kapez.duman15@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада автор кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігінің ерекшеліктерін қарастырады. Автор кәмелетке толмағандарға қылмыстық құқықтық мәжбүрлеу шараларын қолдану ерекшелігін көрсететін қылмыстық заңның ережелерін талдайды. Зерттелген материалдар негізінде кәмелетке толмағандардың жауапкершілігінің қазіргі заманғы ерекшеліктері, сондай-ақ кінәлі адамға қылмыстық жауапкершілік негіздерін қолдануға мүмкіндік беретін арнайы алдын-алу әсерін барынша қамтамасыз етуге бағытталған нормалар белгіленеді.

Түйінді сөздер: қылмыстық жауапкершілік, қылмыстық жауапкершіліктің жасы, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігінің негізі, кәмелетке толмағандардың жауапкершілігі.

Аннотация: В данной статье автором рассмотрены особенности уголовной ответственности несовершеннолетних. Автором анализируются положения уголовного закона, отражающие специфику применения мер уголовно правового принуждения к несовершеннолетним. На основе изученных материалов устанавливаются современные особенности ответственности несовершеннолетних, а также нормы, ориентированные на максимальное обеспечение специально-предупредительного воздействия, позволяя при этом применить к виновному лицу основания уголовной ответственности.

Ключевые слова: уголовная ответственность, возраст уголовной ответственности, основание уголовной ответственности несовершеннолетних, ответственность несовершеннолетних.

Abstract: In this article, the author examines the features of the criminal responsibility of minors. The author analyzes the provisions of the criminal law reflecting the specifics of the

application of criminal law enforcement measures to minors. On the basis of the studied materials, modern features of the responsibility of minors are established, as well as norms aimed at maximizing the provision of special preventive effects, while allowing the grounds of criminal responsibility to be applied to the guilty person.

Keywords: criminal responsibility, age of criminal responsibility, basis of criminal responsibility of minors, responsibility of minors.

Действующее уголовное законодательство в настоящий момент представляет собой единый кодифицированный закон - Уголовный кодекс Республики Казахстан. Согласно ст. 1 УК РК уголовное законодательство Республики Казахстан состоит из Уголовного кодекса РК [1]. Иные законы, предусматривающие уголовную ответственность, подлежат применению только после их включения в УК РК. УК РК основывается на Конституции Республики Казахстан и общепризнанных принципах и нормах международного права. Конституция Республики Казахстан имеет высшую юридическую силу и прямое действие на всей территории республики. В случае противоречий между нормами УК РК и Конституции Республики Казахстан действуют положения Конституции. Нормы Уголовного кодекса, признанные неконституционными, в том числе ущемляющими закрепленные Конституцией Республики Казахстан права и свободы человека и гражданина, утрачивают юридическую силу и не подлежат применению. Нормативные постановления Конституционного Совета, Верховного Суда Республики Казахстан являются составной частью уголовного законодательства Республики Казахстан. Международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан, имеют приоритет перед Уголовным кодексом РК и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона.

В отличие от ст. 1 УК РК 1997 [2] года в ст. 1 УК РК 2014 года законодателем указано на то, что единственным, но не исключительным источником уголовного права является УК РК [1]. То есть казахстанский законодатель отказался от ранее действовавшей формулировки [3, 24]. Это означает, что любые законы, предусматривающие уголовную ответственность, могут действовать на территории республики только после их включения в УК РК. С другой стороны - ратифицированные международные договоры имеют большую силу, чем положения УК РК (ч.3 ст. 1 УК РК). А кроме того, ч.2 ст.1 УК РК провозглашает, что нормативные постановления *Конституционного Совета и Верховного Суда* Республики Казахстан являются составной частью уголовного законодательства Республики Казахстан.

В УК РК 2014 года в полной мере реализованы две концепции по совершенствованию уголовного законодательства. Во-первых, это ужесточение санкций за совершение тяжких и особо тяжких преступлений, во-вторых - его гуманизация. Гуманизация в первую очередь коснулась лиц, впервые совершивших преступления небольшой и средней тяжести, а также социально уязвимых групп населения - людей преклонного возраста, беременных и

одиноких женщин, имеющих на иждивении несовершеннолетних детей, а также несовершеннолетних.

Практика показала, что применение чрезмерно суровых мер наказания, в том числе и связанных с изоляцией человека от общества, оборачивается негативными последствиями как для самого осужденного, так и для общества в целом [4, 310]. Особенно это касается несовершеннолетних правонарушителей.

В ныне действующем УК РК 2014 г. несовершеннолетними, на которых распространяются нормы уголовного законодательства РК, признаются лица, которым ко времени совершения преступления исполнилось четырнадцать, но не исполнилось восемнадцать лет (ст. 80 УК РК) [1].

И поэтому минимальный возраст лица, которое может быть привлечено к ответственности за совершение уголовного правонарушения, составляет четырнадцать лет (ст. 15 УК РК).

Малолетние, не достигшие 14-летнего возраста, согласно уголовному законодательству Казахстана, не подлежат уголовной ответственности [1].

В настоящее время уголовная ответственность несовершеннолетних наступает в соответствии с общими положениями Уголовного кодекса РК, но с учетом особенностей, связанных, главным образом, со спецификой личности подростка, ее несформированностью, недостаточной психофизической, возрастной и социальной зрелостью, неумением в связи с этим в полной мере адекватно оценивать свои поступки. Как отмечено в п. 2 Нормативного постановления Верховного суда РК №6 от 11 апреля 2002 г. «О судебной практике по делам о преступлениях несовершеннолетних и о вовлечении их в преступную и иную антиобщественную деятельность» важно выяснять такие индивидуально-личностные свойства несовершеннолетнего, как внушаемость, возбудимость, зависимость, склонность к бравade, лидерству, фантазированию и другие [5].

Регламентируя уголовную ответственность несовершеннолетних, законодатель, руководствуясь принципом гуманизма, учитывает отмеченные выше обстоятельства при решении следующих уголовно-правовых вопросов: определяет круг общественно опасных деяний, наказуемых в уголовном порядке при достижении возраста уголовной ответственности; устанавливает особые правила назначения и применения к ним наказания; освобождения от уголовной ответственности и др. При прочих равных условиях несовершеннолетние несут более мягкую уголовную ответственность, чем в аналогичных ситуациях взрослые преступники [6, 96].

Согласно статье 4 УК РК, единственным основанием уголовной ответственности является совершение уголовного правонарушения, то есть деяния, которое содержит все признаки состава преступления или уголовного проступка, предусмотренного Уголовным Кодексом Республики Казахстан. Эти положения относятся в равной степени как к совершеннолетним, так и несовершеннолетним правонарушителям. Однако не вызывает сомнений положение о том, что лица, совершившие уголовное правонарушение в

несовершеннолетнем возрасте нуждаются в особом подходе со стороны законодателя.

По поводу особого статуса несовершеннолетних и необходимости учета их возраста в п. 2 Нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан «О судебной практике по делам о преступлениях несовершеннолетних и о вовлечении их в преступную и антиобщественную деятельность» от 11 апреля 2002 г. указано, что орган, ведущий уголовный процесс, обязан принимать меры к установлению точной даты рождения (число, месяц, год рождения) лица, привлекаемого к уголовной ответственности [5]. Это необходимо как для того, чтобы решить вопрос, отвечает ли несовершеннолетний требованиям субъекта преступления, так и для того, чтобы при индивидуализации ответственности и наказания был учтен не только сам факт несовершеннолетия виновного, но и то, в каком именно возрасте им совершено преступление, уголовное правонарушение.

При отсутствии документов, подтверждающих возраст, либо при наличии сомнений в достоверности этих документов необходимо в соответствии с п. 3 ст. 271 УПК РК [7] назначать экспертизу. В таких случаях днем рождения считается последний день того года, который назван экспертами. При определении экспертами возраста минимальным или максимальным количеством лет (например, от 14 до 15 лет) следует исходить из предлагаемого экспертизой минимального возраста. Лицо считается достигшим соответствующего возраста не в день своего рождения, а после ноля часов следующих за ним суток.

Установление общего возраста уголовной ответственности с 16 лет, а по наиболее серьезным преступлениям с 14 лет для уголовного закона Республики Казахстан не является чем-то исключительным, поскольку он не является универсальным, и в различных странах устанавливается в зависимости от существующих традиций сложившейся уголовно-правовой культуры. Анализ наиболее стабильных уголовно-правовых систем современности показывает, что этот возраст варьируется от 15 лет до 21 года.

По действующему Уголовному кодексу Республики Казахстан (ч. 1 ст. 15 УК РК) уголовной ответственности подлежит вменяемое физическое лицо, достигшее ко времени совершения уголовного правонарушения шестнадцатилетнего возраста. По ранее действовавшему Кодексу (ч. 2 ст. 15 УК РК 1997 г.) лица, достигшие ко времени совершения преступления четырнадцатилетнего возраста, подлежали уголовной ответственности за такие преступления, как убийство ([ст. 96](#) УК РК), умышленное причинение тяжкого вреда здоровью ([ст. 103](#) УК РК), умышленное причинение средней тяжести вреда здоровью при отягчающих обстоятельствах (ч.2 [ст. 104](#) УК РК), изнасилование ([ст. 120](#) УК РК), насильственные действия сексуального характера ([ст. 121](#) УК РК), похищение человека ([ст. 125](#) УК РК), кражу (ч.ч. 2 и 3 [ст. 175](#) УК РК), грабеж (ч.ч. 2 и 3 [ст. 178](#) УК РК), разбой ([ст. 179](#) УК РК), вымогательство (ч.ч.2 и 3 [ст. 181](#) УК РК), неправомерное завладение

автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения при отягчающих обстоятельствах (ч.ч.2,3,4 [ст. 185](#) УК РК), умышленное уничтожение или повреждение имущества при отягчающих обстоятельствах (ч.ч.2,3 [ст. 187](#) УК РК), акт терроризма ([ст. 233](#) УК РК), захват заложника ([ст. 234](#) УК РК), заведомо ложное сообщение об акте терроризма ([ст. 242](#) УК РК), хищение либо вымогательство оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств ([ст. 255](#) УК РК), хулиганство при отягчающих обстоятельствах (ч.ч.2,3 [ст. 257](#) УК РК), вандализм ([ст. 258](#) УК РК), хищение либо вымогательство наркотических средств или психотропных веществ ([ст. 260](#) УК РК), надругательство над телами умерших и местами их захоронения при отягчающих обстоятельствах (ч.2 [ст. 275](#) УК РК), умышленное приведение в негодность транспортных средств или путей сообщения ([ст. 299](#) УК РК).

УК РК 2014 года сохранил четырнадцатилетний возраст уголовной ответственности за все вышеперечисленные преступления и добавил к ним новые составы преступлений, таких, как нападение на лиц или организации, пользующиеся международной защитой (ст. 173 УК РК), возбуждение социальной, национальной, родовой, расовой, сословной или религиозной розни (ст.174 УК РК), посягательство на жизнь Первого Президента Республики Казахстан - Лидера Нации (ст. 177 УК РК), посягательство на жизнь Президента Республики Казахстан (ст. 178 УК РК), диверсия (ст. 184 УК РК), кража (ч. 4 ст. 188 УК РК), грабеж (ч. 4 ст. 191 УК РК), вымогательство (ч. 4 ст. 194 УК РК), пропаганда терроризма или публичные призывы к совершению акта терроризма (ст. 256 УК РК), создание, руководство террористической группой и участие в ее деятельности (ст. 257 УК РК), финансирование террористической или экстремистской деятельности и иное пособничество терроризму либо экстремизму (ст. 258 УК РК), нападение на здания, сооружения, средства сообщения и связи или их захват (ст. 269 УК РК), хищение либо вымогательство наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов (ст. 298 УК РК).

Этот перечень преступлений является исчерпывающим и расширительному толкованию не подлежит.

Достижение несовершеннолетним определенного возраста еще недостаточно для того, чтобы привлекать его к уголовной ответственности. Действующий УК РК содержит положение, согласно которому необходимо учитывать особенности психики несовершеннолетних и их возрастную способность оценивать свои поступки. Именно поэтому не подлежит уголовной ответственности несовершеннолетний, достигший возраста уголовной ответственности, который «вследствие отставания в психическом развитии, не связанном с психическим расстройством, во время совершения уголовного правонарушения не мог в полной мере осознавать фактический характер и общественную опасность своих действий (бездействия) либо руководить ими» (ч. 3 ст. 15 УК РК). Это положение применимо к несовершеннолетним вне зависимости от степени опасности совершенного ими уголовного правонарушения. УК РК 1997 г. в ч. 3 ст. 15 относил это положение только к

преступлениям небольшой или средней категорий тяжести. Безусловно, что указанное положение является наглядным примером гуманизации уголовной политики в Республике Казахстан по отношению к несовершеннолетним.

Библиографический список литературы:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. № 226-V. «Казахстанская правда» от 9 июля 2014 г. № 132 (27753).
2. *Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16 июля 1997 года N 167. (Утратил силу). Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1997 г., N 15-16, ст. 211.*
3. Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть. Учебник. Отв. Ред. - д.ю.н., проф. И.И. Рогов и д.ю.н., проф К.Ж. Балтабаев. - Алматы: Жеті Жарғы, 2016. - 500 с.
4. Балтабаев К.Ж. Проблемы соотношения международно-правовых норм и законодательства Республики Казахстан в сфере исполнения наказаний и мер пресечения, связанных с изоляцией от общества: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. – Караганда: б.и., 2000. - 364 с.
5. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 апреля 2002 года № 6 «О судебной практике по делам об уголовных правонарушениях несовершеннолетних и о вовлечении их в совершение уголовных правонарушений и иных антиобщественных действий». // «Казахстанская правда» от 18.05.02 г. № 111-112 (23760-23761).
6. Мусали Нурадель «Проблемы совершенствования законодательства об ответственности и индивидуализации наказания несовершеннолетних»: дис. ... канд. юрид. наук. – Москва: б.и., 2018. – 186 с.
7. *Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК// «Казахстанская правда» от 10.07.2014 № 133 (27754).*

УДК 340
ББК 67. 99

**ВИДЫ НАКАЗАНИЙ И ИНЫХ МЕР УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО
ВОЗДЕЙСТВИЯ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ**

**КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ ҚОЛДАНЫЛАТЫН
ЖАЗАЛАРДЫҢ ЖӘНЕ ӨЗГЕ ДЕ ҚЫЛЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫҚПАЛ ЕТУ
ШАРАЛАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ**

**TYPES OF PUNISHMENTS AND OTHER MEASURES OF CRIMINAL LEGAL
IMPACT APPLIED TO MINORS**

Капез Думан Темірханұлы
магистрант, Көкшетау университеті. А. Мырзахметова
(Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы) kapez.duman15@mail.ru

Капез Думан Темирханұлы
магистрант, Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова
(г. Кокшетау, Республика Казахстан) kapez.duman15@mail.ru

Kapez Duman Temirkhanovich
master's student, Kokshetau University im. A. Myrzakhmetova
(G. Kokshetau, Republic of Kazakhstan) kapez.duman15@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада автор кәмелетке толмағандарға қатысты қолданылатын жаза түрлері мен қылмыстық-құқықтық ықпал етудің басқа шараларын қарастырды. Автор қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағанға қатысты қолданыстағы ҚР ҚК сәйкес қолданылатын қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеу шараларына талдау жасады. Мақаланың соңында автор Қазақстан Республикасының қазіргі ювеналды қылмыстық саясаты тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларының кешенін қазіргі қылмыстық саясатты ізгілендіру процесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады деген қорытындыға келеді.

Түйінді сөздер: қылмыстық заң, қылмыстық жаза, түзету, кәмелетке толмаған, қылмыстық жауапкершілік, әлеуметтік әділеттілік.

Аннотация: В данной статье автором рассмотрены виды наказаний и иных мер уголовно-правового воздействия, применяемых в отношении несовершеннолетних. Автором проанализированы меры уголовно- правового принуждения применяемые согласно действующему УК РК в отношении несовершеннолетнего, совершившего уголовное правонарушение. В заключении статьи автор приходит к выводу, что современная ювенальная уголовная политика Республики Казахстан рассматривает комплекс принудительных мер воспитательного воздействия как наиболее значимую составляющую процесса гуманизации современной уголовной политики.

Ключевые слова: уголовный закон, уголовное наказание, исправление, несовершеннолетний, уголовная ответственность, социальная справедливость.

Abstract: In this article, the author considers the types of punishments and other measures of criminal legal impact applied to minors. The author analyzes the measures of criminal law enforcement applied in accordance with the current Criminal Code of the Republic of Kazakhstan in

relation to a minor who has committed a criminal offense. In conclusion, the author comes to the conclusion that the modern juvenile criminal policy of the Republic of Kazakhstan considers the complex of compulsory measures of educational influence as the most significant component of the process of humanization of modern criminal policy.

Keywords: criminal law, criminal punishment, correction, minor, criminal responsibility, social justice.

Уголовный закон Республики Казахстан не выделяет какой-либо специфики при провозглашении целей наказания для несовершеннолетних по сравнению с его общими целями. Однако, это совсем не означает, что указанная специфика совсем отсутствует в уголовном праве как отрасли права (не законодательства). То положение, что личность несовершеннолетних обладает такими качествами, как изменчивость, не сформированность, пластичность, подверженность стороннему влиянию позволяет надеяться, что при обоснованном, справедливом назначении и надлежаще построенном процессе исполнения наказания, существует больше шансов для оказания благоприятного исправительного воздействия на подростков [1, 386].

Конечной целью применения любого вида уголовного наказания является исправление лица, совершившего преступление. Данное положение вполне применимо и к несовершеннолетним осужденным.

Согласно статье 52 УК РК суд назначает справедливое наказание лицу, признанному виновным в совершении уголовного правонарушения, в пределах, установленных соответствующей статьей особенной части УК РК и с учетом положений общей части УК РК. Несовершеннолетнему, совершившему уголовное правонарушение, должно быть назначено наказание, необходимое и достаточное для его исправления и предупреждения совершения им новых уголовных правонарушений.

В Нормативном постановлении №4 Верховного Суда Республики Казахстан от 25 июня 2015 года «О некоторых вопросах назначения уголовного наказания» [2] говорится, что «при назначении уголовного наказания судам следует неукоснительно соблюдать общие правила назначения наказания, указанные в статье 52 Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также учитывать категорию тяжести уголовного правонарушения, наличие рецидива и его вид, стадию совершения уголовного правонарушения, степень участия подсудимого при совершении уголовного правонарушения, значение его действий для достижения цели уголовного правонарушения и влияние на характер и размер причиненного или возможного вреда, имеет ли место совокупность уголовных правонарушений, наличие смягчающих и отягчающих ответственность и наказание обстоятельств, основания для назначения более мягкого наказания, чем предусмотрено за данное уголовное правонарушение».

Применительно к несовершеннолетним, статья 82 УК РК помимо общих начал назначения наказаний, предусмотренных статьей 52 УК РК, говорит о необходимости, при назначении наказания несовершеннолетнему, учитывать условия его жизни и воспитания, уровень психического развития, иные

особенности личности, и, кроме того, влияние на него старших по возрасту лиц. Несовершеннолетний возраст учитывается как смягчающее обстоятельство в совокупности с другими смягчающими и отягчающими обстоятельствами [3].

Наказание, согласно статье 39 УК РК, - это мера государственного принуждения, назначаемая по приговору суда. Наказание применяется к несовершеннолетнему признанному виновным в совершении уголовного правонарушения, и заключается в предусмотренном уголовным кодексом лишении или ограничении прав и свобод этого лица. Наказание применяется в целях восстановления социальной справедливости, а также исправления осужденного и предупреждения совершения новых уголовных правонарушений, как осужденным, так и другими лицами.

Согласно действующему УК РК в отношении несовершеннолетнего, совершившего уголовное правонарушение, могут быть применены следующие меры уголовно- правового принуждения:

а) назначение наказания (ст. 82 УК РК);

б) освобождение от уголовной ответственности с применением принудительных мер воспитательного воздействия и без таковых (ст. 83, 84 УК РК);

в) освобождение от наказания с применением принудительных мер воспитательного воздействия (ч. 2 ст. 83, ст. 84 УК РК);

г) условно- досрочное освобождение от отбывания наказания (ст. 86 УК РК);

д) замена неотбытой части наказания более мягким (ст. 87 УК РК).

Решение этого вопроса зависит, прежде всего, от характера и степени общественной опасности содеянного несовершеннолетним, а также от обстоятельств дела, условий воспитания и т.д.

Уголовное законодательство Республики Казахстан не предусматривает для несовершеннолетних каких-либо специальных наказаний. Однако виды наказаний, которые могут быть им назначены, ограничены. Из семи основных видов наказаний, предусмотренных для совершеннолетних осужденных в ст. 40 УК РК, к несовершеннолетним могут применяться пять видов наказаний. К ним не могут быть применены арест и смертная казнь (одно наказание - арест - применимо к совершеннолетним за совершение уголовных проступков, а второй вид наказания - за совершение ими преступлений). Эти виды наказаний не распространяются на несовершеннолетних ввиду их жесткости. Из дополнительных пяти видов наказаний (конфискация имущества; лишение специального, воинского или почетного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса и государственных наград; лишение права занимать определенную должность или заниматься определенной деятельностью; лишение гражданства Республики Казахстан; выдворение за пределы Республики Казахстан иностранца или лица без гражданства) только одно наказание, а именно - лишение права заниматься определенной деятельностью - может быть назначено несовершеннолетним,

остальные дополнительные виды наказаний к несовершеннолетним не применяются.

Следует отметить, что система наказаний в УК РК 2014 г., претерпела существенные изменения по сравнению с ранее действовавшим УК РК. С введением в уголовный закон двухзвенной системы уголовно- наказуемых деяний, состоящей из преступлений и уголовных проступков, система наказаний также разделилась на две группы - наказания, назначаемые за совершение уголовных проступков, и наказания, назначаемые за совершение преступлений. Однако, такое деление наказаний, как нами уже было отмечено выше, рассчитано только на лиц, совершивших уголовные правонарушения в совершеннолетнем возрасте.

Кроме того, необходимо отметить, что в целом вся система наказаний в действующем УК РК значительно переработана с акцентом на более широкое применение мер, альтернативных лишению свободы.

В действующем УК РК последовательность наказаний изменена следующим образом: 1) лишение права заниматься определенной деятельностью; 2) штраф; 3) исправительные работы; 4) привлечение к общественным работам; 5) ограничение свободы; 6) лишение свободы. Ныне существующее построение системы наказаний в большей мере отвечает существующему принципу их расположения. То есть, законодатель установил, что лишение права заниматься определенной деятельностью является менее строгим наказанием в отличие от штрафа, а исправительные работы - от привлечения к общественным работам.

Причина такой последовательности заключается в том, что лишение права заниматься определенной деятельностью в УК РК 2014 года было выделено как дополнительный вид наказаний.

Исправительные работы были установлены в УК РК 2014 года как ближайшая альтернатива штрафу.

В УК РК отражена специфика применения указанных видов наказаний к несовершеннолетним. Так, элементы кары в видах наказаний, назначаемых несовершеннолетним, существенно ослаблены по сравнению с карательным содержанием этих же видов наказаний, применяемых ко взрослым лицам.

Наказание в виде лишения права заниматься определенной деятельностью несовершеннолетним назначается на срок от одного года до двух лет, а взрослым на срок от одного года до 10 лет. Данный вид наказания для несовершеннолетних не претерпел изменений по срокам наказания в сравнении с ранее действовавшим УК РК 1997 г.

Сущность данного наказания заключается в запрете осужденному несовершеннолетнему на определенный приговором суда срок заниматься деятельностью, связанной с возможностью совершения уголовного правонарушения [4, 174].

Запрет, установленный приговором суда, действует не только в тех случаях, когда несовершеннолетний занимается профессиональной деятельностью в

государственных организациях, но и тогда, когда он это делает в частном порядке, в организациях с частной формой собственности. Например, запрещение заниматься ремонтом и обслуживанием автотранспорта вообще в течение всего срока, указанного в приговоре. Такое лицо, уволенное на основании приговора суда с должности слесаря по ремонту и обслуживанию автомобилей государственного предприятия, не может быть принято на должность, связанную с осуществлением деятельности по ремонту и обслуживанию автотранспорта, и на предприятии с частной формой собственности. Штраф среди основных наказаний по УК РК является наиболее эффективной альтернативой изоляции осужденного от общества. О необходимости применения наказаний, не связанных с изоляцией от общества, упоминается в ряде международных документов. Например, в Минимальных стандартных правилах Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила 1990 г.) говорится о том, что система уголовного правосудия должна рассматривать широкий выбор мер, не связанных с тюремным заключением, в целях обеспечения большей гибкости в соответствии с характером и степенью тяжести правонарушения, личностью и биографией правонарушителя, а также с интересами защиты общества во избежание неоправданного применения тюремного заключения [5].

Законодатель в УК РК 2014 г., установил, что теперь несовершеннолетнему штраф может назначаться только в качестве основного вида наказания. Штраф может быть назначен за совершение практически любого преступления небольшой или средней тяжести, за исключением преступлений, связанных с причинением смерти человеку. Согласно УК РК наказание в виде штрафа носит строго личный характер, так как штраф может быть назначен несовершеннолетнему в Республике Казахстан только в случае наличия у него самостоятельного заработка или имущества, на которое может быть обращено взыскание.

В РК учитывается самостоятельный заработок по условиям трудового договора несовершеннолетнего до его осуждения. Согласно ч. 1 ст. 31 Трудового кодекса РК от 23.11.2015 г. [6] трудовой договор может быть заключен с лицом, достигшим шестнадцатилетнего возраста. Согласно же ч. 2 ст. данной статьи трудовой договор может быть заключен с:

- 1) гражданами, достигшими пятнадцати лет, в случаях получения ими основного среднего, общего среднего образования в организации среднего образования;
- 2) учащимися, достигшими четырнадцатилетнего возраста, для выполнения в свободное от учебы время работы, не причиняющей вреда здоровью и не нарушающей их процесса обучения;
- 3) с лицами, не достигшими четырнадцатилетнего возраста, в организациях кинематографии, театрах, театральных и концертных организациях, цирках для участия в создании и (или) исполнении произведений

без ущерба здоровью и нравственному развитию с соблюдением условий, определенных подпунктом 2) настоящего пункта.

Осуждаемым несовершеннолетним штраф назначается за совершение уголовного правонарушения в размере от пяти до ста месячных расчетных показателей. Максимальный размер штрафа несовершеннолетним снижен в пять раз по сравнению с УК РК 1997 г., где максимальный размер штрафа был до пятисот месячных расчетных показателей.

Месячный расчетный показатель (МРП) - это коэффициент для исчисления пособий и иных социальных выплат, а также для применения штрафных санкций, налогов и других платежей в соответствии с законодательством Республики Казахстан. Месячный расчетный показатель (МРП) устанавливается Законом Республики Казахстан «О республиканском бюджете» на соответствующий год. Согласно Закону от 4 декабря 2019 года № 276-VI ЗРК статьей 7 [7] установлено, что с 1 января 2020 года размер месячного расчетного показателя (МРП) составил 2 651 тенге [8], с 1 января 2021 г. - 2 917 тенге [9].

Уголовно-исполнительным законодательством РК не предусмотрены особенности исполнения наказаний применительно к несовершеннолетним, кроме лишения свободы. Ввиду этого, в отношении несовершеннолетних осужденных исполнение наказания в виде штрафа осуществляется на общих основаниях, согласно которым после оглашения приговора суд обязывает несовершеннолетнего в течение 30 дней со дня вступления приговора суда в законную силу, добровольно внести сумму штрафа и предупреждает о том, что, в случае неуплаты, штраф будет взыскан принудительно на основании исполнительного листа, выданного судом (ст. 51 УИК РК). Осужденный несовершеннолетний может добровольно внести сумму штрафа как до, так и после вступления приговора в законную силу [10, 187].

Таким образом, к особенностям наказаний, применяемых к несовершеннолетним в Республике Казахстан, следует отнести следующие:

Во-первых, вопросами реализации уголовной ответственности несовершеннолетних в Республике Казахстан на стадии судебного разбирательства и вынесения приговора в основном занимаются специально учрежденные ювенальные суды. На территории Казахстана функционирует 49 ювенальных судов, что позволило существенно снизить сроки рассмотрения дел в отношении несовершеннолетних, улучшить качество их рассмотрения, повысить уровень защиты прав несовершеннолетних.

Во-вторых, применение принципов медиации при рассмотрении дел с участием несовершеннолетних согласуется с целями Концепции правовой политики РК, т.е., не применяя наказание достигается цель восстановления социальной справедливости.

В-третьих, из числа наказаний ныне действующего УК РК к несовершеннолетним применяются: лишение права заниматься определенной деятельностью; штраф; исправительные работы; привлечение к общественным работам; ограничение свободы; лишение свободы.

В-четвертых, в ныне действующее уголовное законодательство Республики Казахстан не содержит положений о разграничении сфер применения таких наказаний, как штраф и исправительные работы за проступки и преступления совершенные несовершеннолетними.

В связи с этим предлагаем изложить ч.3 и 4 ст. 81 УК РК «Виды наказаний, назначаемых несовершеннолетним» в следующей редакции:

«3. Штраф назначается несовершеннолетнему осужденному как при наличии у него самостоятельного заработка, дохода или имущества, на которое может быть обращено взыскание, так и при отсутствии таковых. Штраф, назначенный несовершеннолетнему осужденному, может взыскиваться по решению суда с его родителей или иных законных представителей, но только с их согласия. За уголовные проступки штраф назначается в пределах от пяти до двадцати месячных расчетных показателей, за преступления - в пределах от двадцати до ста месячных расчетных показателей.

4. Исправительные работы назначаются несовершеннолетним, имеющим самостоятельный заработок или иной постоянный доход, в размере от пяти до двадцати месячных расчетных показателей, за преступления - в пределах от двадцати до ста месячных расчетных показателей.».

В настоящее время уголовная ответственность несовершеннолетних в Республике Казахстан реализуется посредством применения к ним основных положений ювенальной уголовно- правовой политики в области противодействия преступности несовершеннолетних, под которой следует понимать деятельность органов законодательной, судебной и исполнительной власти Республики Казахстан по противодействию уголовным правонарушениям со стороны несовершеннолетних.

Современная ювенальная уголовная политика Республики Казахстан рассматривает комплекс принудительных мер воспитательного воздействия как наиболее значимую составляющую процесса гуманизации современной уголовной политики. В частности, в отношении несовершеннолетних правонарушителей на территории Республики Казахстан применяются такие меры воспитательного воздействия, как возложение обязательства принести потерпевшему личные извинения за причиненный вред и установление пробационного контроля.

Библиографический список литературы:

8. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Учебник. 2-ое изд., перераб. и доп. / Под ред. д.ю.н., профессора, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Ревина В.П. – г. Алматы: Жеті Жарғы, 2015. -504 с.

9. *Нормативное постановление №4 Верховного Суда Республики Казахстан от 25 июня 2015 года «О некоторых вопросах назначения уголовного наказания».* «Казахстанская правда» от 14.07.2015 г., № 132 (28008).

10. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. № 226-V. «Казахстанская правда» от 9 июля 2014 г. № 132 (27753).
11. Борчашвили И.Ш. Комментарий к уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть (том 1) / Под. общ. Ред. Генерального Прокурора Республики Казахстан, Государственного советника юстиции I класса Даулбаева А.К. – г. Алматы: Жеті Жарғы, 2015. -504 с.
12. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением [Токийские правила] Приняты резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/tokyo_rules.shtml (дата обращения: 04.03.2022).
13. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК. «Казахстанская правда» от 25.11.2015 г., № 226 (28102).
14. «О республиканском бюджете на 2020 – 2022 годы» Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2019 года № 276-VI ЗРК. «Казахстанская правда» от 5 декабря 2019 г. № 235 (29112).
15. Определены минимальные расчетные показатели на 2020 год. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <https://www.zakon.kz/4995216-opredeleny-minimalnye-raschetnye.html> (дата обращения: 04.03.2022).
16. Утверждены размеры МЗП, МРП и другие расчетные показатели на 2022 год. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32656450 (дата обращения: 04.03.2022).
17. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Республики Казахстан. – г. Астана: б.и., 2014. -534 с.

УДК 001.86

УКРАИНАНЫҢ ЕУРОИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТА ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ-ӨРКЕНИЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ.

ИСТОРИКО-ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ В ЕВРОИНТЕГРАЦИОННОМ НАПРАВЛЕНИИ.

HISTORICAL AND CIVILIZATIONAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF UKRAINE IN THE EUROINTEGRATION DIRECTION.

Капышев Ардак Каиржанович

Тарих ғ.кан.доцент

А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

ArdaK Kapyshev@mail.ru

Токежанова Айгуль Жасауиевна

А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Магистранты

Түйіндеме: Мақалада Украинаның еуроинтеграциялық таңдау бағытының тарихи-өркениеттік аспектілері мен өткен тарихына қысқаша тарихи шолу жасалады. Украин мемлекеттілігі феноменінің украин және ресей тарихнамасындағы көрінісі көрсетіледі.

Кілт сөздер: Украина, еуроинтеграция, украин мемлекеті, тарихнама.

Аннотация: В статье представлен краткий исторический обзор историко-цивилизационных аспектов евроинтеграции Украины. Показан феномен украинской государственности в современной украинской и российской историографии.

Ключевые слова: Украина, евроинтеграция, украинская государственность, историография.

Annotation: The article provides a brief historical overview of the historical and civilizational aspects and past history of Ukraine in the direction of European integration. The phenomenon of Ukrainian statehood is reflected in the Ukrainian and Russian historiography.

Keywords: Ukraine, European integration, Ukrainian state, historiography.

Бүгінгі таңда әлем назарын өзіне аударып отырған Украин – Елі тарихы жұртшылықтың ерекше қызығушылығын тудырып отырғаны анық. Біз өзіміздің мақаламызда Украинаның неліктен мемлекет ретінде дамудың еуроинтеграциялық бағытты таңдап алғанының тарихи алғышарт себептерінің себептерін қарастырамыз.

Украина Шығыс Еуропадағы жер көлемі мен халқының саны жөнінен ірі мемлекеттер қатарында халқының саны елу миллионға жуық. Бұрынғы КСРО құрамында болған елдердің барлығында болғандай өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары елде миграциялық үдерістер орын алды. Дегенмен, Украинаның Қазақстаннан ерекшелігі қоныс аударғандардың басым көпшілігін өздерінің байырғы отандарына (Германия, Израиль) оралғандар құрады. Қазіргі уақытта Қырым мен Украинаның Шығысында болып жатқан оқиғаларға байланысты бүгінде елдің территориялық-аумақтық тұтастығы бұзылып отыр. Ең алдымен Солтүстіктегі көршіміздің тарихнамалық дәстүріне сай ел атауының этимологиялық мағынасын дұрыс анықтау үшін

Украина сөзінің мағынасы КСРО кезінде айтылғандай – окраина яғни шет аймақ деген мағынада емес – Крайна – Ел деген мағына беретіндігін түсініп алуымыз қажет. Осындай астарлы емеуіріндер арқылы Украинаның тарихи дербес ел, мемлекеттікке ие болуға тиісті ұлт екендігін мойындамайтын реселік тарихшылар көзқарастарына негіз болып отырғандығын естен шығармауымыз керек.

Украинаның бастапқы тарихы – Киев Русі тарихынан бастау алады [1,6-7] Украин халқы славян халықтарының ішіндегі орыстардан кейінгі ең ірі ұлт. Қазіргі Украина тарихи тұрғыдан алғанда ортағасырлық Шығыс Еуропадағы ірі мемлекет Киев Русінің тікелей тарихи мұрагері болып табылады. Демек, Украин мемлекеттілігінің тарихи тамырлары ерте дәуірлерге кетеді. Сонымен бірге Украинаның XIII ғасырдың екінші жартысынан кейінгі тарихы Ұлы Литва және Польша корольдігі тарихымен байланысты дамуы оның дамыған орта ғасыр мен жаңа заман басындағы саяси дамуында өзіндік ерекшеліктерді қалыптастырды. XVII ғасырға қарай Шығыста финно-угор халықтарымен, Ұлық Ордамен тығыз байланысқа түскен Мәскеу Русі мемлекетінің күшеюі және оның ықпалының

бұрынғы Киев Русі жерлеріне дейін жетіп артуы Украина елі мен жерінің саяси тағдырына ерекше әсер етуші факторға осы кезде айналды. Онан әрі Мәскеу Русінің – Ресей империясына айналуы үдерісі басталған XVIII ғ. екі ел арасындағы саяси қарым-қатынастар жие-жие шиеленісті сипатқа ие болып отырды. Осы тарихи теке-тірес ресей-украин тарихнамасында айқын көрініс тапқан. Имперлік дискурстағы Ресей тарихшылары Украинаның өзіндік тарихи-саяси дамуын жоққа шығарып, оны Ресейдің бір шеткері провинциялық өлкесі ретінде қарастыру дәстүрін ресми орыс тарихнамасының негізгі бір басты ұстанымы ретінде қалыптастырған. Біз өз жұмысымызда жер мен халқының саны жөнінен Еуропадағы ірі мемлекеттердің қатарында тұратын Украинаның Еуро Одақ қауымдастығына ұматылуының тарихи негіздері мәдени-өркениеттік алғышарттарын қарастыруға тырысамыз. Кез келген халықтың өркениеттік даму жолын айқындайтын аса маңызды мәдени-әлеуметтік фактордың бір ол сол халықтың ұстанатын діні. Украин халқының едәуір бөлігінің соңғы уақытқа дейін Орыс православ шіркеуінің құрамдас қанаты саналған Украин православ шіркеуі уағыздайтын діни бағытпен қатар Батыс өркениеті арнасындағы грек-католик униаттық шіркеуі бағытын ұстанады[2, 28]. ғ. Киев Русі маңындағы жерлер мен ондағы тұрғын халықтың тарихы XIII ғ. екінші жартысынан бастап Ұлық Ордаға бағынышты Солтүстік –Шығыс Русінен өзгеше Батыстық векторда дамығандығын көреміз. Осы кезеңнен бері Украинада жаңаша өркениетті Еуропаға бейім саяси – мәдени дәстүр бастауларының негізі қаланды. Қазіргі Украинаның территориясы мен халқы әртүрлі еуропалық елдер құрамында, тап айтқанда Ұлы Литва, Речь Посполития, Австрия-Венгрия дамып, сол елдердің мәдени-саяси ықпалын көп көрді.

Польшаны кезекті рет 1772 жылы бөлшектеген тұста Габсбургтер империясы құрамына автономиялық құқыққа ие Галиция және Лодомерия королдығы енгізілген болатын. Бұған дейін де негізінен католик дінін тұтынатын Речь Посполития қарамағында болып келген Галиция мен Волын жерлері енді тағы да еуропалық ел Австрия-Венгрия империясы қарауына өткен болатын. Батыс Украина қалалары Магдебург заңнамасын пайдаланды [3]. Осылайша бұл жерлер ешқашан да тіпті де Ресей империясының құрамында болып көрмеген, саяси-құқықтық жағынан XVII ғ. ортасынан бастап Мәскеу Русінің үдемелі ықпалына түскен Шығыстағы Украинадан мүлдем өзгеше бағытта дамып келген еді [4].

Бұл жерлер КСРО құрамындағы Советтік Украинаға екінші дүнижүзілік соғыс кезінде ғана кірген болатын. КСРО жаңадан қосылған жерлерде қарқынды түрде советизация саясатын жүргізген уақытта Украинаның Волын, Чернигов, Донецкі облысының Мариуполь, Одесса мен Запорожьеде, Киев облысынан 1941-1949 жж. Ақмола облысына украиндарды күшпен депортациялап, олардың біразы Қазақстанда «спецпоселенец» - мәртебесімен тұрып жатты. Бұл жағдай әсіресе, Украинаның Батыс облыстарынан шыққандарға қатысты қолданылды[5.45]. Себебі, Украинаның Батыс облыстарының тұрғындары сталиндік форматтағы советтік режимді менталдық деңгейде қабылдамады.

Украинаның тәуелсіз мемлекет болғанын қалап, 1953 –ші жылға дейін қарулы күрес жүргізіп келді.

Осы жерде Украин елінің өткен тарихына шегініс жасайтын болсақ. Ел тағдырына ерекше әсер еткен келесі оқиғалар мен тарихи үдерістерге назар аударуымыз керек және оны жаңаша тарихи интерпритация тұрғысынан қарастыруға Украин елі тарихшыларының еңбектеріне сүйене отырып жасауға тырысамыз. Украинаның Ресеймен тарихи тағдырлас болуға негіз қалаған ол 1654 ж. Переяслав Радасы. Переяслав Радасының нәтижесінде Украинаның батыс елдерімен бір арналық бағытта дамуы негізінен аяқталды. Ендігі тарихи кезеңде Украиндардың діни-рухани, саяси элитасы Мәскеулік саяси бағыт ұстанды. Алайда бұл үдерісті бір бағытта үнемі өрлеу жолымен жүрген емес, бір жағынан діні, тарихы, шығу тегі жақын Мәскеулік Руспен жақындасуға тырысса екінші жағынан Украина өзінің ішкі саяси автономиялық дербестігін, халық ел ретіндегі ерекшеліктерін сақтап қалуға үнемі ұмтылып отырды. Бір сөзбен айтқанда кейінгі Ресейдің Батыс Еуропа елдерімен қарым-қатынастарында, соғыс кездерінде Украинаның билеуші гетмандары жүргізген «тұрақсыз» мінез-құлық саясатынан көреміз. Ресей тарапы басқа да көршілес халықтарға қатысты жүргізген дәстүрлі имперлік саясаттың ең алғашқы құрабандықтарының бірі болып келді. Кез келген халық, әсіресе географиялық орналасуы Еуропа елдерімен жалғаса жатқан, халық саны көрші елдерден асып түспесе кем түспейтін ел-халық өз алдына дербес мемлекет болуды аңсамады, сол үшін күреспеді деген қарпайым логика мен тарихи шындыққа сәйкес келмесі анық. Гетмандардың «тұрақсыз саясаты» деп ресейлік немесе ресейшіл пиғылдағы тарихшыларлардың жазуы айналып келгенде Украин халқының дербестікке, саяси суверинитетке ұмтылысының көрінісі болатын. Украин тәуелсіздігінің бесігі- Днепрдегі « Запорожская Сечь» екендігі мәлім. Ресей тарихшылары патшалық, кеңестік дәуірден бері жазып келе жатқандай бар арман-мақсаты Ресейге қосылу емес, жеке украиндардың сөзімен айтқанда «Самостинная Украина» болуды мұрат қылды. Екінші мәселе осы күресте олар Мәскеуге арқа сүйегісі келді. Алайда, самодержавиялық, Ресей, неоимпершіл Ресей украин халқының үмітін ақтамады. Үнемі оның жеке суверенді ел болу құқын, тілдік-мәдени, тарихи өзгешелігін мойындаудан табанды түрде бас тартып келді.

Запорожская Сечь Мәскеудің номиналды протекторатындағы мемлекеттік бірлестік болды. Осылай деп украин тарихшылары Ресей «Малая Россия» деп атап келген жерді жазды. Запорожь казактары Украинаның тәуелсіздігі үшін күресте негізгі әскери-саяси күш болып келді. Олардың басшылары – гетмандар легитимді саяси билеушілерге тән барлық билік атрибуттарын иеленді.

Сечьтегі билікті есаул Ивана Мазепа өз қолына алған XVIII ғ. басында украиндар өз мемлекеттілігін құру, тұрақтандыру үшін барлық амал-әрекеттерді жасап көрді. Мазепа Мәскеумен жаңа келісім шартқа отырды оның шарттары Сечьтің автономиясын онан әрі шектесе де ондай ауыр шарттарды елеместен Ресейдің өзіне деген лоялды көзқарасын қалыптастыруға тырысты.

.Мәскеу керсінше украин саяси элитасының гетман орнына күресін өз мүддесіне пайдаланып отырды. Гетмандар бірін-бірі итжеккенге - Сібірге айдатты. Украиндар азаттық күрес жолында екі жақты майданда күреске түсуге мәжбүр етілді. Батыста Оңжағалық Украинаны билеп отырған Польшамен, Шығыста Солжағалық Украинада өзінің имперлік саясатынан, қосып алу, бағындыру миссияларынан еш жаңылмайтын Ресейдің саясатына қарсы тұру керек болды. Орыс әдебиенті мен тарихында бұрмалауға ұшыраған тұлғаның бірі- гетман Мазепа. Ол ресейлік тарихнамада «сатқын» аяр саясаткер ретінде бейнеленеді.

Гетман Мазепа украиндардың азаттық күресіндегі ірі тұлға. Ол қазақ тарихындағы Кенесары хан сияқты бір мезгілде бірнеше отаршылдар мен басқыншыларға қарсы күресті атап айтқанда поляк және Ресей экспансиясына. Ол ең алдымен Семен Паляя көтерілісшілерімен бірігіп оң жағалық Украинаны азат етті, онан әрі күресінде тамырлас,діндес Мәскеуден көмек күтті. Ол бұл үмітінің ақталмайтындығын жақсы түсініп,сол кезде Еуропада қатты күшейген Швед корлі Карл XII – арқа сүйегісі келіп онымен келіссөздер жүргізді. Оған дейін гетман Мазепа Петра I патшаның одақтасы саналды,алайда казактар орыс-швед соғысына қатысқысы келмеді. Богдан Хмельницкидің заманынан бергі Украинаның жеке ел болу құқын мойындамаған Ресейді қолдағаннан гөрі,бірнеше шарттармен Швед королі Украинаның тәуелсіздігіне кепілдік беруге уәде етті. Богда Хмельницкий де швед королі Карл X мен келіссөздер жүргізіп, 1657 ж. бірпаз кепілдік уәделер алған болатын. Бірақ, Мәскеудің тарапының қысымымен ол шарттардың барлығынан бас тартуға мәжбүр етілген еді [6,10].

Атап айтқанда, 1709 ж. 27-ші наурызында Будища келісімі бойынша Украинаның тәуелсіздігі абсолют ешқандай шартпен шектелмейді.Украинаны азат еткені үшін ешқандай оның суверенді құқын шектейтін шарттар қоймайды,салық салмайды. Әскери бекіністер салмайды, Гетман Украинаның тәуелсіз мемлекет ретіндегі территориялық тұтастығының,шекараларының мызғымастығының кепілі ретінде танылады. [7,185-187].

Мазепа ұзамай өзінің патшаға берген антынан бас тартты. Себебі Мазепа Швед королі Карлдың көмегімен тәуелсіз мемлекет құруды армандады. Алайда халықтың біраз бөлігі гетманды қолдай қоймады,осыны пайдаланған орыс армиясы Запорожь Сечін аяусыз талқандады.1709 ж.Полтава түбіндегі шведтердің талқандалуы украиндардың жағдайын нашарлатып жіберді. Жер ауып,қуғынға түскен Мазепаның орнын Филипп Орлик басты. Ф. Орлик Швециямен бітімді қайталап жасасты Ол Ресейдің түріктерге қарсы Прут жорығы кезіндегі сәтсіздігін пайдаланып, Украин мемлекетінің Конституциясын жасауға кірісті. Мазепа талқандалғаннан соң Сечье Ресейдің толық бақылауы орнады, аман қалған казактар Османдар иеліктерін паналап Петр I өлген соң ғана елге оралды. Гетмандар Иван Скоропад и Павл Полуботка украиндардың еркін қайтаруға әрекеттер жасағанмен табысқа жетпеді[8,398-399]. Даниил Апостол 1730 жылдары реформалар жүргізді.Елизавета казак автономиясын қалпына

келтірсе, Екатерина II қайтадан казак автономиясын жоюды мақсат етті. Оң жағалық украинада полонизация саясаты жүріп, ол халықтың көтерілістерін тудырды. Речь Посполита әлсіреп, оның жері үш мәрте (в 1772, 1793 и 1795 жж) Ресей, Пруссия и Австрия арасында бөліске түсті XVIII ғ. аяғында Галициямен Буковина, Закарпатье, Габсбургтерге қарап кетті. Ал 1783 ж. Түрік-османдармен соғыста жеңіске жеткен Ресей Қырымды бірінші рет аннексиялап, өзіне қосып алды [9].

Украин жерінің халқы Ресей мен Австрия империялары территориясын мекендеген уақытта екі жақты жағдайда қалды. Ұлттық бірегейлікті сақтау қиындыққа тап болды. Ұлттық бірегейлікті сақтау рухани интелегенцияның арқасында ғанат мүмкін болды. Иван Котляревский украин әдеби тілінің негізін қалаушы болса Тарас Шевченко украин ұлттық рухының атасы болды.. Кирилло-Мефодиев қоғамы 1840-жж украин ағартушылық қозғалысының басында тұрды [10]. Казак старшындарының Киев пен Харьков университетінде оқығандары украин зиялы қауымының негізін қалады..

Қырым соғысы кезінде украиндар орыс армиясының қатарында флотта қызмет етті. Соғыс аяқталған соң украиндар масштабты индустриализацияға қатысты. Украинада жоғарғы қарқынмен өнеркәсіп дамыды. Украиндардың ұлттық санасы да өсіп, олар С.Петербург қаласында –**«Громада» үйірмесін құрды кейін осы тәрізді ұйымдар Киевте және басқа** Украин қалаларында пайда болды.

«Просвіта» ағартушылық бірлестігі халық арасында аса танымал болды. Украиндардан осы кезде Иван Франко, Михаил Грушевский сияқты ғалымдар мен жазушылар шықты. XX ғғ басында украин ұлттық қозғалысы кең ауқымды сипат алып жүздеген басылымдар украин тілінде шыға бастады. [11]

XX ғасырдың басында украин халқының саяси-ұлттық санасы жоғары дәрежеге көтеріле берді. Бірінші дүниежүзілік соғыс Ресей империясының күйреуіне алып келді. Имперлік орталықтың әлсіреуі украин халқында тәуелсіз ел болу идеалдарын қайта жандандырды. Ресейдегі ақпан төңкерісінен кейін сәуір айында Украин ұлттық когресі құрылып елді билеуді Орталық Рада өз қолына алды. Оның төрағасы болып Михаил Грушевский сайланды. Киевте ұлттық Республика құрғанда, Харкльвке кеткен большевиктер өздерінің Кеңестік Республикасын құрды. Осыдан кейін Киевте тәуелсіз Украин Халық Республикасының құрылғанын 1918 ж. 22 қаңтарында жария етті. Тәуелсіз Украина қиын жағдайда қалды енді ол Румыния мен Польшаға және Кеңестік Ресейге қарсы күресуіне тура келді. Қалыптасқан жағдайда Украинадағы ұлт-азаттық қозғалысы жеңіліске ұшырады жергілікті большевиктер 1922 ж. Украин Кеңестк Республикасын құрып КСРО құрамына енді. Украин тарихшыларының деректеріне қарғанда онда 4 млн адам құрбан болған [12,5]. Айта кетуіміз керек Украинада «голодомор» зұлматы тарихы жан-жақты зерттеліп, оның адамзатқа қарсы қылмыстық сипатын халықаралық дәрежеде танылуына қол жеткізілді. Бұл оқиға украин халқының тарихи санасын қалыптастыруда орасан зор рөл атқарды.

Украинада ұлт-азаттығы жолындағы күрес ІІ –ші дүниежүзілік соғыс жылдарында да тоқтаған жоқ. 1942 жылдың соңына қарай Қызыл Армияның апатты жеңілістерінен соң, елдің бүкіл территориясын Германия оккупациялады. Степан Бандера бастаған ұлтшылдар Германиямен келісімге келуге тырысты, алайда Германияның Украинаға қатысты жоспарлары басқаша еді. Украинаны екіге бөліп біреуін Краковты орталық етіп Галиция губернаторлығын және Киевті орталық қылған Украина Рейхскоммисарияты құрылды. Украин тәуелсіздігі үшін күресуші Роман Шухевич УПА-ны ұйымдастырып, Германияға кейін КСРО-ға қарсы күресті. Соғыс жылдары онан кейінгі 1950 –ші жж. азамат соғысы жүрді.

Потсдам келісімі негізінде Польшаның украиндар мекендеген шығыс облыстары УССР құрамына өтті. Польшадан украиндар қоныс аударды, батыс облыстардан украин-бандершілерді Сібір мен Қазақстанға жер аударды. Қырым территориясы Н.С. Хрущевтың шешімімен РСФСР-дің құрамынан Украинаға берілді. Басты себеп, шаруашылық-экономикалық жағынан Қырым Украинаға тәуелді еді. Қырымның дамуы үшін бұл экономикалық жағынан тиімді шешім болатын. Қазіргі Ресей баспасөзінде бұл оқиғалар мейлінше бұрмаланған және шамадан тыс саясаттандырылған.

Кеңестік дәуірде Украина БҰҰ-ның мүшесі ғана емес, шынында да экономикасы мен мәдениеті дамыған Одақтағы екінші ел дәрежесіне көтерілді. 1989-1990 жж. Еуропадағы оқиғалар, Балтық елдерінің тәуелсіздікке ұмтылуы сияқты оқиғалар Украинадағы тәуелсіздік идеясын қайта жаңғыртты. 1990 жылы әуелі егемендік Декларациясы, сонан кейін Мәскеудегі тамыз бүлігінен кейін КСРО құрамында енді аялдауға болмайтындығын жақсы түсінген Украина 24 тамызда өзінің толық тәуелсіздігін жариялады. КСРО-ның құлауында Украинаның позициясы шешуші рөл атқарды. Украинадағы «Рух» қозғалысы тәуелсіздікке дем беруші болды. 1-желтоқсан 1991 ж. жалпыукраиндық референдумда халықтың 84% тәуелсіз мемлекет құруды жақтап дауыс берді [13]. Ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздіктің таңы атты. Украина алдында бұрын тарихында болып көрмеген зор перспективалы мүмкіндіктер ашылды. Ендігі жерде Украина тәуелсіздігін мәңгілікке орнықтыру, баянды қылу, осы заманғы либералды-нарықтық экономиканы, қоғамды, құқықтық демократиялық мемлекет құру мүмкіндіктері турды. Украинаның Еуропа елдерімен тарихи-географиялық жақындығы, мәдени-өркениеттік байланыстары Украинаның түбінде мықты дамыған елдер қатарында болуға негіз болатындығына кепілдік бергендей еді. Алайда, Украинаның еуропалық таңдау жолы Ресейдегі неоимперлік реваншистік күштердің өршеленген қарсылығын тудырып, оның ақыры Ресей жағы «арнайы операция» деп атаған қатал да қанды үлкен соғысқа ұласып отырғанының куәсі болып отырмыз.

1. Отечественная история под.ред.В.М. Борисовой, Г.Д. Комкова. М., 2001. 6-7 бб.
2. Турилов А. А., Флоря Б. Н. К вопросу об исторической альтернативе Брестской унии // [Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в.](#) — М., 1999. — Т. II. — С. 28.
3. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні: (XVI — перша половина XIX ст.): іст.-прав. дослідження. — Л.: ПАІС, 2008. — 405 с.
4. Клопова М.Э. Русины, русские, украинцы. Национальные движения восточнославянского населения Галиции в XIX - начале XX века М.: Индрик, 2016. — 280 с.
5. История жертв политических репрессии в Акмолинской области в 1920-50 гг. по материалам архивных документов. Сборник материалов. Составители: Сейткасымов А.А., Бексеитова А.Т., Кушпева А.Б. Утегенов М.З. и другие. Кокшетау, 2022 г. — С. 45.
6. [Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком.](#) — Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1882. — С. 10. — 240 с.
7. Крупницький Б. Гетьман Мазепа и его союзный договор с Карлом XII. Київ: Україна. — 2003.185-187 бб.
8. Павленко С. Иван Мазепа // Путь к Полтавскому поражению. Киев: «Альтернативы». — 2003. — С. 398—399.
9. Крым // [Большая советская энциклопедия](#) : [в 30 т.] / гл. ред. [А. М. Прохоров](#). — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1969—1978.
10. Грушевский Михаил. Иллюстрированная история Украины. — К. : МП «Левада», 1995. — 687 с.
11. [Яковенко Наталія. НарисісторіїУкраїни з найдавнішихчасів до кінця XVIII ст.](#) — К.: Генеза, 1997. — 380 с.
12. А. Ципко Русская апатия. Имеет ли Россия будущее М.,2017 с 5.

**ЕРЕЙМЕНТАУ ӨЛКЕСІНІҢ ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ
ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ**

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ
ЕРЕЙМЕНТАУСКОГО КРАЯ**

**HISTORY OF THE STUDY OF HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS OF
THE YEREMENTAU REGION**

Қапышев Ардақ Каиржанович

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

ardak.kapyshev@mail.ru

Қапышев Ардақ Каиржанович

Кандидат исторических наук, доцент

Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, г. Кокшетау

ardak.kapyshev@mail.ru

Kapyshev Ardak Kairzhanovich

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau

ardak.kapyshev@mail.ru

Елюбаева Айгерим Сайлауқызы

А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aigeraulenty@mail.ru

Елюбаева Айгерим Сайлауовна

Кокшетауский университет им А.Мырзахметова, г Кокшетау

aigeraulenty@mail.ru

Yelyubaeva Aigerim Sailaovna

A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau

aigeraulenty@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада Ерейментау өлкесінің тарихы мен мәдениеті ескерткіштері туралы және тарихи ескерткіштерінің зерттелуі сипатталады.

Аннотация: В статье рассказывается о памятниках истории и культуры Ерейментауского края и описывается изучение исторических памятников.

Abstract: The article tells about the monuments of history and culture of the Yerementau region and describes the study of historical monuments.

Түйін сөздер: край, история, культура, памятник.

Ключевые слова: образование, система, становление, развитие, история.

Keywords: land, history, culture, monument.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Біз ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-

географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы», - деген сөзі бар.

Тұңғыш президенттің «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласына кіретін «Қасиетті Қазақстан» жобасының да мақсаты – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы аясында ұлттық құндылықтарымызды ұлықтау.

Қасиетті Қазақстан картасына кіретін киелі мекендер қатарында Ақмола облысы да бар. Ақмола облысының Ерейментау ауданының тарихи-мәдени және табиғат ескерткіштерінің тарихын зерттеуді жөн санадық.

Ақмола облысының Ерейментау ауданы Бұйратау бауырында Құмай түркілік археологиялық-этнографиялық кешені орналасқан. Түркілер бұл жерді аса бағалы әрі киелі символ ретінде таныған. Бүгінде монументальды ескерткіштердің ең көп орналасқан жері – Көкшетау қаласы. Онда 43 тарихи-мәдени, 6 археологиялық ескерткіш орналасқан. Біржан мен Ақан серіге, В.В.Куйбышев, Ш.Уәлиханов, С.Сәдуақасов, Қ.Сәтбаевқа ескерткіш, Т.Бигелдинов, М.Ғабдуллинге бюст-ескерткіш орнатылған.

Ерейментау қорықшасы – Ерейментау ауданында құрылған республикалық маңызы бар қорықша. 1978 жылы ұйымдастырылған. Жер аумағы – 30 мың га. Табиғаты әсем таулы өлкеде, Ерейментау таулы-орманды алқабында, Астана қаласынан шығысқа қарай 120 км жерде орналасқан. Онда көне дәуірлерден осы уақытқа дейін сақталып қалған ғылыми-тәжірибелік мәні зор бағалы жануар мен реликт өсімдіктердің алуан түрлері қорғауға алынған. Мұнда өсетін өсімдіктердің 400-дей түрінің 50-ге жуығы Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген. Арқар, елік, дала суыры, ақ қоян сияқты бағалы аңдармен қатар 150-ге жуық құстардың түрлері бар. Онда Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген хайуанаттардан: арқар, безгелдек, қызылжемсаулы қарашақаз, сұңқылдақ аққу, дуадақ, ақбас тырна, дала қыраны, лашын т.б. мекендейді. Бұларды аулауға тыйым салынған.

«Жеті батыр» қорымы – Ақмола облысы Ерейментау қаласының оңтүстік-шығыс жағасында 84 шақырым жерде орын тепкен мұсылман зираттары. Усамбай елді мекенінің солтүстігінде жайғасқан Қараадыр қыратының етегінде жатыр. Бейіті табиғи тас үйіндісімен қаланған. Биіктігі – 80 см, ені – 3 м, ұзындығы – 4 м. Айналасында 6 батырдың бейіті бар.

Ақмола облысының «Тарихи-мәдени мұра объектілерінің кадастрын құру және геоақпараттық картаграфиясын жасау» атты иновациялық проектіні іске асыру мақсатында, 2016 жылдың 20 – 31 мамыр аралығында Ерейментау ауданының оңтүстік және шығыс бөліктеріне, жаңа археологиялық ескерткіштерді анықтау мақсатында кешенді барлау жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде, сол аймақтың әр кезеңдегі тарихын сипаттайтын 70-тен аса жаңа археологиялық объектілер анықталды.

Бұл аймақтың географиялық және гидрологиялық локализациясын ескере отыра, алдын-ала белгіленіп алынған бағыт бойынша, Ерейментау қаласының оңтүстік-

батысында орналасқан Павловка ауылынан басталып, солтүстік-шығыстағы Қойтас және Ажы аулдарына дейін, әр селолық округтерінің аралары, аласа шоқылар, өзен жағалары мен Павлодар, Қарағанды облыстарының шекаралары бойымен жүргізілді.

Бұған дейін Ерейментау ауданы 2009 жылы «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» ММ-сі «Мәдени мұра» аймақтық бағдарламасын жүзеге асыру аясында, ғылыми-зерттеу жұмыстары жағынан тәжірибелік білімдері бар – А. Досымбаева, В.Ф. Зайберт сынды ғалым тарихшыларды назарын аудару арқылы зерттелді. Нәтижесінде, ауданның солтүстік, солтүстік-батыс аймақтары зерттеліп, жалпы саны 49 археология ескерткіші анықталды. Бұл ескерткіштерді түбегейлі сақтап, қорғау мақсатында жер қатынастар бөлімі бастығы Е.К. Ахметовтың атына географиялық координаттары бар мәліметтер жіберілді [1]. Сол кезде ерекше деп, Қарағайлы елді-мекенінің маңында, Құмай өзенінің оң жағалауында анықталған кешенді ескерткіштер тобын атап айтуға болады. Кейіннен, Қарағайлы I, II, III және IV деп аталған мемореалдық діни-ғұрыптық кешен, осы аймақты қола ғасырынан ерте түркі дәуірі кезеңінде өмір сүрген этностардың жерлеу дәстүрін сипаттайды. Қазақстан аумағында мұндай кешенді археологиялық ескерткіштерінің топтасқаны әзірше екеу ғана, Тараз және Жайсан аймақтарында анаықалғанын ескере отыра, тасты антропоморфты балбалдары бар құрбандық шалу храмының кешені табылған жерде, болашақта Ұлттық табиғи паркін құру жоспарланды. Атақты түркі танушы, тарих ғылымының кандидаты, Президенттік мәдени орталығының лаборатория меңгерушісі М.А. Досымбаеваның өзі де осы жерден табылған ескерткіштердің сөзсіз құндылығын нақтылап, дәлелдеп берді де, жоғарыда атап кеткен территорияда аспан астындағы ландшафтты мұражайын ашу керектігі жайлы ұсынысын білдірді.

Алайда, Қарағайлы 1 діни-ғұрыптық кешенінің балбал тасын 2009 жылдың қыркүйек айында варварлық түрде орнынан ұрлаған «Алтын Орта» ЖШС-нің директоры В.С. Волошин А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының ешбір ұсынысын алмай, рұқсатсыз Астана қаласындағы Заманауи өнер музейне апарып сатқаны белгілі болды. Ал, ескерткіштің қазба жұмысы кезінде В.С. Волошин барлық археологиялық қазба технологиясының - әдістемелік негізін сақтамай, сонымен қатар, қазба жұмыстарынан кейін ескерткішті қалпына келтіру жұмыстарын жүргізбеген.

Мұндай жағдайды, яғни, тереңнен сыр шертетін құнды мәдени ескерткіштің жоғалып кетуіне жол бермеу мақсатында, «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» ММ-нің қызметкерлерімен Ақмола облысы прокуроры атына хат жіберіліп, ұрланған балбал тасты орнына қою жөнінде ықпал жасауларын сұрады.

Бірақ та, еңбектің көзі, 2009 жылдың қазан айында, «Нұр Отан» ХДП-ның орталық аппараты араласып, бірлесіп жасалған жұмыстың нәтижесінде жанданды, қайтсе де аталмыш ескерткіштің балбал тас өз орнын тапты [2].

Бүгінгі таңда, Қарағайлы мемореалдық діни-ғұрыптық кешенде қорғау-құтқару, қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп болған соң, ғылыми мақалалар жарияланып, аспан асты мұражай құру жобалары ұсынылып, Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын насихаттау мақсатында маңызды туристік бағыттарының біріне енгізілді. Алайда, барлау жұмыстары Ерейментау ауданының археологиялық локализациясының даму тарихы бойынша нақты нәтиже шығару мүмкіндігі болмады. Сол үшін, ауданды толығырақ зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет болды. Осыған орай, ауданның тарихи-археологиялық дамуын нақтылауы және әрі қарай зерттеуі, инновациялық проектіні іске асыру мақсатында өз мәресіне жетті.

Археологиялық барлаудың кешенді жұмыстары, аймақтың ежелгі және ортағасырлық мұрасын зерттеу, жаңа анықталған объектілерді толық құжаттау мен тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдаланудың алдын-ала есеп тізіміне алуға бағытталған. Ғылыми ізденістер археология әдістемесіне сай, топографиялық зерттеу, геодезиялық координатын алу, фотофиксация жасау, географиялық схемаға түсіру және объект жайлы толық сипаттама жазу бойынша жүргізілді. Барлау жұмыстарының нәтижесінде, анықталған барлық археологиялық объектілер кадастрға енгізіліп, жеке-жеке құжаттамалары келтірілген, ескерткіш жайлы толық мәлімет беретін паспорттары мен картографиясы жасалып, геоақпараттық базаға енгізіледі. Әр паспорт ескерткіш жайлы қысқаша сипаттама, есептік карточка, топоплан және фотосурет сияқты негізгі құжаттардан тұрады. Ал геоақпараттық база, ескерткіштің атауы, типі, субтипі, нұсқауы, кезеңі, толық сипаттама мен топопланнан және әр ауылдық аймақ шегарасы бөлектенген карта сияқты толық мәліметтен тұрады.

Геоақпараттық жүйе базасы, ХХІ ғасырдағы ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен ІТ-технологиялардың арқасында Ақмола облысында орналасқан тарихи-мәдени мұра объектілерінің жағдайын бақылап, мониторинг жасаудағы мүмкіндіктерін пайдалану болып табылады. Мұндай база құрудың мақсаты, облысымызда тарихи-мәдени мұра нысандарының геоақпараттық базасы негізінде ескерткіштерді қорғау, ғылыми зерттеу мақсатында түрлі карталар жасау.

Иновациялық технологиялардың арқасында толық автоматтандырылған геоақпараттық база Ақмола облысында орналасқан тарихи-мәдени мұрасына қатысты нақты деректерді жүйелеу, мәліметтер базасын құру, түрлі мақсаттағы карта жасау және тұрақты мониторинг жүргізу сияқты міндеттерді атқарады. Кешенді барлау жұмыстар негізі, табиғи-географиялық жағдайға байланысты алдын-ала дайындалып белгіленген екі бағыт бойынша жүргізді. Павловка – Ордабай бағыты Ерейментау ауданының оңтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс бөлігіндегі аласа шоқылар тізбектері мен қылқан жапырақты ормандардың және өзен жағалауларының алаптарынан өтеді. Ал, Ордабай – Ерейментау бағыты ауданның оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс бөлігі күмбезді, пролювийлі үшкілді төбелер мен жондардан және аккумуляттық жазықпен алмасады [3].

Жоғарда аталған барлық ғылыми зерттеу этаптары мен жазбалары, тарихи білімді насихаттау, жаңадан анықталған объектілерді сақтау және пайдалану мақсатында сақталады. Ескерткіштер жайлы ғылыми мәліметтер Қазақстанды ежелгі және ортағасыр дәуірінде мекендеген халықтардың мәдени дамуын теориялық түпнұсқасы ретінде пайдалануға болады. Ал, Қарасу, Тұрғынбай, Қарабұлақ, Жартас, Жарық, Қумая және Өленті өзендерінің табиғи географиялық ландшафтында жаңадан анықталып ғылыми айналымға енгізілген ескерткіштерді зерттеу мен сақтау, Солтүстік және Орталық Қазақстан этностарының өмірлік қызметін жан-жақты қалпына келтіруге айтарлықтай мүмкіндік туғызатыны сөзсіз. Жаңадан анықталған объектілер еліміздің тарихи-мәдени мұрамызды насихаттау мақсатында лабораториялық тәжірибие жағынан да, туризмды дамыту жағынан да кең түрде пайдаланылу мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зайберт В.Ф., Потемкина Т.М., Хотинский Н.А. К вопросу о мезолите лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья // СА. 1981. № 3.
2. Ақмола облысының тарихи және мәдени мұрасы. Ескерткіштер жиынтығы. Алматы: «Қазқалпына келтіру» РМК ҒЗЖФ, 2008. – 496 б., карталар.
3. «Ақмола облысының тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» МКМ-нің 2016 жылғы есебі.

УДК: 396

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІН ЗЕРТТЕУДЕГІ АРАБ-ПАРСЫ ДЕРЕКТЕРІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ВАЖНОСТЬ АРАБО-ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ РОЛИ ЖЕНЩИН В ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО КАЗАХСТАНА

HISTORICAL IMPORTANCE OF ARAB-PERSIAN SOURCES IN STUDYING THE ROLE OF WOMEN IN THE HISTORY OF MEDIEVAL KAZAKHSTAN

Кушпаева Алмагуль Бурктбаевна

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

kushpaevaab@mail.ru

Айткен Есболат Қайырханұлы

«7M02201 Тарих және әлеуметтік-дінтану ғылымдары» білім беру бағдарламасының 1
курс магистранты

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aitken.esbolat@mail.ru

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде дамуында қоғамның тарихи ой-санасын ашу мақсатында республиканың жетекші ғылыми-зерттеу ұйымдары өзінің зерттелеулерін жүргізіп жатыр. Қазіргі отандық тарих ғылымындағы жаңа бағыттарыдың пайда болуы, соның ішіндегі «гендерлік тарих» бағытының пайда болып, дамуы қарқынды зерттеу жұмыстарын жүргізуге талап етеді.

Гендерлік тарих секілді жеке тарихи саланың б Қазақстанда дамыту мақсатында, отандық тарихшы-ғалымдарға шетелдік деректерді қарқынды, жаңа тұрғыдан қарастыру керек. Ортағасырлық Қазақстан тарихын қарастыру барысында ең негізгі деректердің тобы араб-парсы деректер болып табылады. Кеңестік Қазақстан заманында шығыс деректерін, соның ішінде мұсылман деректеріне жататын араб-парсы деректерін қарастыру және зерттеу мәселесі қиын жағдайда тұрды. Кеңестік тарих ғылымында марксистік-лениндік методологиялық көзқарастың шеңберінен шықпаудың маңыздылығы бұл деректерді тыңғылықты қарастыруына кедергі жасады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында кеңестік идеологияның шынжырынан жаңа босаған Қазақстандық тарих ғылымы бірінші ретте ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен даму жолындағы тарихи процесстерді зерттеуге кірісті. Соңғы жылдардың тенденциясының көмегімен араб-парсы деректеріндегі оған дейін зерттелмеген ақпараттарды жинастырып, бір материалға біріктіру және басып шығару жұмысы жүзеге асырыла бастады.

Жоғарыда көрсетілген мәселені қайта қарастырып, араб-парсы деректерінің маңыздылығын анықтау мақсатында дәл осы мақала жазылған.

Ортағасырлық Қазақстан тарихындағы әйелдер рөлін анықтау барысында көптеген ақпараттар жинақтауды талап етеді. Осы мақсатпен тарихи көріністі жаңғырту мақсатында араб-парсы деректерінің материалдарына қайта жүгіну керек.

Ерте түркілердің тарихын зерттеу кезінде ортағасырлық мұсылман тарихшысы ат-Табари түркі қоғамындағы әйелдер туралы: «түркілерде барлық биік шындарға әйелдер арқылы жетуге болады[1]» - деген болатын. Түркілерде әйелдің шығу тегі мен отбасындағы рөлі болашақта күйеуі мен балаларының өмірінде үлкен орын алды. Тарихи мысал ретінде түркі қағанатының тағына үміткер, Торемей. Оның анасы белгісіз, әлсіз рудан шыққан және ол отбасылық иерархияда кәнізек орнында тұрған. Ол ұлын таққа отыру мақсатында, саяси ойындар жүргізіп, күйеуі мен ұлының беделін түсірген. Кейінгі түркілер, солардың ішінде Еділ бұлғарларындағы әйелдердің рөлі туралы ақпаратты қайтадан араб-парсы деректерінен біле аламыз. Соның ішінде А.Р. Мухаммадеевтің «Общее положение и культура поведение женщин в булгарском обществе домонгольского периода» атты еңбегінде Ибн Фадланның келесі сөзі келтіріледі: «Патшаның әйелі күйеуі мен бірге елшілерді қарсы алады, ер адамдар мен әйел адамдар бірге көлге түседі[2]», –дейді. Ибн Фадлан, аль Гарнати, ибн-Русте қалдырған жазбаларға негізделі отырып, Еділ бұлғарларының исламға дейінгі кезеңде әйелдердің рөлі жоғары болды, де айтуға болады.

Моңғол және моңғол империясының мұрагер елдерінің тарихын сипаттау барысында Шыңғыс әулетінің гаремдерінің құрамына кірген әйелдердің иерархиясы мен олардың рөлдері туралы ақпаратты Хулагулық ильхандарға қызмет еткен Рашид-ад-диннің «Жамағат-ат таварих» атты еңбегінен білуге болады.[3] Рашид-ад-дин өзінің еңбегінде Шыңғыс әулетінің әйелдерін қатаң,

иерархиялық сатыларға бөлді. XIII ғасырдан бастап құрастырыла бастаған еңбектерде соның ішінде «Жамағат-ат-таварих»-те Шыңғыс хан және оның ер жынысты тұқымдарының әйелдерін хатун (ханша) және бики (бике, бегім) деп атайды. Соның ішінде шыңғыстықтардың қыздары және кіші әйелдері бике деп аталса, қалған үлкен әйелдері хатун деп аталған. Соның ішінде үлкен әйелдер хатун-и бузург (үлкен ханша) деп аталса, бірінші әйел хатун-и бузургтар (бәйбіше-ханша) деп аталды. Мұсылман дінінің ықпалымен дами бастаған Қазақстан аумағындағы елдер кейінгі ортағасырлық еңбектерде жоғары дәрежелі әйелдерді бегім, ханым, сұлтан ханым деп атай бастаған. [4]

Моңғол империясында әйелдің әлеуметтік сатысы биік болғанын XV ғасырда өмір сүрген араб тарихшысы әл-Макризидің еңбегінен бүгінге жеткен Яса үзіндісі А. Мелехиннің редакциясымен жазылған «Сокровенное сказание» атты еңбекте байқауға болады: «Шыңғыс хан соғыс пен ел билеуге жарамды әйелдер, еркектер жорыққа кеткенде, солардың міндетін атқаруға тиіс деп бұйырады. [5]

Моңғол империясының тікелей мұрагері болған Алтын орда, осы уақытта Қазақ мемлекеттілігінің қалыптастырушы ролінде болды. Алтын орда туралы көп ақпарат қалдырған араб-парсы деректерінде Алтын ордалық әйелдер көп ақпарат қалған. Мысал үшін, XIV ғасырдың 30-жылдарында Дешті Қыпшақ жеріне келген арабтың белгілі саяхатшысы ибн Баттутаның қолжазбаларында мынадай жолдар кездеседі: «Бұл аймақтан мен бір ғажап көрдім - әйел затына құрмет ерекше. Олар тіпті еркектерден де сыйлы [6]». Мұсылман қағидаларына үйренген ибн Баттута үшін мұндай жағдай мүлде өзгеше, көз үйренбеген құбылыс. Ал Алтын Орда халқына мұның тосын ештеңесі де жоқ болатын.

Алтын Орда жайлы әл-Омари былай дейді: «Бұл мемлекеттің халқы халиф белгілеген заңдармен жүрмейді, әйелдері билікке еркектерінен кем араласпайды. Осы елдің әміршілерінің қолынан шыққан талай қағазды көрдім. «Хатундар мен әмірлердің пікірлері осыған саяды» деген секілді сөздер бәрінде кездеседі [6] ».

Ақ орда мен Қазақ хандығының құрылуы заманындағы әйелдер туралы ақпаратты көптеген шежірелік еңбектерден білуге болады. Бұл еңбектер көбінесе парсы тілінде құрастырылды. Осы уақытқа дейін дәл осы деректерді аудару және тарихи айналымға енгізуде үлкен жетістікке СПбГУ-дің профессоры, т.ғ.д., Тұрсын Сұлтанов жетті. Қазақтардың алғашқы билеушілерінің жақын әйел туыстары туралы ақпаратты араб-парсы жазуының негізінде пайда болған қазақ төте жазуында Қадыр-Али би Жалайри жазды. Ол Барақ ханның Пайанде, Рукийя, Суйдуним сұлтан деген қарындастары болғанын және Жәнібек ханның Саадат-бегім деген әпкесі болғанын білеміз. [7]

Қазақ ханы Бұрындықтың қызы Михр-сұлтан ханым Шайбани хандығында үлкен дәрежелі әйел болған еді. Ол мешіт, медресе тұрғызып, көптеген жерлер мен суларға және қолөнерлік және арнайы шеберханаларға ие болды. Сонымен қатар ол көптеген білімді іздеуші жастарға стипендия төлеп отырды. [8.9] Шайбандықтардың билеушілеріне күйеуге шыққан тағы бір қазақ

сұлтандарының бірі Қазақ – ханым болған еді. «Мусахир ал-билад» еңбегінде Абд ал-Азиз ханның анасы дәл осы Қазақ-ханым болған еді. [10]

Моғолстанда билік жасаған Абдрашидті үлкен әйелі, Әдік сұлтанның қызы Чучук-ханымда құдыретті әйел болған еді. Чучук-ханым Абдрашидке алты ұл туып, күйеуі қайтыс болған соң өзінің ықпалын сақтап қалды. [11]

Жоғарыда көрсетілген ақпаратты қорыта келсек, Ортағасырлық Қазақстан тарихында әйелдердің рөлін жоғары дәрежеде болғандығын айтуға болады. Әйелдердің рөлін анықтау мақсатында зерттелген араб-парсы деректерінің еңбектерінің тарихи маңызы өте зор болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Л.Н. Гумилев. Древние тюрки. – Москва, 1967 г.
2. А.Р. Мухамедеев. Общественное положение и культура поведение женщин в булгарском обществе домонгольского периода – Казань.: Вестник КГУКИ, 2014.
3. Рашид-ад-дин. Сборник летописей: в 3-х т. / отв. ред. И. А. Орбели; пер. с персидского Ю. П. Верховского; примеч. Б. И. Панкратова, Ю. П. Верховского; редакция проф. И. П. Петрушевского – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. Т. 2. 248 с.
4. Т.И.Султанов. Чингиз-хан и чингизиды. Судьба и Власть. Москва: Издательство АСТ, 2021 г. 448 с.
5. А. Мелехин. Сокровенное сказание – Москва.: Эксмо 2018 г. 477 с.
6. К.Бегалин. Алтын орда хандары. Аруна, 2011 год.
7. С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. Летопись трех тысячелетий. – Алмата, 1992 г.
8. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). / Составители: С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин. – Алма-Ата: Изд-во Академии Наук КазССР, 1969. – 652 с.
9. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане в XVI в. По материалам «Вакф-наме». – Ташкент, 1966. – 354 с.
10. مسخر البلاد: «تاریخ شیانیان» / محمدیار بن عرب قطغان ؛ تصحیح نادره جلالی. تهران 1385/488 ص.
11. Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарий, исследование и указатели О.Ф. Акимушкина. – Москва, 1976. – 362 с.

Мемлекеттік қызметтің өзекті мәселелері

Мырзаханова М.Н м.ғ.к.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Жаксыбаева Д.Т з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Максименко Е.В з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Нұрманбек Қ.Т.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Аңдатпа: Мақалада қазақстандық мемлекеттік қызметтің жарлық қабылданғаннан бері қолданылу тәжірибесін талдау, сондай-ақ мемлекеттік қызметінің бай дәстүрі бар және жеткілікті дәрежеде тиімді болып табылатын елдердің тәжірибесін зерделеу біздің мемлекеттік қызметіміздің тиімділігін арттыру жолындағы мәселесін бірқатарын айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Мемлекеттік қызмет, мемлекеттік қызмет туралы заң, мемекеттік қызметкер, ҚР парламенті.

Актуальные вопросы государственной службы

Мырзаханова М.Н к.м.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Жаксыбаева Д.Т м.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Максименко Е.В м.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Нұрманбек Қ.Т.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Аннотация: В статье анализируется опыт казахстанской государственной службы с момента принятия указа, а также опыт стран с богатыми традициями государственной службы и достаточно эффективной, позволяет выявить ряд вопросов по повышению эффективности нашей государственной службы.

Ключевые слова: государственная служба, Закон о государственной службе, государственный служащий, Парламент Республики Казахстан.

Current issues of public service

Myrzakhanova M.N. candidate of medical sciences

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Zhaxybayeva D.T Master of Laws

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Maksimenko E.V Master of Laws

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Nurmanbek K.T.

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Annotation: The article analyzes the experience of the Kazakh civil service since the adoption of the decree, as well as the experience of countries with rich traditions of civil service and quite effective, reveals a number of issues to improve the efficiency of our civil service.

Key words: civil service, Law on civil service, civil servant, Parliament of the Republic of Kazakhstan.

1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 26 желтоқсандағы «Мемлекеттік қызмет туралы» №2730 Заң күші бар Жарлығымен Қазақстанда мемлекеттік басқарудың, шенеуніктердің мемлекеттік қызметті өткеруін заңды тұрғыда рәсімдеудің тиімді жүйесін құрудың негізі жасалды. Жарлықта Республикадағы мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың, мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайының, олардың әлеуметтік қорғалуы мен мемлекеттік қызмет саласындағы қатынастарын реттеудің негіздері белгіленген болатын.

Нәтижесінде мемлекеттік қызметшілердің мәртебесі, санаттары, біліктілік дәрежелері заңнамалық тұрғыда рәсімделді, бұл кадрларды тұрақтандыруға, сондай-ақ еңбекке ақы төлеудің бірыңғай саясатын жүргізуге мүмкіндік берді.

Тұңғыш рет егемен Қазақстанның тарихында өтпелі кезеңде мемлекеттік басқарудың кадрлық өзегін сақтап қалуға мүмкіндік туғызған мемлекеттік қызмет жүйесі жасалды.

Жарлық қабылданғаннан кейін мемлекеттік қызметте адам ресурстарын басқару саясаты белгіленді, бұл өтпелі кезеңнің бастапқы сатысындағы елеулі тұрақтандырушы факторға айналды. [1]

Біздің заңнамамыздың кемшіліктері 1995 жыл мен 1998 жылдар аралығындағы кезеңде мемлекеттік қызметке іріктеу жеке өзіне берілгендік, тамыр-таныстық немесе туыстық байланыстар принциптері бойынша іске асырылған патронаждық жүйенің теріс сипаттарының айқын көрініс табуына әкеп соқтырды. Шұғыл түрде заңнамалық тұрғыда шешуді талап ететін бірқатар неғұрлым көкейкесті проблемалар ерекше көзге түсті:

1) мемлекеттік қызметтегі кадрлардың тұрақтылығының төмендігі (негіздемелер: еңбекке ақы төлеудің жоғары болмауы, мемлекеттік қызметті тоқтату үшін негіздеме болып табылатын мемлекеттік саяси қызметшілердің төменгі тұрған лауазымдағы мемлекеттік саяси қызметшімен және мемлекеттік әкімшілік қызметшімен ауыстырылуы;

2) әкімдердің немесе министрліктер мен ведомстволар басшыларының ауысуы кезінде оларға қатысты ведомстволық аппараттардың қызметкерлерінің көпшілігі негізсіз жиі ауысып отырды. Нәтижесінде шенеуніктер мемлекеттің мүддесін қорғауға қызығушылық танытпайтын, өздерінің басшысына жағымпаздануға тырысатын ахуал туындады;

3) мемлекеттік орган басшылары мемлекеттік қызметке қызметкерлерді іріктеу кезінде заңнаманы үнемі сақтамады. Лауазымды тұлғалардың тиісі келісімінсіз босату және тағайындау фактілері орын алды.

4) төменгі және орта буын басшыларының білім деңгейінің жеткіліксіздігі

айқын көрінді (мәселен, мемлекеттік органдардың біріндегі кадр қызметі бөлімінің бастығы лауазымына аталған мемлекеттік қызметтің біліктілік талаптарына сай келмейтін адам тағайындалған: жоғары білімі, аталған бағытта жұмыс тәжірибесі жоқ, мемлекеттік қызмет туралы заңды білмейтін).

Нәтижесінде бұл шенеуніктердің азаматтарға сапасы төмен қызметтер көрсетуіне әкеп соқтырды.

Тұрғын халықтың көпшілік бөлігі мемлекеттік қызметті тиімсіз, сыбайласқан және бюрократтандырылған деп тапты. Мұндай жағдай жүргізіліп отырған реформалар мен мемлекеттік қызметтің институттарына деген халықтың сеніміне нұқсан келтіре бастады.

2004 жылы ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстандағы демократиялық қоғамды дамытудың негізгі жолдары, бәсекеге қабілетті экономика мен бәсекеге қабілетті халықты жасау міндеті қойылды.

2005 жылы ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында мемлекеттің әлеуметтік саясатының Бағдарламасын жүзеге асыру бастамасы атап өтілді, өйткені, нарықтық экономиканың бүгінгі даму кезеңінде мемлекеттік қызметшілердің жеткіліксіз түрде әлеуметтік қамтамасыз етілуі мен құқықтық мәртебесінің шектелуі мемлекеттік қызметшілердің халықаралық стандарттарына тиісті деңгейде сәйкес келуіне мүмкіндік бермейді, осыған байланысты бұл мемлекеттік басқаруда мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлығын тудырады.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті реформалау проблемасының көкейкестілігі объективті және субъективті сипаттағы бірқатар факторларға байланысты. Бәрінен бұрын, жас мемлекеттің қалыптасуы мемлекеттік қызметшілердің жаңартылған кадр құрамының жасақталуын да талап етеді. Екінші жағынан, Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық мемлекет ретінде дамытудың стратегиялық бағыты мемлекеттік қызметшілердің сапалы құрамымен қамтамасыз етілуі тиіс. Бұлардың бәрі қазіргі заман жағдайындағы мемлекеттік қызмет тиімді, әлеуметтік бағдарланған болуы және мемлекеттік пен қоғамның көптарапты байланыстарын қамтамасыз етуі тиіс дегенді білдіреді. [2]

Қазақстанда жаңа мемлекеттіліктің қалыптасу жағдайында елдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жаңаруларды қамтамасыз ету үшін құрылған бұқаралық институт ретіндегі мемлекеттік қызметтің рөлі мен маңыздылығы үнемі артып келеді. Сөз республиканың мемлекеттік қызметінің сапалы әлеуетін арттыру, мемлекеттік органдардың кадрлармен жұмыс жөніндегі практикалық қызметтің жалпы стратегиясын жүзеге асыру мен үйлестіруді қамтамасыз ету, елдегі мемлекеттік кадр саясатына бірыңғай методологиялық тұрғыда келу негізінде жүзеге асыру жөнінде болып отыр.

Мемлекеттік қызмет пен кадр саясатын реформалаудың негізгі идеялары 2030 жылға дейінгі кезеңде Қазақстанды дамыту Стратегиясында белгіленген. Реформаның басты мақсаты – нарықтық экономика үшін оңтайлы болатын,

Қазақстан үшін тиімді, осы заманғы мемлекеттік қызмет пен басқару құрылымын жасау. Аталған мақсат мынадай міндеттерді шешудің нәтижесінде жүзеге асырылады:

- мемлекеттік аппарат кадрларын іріктеу және ұтымды пайдалану жүйесін жетілдіру;
- мемлекеттік қызметшілерді даярлау мен біліктілігін арттыру жүйесін жақсарту;
- мемлекеттік қызмет кадрларын басқарудың жалпы мемлекеттік жүйесін қалыптастыру;
- мемлекеттік аппараттағы сыбайлас жемқорлықпен күрес;
- мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік-құқықтық кепілдіктерін арттыру.

Мақсаттар мен көрсетілген міндеттер мемлекеттік органдардың мемлекеттік қызметтің қазақстандық моделін қалыптастыру және одан әрі дамыту жөніндегі практикалық жұмысының басты басымдықтары мен бағыттарын белгілейді. Бұл бағыттағы кадр саясатының мәні мемлекеттік қызметте кәсіби тұрғыда үздік даярланған мамандарды іріктеу, бекіту және орынды пайдалану тетігін әзірлеуде, оларға өз білімдерін, қабілеттері мен тәжірибелерін тиісті лауазым бойынша жүктелген функциялар мен өкілеттіктерді табысты орындау үшін қажетті жағдай жасауда және осы негізде мемлекеттік органдардың тиімді жұмысын қамтамасыз етуде болып табылады. [3]

Бәрінен бұрын, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті реформалау мемлекеттік басқаруды реформалау барысына түгелдей байланысты. Мемлекеттік басқару жүйесін ұйымдастыру құрылымын және қолданылуын жетілдіру мемлекеттік қызметті ұйымдастыру мен мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәртебесіне тікелей әсер етеді. Нарықтық қатынастар жағдайындағы мемлекеттік басқарудың ұтымды ұйымдастыру құрылымын іздестіру - мемлекеттік қызметтің осы заманғы және тиімді моделін іздестіру дегенді білдіреді, ал басқару процесін жетілдіру (мемлекеттік басқару тетігін) осыған сәйкес мемлекеттік қызмет кадрларының сапалық құрамына аса жоғары талаптар қояды.

Мемлекеттік қызметті реформалаудың маңызды бағыты (кадр саясатының объектісі) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес болып табылады. 2030 жылға дейінгі кезеңде Қазақстанды дамыту Стратегиясында тұлға мен лауазымына қарамастан сыбайлас жемқорлыққа қарсы аяусыз күрестің қажеттілігіне баса назар аударылады.

Бұл үшін мемлекеттік қызметтің этикалық жүйесін құру және ашықтық пен есептілік стандарттары, ақпараттарға қол жетімділік және сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі проблемаларын қарастыру қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы коалициялар құру, үкіметтің сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұйымдармен ынтымақтастығының тиімділігін енгізу қажет. Өзара құқықтық көмек құралдарын күшейту немесе

жана заңдар қабылдау керек. Алайда, осы шаралардың бірде-біреуі кеден немесе полиция сыбайласқан болса, тиімді бола алмайды. Ең үздік қауіпсіздік қызметтері, егер де олар ішінара сыбайласқан болса, әлсіз болып табылады. Сыбайлас жемқорлық бүкіл әлемдегі миллиондаған адамдарды құрбан етеді, қайыршылыққа, шарасыздық пен үмітсіздікке ұшыратады, ал олар өз кезегінде өздерінің қылмыстық мақсаттарына қол жеткізу үшін одақтастар іздеушілерге қолайлы жағдай туғызады. [4]

«Басқару корпусы шешімді түрде тазартылу және жаңартылуға тиісті». Кадр саясаты мен мемлекеттік практиканың осы бағытын жүзеге асыру тетігі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, мемлекеттік органдардың, мемлекеттік функцияларды атқарушы лауазымды және басқа да тұлғалардың тиімді қызметін қамтамасыз етуге, кінәлі адамдарды жауаптылыққа тартуға бағытталған ұйымдастыру және құқықтық құралдарды әзірлеу жолымен қамтамасыз етіледі.

Ел Президентінің «Қазақстан-2030» Қазақстан халқына Жолдауында мемлекеттік органдардағы жұмыс стилін үнемі жетілдірудің, мемлекеттік қызметшілердің өздеріне тапсырылған басқару бөлігі үшін талапшылдығы мен дербес жауапкершілігін арттыру, қабылданған шешімдерді бақылау мен тексеруді жақсарту, басқарудың түбегейлі ресурсы – адамға ұқыптылықпен қарауды қамтамасыз ету қажеттілігі жиі атап көрсетілген. Осы нұсқауларға сәйкес көкейкесті мәселелердің қатарына мемлекеттік аппараттың жұмысын айқын және жүйелі түрде ұйымдастыру, ведомствоға қарасты ұйымдарды басқару, Қазақстан Республикасы заңдарын, ел Президентінің Жарлықтарын, Үкіметтің қаулыларын, өзге де мемлекеттік органдардың нормативтік-құқықтық актілерінің орындалуын бақылау енгізілген.

Мемлекеттік қызмет саласындағы көкейкесті проблемаларды шешу мақсатында автор мыналарды ұсынады:

- мемлекеттік қызмет туралы заңнаманың жай-күйіне және оны жетілдіру мүмкіндігіне зерттеу жүргізу, бұл үшін мемлекеттік саяси, тұрғын халықтың арасында әкімшілік қызметшілерге социологиялық сұрақ-жауап жүргізу;
- жоғарыда белгіленген мәселенің бұқаралық ақпарат құралдарында талқылануын ұйымдастыру;
- азаматтарды саяси лауазымдарға тағайындау кезінде кең жариялылық сипат бере отырып, конкурстық іріктеу бойынша эксперимент жүргізу;
- мемлекеттік саяси қызметшілерді аттестаттау бойынша кең жариялылық сипат бере отырып, эксперимент жүргізу (осы мақсатта жоғары аттестациялық комиссия ұйымдастыру);
- кадрлармен жұмыстың ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарында мемлекеттік саяси қызметшілерді іріктеу процесін жүйелі түрде жария ету;
- саяси лауазымға тағайындалатын кейбір тұлғалар үшін сынақ мерзімін өткеру эксперименті тәртібін практикаға енгізу;

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шаралар шеңберінде заңнамалық тұрғыда мемлекеттік саяси қызметшілердің коммерциялық құрылымдардағы жұмысқа өту тәртібін заңнамалық тұрғыда әзірлеу;

- кадрлық мемлекеттік қызметшілерді мемлекеттік аппаратқа даярлау кезінде жас ерекшелігі цензін ескеру, яғни белгілі бір бағыттағы барлық жоғары оқу орындарында мемлекеттік қызметшілердің кейбір санатарына жататын мамандарды даярлауды енгізу;

- мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік деңгейін арттыру (еңбекақыны көбейту, баспанамен қамтамасыз ету және т.б.), бұл сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы заңнама талаптарын бұзушылықтың санын елеулі түрде кемітеді;

- психологиялық стресстерді төмендету мақсатында кадр қызметі практикасына психолог лауазымын енгізу (бұл үшін психологиялық мәселелер бойынша нормативтік құжаттар қатарын әзірлеу қажет) және т.б.

«Қазақстан-2030» Қазақстан халқына Жолдауында Ел Президенті:

- билікті одан әрі орталықсыздандыруға;

- мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін тәртіпке келтіру және арттыруға бағытталған атқарушы билікті реформалауды жалғастырудың қажеттілігін атап көрсетеді.

«Осы заманғы менеджерлерден тұратын тиімді, ең бастысы, құрамы жағынан қолайлы мемлекеттік аппарат құрылуы тиіс... Атқарушы билікті реформалаудың кілті – мемлекеттік қызметті жетілдіру жөніндегі шаралар кешенін жүзеге асыру болып табылады». [5]

Қорытындыда Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті реформалау жаңа экономикалық жағдайларға бейімделген, сапалы жаңа деңгейде мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын жүзеге асыруды қамтамасыз етуге қабілетті кадр әлеуетін қалыптастыруға; мемлекеттік қызметтің кадр құрамының кәсіпқойлығы мен тұрақтылығын мемлекеттік қызметшілерді олардың іскерлік қасиеттеріне сәйкес іріктеу мен жоғарылатудың ашық және жария рәсімдерін енгізуге; кадрлардың біліктілігін үнемі арттыру және олардың әлеуметтік-құқықтық қорғалғандығын қамтамасыз етуге бағытталғанын атап өтуіміз қажет. Бұл жағдайда, мемлекеттік қызметшілер, олардың кәсіпқойлық даярлығына қойылатын барлық талаптарға жауап бере отырып, қожайыннан қоғамның қызметшісіне айналуға тиісті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. О нормативных правовых актах Закон Республики Казахстан: Официальное издание – Алматы: Жеті жарғы 2002-68стр.

2. Новые нормативные акты о труде официальный текст по состоянию 01.05.2001 - Алматы Юрист, 2001-47 стр.

3. О занятости населения: Закон Республики Казахстан – Алматы 2000-116 стр.

4. Сыроватская Л.А. Трудовое право: Учебник Издательство 2-е переработанное и дополнено – М. Юрист 1999 312 с.

5. Еңбек қауіпсіздігі және еңбек қорғау туралы: - Обязанности и охрана труда; официальный текст закона Республики Казахстан – Алматы; Жеті жарғы, 2004 – 60 бет

УДК 342.51 ББК 67.99(2)

Мемлекеттік қызметтің ерекшелігі мен ұйымдастырылуы

Мырзаханова М.Н м.ғ.к.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Жаксыбаева Д.Т з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Нұрманбек Қ.Т.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Аңдатпа: Мақалада мемлекеттік қызметтің азаматтардың еңбек іс-әрекетінің бір түрі болып айтылып келетіні сөзсіз. Сондықтан да мемлекеттік қызмет жалпылай ұйымдастыруға тән барлық қасиеттерге негізделеді. Мемлекеттік қызмет деп әлеуметті пайдалы, объективті қажет және басқарылу персоналының ұйымдасқан нысанындағы қызметін айтамыз.

Түйін сөздер: Мемлекеттік қызмет, мемлекеттік қызмет туралы заң, мемекеттік қызметкер, ҚР парламенті, әкімшілік лауазымдар.

Особенности и организация государственной службы

Мырзаханова М.Н к.м.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Жаксыбаева Д.Т м.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Нұрманбек Қ.Т.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Аннотация: Несомненно, в статье упоминается, что государственная служба является видом трудовой деятельности граждан. Поэтому государственная служба основывается на всех чертах общей организации. Государственная служба является общественно полезной, объективно необходимой и организованной формой управления персоналом.

Ключевые слова: государственная служба, Закон о государственной службе, государственный служащий, Парламент Республики Казахстан, административные должности.

Features and organization of the civil service

Myrzakhanova M.N. candidate of medical sciences
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city
Zhaxybayeva D.T Master of Laws
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city
Nurmanbek K.T.
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Annotation: Undoubtedly, the article mentions that the civil service is a kind of labor activity of citizens. Therefore, the public service is based on all the features of a common organization. Public service is a socially useful, objectively necessary and organized form of personnel management.

Key words: civil service, Law on civil service, civil servant, Parliament of the Republic of Kazakhstan, administrative positions.

Мемлекет қызметін ұйымдастырудың басты, негізгі талаптары Қазақстан Республикасы Конституциясында қарастырылған (33-бап), сонымен қатар Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 26 желтоқсандағы «Мемлекеттік қызмет туралы» заң күші бар Жарлығында толық түрде қарастырылған. Бұл Жарлық мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың негізін, мемлекеттік қызметкерлердің құқықтық жағдайларын және мемлекеттік қызмет аясындағы қарым-қатынастардың реттелуін анықтайды.

Мемлекетті басқару органдарында басқару кадрларын жинаудың, басқару функциялары мен өкілеттіктердің лауазымды тұлғалар арасында бөлінудің арнайы тәсілдері, мемлекет және еңбек процесін басқару, басқару органдарының жұмыс істеуіне қажетті жағдай жасақталған. Бұл тұрғыдан мемлекеттік қызмет еңбек құқығының жалпы нормаларына негізделеді.

Мемлекеттік қызмет деп белгілі бір іс-әрекеттің түріне қатысты, яғни кәсіп, мамандық, біліктілік, лауазымға қатысты жұмыстың орындалуын айтамыз. Кәсіп - еңбек қызметінің кең саласы. Бұнда мемлекет қызметкері өз мамандығына сәйкес бар білімін, талабын толығымен қолдана алады. Мамандық көрсетілген кәсіптің аясындағы еңбек қызметінің тар саласы. Бұнда мемлекет қызметкері жұмысты тиімді атқаруы үшін өзінің бұл сала бойынша алған терең, жан-жақты білімін қолдана алады. Ал біліктілік болса, белгілі бір қызметкердің қандай да дәрежедегі ауыр қызметті атқара алатынын анықтайды. [1]

Мемлекеттік қызметтің тағы бір белгісі - мемлекеттік қызметкердің басқару органы қызметіне тікелей қатысуы. Бұл дегеніміз азаматты басқару органының құрамына, яғни штатқа және мемлекеттік органның басқару қызметіне енгізілуін айтамыз.

Лауазымды тұлғаның басқару органының ішкі еңбек тәртібіне бағынуы мемлекеттік қызметтің келесі белгісі болып табылады. Ішкі еңбек тәртібінің мазмұнын құрайтын лауазымды тұлғалардың бірлескен басқару қызметін, ұжымның нақты және дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ететін, басқару органының осындай режимін анықтайтын нормалар құрайды, ішкі еңбек тәртібі заңдармен, ішкі еңбек тәртібінің типтік ережелерімен және осының негізінде қабылданған басқару органының жергілікті ішкі тәртіп ережесімен реттеледі.

Мемлекеттік басқару органының ішкі еңбек тәртібінің айрылмас элементі болып субординация жүйесі, яғни лауазымы бойынша төмен мемлекеттік қызметкерлер лауазымы жоғары қызметкерлерге толық есеп беруімен айқындалады. Басқару органының ішкі еңбек тәртібіне бағыну - әрбір лауазымды тұлғаның міндеті болып саналады.

Мемлекеттік қызметтің тағы бір ерекшелігі жалақы болып табылады. Мемлекеттік қызметкерге жалақы: еңбекті бағалауда барлығына ортақ критерийлерге негізделіп отырып, жалақы еңбектің сапасы мен мөлшеріне сәйкес төленеді. Жалақы алдын-ала қабылданған нормалар негізінде өндіріледі: жалақының негізгі бөлігі басқару органының штат кестесімен анықталады, ал қосымшасы-мемлекет қызметкерінің біліктілік деңгейіне және басқа жағдайларға (біліктілік класстар үшін мемлекеттік қызметте істеген жылдары үшін төлемдер, сыйақы және т.с.с.) байланысты анықталады, төленетін ақша мөлшері жағынан шектелмейді, бірақ заңда көрсетілген минимальды мөлшерден төмен болмауы тиіс. [2]

Мемлекеттік қызмет дегеніміз - мемлекеттік органдарда және олардың аппараттарындағы Конституцияның негізінде жүзеге асырылатын және мемлекеттік басқаруға, кәсіби қызметі. Келтірілген анықтама бойынша мемлекеттік қызметтік кәсіптік қызмет ретіндегі жалпы белгілерін былайша айқындаймыз:

1) мемлекеттік қызмет мемлекеттік мақсаттар мен қызметтерді жүзеге асырумен байланысты:

2) мемлекеттік қызметтер мен мақсаттардың салалы экономика, әлеуметтік-саяси құрылым бойынша дамуы мемлекеттік басқару, мемлекеттік қызметкерлердің кәсіби қызметі арқылы жүзеге асырылады. Бұл қызмет көп қырлылығымен басқару функцияларының көлемділігімен, ауырлығымен және ауқымдылығымен (масштабылығымен) ерекшеленеді. Мемлекеттік басқаруда бүкіл қоғамның және мемлекеттің мүдделері көрсетіледі:

3) мемлекеттік қызмет қоғамда басқару қызметін жүзеге асыратын арнайы аппарат аясында жүзеге асырылады. Осындай аппаратсыз жұмыс істеу мүмкін емес, себебі мемлекеттік басқарудың кез келген саласы осындай аппаратты қажет етеді. Экономика, әлеуметтік сала мен әкімшілік - саяси құрылыс дамуындағы мемлекет қызметкері органдар жүйесі арқылы жүзеге асады. Бұл органдар алдында тұрған мақсаттары олардың қызметінің мазмұнын және сәйкесінше мемлекеттік қызметкерлер функциясын анықтайды:

4) мемлекеттік қызметтің спецификасы басқару функциясын жүзеге асырумен тығыз байланысты. Басқару аппаратында мемлекет функцияларының басқару функцияларымен бірігуі және мемлекеттік қызметкерлердің нақты функцияларының құралуы арқылы жүзеге асады. Соның өзінде басқару органдарының мақсаттары мен функциялары мемлекеттің мақсаты мен функцияларына сәйкес болуы керек:

5) мемлекеттік қызметкерлер мемлекет атынан сөйлейді, сондықтан да мемлекеттік билік құзіреттеріне ие;

6) мемлекеттік қызмет Конституциясы нормаларына, заңдарға, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтарына және басқа заңды актілерге негізделеді. Басқаша айтқанда мемлекеттік қызметкерлердің басқару қызметі мемлекеттік басқарудағы заңдылық қағидасының талаптарына сай болуы керек. Бұл жерде Конституция нормаларын және басқа да заң актілерін мемлекеттік басқару аясына сәйкес басқа заң актілерін жүзеге асыру. Мемлекеттік басқарудың бар мағынасы әлеуметтік процестердің мемлекеттің басқаруын ұйымдастыру;

7) мемлекеттік қызмет-атқарушы сипаттағы ұйымдасқан қызмет. Бұл жерде Конституция нормаларын, заңдарын, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтары мен басқа заң актілерінің мемлекеттік басқару аясына сәйкес тәжірибелі түрде іске асыру айтылады. Мемлекеттік қызметтің түйіні әлеуметтік процестердің мемлекеттік басқаруын ұйымдастыру мен сәйкес мемлекеттік органдардың функциялары мен уәкілеттіктерін жүзеге асыруда жатыр;

8) мемлекеттік қызмет - жарлықшы сипаттағы қызметі. Бұл дегеніміз мемлекет қызметкерлерінің өзіне жүктелген саласында мақсаттар мен қызметтерді жүзеге асыру барысында заңды-актілі ұйғарымды қолдануға құқылы. Жарлықшы қызметі қажетті жағдайларда басқару актілерін шығарумен ерекшеленеді. Бұл актілердің көмегімен ведомстваларға қарасты объектілер мен олардың негізгі қызметінің бағыттарына тікелей ықпал жасайды. [3]

Мемлекеттік қызмет саясаттандырылған түрімен де ерекшелінеді. Бұл дегеніміз мемлекеттік қызметкерлер өзінің міндетті қызметі мен өкілеттігін атқару кезінде заң талаптарын басшылыққа алу міндеті мен саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер мен олардың органдарының шешімдерімен еш байланыстырмау. Осыған орай мемлекеттік органдар мен олардың аппараттарында саяси партиялар ұйымдарын құру рұқсат етілмейді. Мемлекет қызметкері өзінің басқару әрекетін жүзеге асыруға құқығы бар. Заңдарда бекітілген бірыңғай мемлекет саясаты мен мүдделерін басшылыққа алуы тиіс.

Қоғамда басқару функцияларын орындаумен қатар арнайы адамдар тобы мемлекеттік қызметтің ерекше кәсіптік қызметі ретінде айқын, белгілі қағидаларға негізделеді. Ал қағидалар орындалуын өз кезегінде жалпылай мемлекеттік қызмет институтының қызметімен кепілденген талаптар түрінде түсіндіріледі. Бұның өзінде мемлекеттік қызметті ұйымдастыру мемлекеттік басқарудың ерекше қағидаларына сонымен қатар лауазымды тұлғалардың кәсіптік қызметінің мағынасын көрсететін мемлекеттік басқарудың ерекше қағидаларына да негізделеді.

Қазақстан Республикасының «мемлекеттік қызмет туралы» заңында көрсетілгендей, мемлекеттік қызметкерлер лауазымдары саяси және әкімшілік болып екіге бөлінеді.

Саяси лауазымдарға саяси мемлекеттік қызметке тағайындалуы (сайлау), қызметтен босатылуы және қызметі саяси сипатта болатын лауазымдар жатады.

Әкімшілік лауазымдарға мемлекеттік қызметте тұрақты қызмет атқаратын лауазымдар жатады. Әкімшілік лауазымдар мемлекетімізде қабылданған арнайы

лауазымдар Реестрінде топтар категориясымен жүйелендірілген, А категориясы тобына Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігінің лауазымдары жатады, Ал В категориясы тобына республикалық деңгейдегі аппарат органдарының саласы лауазымдары (Парламент палатасы аппараты, Премьер-Министр Кеңсесі (Канцеляриясы), Конституциялық Кеңсесі аппараты, Жоғарғы Сот аппараты, Президент Істері Басқармасы). С категориясы тобына, Президентке тікелей бағынышты және есеп беретін мемлекеттік органдар, Орталық атқарушы органдар, Үкіметке, Орталық атқарушы органдар Ведомстваларына кірмейтін Орталық атқарушы органдары, Облыстық және аудандық территориялық бөлімдері кіреді. Д категориялары тобына облыс, аудан, ауыл әкімдерінің аппараттары, облыстық аудандық мәслихат аппараттары, облыстық, аудандық сот аппараттары жатады. Ал Е категориялар тобына, жергілікті атқару органдары жатады. Осы жоғарыда аталған категориялар өз іштерінде мемлекеттік орган құрылымында алатын орнына, әкімшілік лауазымдарына сай тағы бірнеше топтарға бөлінеді. [4]

1999 жылы 23 шілдеде Қазақстан Республикасының Президенті жаңа «мемлекеттік қызмет туралы» заңға қол қойды. Заңмен және заңға тәуелді актілермен мемлекеттік қызметтің жаңа моделі анықталды. Бұл заң мемлекеттік қызметшілердің анықтамасын нақты анықтады.

Мемлекеттік қызметші ол заңмен белгіленген қызметті атқаратын, ақысы республикалық немесе жергілікті бюджеттен, не болмаса Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкімен төленетін мемлекеттік орғандағы лауазым иесі және өзінің лауазымына сәйкес мемлекеттік қызметі міндетін атқаратын Қазақстан Республикасының азаматы. Тек мемлекеттік қызметшілерге техникалық қызметшілер, қызмет етуді қамтамасыз ететін персоналдар кірмейді. [5] Саяси мемлекеттік қызметшілерге министрлер мен олардың орынбасарлары, облыс әкімдері мен олардың орынбасарлары, аудан, қала, ауыл әкімдері жатса, қалған лауазымдар әкімшілік лауазымдарға жатады. Әкімшілік лауазымдар мемлекеттік қызметшілердің 90 пайызын құрайды және олар саяси қызметшілер ауыстырылғанда қызметтен шығарылмауы үшін заңмен қорғалған. Мемлекеттік қызметкер үшін азаматтың біліміне, дайындығына және тәжірибесіне сай қабылдану, тағайындалу, конкурс және сайлау арқылы алынады:

- Қабылдану - бұл мемлекеттік қызметке алынғанда ең көп қолданылатын тәсіл.

- Тағайындау - бұл мемлекетке алу тәсілі 3 түрлі жолмен жүреді:

1. сәйкес органның немесе лауазымның тағайындалуы. Мысалы, Қазақстан Республикасы Президентінің Мемлекет хатшысын тағайындау.

2. ұсыныс - сәйкес органның немесе лауазымның басқа бір сәйкес органға немесе лауазымға жасаған ұсынысы арқылы мемлекеттік қызметке алынады. Мысалы, Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынысы бойынша Қазақстан Республикасы Сенаты Жоғарғы Сот төрағасын тағайындайды.

3. келісім - сәйкес орган немесе лауазым басқа бір сәйкес органмен немесе лауазыммен келісім арқылы мемлекеттік қызметке тағайындалу. Мысалы,

Қазақстан Республикасы Президенті Қазақстан Республикасы Парламентімен келісіп, Қазақстан Республикасы Премьер-Министрін тағайындайды.

- сайлау - мемлекеттік қызметке саяси қызметшілердің ішіндегі ең бастылары, ең жоғарғысы Қазақстан Республикасы Президенті және Қазақстан Республикасы Парламент депутаттары сайлау арқылы мемлекеттік қызметке тағайындалады.

- конкурс - Қазақстан Республикасының «мемлекеттік қызмет туралы» заңының 12-бабына сәйкес мемлекеттік қызметке мамандардың орналасуы және мемлекеттік әкімшілік қызметте жоғары көтерілуі, тек конкурстық таңдау арқылы жүргізіледі деп нақтыланған.

Конкурс арқылы әкімшілік мемлекеттік қызметке тұруға Қазақстан Республикасының барлық азаматтарының тең құқығы бар. Бұл құқық біздің мемлекетіміздің Конституцияға сәйкес демократизациялануының бір белгісі болып табылады. Мемлекеттік қызметке тұруға тең құқық болғанмен, оған әркім тұра алмайды. Алдымен мемлекеттік қызметке тұрушыларға белгілі бір шарттар қойылады. Конкурстық таңдау мемлекеттік қызметке үміткерлер арасында бәсекелестік туғызады, ал бұл болса мемлекеттік қызметке жоғарғы сападағы мамандарды алуға алғы шарттардың бірі болып табылады. Мемлекеттік қызметке алудың ескі тәртібіне қарағанда, конкурс бойынша ваканттық орындары бар мемлекеттік органдар жүргізеді. Бұл конкурстардан етудің белгілі бір этаптары бар, олардың қатарына:

- конкурстың өтуі туралы жарнаманың жариялануы;
- конкурстық комиссияның құрылуы;
- берілген шарттарға сәйкес конкурсқа қатысушылардың құжаттарын қабылдау және оларды талдау;
- үміткерлерді тестілеуден өткізу;
- әңгімелесу (собеседование);
- конкурс комиссиясының соңғы отырысы.

Конкурсты өткізуші мемлекеттік органның ашықтығын

қамтамасыз ету үшін сол орган өткізілейін деп жатқан конкурс және бос орындар туралы республикалық ақпарат құралдары арқылы жариялауға міндетті. Конкурстық комиссия болса, сәйкес органның басшыларынан құрылады. Содан кейін құжаттарын тапсырған үміткерлердің құжаттарын талдау арқылы таңдау басталады. Жасалған талдау негізінде конкурс комиссиясы үміткерлерді тестілеуге жіберу-жібермеуге шешім қабылдайды. Тестілеу арқылы үміткерлердің білімін анықтау жүргізілген соң ең жоғарғы балл жинағандар әңгімелесуге (собеседованию) өткізіледі. Осы арқылы конкурс комиссиясы алдын ала белгіленген критерийлер арқылы үміткерлерді таңдайды. Критерийлерге қабілеті мен білімі, тәжірибесі мен лауазымға сәйкестігін жатқызуға болады. [5] Әңгімелесуден өткеннен кейін екі күннен кейін қорытындысы айтылады. Конкурс комиссиясы үміткерлердің тапсырған құжаттарына, тест нәтижесіне, әңгімелесу қорытындысына сәйкес үміткерлер арасынан таңдалады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Граждан В. Д. Теория управления. Учебное пособие. - Москва. Гардарики, 2004 год, стр.63
2. Байменов А. М. Государственная служба. Международный опыт, Казахская модель. Астана, Фолиант, 2000, стр. 57.
3. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Москва., 1995, 1996 год, стр.72.
4. Волох Олег Владимирович. Правовой статус государственных служащих РК. Алматы-1998 год, стр.48.
5. Елубаев Бауыржан Ыскакулы “Государственная служба как особая форма политической деятельности”. Алматы, - 1998 год, стр.29

УДК 343.2 ББК 67.99

Қылмыстардың жиынтығы бойынша жаза белгілеу

Мырзаханова М.Н м.ғ.к.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Сокова А.Т з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Тәшім Ә.Т

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Аңдатпа: Мақалада қылмыстық әрекеттің қоғамдық қауыптілігі оған келетін зиянмен сипатталады. Зиянды келтірген немесе болашақта келтірілуі мүмкін зарпармен көрініс табады.

Түйін сөздер: қылмыс, қылмыстар жиынтығы, жазаны белгілеу, аяқталмаған қылмыстар, қылмысқа дайындалу.

Наказание за совокупность преступлений

Мырзаханова М.Н к.м.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Сокова А.Т м.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Тәшім Ә.Т

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Аннотация: В статье описывается общественная опасность преступного деяния и причиняемый им вред. Он отражается в ущербе, который уже причинен или может быть нанесен в будущем.

Ключевые слова: преступление, совокупность преступлений, вынесение приговора, неоконченное преступление, приготовление к преступлению.

Punishment for cumulative crimes

Myrzakhanova M.N. candidate of medical sciences
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Sokova A.T Master of Laws
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Tashim A.T
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Annotation: The article describes the social danger of a criminal act and the harm it causes. It is reflected in the damage that has already been caused or may be caused in the future.

Key words: crime, totality of crimes, sentencing, unfinished crime, preparation for a crime.

Аяқталмаған қылмыстық әрекет аяқталған әрекеттен, екі өзіндік ерекшелігімен бөлектенеді:

-біріншіден, басталған істің айыпкерге қатысты емес себептермен аяқталмай қалуы және

-екіншіден, қол суғышының қылмыстық құқықтық, норманың диспозициясында белгіленген нәтижеде қол жеткізуге ұмтылуы.

Адамның жеке басының қоғамдық қауіптілігі оның пиғылымен, оның кінәсімен, яғни жасалушы әрекеттерге қатысты саналы қарым – қатынасымен және мүмкін болатын немесе орын алған зардаптармен анықталады. Бұл мәмілелер аяқталған немесе аяқталмаған қылмыстар кезінде, құрамның объективтік жағына субъективтік ерекшеліктер емес, сыртқы, айыпкерге тіпті де тәуелді емес объективтік мән-жайлар ықпал ететіні себепті, бұлжымас қағида болып табылады. Қоғам үшін айыпты адамның ниет-пиғылы, оның қарым-қабілеті, құқыққа қайшы әрекет жасауға даярлығы-бәрі қауіпті. Ал ол әрекеттің басталу сәтінде, қылмыс жасауға дайындалу және аяқталу кезінде жүзеге асырылады.

Қасақана және абайсызда жасалған қылмыстарға қатысты түрлі көзқарастардан да байқауға болады. Қылмыстық әрекеттің аяқталмаған сатысы ұғымы қасақана қылмыстарға қатысты қолданылады. Айыпкердің тікелей ниеті тек толықтай, жартылай жүзеге асырылуы немесе мүлдем іске аспауы мүмкін. Егер қылмыстық-құқықтық норманың диспозициясында белгіленген қылмыстық нәтижеге қол жеткен болса, онда адамның іс-әрекеті аяқталған қылмыс ретінде дәрежеленеді. Ал оған қатысты емес себептермен қылмыстың объективтік жағынан қажетті элементтері болмаса, онда аяқталмаған қылмыстық әрекет деп танылады. Мұндай жағдайларда заң шығарушы ҚРҚК 24-бабына (қылмысқа дайындалу және қылмыс жасауға оқталу) қосымша сілтеме жауды талап етеді. Бұл дегеніміз құқықтық норма құрылымында көрініс тапқан қылмыстық мінез-құлық белгілерін құқық бұзушы толықтай жүзеге асырмаған, соған сәйкес соттан оның айыптылығын белгілеу және қылмыстық жауаптылық шарасын

анықтау туралы мәселені шешкен кезде осыған айрықша назар аудару талап етіледі. Қылмыстық кодекстің Жалпы бөліміне сілтеме жасау қылмыстың аяқталған құрамына қолданылатын қатардағы ережелерден ауытқуды білдіреді.

Кез келген аяқталмаған қылмыс үшін жазаны міндетті түрде жеңілдету қағидасы, сондай-ақ қылмыс жасауға дайындалғаны үшін және қылмыс жасауға аяқталған үшін өлім жазасы мен өмір бойы бас бостандығынан айыруды қолдануға тыйым салынатын

(ҚРҚК 56-б, 4-б) нормаларда жүзеге асырылады. Сонымен қатар, заңда жаза мөлшерлері белгіленген. Айталық, қылмысқа дайындалғаны үшін жазаның неғұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің жартысынан аспауы керек. Қылмысқа оқталғаны үшін жазаның мерзімі мен мөлшері Қылмыстық кодекстің ерекше бөлігіндегі аяқталған қылмыс үшін тиісті бапта көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің жартысынан аспауы керек. Қылмысқа оқталғаны үшін жазаның мерзімі мен мөлшері қылмыстық кодекстің ерекше бөлігіндегі тиісті бапта аяқталған қылмыс үшін көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрінің ең жоғары мерзімінің немесе мөлшерінің төрттен үшінен аспауы керек.

Аяқталған және аяқталмаған қылмыстар кезінде құрамның объективтік жатқан басқа барлық элементтері сәйкес келеді. Олардың арасындағы айырмашылық қол сұғушының дайындалу және оқталу кезіндегі ой-жоспарының жүзеге асырылуының жетімсіздігінен көрінеді. Оның әрекеті қаншалықты нақтылы болса, соншалықты аяқталған құрамға жақын, соған сай, қауіптірек және сондықтан да барынша жазалануға жатады. Бұл ретте қылмысты ақырына дейін жеткізе алмау себебі біреу ғана болуы мүмкін-айыпкердің ерік-жігерінен тыс мән-жайлар. Егер адам қылмысты өз еркімен тоқтатса, онда нақтылы зиянның болмауы жағдайында ол қылмыстан өз еркімен бас тартуы себепті қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды.

Адамның ниеті мен оның құқыққа қайшы мінез-құлықтарына жазаланушылығын шектеу негізінде нақ осы іске асырылмақшы әрекеттердің қауіптілігінің нақтылығы жағдайы жатыр. Қылмыстық ниетті ақырына дейін жеткізудің мүмкіндігі неғұрлым жоғары болса, олардың қоғамдық қауіптілік дәрежесі де соғұрлым үлкен болады, соған сай, қылмыстық жауаптылықты күшейтуді талап етеді. Осыдан келіп, қылмысқа дайындалу қылмысқа оқталуға қарағанда мейлінше жеңіл жазаланады. Қорғалушы объектіге қол сұғушы адамның іске асырмақшы болған зиянды зардаптарының орын алуының мүмкіндігі нақтылы қандай зардаптар орын алу мүмкіндігіне қарамастан елеулі маңызға ие. Мәселен, егер адам уландырушы заттарды қолдана отырып кісі өлтіргісі келіп, бірақ ойға келген мақсатына улы затты таңдауда қате жібергені себепті жете алмаса, ол бәрібір басқа адамның өміріне қауіп төндіргені үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Бұл жағдайда адам өзінің қылмыстық пиғыл-ниетін жүзеге асыруға талап қылғаны үшін айыпты, және бұл талап қылмыстық-жазаланушы зиян келтіруге саналы түрде, нақтылы қауіп төндіру ретінде қарастырылады.

Қылмыстық әрекеттің сатылардың анықталуы, демек қылмыс құрамының аяқталған және аяқталмаған құрамын шектеуге олардың заңдылық құрылымдарын жүзеге асыру дәрежесі негіз болады. Қылмыстық құқық дәстүрлі түрде мұндай үш сатыны ерекшелейді-қылмыс жасауға дайындалу, оқталу және аяқталмаған қылмыс.

Қылмысқа дайындалу деп тікелей ниетпен:

- іздену;
- қылмыс құралдары немесе қаруларын дайындау немесе бейімдеп жасау;
- қылмысқа қоса қатысушыларды іздестіру;
- қылмыс жасауға сөз байласу не
- қылмыс жасау үшін басқа да қасақана жағдайлар жасау,

егер бұл орайда қылмыс адамның еркіне байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе, жасалған әрекеттер танылады.

Тікелей қылмыс жасауға тура бағытталған ниетпен жасалған іс-әрекет, егер бұл орайда қылмыс адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе, қылмыс жасауға оқталу болып танылады.

Егер адам жасаған әрекетте қылмыстық кодексте көзделген қылмыс құрамының барлық белгілері болса, қылмыс аяқталған деп танылады.

Б.А.Куринов әділ атап өткендей: “Кез келген зиянды зардаптар келтіру қауіпі қылмыс жасау ниетін сыртқа білдіру болып қана табылмайды, анығында бұл нақтылы қылмыстық іс-әрекет, айыпкердің белгілі бір қылмыстық мақсатқа жету үшін, мәселен бөтеннің мүмкін алу, лауазымды тұлғаның қызметін өзгертуге қол жеткізу үшін, т.б. пайдаланатын өзіндік қоғамдық-қауіпті тәсілі”[1].

Қысқартылған құрамдарда қылмыстық-құқықтық нормалар диспозициясында келтірілген кез-келген іс-әрекетті орындау айыпкер адамның қылмысына аяқталған сипат береді, содан келіп заң бойынша қажетті талаптар толықтай орындалуы себепті оқталу мүмкін емес. Қысқартылған құрамдар бойынша қылмыстың аяқталу сәті дайындалу сатысына көшірілуі себепті кез келген алдын ала қылмыстық әрекеттің орын алуы да мүмкін емес. Мәселен, қарулы бандылар тобын ұйымдастыру сол ұйымдасқан әрекеттер сәтіне аяқталған болып есептеледі. Сондықтан да қылмыстық жауаптылық басталады, соған сай ҚР Қылмыстық кодексінің 24-бабына сілтеме жасамай-ақ жаза тағайындалады[2]

Алдын ала дайындалу және оқталу түріндегі қылмыстық іс-әрекет материалдық құрамы бар қылмыстар арасында кең тараған, сондай-ақ болымсыз құрамдар бойынша дайындалу үшін жауаптылық басталуы да мүмкін.

Қылмысқа дайындалу және қылмыс жасауға оқталу үшін соттаған кезде жазаны жеке даралауға қандай мән-жайлар ықпал етеді. Бұл жерде мән-жайлардың екі тобын ерекшелеуге болады – объективтік және субъективтік.

Объективтік мән-жайларға мыналарды жатқызуға болады:

- 1) қол сұғушының іс-әрекетіне орай орын алуы мүмкін қылмыстық нәтиже;
- 2) қылмыстық мақсатқа жетудің жақындығы;

- 3) айыпкер адамның қылмыс жасауға дайындығының дәрежесі;
- 4) қылмыстың ақырына дейін жеткізілмеуіне себеп болған жағдайлар.

Субъективтік мән- жайларға мыналарды жатқызуға болады:

- 1) айыпкер адамның қылмыстық нәтижеге жетуге ұмтылысының дәрежесі;
- 2) Себеп-салдарлар мен мақсаттың мазмұны.

Қылмысты ақырына дейін жеткізбеудің себептері жарамсыз құрал-жабдықтармен немесе жарамсыз объектіге қол сұғушылық болуы мүмкін. Мәселен, адам қолданып отырған құрал-жабдықтары қорғау объектісіне зиян келтіру үшін жеткілікті деп ойлап, бірақ құралды таңдаудағы қателігі себепті ел жарамсыз болып шығып, зиян орын алмайды. Немесе қол сұғушылық объектісінің орнына қорғамайтын объект айыпкердің “жемі” болып шығады. Мұндай жағдайларда жаза қолдану мүмкіндігі туралы шешімді сот өз алдына жеке қабылдайды. [3]

Жазаға ықпал етуші субъективтік мән-жайлар айыпкердің қылмыстық нәтижеге қол жеткізуге ұмтылыс дәрежесі және себеп-салдарлар мен мақсаттың мазмұнында сот жауаптылық шарасын анықтаған кезде ескеріледі.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алматы 2015 ж.
2. ҚР Қылмыстық кодексіне түсінік. Алматы 2015 ж.
3. ҚР Қылмыстық кодексі. Алматы 2015 ж.

УДК 343.8 ББК 67.99(1)

Қазақстан Республикасының жаза тағайындау институтының кезеңдері

Мырзаханова М.Н м.ғ.к.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Мырзаханов Е.Н з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Аймуқанова А.М з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Тәшім Ә.Т

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Аңдатпа: Мақалада үкімдер жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережелерін қамтитын қылмыстық құқықтағы жаза ұғымы мен түрлерін, жаза тағайындаудың жалпы негіздерін, жазаны ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды қарастырады.

Түйін сөздер: қылмыс, қылмыстар жиынтығы, жазаны белгілеу, аяқталмаған қылмыстар, жазаны тағайындау.

Этапы института наказания РК

Мырзаханова М.Н к.м.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Мырзаханов Е.Н м.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Аймуканова А.М м.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Тәшім Ә.Т

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Аннотация: В статье рассматриваются понятие и виды наказания в уголовном праве, в том числе правила назначения наказания, совокупность наказаний, общие принципы назначения наказания, отягчающие и смягчающие обстоятельства.

Ключевые слова: преступление, совокупность преступлений, вынесение приговора, неоконченное преступление, вынесение приговора.

Stages of the Institute of Punishment of the Republic of Kazakhstan

Myrzakhanova M.N. candidate of medical sciences

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Aimukanova A.M Master of Laws

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Myrzakhanov E.N. Master of Laws

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Tashim A.T

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Annotation: The article discusses the concept and types of punishment in criminal law, including the rules for sentencing, the totality of punishments, general principles for sentencing, aggravating and mitigating circumstances.

Key words: crime, totality of crimes, sentencing, unfinished crime, sentencing.

Жалпы негіздер – мән мағынасы бойынша “барлығынан шамалыдан” дегенді реттеу пәніне деген қарым-қатынасын оңтайлы және жан-жақты түсінікті түрде келтіруге орай құрылуы себепті заңда жаза тағайындаудың нақтылы қағидалары мен ережелері емес, нақ осы жалпы негіздер айшықталған.

Қағидалар мен ережелер – біркелкі емес қылмыстық – құқықтық категориялар. Олар бірлесе отырып жаза тағайындаудың жалпы негіздерін құрайтын басты ұғымдар болып табылады. Қағидалар аталған процестің негізінде жатқан және оның мән маңызын ашып көрсететін жетекші идеяларды концепцияларды білдіреді, ал ережелер заңдағы баптың қылмыстық құқықтың санкцияларынан жасалған қылмысқа және айыпкердің жеке басына қатысты салыстыру мен қолданудың қажеттілігінен, тәртібі мен процедурасынан құралады[1].

Барынша жауаптылық қағидасы. Ол сотталушыға заңда көзделген мерзімнен жоғары немесе басқа түрде, яки мөлшерде жаза тағайындалуы мүмкін емес дегенді білдіреді. Заңда белгіленген неғұрлым жеңіл жаза тағайындау тек ҚРҚК 55-бабында көзделген ерекше ережелер бойынша жүзеге асырылады. Жазадан толық, ішінара немесе шартты түрде босату, жазаны өтеусіз шартты түрде соттау арнаулы ережелердің негізінде анықталады. Аталған қағида жалпылама болып табылады және сонымен қатар қылмыстардың және үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындауға орай келеді. ҚК 58-бабында қылмыстардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау кезінде бас бостандығынан айырудың ең жоғары мөлшері 25 жыл болып белгіленген, яғни жекеленген қылмыс үшін тағайындалатын жазадан (20 жыл) әлдеқайда көп. ҚК 60- бабында үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындаудың ең жоғары мөлшері 30 жыл болып белгіленген.

Кәмелетке толмағандар үшін қылмыстардың жиынтығы бойынша жазаның шекті мөлшері туралы мәселе назар аударуға тұрады. ҚРҚК 79-бабының 7-бөлігі олар үшін бас бостандығынан айырудың ең жоғары мерзімін белгілейді – 10 жыл немесе ауырлататын мән жайлар кезінде кісі өлтіргені үшін 12 жыл.

Жазаның қылмыстың және айыпкердің жеке басының қоғамдық қауіптілігі дәрежесіне және сипатына қатыстылығы қағидасы. Жазаның түрі, шарасы, оны өтеудің шарты мен тәртібі сондай-ақ жазадан босату немесе шартты түрде соттау негізі қылмыс санатына және іс- әрекеттің қоғамдық қауіптілігіне тікелей тәуелді болып келеді. Сонымен қатар сот жаза тағайындай отырып, сотталушының жеке басының ерекшеліктерін, оның бұрынғы соттылығы, топтасып жасалған қылмыстарға қатысудағы рөлі мен қосқан үлесін, жас шамасын, жынысын, денсаулығын, еңбек жағдайын, жасалған іс-әрекетке деген көз қарасын, шын жүректен оның жеуін, келтірілген зиянның орнын толтыруға талпынысын, қылмыс жасағанға дейінгі және кейінгі мінез құлқын және т.б ескеріледі. Осы факторлар қылмыс құрамын немесе айыпкердің жауыптылығын жеңілдететін немесе ауырлататын мән жайларды айқындайтын белгілер ретінде есепке алынады.

Қылмыстың қоғамдық қауіптілігі оның өзіндік сапалық ерекшеігі, қылмыстық қол сығу объектісінің сипаты және оның қылмыстық қандай бір дәрежесін жатқызуға тәуелді болып келетін қылмыстық жазаланшы іс - әрекетінің бір түрі ретіндегі оның қауіптілігін сапалық сипаты деп уғына отырып, анықтама берілген.

Жоғарғы сот жергілікті соттарды жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесін анықтаған кезде қылмыстардың ауырлығы дәрежесін, сондай – ақ барлық мән жайлардың жиынтығын басшылыққа алуға міндеттейді.

Қылмыстың және айыпкердің және басының қоғамдық қауіптілігі біріншіден заң шығарушы мен соттың қылмыстық жазалаушы құқыққа қарсы әрекетке және оны жасаған субъектіге қарым – қатынасын сипаттайтын бағалаушы категория. Ол көрсеткіш- сипаттамамен және дәрежемен айшықталады, олардың әрқайсысы қылмыс пен айыпкерді әр тұрғыдан

бағалайды. Сипаттама әрекеп пен жеке адамның өзіндік ерекшеліктерінің мазмұның сапалық анықтаушы, ал дәреже сандық анықтаушы болып табылады. Қылмысты сипаттайтын бір мән жай әр тұрғыдан, түрлі көзқараспен қарастырылуы мүмкін. Мәселен, бұрын сотты болған адамның қылмыс жасауының қылмыстың қамталануына, бұрын қолданылған шаралардың тиімсіздігіне және қылмыстардың көптігі ретіндегі оның барынша маңызды дәрежесіне байланысты қоғамдық қауіптілігі өте жоғары болып келеді. Бірнеше қылмыс жасағаны үшін жиынтық жаза тағайындау кезінде қылмыстық жауаптылықты және жазаны ауырлататын мән- жайларды ескеру. Сот жаңа тағайындай отырып, олардың жасалған іс- әрекетті және айыпкердің жеке басын бағалауға өзгерістер енгізуге ықпал ету дәрежесін ескертуге тиіс. Егер мұндай ықпалдың дәрежесі мейлінше жоғары және жаңа істі қарау кезінде ескеру мүмкін болмаса, сот оны қосымша тергеу жүргізуге қатарып беруге не бастапқы істі қайта қарағанға дейінгісі іс жүргізуді тоқтата тұруға тиіс. Мәселен, бұрын сотты болмаған адам бірінен соң бірі екі қылмыс – ұрлық және тонау жасаған, олар үшін ретпен, түрлі үкіммен сотталған. Егер қылмыстардың немесе үкімдердің жиынтығын құрайтын бір немесе бірнеше іс - әрекет кәмелетке толғаннан кейін жалған болса, онда қылмыстың жауаптылықтың ең жоғарғы шегі қылмыстың кодекстің тмісті бабының қылмыстың - құқықтық санкция бойынша белгіленеді. Заң қылмыс жасаған адамға оның түзелуі және жаңа қылмыстардың алдын алу үшін қажетті және жеткілікті жаза тағайындалуы тиіс екендігін атап көрсетеді. Сөйтіп ол қудалау шараларын үнемдеуге көңіл қояды, жасалған қылмыс үшін көзделгендердің ішінен жазаның неғұрлым қатаң түрі, егер оның онша қатаң емес түрі жазаның мақсатына жетуді қамтамассыз ете алмайтын жағдайда ғана тағайындалады. Судья үшін, заң шығарушығы қарағанда, қылмыстың – құқықтық нормада жүзеге асырылатын қылмыс туралы абстрактылы, екі – үшті ұғым – түсінік жоқ. Жиынтық жазаны анықтау кезінде Жаза тағайындауды жеке даралау қағидасы жеке жауапкершілік қағидасы арқылы жүзеге асырылады. Жеке жауапкершілік қағидасы дегеніміз жиынтық бойынша тағайындалған барлық жазалар сындарлы түрде жеке дараланған, жеке-жеке айшықталған дегенді білдіреді.

Жаза тағайындай отырып, сот қолданылған қылмыстық заңның әрекет ету аумағына тікелей енбейтін үшінші тұлғаларға елеулі түрде залал келтірілуі мүмкіндігі туралы мәселені аңықтап алу қажет. Мәселен, сотталушы адамның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына ықпалы жауаптылықты жеңілдететін мән-жай ретінде ескерілуі мүмкін. Бас бостандығынан айыруға сотталған адамның кәмелетке толмаған балалары, қарт ата-анасы, қараусыз қалған басқа да асыраудағы адамдары бар болған кезде, сот айыптау үкімін қабылдаумен бір мезгілде аталған адамдарды қамқорлыққа немесе туысқандарының не басқа адамдарының немесе мекемелерінің қорғаншылығына өткізу туралы, ол сотталушының қараусыз қалатын мүлкі немесе үй- жайы бар болған кезде оларды күзету жөнінде шара қолдану туралы қаулы шығарады.

Соттың жаза тағайындау негізінде заңда белгіленген ауырлатушы мән-жайлардың болуын, қылмысты мас күйде жасаған жағдайлардан басқа реттерде, көпе-көрінеу ескермеуіне жақсы жоқтығы жөніндегі мәлімдемеден көрініс табады[2].

Қолданылған әдебиет тізімі:

4. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының 1992-99 ж.ж. қаулылары. Алматы; Жеті жарғы 2000- 82 бет.

5. Уголовное право. Право казахстанское право международное. Учебное пособие.-Алматы: “Дәнекер”, 1998 – с.185.

,

УДК/ББК 331.108

АДАПТАЦИЯ И ВВЕДЕНИЕ В ДОЛЖНОСТЬ СОТРУДНИКА В НОВОМ КОЛЛЕКТИВЕ

ҚЫЗМЕТКЕРДІ ЖАҢА ҰЖЫМҒА БЕЙІМДЕРУ ЖӘНЕ ЕНГІЗУ

ADAPTATION AND INTRODUCTION OF AN EMPLOYEE IN A NEW TEAM

Нугманов Алтынбек Ермекович

Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл
altynbek.nugmanov@bk.ru

Копылова Оксана Васильевна

Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл
oxana.kopylova@mail.ru

Нугманов Алтынбек Ермекович

Северо-Казахстанский Университет им.М.Козыбаева, Петропавловск
altynbek.nugmanov@bk.ru

Копылова Оксана Васильевна

Северо-Казахстанский Университет им.М.Козыбаева, Петропавловск
oxana.kopylova@mail.ru

Nugmanov Altynbek Ermekovich

Manash Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavl
altynbek.nugmanov@bk.ru

Kopylova Oxsana Vasilevna

Manash Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavl
oxana.kopylova@mail.ru

Түйіндеме : мақалада кәсіпорындардағы жаңа қызметкерлерді бейімдеудің негізгі

мәселелері, сондай-ақ жаңадан келген қызметкерлерді жұмысқа қабылдау мәселелері қарастырылған. Көптеген ұйымдар жұмысқа қабылдауға және жұмысқа кірісуге онша мән бермейді. Ал бұл, менің ойымша, жұмыс орнындағы кадрлардың тұрақтамауының бір себебі. Мақалада біз жаңа қызметкерлерді жаңа жұмыс орнына бейімдеудің бірнеше жолдарын қарастырамыз, егер қызметкер жоғары өнімділікпен тез және ауыртпалықсыз жұмыс істей бастаса, бұл компанияның өзі үшін қаншалықты тиімді болады. Еңбек нарығының жаңа шындықтары жаңа жағдайларды талап етеді, компаниялар қызметкерлерді бейімдеудің ең тиімді әдістері туралы ойлануы керек. Бұл мақала жаңа қызметкерді жұмысқа барынша тиімді және тез тартқысы келетін компанияның басшылары мен топ-менеджерлері үшін өте маңызды.

Аннотация: в статье рассматриваются основные вопросы адаптации новых сотрудников на предприятиях, а также вопросы введения в должность вновь прибывших сотрудников. Многие организации не придают большого значения адаптации и введению в должность. И это, на мой взгляд, и есть одна из причин текучести кадров на рабочих местах. В статье мы рассмотрим несколько способов адаптации новых сотрудников на новом рабочем месте, насколько это будет выгодно для самой компании, если сотрудник быстро и безболезненно начнет работать с большей продуктивностью. Новые реалии рынка труда диктуют новые условия, компаниям необходимо задумываться о методиках максимально эффективных для адаптации сотрудников. Эта статья имеет важное значения для руководителей и топ-менеджеров компаний, которые хотят максимально эффективно и быстро вовлечь нового сотрудника в работу.

Annotation: the article deals with the main issues of adaptation of new employees in enterprises, as well as the issues of induction of newly arrived employees. Many organizations do not attach much importance to onboarding and induction. And this, in my opinion, is one of the reasons for staff turnover in the workplace. In the article, we will consider several ways to adapt new employees to a new workplace, how beneficial it will be for the company itself if the employee quickly and painlessly starts working with greater productivity. The new realities of the labor market dictate new conditions, companies need to think about the most effective methods for adapting employees. This article is essential for executives and top managers of the company who want to involve a new employee in the work as efficiently and quickly as possible.

Түйін сөздер: бейімделу, қызметкерлер, еңбек жағдайлары, мотивация, тиімділік

Ключевые слова: адаптация, сотрудники, условия труда, мотивация, эффективность

Keywords: adaptation, employees, working conditions, motivation, efficiency

Введение в должность – это ряд мероприятий, нацеленных на ознакомление нового сотрудника с новым коллективом. Ведь как только человек вступает в новый коллектив, он вступает в систему внутренних организационных отношений, своего рода новая социальная сеть. Роль в новом социуме определяется его должностными обязанностями и нормами уже сформировавшегося коллектива. В то же время человек примеряет на себя несколько социальных ролей одновременно: работник, коллега, или руководитель. Нанимаясь в определённую организацию человек преследует конкретные цели и потребности, в соответствии с которыми он определяет уже свои требования к организации, условия труда и личной мотивации. Чтобы добиться максимальной продуктивности и помочь адаптироваться в новой среде, необходимо разработать программу адаптации нового сотрудника.

Как правило, в организациях процедура введения в должность нового сотрудника происходит хаотично. Представитель отдела кадров рассказывает

сотруднику структуру компании и прочие сведения об организации. В дальнейшем, непосредственно руководитель отдела знакомит с должностными обязанностями, зонами ответственности и его ролью в рабочем процессе.

Основная цель адаптации персонала — это уменьшить стартовые издержки, на начальном этапе сотрудник менее эффективен. Также это сокращение текучести рабочей силы, тревожности сотрудников относительно работы, и в целом экономия времени всех работников компании на период адаптации.

Адаптация – это процесс привыкания к условиям внешней и внутренней среды. В психологии есть два определения адаптации, социальная и производственная. С точки зрения адаптации персонала, более важную роль имеет производственная адаптация, поскольку она решает основные проблемы, как формирование у сотрудников достаточного уровня производительности и качества труда.

Адаптация – это взаимное приспособление самого работника и условий организации, также освоение новых навыков необходимых для продуктивной работы. Процесс самой адаптации работника будет успешным, когда нормативы и ценности коллектива станут нормами и ценностями всех сотрудников.

Выделяют два типа адаптации, это первичная адаптация, то есть адаптация сотрудников, не имеющих профессиональный опыт работы в определенной сфере, и вторичная адаптация сотрудников при переходе на новую работу.

Сам период адаптации должен быть расписан пошагово и распределен по времени для новых сотрудников. Необходимо разбить введение в должность на несколько основных этапов. Это позволит четко понимать, насколько сотрудник влился во внутренние процессы компании.

Системность в данной работе также необходима, мы должны четко понимать для чего мы совершаем те или иные действия. Структура компании, должностные инструкции, технические инструкции должны быть актуальными, в соответствии с действующим бизнес-процессом, который, в свою очередь, постоянно совершенствуется и дополняется.

Что необходимо знать менеджеру по работе с персоналом при работе с новыми сотрудниками:

1. 1. Мотивацию сотрудника, чем его можно мотивировать
2. 2. Психотип человека, характер
3. 3. Какими навыками обладает человек (Hard/soft skills)
4. 4. Историю сотрудника

Что необходимо знать сотруднику при начале работы в организации:

1. 1. Миссию, цели, идеи компании
2. 2. Организационную структуру
3. 3. Свои должностные обязанности
4. 4. Систему оплаты труда
5. 5. Кодекс этики компании

Эти данные помогут обоим сторонам ясно понять намерения друг друга,

определить четкие границы сферы деятельности.

Рассмотрим план адаптации на примере компании «MSB Trust». В компании разработан план адаптации новых сотрудников с учетом вышеуказанных параметров. План расписан по дням, и в плане указаны все основные для выполнения новым сотрудником задачи. Задачи в плане нацелены на достижение сотрудником конкретных целей по окончании адаптационного периода. Например:

1. День первый.

Сотрудник ознакоми́вается с историей, миссией, ценностями, планами компании. Также на начальном этапе более подробно сотрудник ознакоми́вается с системой оплаты труда, дабы не возникало вопросов или разногласий в будущем. Обязательно во вводный курс входит программа по наставничеству от одного из руководителей, это помогает новым сотрудникам чувствовать поддержку и детально проработать рабочие процессы и нюансы.

2. День второй

Сотруднику необходимо начать изучение непосредственно рабочих процессов компании. Важно понять свою роль и задачу в тех или иных процессах, в противном случае будет затрачено значительное количество ресурсов материальных и временных на последующую работу. Менеджер по работе с персоналом должен ежедневно отслеживать активность и заинтересованность нового сотрудника, и отвечать на все интересующие вопросы.

3. День третий

Мотивация нового сотрудника происходит через общение с ведущими специалистами компании, демонстрацию кейсов работ и т.п.. Проводится обучение по должности сотрудника с использованием должностных и технических инструкций выполнения работ.

Дальнейшие дни адаптационного периода разбиты на блоки, которые более подробно раскрывают процессы работы компании. Также ведется постоянная поддержка сотрудника всеми возможными способами.

Важно, при составлении плана адаптации учесть все возможные факторы и вопросы, которые могут возникнуть при прохождении ввода в должность. Расписать стратегию проведения адаптации, возможности поведения человека, но и самое главное постоянно совершенствовать стратегию и структуру.

Обычно основные причины, заставляющие нового сотрудника принять решение уйти из компании во время испытательного срока связаны:

- с неверным представлением о работе;
- некорректными установками, данными во время ввода в должность;
- неправильными ожиданиями.

Часто компании допускают следующие ошибки и упущения в процессе адаптации сотрудников: зачастую слишком позитивное позиционирование организации перед кандидатом на должность на этапе подбора, из-за чего у соискателя формируются завышенные ожидания. Компания нанимает

сотрудников, чьи компетенции выходят за рамки должностных обязанностей. В результате новые сотрудники не используют весь свой ресурс и быстро утрачивают удовлетворенность трудом. Не информируют сотрудников об условиях труда, особенностях рабочего места. Не готовят морально к работе в условиях субординации. Не все сотрудники готовы к работе под давлением, в режиме цейтнота, с авторитарным стилем руководства. Не предупреждают новопринятых об особенностях корпоративной культуры и правилах организационного поведения.

Дабы не допустить вышеуказанных ошибок менеджеру по работе с персоналом нужно проработать всю стратегию адаптации сотрудников и постоянно ее совершенствовать. Четко определить все необходимые задачи, задачи должны быть нацелены на социальную и производственную адаптацию сотрудника.

В статье рассмотрены основные понятия адаптации персонала в новой компании. Мы должны понимать, что текучесть кадров и их «жизненный цикл» в компании напрямую зависит от первых дней работы, от четкости поставленных задач, правильности должностных инструкций. Важно четко знать, что вы хотите получить от сотрудника и должности, четко видеть структуру компании со всеми зонами обязанностей. И отталкиваясь от этого расписывать стратегию адаптации персонала.

Библиографический список литературы:

1. https://lizard-soft.com/ru/articles/377-adaptacija_novyh_sotrudnikov - понятия адаптации сотрудников.
2. <https://hrhelpline.ru/adaptasiya-personala/> - цели адаптации персонала
3. <https://psyfactor.org/personal3.htm> - программа введения в должность

УДК 37.0

ӘЛЕУМЕТТІК ДИСКУРСТАҒЫ ТІЛДІК ПРОЦЕСТЕР ДИНАМИКАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ: КОРОНАВИРУС ПАНДЕМИЯСЫ

Рақымбекова Әйгерім Маратқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.

aigerim.rkh.98@gmail.com

Түйіндеме: COVID-19 пандемиясы және шектеу шараларының енгізілуі қоғамдық өмірді оның барлық көріністері бойынша трансформациялауға әкелді, сондай-ақ тіл өнімділігіне, тіл процестерінің жеделдетілген барысына серпін берді. Мақалада coronavirus, corona, coronavirus, corona түбірі бар күрделі сөздер... лексемаларының семантикасы, сөзжасамдық өнімділігі, қазақ тілін құрылымындағы белсенділігі, шығу тегі тұрғысынан талданады.

Мақала «коронавирус» лексика-семантикалық өрісіндегі сөздердің туындылары мен семантикасын зерттеуге арналған. Бұл мақалада коронавирустық дәуірдің құбылыстарын сипаттауға қатысты неологизмдер, сондай-ақ 2020 жылы семантикалық өзгеріске ұшыраған жиі қолданылатын лексемалардың мысалдары талданады.

Түйін сөздер: неология, неологизм, коронавирус дәуірінің тілі, семантика, сөзжасам, аффиксоид, аналитикалық сын есім

Тіліміздегі жаңа тіркестер лексикамызда бұрыннан бар сөздердің және жаңадан енген сөздердің бір-бірімен тіркесі нәтижесінде жасалынады. Жаңа сөз тіркесі жаңа сөз секілді белгілі бір заттың, құбылыстың, жаңалықтың келуіне байланысты пайда болады. Міне, сол көрініс әсіресе лексикада, одан кейін көбіне публицистикада алғаш көрініп, нәтижесінде жалпы халықтық дәрежеге ие болса керек. Сонда лексикадағы пайда болған сөздер сөйлемде өзіне мағыналас сөздермен тіркес құрауының негізінде жаңа сөз тіркесі пайда болады. Әрине жаңа сөз тіркесі бір дегеннен пайда бола алмайды. Оның бірнеше себептері болса керек.

Біріншіден: Қоғамдағы жаңалыққа сай тілде жаңа сөз пайда болады

Екіншіден: Оның тіркесе алатын сөздері болады.

Үшіншіден: Жаңа сөз тіркестері сөйлем арқылы қарым-қатынасқа енеді:

Төртіншіден: Сөз тіркесіне енген сөздер сөз тіркесінің бағыныңқы, басыңқы сыңарында жұмсалады. [1]

Бүкіл адамзатты дүр сілкіндірген коронавирус құбылысы барлық тілдерде көрінісін тапты. 2020 жылы өмірімізге пандемиямен бірге жаңа сөз қолданыстарының белең алғандығын көреміз. Негізінен дәл осы латын графикасымен жазылған нұсқасы ресми бұқаралық ақпараттық құралдарында, интернет-сайттарда және өзге де дереккөздерде қолданылып жүр. Локдаун, қашықтықтан оқыту, қашықтықтан жұмыс істеу және т.б. сөз бен сөз тіркестері бірден жиі қолданысқа ие болды. Әлбетте, коронавирус әкелген неологизмдерге әлемдік тілдердің лексикографиясы назар аударды. Британдық лексикографтар «lockdown» (локдаун) сөзін, ал неміс лексикографтары CoronaPandemie [2] сөзін «Жыл сөзі» деп таныды.

2020 жылы қазіргі қазақ тілінде лексикалық белсенділіктің үдеуі байқалды. Күнделікті өмір салтының өзгеруі, бұрын болмаған құбылыстар мен заттарды атауға жаңа денотаттардың пайда болуы әсер етті. Неологизмдердің қатары толығып қана қоймай, жалпы қолданыстағы қарапайым сөздердің жаңа семантикаға ие болып, өзгеріске ұшырағандығын көреміз. Яғни, белгілі бір сөздің негізгі қолданылып жүрген мағынасынан бөлек ауыспалы мағынасы, не болмаса, тіптен, жаңа семантиканың мәні негізгі мағынаның орнына жұмсалатынын айтсақ болады. Мысал ретінде «жеңіл форма» сөз тіркесінде, «форма» сөзі белгілі бір нысанның пішіні жайында емес, аурудың өту деңгейін анықтап тұр. Мысалы, *Қазақстанда коронавирусты жеңіл формада өткеретін науқастар саны артып келеді.* (Nege Media, 22.06.2020)

Семантикалық өзгеріске ұшыраған сөздер мен сөз тіркестері(жеңіл/ауыр форма, екінші толқын, қызыл аймақ, ашық(ashyq)).

Мысалы, осы уақытқа дейін «екінші толқын» сөз тіркесі басқа мағынада қолданылған. Жоғары оқу орындарына тапсырған абитуриенттерді қалған 20% бюджеттік орындарға екінші рет қабылдауы немесе халықтың көші қонының екінші кезеңін білдіретін болған. 2020 жылы бұл сөздің мағынасы өзгерді: «екінші толқын» сөз тіркесінің негізгі мағынасы ретінде екінші рет коронавирус инфекциясы таралуының өршігуі танылып жүр.

Сонымен қатар қызыл, сары, жасыл сөздері түс реңктерін білдіретіні белгілі еді. Ал соңғы оқиғалардан кейін бұл белгілі аймақтың эпидемиологиялық ахуалын білдіретін шкала өлшемі ретінде қолданылып жүр. Мысалы, "қызыл" аймақта қатаң шектеу шаралары енгізілсе, ал "сары" аймақта қолданыстағы карантин шараларын сақтау және олардың сақталуын бақылауды күшейту көзделген. "Жасыл" аймақта жағдай тұрақты болғандықтан шектеу шаралары жеңілдетілуі мүмкін.

"Коронавирус бағдаршамы". Қызыл, сары, жасыл аумақтар түрлі елде нені білдіреді?(informburo.kz, 9.12.2020). Дейтұрғанмен елде эпидемиологиялық ахуал тұрақты. Жағдайды бағалау матрицасының "қызыл" аймағында тек Солтүстік Қазақстан облысы ғана қалып отыр. Қалған өңірлер "сары" және "жасыл" белдеуде(astanatv.kz, 6.12.2021)

Әлеуметтік арақашықтық(социальная дистанция) сөзқолданысы тұрақты сөз тіркесі ретінде орыстілді мәтіндерде елімізде 1930 жылдарда кездесіп, 1980 жылдары бұқаралық ақпарат құралдарына ене бастады. Термин теріндегі алғашқы мағынасы 1990 жылдардан бастап философиялық, әлеуметтік, психологиялық және т.б. сөздіктерде көрініс алды(*Социальная дистанция — это дистанция, устанавливаемая определенным индивидуумом в отношении представителя другой культуры, нации*). Кейіннен бұл тіркес мағынасының тарылғаны байқалады(ауыс.мағ.): (*Социальная дистанция между бедностью и богатством в нашем городе постоянно меняется. [Невское время 15.06.96]. Отсутствие сколько-нибудь значительной социальной дистанции между городом и селом*).

Сонымен қатар 1990 жылдары «ресми сөйлесу кезіндегі арақашықтық» деген мағынасы да тарады. Жалпы стандарттар мыналар: 15 см - жақын арақашықтық. Мұндай жақын жерде тек ең жақын адамдар болуы мүмкін. Келесі - қолдың ұзындығы. Бұл жеке қашықтық. Өзіңізді осы қашықтықта таба отырып, сіз сөйлесуге әлі кіріспесеңіз де, адаммен байланыс орнаттыңыз. Қоғамдық арақашықтық 120-дан 350 см-ге дейінгі қашықтық деп саналады, ал одан жоғары нәрсе - бұл әлеуметтік арақашықтық. Ресми кездесуде дәстүрлі қашықтық түрі бар. Ол сіздің және сұхбаттасушы екеуіңіздің де қолдарыңызды созғандағы пайда болған ұзындық – бейтарап қашықтық. Қазір вируспен күресу тұрғысынан осы қашықтық қауіпсіз болып саналатыны таңқаларлық. Алайда, жоғарыда аталған ережелерден басқа менталитет пен ұлттық ерекшеліктерге тікелей қатысты басқа да нормалар бар.

2020 жылы орын алған пандемияға байланысты екінші бір мағынасы таралды. Әлеуметтік арақашықтық - бұл эпидемия кезінде вирустың таралу

жылдамдығын төмендету үшін адамдар арасындағы қауіпсіз қашықтықты сақтаудан және физикалық жанасуды уақытша азайтудан тұратын денсаулық сақтау шарасы. Сонымен қатар, әлеуметтік арақашықтық сөз тіркесі арқылы өзге де жаңа сөздер тілімізде жиі қолданылатын болды. Оның ішінде өздігінен оқшаулану(самоизоляция), өзіндік карантин(самокарантин) және т.б. сөздерді атасақ болады.

Коронавирус індетімен бірге келген тағы бір ұғым «Ашық». Әрине, бұл сөз қазақ тілінде бұрыннан сын есім, үстеу сөз таптары ретінде қолданыста бар. Алайда соңғы оқиғалардан кейін «ашық» сөзі номинативтік атауға айналған. Нақтылап айтсақ, пандемиямен күрес ретінде мобильді қосымша осы атаумен пайда болғаннан кейін бұл сөз жаңа семантикалық мағынаға ие болған. *«Ashyq» қосымшасы қауіпсіз қызметке жағдай жасап, келешекте карантиндік шектеулерді азайту және азаматтардың жүріп-тұруын жеңілдетуді қамтиды.(Заман жаршысы) Эпидемиологиялық ахуалға қарай бірде істеп, бірде істемей тұрған кинотеатрлар да Ashyq-пен жұмыс істей бастады.(Азамтық радиосы, 05.05.2021) Ashyq індетті ауыздықтай ма?(Егемен Қазақстан, 22.06.2021)*

Бұл уақытқа дейін болмаған, коронавирус індетімен бірге пайда болған ұғымдар мен сөзқолданыстар. Бұл топқа жататын сөздердің көбіне мағынасы сол тура мағынасында қолданылады (*контактісіз тасымал, контактісіз төлем, онлайн жеткізу индустриясы, онлайн семинар, онлайн жүйе және т.б.*)

Мысалы, еліміздегі Zomato мейрамханасына жасалған жарнаманың мәтінінде келесідей сөзқолданыстарын кездестірдік: *Коронавирустық пандемия жағдайында онлайн жеткізу индустриясы көптеген құлдырауларды көрді. Zomato, Swiggy, BigBasket және басқалары сияқты контактісіз жеткізу платформалары тұтынушыларға қызмет көрсету үшін күні-түні жұмыс істейді.*

Контактісіз асхана үш құрамдас бөлікті қамтиды - **контактісіз мәзір, контактісіз тапсырыс беру және контактісіз төлем.** *Контактісіз мәзір тұтынушыларға тағамдар мен жұптастыру ұсыныстары бар мейрамхана мәзірін зерттеу үшін үстелдегі QR кодын сканерлеуге мүмкіндік береді. Байланыссыз тапсырыс беру* арқылы тұтынушылар мейрамханада қолданба арқылы тапсырыс бере алады және тапсырысты беру немесе өзгерту үшін даяшымен сөйлесудің қажеті жоқ. Соңында, **контактісіз төлем** арқылы тұтынушылар шотты қолданба арқылы төлеп, мейрамханадан шыға алады... **Контактісіз түскі ас** – мейрамхана индустриясы үшін дұрыс бағытта алға жасалған қадам; (*pryanik.co*)

Тағы бір жарнама мәтінінде де осындай сөзқолданыстарын кездестіреміз: *Карантинде ең маңыздысы – керегінді молынан алу. Оның қамы froot.kz-те ойластырылған: кезексіз және контактісіз жеткізу. Ал Visa болса, тапсырысыңызды одан да жағымды қылады!(eubank.kz)*

Ал енді ақпараттық мақаланың бірінде «контактісіз тасымалдау сөз тіркесін кездестірдік: *Бұл шаралар, соның ішінде жүктерді контактісіз тасымалдау*

механизмін енгізу, Қытай қабылдаған көліктердің санын көбейтуге мүмкіндік берді («Қазақстан мен Қытай арасындағы өткізу пункттері ашылды», nege.kz, 11.12.2021)

Жаңа сөздердің әртүрлі түрлерінің пайда болуында ғаламтордың адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде күшеюі маңызды рөл атқарды. 2020 жылдың наурыз айының ортасынан бастап өздігінен оқшаулану режимі енгізілгеннен кейін жеке байланыстардың көпшілігі ғана емес, сонымен қатар іскерлік байланыстардың да айтарлықтай бөлігі ғаламтор деңгейіне көшті. Адамдар жұмыс мәселелерін электронды пошта және бейне қоңыраулар арқылы шешуге, достарымен тек онлайн кездесуге мәжбүр болды.

Сондықтан да болар, соңғы жылы тілімізде кірме сөз «онлайн» актив түрде қолданысқа ие болуда. «Онлайн» термині ағылшын тілінің «to be on line» – желіде болу деген мағынаны білдіретін сөзінен шыққан[3]. Бұл термин ғаламтор жоқ кезде-ақ, яғни компьютер коммутаторлық телефонмен немесе желілік модем қосылатын уақытта пайда болған. Бұндай электронды (BBS) тақтаға осылайша қосылып, өздеріне жіберілген хабарламаны оқып, оған жауап беретін және пікір алмасатын еді. Байланыс үзілген жағдайда (BBS) тақтасын пайдаланушылар оффлайн жағдайына ауысатын. «Онлайн» термині барлық жағдайда екіжақтың тікелей байланысуы, пайдаланушылардың ғаламторда ашық қарым-қатынасқа түсуі болып табылады, ал оффлайнда бұндай мүмкіндік жоқ. «Оффлайн» термині де ағылшындардың «off line» сөзінен шыққан, мағынасы желіден үзілген, автономды деген мағынаны білдіреді.

Оқыту, білім беру жүйесі, түрлі қызмет түрлері «қашықтықтан» орындалатын болғандықтан «онлайн» кірме сөзінің тіресімділік әлеуеті едәуір өсті. Мысалы: *Алматы қаласы өңірлік коммуникациялар қызметі алаңында Қазақстан халқы Ассамблеясы мен этномәдени бірлестіктер өкілдерінің қатысуымен **онлайн-брифинг** өтті(Қазақ әдебиеті, 09.05.2020). Театрдың жұмыс режимі **онлайн жүйеде** жалғасуда. Театр ұжымы көрерменмен байланысты үзбеу мақсатында **онлайн-сұхбаттар** жүргізіп, актерлермен етене байланыс орнатуға барынша жағдай жасап отыр.(Қазақ әдебиеті, 28.04.2020) және т.б. сөз тіркестерін кездестіреміз **онлайн өмір, онлайн-семинар, онлайн ұйымдастыру, онлайн жоба, оңашадағы онлайн ойлар;***

Жалпы тілдегі мұндай құбылыс – бір күндік, бір жылдық нәрсе емес, қоғам өміріндегі жаңалықтарға сай үнемі болып отыратын процесс. Неологизмдердің құрылымын, мағынасын, қызметін зерттеу тек лексикологияның, грамматиканың, стильдің көптеген мәселелері бойынша ғана жауап беріп қоймай, сонымен қатар қоғам өміріндегі жаңа тенденцияларды байқауға болады. Әр мәдениетті халық өз тілінің сөздік қорындағы өзгерістерді бақылап отыруы керек екендігі айдан анық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ. Әнес және К. Шаймерденова. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет
2. Löbbeke A. Irgendwas mit Corona. Das Wort des Jahres. Ostseezeitung. 1.12.2020
3. Akhmetova G. K. modern education of Kazakhstan in search of ideals./ Creative pedagogy. Information and methodological Journal. No. 2, 2012. - 16 p.

УДК 37.01

**ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЖЕЛІЛІК
ӘЛЕУМЕТТЕНУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕРІ**
**ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ
ПОДРОСТКОВ В ПРОЦЕССЕ ИХ СЕТЕВОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ**
**THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE FORMATION
OF VALUES OF ADOLESCENTS IN THE PROCESS OF THEIR NETWORK
SOCIALIZATION**

Рақышева Гүлмира Мәдиқызы

философия докторы (PhD)

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

gulmira_rakisheva@mail.ru

Балғожина Салтанат Қабдрахманқызы,

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

saltakalina@mail.ru

Ракишева Гүльмира Мадиевна

доктор философии (PhD)

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

gulmira_rakisheva@mail.ru

Балғожина Салтанат Кабдрахмановна,

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

saltakalina@mail.ru

Rakisheva Gulmira Madievna

Doctor of Philosophy (PhD)

Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau

gulmira_rakisheva@mail.ru

Balgozhina Saltanat Kabdrakhmanovna

Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau

saltakalina@mail.ru

Аннотация: Мақалада әлеуметтік желілердің жасөспірімдердің желілік әлеуметтену процесінде құндылықтарын қалыптастыруға әсері зерттелген. Авторлар шамадан тыс теріс батырудың себептері мен алғышарттары, жасөспірімдердің әлеуметтік желілерде болу қаупі, психикалық және физикалық денсаулығына теріс әсері туралы бірқатар ғылыми еңбектерді талдады.

Түйінді сөздер: тұлғаның дамуы, тұрақты даму, жоғалған пайда синдромы, психикалық денсаулық, жасөспірімдер ортасы, желілік әлеуметтену, интернетке тәуелділік, виртуалды танысу.

Аннотация: в статье изучено влияние социальных сетей на формирование ценностей подростков в процессе их сетевой социализации. Авторами, проанализирован ряд научных работ посвященных проблеме возникновения причин и предпосылок чрезмерного негативного погружения, опасность пребывания подростков в социальных сетях, и негативное влияние на психическое и физическое здоровье.

Ключевые слова: развитие личности, устойчивое развитие, синдром упущенной выгоды, психическое здоровье, подростковая среда, сетевая социализация, интернет зависимость, виртуальные знакомства.

Annotation: the article examines the influence of social networks on the formation of values of adolescents in the process of their network socialization. The authors analyzed a number of scientific papers devoted to the problem of the causes and prerequisites of excessive negative immersion, the danger of teenagers staying in social networks, and the negative impact on mental and physical health.

Keywords: personality development, sustainable development, lost profit syndrome, mental health, adolescent environment, network socialization, Internet addiction, virtual dating.

Формирование нравственного самосознания подростка в социальных сетях, степень его адаптации к социуму, успешность в решении ряда задач, любви к Родине, чувства долга и патриотического воспитания, освоение будущей профессии, профессиональная компетентность напрямую зависят от психического и физического здоровья подростковой среды.

Современные социальные сети — это жизненно необходимые компоненты сегодняшнего социума подростковой среды, которая имеет тенденцию постоянного роста. Использование социальных сетей предоставляют подросткам большие возможности в выстраивании коммуникации с другими людьми, облегчают социальное взаимодействие и доступ к информации. Активное использование и погружение в социальные сети подростков приводят к потенциальной опасности неблагоприятного воздействия на психическое и физическое здоровье, и качество социальных взаимодействий. Длительное погружение в социальные сети интернет-пространства может отрицательно сказываться на настроении и других аспектах его жизни, негативном психическом здоровье, включая симптомы тревоги и депрессии, усугубляя проблемы подростков усиливая чувство изолированности от социального окружения и негативно сказываются на качестве выстраиваемых отношений.

Следовательно, важной задачей, стоящей перед психолого-педагогической наукой, является выявление факторов, влияющих на формирование статуса подростка [1].

В зарубежных исследованиях К. М. Douglas, V. Chotpitayasunondh, S. Balta, J. Aagaard, E. Karadağ установлено влияние на психическое и физическое здоровье подростков, взаимосвязь между активным погружением в социальные сети и проблемным, которое в ряде случаев выступает как способ бегства от ситуаций одиночества, беспокойства и тревоги [2]. Широкое распространение данного социального явления в подростковой среде ставит под угрозу нравственное развитие подростка в процессе сетевой социализации, требующая разработки теоретико-эмпирически обоснованных профилактических программ, направленных на профилактику данного явления.

О.А. Екимчик рассматривает чрезмерное и негативное погружение в социальные сети, как особенность проявления субкультуры подростков, а не как отклонение в поведении, являющейся характерной чертой поведения подростков, балансирующих между реальным и виртуальным общением» [3]. Наиболее целесообразно рассматривать чрезмерное и негативное погружение в социальные сети как поведенческий акт нарушающий социальные нормы, повлекший за собой негативные последствия, как для подростка, так и для его окружения имеющий признаки социальной патологии, длительный по характеру, проявляющийся во многих сферах жизнедеятельности и негативно сказывающийся на социальной адаптации подростка.

У подростка, увлеченного чрезмерным, негативным окружением в социальных сетях отмечается утрата прежних интересов индивида, повышение уровня негативных физиологических нарушений, виртуальная зависимость. Данное физическое состояние подростка сопровождается чрезмерным использованием «гаджетов», низкой способностью подростка контроля проведенного времени в социальных сетях, нарушения коммуникации в социуме; неустойчивости адекватного характера к происходящему, замкнутости, отрешенности, наличие негативных психологических последствий.

Г.У. Солдатова и Е.И. Рассказова выделяют следующие признаки чрезмерного погружения в социальные сети подростком: синдром отмены: ограничение или прекращение использования «гаджетов» приводящая к появлению тревожности и раздражительности; потери контроля, которая проявляется в снижении способности контролировать начало, окончание и время использования смартфона и в безуспешных попытках сократить или контролировать время пользования телефоном; замена реальности [4].

Чрезмерное погружение в социальные сети может привести к серьезным нарушениям психических и познавательных процессов, особенно в подростковый период. К негативным последствиям, к которым приводит чрезмерное использование смартфона, А.В. Ли относит уменьшение резервов памяти, усталость, снижение концентрации внимания и рассеянность [5].

В процессе развития и формирования нравственного самосознания подростков могут возникать проблемы, сопряженные в отклонении от общепринятых социальных возрастных ожиданий, социально-образовательных норм успешности, принимаемых в обществе норм поведения и общения. Данные

отклонения проявляются в образовательной неуспеваемости подростков, отсутствии увлечения и самосознания к обучению, труду, организационному досугу. Данная категория подростков склонна к агрессии, может характеризоваться недисциплинированностью, стремлением к самовыражению вне установленных норм и правил в обществе, нарушению прав других подростков, отсутствием устойчивого развития нравственного самосознания, выраженное в безразличии, наличия высокого уровня конфликтности тревожности. Отличительной чертой отсутствия устойчивого развития нравственного самосознания является наличие негативных качеств личности (грубости, эгоистичности, глупости, лени, лживости), склонности к правонарушениям, интернет зависимости.

Социальные сети, как и многие другие средства массовой информации, являются доминирующим и неотъемлемым компонентом, в формировании нравственного самосознания в процессе социализации подростков. Каждая интернет-платформа социальных сетей имеет свой запрограммированный алгоритм, детальное невербальное обучение, информативно и визуально представляющееся каждому индивидуальному пользователю.

Реальный мир складывается через сложившиеся в обществе систему установок, ценностей и норм, возрастает потенциальная опасность стать жертвой подражания и влияния призывов к запретным действиям, извращениям, насилию, употребления алкогольных, наркотических и психотропных веществ.

В интернет-пространстве социальное влияние на подростка, чей воображаемый мир строиться на социальных сетях, получаемой в интернет-пространстве, с ресурсами, повествующих о социально- поощряемом и одобряемом поведении, компенсирует недостатки информации со стороны своих родителей, родных и близких, наставников, учителей.

Детальное изучение психолого-педагогической поддержки устойчивого развития нравственного самосознания в процессе сетевой социализации подростков продиктовано, наличием неблагоприятной тенденции дальнейших изменений в сфере развития общества и формирования личности подростка, которое подкрепляется ослаблением ряда факторов, обладающих возможностью противодействия нарастания негативного влияния на подростка в интернет-пространстве. Одним из мотивов поглощения подростка интернетом является низкий уровень мотивации и родительской активности, не умения владеть приемами и методами общения с детьми, отсутствия комфорта организации подростка в быту, отсутствие самосознания сохранения здоровья и соблюдения режима труда и отдыха. Одним из критических факторов в формировании устойчивого развития нравственного самосознания подростка является отсутствие устойчивого самосознания родителей и отсутствия родительского контроля за жизнью подростка.

У ряда нынешних родителей присутствуют неудачи в социальной, семейной, профессиональной сферах, серьезные социальные и личностные проблемы, которые зачастую переносят на подростка, в последствии

находящийся в атмосфере переживания затруднения, беспомощности и безнадежности. Возникает своего рода «наследование» опыта семейных неудач и родительской неэффективности. Подростка лишённого с детства ощущения успеха, резко подрывает его уверенность в себе и обращает направить всего себя в погружение в социальные сети.

В социальных сетях, подросток способен виртуально создать самого себя как успешного, позитивного, самодостаточного, всеми почитаемого и уважаемого. Получать желаемые «лайки», без осуждения и порицания. В период роста активности социальных сетей возник «FoMO - синдром упущенной выгоды».

FoMO (Fear of Missing Out) — «синдром упущенной выгоды» — описанное в ряде статей разрушительное поведенческое явление — страх упустить новости, вызывающее эмоциональный стресс. Выявлена прямая корреляция между количеством учетных записей, имеющихся у человека, и его уровнем тревожности и депрессии [6].

Данное понятие сопряжено с не своевременного реагирования на какой-либо «контент» социальной сети подростком, который был в свою очередь обделен желаемым «лайком». «FoMO - синдром упущенной выгоды» представляет собой навязчивое опасение упустить важное событие, интересный опыт, хорошую возможность, характеризуется стремлением быть доступным для общения в любое время, желанием постоянно оставаться на связи, все время обновлять социальные сети.

«FoMO - синдром упущенной выгоды» связан с ситуативным или хроническим неудовлетворением психологических потребностей, низким уровнем удовлетворения базовых психологических потребностей, стремления проводить больше времени в социальных сетях.

Подростки с явно выраженным синдромом упущенной выгоды, как правило, заходят в социальные сети сразу после пробуждения, в период бодрствования, перед сном и во время приема пищи. «FoMO - Синдром упущенной выгоды» может быть источником плохого настроения или депрессивных переживаний, так как данный синдром негативно сказывается на уровне психологического благополучия личности.

Британские ученые провели исследование с участием 1479 человек в возрасте от 14 до 24 лет сравнили психологические эффекты крупнейших социальных сетей: Facebook, Instagram, Snapchat, Twitter и YouTube. В результате YouTube оказался единственной сетью с положительным эффектом, а худший эффект имел Instagram. Исследование заключило, что хотя Instagram имеет некоторые положительные психологические эффекты (самовыражение, самоидентификацию), но они перевешиваются отрицательными, особенно в отношении нарушений сна и астенизации из-за FoMO — страха упущенной выгоды [7].

Подросток, осознавая, что упускает ему кажущиеся важны только для него положительный опыт, вызывает в себе беспокойство, складывающейся от

мнимого мнения влияния, данного на его самооценку. Данное вызывает желание у подростка еще больше усилить использование социальных сетей. Подросток уделяет приоритетное внимание взаимодействию в социальных сетях в ущерб отношениям в реальном мире, сопровождаемое биполярным расстройством.

Связь между биполярным расстройством и использованием технологий была исследована в ходе опроса «Компьютеры и поведение человека», включившего 84 респондента. Опрос выявил заметные различия в характере использования технологий, и авторы пришли к выводу, что у пациентов с биполярным расстройством цифровые технологии способны как положительно, так и негативно влиять на психическое здоровье [8].

Общеизвестно, что социальные сети нацелено формируют в сознании подростка нереалистичные ожидания относительно существующей действительности. Многие сайты социальных сетей не в полной мере правдиво отражающейся в жизни, используют Snapchat, для публикации захватывающими не реалистичными приключениями, публикуют сведения и информируют о том, как сильно они любят своих родных и близких - на Facebook, загружают на своих страницах в Instagram тщательно видоизмененные фотографии, которые не всегда являются достоверными сведениями. В реальности автор публикации может быть с заниженной либо завышенной самооценкой, имея огромные финансовые долги и иметь плохие отношения в социуме отчаянно нуждаться в долгожданных «лайках» в Instagram как особой форме самоутверждения. Люди, в социальных сетях стремятся поделиться яркими эпизодами своей жизни. Чувства зависти тревоги, депрессии, и неудовлетворенности повышается, когда подросток систематически просматривает фотографии друзей, не зная, что они ранее были откорректированы при помощи программы «Фотошоп».

Многочисленные исследования ученых проводят прочную связь между активным использованием подростками социальных сетей и повышенным риском депрессии, беспокойства, чувства одиночества, сопряженные с элементами суицидальных мыслей. Погружение в интернет-пространство позволяет подростку с отсутствием устойчивого нравственного самосознания увидеть тщательно отобранные лучшие событиями других людей, которые он сравнивает с отрицательными сторонами жизни в своей собственной жизни. Сравнение себя-подростка с успехами и достижениями других людей, является основным значимым аргументом к тревоге.

Положительное влияние социальных сетей на формирование моральных ценностей подростков в процессе сетевой социализации имеет важное значение для общества в построении социального, демократического государства, основными ценностями которого является человек его права и свободы. Ведь наряду с негативными сторонами социальные сети имеют и положительные стороны, влияющие на устойчивость нравственного самосознание подростковой среды. Они позволяют общаться с друзьями и родными по всему миру и оставаться в курсе событий в их жизни; находить новых друзей и сообщества; общаться с другими людьми, которые разделяют схожие интересы или амбиции;

повышать осведомленность по важным вопросам; искать или предлагать эмоциональную поддержку в трудные моменты жизни, находить выход для своего творчества и самовыражения; находить источники ценной информации и знаний.

Между тем, в отсутствие согласованных мер профилактики интуитивные меры противодействия, к примеру, полное лишение цифровых устройств или отказ от них, могут иметь крайне негативные последствия в таких областях, как обучение и социализация [9].

В ситуации «FoMO - Синдром упущенной выгоды» происходит нарушение норм этики общения, поэтому при профилактике данного социального явления необходимо в учебное время и в ходе тренинговых занятий во вне учебное время, прививать подростковой среде этические нормы общения. Знание подростками норм этики общения может способствовать повышению формирования моральных ценностей подростков в процессе сетевой социализации, развитию межличностных отношений в подростковой среде и снижению распространенности «FoMO - Синдрома упущенной выгоды».

Литература

1. Андреева, Г.М. Социальная психология: учебник для вузов/ Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2015. – 376 с. – ISBN 978-5-7567-0274-3.
2. Douglas, K.M. The effects of “phubbing” on social interaction / K.M. Douglas, V. Chotpitayasunondh // Journal of applied social psychology. – 2018. – Vol. 48. – P. 304-316.
3. Екимчик, О.А. «Фаббинг» в субкультуре подростков / О.А. Екимчик // Психология субкультуры: феноменология и современные тенденции развития: материалы Международной научной конференции (г. Москва, 2019). – 2019. – С. 202-208.
4. Солдатова, Г.У. Чрезмерное использование интернета: факторы и признаки / Г.У. Солдатова, Е.И. Рассказова // Психологический журнал. – 2013. – № 4. – С. 79-88.
5. Ли А.В. Влияние мобильных и мультимедийных устройств на когнитивные функции подростков / А.В. Ли // Бюллетень медицинских интернет-конференций. – 2015. – № 5. – С. 760-766.
6. Bakken I.J., Wenzel H.G., Götestam K.G., Johansson A., Øren A. Internet addiction among Norwegian adults: a stratified probability sample study Scand J Psychol 2009; 50(2): 121–127, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2008.00685.x>
7. Фельдштейн Д.И. Психолого-педагогическая наука как ресурс развития социологического социума // ПРОБЛЕМЫСОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ 2011, №6, 8-22.
8. Matthews M., Murnane E., Snyder J., Guha S., Chang P., Doherty G., Gay G. The double-edged sword: a mixed methods study of the interplay between

bipolar disorder and technology use. *Comput Hum Behav* 2017; 75: 288–300, <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.05.009>.

9. Hsin C.T., Li M.C., Tsai C.C. The influence of young children's use of technology on their learning: a review. *Educ Technol Soc* 2014; 17(4): 85–99.

УДК 80

**ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК ОБЪЕКТ ОТРАЖЕНИЯ
РУССКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Б.АЛИМЖАНОВА**

**Б.ӘЛІМЖАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОРЫС МЕНТАЛИТЕТІН
КӨРСЕТУДІҢ ОБЪЕКТІ РЕТІНДЕ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК**

**ONOMASTIC SPACE AS AN OBJECT OF REFLECTION OF RUSSIAN
MENTALITY IN B. ALIMZHANOV'S WORKS**

Саматова Томирис Саматқызы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
samatova.tomiris@mail.ru

Саматова Томирис Саматовна

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
samatova.tomiris@mail.ru

Samatova Tomiris Samatovna

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
samatova.tomiris@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается ономастическое пространство как объект отражения русской ментальности в художественном творчестве Б. Алимжанова. На материале произведения «Сказ столетнего степняка» приводятся примеры отображения собственных имен как фактор проникновения культуры одного языка в другой. Анализ заявленного произведения раскрывает степень близости авторского мышления мировоззрению русского народа.

Ключевые слова: имена собственные, антропонимы, ономастическое пространство, ментальность.

Abstract: The article deals with the onomastic space as an object of reflection of the Russian mentality in the artistic work of B. Alimzhanov. Based on the material of the work "The Tale of a Centennial Steppe Man", examples of displaying proper names as a factor in the penetration of the culture of one language into another are given. The analysis of the claimed work reveals the degree of closeness of the author's thinking to the worldview of the Russian people.

Key words: proper names, anthroponyms, onomastic space, mentality.

Аннотация: Мақалада ономастикалық кеңістік Б.Әлімжановтың көркем шығармашылығындағы орыс менталитетінің бейнелену объектісі ретінде қарастырылады. «Ғасырлық дала адамы хикаясы» еңбегінің материалы негізінде жалқы есімдерді бір тіл мәдениетінің екінші тілге ену факторы ретінде көрсету мысалдары

келтірілген. Мәлімделген шығарманы талдау автор ойының орыс халқының дүниетанымына қаншалықты жақындығын көрсетеді.

Негізгі сөздер: жалқы есімдер, антропонимдер, ономастикалық кеңістік, менталитет.

Ключевым понятием в категориальной парадигме любой научной дисциплины является объект исследования, под которым понимаются предметы, явления, процессы реальной/ирреальной действительности и на который направлена познавательная деятельность исследователя как субъекта науки. Исходя из этого положения, объектом ономастических исследований являются имена собственные всех разрядов, как исконные, так и заимствованные из других языков, в совокупности образующие своеобразную субсистему общего лексического фонда языка. Однако исследовательское поле ономастики в Казахстане представляют в основном антропонимы и топонимы. Вполне возможно, что предпосылками к создавшемуся положению явилось то, что эти два разряда считаются наиболее поддающимися четкой классификации, в большей степени являются «культуроносными», этномаркированными знаками, более системны [1, 23]. Кроме того, антропонимы (из них личные имена и фамилии), а также топонимы, непосредственно входящие в социально-коммуникативную сферу человека, привлекают внимание как отдельного индивида, так и всего социума в целом.

Языковые единицы, составляющие национальное ономастическое пространство, как фрагмент «языковой картины мира» являются результатом многовекового коллективного творчества народа, важнейшим источником разнообразной этнокультурной информации и несут в себе огромный духовно-нравственный, лингвокультурный потенциал.

Имена собственные в большинстве своем считаются продуктом той эпохи, того времени, когда они были образованы. Кроме того, ономастикон каждого народа не является однородным, он представляет собой разноязычные напластования, складывавшиеся в разные хронологические периоды под влиянием тех или иных исторических событий [2, 56].

Материалом для настоящего исследования послужили произведения Б.Алимжанова. Выбор автора обусловлен тем, что в творчестве Б. Алимжанова представлены многообразные жанры: поэзия, драматургия, проза, айтысы, толғау, арнау, стихи, сказки, рассказы, пьесы для детей, статьи, воспоминания, легенды родного края, интервью, отзывы, факты, написанные на казахском языке. Также у Б. Алимжанова есть произведения, написанные на русском языке, эпос «Манас» в переложении на казахский язык, произведения в переводе на английский язык.

Его электронные книги на русском и казахском языках доступны массовому читателю в интернете – Амазон, ЛитРес, Руслит, КазНЭБ и казахстанском «Адебиет порталы – Литературном портале».

Исследование творчества Б.Алимжанова является актуальным и интересным как для казахстанской, так и для зарубежной литературы.

Антропонимическая система произведений художественной литературы состоит из различных пластов, однако всех их объединяет одна основа – раскрытие темы и идеи произведения. Исходя из роли, которую выполняют антропонимы в раскрытии идеи художественного текста, их можно рассмотреть в двух аспектах:

1. Имена литературных персонажей, которые непосредственно участвуют в изображаемых событиях. Они, в свою очередь, подразделяются на:

- 1) имена главных героев: Асанбай Бектемиров, Салим.
- 2) имена эпизодических персонажей: Аманжол, Батима.

2. Антропонимы, употребляемые вне сюжета произведения и образующие его художественно-поэтический пласт. Е. М. Бруева рассматривает такие категории антропонимов как «вкрапления ситуативно-реминисцентного характера, которые участвуют в создании стилистических фигур и поэтических приемов» [2, с. 331].

В соответствии с полевой структурой ономастического пространства художественных произведений мы считаем возможным рассматривать представленные группы антропонимов и в ядерно-периферийной проекции. При подобном рассмотрении имена главных героев образуют ядро всего употребляемого в текстах ономастического материала. Имена эпизодических персонажей формируют околоядерное пространство текста. Соответственно, антропонимы, употребляемые вне сюжета произведения, представляют периферию ономастического пространства художественного текста.

Например, употребление космонимов *Млечный Путь, Малая Медведица, Полярная звезда*.

«Ночью мы любили смотреть на звездное небо. Звезды манили к себе. Особенно поражал воображение Млечный путь – Кус жолы – Птичий путь.

Казахи называют Большую медведицу Жетикаракшы, то есть Семь разбойников, Полярную звезду – Темирказык, Железный кол. А самые крайние две звезды на конце ковшика Малой медведицы – Ак боз ат – Белый конь, и Кок боз ат – Сивый конь. Мифология кочевников гласит, что семеро разбойников веками пытаются украсть этих коней, привязанных к Темирказык – Железному колу» [3, 18].

На примере космонимов установлено общее: в основе и русских, и казахских космонимов лежат лексемы, связанные с бытом народов. Привлекает внимание и вызывает интерес разнообразие вариантов одного и того же созвездия (например, Млечного пути) на разных языках. Эти названия наглядно демонстрируют универсальность и в то же время специфику национального именования. Эти данные – отражение социальной и территориальной дифференциации казахского и русского языков, взаимодействия культур.

В рассматриваемом произведении также представлены имена исторических личностей: *Гёте, Лермонтов, Абай, Кенесары-хан, Наурызбай-батыр* и имена религиозно-мифологического характера: *Саджи мулла, Марал Ишан, Салык*.

«- Что читаем? – иронично спросил человек у учеников.

- *Гёте и Лермонтова в переводе Абая! – несмело ответил самый отчаянный ученик*» [3, 80].

Включение в онимическую номинацию таких имен указывает на их насыщенность особым значением, особой семантикой, которая состоит из определенных образных представлений, ассоциаций, хранящихся в когнитивном сознании как отдельных индивидов, так и целого социума.

Специального рассмотрения требует функционирование имен собственных как особой сферы в системе средств художественной выразительности, как своеобразного ономастического пространства. Говорящее имя – один из когнитивно-концептуальных принципов, организующих стилистику и поэтику художественного текста, его неразложимое смысловое ядро, обладающее определенной степенью автономности по отношению и к своему создателю, и к отраженному в нем (через него) миру, и к читательско-переводческой интерпретации.

«Майдайкин был огромным, крепким мужиком. Помню, ходил он вразвалочку неторопливыми большими шагами. Говорил громко и четко. Аульчане дали ему кличку Сары-орыс – Желтый русский. Удивительно, вроде все русские светлые, и всех можно было бы назвать желтыми, но Майдайкин был действительно самым ярким Сары-орыс – Желтым русским. У него не только кожа, но и волосы были золотистыми. Он привык к своей кличке и даже обижался, когда при нем кто-то из казахов нечаянно обронял поговорку: Сары орыстын бари орыс – все русские желтые! То есть, давал понять, что здесь только он настоящий Сары-орыс!» [3, 24].

Автор через употребление говорящих имен передает национальное своеобразие, которое способно вычленив существенную информацию в соответствии с национальной ментальностью и национальной культурой. Использование онимов данной группы свидетельствует о возможности проникновения культур двух языков.

Таким образом, из рассмотренных нами примеров мы можем судить о том, как важны имена собственные, включенные в состав художественного текста.

Онимы выполняют функцию не только номинации, но и изоляции. Онимическая лексика помогает автору передать реальность придуманного им мира, делает произведение более жизнеподобным. Наиболее распространенным классом онимической лексики является антропонимика [4, 85]. Именно она играет ключевую роль при создании исторических произведений.

Благодаря употреблению онимической лексики произведения Баянпали Алимжанова приобретают еще большую красочность и натуральность.

Анализ ономастического пространства в произведении Б.Алимжанова «Сказ столетнего степняка», представляющего национальную культуру, раскрывает степень близости авторского мышления мировоззрению русского народа. Особый интерес представляют образы, которые отражают изменения в жизни казахского народа и соотносящиеся с традиционными образами культуры казахов.

Таким образом, литература обогащается рядом образов, способами построения и написания художественного текста, поэтическими чертами, выросшими из комбинирования реалий и языков двух культур, обозначив новый уровень межкультурного диалога.

Список использованной литературы:

1. Мадиева Г.Б. Ономастика Казахстана: аналитический обзор (подходы исследования онимов) / отв. ред.: М.М. Буркитбаев, О. Абдиманулы, Ж.К. Ибраева. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 80 с.
2. Мадиева Г.Б., Супрун В.И. Теория и практика ономастики. Учебное пособие / Г.Б. Мадиева, В.И. Супрун. – Алматы: Қазақ университеті; Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2015. – 199 с.
3. Алимжанов Б. Сказ столетнего степняка. Роман, повести, сказки. – М.: Художественная литература, 2019. – 423 с.
4. Сабиева Е.В. Ономастическая лексика (лингвистический анализ): методическое пособие – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2010.г. – 104 с.

ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ МЛАДШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ.

Автор: Светличная В. В., Шаяхметова А.А.
Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова
sv.nika@bk.ru

Аннотация: Статья посвящена обсуждению вопросов, связанных с проблемой социализации ребенка в раннем и дошкольном детстве. Раскрыты понятия социализации дошкольника, ее факторов и механизмов. При этом социальная адаптация выступает в качестве начального этапа социализации ребенка, а идентификация одного из механизмов развития личности ребенка. Материал раскрывает некоторые теоретические стороны социальной адаптации ребенка и особенности механизма адаптации и идентификации детей.

Ключевые слова: социализация, адаптация, идентификация, социальная адаптация, дошкольная организация.

Аннотация: Мақала баланы ерте және мектепке дейінгі жастағы әлеуметтендіру проблемасына байланысты мәселелерді талқылауға арналған. Мектеп жасына дейінгі баланың әлеуметтенуі, оның факторлары мен механизмдері туралы ұғымдар ашылды. Сонымен қатар, әлеуметтік бейімделу баланы әлеуметтендірудің бастапқы кезеңі ретінде әрекет етеді, ал баланың жеке басын дамыту тетіктерінің бірін анықтау. Материал баланың әлеуметтік бейімделуінің кейбір теориялық аспектілерін және балаларды бейімдеу және сәйкестендіру механизмінің ерекшеліктерін ашады.

Түйінді сөздер: элеуметтену, бейімделу, сәйкестендіру, элеуметтік бейімделу, мектепке дейінгі ұйым.

Abstract: The article is devoted to the discussion of issues related to the problem of socialization of a child in early and preschool childhood. The concepts of preschooler socialization, its factors and mechanisms are revealed. At the same time, social adaptation acts as the initial stage of the child's socialization, and identification is one of the mechanisms of the child's personality development. The material reveals some theoretical aspects of the child's social adaptation and features of the mechanism of adaptation and identification of children.

Keywords: socialization, adaptation, identification, social adaptation, preschool organization.

Социализация - это процесс формирования и развития личности, происходящее под влиянием воспитательной и учебной деятельности. Для воспитания полноценной личности необходимо содействовать социализации ребенка в его первых социумах - семье и группе детского сада, которые могут способствовать социально-психологической адаптации к дальнейшей жизни в обществе и успешного взаимодействия с окружающей его миром. Результатом ранней социализации является готовность в дальнейшем детей к школе и свободное общение со сверстниками и взрослыми. От того, как происходит процесс ранней социализации во многом зависит дальнейшая жизнь человека, поскольку в этот период примерно на 70% формируется человеческая личность.

Это стихийный путь, поскольку человеческий индивид с первых шагов свою индивидуальную жизнь выстраивает в общественно-историческом мире. Важно, что ребенок не просто впитывает воздействия окружающей среды, а включается в общие с другими людьми акты поведения, в которых усваивает социальный опыт. Овладение социальным опытом реализуется и как целенаправленный нормативный специально организованный обществом процесс, соответствует социально-экономической структуре, идеологии, культуре и цели воспитания в данном обществе.

Среди общественных ценностей одно из ведущих мест занимает семья. Каждая семья отличается индивидуально организованными внутренними отношениями, бытом, традициями. Психологический микроклимат семьи играет большую роль в воспитании детей и отражает, прежде всего, нравственный, этический и эстетический характер семейных отношений.

Состав семьи и межличностные отношения ее членов, умение в процессе становления семейного уклада преодолевать трудности, адекватно реагировать на происходящие события, адаптироваться к возникающим изменениям – все это отличительные признаки, которые создают определенный тип семьи.

-воспитательно-сильная семья. Воспитательные возможности в этих семьях близки к оптимальным. Структурная и материально-бытовая характеристики таких семей не являются определяющими. В неполной или менее обеспеченной семье могут возникать серьезные воспитательные трудности, но на первый план выступают, прежде всего, атмосфера семьи, воспитательная позиция родителей, характер их взаимодействия с детьми, степень доверия, влияния, контроля

- воспитательно-устойчивая. Семья обеспечивает в целом благоприятные возможности для воспитания, несмотря на определенные трудности и конфликты в семейном взаимодействии, затруднения в выборе средств общения, в сохранении психологической близости, которые преодолеваются с помощью других социальных институтов, и, прежде всего школы

-воспитательно-неустойчивая. Этот тип определен по признаку наличия неправильной педагогической позиции родителей (гиперопека, авторитарность, попустительство и т. д., которая в то же время замыкается и корректируется. Поэтому воспитательный потенциал подобных семей довольно высок, но результаты семейного воспитания требуют коррекции, как в отношении родителей, так и в отношении детей.

-воспитательно-слабая с утратой контакта с детьми и контроля за ними. Речь идет о семьях, в которых родители по разным причинам (плохое здоровье, чрезмерная загруженность на работе, недостаток образования, педагогической культуры) не в состоянии правильно воспитывать детей. И хотя конфликты в таких семьях обычно не наблюдаются, постоянно происходит фактическая утрата влияния семьи на ребенка (особенно в подростковом возрасте, контроля за его интересами, планами, времяпрепровождением, контактами, В силу этого продуктивное взаимодействие с детьми минимально, поэтому «чем больше ослаблено влияние семьи. тем больше места в жизнедеятельности подростка и его развитию занимает стихия неформальных групп».

Остальные типы семей (воспитательно-слабая с постоянно конфликтной атмосферой; воспитательно-слабая с агрессивно-негативной атмосферой; маргинальная; с алкогольной, сексуальной деморализацией и т. д. ; преступная; психологически отягощенная, характеристики которых, как и уровень воспитательного потенциала, отчетливо видны в их названиях, также нередко встречаются в социально-педагогической действительности. Говорить о семейном неблагополучии и просто, и сложно одновременно, потому что формы его также многообразны, как типы и разновидности семейных союзов.

До сих пор специалистам не удалось раскрыть психологические механизмы перехода семьи из относительно благополучной в категорию неблагополучной.

Процесс социализации начинается у человека в детстве и продолжается всю жизнь. Социально-личностное развитие происходит успешно при условии его непрерывного осуществления, т. е. включения во все моменты образовательного процесса.

Социально-личностное развитие детей происходит благоприятно при условии удовлетворения их потребностей в положительных эмоциональных контактах с окружающими, в любви и поддержке, активном познании, самостоятельной деятельности по интересам, самоутверждении, самореализации и признании своих достижений со стороны окружающих. Важно создать эмоционально-комфортный климат в группе и содержательное личностно-ориентированное взаимодействие педагога с детьми, уметь поддерживать инициативу детей.

Поступление ребенка в дошкольное учреждение часто сопровождается, проблемой его адаптации к новым условиям жизни и далеко не все дети успешно с ней справляются. Возникновение у ребенка так называемого «адаптационного синдрома» является прямым следствием его психологической неготовности к выходу из семьи.

Не только родители, но иногда и педагоги параметрами готовности ребенка к поступлению в ДОО считают владения навыками самообслуживания и привычку к режиму дня, приближенному к детсадовскому. Вопросы же о том, в какой мере ребенок готов к разлуке с матерью, к установлению контактов с новыми незнакомыми детьми и взрослыми, к принятию и соблюдению достаточно сложных и не всегда понятных для ребенка социальных норм и правил поведения остается вне обсуждения.

Наблюдения за детьми свидетельствуют о том, что ребенок, не владеющий навыками самообслуживания, но психологически готовый к вступлению в более широкий, чем домашний, круг социальных отношений, привыкает к детскому саду значительно быстрее и безболезненнее, чем его сверстник, умеющий сам есть и одеваться, но незнающий, как подойти или обратиться к незнакомому для него взрослому или другому ребенку.

Игнорирование проблемы психологической неготовности ребенка к «выходу» из семьи порождает в дальнейшем так называемого «несадовского» (а потом и «нешкольного») ребенка, не умеющего и не желающего принять иные, чем в семье, социальные нормы и выдвигающего в качестве защитного механизма бесконечные соматические заболевания.

В связи с этим работа по оптимизации процесса адаптации детей к ДОО направлена на решение следующих задач:

Профилактика психосоматических заболеваний у детей.

Оказание помощи семье в подготовке к новым социальным условиям.

Обеспечение безболезненного вхождения ребенка в новую среду.

Важнейшим условием успешной адаптации является своевременно начатая работа со всеми участниками педагогического процесса. В нашем учреждении эта работа начинается задолго до поступления ребенка в ДОО и проводится параллельно в нескольких направлениях.

Работа с администрацией. Совместно с заведующим ДОО составляется график приема детей в ДОО, который обеспечивает постепенную наполняемость группы (не более 2-3 человек в неделю).

Заведующий, психолог, медицинская сестра договариваются какие именно вопросы необходимо обсудить с родителями при первой встрече, чтобы не дублировать друг друга и не упустить важных моментов.

Работа с родителями. На первом этапе проводятся как минимум две встречи психолога с родителями: одна с участием ребенка, другая без него.

Во время первой встречи психолог старается организовать общение с ребенком с активным участием мамы. Наблюдает за реакцией ребенка на новую ситуацию, обстановку, незнакомого взрослого, за действиями ребенка.

Вторая встреча организуется без участия ребенка. Психолог предлагает родителям заполнить анкету, чтобы выяснить необходимую информацию о ребенке, особенностях воспитания в семье степень соответствия условий жизни ребенка в семье и детском саду.

По итогам этих встреч, анкетирования делается прогноз вероятной степени адаптации ребенка, в соответствии с которым корректируется график поступления детей в ДО, а также разрабатывается схема введения ребенка в группу детского сада.

Работа с педагогами. Работа проходит в форме консультаций, рекомендаций. Примерная тематика:

- «Особенности работы воспитателя в период адаптации детей к детскому саду».
- «Взаимодействие с родителями в период адаптации».
- «Организация деятельности общения на разных этапах привыкания детей к условиям дошкольного учреждения»
- «Как определить наличие стресса у ребенка»
- «Эффективные методы снятия стресса у ребенка».
- «Игры с детьми в период адаптации»

В процессе консультаций разбираются типичные и нетипичные ситуации, которые могут возникнуть при взаимодействии с детьми или их родителями.

Проблема социализации ребенка очень актуальна. Правильное построение взаимоотношений ребенка с самим собой и окружающим миром необходимо для его дальнейшего развития и выхода на новую социальную ступень.

Успешная социализация ребенка на каждой возрастной ступени в условиях дошкольного учреждения возможна лишь при наличии нескольких взаимосвязанных компонентов, оптимально сочетающихся между собой, что и представляет собой данная технология.

Реализация представленного опыта позволяет выявлять детей с проблемами адаптации, самооценки, коммуникативными проблемами, диагностировать причины, в соответствие с этим устранять обнаруженные психологические или педагогические барьеры.

Система мониторинга комплексна и полифункциональна, в нее включены все участники образовательного процесса: педагоги, психолог, родители.

Разработанные автором система адаптации детей младшего возраста к условиям дошкольного учреждения и программа социально–личностного развития детей старшего дошкольного возраста, являющиеся составными частями технологии, способствуют успешной социализации воспитанников.

Что нужно сделать, чтобы ребенок, входящий в этот мир, стал уверенным, счастливым, умным, добрым и успешным, умеющим общаться с окружающими его людьми? Чтобы научить ребенка общению, нужно много терпения, любви и желания помочь ему разобраться в сложном мире взаимоотношений со сверстниками и взрослыми.

Итак, для ребенка, который социализируется, соответствующими эталонами изменения социальной среды является семья, дошкольное учебное заведение, ближайшее окружение. При переходе от другой социальной среды ребенок переживает кризис вхождения в новую социальную общность, процесс адаптации, растворение в ней детерминируется процессом индивидуализации и завершается интегрированием в социальную среду. Реализация игровых техник в работе с детьми облегчит адаптацию малышей к новым социальным условиям, поможет им адекватно воспринимать себя и других людей, овладеть конструктивными формами поведения и основы коммуникативности в обществе.

Список литературы:

1. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/ Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. - Алматы: ННПЦ КП, 2019
2. Коррекционная педагогика, Учебное пособие, Нарциссова С.Ю., Киселева А.И., 2018.
3. Иванова И.В., Бардинова Е.Ю., Калинина А.М. Социальное развитие детей в ДОУ. Методическое пособие – М.: ТЦ Сфера, 2008.
4. Социальное партнёрство детского сада с родителями. Сборник материалов/сост. Т.В. Цветкова - М.: ТЦ Сфера, 2013.

УДК 930.2

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚҰҒЫН-СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ПРОБЛЕМАЛАРЫ (1920-1950 ж.ж.)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ (1920-1950 г.г.)

SOME ISSUES AND PROBLEMS OF REPRESSIVE POLICY IN KAZAKHSTAN (1920-1950)

Сейіткасымов Аманай Асылбаевич, Касымова Жанар Маралбаев

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы E-mail: pvch_1@mail.ru (Сейіткасымов А.А.), zhanar.kasymova.82@mail.ru (Касымова Ж.М.)

Сейіткасымов Аманай Асылбаевич, Касымова Жанар Маралбаевна

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

E-mail: pvch_1@mail.ru (Сейіткасымов А.А.),
zhanar.kasymova.82@mail.ru (Касымова Ж.М.)

Seitkasimov Amanai Asylbaevich, Kasymova Zhanar Maralbayevna

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

E-mail: pvch_1@mail.ru (Сейіткасымов А.А.),
zhanar.kasymova.82@mail.ru (Касымова Ж.М.)

Түйіндеме. Мақалада Қазақстан тарихының XX ғасырдағы 20-50 жылдарындағы қазақ халқының басынан кешірген қоғамдық-саяси өмірі баяндалады. Өз елінің тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін бір қатар ғалымдардың зерттеу жұмыстары арқасында құжаттардың қолжетімді болып тарихтың ақтандақ беттері ашыла бастады. Мұрағаттағы құжаттардың ашы шыңдықты жасырып «аса құпия» грифімен соқыр, мылқау тәрізді көзді жұмып келді. Қысқа уақыт аралығында қазақ халқының жоғары жақтан жүргізген саясаты негізінде экономикалық және саяси өмірі күрт өзгерді. Азамат соғысы аяқталған соң ашыршылық пен қатар индустриализация, қуғын-сүргін адам шығынына әкелді.

Түйін сөздер: аштық, ашаршылық, индустрияландыру, әкімшіл-әміршіл басқару жүйесі, лагерь, директивалық жоспарлау, Декрет, тәркілеу, жер аудару, нәубет жылдар, репрессия

Резюме. В статье рассказывается об общественно-политической жизни казахского народа в 20-50-е годы XX века в истории Казахстана. После обретения независимости своей страны, благодаря исследовательской работе ряда ученых, документы стали доступными. Секрет архивных документов скрыл от посторонних глаз грифом "совершенно секретно". За короткий промежуток времени экономическая и политическая жизнь казахского народа резко изменилась на основе проводимой политики со стороны верхов. После окончания Гражданской войны голод, а также индустриализация, репрессии привели к человеческим жертвам.

Ключевые слова: голод, индустриализация, административно-командная система управления, лагерь, директивное планирование, Декрет, конфискация, депортация, набеги, репрессии

Resume. The article describes the socio-political life of the Kazakh people in the 20-50 years of the history of Kazakhstan of the XX century. After the independence of their country, thanks to the research work of a number of scientists, the documents became available, revealing the most beautiful pages of history. He closed his eyes like a blind, dumb man with a "top secret" Gryph, hiding behind a pile of documents in the archive. In a short period of time, the economic and political life of the Kazakh people has changed dramatically based on the policy pursued from above. After the end of the civil war, famine, along with industrialization and repression led to human losses.

Key words: famine, famine, industrialization, administrative and command management system, camp, directive planning, decrees, confiscations, deportations, poverty years, repression.

Осыдан бір ғасыр бұрын Азамат соғысы аяқталған соң 1921-1922 жылдары қазақ даласын сонымен қатар қазақ халқын кезекті бір ауыр сынақ аямай жайпап өтті. Республиканың Денсаулық сақтау халық комиссариатының деректері бойынша Орынбор, Орал, Ақмола және Ақтөбе губернияларында 1921 жылдың 1 қарашасы мен 1922 жылдың 1 шілдесі аралығында 37 657 адам ашаршылық құрбаны болды [1].

XX ғасырдың 20 жылдарының екінші жартысы Қазақстан үшін индустрияландырумен тығыз байланысты болды. Ел индустрияландыруға бағыт алғанымен өзіне тән қиындықтарын бастан кешірді. Бір қатар жетістіктерге жетті. КСРО –ның халық шаруашылығының бірінші бесжылдығы (1928-1932 жж.) Қазақстандағы индустрияландырудың басталуы бір мезетте тұспа-тұс келді. Бұл процесс әміршіл-әкімшіл басқару әдісінің енгізілуімен тығыз байланысты болды. Демек директивалық жоспарлаумен іске асырылды. Тікенек сыммен қоршалған лагерь санын көбейту, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының көшпелі тұрмыс салтын күшпен күйрету, халықты жаппай аштыққа ұшырату.

Әкімшілік –территориалдық бөлініске орай 1921 жылы 25 сәуірде өзгерістер орын алды. «В состав А.о. были включены Омский, Петропавский, Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский уезды. Они, как и прежде, делились на волости. 25 апр. 1921 г. в адм.-терр. делении Казахстана произошли изменения, в результате была образована Акмолинская губерния с центром в г. Петропавловске, в состав которой вошли Кокчетавский, Акмолинский, Атбасарский, Петропавловские и Черлакские уезды. 17 янв. 1928 г. Акмолинская губерния и ее уезды упраздняются, образуется Акмолинский округ, в состав которого вошли 16 р-нов. 23 июля 1930 г. с введением нового адм.-терр. деления округ ликвидирован. Указом Президиума Верховног Совета СССР от 14 окт. 1939 г. в составе КазССР образована А.о. с центром в г. Акмолинске, в состав которой вошли 15р-нов, 4 р-на из Карагандинской и 11 из Сев. –Каз . обл. 16 окт. 1939 г. на терр. ол образован новый - Шортандинский р-н. В марте 1944 г. Арык-Балыкский, Зерендинский, Рузаевский, Щучинский и Энбекшильдерский р-ны переданы в состав новой – Кокчетавской обл. »[2].

Өлкелік партия ұйымын басқарған Ф.Голощекин Қазақстанда «жаңа революция» жүргізуді қолға алды. Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі 1928 жылы «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару туралы» декрет шығарды. Декреттің негізінде бай шаруашылықтарды тәркіледі және отбасы мүшелерін жер аударды. Төмендегі құжатқа назар аударсақ Ақмола округі бойынша статистикалық мәліметтер беріледі [3].

№30 Комиссии Казрайкома ВКП(б) об утверждении количества репрессиремых байско-кулацких хозяйств г. Алма-ата 10 апреля 1930 г.

1-я категория

Округ	Группир	Арестов	Одиноч	Всего	Кулаки и баи	Середн	Бедняки	Белых	Служащ
Акмолинская	64	407	177	584	479	76	19	5	5

Қазақстан тарихында «1932 жыл қара жазумен жазылатын дата. Бұл жылы республика басына төтенше төнген нәубет, бұл жыл – халық тұрмысымен, психологиясымен санаспай омыра басшылық етудің, әкімшіліктегі волюнтаризмнің аяғы мен немен тынарын мәңгі еске салып тұруға, мәңгі сақтандырып тұруға тиіс жыл. Бұл ешуақытта ұмытылуға тиіс емес, керісінше келер ұрпаққа үлкен сабақ болуы тиіс. Бұл -орны толмас халықтық қасірет»[4]. Сол «1932 және 1937 жылдар» «ат-тонын ала қашатын» қатерлі, «жабық тақырыптар» болатын.

Садықбек Сапарбеков- Қызылорда облысында туған, 1919 жылдан партия мүшесі. Ол Жетісу, Орта Азия комсомол ұйымдары тарихынан, колхоз құрылысы, Ақмола округіндегі конфиске науқаны қортындысы жөнінен көптеген тартымды, дәйекті мақалалар, очерктер жазды. [5]

1939 жылдың сәуірінде Ақмола-Қарталы темір жолының құрылысы басталды. Бұл жолдың іске кірісуінен бастап Ақмола сол кездегі ең ірі темір жол түйіні болып санала бастады. Темір жол станциялары, жаңа совхоздар, машинотракторлық станциялар, басқа да өндірістік орталықтар салынды. Олардың қасында елді мекендер пайда бола бастады, халық саны өсті. Адамдар саны сонымен қатар осы жерлерге қуылған «халық жауларымен» және басқа да репрессия тәртіптерінен құрбан болғандардың арқасында өсті[6].

Бейбіт Қойшыбаевтың «Тарих және тұлға» атты еңбегінде ағайынды Әділовтер тағдыры туралы баяндалады. Ел мүддесіне қызмет еткен, өз қолдарымен совет өкіметін орнатысқан Байсейіт пен Мұқыштың түбіне сол өздері құрған совет өкіметінің жетуі жерлестері үшін ақылға сыймас жәйт еді[7].

Ғаламтор желісіндегі википедияның ақпараттарын қарастыра отырып келесі мәліметке назар аудардым «1930 -х гг организовывалось большое количество исправительных-трудовых лагерей. В Казахстане действовали 11 лагерей ГУЛАГа, самыми большими из них были: «Дальний», «Песчаный», «КарЛаг», «АЛЖИР», «Степной», и «КамышЛаг». Соның ішінде Степнякское ЛО» (Казахская ССР, Акмолинская область) делінген.

Отан тарихының қилы-қилы кезеңдерін ғылыми тұрғыдан зерттеп, зерделеуге жұмылдырып, ұйыстырып жүрген көшбасшыларының бірі Манаш Қозыбаев болды. 1991 жылы қарашада Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі құрған Парламенттік арнайы комиссия сол кездегі халық депутаты болған М.Қ Қозыбаевтың басшылығымен бір жыл жұмыс істеп, 1920-1930 ж.ж. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін және 1931-1933 ж.ж. жаппай ашаршылықтың себептері мен зардаптарын арнайы сараптаудан өткізді[8]. Еліміз 1991 жылы ғасырлар бойы аңсаған Тәуелсіздігімізге қол жеткізді. 1993 жылы 14 сәуірде Қазақстан Республикасында «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңы қабылданды. Арада бірнеше жыл өткеннен кейін 1997 жылы – «Жалпы ұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» ал, 1998 жыл - «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп жарияланып, ашаршылық, репрессия жылдары туралы бұқаралық ақпарат құралдарында көптеген мақалалар жарияланып тоталитарлық идеология әшкереленді. 31 мамыр күні - Президент Жарлығымен «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні» болып белгіленді.

Жиырмасыншы жылдардың екінші жартысында Қазақстанда арнаулы орта және жоғары білімді ұлттық мамандарға деген сұраныс күшейеді. Бұл тұста қазақ халқының сауатсыздығын жою міндеті республикадағы ең өзекті мәселелерінің бірі болады. «Сауатсыздықты жою ең керекті іс, -деп жазды 1924 жылы С.Сейфуллин. –Ол, әсіресе, халқы надан біздің Қазақстанға өте

керекті іс. Жүз адамнан тоқсан жеті адамы хат білмейтін елдің еш уақытта қандай ісі болса алға баспайды». Сондықтан халық ағарту ісі мен ұлттық интеллигенция даярлау ісі қатар жүргізілді. А. Байтұрсыновтың «артта қалған халық қашан да озат ұлттарға тәуелді болады, сондықтан қазақ жастары елін теңдікке жеткізу үшін арылмай-талмай білім алулары керек» деген сөзін басшылыққа алған қазақ оқығандары ел-жұртының сауатын ашу ісіне белсенді түрде кірісті. 1926-1932 жылдар қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихында үлкен белес болып қалды. Бұл кезеңде ақын-жазушылар, өнер адамдары коммунистік қысымның күшеюіне қолдарынан келгенше тойтарыс бере отырып, шығармашылық қызметін жалғастырды. 1928-1930 жылдары ескі интеллигенция өкілдеріне қарсы саяси қуғын-сүргіннің алғашқы толқыны ұйымдастырылды.

Ж. Аймауытов, Д. Әбілев, Ә. Байділдин, Шәкәрім. Үкілі Ыбырай сынды азаматтар қызылдар қолынан қаза тапты[9]. Жоғарыда келтірілген мәліметтерді Задаш Дүкенбаева «Қазақ тарихы» журналының 2003 жылғы кезекті нөмірінде «Шығармашылық интеллигенция қалай даярланды?» мақаласында жарық көрді.

Қазақстандық тарихнамада республикамызда Кеңес өкіметі кезінде орын алған саяси қуғын-сүргін тарихын алты кезеңге бөліп қарастыру үрдісі орын алған. Оның XX ғасырдың 40 жылдарының екінші жартысы мен 50 –жылдарды қамтитын бесінші кезеңінің тоқпағы зиялы қауым өкілдеріне қарсы бағытталып, ол «буржуазияшыл ұлтшылдар және тексіз космополиттермен күрес» ұранының астында жүргізілді. Осы кезеңде саяси қуғын-сүргінге Қазақстанның қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласында қызмет етіп жатқан белгілі қайраткерлері Қ.И.Сатпаев, Е.Бекмаханов, А.Жұбанов, Х. Бекхожин, Қ. Жұмалиев, Б. Сүлейменов және т.б. өкілдері ұшырады. Бұл азаматтар жоғарғы оқу орындары мен ғылыми –зерттеу мекемелерінде еңбек етіп, үкіметтің ең жоғарғы сыйлықтарымен марапатталып, қазақ ғылымы саласында кеңінен таныла бастаған тұлғалар еді. Оларға, негізіненғ «буржуазияшыл ұлтшылдар», «қоғамдық және саяси құрылысқа сенімсіздер», «кеңес өкіметіне жат пиғылдағы адамдар», «тексіз космополиттер және батыстың алдында бас июшілер» деген айыптар тағылды. Аталған кезеңдегі науқанда тарих, әдебиет, тіл салалары бойынша шығып жатқан ғылыми еңбектерсынға алынып, оның авторлары қудалана бастады[10].

Ресейдегі қазан төңкерісінен бастау алатын саяси репрессия науқандары КСРО-ның құлауына дейін, нақтыласақ 70 жылдан астам уақытқа созылды. Қазіргі отандық тарихшылар Қазақстандағы саяси репрессияны 5 кезеңге бөліп қарастырады:

1) 1918-1920- ж.ж. революция және азамат соғысы жылдарын қамтиды; 2) 1923-1932 ж.ж. – И.Сталиннің билікке келуінен басталып, бірінші бесжылдықпен аяқталады; 3) 1932-1937/38 ж.ж.- екінші бесжылдықтан басталып, репрессияның шарықтау шегімен аяқталады; 4) 1940 жылдың соңы – жылдың басы - соғыс жылдарындағы репрессиядан басталып, И.В. Сталиннің өмірден кетуімен аяқталады; 5) 1985-1991 ж.ж. –Д.А.Қонаев тұсында бой

көтерген «қазақ ұлтшылдығынан басталып, желтоқсаншыларды репрессиялау науқанымен аяқталады» [11].

Ғаламтор желісінде «1920-1980 жылдардағы Қазақстандағы саяси репрессия: кезеңдері мен салдары» атты З. Сақтағанованың мақаласында Кеңес кезіндегі репрессия саясатын 9 негізгі кезеңге бөліп қарастырады.

1 кезең – большевиктер билікті басып алған алғашқы күндерден бастап, 1917 жылдың қазанынан 1920 жылдардың ортасына дейін ұлттық партиялардың қызметімен- байланысты ұлттық интеллигенцияға қатысты («Алаш», «Шура-и- Исламие» және т.б.) және ұлттық автономиялардың үкіметіне («Алаш-Орда», «Түркістан Мухтариаты») қатысты жүргізілген репрессиялар.

2 кезең – коммунистік партия-кеңес элитасын-1920 жылдардың ортасынан 1930 жылдардың басына дейін кеңестік партиялық жүйенің ескі көздерімен қатар, Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф.И.Голощекиннің «Кіші Қазан» саясатына бас көтерген коммунистердің жаңа буыны, кеңестік ұлттық интеллигенцияның «жаңа толқынын» репрессиялау.

3 кезең - 1920 жылдардың аяғы мен -30 жылдардың бірінші жартысында толық ұжымдастыру мен күштеп отырықшыландыру кезеңінде ауқатты шаруаларға (оның ішінде қазақ байлары мен шаруа малшылар бар) қарсы репрессиялар.

4 кезең - 1930 жылдары инженерлік-техникалық және өнеркәсіп кәсіпорындарындағы жұмысшыларды «саботаж және диверсиялық жұмыс» айыбымен репрессиялау («Риддер ісі», «Балқаш ісі» және т.б.).

5 кезең – 1937-1938 жылдардағы «Үлкен террор» қуғын-сүргіні.

6 кезең - 1930 жылдардың аяғынан 1940 жылдардың ортасына дейінгі қуғын-сүргін.

7 кезең – соғыстан кейінгі онжылдықтағы репрессиялар.

8 кезең – 1950 жылдардың ортасынан 1980 жылдардың ортасына дейінгі барлық «басқаша ойлайтындарға» - шығармашылық интеллигенция өкілдеріне, ғалымдарға, партиялық – кеңестік элитаға және басқа әлеуметтік топтарға қатысты қуғын-сүргін.

9 кезең – 1980 жылдардың екінші жартысындағы қуғын-сүргін[12]. Бұл тақырыпты әлі де арнайы зерттеуді қажет етеді. Жазаланғандардың санын нақтылау, бейнетпен өлген адамдардың қаншасына топырақ бұйырғанын есептеу, іргелі монографиялық еңбектерді жарыққа шығару. Болашақта сапалы тың туындарды дүниеге келеді деген сенімдеміз.

Библиографиялық әдебиеттер тізімі:

1. Алдажұманов Қ.С. (жауапты редактор), Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін, бес томдық, 4 том, Алматы, Атамұра. 2010 ж -186 бет
2. Абылай хан Энциклопедия:/ гл. редактор К.К. Абуев.- Кокшетау: Рекламно-издательская компания «Әрекет», 2013. - 58-59 бет

3. Трагедия казахского аула 1928-1934: Сборник документов /Сост. А.С. Зулкашева (отв.), Г.Т. Исахан, Ж.А. Сатаева, - Алматы: Раритет, 2018. том 2 1929-январь1932- 89 бет
4. З. Қыстаубаев. Нәубет. Алматы. Жалын. 1990- 11-14 бет
5. З. Қыстаубаев. Нәубет. Алматы. Жалын. 1990- 155-158 бет
6. Ақмола облысының тарихи және мәдени мұрасы. Ескерткіштер жиынтығы-Алматы: «Қазқалпына келтіру» РМК ҒЗЖФ, 2008- 28 бет
7. Б. Қойшыбаев. Тарих және тұлға // зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар.Тараз. Сенім. ЖБО, 2019-338-346 беттер
8. Алдажұманов Қ, «Ірі тұлғалардың бірі еді...» // Қазақ тарихы, бас редактор С.Әбішқызы, 2002 жыл №2, Алматы - 76-78 беттер
9. Дүкенбаева З, «Шығармашылық интеллигенция қалай даярланды?» //Қазақ тарихы, бас редактор Ә. Салықбай, 2003 жыл №4, Алматы- 28-31 беттер
10. Кенебайқызы Н, «Тіл мен әдебиет саласындағы қуғын-сүргін (XX ғ. 40-50 ж.ж.)»//Қазақ тарихы, бас редактор Ә.Салықбай, 2003 жыл №3, Алматы- 49-52 беттер
11. Ілиясова К. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының ұстанымы / <https://e-history.kz>
3. Сақтағанова. «1920-1980 жылдардағы Қазақстандағы саяси репрессия: кезеңдері ме

УДК37.036 /ББК420.054

**РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ
МОЛОДЕЖНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ**

**ЖАСТАР ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАРЫ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІН ДАМУ**

**DEVELOPMENT OF SOCIAL ACTIVITY OF STUDENTS THROUGH YOUTH
PUBLIC ORGANIZATIONS**

Стукаленко Нина Михайловна

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ПФА ҚР, МАИН

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

nms.nina@mail.ru

Диденко Вероника Романовна

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Ronika.757@mail.ru

Стукаленко Нина Михайловна

доктор педагогических наук, профессор, академик АПН РК, МАИН

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

nms.nina@mail.ru

Диденко Вероника Романовна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
Ronika.757@mail.ru

Stukalenko Nina Mikhailovna
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences,
ANE RK, MAIN
Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
nms.nina@mail.ru

Didenko Veronika Romanovna
Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
Ronika.757@mail.ru

Аннотация. В статье раскрывается понятие социальной активности студентов, представлены формы её развития в рамках профессиональной подготовки будущих учителей.

Ключевые слова: социальная активность, профессиональная деятельность, педагогический отряд, молодежные объединения, культурно-досуговая деятельность.

В Казахстане идет становление системы образования, ориентированной на образовательное пространство с учетом мировых требований. Этот процесс привел к изменениям методологических подходов и содержания образования. Такие изменения невозможны без формирования нового взгляда на подготовку студентов – будущих учителей, осознающих цели и задачи обновленного содержания, особенности технологий обучения и новых форм оценивания. Это влечет за собой необходимость формирования готовности студентов к таким инновациям. В процессе подготовки у студента формируется внутренняя готовность к принятию социальной значимости выбранной профессии, к активному исполнению профессиональной роли, уделяется внимание развитию личностной позиции, уверенности в своих возможностях, пониманию требований в реальной постоянно меняющейся педагогической ситуации.

Осознание социальной значимости профессии есть профессиональная готовность молодого специалиста, что является проявлением его социальной активности.

Социальная активность выступает в качестве одного из системообразующих факторов личности и характеризует человека с позиций ценности его для общества, других людей. Через социальную активность проявляется жизненная позиция человека, его стремление внести свой вклад в развитие общества, реализовать себя в деятельности как личность. Социальная активность не возникает самопроизвольно, она зарождается и сосуществует с социальной реактивностью, ориентированной в большей степени на ситуацию, наличную мотивацию [1].

Конструирующими характеристиками категории «социальная активность» являются:

- тип имманентного свойства материи, характерный для ее социального уровня организации, имеющий конкретно-исторический характер;

- сложное состояние социального субъекта, реализующееся и развивающееся во взаимодействии с социальной средой;

- социальная активность проявляется в специфичной для человека форме - деятельности, имеющей две взаимосвязанные стороны: внутреннюю (психическую) и внешнюю (практическую);

- социальная активность характеризуется, с одной стороны, такими количественными показателями, как интенсивность, широта видов социальной активности, в которых участвует субъект, а с другой, - качественными показателями: осознанность, целенаправленность, самодетерминация, творческий характер;

- результатом проявления социальной активности является преобразование субъектом себя и окружающей социальной среды в социально-значимом направлении, соответствующем задачам общественного развития» [2].

Социальная активность студентов может иметь как позитивную направленность - отражать стремление к созидательному преобразованию окружающей действительности, так и негативную - проявляющуюся в противоречащей социальным нормам, разрушительной деятельности [3].

Социальная активность молодежи традиционно реализуется в общественных объединениях. Рассмотрим возможности студенческих общественных объединений в формировании позитивной направленности социальной активности молодежи. Это особенно важно сегодня, когда получили широкое распространение такие формы девиантного поведения, как курение, пьянство, азартные игры, свободная сексуальная жизнь, проституция, мистицизм [4].

Молодежное общественное объединение представляет собой группу учащихся высших учебных заведений, добровольно объединившихся на основе общности интересов для достижения общих целей путем ведения совместной деятельности, направленной на защиту своих прав, удовлетворение социально-значимых потребностей, самореализацию, развитие способностей.

Проблема формирования социальной активности студентов определяется следующими противоречиями:

- социально-педагогическими: с одной стороны, есть потребность государства в выпускниках вузов, обладающих высоким уровнем профессиональной подготовки, такими качествами, как гражданственность и патриотизм; с другой стороны, недостаточно сформирована готовность студентов к повышению своего профессионального уровня и к позитивной, созидательной, социально-ответственной деятельности;

- научно-педагогическими: существует значительный опыт воспитательной и социализирующей деятельности в молодежных общественных объединениях, накопленный в советское и постсоветское время, но недостаточно используемый государственными органами по работе с молодежью, административными и педагогическими работниками вузов при определении целей, содержания, методов и средств воспитательной работы со студентами [5].

Особенности проявления и развития социальной активности студентов заключаются в следующем:

- деятельность студентов направлена на решение конкретных задач, связанных с изучением своей специальности (профессионально-ориентированных), удовлетворяющих потребность в самореализации (личностно-ориентированных), способствующих взаимодействию с социальными группами, коллективами, в которые входит студент (коллективно-ориентированных);

- уровень развития социальной активности студенчества возрастает как следствие интенсивного личностного становления;

- «процесс развития социальной активности студентов, осуществляющийся преимущественно в ведущей деятельности - учебно-профессиональной, имеет свои особенности: во-первых, она включает в себя не только усвоение теоретических знаний, но и практического опыта; во-вторых, интеллектуальная, познавательная деятельность не поддается регламентации и протекает не только по законам рабочего, но и свободного времени»;

- формирование социальной активности студентов происходит в условиях высокой степени общения студентов, формирования специфического группового сознания и специфической студенческой субкультуры [6].

Молодежные общественные объединения представляют собой одну из форм организации внеучебной деятельности студентов, участие в которой «влияет на внутренний мир человека. Внеучебная деятельность учит важности и ценности служения обществу, гражданской ответственности и этике. Она дает возможность практиковать личностную гражданскую ответственность через сотрудничество с другими и развивать такие ценности, как честность, гражданское самосознание, сострадание, ценность культурного разнообразия, устойчивость к окружающей среде и т. д.» [7]

Список использованной литературы:

1. Мудрик, А.В. Социальная педагогика [Текст] / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Академия, 2003. – 200 с.
2. Пилипчевская Н.В. Изучение социальной активности студентов пед. вуза: теория и практика. // Педагогическое образование и наука, 2009, № 8. – С. 32–42.
3. Лисовский В. Т., Дмитриев А. В. Личность студента. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. - С. 40.
4. Сыргабекова Ш.Т. Педагогические аспекты деятельности студенчества в период трудового семестра (На материалах Казахской ССР): дис. канд. пед. наук / Ш.Т. Сыргабекова. – Алма-Ата, 1985. – 186 с.

5. Рогозин Д.М. Транспарентность молодежных организаций / Материалы исследовательского проекта «Будущее молодежи». – М., 2003. – С.58–86.

6. Харланова Е. М. Роль социальной активности будущего специалиста в его профессиональном становлении/ Е. М. Харланова //Молодой ученый Ежемесячный научный журнал. — 2009.— № 3. — С. 204–207.

7. Мартынова М. Д. Развитие лидерства и социальной активности молодежи в системе высшего образования как основание для формирования управленческих качеств будущих специалистов // Университетское управление: практика и анализ. - 2003. - № 5-6(28). – С.129-133.

УДК 347.965

ББК 67.75я73

ОРГАНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА АДВОКАТУРЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДВОКАТУРА ИНСТИТУТЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАМУ

ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF ADVOCACY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Табаракова Камила Жанатқызы

магистрант, Көкшетау университеті. А. Мырзахметова
(Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы) tkamilik@gmail.com

Табаракова Камила Жанатовна

магистрант, Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова
(г. Кокшетау, Республика Казахстан) tkamilik@gmail.com

Tabarakova Kamila Zhanatovna

master's student, Kokshetau University im. A. Myrzakhmetova
(G. Kokshetau, Republic of Kazakhstan) tkamilik@gmail.com

Аннотация: Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасындағы адвокатура институтын ұйымдастыру мен дамытудың жекелеген мәселелерін қарастырды. Автор адвокатура институтын қарау кезінде олар әрқашан азаматтық және қылмыстық істердің сот деңгейінде шешім қабылдайды, дегенмен, магистрант тұжырымға келеді-адвокатура институты әлдеқайда маңызды. Мақала авторы қорытынды жасайды, адвокатураның негізгі функциясы, әдетте, адам құқықтары мен мемлекет заңнамасының бұзылуын шешуге, сондай-ақ келісімдер негізінде екі тараптың міндеттемелерін шешуге бағытталған.

Түйінді сөздер: адвокатура, ұйымдастыру, дамыту, заңнама, құқықтар, заң көмегі, білікті көмек, алқа.

Аннотация: В данной статье автором рассмотрены отдельные вопросы организации и развития института адвокатуры в Республике Казахстан. Автор отмечает, что при рассмотрении института адвокатуры всегда берут в пример решение на судебном уровне

гражданских и уголовных разбирательств, хотя в реалиях, магистрант приходит к выводу - институт адвокатуры имеет гораздо больше значений. Автор статьи делает заключение, основная функция адвокатуры, как правило нацелена на разрешение нарушений прав человека и законодательства государства, а также решение обязательств двух сторон на основании договоренностей.

Ключевые слова: адвокатура, организация, развитие, законодательство, права, юридическая помощь, квалифицированная помощь, коллегия.

Abstract: In this article, the author considers some issues of the organization and development of the Institute of Advocacy in the Republic of Kazakhstan. The author notes that when considering the institute of advocacy, they always take as an example the decision at the judicial level of civil and criminal proceedings, although in reality, the graduate student comes to the conclusion that the institute of advocacy has much more meanings. The author of the article concludes that the main function of advocacy, as a rule, is aimed at resolving violations of human rights and state legislation, as well as resolving the obligations of the two parties on the basis of agreements.

Keywords: advocacy, organization, development, legislation, rights, legal aid, qualified assistance, collegium.

История возникновения института адвокатуры уходит намного дальше, чем формирование нынешних независимых государств, отсылки идут еще с Римской республики, что является основным источником нынешнего законодательства независимого Казахстана. Создание общественных каммун всегда подразумевает в себе законы по существованию на едином ареале обитания, у общества появляется потребность к справедливому правосудию и защиты своих прав и интересов. Если уходить в далекую историю, то правосудие было на уровне самозащиты, когда человек сам мог определять, когда и кто нарушал его права и меры наказания также применял к виновнику самостоятельно, на что не всегда истец был справедлив и применял равную меру наказания, от чего уже выходили большие конфликты, которые могли перерасти в войны, так же множество правонарушений появлялось от безграничной власти выше поставленных людей. С таких моментов у общества людей появилась потребность к порядку установленных права и защиты собственных границ от общества и от власти. Основным решением данной проблемы послужило зарождению института адвокатуры.

При рассмотрении института адвокатуры всегда берут в пример решение на судебном уровне гражданских и уголовных разбирательств, хотя в реалиях институт адвокатуры имеет гораздо больше значений. Основная функция адвокатуры, как правило нацелена на разрешение нарушений прав человека и законодательства государства, решение обязательств двух сторон на основании договоренностей. С появлением защиты прав институт адвокатуры внес большую лепту в становление судебной власти, и появления нынешнего правосудия.

Зарождение нынешнего института адвокатуры независимого Казахстана, произошло на заре приобретения суверенитета, первые шаги суверенной судебной системы берут с начала в 1990-х годах с установками идеологии КПСС и ее правовых статусов. Первый президент СССР подписал закон 10 апреля 1990 года «О внесении изменений и дополнений в Основы уголовного

судопроизводства СССР и союзных республик». Данный документ стал основным актом, который повлиял на деятельность и статус адвокатуры и более того, данный закон сыграл основную роль в формировании современного законодательства РК. Анализируя историю формирования нынешней судебной системы и института адвокатуры важно отметить, что до получения суверенитета и даже, после его обретения, вплоть до 1993 года действовала Конституция Казахской Советской Социалистической Республики. Учитывая, что на момент суверенитета Республики Казахстан в 1991 году были уже внесены права и обязанности для граждан. На пороге становления независимым государством внедрение и закрепление основных нормативных актов заняло не малое количество времени, при этом в течение всего промежутка суверенитета вносились поправки. Законопроекты должны были соответствовать Европейской Конвенции по правам человека, к которым относятся: Закон обязан иметь критерии предсказуемости, то есть должен прописан в мельчайших подробностях и иметь независимую точку, что позволит предвидеть последствия совершения тех или иных действий в разумных пределах.

На данный момент в Казахстане работает единая судебная система, но, как и весь мир, все меняется и развивается, структура организации института адвокатуры Казахстана не стала исключением, с каждым годом обновляются нормативные акты, вносятся правки, дополнения и новые законопроекты.

Целью данного исследования является организация и создание адвокатуры как деятельности, направленной, прежде всего, на оказание юридической помощи гражданам и юридическим лицам, а также статус адвокатов в Республике Казахстан. Кроме того, в данном анализе рассматриваются такие виды юридических услуг, как правовой статус различных видов свободных предприятий и адвокатов [1].

Основное и главное отличие юридической помощи от юридических услуг состоит в том, что она носит некоммерческий и компенсационный характер (т.е. возобновление нарушенных прав) в целях привлечения государства и граждан.

Принципиальное различие между юридической помощью и юридическими функциями заключается в том, что они являются некоммерческими. В характере компенсации (т.е. цели восстановления нарушенных прав) и механизмах разрешения социальных споров, возникающих естественным путем. Прежде всего, гражданский и корпоративный вопрос, но государственные учреждения несут ответственность за право собственности или управление финансами за удовлетворение спроса на товары для жизни, работы или власти, независимо от типа собственности.

Предприниматели осуществляют предпринимательскую деятельность на свой страх и риск. Эти отличия позволяют осуществлять практику в различных правовых системах вне государственном секторе Республики Казахстан [2]. Исходя из этих отличий, в Республике Казахстан юридическая практика вне государственном секторе может осуществляться в нескольких правовых режимах. Деятельность адвокатов в большей степени регулируется законом. Так

что особенно важна законность действий в профессиональной деятельности адвоката. Существуют виды юридической помощи, оказываемой адвокатами, к ним относятся:

1) Изложение мнения и письменное заявление. Принятие решений требует профессиональных юридических знаний.

2) Написание писем, исков и других официальных обращений.

3) Защищать представительство, личные и законные права в следственных органах, дознаниях, судах, государственных и иных учреждениях, организациях в отношениях с гражданами, а также оказывать иную не нарушающую закон юридическую помощь. В законе четко сказано, что «профессиональную защиту в уголовном процессе должен оказывать только адвокат» [3].

Самоуправляемая организация. Она была создана для создания системы регулирования, которая позволила бы профессиональному сообществу развивать собственную юридическую грамотность. Вопросы, связанные с оказанием юридической помощи, решаются в форме регулирующего органа – Ассоциации юрисконсультов. Эти государственные палаты основаны на квалификации профессиональных юристов (далее именуемых юридическими консультантами), для оказания юридической помощи в личных целях.

Ходатайство устанавливает правовой статус (сведения, ходатайства, права и обязанности и т.п.). При этом одним из предварительных условий поддержки такой схемы является заключение страхования долга. Юрисконсульты, оказывающие помощь в других формах, являются добровольными юрисконсультантами.

При рассмотрении характера этих организаций в системе юридической помощи следует подчеркнуть, что, исходя из сохранения существующей структуры, рекомендуется на основании правовой основы, уведомления, адвоката и физического лица.

Муниципалитеты, как представляется, хорошо подходят для расширения пространства, в котором они могут работать, чтобы увеличить потенциал, усилить конкуренцию и установить правила, обеспечивающие свободное взаимодействие между юристами и более широкой юридической практикой. Юридические консультации основаны на разнообразии должностных обязанностей и повышению эффективности коллегии адвокатов на территории Казахстана.

Для искоренения имущественных сборов предлагается запрет на плату за участие в качестве условия вступления в квалифицированную коллегию адвокатов. Данная тема обязана быть решена на ежегодном собрании ассоциации адвокатов.

Эти правила обеспечат членство в профессиональных ассоциациях с ведущими специалистами в сфере адвокатуры.

Консультация юриста предполагает в себе:

- Стратегии (подготовка минимальных стандартов оказания юридической помощи, изучении дела и материалов и т.д.);

- Организационная деятельность (регистрация в качестве члена Юридического консультативного совета, который представляет неправительственные организации, в том числе национальные и международные организации);

- Административная деятельность (установление требований к членам юрисконсульта, деятельность, утверждение знаков ГЗС и т.д.);

- Регулирующие функции (основанные на поведении членов в отношении юридических требований к поставщикам юридической помощи, стандартов для поставщиков юридической помощи, профессионального права и т.д.).

Организационная структура. Юридическая консультация – это учреждение специализированных организаций, таких как аудиторы и члены комитетов, совместно с университетом и его советом директоров.

Основной задачей комиссии по этике и дисциплине является установление свободного расследования заявлений и жалоб по действию к членам Судебно-консультативного совета о нарушениях Кодекса поведения. Комиссионная проверка качества предоставления юридической помощи. Комиссия наблюдает за финансами и финансовыми вопросами, а также оборотами средств юридического консультативного совета.

Библиографический список литературы:

1. Институт представительства: зарубежный сравнительно-правовой анализ. Текст научной статьи по специальности «Право» Сторожева А.Н., Дадаян Е.В. Дергачёва Е.В.
2. Романенков А.Ф. Проблемы реформирования адвокатуры в современной правовой системе (на примере адвокатуры Республики Узбекистан) - «Адвокатская практика», 2010 г., № 6.
3. Мухамбеткалиева А.М., Мергенбаев Е.К. Проблемы, пути совершенствования деятельности защитника в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан («Вестник КАСУ», №3 - 2008г.).

**ҚАЗАҚСТАН ҚАЗИЫ ЖАҚИЯ-ҚАЖЫ БЕЙСЕНБАЙҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН
МҰСЫЛМАНДАРЫ МЕН ШЕТЕЛДІК МҰСЫЛМАН ЕЛДЕРІМЕН ДІНИ-РУХАНИ
БАЙЛАНЫСТАРДЫ ОРНАТУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ.**

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗИ ЖАКИЯ-КАЖЫ БЕЙСЕНБАЕВИЧА ПО
УСТАНОВЛЕНИЮ РЕЛИГИОЗНО-ДУХОВНЫХ СВЯЗЕЙ С МУСУЛЬМАНАМИ
КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖНЫМИ МУСУЛЬМАНСКИМИ СТРАНАМИ.**

**ACTIVITIES OF KAZI ZHAKI-KAZHA BEISENBAEVICH TO ESTABLISH
RELIGIOUS AND SPIRITUAL TIES WITH MUSLIMS OF KAZAKHSTAN AND
FOREIGN MUSLIM COUNTRIES.**

Төлепбергенов Ғалымтай Мәлікұлы

Жахина Айнуір Құрманбайқызы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ІІ курс магистранты, Көкшетау қ.

salpykova82@mail.ru

Тулепбергенов Ғалымтай Маликович

Жахина Айнуір Курманбаевна

магистрант ІІ-го курса Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау

salpykova82@mail.ru

Tulepbergenov Galumtai Malikovich

Zhakhina Ainur Kurmanbaevna

Master of the 2nd year of Kokshetau University named after S. Ualikhanov, Kokshetau

salpykova82@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада Қазақстанның үшінші қазіы Жақия қажы Бейсенбайұлының өмір деректері, діни -рухани қайраткердің қалыптасуы, Қазақстан мен мұсылман елдері арасындағы байланыстың негізін қалауға арналған қызметі қамтылады.

Аннотация: Статья посвящена фактам жизни третьего кази Казахстана Жакия-Кажы Бейсенбаевичу, становлению религиозных и духовных деятелей, построению связей между Казахстаном и мусульманскими странами.

Summary: The article is devoted to the facts of the life of the third treasury of Kazakhstan Zhaki-Kazha Beisenbaevich, the formation of religious and spiritual figures, the construction of ties between Kazakhstan and other Muslim countries.

Кілт сөздер: Азия- Африка елдері, халықаралық қатынастар, медресе, репрессия, қуғын-сүргін, хаттар.

Ключевые слова: страны Азии и Африки, международные отношения, медресе, репрессии, репрессии, письма.

Key words: countries of Asia and Africa, international relations, madrasas, repressions, repressions, letters.

Қазақстан мұсылман қауым-жамағаты тарихында ерекше орынға ие тұлға ол советтік кезеңдегі атақты дін ғұлама-қайраткері Сәдуақас Ғылманидың шәкірті Қазақстанның үшінші қазіі - Жақия қажы Бейсенбайұлы (1932-1997) болатын. Жақия қажының әкесі де діндар мұсылманша сауатты, Сәдуақас

Ғылманимен дос-жар адамдар еді. Бейсенбай – қажы елге беделді, осы өңірге аса белгілі адамның ірі ол бұрынғы Көкшетау облысы Ақжар ауданындағы Жарқын ауылының тумасы, Қазақстанның мемлекет қайраткері Смағұл Сәдуақасовтың аталас туысы[1, 496-497]. Жақия қажының баласы бүгінде Зеренді ауданындағы Симфорополь кентінде имам болып тұрған Зейнолла – қажы ол турасында бізбен болған әңгімесінде былай деген еді: Самағұл басшылық қызметте болып тұрған уақытында әкелеріміздің айтуынша дін адамдарын қуғындаудан қорғап қалуға тырысты, ал ол мүмкін болмай И.Голощекиннің билігі нығайған 1927 ж. діндарлар жаппай төтенше қуғынға түсе бастады. Бір күні жанаашыр адамдар арқылы осы түннен қалмай елден кетсін деген хабар Жарқын ауылына келіп жетті».

Сөйтіп, ауақатты адамдар мен діндарлар қуғынға түскенде Бейсенбай - қажы да Омбы маңына қашып шығып, сондағы қазақ ауылдарының бірінде паналануына тура келді[2]Ақмола өңіріндегі мешіттер мен басқа дін иелерінің ғибадатханалары 1926 жылмен- 1932 –ші жылдар аралығында түгелдей жабылып,көптеген діндар адамдар репрессияға ұшыратылып, атылып кеткен де осы уақыт болатын. Ақмола облыстық архив қорынан бұрынғы Көкшетау уезі жерінен ғана мұсылман қауымынан қуғын-сүргінге ұшаратылған 150 имамның ат-есімі анықталып отыр. Осыдан-ақ, қуғын-сүргін ауықымының қандай болғандығын аңғаруға болады.[3].Жақия – қажының сүйегі – керей әкесі қуғында жүргенде Омбы маңындағы Бесқарағай деген жердегі «Қазақ ауылы» атанған елді-мекенде дүниеге келген. Ұзамай әкесі дүние салған соң әкесінің досы Сәдуақас Ғылмани өз қамқорлығына алып,дін жолымен тәрбиелеген. Мешіт-медрессе атаулы діни орындарының жаппай жабылуы салдарынан бүгін Қазақстанда діни білім алу мүмкін болмай қалды. КСРО-ның Орта Азиялық бөлігінде жалғыз ғана Мір-Араб медресесі сырт көзкөрімге сақталып қалды. Осының салдарынан Жақия Бейсенбайұлы Мір-Араб медресесіне оқуға түсуге келгенімде қолымда Сәдуақас Ғылманидың өз қолымен жазып берген анықтама қағазынан басқа ешқандай ресми дін оқуын бітіргені туралы құжаты да болмаған еді. Мір-Араб медресесінің алдында бір жұма отырып, ақыры бас имам-ұстазбен жолығудың сәті түсіп, сол Сәдуақас Ғылмани жазған бір жапырақ қағазбен оқуға шартты түрде 1959 жылы алынып, ықылас зейінінің мықтылығы, бастауыш мұсылманша білімді Сәдуақас Ғылмани сияқты дін ғұламасынан алғанының арқасында Орталық Азиядағы ең көне, көп ғасырлық тарихы бар беделді діни оқу орнын үздік тәмамдап шығып ұстазының мерейін тасытқан да осы кез болатын. Сәдуақас Ғылмани мен Жақия қажы арасындағы қарым-қатынас ерекше ілтипат пен сыйластыққа,жылылыққа ие болатын. Оның дәлелі Мір-Араб медресесінде оқып жүрген кезіндегі ұстазы мен шәкіртінің үзбей жазысып тұрған хаттары. Сол хаттарының бірінде Ғылмани –ұстаз былай деп жазады: «Уалейгум Ассалам уа-рахматулла талибул ғылимлар. Сіздерге періштелер қанаттарын жайып,аспан мен жердегілер истағфар айтады. Сіздерге тауятульқалб, ислам мастурилерінің шадид махаббат худурларыңызды

жолдадым» десе келесі бір 1963 жылдың 13-ші наурызында жазған хатында «Екі үйлі жанымыз Аман, Хайыр-хош. Тілеуқор атаң С. Ғылмани деп аяқтаған екен»[4].

Оқу бітіріп келісімен әуелі азаншы, кейін 1968 жылдан Алматы қаласының имамы болып қызмет атқарды.

Советтік кезеңде қажылық сапарлар да қатаң шектеулі режимде болғаны белгілі. Сол себепті де әрбір діндар мұсылман үшін міндетті –парыз қажылық сапарын 38 жасында 1970 –ші жылы ғана жүзеге асыра алды. Ол жәй ғана қажылыққа барып қана қоймай Совет Одағы мұсылмандары делегациясының құрамында Нигерия, Алжир, Мали секілді бірқатар елде болды. КСРО ол кезеңде Африка мен Таяу – Шығыс елдерімен байланыстарын нығайтуға тырысып, осы ретте діни –мәдени факторларды пайдаланды. Советтік кезеңде кеңес адамдары әлемнен «темір шымылдықпен» бөлініп сырт өмір сүрді. Шетелге тек дипломаттар мен кейбір мәдениет қайраткерлері ғана бара алды. Жалпы халықаралық жағдайдың өзгеруі мұнай өндіріші мұсылман-араб елдерінің беделуінің артуы КСРО-ны мұсылман елдерімен байланысты дамыта түсуге тиіс болды. Жақия қажының шетелге шығуы ондағы мұсылман қауымының тыныс –тіршілігімен жете танысуы, мұсылман ғұлама дін адамдарымен адамгершілік-рухани байланыс орнатуы арқасында оның дүниеге мұсылман әлеміне қатысты дүниетанымы кеңейіп, Ұстазы Сәдуақас Ғылманидың кеңесімен діни оқуын онан әрі жалғастырып, 1971-1972 жж. Сирия астанасы Дамашық қаласындағы Дамаск университетінің шариғат факультетін оқыды.

Туған әкесіндей болып кеткен Сәдуақас Ғылмани діни оқумен ұзағырақ саяқ жүріп қалған Жақия қажыны Алматы мешітіндегі намазхан болып Нұрғали деген кісінің бой жетіп отырған қызына өзі құда түсіп үйлендіреді. Сөйтіп, Жақия –қажы қырыққа таяған шағында ғана үйлі-баранды болды. 1971-1972 жылдары Дамаск университетінің (Сирия) шариғат факультетінде оқыды. Оқуға зейін ықыласы мен ыждахаттылығы арқасында Жақия – қажы мұсылман әлемінде кең танылған араб, парсы, урду тілдерін меңгеріп алды. Мұсылман діни әдебиетін түпнұсқада оқып, ұстазы Сәдуақас Ғылмани сияқты араб тілі мен діни –мәдениеттің білгірі ретінде сөзсіз мойындалған Қазақстан мен Орта Азиядағы саусақпен санарлық адамдардың бірі болды. Шетелдік ислам оқу орынында алған білімі мен қажылық сапарлары арқасында ол діни-рухани қайраткер ретінде мол тәжірибе жинақтады. Ұстазы Сәдуақас Ғылмани дүние салғаннан соң бір ауыздан Қазақстан қазилығы қызметіне сайланып осы қызметті үлкен абырой- беделмен жеті жыл (1972-1979) қатарынан атқарды. Өткен ғасырдың 70-80 – ші жылдары Советтік дәуірдегі ресми атеистік саясат үстемдік құрып тұрғанына қарамастан сырттағы мұсылман елдерінің дамуы, мұсылман факторының маңызды геосаяси факторға айналуы бұл мәселеде Советтік биліктің бұл мәселедегі позициясының біршама жұмсара түсуіне әсер етті.

Жақия –қажы Бейсенбайұлы қазі болып қызмет еткен жылдары Қазақстан сияқты мұсылман елдің бар екендігіне көптеген шетелдік мұсылман елдері делегациялары қанық бола бастады.

Қазақстан және Орта Азия мұсылмандарының рухани өміріндегі елеулі оқиға ол 1974 жылы Самарқанд қаласында имам әл-Бұхаридің 1200 жылдығына орай ұйымдастырылған конференцияға келген Үндістан мен Бангладеш елдерінен келген ғалымдарды Алматы қаласында қарсы алуы болды. Осы конференцияда Имам Бухаридің ұрпақ тәрбиесіне қатысты Бухаридің Аль-Адаб ал-Муфарад кітабындағы хадистеріне талдау жасап, тыңдаушылардың алдында үздік ғылыми баяндама жасаған имамдардың бірі болды. Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары басқармасының ресми өкілі ретінде Индонезия Президенті Сухартоны 1972 жылы Алматы қаласына ресми сапармен келгенде оны аэропорттан тосып алып, барлық ресми және бейресми кездесулерде бірге жүрді. Мұнан өзге Нигерия, Судан секілді елдерінен келген делегацияларды әр жылдары қарсы алып, шетел мұсылмандарының Қазақстанды мұсылман елдерінің бірі деп тануына зор ықпалы етті. Жақия қажы Бейсенбай ұлының бір ерекшелігі сол делегация құрамындағы дін қайраткерлерінің біразын бұрыннан танысып, пікірлескен адамдары болғандығы еді. Қазақстан қазисы Жақия –қажы Мәскеудегі КСРО Министрлер Комитеті жанындағы «Дін істері комитетіне» 1977 жылы арнайы хат жазып, онда қазақ балаларын ата салт, діни дәстүрімен тәрбиелеуге ресми рұқсат сұрады. Артынша, жауап хатта үкімет дін иелері молда-имамдар балаларын діни салт-дәстүрмен тәрбие жасауға рұқсат алдых[5].

Ташкент, Ашхабад қалаларында ұйымдастырылған діни-форум, конференцияларды ұйымдастыруға белсене араласып, ерекше көзге түсті. Жақия –қажының абырой-беделінің осыншама көтерілуі, оның білім-білігінің арқасында дүние жүзі мұсылмандары өкілдерімен тез тіл табыса білуі сияқты жағдаяттар оның кенеттен, себебін түсіндіріп айтпастан, 1979 ж. Орта Азия және Қазақстан Бас мүфтиінің бұйрығымен қызметтен кетуімен аяқталды. Жақия-қажы бұл жағдайға айтарлықтай қапа болғанымен, барлық мұсылман адамы сияқты бұл хабарды аса сабырлықпен қабылдап оны Алла-тағаланың бір сыны деп білді. Кейін 1980- ші жылдардың ортасында Горбачевтың «қайта құру» саясатына байланысты тәжірибелі, білімді азамат ретінде Көкшетаудан Алматыға қызметке қайта шақырылып Сыртқы істер министрлігінің көптеген іс-шараларына қатынасып, өзі 70- ші жылдары бастаған ісінің жалғасын көрді. Бұл кезде, біраз жасқа келіп қалған Жақия қажы ендігі қызметін туған елі Көкшетауда жалғастырмақ болып, еліне оралды.

Қорытындылай келгенде Қазақстан мұсылман қауымы тарихындағы үшінші қазі имамы – Жақия қажы Қазақстанның жаңа тарихында мұсылманша үздіксіз тәлім-тәрбие алған, мұсылманша жүйелі білім алған. Бар өмірін діни-рухани тәрбиеге арнаған аса беделді дін қайраткері екендігі даусыз. Ол өзі айтқандай екі нәрсені өмірінде жүзеге асырды: біріншісі мұсылман елдері мен Қазақстандағы мұсылман қауымының халықаралық байланыстарының негізін қалады, КСРО –да дін иелерінің балаларын дін жолымен тәрбиелеуге рұқсат алған қазі ретінде де жұртқа кең танылған қайраткер болды.

Қолданылған әдебиеттер мен дереккөздер:

1. История Казахстана: энциклопедический справочник.- Алматы: Аруна, 2010.-496-497.
2. Қамзабекұлы, Д. Садуақас Ғылмани мұрасы: Көкейкестілігі және жүйелену негізі // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. — 2012. — № 1 (86).
3. АОМА Қ.1418, Тізбе.1, Іс.24.
4. Сәдуақас Ғылманидің шәкірті Жақия – қажыға жазған хаттары . Жақия – қажы баласы имам Зейнолла жеке архивінен алынған.
5. Зейнолла Жақияұлы жеке архивінен алынды.

УДК 392.1

СЕМЬЯ И ЕЕ МЕСТО В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Хамзин Н.З.

Научный руководитель: **Мусанов С.**

Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, г. Кокшетау

E-mail: nurijk_best_boy@mail.ru

Классическое определение семьи гласит, что семья – это малая социальная группа, члены которой связаны браком, родительством и родством, общностью быта, общим бюджетом и взаимной моральной ответственностью. Проблемы семьи и ее место в системе общественных отношений издавна приковывают к себе внимание ученых разных областей: философов, историков, экономистов, демографов и конечно же юристов. Так, по мнению Т.А. Куликовой "семья - одна из величайших, ценностей, созданных человечеством за всю историю своего существования. Ни одна нация, ни одна культурная общность, ни обошлась без семьи. В ее позитивном развитии сохранения упрочнении, заинтересовано общество, государство, в прочной, надежной семье нуждался каждый человек независимо от возраста" [1, с. 20]. Исследователи Е.И. Артамонова и Е.Г. Силяева отмечали, что "семья является источником социальных установок и ценностных ориентации субъекта. Ориентируясь на референтную группу, человек оценивает себя, свои поступки, образ жизни и идеалы" [2, с. 17].

В своей работе на тему семьи А.Г. Харчев отметил, что семья «представляет собой исторически уникальную систему отношений между супругами, родителями, детьми и другими членами, которые связаны между собой брачными или семейными отношениями, жизненными и взаимными моральными обязанностями, социальными потребностями» [3, с. 23].

Как социальный институт, семья осуществляет возрождение и первоначальную социализацию членов общества. По мнению Е.И. Каиржанова "первый и главнейший институт социализации - это семья. Исключительное влияние семьи на нравственное формирование личности. Нежность

человеческих чувств, эмоциональность, чувствительность, впечатления, чувствительность и беспокойство в духовном мире другого человека, все это, прежде всего, заложено в отношениях семьи, детей с родителями». При этом неизменными остаются следующие особенности института социализации: 1) является единственным институтом социализации на первом этапе формирования личности; 2) воздействие семьи на эмоциональное состояние каждого ребенка; 3) семья имеет лучшие возможности для постепенного и всестороннего включения ребенка в социальную жизнь. Поэтому, воспитанники детских домов, даже самых лучших, отстают в развитии от "семейных" детей, поскольку изолированы от душевных разговоров со взрослыми [4, с. 258-259].

Семья является сложным социальным явлением, в котором сочетаются различные формы социальных отношений и процессов. С ним трудно сравнить любые другие социальные институты, удовлетворяющие различные человеческие и общественные потребности людей. В своем исследовании С.О. Карибян подчеркивал, что "особое внимание необходимо уделять особенностям возникновения семейных правоотношений, обусловленных такими обстоятельствами, как родство, супружество, прием детей на воспитание и т. д., что единая инициатива, составляющая основу семейных отношений и позволяющая разделить их от других общественных отношений, является фактом принадлежности личности в настоящее время или ранее к семье" [5, с. 86]. По мнению Л.Б. Шнейдер, современная семья выполняет психотерапевтическую функцию для удовлетворения потребностей людей в психологическом комфорте и эмоциональной поддержке, чувстве безопасности, самооценке, чувстве ценности и важности, эмоциональном тепле и любви [6, с. 29]. "Часть функций семьи основывается на личностном общении, взаимодействии конкретных людей, - подчеркивает Г. Навайтис, - удовлетворение соответствующих потребностей зависит от личностей членов семьи" [7, с. 132]. То есть человек чувствует себя счастливым, любимым или защищенным в такой семье.

Особое отношение государства к семье связано с современным демографическим развитием. Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев подписал 6 декабря 2016 года Указ "Об утверждении Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года". Документ направлен в рамках нового этапа развития Казахстана на формирование благоприятных условий развития семейной политики, так как семья играет важнейшую роль среди всех остальных социальных институтов. Кроме того, семейная политика является неотъемлемой частью социальной политики Республики Казахстан и представляет систему принципов, ценностей и мер организационной, экономической, правовой, научной, информационной и кадровой поддержки, направленных на улучшение условий жизни и качества семьи [8].

Статистические данные относительно рождаемости в республике Казахстан позволяют наблюдать, что этот процесс в значительной степени зависит от

конкретных мероприятий, осуществляемых в рамках государственной демографической политики. Эффективность принятых на сегодня государством мер социальной поддержки материнства и детства подтверждается положительной динамикой. Так, если рождаемость в 2010 году составила 366,2 тысяч детей, то в 2021 было зарегистрировано 450 652 родившихся ребенка. По данным Бюро национальной статистики, численность населения страны на 1 февраля 2022 года составила 19 млн 143,2 тыс. жителей [9]. А согласно данным Министерства труда и социальной защиты населения в стране порядка 340,4 тысяч многодетных семей имеют более 4-х детей. Из них 8017 многодетных мам в возрасте до 29 лет (имеющие 4-х и более детей).

Однако необходимо отметить и другую сторону, менее позитивную, такую как ослабление института семьи в обществе, и как следствие рост фактов разводов. Так, количество зарегистрированных разводов за январь-июнь 2021 года составило 9,4 тыс. единиц без учёта решений судов о расторжении брака [9]. Самым критичным и болезненным при разводе является тот факт, что в процессе урегулирования таких вопросов как раздел имущества, спор об определении места жительства детей, алименты и разрыв родственных отношений больше всего страдают дети.

В числе причин сосредоточения внимания государства на проблемах семьи нужно выделить стремление устранить такие негативные социальные явления, как преступление, наркомания, суицид, так как семья в этом играет очень большую роль, в том числе на развитие каких-либо качеств личности. Граждане должны быть уверены в завтрашнем дне и понимать, что государство гарантирует защиту физической и психической неприкосновенности, посягательств на личную жизнь.

Успех в борьбе с семейной (в том числе бытовой) преступностью тесно связан с решением ряда теоретических и практических задач. Основными из них являются: - теоретический анализ концепции насилия в семье учитывая криминологические особенности, а также факторы, влияющие на совершение преступлений в семье; - анализ видов семейных преступлений, совершенных в семье, отличие их от других преступлений, определение соответствующих внутренних границ, где они совершаются в семье, приемной семье, при опеке или попечительстве; - проверка личностных характеристик лица, совершающего преступление в семье, их криминологических характеристик в зависимости от вида совершенного преступления; - анализ бытового насилия в семье в зависимости от конкретных ситуаций и традиций установленных в таких семьях; - расследование механизма преступного поведения в тесной связи с криминальной жизнью, криминальной средой и насильственными проблемами, используемыми преступниками при совершении таких преступлений; - анализ виктимизации домашнего насилия, затронутого преступлением, и расследование отношений жертвы преступления преступником; - выявление основных направлений, форм и методов профилактики семейных преступлений; - разработка рекомендаций по совершенствованию деятельности

правоохранительных органов по предупреждению преступности в повседневной жизни семьи, повышение эффективности соответствующих профилактических мероприятий этих органов; - усиление роли общественных объединений и неправительственных правозащитных организаций в предупреждении преступлений в семье и внесение предложения по улучшению их деятельности в этом направлении. Проблемы семейных и семейно-брачных отношений постоянно находятся в центре внимания правительства и других государственных органов, в том числе законодателя. Каждый второй ребенок в возрасте от 2 до 14 лет испытывает в семье жесткие формы наказания. Две трети школьников испытали или стали свидетелями насилия со стороны учеников или учителей. Наиболее актуальной остается проблема физического насилия. В целом по стране 1% детей подвергались суровому виду физического наказания. Особую тревогу вызывают участвовавшие за последние годы факты насилия в отношении детей. На заседании 23 ноября 2020 года депутаты мажилиса парламента в первом чтении одобрили законопроект об ужесточении наказания для педофилов. Согласно поправкам, люди, осужденные по статьям «о половой неприкосновенности против детей» будут отбывать срок только в колониях строгого режима. Также у таких осужденных не будет возможности на условно-досрочное освобождение и права на помилование. Предыдущие поправки в законы, чтобы защитить детей, были внесены в декабре 2019 года. Тогда президент страны подписал закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и усиления защиты прав личности», который вступил в силу с 1 января 2020 года. Согласно ему, насилие было причислено к тяжким преступлениям, а насилие в отношении детей до 14 лет ныне предполагает наказание в виде реального срока не менее 20 лет. Также была узаконена ответственность для тех, кто не сообщил о факте педофилии или скрыл его. За это грозит до шести лет лишения свободы. Данные преступления регламентируются статьями уголовного кодекса 120 («Изнасилование»), 121 «Насильственные действия сексуального характера», 122 «Половое сношение или иные действия сексуального характера с лицом, не достигшим шестнадцатилетнего возраста», 124 «Развращение малолетних» [10].

Приоритетными направлениями в деятельности государственных органов и неправительственных организаций являются сохранение репродуктивного здоровья мужчин и женщин, здоровья детей и молодежи, охрана материнства и детства. Продолжается реализация мер по снижению материнской и младенческой смертности. Таким образом, разработка комплексной Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан как связующего звена между действующими концепциями в области конкурентоспособности и социального развития представляется очевидной и обоснованной необходимостью и одним из принципиальных условий успешной интеграции Республики Казахстан в мировое сообщество.

Литература

1. Куликова Т.А. Учебник для студентов средних педагогических учебных заведений. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2000. – С.20
2. Артамонова Е.И. Силяева Е.Г. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – С.17
3. Харчев А.Г. Социология семьи: проблемы становления науки / Перепеч. с изд. 1979 г. – М.: ЦСП, 2003. – С.23
4. Каиржанов Е.И. Избранные труды: (Selected works in criminal law and criminology): В 2-х т. – Алматы: Экономика, 2008. – Т. 1. – С.258-259
5. Карибян С.О. Семейно-правовая ответственность: сущность и правоприменение: Монография. – М.: Юстицинформ, 2018. – С.86
6. Шнейдер Л.Б. Рабочая тетрадь по дисциплине «Психология семьи». – М., МПСУ, 2014. – С.29
7. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1999. – С.132
8. Указ Президента Республики Казахстан от 6 декабря 2016 года № 384 "Об утверждении Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года <http://adilet.zan.kz> (по состоянию на 06.12.2016 г.)
9. Бюро национальной статистики. Режим доступа: <https://stat.gov.kz/>, дата обращения 25.03.2022г.
10. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V // Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>, дата обращения 28.03.2022г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

«БІЛІМ» СЕКЦИЯСЫ СЕКЦИЯ «ОБРАЗОВАНИЕ» «EDUCATION» SECTION

Әбеш С. Қ. (Тараз қ.) МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ TELEGRAM КОНСТРУКТОРЫНДА ЧАТ-БОТ ӨЗІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ	3
Айдакеева А. О. (Тараз қ.) UNITY 3D КРОССПЛАТФОРМАЛЫ ОРТАСЫНДА МОБИЛЬДІК	8
Аубакирова А. А., Абиева А. Ж. (Кокшетау қ.) ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ ПРОФЕССИО-ГРАММАСЫ	13
Байназарова Т. Б., Нарижная О. В. (г. Кокшетау) ДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	18
Балабекова Н. А., Шаяхметова А. А. (г. Кокшетау) ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	22
Балдыкова Г. Т., Туралбаева А. Т (Алматы қ.) М.МОНТЕССОРИ ЖҮЙЕСІ БОЙЫНША БАЛАЛАРДЫҢ ДЕРБЕСТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	26
Жахина Б. Б., Амангельдинова А. Е. (Кокшетау қ.) СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІН КОГНИТИВТІК АСПЕКТІДЕ ТАНЫТУ – ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛЫ РЕТІНДЕ	32
Жашан П. Р. (Тараз қ.) ИНТЕРНЕТ ҚОРЛАРДА БАҒДАРЛАМАЛАУДЫ ОНЛАЙН ҮЙРЕТУ ТӘЖІРИБЕСІ	39
Жиенгулова Д. С. (Ақтөбе қ.) ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЫНТАСЫН АРТТЫРУҒА ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТЕДІ?	41
Истаева А. С. (Тараз қ.) ОНЛАЙН БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАСЫН DJANGO КӨМЕГІМЕН ҚҰРУ	46
Калымова А. Қ., Ермурат М. (г. Кокшетау) ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	49
Калымова А. Қ., Калиева Д. А. (г. Кокшетау) МЕКТЕПТЕГІ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРМЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР	53
Калымова А. Қ., Сулейменова А. Т. (Кокшетау қ.) ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖЕТКІНШЕКТЕРМЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР	57
Калымова А. Қ., Тулебаева С. А. (Кокшетау қ.) ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҒЫН АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ	63
Калымова А. Қ., Улжабаева Г. (Кокшетау қ.) ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	69
Калымова А. Қ., Барашева С. Е. (Кокшетау қ.) БІРІНШІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	73

Калымова А. Қ., Калымбетова Ш. К., Улжабаева Г. (г. Кокшетау) МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕГЕ ДАЙЫНДАУ	80
Қаирбекова Ж. Қ. (г. Кокшетау) МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СИНХРОННОМ И АСИНХРОННОМ ФОРМАТЕ ОБУЧЕНИЯ	86
Курбанова Ю. Б. (г. Каскелен) К ВОПРОСУ О КОНТЕНТНО ЯЗЫКОВОМ ИНТЕГРИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ В КАЗАХСТАНСКИХ ВУЗАХ	91
Құттықожаева Ш. Н, Әлиядарұлы Ж. (г. Кокшетау) МӘТІНДІ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРҒАНДА КЕЗДЕСЕТІН МӘСЕЛЕЛЕР	95
Крупадерова А. В. (г. Кокшетау) ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА	102
Мамырбаева Г. К., Аскарова А. Ш. (Нур-Султан қ.) ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИЗМ	106
Махметов А. С. (Көкшетау қ.) НҰРЖАН НАУШАБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖҰМБАҚ АЙТЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	115
Молдагулова С., Жумабаева З. Е. (г. Кокшетау) ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ИНТЕРЕС КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ	120
Сергеева А. В., Туралбаева А. Т. (Көкшетау қ.) РОЛЬ ПЕДАГОГА ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ	124
Стукаленко Н. М., Байбакирова Ж. М. (г. Кокшетау) СТАНОВЛЕНИЕ, ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ	129
Стукаленко Н. М., Балғожина С Қ (г. Кокшетау) РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ	134
Стукаленко Н. М., Барчан А. С., Учкина В. П. (г. Кокшетау) ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕДАГОГА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ КАЗАХСТАНА	139
Стукаленко Н. М., Доскенова Д. А. (г. Кокшетау) ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	144
Стукаленко Н. М., Лысенко А. А. (г. Кокшетау) КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ	149
Стукаленко Н. М., Учкина В. П. (г. Кокшетау) РОЛЬ ПОЛИХУДОЖЕСТВЕННОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ	153
Түлетаев Д.К., Ильяшева Г.И. (Көкшетау қ.) ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ОРТА БІЛІМ БЕРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ АКТ - ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ	157
Тұрымбетова А. Ж. (Тараз қ.) «UNITY 3D ОРТАСЫНДА КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ» КУРСЫН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ӨТКІЗУ ТИІМДІЛІГІ	161
Утегенова А. Е., Жусупбекова Г. Г. (Кокшетау қ.) БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	166
Ыдырыс А. Н. (Тараз қ.) MIT APP INVENTOR 2 КОНСТРУКТОРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША ӘЗІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ	171

"ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ" СЕКЦИЯСЫ
СЕКЦИЯ «ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ» SECTION "NATURAL SCIENCES"

Амангелді Ә. С., Дурмекбаева Ш. Н., Хамитова Г. Ж. (Көкшетау қ.) КӨКШЕТАУ Өңірінің флорасын оқу үдерісінде және ғылыми зерттеулерде пайдалану ерекшеліктері	177
Асайбек Ш. А., Габдуллин Р. С. (г. Кокшетау) ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ	182
Даниярова Ф. Р., Жумабаева С. Е. (Көкшетау қ.) СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ <i>RUBUS L.</i> ТУЫСЫНА ЖАТАТЫН ӨСІМДІК ТҮРЛЕРІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ	187
Есентимирова Р. Н. (г. Кокшетау) МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ИГРОВЫХ СИТУАЦИИ КАК СРЕДСТВО К ПОБУЖДЕНИЮ ВНИМАНИЯ УЧАЩИХСЯ К БОЛЕЕ ГЛУБОКОМУ ИЗУЧЕНИЮ МАТЕМАТИКИ	191
Ілиясов Т. М, Шуюшбаева Н. Н., Танашева Н. Қ. (Көкшетау қ.) ГЕТЕРОГЕНДІ ОРТАДАҒЫ ЭЛЕКТР ЖАРЫЛЫСЫНЫҢ ИМПУЛЬСТІК ҚЫСЫМ ЭВОЛЮЦИЯСЫН САНДЫҚ ЕСЕБІ	194
Каирбекова Р. К., Дурмекбаева Ш. Н. (Көкшетау қ.) «БОТАНИКА» ПӘНІНЕН ӘРТҮРЛІ БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ДӘРІСТЕР ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	199
Квардакова О. А., Шаяхметова А. А. (г. Кокшетау) ЗНАЧЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	204
Каржаубаева С. А., Дурмекбаева Ш. Н. (Көкшетау қ.) МҰНАЙМЕН ЛАСТАНҒАН ТОПЫРАҚТЫҢ <i>REGANUM HARMALA L.</i> САБАҒЫНЫҢ АНАТОМИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНА ӘСЕРІ	211
Кульмаганбетов Е. Е., (Көкшетау қ.) ОҚУШЫЛАРҒА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ АРҚЫЛЫ СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	216
Кусайнова А. Ж., Шаяхметова А. А. (г. Кокшетау) ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ РК	220
Кызбикенова Э. А., Дурмекбаева Ш. Н. (Көкшетау қ.) БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ӘРТҮРЛІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ	226
Мансуров Қ. Ж., Шуюшбаева Н. Н. (Көкшетау қ.) БОЛОН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖОО-ДА ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ	231
Маханова С. К., Сактаганов А. Е. (г. Кокшетау) МЕТОДЫ ПОЛУЧЕНИЯ ВЫТЯЖЕК ДЛЯ ПОСЛЕДУЮЩЕГО ИЗГОТОВЛЕНИЯ СУХИХ И ГУСТЫХ ЭКСТРАКТОВ	234
Мусабеков К. С., Хажумхан Е. (Көкшетау қ.) ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ СТАНДАРТТЫ ЕМЕС ТАПСЫРМАЛАР	239
Сапаров А. Т., Маханова С. К., Сергазина С. М. (г. Кокшетау) ИЗУЧЕНИЕ ФЛАВОНОИДОВ В ХИМИЧЕСКОМ СОСТАВЕ <i>MEDICAGO SATIVA L.</i> И ИХ ВЛИЯНИЯ НА ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖИВОТНЫХ	244
Хусайнова Р.К., Ертаев К.А. (Көкшетау қ.) ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНЫҢ ЛАНДШАФТ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТАБИҒАТТЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	248

Шуюшбаева Н. Н., Танашева Н. К., Ташкенбай Е. А. (Кокшетау қ.) ЖЫЛУ АЛМАСТЫРҒЫШ ҰНҒЫМАЛАРЫН БҰРҒЫЛАУДЫҢ ЭЛЕКТРО-ГИДРАВЛИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ	254
---	------------

**СЕКЦИЯ «ИНЖИНИРИНГ И ТЕХНОЛОГИИ»
SECTION "ENGINEERING AND TECHNOLOGY"
"ИНЖИНИРИНГ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР" СЕКЦИЯСЫ**

Абылгазина С.А., Хан С.И. (г. Кокшетау) РАЗРАБОКА МОДЕЛЕЙ И АЛГОРИТМОВ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ДИАГНОСТИКИ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ПРИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ (На Примере Прогнозирования Селей, Оползней, Паводков)	259
Алдашов Н. Т. (г. Кокшетау) БАСЫП КІРУДІ БОЛДЫРМАУ ЖҮЙЕСІ	267
Авдиев Маргулан Талгатович (г. Нур-Султан) СИНГУЛЯРНОСТЬ ТИПА V В КОСМОЛОГИЧЕСКИХ МОДЕЛЯХ С ОБОБЩЕНИЯМИ МАКСВЕЛЛА	270
Жангожина А. М., Хан С. И. (Кокшетау қ.) МЕДИЦИНА САЛАСЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН НЕГІЗГІ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ	276
Какимов Е. К. (г. Кокшетау) МЕТОДЫ И АЛГОРИТМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СЛОЖНЫХ СИСТЕМ И ДАННЫХ	279
Хамитова А.С., Бейсембаева Ж.Н. (г. Кокшетау) СОВРЕМЕННЫЕ ИНГИБИТОРЫ КОРРОЗИИ	283

**СЕКЦИЯ «СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ»
«АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ»
СЕКЦИЯСЫ "AGRICULTURAL AND VETERINARY SCIENCES"**

Алмуханов А.К., Сыздыкова Г. Т., (г. Кокшетау) ВЛИЯНИЕ МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА УРОЖАЙНОСТЬ ЛИНИЙ ЯРОВОЙ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ В СТЕПНОЙ ЗОНЕ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	290
Бақыт Ж.М., Шегенов С.Т. А.Ш.Ғ.К., Какабаев Н.А. Phd Докторы, Оразалина Б.К. П.Ғ.М, (Кокшетау қ.) ЭЛЕКТР ҚОРШАУ	295
Бекбосынов С., Қалым Қ., Сәбитов Е., Жалел Д., (Алматы қ.) ҚҰРАМА ТОПЫРАҚ ӨНДЕУ АГРЕГАТЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ СҰЛБАСЫН НЕГІЗДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	300
Жаулетбаев Н. Ш., Копылова О. В. (г. Петропавловск) НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	305
Майтпасов О.Е., Сураганов. М.С (г. Кокшетау) ВРЕДНОСНОСТЬ КОЛОРАДСКОГО ЖУКА НА ПОСЕВАХ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА	310
Садыков Ж. С., Жалел Д. Қ., Қалым Қ., (Алматы қ.) СЫРТҚЫ ЭЛЕКТРОМАГНИТТІК СӘУЛЕЛЕНУДІҢ ӘСЕРІНЕН ТҰҚЫМНЫҢ СЕБУ САПАСЫН АРТТЫРУҒА АРНАЛҒАН ҚҰРЫЛҒЫ	315

Телекеев Т. Д., Шайкин Д. Н., (г. Петропавловск) ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СФЕРА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 320

Хамитов Н. М., Қалым Қ., Сәбитов Е. Ғ., (г. Алматы) НАУЧНО – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ ХОЗЯЙСТВ С РАЗЛИЧНОЙ ФОРМ СОБСТВЕННОСТИ 323

**СЕКЦИЯ «СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ, ИСКУССТВО»
"ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР, ӨНЕР" СЕКЦИЯСЫ
SECTION "SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES, ART"**

Әбілсейітұлы З., Утарбаева Г.К., (г. Астана) ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ЗАМАНАУИ АСПЕКТІЛЕРІ 329

Айсенова Н. Н., Кажыбаева Г. К., (Көкшетау қ.) ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӨНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ КӨРІНІСІ 334

Abzhanov R. M. (Kokshetau c.), THE HISTORY OF POLITICAL RELATIONS OF THE NORTH KAZAKHSTAN REGION IN THE FRAMEWORK OF THE STUDY OF THE KAZAKH MODEL OF NATIONAL UNITY 340

Амаркулова О. Ж., Молдабекова С. Қ., (Көкшетау қ.) ЖОБАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ 345

Алимова А. А., Молдабекова С. Қ. (г. Кокшетау), ЛОГИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕР МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘМБЕБАП ЛОГИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ 352

Аллахярова Ш. З. (г. Петропавловск), ПОВЫШЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ 358

Аманжелов А. Т. (г. Петропавловск), АНАЛИЗ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ 361

Арыкова Ж. Т. (г. Петропавловск), АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ВЕЛИЧИНЫ ПРОЖИТОЧНОГО МИНИМУМА В РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 366

Байғали А.С., Сатыбаева А.Ж., (г. Кокшетау) ИСТОРИЯ БЕЖЕНЦЕВ В ГОЛОДНУЮ КАТАСТРОФУ 20-30-Х ГГ. XX В. ПО СЕВЕРНОМУ КАЗАХСТАНУ И ДРУГИМ РЕГИОНАМ. 369

Барпаякова Г.К., Оразбаева К. О. (Көкшетау қ.) ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ АРҚЫЛЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, 373

Беккожина Г. С., Қапышев А. К., (Көкшетау қ.), ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ 379

Бексентова А. Т., Тюлебаева О. С., (г. Кокшетау), ПРОБЛЕМЫ АКТУАЛИЗАЦИИ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ 383

Горбунова Р. Л., Шаяхметова А. А. (г. Кокшетау) ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО 388

Джапарова Қ. Қ., Зейніл А. (Көкшетау қ.). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В ГОСТИНИЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	394
Дитюк Д. А., Копылова О. В. (г. Петропавловск) МОДЕРНИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА	400
Досмақов Ж. О., (г. Алматы), ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИЗУАЛЬНЫХ КОМПОНЕНТОВ ДЛЯ СОЗДАНИЯ АТМОСФЕРЫ В ФИЛЬМАХ ЖАНРА ТРИЛЛЕР В КАЗАХСТАНСКОМ КИНЕМАТОГРАФЕ	404
Дюсембаева М. Е., Копылова О. В. (г. Петропавловск), ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ	410
Есенқараева Ж. Р. (Көкшетау қ) АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ЖАН» ФИЛОСОФИЯСЫ	416
Жақупова М. М., Молдабекова С. Қ. (Көкшетау қ.) БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ІСІНДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ ТУРАЛЫ МОДЕЛІ	421
Жанайдарова Г. Б., (г. Кокшетау), ИССЛЕДОВАНИЕ ШУТЛИВОСТИ В ИНТЕРНЕТ – ДИСКУРСЕ	426
Жаманова Г. Т, Утегенов М.З. (г. Кокшетау) СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНЕ	430
Жумагулова Н. С., Жүкенов Н. Қ., (г. Кокшетау) ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПЕРЕВОДА (НА ПРИМЕРЕ ПЕРЕВОДОВ ДЖ. Г. БАЙРОНА)	437
Жуматаева Ш. Е., Капышев А. К. (Көкшетау қ.) АБЫЛАЙ ЗАМАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ КАЗАХСКИЕ БАТЫРЫ ВРЕМЕН АБЫЛАЙ KAZAKH BATYRS OF THE TIMES OF ABYLAI	442
Қабдрашит С. О. (Көкшетау қ.), ТУРИСТІК ИНДУСТРИЯДАҒЫ ҚОНАҚЖАЙЛЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР	446
Каймульдина С. А., Молдабекова С. Қ. (Кокшетау қ.), МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ КІШІ ЖАСАҒЫ БАЛАЛАРДЫ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНЫҢ ЖАҒДАЙЛАРЫНА БЕЙІМДЕУ ПРОЦЕСІН БАСҚАРУ МОДЕЛІ	454
Қажыбаева Г. К., Каблашева А. У., (Көкшетау Ққ) СӘУЛЕ ДОСЖАН ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	459
Қажыбаева Г. К., Хумар Б. К., (Көкшетау қ.) ТҰРСЫНБЕК КӘКІШЕВ – СӨКЕНТАНУШЫ	463
Қадырбек М. А., Смагулова Н. К. (Көкшетау қ.) М.ӘУЕЗОВТІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕКТЕРІ	468
Калымова А. Қ., Исаханова Б. С. (г. Кокшетау), ПЕДАГОГ- ПСИХОЛОГТЫҢ ОТБАСЫНДА ЗОРЛЫҚ- ЗОМБЫЛЫҚҚА ҰШЫРАҒАН ЖЕТКІНШЕКТЕРМЕН ЖҰМЫСЫ	472
Қапез Думан Темірханұлы, (Көкшетау қ) ОСНОВАНИЕ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	478

Қапез Д.Т. (г. Кокшетау) ВИДЫ НАКАЗАНИЙ И ИНЫХ МЕР УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ	484
Капышев А. К., Токежанова А. Ж., (Көкшетау қ.) УКРАИНАНЫҢ ЕУРОИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТА ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ-ӨРКЕНИЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ	491
Капышев А. К., Елюбаева А.С. (Көкшетау қ.) ЕРЕЙМЕНТАУ ӨЛКЕСІНІҢ ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ	499
Кушпаева А. Б., Айткен Е. Қ. (Көкшетау қ.) ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІН ЗЕРТТЕУДЕГІ АРАБ-ПАРСЫ ДЕРЕКТЕРІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	503
Мырзаханова М.Н., Жаксыбаева Д.Т., Максименко Е.В., Нұрманбек Қ.Т. (Көкшетау қ.) МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	507
Мырзаханова М.Н., Жаксыбаева Д.Т., Нұрманбек Қ.Т., (Көкшетау қ.) МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ	513
Мырзаханова М.Н., Сокова А.Т., Тәшім Ә.Т. (Көкшетау қ.) ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ЖИЫНТЫҒЫ БОЙЫНША ЖАЗА БЕЛГІЛЕУ	519
Мырзаханова М.Н., Мырзаханов Е.Н., Аймуканова А.М., Тәшім Ә.Т., (Көкшетау қ.) ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕРІ	523
Нугманов А. Е., Копылова О. В., Нугманов А. Е. (г. Петропавловск) АДАПТАЦИЯ И ВВЕДЕНИЕ В ДОЛЖНОСТЬ СОТРУДНИКА В НОВОМ КОЛЛЕКТИВЕ	527
Рақымбекова Ә. М. (Көкшетау қ.), ӘЛЕУМЕТТІК ДИСКУРСАҒЫ ТІЛДІК ПРОЦЕСТЕР ДИНАМИКАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ: КОРОНАВИРУС ПАНДЕМИЯСЫ	531
Рақышева Гүлмира Мәдиқызы. Балғожина Салтанат Қабдрахманқызы, (г. Кокшетау), ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ ПОДРОСТКОВ В ПРОЦЕССЕ ИХ СЕТЕВОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ	536
Саматова Т. С. (Көкшетау қ.), ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК ОБЪЕКТ ОТРАЖЕНИЯ РУССКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Б.АЛИМЖАНОВА	543
Светличная В. В., Шаяхметова А. А. (г. Кокшетау) ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ МЛАДШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ.	547
Сейіткасымов А. А., Касымова Ж. М. (Көкшетау қ.) ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ПРОБЛЕМАЛАРЫ (1920-1950 ж.ж.)	552
Стукаленко Н. М., Диденко В. Р. (г. Кокшетау) РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ МОЛОДЕЖНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ	558
Табаракова К. Ж., (г. Кокшетау) ОРГАНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА АДВОКАТУРЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	562
Төлепбергенов Ғ. М., (Көкшетау қ.) ҚАЗАҚСТАН ҚАЗИЫ ЖАҚИЯ-ҚАЖЫ БЕЙСЕНБАЙҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН МҰСЫЛМАНДАРЫ МЕН ШЕТЕЛДІК МҰСЫЛМАН ЕЛДЕРІМЕН ДІНИ-РУХАНИ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ОРНАТУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ	567

III. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 60 жылдығына арналған "Шоқан оқулары-26: Аймақпен өзара әрекеттесу мәнмәтініндегі Қазақстан ғылымының даму векторлары" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«Шоқан оқулары-26: Векторы развития науки Казахстана в контексте взаимодействия
с регионом», посвященной 60-летию Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова**

MATERIALS

**of the International Scientific Practical Conference «Shoqan oqulary-26: Kazakhstan
Scientific Development Directions regarding regional engagement activities», dedicated to the
60th anniversary of Sh.Ualikhanov Kokshetau University**

Том 3

Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті коммерциялық

емес акционерлік қоғамы баспаханасында басылған
19.05.2022 ж. баспаға ұсынылды. Көлемі: 36,5 б,т.б.

Тираж 100 экз. Тапсырысы № 23

Мекенжайы: Қазақстан, Ақмола обл., Көкшетау қаласы,
Темирбекова көшесі, 30а,
e-mail: www.kgu.kz